Serge Berstein - Pierre Milza

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ευρώπης 3

Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως ΣΗΜΕΡΑ

εκδόσεις ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

copyleft

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ 3

ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
1919 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Υπεύθυνοι σειράς: Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς

S. Berstein - P. Milza

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Τόμος 1: 5ος - 18ος αιώνας
Τόμος 2: 1815-1919
Τόμος 3: 1919 έως σήμερα

SERGE BERSTEIN
PIERRE MILZA

Ιστορία της Ευρώπης

3

ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

1919 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Μετάφραση
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. Déchirures et reconstruction de l'Europe, 1919 à nos jours*

© Hatier, Παρίσι, 1992
© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Η μετάφραση έγινε από την γαλλική γλώσσα.

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 1997

ISBN 960-221-131- 8

Διορθώσεις, θεώρηση κειμένου: Δήμητρα Τουλάτου
Στοιχειοθεσία, σελιδοποίηση, φιλμ: Αγγέλα Ζαχαριάδου
Σύνταξη ευρετηρίου: Αγγέλα Ζαχαριάδου
Επεξεργασία χαρτών: Βιβλιοσυνεργατική
Μοντάζ: Εύη Κώτσου
Εκτύπωση: Εκτυπωτική Αττικής Α.Ε.
Βιβλιοδεσία: Κώστας Δελής

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813, fax 3838173
Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719

Περιεχόμενα

Πρόλογος 11

Μέρος πρώτο
1919-1945
ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΟΛΕΜΟ

1 *1919-1921: Η Ευρώπη κλονίζεται* 15

Η κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος 18
Από τις «Μέρες του Φλεβάρη» στην «Επανάσταση του Οχτώβρη» 20
Εμφύλιος πόλεμος και ξένη επέμβαση 21
Το επαναστατικό κύμα στην Ευρώπη 24
Η καταστολή 26
Οι πρώτες αμφισβητήσεις της διεθνούς νέας τάξης 28

2 *Η ασταθής ισορροπία της δεκαετίας του 1920* 30

Ο απολογισμός μιας αυτοκαταστροφικής αναμέτρησης 31
Το τέλος μιας ηγεμονίας 33
Κοινωνικές ανακατατάξεις 35
Ο απατηλός θρίαμβος της δημοκρατίας 37
Οι γαλλογερμανικές διενέξεις 40
Η περίοδος Μπριάν / Στρέζεμαν: εξομάλυνση και ευημερία 44
Τα λίκνα της αποσταθεροποίησης 52
Οι χαμένες ελπίδες: συλλογική ασφάλεια και ευρωπαϊκή ενοποίηση 59

3 *Δημοκρατίες και δικτατορίες μπροστά στην κρίση* 63

Η μεγάλη ύφεση 66
Αγώνας ενάντια στην κρίση και περιστολή του φιλελευθερισμού 70
Η έλευση του ναζισμού 72
Ο χιτλερικός ολοκληρωτισμός 79
Η εξέλιξη του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία 83
Η μεταδοτικότητα του αυταρχικού προτύπου 88
Η δημοκρατία σε κατάσταση πολιορκίας 93

4 *1933-1945: Γένεση, ακμή και πτώση της χιτλερικής Ευρώπης* 98

Οι πρώτες δυναμικές ενέργειες του Χίτλερ 99

Η Ευρώπη συνασπίζεται κατά της Γερμανίας 101
Οι κρίσεις του 1935-1936 103
Η χιτλερική προώθηση στην κεντρική Ευρώπη 106
Οι κρίσιμες αντιπαραθέσεις και το ξέσπασμα του πολέμου 109
1939-1941: η κατάκτηση της ηπειρωτικής Ευρώπης 112
Η Ευρώπη στα χέρια των Γερμανών 117
Η Ευρώπη ενάντια στον Χίτλερ 121
Η απελευθέρωση της κατεχόμενης Ευρώπης και η κατάρρευση του Άξονα 124

5 *Χρόνια «τρελά» και χρόνια «θλιμμένα»: Οι ευρωπαϊκές κουλτούρες στον Μεσοπόλεμο* 127

Υλικές μεταβολές και αλλαγή του τρόπου ζωής 128
Τα «τρελά χρόνια»: μυθολογία και πραγματικότητα 134
Η «κρίση του πνεύματος» και οι νέες αισθητικές τάσεις 138
Οι πρωτοπορίες 141
Κλασικοί και μοντέρνοι 144
«Στρατευμένοι» συγγραφείς και καλλιτέχνες 148
Ολοκληρωτικές κουλτούρες 151
Κοινωνικές πρακτικές και μαζική ψυχαγωγία 159

Μέρος δεύτερο
1945-1992
ΑΠΟ ΤΗ ΓΙΑΛΤΑ ΩΣ ΤΗΝ ΕΝΙΑΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ
ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

6 *1945-1956: Η Ευρώπη στον «ψυχρό πόλεμο»* 165

Η διάσκεψη της Γιάλτας 166
Η ρημαγμένη Ευρώπη 170
Οι απαρχές του ψυχρού πολέμου 174
Ευρώπη «ατλαντική» ή Ευρώπη «ευρωπαϊκή»; 178
Η Ευρώπη κομμένη στα δύο 181
1950-1954: σκλήρυνση των συνασπισμών και ευρωπαϊκές αβεβαιότητες 185
Οι απαρχές του «ξεπαγώματος» 191

7 *Η δυτική Ευρώπη στο στάδιο της ανάπτυξης (από τη δεκαετία του 1950 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970)* 194

Ανοικοδόμηση και οικονομική ανάπτυξη 195
Το διεθνές περιβάλλον: προς την «εξομάλυνση» 202
Ίδρυση και πρώτες επιτυχίες της ΕΟΚ 207
Η Ευρώπη του στρατηγού Ντε Γκωλ 211
Από την Ευρώπη των Έξι στην Ευρώπη των Εννέα 220
Η «ανατολική πολιτική» του καγκελαρίου Βίλλι Μπραντ 223
Το 1968 και οι επιπτώσεις του στη δυτική Ευρώπη 225

8 *Η ανατολική Ευρώπη*
(από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970) 233

1953-1956: οι μεταμορφώσεις της αποσταλινοποίησης 234
Ο πολωνικός Οκτώβρης και η ουγγρική τραγωδία 237
Από τον «εθνικό κομμουνισμό» στην «περιορισμένη κυριαρχία» 241
Η «ομαλοποίηση» 248

9 *1973-1992: Από την Ευρώπη των συνασπισμών*
στην Ευρώπη των ελευθεριών 251

Η δυτική Ευρώπη και η παγκόσμια κρίση 253
Η αμφίβολη ομοφωνία 255
Επιστροφή στον ψυχρό πόλεμο 259
Η ευρωτρομοκρατία 265
ΕΟΚ: από τους Εννέα στους Δώδεκα 270
Ανατολική Ευρώπη: οι ύστατες αναλαμπές του ολοκληρωτισμού 276
Διεθνής εξομάλυνση και κατάρρευση του κομμουνισμού 284

10 *Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός μετά τα μέσα του 20ού αιώνα* 295

Δημογραφική ανάκαμψη και δημογραφική ύφεση 296
Οι κοινωνικές μεταβολές της «χρυσής τριακονταετίας» 298
Καθημερινή ζωή και κοινωνικές πρακτικές 302
Η ομοιομορφία και τα όριά της 305
Κοινωνίες σε κρίση 306
Μαζική κουλτούρα ή κουλτούρα για τις μάζες; 309
Οι κύριες τάσεις της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής 314
Ανανέωση και δυστοκία στις πρακτικές της μαζικής κουλτούρας 324

Συμπεράσματα 331

Σημειώσεις του μεταφραστή 339

Ευρετήριο 341

Πίνακας χαρτών

Η Ευρώπη την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 14
Τα πολιτικά καθεστώτα της Ευρώπης το 1938 116
Η Ευρώπη την 1η Σεπτεμβρίου 1939 116
Η Ευρώπη τον Οκτώβριο του 1942 120
Η Ευρώπη την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 172
Η εξέλιξη των ευρωπαϊκών οικονομικών οργανισμών 222
1992: ο νέος ευρωπαϊκός οικονομικός χώρος 335
Η εξέλιξη των συνόρων στην κεντρική Ευρώπη 336-337
Η Ευρώπη το 1995 338

(Οι τελευταίοι δύο χάρτες έχουν προσαρμοστεί στα ευρωπαϊκά δεδομένα που διαμορφώθηκαν από το 1992 –όταν ολοκληρώθηκε το βιβλίο– ώς το 1995.)

Πρόλογος

Φαινομενικά, οι συνθήκες που έθεσαν τέλος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σφράγισαν οριστικά τη μοίρα της ευρωπαϊκής ηπείρου. Από τα ερείπια των αυταρχικών και δεσποτικών αυτοκρατοριών μοιάζει να αναδύεται παντού η δημοκρατία, είτε σε μορφή αβασίλευτη κατά τα πρότυπα της Γαλλίας είτε σε μορφή συνταγματικής μοναρχίας κατά τα πρότυπα της Αγγλίας.

Στην πραγματικότητα ο πόλεμος εισάγει στην Ευρώπη τα σπέρματα της αποσταθεροποίησης· εξαιτίας τους, το χάσμα με τον κόσμο της Μπελ Επόκ είναι πολύ πιο αγεφύρωτο απ' όσο το φαντάζονται οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι. Οι κάθε είδους μεταβολές που προκύπτουν από την τραυματική εμπειρία του 1914-1918 –οικονομικές, πολιτικές, θεσμικές, πνευματικές, ακόμη και αισθητικές– θα σημαδέψουν ανεξίτηλα την κατοπινή εξέλιξη της ηπείρου.

Πρώτη τους συνέπεια είναι η υπονόμευση του προτύπου της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Σύντομα αυτή θα βρεθεί αντιμέτωπη με μια καινούργια μορφή αυταρχικού κράτους, δημιούργημα της νέας εποχής, το «ολοκληρωτικό κράτος». Και οι δυο εκδοχές αυτού του κράτους, η κομμουνιστική και η φασιστική, αναπτύσσονται χάρη σε κρίσεις που κλυδωνίζουν συθέμελα την Ευρώπη και που είναι σε μεγάλο βαθμό κληρονομιά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Διεκδικώντας και οι δυο τη διαδοχή των φιλελεύθερων δημοκρατιών και πυροδοτώντας με τον κίνδυνο που επισείουν ισχυρά κινήματα αντίδρασης, ο κομμουνισμός και ο φασισμός θα αποδυθούν σ' έναν λυσσαλέο αγώνα κατά το διάστημα του Μεσοπολέμου. Αλλά το κύριο θύμα αυτής της αναμέτρησης θα είναι μια δημοκρατία που μοιάζει να έχασε την αρχική της ορμή και θεωρείται πια πολίτευμα φθαρμένο και απηρχαιωμένο, ξεπερασμένο από τα νέα προβλήματα της Ευρώπης. Και οι συνθήκες μοιάζουν ώριμες για την οριστική επικράτηση του φασισμού. Τίποτα δεν φαίνεται ικανό να σταματήσει την προέλαση του χιτλερικού ναζισμού, που, στα τέλη της δεκαετίας του '30, αψηφώντας τις διεθνείς συνθήκες και τις αρχές του δικαίου, θα επιδοθεί στην κατάκτηση της ηπείρου, την οποία υποτάσσει σύντομα στη φρίκη και στον άτεγκτο ζυγό μιας «νέας τάξης», στηριγμένης στο ρατσισμό και αργότερα στη γενοκτονία των «κατώτερων φυλών». Για πολλοστή φορά, η ενοποίηση της ευρωπαϊκής ηπείρου συντελείται από μια κατακτητική εξουσία που επιβάλλει ανελέητα την παντοδυναμία της, στηριγμένη σε μια σύνθεση σύγχρονης τεχνικής και επιστροφής στη βαρβαρότητα.

Μόνο ένας Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα κατορθώσει ν' απαλλάξει την Ευρώπη απ' αυτό τον εφιάλτη. Αλλά με τι τίμημα! Το 1945 οι ευρωπαϊκές χώρες

έχουν πάψει πια να συμμετέχουν ενεργά στην ιστορία – είναι απλά πιόνια στους ανταγωνισμούς των πανίσχυρων νικητών του πολέμου και των καθεστώτων που υποστηρίζονται απ' αυτούς. Τη σύγκρουση φιλελεύθερων δημοκρατιών και φασισμού διαδέχεται η σύγκρουση φιλελεύθερων δημοκρατιών και κομμουνισμού. Για μισό αιώνα η αντιπαράθεση των δύο συστημάτων διαδραματίζεται μες στην καρδιά της ηπείρου, καθώς η δυτική Ευρώπη γίνεται εξάρτημα των Ηνωμένων Πολιτειών και η ανατολική υποχείριο του σοβιετικού «μεγάλου αδελφού», μιας δύναμης εν μέρει ευρωπαϊκής και εν μέρει ασιατικής. Αυτή η αναμέτρηση των συνασπισμών, αν και ποτέ δεν μετατρέπεται σε στρατιωτική, εμπλέκει ωστόσο για 45 χρόνια, σε μια ανελέητη σύγκρουση, οικονομικά συστήματα, κοινωνικά προγράμματα, συλλογικές κοσμοθεωρίες και ολόκληρους ανταγωνιστικούς πολιτισμούς. Είναι αλήθεια πως ο άτεγκτος μηχανισμός της ενδοευρωπαϊκής αντιπαράθεσης χαλαρώνει κάπως μετά τη δεκαετία του '50. Καθώς οι Δυτικοευρωπαίοι ξεκινούν μια αργή, ακανθώδη πορεία προς μια σταδιακή και εθελούσια ενοποίηση, οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης, φαινομενικά καθηλωμένες σ' ένα άκαμπτο και αμετακίνητο πλαίσιο, γνωρίζουν σιγά σιγά μια μυστική αλλά εντελώς πραγματική μεταμόρφωση.

Θα χρειαστεί να περιμένουμε ώς την περίοδο 1989-1991 για ν' αρχίσει να διαγράφεται η έκβαση της ιστορικής αναμέτρησης που διαδραματίστηκε στην Ευρώπη. Έχοντας χάσει τον οικονομικό πόλεμο που άνοιξε με τον φιλελευθερισμό, το κομμουνιστικό στρατόπεδο θα γνωρίσει μια οδυνηρή αποσύνθεση. Τα καθεστώτα που για μισό αιώνα κρατούσαν με τη βία την εξουσία θα καταρρεύσουν ραγδαία, ξαναφέρνοντας στο προσκήνιο το συνταρακτικό ζήτημα του πεπρωμένου μιας ηπείρου που μπορεί και πάλι να ελέγξει το μέλλον της· ένα μέλλον το οποίο, αναμφίβολα για πρώτη φορά στην ιστορία της, το αντιλαμβάνεται θεμελιωμένο σε κοινές αξίες.

Μέρος πρώτο

1919-1945

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΟΛΕΜΟ

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1919-1921
Η Ευρώπη κλονίζεται

• Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σφραγίζει τη φαινομενική νίκη των αρχών του φιλελευθερισμού. Στην πραγματικότητα η σύγκρουση, τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο, έχει ανεπανόρθωτα τραυματίσει αυτά τα ιδεώδη.

• Στη Ρωσία η οικονομική παράλυση της χώρας, η ανικανότητα και ο αυταρχισμός της εξουσίας και τα δεινά του πληθυσμού υποδαυλίζουν ένα επαναστατικό κίνημα που ανατρέπει το τσαρικό καθεστώς τον Μάρτιο του 1917. Αλλά τα σκήπτρα της διαδοχής δεν θα περιέλθουν στους φιλελεύθερους και μετριοπαθείς σοσιαλιστές αντιπάλους του, παρά στην εξτρεμιστική πτέρυγα της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας, το κόμμα των μπολσεβίκων με ηγέτη τον Λένιν, που καταλαμβάνει πραξικοπηματικά την εξουσία με την «Οκτωβριανή Επανάσταση» (Νοέμβριος 1917).

• Για τέσσερα χρόνια η Ρωσία ζει μια περίοδο εμφυλίου πολέμου και ξένων επεμβάσεων. Ενώ το καθεστώς των μπολσεβίκων, για να αντιμετωπίσει την πείνα, τις ανταρσίες και την αντεπανάσταση, επιβάλλει την τρομοκρατία του «πολεμικού κομμουνισμού», οι χώρες της Αντάντ αποβιβάζουν στη Ρωσία εκστρατευτικά σώματα που στηρίζουν τις επιθέσεις των «λευκών» στρατηγών. Χάρη στην απροθυμία του λαού να συνδράμει τους αντιπάλους τους, τη μαχητικότητα του «Κόκκινου Στρατού» και την άρνηση του προέδρου Γουίλσον να επιβάλει στους Ρώσους το θέλημα των Μεγάλων Δυνάμεων, οι μπολσεβίκοι κατορθώνουν να σώσουν το καθεστώς τους, με τίμημα όμως έναν σοβαρό εδαφικό ακρωτηριασμό.

• Η Τρίτη Διεθνής, που ιδρύεται στη Μόσχα το 1919, ενθαρρύνει και συντονίζει τις εξεγέρσεις και αναταραχές που πλήττουν τη Γερμανία και την Ουγγαρία, τις απεργίες και διαδηλώσεις που κλυδωνίζουν τη

Γαλλία και την Ιταλία. Σύντομα ιδρύονται στις χώρες της Ευρώπης κομμουνιστικά κόμματα πιστά αφοσιωμένα στη σοβιετική στρατηγική. Αλλά τα σχέδια του Λένιν για μια Ευρώπη των μπολσεβίκων θα διαψευστούν. Η εξέγερση των Γερμανών σπαρτακιστών πνίγεται στο αίμα από τα Φράικορπς˙ στην Ουγγαρία, οι Ρουμάνοι συντρίβουν τη Δημοκρατία των Συμβουλίων του Μπέλα Κουν. Οι κυβερνήσεις καταστέλλουν αποτελεσματικά τις επαναστατικές απεργίες στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Ένας κλοιός από παρεμβαλλόμενα κρατίδια απομονώνει τη Σοβιετική Ρωσία από την υπόλοιπη ήπειρο.

Οι συνθήκες του 1919-1920 επικυρώνουν τους νέους συσχετισμούς δυνάμεων στην Ευρώπη και συγκροτούν έναν νέο πολιτικό χάρτη της γηραιάς ηπείρου, περισσότερο σύμφωνο με την κατανομή των εθνών και με τις ταυτότητες που διεκδικούσαν οι λαοί της. Δεν προσφέρουν όμως κανένα αντίδοτο στον βαθύτατο κλονισμό των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτειακών δομών που προήλθε ή απλώς επιταχύνθηκε από τον πόλεμο.

Από το 1815 η Ευρώπη αντιμετώπιζε το περίπλοκο πρόβλημα της εφαρμογής των ιδανικών της Γαλλικής Επανάστασης. Στο θέμα των εθνικοτήτων η ειρηνευτική συνδιάσκεψη είχε δώσει μια λύση που, ενώ επιδεχόταν επουσιώδεις τροποποιήσεις, σε γενικές γραμμές μπορούσε να θεωρηθεί οριστική. Μα κανένας δεν φρόντισε σοβαρά να ορίσει το περιεχόμενο της νέας Ευρώπης. Εκ πρώτης όψεως τα πράγματα φαίνονταν σχετικά απλά.

Ο 19ος αιώνας σημαδεύτηκε από την αναμέτρηση απολυταρχίας και φιλελευθερισμού. Κατά τη μεταξύ τους σύγκρουση, οι κεντρικές αυτοκρατορίες έπαιξαν το ρόλο του υπέρμαχου της θεσμοθετημένης εξουσίας, ενώ οι Σύμμαχοι το ρόλο του σημαιοφόρου της ελευθερίας, όσο κι αν η παρουσία ώς το 1917 της τσαρικής Ρωσίας στο στρατόπεδο της Αντάντ υπονόμευε κάπως την κομψή αυτή δυαδική αντίθεση. Επιπλέον, η ήττα των αυστρογερμανικών δυνάμεων συνοδεύτηκε από ένα κύμα επαναστατικών κινητοποιήσεων που έπληξε τα δυναστικά καθεστώτα, βάζοντας στη θέση τους αβασίλευτα πολιτεύματα ή συνταγματικές μοναρχίες. Ο Γουλιέλμος Β΄ διώχτηκε από τη Γερμανία, ο Κάρολος Α΄ από τη Βιέννη και τη Βουδαπέστη· στα νέα κράτη που πρόβαλαν από τα ερείπια της δυαδικής μοναρχίας ιδρύονται κοινοβουλευτικές δημοκρατίες κατά το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Έτσι γίνεται στην Τσεχοσλοβακία με τον Μάζαρυκ και τον Μπένες, στην Πολωνία με τον Πιλσούντσκι. Η Σερβία κληροδοτεί τον βασιλιά της στη Γιουγκοσλαβία, μα αυτός αποκηρύσσει εκ προοιμίου κάθε απολυταρχική προδιάθεση.

Αλλά καθώς ο ιδεαλισμός του Γουίλσον και η επιρροή των μεγάλων δυτικών δημοκρατιών προικίζουν την Ευρώπη με θεσμούς φιλελεύθερους, ο φιλελευθερισμός γνωρίζει αμφισβητήσεις, τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομι-

κό πεδίο· και μάλιστα στις χώρες όπου είχε σημειώσει την πιο πρώιμη και ολοσχερή νίκη του.

Αν και θιασώτες του οικονομικού φιλελευθερισμού, τον οποίο οραματίστηκαν οι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα και εφάρμοσαν οι επιχειρηματίες του 19ου, οι χώρες της Δύσης υποχρεώθηκαν από τον πόλεμο να επέμβουν ρυθμιστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, και μέσω γραφείων, επιτροπών και συμβουλίων κάθε είδους να αναλάβουν την ουσιαστική καθοδήγηση της οικονομίας. Οι εισαγωγές και εξαγωγές ελέγχονται πια απ' το κράτος, που φορολογεί τα αγαθά και ορίζει το ύψος των ημερομισθίων. Ακόμη, το κράτος ρυθμίζει την απασχόληση, επιτάσσει τα μεταφορικά μέσα, εποπτεύει τη γεωργία, από την οποία εξαρτάται ο ανεφοδιασμός του στρατού, επιχορηγεί βιομηχανίες απαραίτητες στην άμυνά του. Έτσι, μεγάλο μερίδιο της οικονομικής δραστηριότητας περνάει ουσιαστικά στον έλεγχο, αν όχι στην επίσημη δικαιοδοσία, της κρατικής εξουσίας.

Παρόμοιες διαστρεβλώσεις δέχεται ο φιλελευθερισμός και στον πολιτικό τομέα. Δηλωμένοι υπέρμαχοι των κοινωνικών ελευθεριών και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι ιθύνοντες των δυτικών δημοκρατιών θα πρέπει να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι η απόλυτη ελευθερία δύσκολα προσαρμόζεται στις ανάγκες ενός καθολικού πολέμου που προϋποθέτει γενική κινητοποίηση του πληθυσμού, τόσο στο μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν.

Οι κίνδυνοι που συνεπάγονται οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες για τα κρατικά απόρρητα ενισχύουν τις αρχές της μυστικής διπλωματίας και την ύπαρξη κυβερνητικών στεγανών που ξεφεύγουν από τον έλεγχο του κοινοβουλίου. Μη μπορώντας να δεχθούν την έκφραση ειρηνιστικών απόψεων (που χαρακτηρίζονται «ηττοπαθείς» και συχνά θεωρούνται ξεκάθαρη προδοσία), την ώρα που καλούν τον λαό να προβεί σε τεράστιες θυσίες, οι ιθύνουσες ομάδες καταλήγουν στον περιορισμό ορισμένων ελευθεριών, όπως το δικαίωμα της συναθροίσεως ή η ελευθερία του τύπου.

Ουσιαστικά οι νικητές του πολέμου είναι κυβερνήσεις που διατυμπανίζουν την προσήλωσή τους στα φιλελεύθερα ιδανικά, αλλά στην πραγματικότητα εφαρμόζουν ένα σύστημα κατευθυνόμενης οικονομίας και μια πολεμική δικτατορία. Ομολογούν, με άλλα λόγια, την ανικανότητα των κοινοβουλευτικών δημοκρατιών να αντεπεξέλθουν στις κρίσεις, και το παράδειγμά τους δεν θα ξεχαστεί. Όταν οι δομές που επιχειρήθηκε να παγιωθούν στα 1919-1920 θα ραγίσουν από το βάρος των δυσκολιών, το αίτημα της αποτελεσματικότητας θα κάνει να φουντώσουν στην Ευρώπη τα δικτατορικά καθεστώτα.

Σοβαρότερη υπήρξε η κριτική του φιλελευθερισμού από τους θεωρητικούς του σοσιαλισμού, στο βαθμό που δεν αποτελεί περιστασιακή καταστρατήγηση μιας διακηρυγμένης αρχής αλλά πλήρη απόρριψη των θεμελίων του συστήματος. Στα τέλη του 19ου αιώνα η θεωρία του Μαρξ είχε οριστικά παραγκωνίσει τις άλλες σοσιαλιστικές θεωρίες. Προέβλεπαν την καταστροφή της καπιταλιστικής κοινωνίας και τη θέσπιση μιας προλεταριακής εξουσίας που θα επέβαλ-

λε τη δικτατορία της ώσπου, με την εξάλειψη καθε αστικού καταλοίπου, θα γινόταν εφικτή η οικοδόμηση μιας «αταξικής κοινωνίας».

Οι σοσιαλιστές περίμεναν πολλά από τη σύγκρουση που άρχισε τον Αύγουστο του 1914 και στην οποία αρκετοί από αυτούς έβλεπαν μια εκδήλωση των «εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού». Πάντως, εκτιμούσαν γενικά πως η επανάσταση θα ξέσπαγε στην πιο εκβιομηχανισμένη από τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, τη Γερμανία. Αλλά προς γενική κατάπληξη, η επαναστατική διαδικασία πυροδοτήθηκε στις αρχές του 1917 στην αρχαϊκή αυτοκρατορία των τσάρων.

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΤΣΑΡΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

Χώρα σχεδόν αποκλειστικά γεωργική, η Ρωσία έμοιαζε πράγματι εντελώς απρόσφορη για την ανάπτυξη ενός επαναστατικού κινήματος. Η εκβιομηχάνιση που είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1880 ήταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο και δέσμια του ξένου κεφαλαίου. Δεν είχε προλάβει να δημιουργηθεί μια αστική τάξη πλούσια και πολυάριθμη, όπως εκείνη των χωρών της δυτικής Ευρώπης στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης. Η εργατική τάξη ήταν κι αυτή μικρή σε αριθμό –όχι πάνω από 3 εκατομμύρια εργάτες, από τους οποίους αρκετοί ήταν πρώην αγρότες, πρόσφατα ξεριζωμένοι από τις πατρικές εστίες τους–, αλλά λόγω του υπέρμετρου συγκεντρωτισμού της νεόκοπης ρωσικής βιομηχανίας είχε συγκεντρωθεί σε ελάχιστες πόλεις (Πετρούπολη, Μόσχα, Οδησσός) και σε επιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους. Αν προσθέσουμε και τις σκληρές βιοτικές συνθήκες (χαμηλά μεροκάματα, εργασία έντεκα ή δώδεκα ωρών την ημέρα, κ.λπ.), εξηγείται η μεγάλη δεκτικότητα αυτού του εργοστασιακού προλεταριάτου στα μηνύματα της επαναστατικής προπαγάνδας.

Η αντιπολίτευση εξέφραζε πολυποίκιλα στρώματα: φιλελεύθερους αριστοκράτες, που φιλοδοξούσαν να ελέγξουν στενότερα την τσαρική εξουσία· αστούς ενταγμένους στο Συνταγματικό Δημοκρατικό Κόμμα, που ήθελε τη μετεξέλιξη του καθεστώτος στην κατεύθυνση ενός δυτικοευρωπαϊκού φιλελευθερισμού· σοσιαλιστές, χωρισμένους σε *σοσιαλεπαναστάτες*, που υπόσχονταν στους χωρικούς τη δήμευση των μεγάλων κτημάτων, και σε *σοσιαλδημοκράτες*, που στηρίζονταν περισσότερο στο προλεταριάτο, αλλά ήταν κι αυτοί διασπασμένοι σε *μενσεβίκους* και *μπολσεβίκους*.

Η κατηγορηματική άρνηση της τσαρικής κυβέρνησης να προβεί σε μεταρρυθμίσεις είχε ήδη προκαλέσει, όπως είδαμε, επαναστατικά κινήματα σαν εκείνο του 1905, που πνίγηκε στο αίμα από τα τσαρικά στρατεύματα, κατέληξε ωστόσο και σε κάποιες δειλές παραχωρήσεις που εγκαταλείφθηκαν σε λίγο από τον Νικόλαο Β΄. Ρίχνοντας τη χώρα του στον πόλεμο, ο τσάρος επιχειρούσε σε κάποιο βαθμό να προκαταλάβει τους φορείς που τον αντιστρατεύονταν. Όμως αντί να λύσει τα προβλήματα του καθεστώτος, η ευρωπαϊκή σύγκρουση τα επι-

δείνωσε. Στα 1914 η Ρωσία δεν είχε αναπτυχθεί σε βαθμό ικανό να αντιμετωπίσει τις τεράστιες ανάγκες ενός μακροχρόνιου βιομηχανοποιημένου πολέμου. Η έλλειψη εργατικών χεριών και μεταφορικών μέσων δυσκόλευε τη συνέχιση της παραγωγής και τον εφοδιασμό του στρατού με τις απαραίτητες ποσότητες σύγχρονων όπλων, πυρομαχικών και προμηθειών. Η σπανιότητα των καταναλωτικών αγαθών και οι δαπάνες των εχθροπραξιών προκάλεσαν ιλιγγιώδεις ανατιμήσεις, ενώ οι μισθοί αυξάνονταν με πιο αργούς ρυθμούς. Αποτέλεσμα, ένα κύμα απεργιών που αρχίζει να εξαπλώνεται το φθινόπωρο του 1916, κινητοποιώντας σε λίγο περισσότερους από 200.000 εργάτες.

Το 1916 η κατάσταση του μετώπου γίνεται τραγική. Χωρίς σωστό εξοπλισμό και ηγεσία, συχνά πεινασμένοι, οι Ρώσοι στρατιώτες αναλώνονται χωρίς καμιά περίσκεψη σε μάταιες επιθέσεις με τεράστιο αριθμό θυμάτων (οι νεκροί έφταναν ήδη τα 3 εκατομμύρια στις αρχές του 1917). Το ηθικό των μονάδων τείνει να καταρρεύσει. Οι οπλίτες λιποτακτούν κατά εκατοντάδες χιλιάδες, αυτομολούν στον εχθρό ή αυτοτραυματίζονται ώστε να μη σταλούν στο μέτωπο. Πολλοί εύχονται μια ειρήνη με οποιοδήποτε τίμημα, που θα έβαζε τέλος στα βάσανά τους.

Η πολιτική κρίση οξύνεται στα τέλη του 1916. Η «Ιερή Ενότητα» αμφισβητείται ξανά, πολύ περισσότερο που ο τσάρος, ο οποίος έχει αναλάβει προσωπικά τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων και σπάνια ξεμυτίζει από το γενικό επιτελείο, πέφτει από σφάλμα σε σφάλμα. Κατά την απουσία του κυριαρχεί στην αυλή η κλίκα της τσαρίνας, μιας πριγκίπισσας γερμανικής καταγωγής που περιφρονεί τον ρωσικό λαό και ευνοεί την αύξηση της επιρροής των γερμανόφιλων κύκλων. Γενική αγανάκτηση προξενεί η καθολική διαφθορά των ηγετικών στρωμάτων και ιδίως η δικτατορία που ασκεί στην αυλή ο ευνοούμενος Ρασπούτιν, θεραπευτής και συνάμα τυχοδιώκτης, που εξαργυρώνει πανάκριβα την επιρροή του στην αυτοκρατορική οικογένεια, ώς τον Δεκέμβριο του 1916 που δολοφονείται από συγγενείς του τσάρου. Πάνω απ' όλα, η αστική τάξη και η φιλελεύθερη αριστοκρατία μέμφονται τον αυτοκράτορα, γιατί επωφελούμενος από τον πόλεμο αποκαθιστά λίγο λίγο την απολυταρχία. Στόχος τους είναι να κινηθούν προτού οι συνθήκες ευνοήσουν τους οπαδούς της κοινωνικής επανάστασης.

Τρομαγμένος από την εργατική αναταραχή, ο τσάρος κλείνει όσα εργοστάσια δεν παράγουν πολεμικό υλικό. Σιγά σιγά η οικονομία παραλύει. Οι χωρικοί κρύβουν τη σοδειά τους, απειλώντας με λιμό τα αστικά κέντρα. Οι ουρές που σχηματίζονται στις πόρτες των αρτοποιείων γίνονται ιδανικές εστίες ανταρσιών. Στις 8 Μαρτίου 1917 (23 Φεβρουαρίου κατά το παλιό ημερολόγιο) ξεσπάει η εξέγερση με λεηλασίες αρτοποιείων στην Πετρούπολη, όπου ψωμί και καύσιμα είχαν τελειώσει τρεις μήνες πρωτύτερα. Κατά τη συνήθειά του, το καθεστώς απαντά με επέμβαση του στρατού. Στις 10 Μαρτίου ξεσπάει γενική απεργία με αρχηγούς τους σοσιαλιστές. Οι μονάδες που είχαν σταλεί για να καταπνίξουν την απεργία συναδελφώνονται με το πλήθος και οι στρατιώτες πυροβολούν τους αξιωματικούς τους. Μερικοί υπουργοί συλλαμβάνονται. Ο

τσάρος, που περιοδεύει στο μέτωπο, προσπαθεί να επιστρέψει στο παλάτι του, ενώ στις μεγάλες πόλεις ιδρύονται συμβούλια εργατών και στρατιωτών, τα *σοβιέτ*. Ο τσάρος συλλαμβάνεται από τους στρατιώτες και στις 15 Μαρτίου παραιτείται υπέρ του αδελφού του, του μεγάλου δούκα Μιχαήλ.

ΑΠΟ ΤΙΣ «ΜΕΡΕΣ ΤΟΥ ΦΛΕΒΑΡΗ» ΣΤΗΝ «ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΟΧΤΩΒΡΗ»

Την επαύριο των εξεγέρσεων που οδήγησαν στην πτώση του Νικολάου Β΄, η εξουσία περιέρχεται θεωρητικά σε μια προσωρινή κυβέρνηση (την εκτελεστική επιτροπή της Δούμας) που απαρτίζεται από φιλελεύθερους βουλευτές ή συνταγματικούς δημοκράτες – τον πρίγκιπα Λβωφ, τον ιστορικό Μιλιούκωφ, τον μετριοπαθή σοσιαλιστή Κερένσκι, που πάσχιζαν να διασφαλίσουν τις κατακτήσεις της αστικής επανάστασης και να συνεχίσουν τον πόλεμο. Υπήρχε όμως ανταγωνισμός ανάμεσα σ' αυτή τη νομική εξουσία και το σοβιέτ των αντιπροσώπων εργατών και στρατιωτών της Πετρούπολης, όπου πλειοψηφούσαν οι μενσεβίκοι και οι σοσιαλεπαναστάτες, έχοντας και την υποστήριξη των μαζών που είχαν κάνει την επανάσταση. Κάτω από την πίεση των τελευταίων, κι ενώ ο μέγας δούκας Μιχαήλ είχε αποποιηθεί το στέμμα, η προσωρινή κυβέρνηση υιοθέτησε κάποια δειλά φιλελεύθερα μέτρα, αρνήθηκε ωστόσο να ικανοποιήσει τις δυο βασικές λαϊκές διεκδικήσεις – άμεση ειρήνη και διανομή της γης, που ήδη γινόταν αυθαίρετα και κάποτε με πολλή βαναυσότητα. Συναίνεσαν σ' αυτό και οι μπολσεβίκοι, που μειοψηφούσαν στα σοβιέτ και για να κερδίσουν την εύνοια της αγροτιάς δέχθηκαν προσωρινά να λησμονήσουν τις προγραμματισμένες τους κολλεκτιβοποιήσεις.

Αρχηγός της επαναστατικής τάσης του σοσιαλδημοκρατικού εργατικού κόμματος και στη συνέχεια ιδρυτής του κόμματος των μπολσεβίκων, ο Λένιν βρισκόταν κατά την εξέγερση του Φεβρουαρίου εξόριστος στην Ελβετία. Τον Απρίλιο επιστρέφει στη Ρωσία διασχίζοντας τη Γερμανία και αμέσως διατυπώνει στην *Πράβντα* τις περίφημες «θέσεις του Απριλίου»: ειρήνη, γη στους αγρότες, εξουσία στα σοβιέτ. Με την ενθάρρυνσή του οι μπολσεβίκοι ισχυροποιούνται ραγδαία. Σε λίγο ξεπερνούν τους 100.000 και παίζουν καθοριστικό ρόλο σε ορισμένα σοβιέτ καθώς και στα πληρώματα του στόλου που εδρεύει στην Κρονστάνδη. Θα αξιοποιήσουν επίσης τις διχόνοιες και τις αποτυχίες των αντιπάλων τους.

Τον Ιούνιο ο ισχυρός άνδρας της προσωρινής κυβέρνησης, ο υπουργός πολέμου Κερένσκι, διατάζει επίθεση με στόχο να επιβάλει την «ειρήνη χωρίς αποζημιώσεις και προσαρτήσεις», της οποίας ήταν θιασώτης. Αλλά οι στρατιώτες, κατάλληλα δασκαλεμένοι από τους μπολσεβίκους στα σοβιέτ των στρατιωτών, αρνούνται να κινηθούν. Αξιοποιώντας αυτή την αποτυχία, οι επαναστάτες που είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Λένιν προσπαθούν τον Ιούλιο να εκμεταλλευθούν τις εξεγέρσεις που ξεσπούν στην Πετρούπολη για να καταλάβουν την εξουσία. Η επέμβαση των Κοζάκων σώζει την προσωρινή κυβέρνηση και ανα-

γκάζει τον Λένιν και τους συντρόφους του να καταφύγουν στη Φινλανδία. Πρόεδρος της κυβέρνησης πια, ο Κερένσκι αντιμετωπίζει διπλή απειλή: από τα δεξιά την αντεπαναστατική απόπειρα του στρατηγού Κορνίλωφ, που καταπνίγεται με λαϊκό ξεσηκωμό, και από αριστερά τις προόδους των μπολσεβίκων, που συμμετείχαν ενεργά στον αγώνα ενάντια στο πραξικόπημα.

Εγκαταλειμμένος απ' όλους, ο επικεφαλής της προσωρινής κυβέρνησης θεώρησε μοναδική σωτηρία την εκλογή μιας συντακτικής συνέλευσης που θα επέτρεπε στον λαό να εκφραστεί, θα καθιέρωνε το κοινοβουλευτικό σύστημα και θα ξεσκέπαζε τον μειοψηφικό χαρακτήρα των μπολσεβίκων, τους οποίους δίκαια θεωρούσε βασικό του ανταπαιτητή. Θα τον προλάβει ο Λένιν.

Από τη Φινλανδία όπου είχε καταφύγει, ο τελευταίος προετοιμάζει την τελική του μονομαχία με τον Κερένσκι. Για να κατευθύνει την επιχείρηση διαθέτει επιτόπου έναν πανταχού παρόντα τοποτηρητή, τον Λέοντα Τρότσκι, που είχε πρόσφατα εγκαταλείψει τους μενσεβίκους για να ενταχθεί στις δυνάμεις της επανάστασης. Ο Τρότσκι επιτυγχάνει την είσοδο στα σοβιέτ πολυάριθμων μπολσεβίκων, σχηματίζει λαϊκή πολιτοφυλακή –τους «ερυθροφρουρούς»– και γίνεται πρόεδρος του σοβιέτ της Πετρούπολης. Ταυτόχρονα η κεντρική επιτροπή του κόμματος στέλνει εσπευσμένα αντιπροσώπους σε ολόκληρη τη Ρωσία, στη Φινλανδία, στα ενδότερα των Ουραλίων και στη λεκάνη του Ντονιέτς για να καλλιεργήσει σχέσεις με τα τοπικά σοβιέτ. Από την πλευρά του ο Κερένσκι, που πιστεύει ότι ελέγχει ακόμη την κατάσταση, δηλώνει αποφασισμένος να τελειώνει με τους μπολσεβίκους. Συγκεντρώνει στρατεύματα γύρω από την πρωτεύουσα και στα περίχωρα της Μόσχας και κλείνει τις εφημερίδες των μπολσεβίκων. Είναι το σήμα της τελικής αναμέτρησης. Στις 5 Νοεμβρίου 1917 (23 Οκτωβρίου κατά το Ιουλιανό ημερολόγιο) ο Λένιν, που έχει γυρίσει κρυφά από τη Φινλανδία, αποσπά από την κεντρική επιτροπή του κόμματος την απόφαση της εξέγερσης.

Η εφαρμογή της υπήρξε κεραυνοβόλα. Τη νύχτα της 6ης με 7η Νοεμβρίου, ερυθροφρουροί και επαναστατημένοι στρατιώτες κυριεύουν χωρίς αντίσταση όλα τα στρατηγικά σημεία της Πετρούπολης. Την επομένη κυριεύονται τα Χειμερινά Ανάκτορα, η έδρα της κυβέρνησης. Ο Κερένσκι τρέπεται σε φυγή και το Συνέδριο των Σοβιέτ, όπου τώρα πλειοψηφούν οι μπολσεβίκοι, καταλαμβάνει την εξουσία, διορίζοντας ένα συμβούλιο λαϊκών επιτρόπων με τον Λένιν πρόεδρο, τον Τρότσκι υπεύθυνο επί των εξωτερικών υποθέσεων και τον Στάλιν επί του ζητήματος των εθνών.

ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΞΕΝΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ

Το νέο καθεστώς παίρνει αμέσως μια σειρά επαναστατικών μέτρων με σκοπό να συσπειρώσει γύρω του τις λαϊκές μάζες. Πρόκειται για τα «Νοεμβριανά διατάγματα»: διατάγματα για την ειρήνη, για τη γη (που θα κατασχόταν από τους γαιοκτήμονες «χωρίς καθυστέρηση και χωρίς καμιά αποζημίωση» ώστε να

μοιραστεί στους χωρικούς), για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, που περνούσαν στον έλεγχο των εργατών, και για τις εθνικές ομάδες, στις οποίες αναγνωριζόταν ισότητα και αυτοδιάθεση.

Όμως η κατάσταση ήταν ακόμη σοβαρή. Η συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, που υπογράφεται τον Μάρτιο του 1918, δίνει τέλος στον πόλεμο με όρους βαρύτατους για την άλλοτε τσαρική αυτοκρατορία, που χάνει μεταξύ άλλων την Ουκρανία και τις χώρες της Βαλτικής. Πείνα, ταραχές και λεηλασίες εργοστασίων μαστίζουν τη χώρα, που σε λίγο υφίσταται και τις επιθέσεις των αντεπαναστατών. Για να αντιμετωπίσει την πολύπλευρη απειλή και να πετύχει τη σωτηρία της επανάστασης, το καθεστώς εξαγγέλλει μία δέσμη έκτακτων μέτρων: τον «πολεμικό κομμουνισμό».

Για να εξασφαλίσει τον ανεφοδιασμό των πόλεων, ο Λένιν στρέφεται κατά των πλούσιων αγροτών, των *κουλάκων*, που ασκούσαν κερδοσκοπία στα σιτηρά. Επιβάλλει την τάξη με μέσα τρομοκρατικά, ιδρύοντας έκτακτες επιτροπές και μια πολιτική αστυνομία, την *Τσέκα*, και πολλαπλασιάζοντας τις συλλήψεις και τις συνοπτικές εκτελέσεις (μεταξύ άλλων και της αυτοκρατορικής οικογένειας τον Ιούλιο του 1918). Ταυτόχρονα, το σύνταγμα του 1918 εγκαθιδρύει μια ομοσπονδιακή δημοκρατία και δίνει την εξουσία στο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, που εκλεγόταν με καθολική ψηφοφορία και κατάρτιζε την Εκτελεστική Επιτροπή και το Συμβούλιο των Λαϊκών Επιτρόπων.

Θεωρώντας προδοσία τη χωριστή ειρήνη που υπέγραψαν οι μπολσεβίκοι και ανησυχώντας για τυχόν επέκταση της επανάστασης, οι Σύμμαχοι –Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και Ιαπωνία– υποστηρίζουν οικονομικά και στρατιωτικά τους οπαδούς του τσαρισμού και αποφασίζουν κατά το 1918 να επέμβουν απευθείας για να πλήξουν τους Σοβιετικούς και να ανοίξουν ένα δεύτερο μέτωπο στα ανατολικά. Στις εσχατιές της αυτοκρατορίας αποβιβάζονται εκστρατευτικά σώματα: Άγγλοι στον Αρχάγγελο και το Μουρμάνσκ, Γιαπωνέζοι στο Βλαδιβοστόκ, Γάλλοι στην Οδησσό και την Υπερκαυκασία. Πολύ γρήγορα θα διαπιστώσουν ότι η αποστολή τους είναι δυσκολότερη απ' όσο είχαν φανταστεί. Με ιδρυτή και οργανωτή τον Τρότσκι, ο Κόκκινος Στρατός καταστρέφει τα σχέδια των εμπειροπόλεμων ευρωπαϊκών στρατευμάτων και των επαγγελματιών στρατιωτικών που στελεχώνουν τις αντεπαναστατικές δυνάμεις. Ο πληθυσμός, από τον οποίο οι Σύμμαχοι περίμεναν υποστήριξη, αρνείται να βοηθήσει τους ξένους· και όταν δεν σπεύδει να υπερασπιστεί τα σοβιέτ, σπάνια προθυμοποιείται να στηρίξει μια επιχείρηση που αναπόφευκτα θα κατέληγε στην επιστροφή των παλιών του κυρίων. Τέλος, η βίαιη επιβολή της θέλησης των Μεγάλων Δυνάμεων σ' έναν λαό είναι μια τακτική που προκαλεί την απέχθεια του προέδρου Γουίλσον. Άλλωστε, η ανακωχή του 1918 στερεί από την επέμβαση το στρατηγικό της νόημα.

Απέμενε το πρόβλημα της φύσεως του νέου καθεστώτος ως κοιτίδας επαναστατικών και αποσταθεροποιητικών τάσεων, που είχαν κιόλας γίνει αισθητές σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη. Από την άποψη αυτή οι Σύμμαχοι, αν και διχάζονταν στο θέμα της τακτικής, συμφωνούσαν στην ανάγκη να καταλυθεί η εξου-

σία των μπολσεβίκων. Υπήρχαν στη Ρωσία ευνοϊκοί παράγοντες τους οποίους μπορούσαν να εκμεταλλευθούν. Η επανάσταση είχε χαρίσει την ανεξαρτησία στους αλλογενείς λαούς: Οι Βαλτικές Χώρες, η Πολωνία, η Φινλανδία είχαν εγκαταλείψει την αυτοκρατορία. Δυνάμεις «Λευκών» δρούσαν στην ύπαιθρο με την υλική και οικονομική ενίσχυση των Δυτικών. Το 1919 το σοβιετικό καθεστώς μοιάζει έτοιμο να καταρρεύσει από τις συνδυασμένες εφόδους των αντιπάλων του.

Την άνοιξη του 1919 ο ναύαρχος Κόλτσακ, κυρίαρχος του Ομσκ στη Σιβηρία, κυριεύει τον Καύκασο και στρέφεται προς τον Βόλγα με 150.000 στρατιώτες. Το φθινόπωρο ο Γιουντένιτς, εξορμώντας από τις χώρες της Βαλτικής με Γερμανούς στρατιώτες και την υλική επικουρία των Άγγλων, απειλεί την Πετρούπολη. Την ίδια ώρα ο Ντενίκιν γίνεται κύριος της Ουκρανίας και βαδίζει προς την Τούλα, στα νότια της Μόσχας. Ο Κόκκινος Στρατός τον τρέπει σε φυγή. Αλλά τα υπολείμματα του στρατού του ανασυγκροτούνται από τον βαρώνο Βράγγελ, που καταλαμβάνει τη λεκάνη του Ντονιέτς. Ο Βράγγελ υποστηρίζεται από τις πολωνικές δυνάμεις του Γιόζεφ Πιλσούντσκι, που κυριεύει το Κίεβο και προσπαθεί να εκμεταλλευθεί τη Ρωσική Επανάσταση προκειμένου να προσαρτήσει στο νεοσύστατο πολωνικό κράτος το μεγαλύτερο τμήμα της Ουκρανίας. Αλλά η οργάνωση, ο ζήλος και η πειθαρχία του Κόκκινου Στρατού, καθώς και η διάσπαση των αντιπάλων του, καταδικάζουν σε αποτυχία τις αντεπαναστατικές πρωτοβουλίες. Ο Κόλτσακ υποχωρεί νικημένος. Στα τέλη του 1919 αιχμαλωτίζεται και τουφεκίζεται. Στην Πετρούπολη, η παθιασμένη ορμή του Τρότσκι σώζει την πόλη και αναγκάζει τον Γιουντένιτς να γυρίσει στην Εσθονία. Στα νότια ο Κόκκινος Στρατός διαλύει τις δυνάμεις του Βράγγελ, που βρίσκει άσυλο στην Τουρκία.

Σε λίγο οι Πολωνοί θα ηττηθούν κι αυτοί. Οι «κόκκινοι» στρατηγοί Τουχατσέφσκι και Μπουντιόννι ξαναπαίρνουν την Ουκρανία και προελαύνουν ώς τις πύλες της Βαρσοβίας. Η αποφασιστικότητα του Πιλσούντσκι μόλις που επιτρέπει στον πολωνικό στρατό να σώσει την κατάσταση με τη βοήθεια της Γαλλίας. Ο στρατηγός Βεϋγκάν στέλνεται στη Βαρσοβία επικεφαλής μιας αποστολής που περιλαμβάνει στα μέλη της τον νεαρό λοχαγό Ντε Γκωλ. Οι πολωνικές δυνάμεις εφοδιάζονται με σύγχρονο υλικό και κατά το καλοκαίρι του 1920 οι Σοβιετικοί αναγκάζονται να συμπτυχθούν. Η συνθήκη που υπογράφεται τελικά το 1921 επιτρέπει στην Πολωνία να προσαρτήσει μια ζώνη κατοικημένη από Ουκρανούς και Λευκορώσους, πλάτους περίπου 150 χιλιομέτρων.

Έτσι, κατά το 1920 η απόπειρα να συντριβεί το νέο καθεστώς, που τα εδάφη του έχουν μειωθεί από τις προσαρτήσεις και τις αποσχιστικές κινήσεις των αλλογενών λαών, μοιάζει να έχει αποτύχει. Για πρώτη φορά στην Ευρώπη βλέπει το φως ένα κράτος που διεκδικεί τον σοσιαλισμό ως επίσημο δόγμα. Λίγο ακόμη και η επανάσταση των μπολσεβίκων θα είχε εξαπλωθεί σε ευρύτερο τμήμα της γηραιάς ηπείρου.

ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΚΥΜΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Το 1918 οι συνθήκες έμοιαζαν να ευνοούν τη διαμόρφωση ενός δυναμικού επαναστατικού κινήματος. Η Ευρώπη έβγαινε από τον πόλεμο ρημαγμένη και καταχρεωμένη. Ο πληθωρισμός και η υπερτίμηση των καταναλωτικών προϊόντων έκαναν αφόρητη τη θέση των εργατικών τάξεων. Ενώ οι στρατιωτικές προμήθειες είχαν ωφελήσει κάποιους «νεόπλουτους», οι μισθωτοί, οι μικροεισοδηματίες και οι φτωχοί αγρότες πλήττονται από το χάσμα ανάμεσα στη ραγδαία αύξηση των τιμών και τη στασιμότητα ή αργή άνοδο των εισοδημάτων τους. Τέλος, ο πόλεμος ενισχύει την αίσθηση της ισότητας των ανθρώπων και καλλιεργεί βαθιά εχθρότητα για τις συντηρητικές δυνάμεις –δυναστείες, ιθύνουσες τάξεις, υψηλόβαθμους στρατιωτικούς– που θεωρούνται υπαίτιοι της σύρραξης. Το παράδειγμα της Ρωσικής Επανάστασης και η οικονομική κρίση που διαδέχεται την απότομη έξαρση των πρώτων μεταπολεμικών μηνών συντηρούν αυτό το επαναστατικό κλίμα μέχρι το 1921.

Η κυβέρνηση των μπολσεβίκων θα πασχίσει να επωφεληθεί, ώστε να διαδώσει την επανάσταση σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ο Λένιν πίστευε πως η εξουσία των σοβιέτ ήταν αδύνατο να επιβιώσει αν δεν κατέρρεε ο καπιταλισμός στις χώρες που είχαν υποστηρίξει τους Ρώσους αντεπαναστάτες. Έτσι, τον Μάρτιο του 1919 αποφασίζει να ιδρύσει μια νέα οργάνωση προκειμένου να αντικαταστήσει τη Δεύτερη Διεθνή, που είχε περιέλθει σε ανυποληψία μια και δεν έκανε τίποτα για να εμποδίσει τον πόλεμο. Κυκλωμένοι από τους Λευκούς στρατηγούς και τις ξένες δυνάμεις, και συγχρόνως πεπεισμένοι ότι η επανάσταση όπου να 'ναι θα τυλίξει στις φλόγες ολόκληρη την Ευρώπη, οι μπολσεβίκοι θα διαλέξουν την επίθεση στο πλαίσιο μιας «βραχυπρόθεσμης στρατηγικής». Με τους είκοσι ένα όρους που έθεσε ο Λένιν στα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα, για να τους επιτραπεί η είσοδος στους κόλπους της Τρίτης Διεθνούς (αλλιώς Κομμουνιστικής Διεθνούς ή *Κομιντέρν*), στην ουσία τους ζητούσε να μετατραπούν σε μαχόμενες οργανώσεις που θα εμπνέονταν από το πρότυπο των μπολσεβίκων και θα ήταν έτοιμες να καταλάβουν με τη βία την εξουσία. Με έδρα τη Μόσχα και καθοδηγητή της τον μπολσεβίκο Ζηνόβιεφ, η Τρίτη Διεθνής φιλοδοξούσε να γίνει το επιτελείο ενός πειθαρχημένου στρατού, με αποστολή την οργάνωση της επανάστασης στις υπόλοιπες χώρες. Ωστόσο η Κομμουνιστική Διεθνής, προϊόν του πυρετού των ημερών, υστερούσε σε αντιπροσωπευτικότητα, μια και απουσίαζαν από τη σύστασή της οι εκπρόσωποι των μεγάλων σοσιαλιστικών οργανώσεων της δυτικής Ευρώπης. Τα «τμήματα» που ιδρύονται υπό την αιγίδα της σχεδόν σε όλες τις χώρες είναι αναγκασμένα να προσαρμόζουν την ιδιαίτερη στρατηγική τους στα συμφέροντα του σοβιετικού κράτους, της «πατρίδας των προλετάριων», πράγμα που θα επηρεάσει καίρια την πορεία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος. Για την ώρα η Κομιντέρν θα προσπαθήσει να ελέγξει κάποια επαναστατικά κινήματα που είχαν ήδη εκδηλωθεί χωρίς να περιμένουν τη δημιουργία της.

Στη Γερμανία, όπου ο αποκαμωμένος πληθυσμός είχε υποστεί τεράστιες

στερήσεις λόγω του αποκλεισμού, μία πρώτη επανάσταση ξεσπάει τον Νοέμβριο του 1918. Απεργίες και ταραχές σημειώνονται στις περισσότερες πόλεις της Γερμανίας, όπου ιδρύονται κατά το ρωσικό πρότυπο «συμβούλια» εργατών, στρατιωτών και ναυτών. Ο ένας μετά τον άλλο, οι Γερμανοί ηγεμόνες εγκαταλείπουν τους θρόνους τους, ενώ στο Βερολίνο που είχε ανακηρυχθεί η δημοκρατία, ο καγκελάριος Μαξ φον Μπάντεν μεταβιβάζει τις αρμοδιότητές του στον σοσιαλδημοκράτη Έμπερτ.

Κύριοι της εξουσίας, οι Γερμανοί σοσιαλιστές είναι βαθιά διχασμένοι. Οι περισσότεροι, που έχουν και τη μεγαλύτερη επιρροή, συγκροτούν τη σοσιαλδημοκρατική πλειοψηφία. Με ηγέτες τον Έμπερτ και τον Σάιντεμαν, διαθέτουν τα περισσότερα μέλη (1 εκατομμύριο το 1919) και την υποστήριξη των συνδικάτων. Είναι οι οπαδοί του ρεφορμισμού· ευνοούν τη σύσταση ενός κοινοβουλευτικού καθεστώτος με στόχο τη σταδιακή μεταρρύθμιση και απορρίπτουν τη «δικτατορία του προλεταριάτου». Θέλοντας πάση θυσία να αναχαιτίσουν τον μπολσεβικισμό, δέχονται τη συνεννόηση με τους στρατιωτικούς. Στις 10 Νοεμβρίου συνάπτεται μυστική συμφωνία ανάμεσα στον νέο καγκελάριο και τη διοίκηση του στρατού.

Πιο ριζοσπαστικές είναι οι θέσεις των «ανεξάρτητων» σοσιαλδημοκρατών, που είχαν αποσχιστεί από την πλειοψηφία το 1917, και ενώ δηλώνουν οπαδοί των ριζικών μεταρρυθμίσεων –εθνικοποιήσεις και δημεύσεις των μεγάλων γαιοκτησιών– αντιτάσσονται κι αυτοί στη βία. Τέλος, υπάρχει και μια τρίτη, ακροαριστερή ομάδα, με χαρακτήρα γνήσια επαναστατικό. Είναι οι σπαρτακιστές, με αρχηγούς τον Καρλ Λήπκνεχτ, τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και την Κλάρα Τσέτκιν. Δεν αποκηρύσσουν ούτε την επαναστατική βία ούτε τη δικτατορία του προλεταριάτου, αλλά δεν συμφωνούν απόλυτα και με την ηγεσία των μπολσεβίκων, στους οποίους καταλογίζουν «συγκεντρωτισμό» και υποτίμηση του «επαναστατικού αυθορμητισμού» (θέματα της διαμάχης που από το 1904 είχε φέρει αντιμέτωπους τον Λένιν και τη Λούξεμπουργκ).

Η νέα κυβέρνηση, που χρειαζόταν τη βοήθεια του στρατού για να καταστείλει ένα ενδεχόμενο κίνημα των σπαρτακιστών, αποφεύγει επιμελώς να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα επαναστατικών αλλαγών που στο κάτω κάτω απορρίπτονται από τη μεγάλη πλειοψηφία των Γερμανών. Περιορίζεται να θεσπίσει την καθολική ψηφοφορία και την οκτάωρη εργασία και ετοιμάζει τη σύγκληση μιας Συντακτικής Συνέλευσης, με σκοπό να εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Στη Γερμανία επικρατεί παντού γενική αναταραχή· οι σφοδρότερες ταραχές όμως σημειώνονται στη βιομηχανική ζώνη του Ρουρ και στη Βαυαρία, όπου ο Κουρτ Άισνερ ιδρύει κομμουνιστική συμπολιτεία. Τον Ιανουάριο του 1919 οι σπαρτακιστές, που έχουν τώρα σχηματίσει το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γερμανίας (ΚΚΓ), αποφασίζουν να περάσουν στην επίθεση. Κηρύσσουν στο Βερολίνο γενική απεργία και δίνουν το σήμα της ένοπλης εξέγερσης.

Στην Ουγγαρία, όπου η πείνα θερίζει και οι εξαθλιωμένοι χωρικοί έχουν καταλάβει τη γη, η εξουσία περιέρχεται ύστερα από την παραίτηση του Καρόλου Α΄ σε μία φιλελεύθερη κυβέρνηση με αρχηγό έναν γαιοκτήμονα δυτικόφιλων τά-

σεων, τον Μιχαήλ Κάρολυ. Αυτός ευνοεί ριζικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές: εθνικοποίηση των τραπεζών και των μεγάλων βιομηχανιών, δήμευση και αναδιανομή των μεγάλων κτημάτων κ.λπ. Η αντίδραση όμως των μετριοπαθών στοιχείων, που αποτελούσαν την πλειοψηφία των αστών, τον αναγκάζει να υποχωρήσει.

Τον Νοέμβριο του 1918 τα πιο επαναστατικά στοιχεία του σοσιαλιστικού κόμματος ιδρύουν το ουγγρικό κομμουνιστικό κόμμα, στην ηγεσία του οποίου τοποθετούν έναν παλιό σοσιαλδημοκράτη δημοσιογράφο, τον Μπέλα Κουν, που είχε κατηχηθεί στις ιδέες των μπολσεβίκων κατά την αιχμαλωσία του στη Ρωσία. Αν και φυλακίστηκε όταν προσπάθησε να καταλύσει με πραξικόπημα την «αστική» κυβέρνηση, ο Κουν απελευθερώνεται τον Μάρτιο του 1919 με μια λαϊκή εξέγερση που φέρνει τους κομμουνιστές στην εξουσία. Επίτροπος εξωτερικών υποθέσεων στη νέα κυβέρνηση, ο Μπέλα Κουν αποτελεί στην ουσία τον αρχηγό της· εγκαθιδρύει τη δικτατορία του προλεταριάτου και οργανώνει εκκαθαρίσεις των αντιφρονούντων – πάνω από 500 άτομα εκτελούνται με συνοπτικές διαδικασίες μόνο στη Βουδαπέστη. Στην πραγματικότητα η κυριαρχία του περιορίζεται στην πρωτεύουσα και στο κεντρικό τμήμα της χώρας, ενώ στα σύνορα εκδηλώνεται η αδημονία των γειτόνων, οι αντικομμουνιστικές εξαγγελίες των οποίων κρύβουν λαίμαργες επεκτατικές βλέψεις.

Στην Αυστρία είχαν συστηθεί τις τελευταίες εβδομάδες του πολέμου πολυάριθμα συμβούλια εργατών και στρατιωτών, που με την υποστήριξη ένοπλων πολιτοφυλακών ασκούσαν τοπικές πολιτικές και διοικητικές εξουσίες. Στις 3 Νοεμβρίου 1919 ιδρύεται στη Βιέννη το Αυστριακό Κομμουνιστικό Κόμμα, μα η επιρροή του στις μάζες δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος και του καταξιωμένου αρχηγού του Φρήντριχ Άντλερ.

Τέλος, στις χώρες των νικητών ο επαναστατικός αναβρασμός εκδηλώνεται με δυναμικές απεργίες που επηρεάζουν ιδίως τη Μεγάλη Βρετανία (ορυχεία και σιδηρόδρομοι), τη Γαλλία (άνοιξη του 1919 και 1920) και την Ιταλία. Στην τελευταία παίρνουν κατά το καλοκαίρι του 1920 χαρακτήρα απροκάλυπτης εξέγερσης. Όλο και περισσότερο οι ιθύνοντες της Τρίτης Διεθνούς οραματίζονται μια «παγκόσμια επανάσταση», και με την προοπτική αυτή υποδαυλίζουν τη διάσπαση των μεγάλων εργατικών κομμάτων της δυτικής Ευρώπης –τον Δεκέμβριο του 1920 του Γαλλικού Τμήματος της Εργατικής Διεθνούς, τον Ιανουάριο του 1921 του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος– και το σχηματισμό κομμουνιστικών οργανώσεων, πιστά αφοσιωμένων στη σοβιετική στρατηγική.

Η ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ

Ενώ οι δυνάμεις της Αντάντ υποστηρίζουν ενεργά τους «Λευκούς» της Ρωσίας, συμπαραστέκονται ταυτόχρονα στις προσπάθειες των κυβερνήσεων που αγωνίζονται να αναχαιτίσουν το επαναστατικό κύμα.

Στη Γερμανία οι Σύμμαχοι είχαν φροντίσει να μην εξαρθρώσουν εντελώς τη στρατιωτική μηχανή των ηττημένων. Οι μονάδες της Ράιχσβερ επέστρεψαν από το μέτωπο συντεταγμένες και οπλισμένες. Ο στρατός διατήρησε κάπως το κύρος του, καλλιεργώντας συγχρόνως το μύθο της «πισώπλατης μαχαιριάς» που υποτίθεται ότι του κατάφεραν οι σοσιαλιστές, όταν πρωτοστάτησαν στην κινητοποίηση του Νοεμβρίου. Μπροστά στον κίνδυνο της επανάστασης, ο στρατός θα δεχθεί ωστόσο να συμπράξει με τη σοσιαλδημοκρατική ηγεσία και ιδιαίτερα με τον ισχυρό άνδρα του νέου καθεστώτος, τον υπουργό των Εσωτερικών Νόσκε. Για να προστατεύσει το Βερολίνο, ο τελευταίος οργανώνει σώματα εθελοντών, τα *Φράικορπς*, στις τάξεις των οποίων συνωστίζονται επαγγελματίες απόστρατοι, γνήσιοι πατριώτες και πλήθη περιθωριακών και απόκληρων που αναζητούν μισθό και στέγη. Μεταξύ 6 και 13 Ιανουαρίου 1919 ο στρατός και τα Φράικορπς πνίγουν στο αίμα την εξέγερση των σπαρτακιστών. Ο Καρλ Λήπκνεχτ και η Ρόζα Λούξεμπουργκ συλλαμβάνονται και δολοφονούνται. Παρόμοιο τέλος περιμένει στη Βαυαρία τον Άισνερ, και το κύμα των διώξεων απλώνεται σε ολόκληρη τη Γερμανία, με μια αγριότητα ανάλογη του τρόμου που γεννούσε η επαναστατική απειλή.

Στην Ουγγαρία οι αντεπαναστάτες υποστηρίζονται ενεργά από τις συμμαχικές δυνάμεις που κατέχουν τη χώρα. Χάρη στην προστασία των Γάλλων δημιουργείται στο Σέγκεντ μία αντικομμουνιστική κυβέρνηση με αρχηγούς τον κόμη Μπέτλεν και τον ναύαρχο Χόρτυ, που υποσκάπτουν τη θέση του Μπέλα Κουν. Στο εσωτερικό της ζώνης που ελέγχει ο τελευταίος, η οικονομική κρίση, η πείνα και η τρομοκρατία γρήγορα αποκόβουν τους κομμουνιστές από τη μάζα του πληθυσμού. Η χαριστική βολή όμως θα έρθει από το εξωτερικό. Τον Ιούλιο του 1919 ο ρουμανικός στρατός εισβάλλει στη χώρα με στόχο να καταλύσει το «άθεο κόκκινο καθεστώς». Στις 6 Αυγούστου κυριεύει τη Βουδαπέστη, ενώ ο Μπέλα Κουν, έχοντας μείνει στην εξουσία μόνο 133 μέρες, αναγκάζεται να καταφύγει στη Ρωσία. Η αντεπανάσταση θριαμβεύει. Αλλά ενώ ο ναύαρχος Χόρτυ παίρνει την πρωθυπουργία και ετοιμάζεται να καλέσει στο θρόνο τον Κάρολο Α΄ των Αψβούργων, τον σταματά η αντίδραση των Ρουμάνων, στους οποίους θα προστεθούν οι Γιουγκοσλάβοι και οι Τσέχοι, με τη συναίνεση των Συμμάχων που φοβούνται μια τέτοια λύση. Ο Χόρτυ αρνείται να καταργήσει τη μοναρχία και αναλαμβάνει προσωπικά την αντιβασιλεία. Το αυταρχικό καθεστώς που εγκαθιδρύει στις ουγγρικές επαρχίες της πρώην δυαδικής μοναρχίας εγκαινιάζεται με κύμα αντιδραστικών και αντισημιτικών διώξεων.

Στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες οι κυβερνήσεις επιστρατεύουν διάφορα μέσα για να αντιμετωπίσουν τις μεταπολεμικές επαναστατικές απεργίες. Στη Γαλλία συλλαμβάνονται οι ηγέτες των συνδικάτων και η Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (CGT) κηρύσσεται παράνομη. Στην Ιταλία, όπου η κυβέρνηση παραπαίει, η υποστήριξη αρκετών μεγαλοκτηματιών και βιομηχάνων στο νεόκοπο φασιστικό κίνημα επιτρέπει στον Μουσσολίνι να προσεγγίσει την εξουσία. Στη Μεγάλη Βρετανία ο στρατός καταστέλλει την απεργία των σιδηροδρομικών, ενώ στην Ισπανία,

όπου εξαπλώνεται απειλητικά η απεργία που κήρυξε η αναρχικών τάσεων Κεντρική Εργατική Συνομοσπονδία (CNT), ο στρατός πνίγει στο αίμα το κίνημα.

Το 1920 τα επαναστατικά κινήματα έχουν αποτύχει σε ολόκληρη την Ευρώπη, πάντοτε με εξαίρεση την αφετηρία της επανάστασης, τη Σοβιετική Ρωσία, την οποία απέτυχαν να δαμάσουν τόσο η ξένη επέμβαση όσο και η βοήθεια που δίνεται στους Λευκούς και στους Πολωνούς. Έτσι, οι νικήτριες δυνάμεις προσπαθούν να την αναχαιτίσουν και να την απομονώσουν συστήνοντας γύρω της έναν κλοιό από εχθρικά κρατίδια. Τη στρατηγική τής «περιχαράκωσης» εξυπηρετούν στα βορειοδυτικά, κατά μήκος των βαλτικών ακτών, η Φινλανδία, η Εσθονία, η Λιθουανία και η Λεττονία. Στα δυτικά, οι προσαρτήσεις εδαφών στην Πολωνία μετατρέπουν το κράτος του στρατάρχη Πιλσούντσκι σε ασπίδα αποκλεισμού της Σοβιετικής Ρωσίας από την υπόλοιπη Ευρώπη. Τέλος, στα νοτιοδυτικά οι Σύμμαχοι, για να ισχυροποιήσουν τους Ρουμάνους, τους εκχωρούν τη Βεσσαραβία, αψηφώντας τις ρωσικές ενστάσεις.

Στο εξής ο φόβος μιας νέας επαναστατικής έκρηξης με τη συμπαιγνία της Τρίτης Διεθνούς θα κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή της Ευρώπης, υποθάλποντας αρκετές από τις κατοπινές της αναταραχές. Αλλά στα χρόνια 1919-1921 παρουσιάζονται και άλλες αφορμές συγκρούσεων, ιδιαίτερα σε σχέση με τις διπλωματικές ρυθμίσεις που είχαν στόχο να εγγυηθούν την ευρωπαϊκή ασφάλεια και ειρήνη.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΝΕΑΣ ΤΑΞΗΣ

Από την επαύριο κιόλας της υπογραφής τους οι συνθήκες του 1919-1920 αμφισβητούνται, τόσο στο στρατόπεδο των νικητών όσο και των νικημένων, από πλήθος χώρες δυσαρεστημένες με τη μεταχείριση που τους επιφυλάχθηκε.

Στην Τουρκία η υπογραφή μιας συνθήκης που επισημοποιεί την απώλεια των περισσότερων ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας ξεσηκώνει τον στρατό ενάντια στην παθητικότητα του Μεχμέτ ΣΤ΄, που είχε γίνει πειθήνιο όργανο των Βρετανών. Μια ομάδα αξιωματικών με ηγέτη τον στρατηγό Μουσταφά Κεμάλ στασιάζει και συγκαλεί εθνοσυνέλευση, η οποία αναθέτει την εξουσία στον αρχηγό των κινηματιών. Ο τελευταίος εμφανίζεται αποφασισμένος να καταγγείλει τη συνθήκη των Σεβρών. Οι Άγγλοι αντιδρούν εναντίον του υποστηρίζοντας την Ελλάδα, που αποτελεί τον κύριο κερδισμένο στα Βαλκάνια από το διαμελισμό του «μεγάλου ασθενούς». Ο Μουσταφά Κεμάλ συντρίβει τον στρατό της, διώχνει από τη Μικρασία τους Έλληνες και αναγκάζει τελικά τους Συμμάχους να του αναγνωρίσουν με τη συνθήκη της Λωζάννης (Ιούλιος 1923) την επικυριαρχία της ανατολικής Θράκης. Προκειμένου να λυθεί οριστικά το πρόβλημα των πληθυσμών που ζούσαν αναμεμιγμένοι στις ανατολικές ακτές του Αιγαίου εγκυμονώντας μελλοντικές συγκρούσεις, ένα εκατομμύριο Έλληνες μεταφέρονται στην Ευρώπη, ενώ 300.000 Τούρκοι πηγαίνουν να εγκατασταθούν στην Ανατολή.

Στο στρατόπεδο των νικητών η σοβαρότερη διένεξη προκύπτει ανάμεσα στην Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία με αντικείμενο την Ίστρια και τη Δαλματία, τις οποίες η συνθήκη του Λονδίνου είχε τάξει στους Ιταλούς, αλλά η προσάρτησή τους είχε εμποδιστεί στη συνέχεια από τον πρόεδρο Γουίλσον. Τον Σεπτέμβριο του 1919 ο εθνικιστής ποιητής Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο αποφασίζει, όπως είχε κάνει παλιότερα ο Γαριβάλδης στο βασίλειο της Νάπολης και στη Ρώμη, να φέρει την Ευρώπη προ τετελεσμένου γεγονότος. Διοικώντας ένα σώμα εθελοντών, τους *Αρντίτι*, κυριεύει το λιμάνι του Φιούμε. Θα το εκκενώσει δεκαπέντε μήνες μετά, όταν πια, με τη συνθήκη του Ραπάλλο, η Ιταλία και η Γιουγκοσλαβία αποφασίζουν να γίνει η ζώνη του Φιούμε ανεξάρτητο κράτος, το οποίο θα προσαρτήσει τελικά ο Μουσσολίνι το 1924.

Σε άλλες τοπικές διαμάχες δίνονται προσωρινές λύσεις. Η Βίλνα, για την οποία ερίζουν Πολωνοί και Λιθουανοί, προσαρτάται από τους πρώτους. Η ζώνη του Τέσεν με τα ανθρακοφόρα κοιτάσματά της διεκδικείται από την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία· η διχοτόμηση που αποφασίζεται δεν θα ικανοποιήσει κανέναν. Δύο ακόμη κράτη αδυνατούν να συμβιβαστούν με την τύχη που τους επιφύλαξαν οι συνθήκες: η Γερμανία, για την οποία ο «διάδρομος» του Ντάντσιχ συμβολίζει μία ταπεινωτική ειρήνη· η Ουγγαρία, που αγανακτεί βλέποντας δύο εκατομμύρια Μαγυάρους να ζουν σε ξένα εδάφη.

Αν λάβουμε ακόμη υπόψη μας ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες σε μια κρίση απομονωτισμού αρνούνται να επικυρώσουν τις συνθήκες και την ιδρυτική πράξη της Κοινωνίας των Εθνών, αρχιτέκτονας της οποίας ήταν ο πρόεδρος Γουίλσον· ότι η Ιταλία είναι χολωμένη όσο και η Γερμανία ή η Ουγγαρία από την έκβαση της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης· ότι οι ηγεμονικοί ανταγωνισμοί σε λίγο καθιστούν τις αραβικές περιοχές πεδίο αγγλογαλλικής διαμάχης· ότι η Γαλλία, που ανησυχεί για τις εκδικητικές διαθέσεις των χωρών που επιζητούσαν την αναθεώρηση των συνθηκών, ετοιμάζεται να συνασπιστεί με τις «κερδισμένες» τοπικές δυνάμεις της ανατολικής Ευρώπης (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία)· ότι όλες, τέλος, οι ευρωπαϊκές χώρες αντιμετωπίζουν με δυσπιστία τη Σοβιετική Ρωσία, τότε βλέπουμε πως οι συνθήκες του 1919-1920 προμήνυαν μεγάλες θύελλες. Είναι αλήθεια ότι η νέα δεκαετία θα προσφέρει στην Ευρώπη μια φαινομενική ισορροπία, βασισμένη στον πολιτικό κατευνασμό και την ευημερία. Μα οι συγκρούσεις που εγκυμονεί η συνθήκη των Βερσαλιών θα φουντώσουν πάλι με ορμή σε λίγα χρόνια, στο διάστημα της «μεγάλης κρίσης».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ασταθής ισορροπία της δεκαετίας του 1920

◆ ***Κάνοντας τον απολογισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ευρώπη αναμετρά με φρίκη τις συνέπειές του: μεγάλη αφαίμαξη ανθρώπινων ζωών και γήρανση του πληθυσμού, ερείπια που σημαδεύουν τα τοπία της για μια δεκαετία, οικονομική κατάρρευση που βυθίζει στη φτώχεια την πλουσιότερη ώς τότε περιοχή του κόσμου. Η Ευρώπη έπαψε να είναι το κέντρο βάρους του πλανήτη. Στο χώρο της οικονομίας, ανταγωνιστές από νέες χώρες έχουν αρπάξει τις αγορές της. Οι αποικίες στάθμισαν τις αδυναμίες της και η πίεση των εθνικισμών αποσαθρώνει την ευρωπαϊκή κυριαρχία. Η σύρραξη έχει βαθιά κλονίσει τις κοινωνικές ισορροπίες. Τέλος, η φιλελεύθερη δημοκρατία, που έμοιαζε να θριαμβεύει στα 1918, δεν αργεί να αμφισβητηθεί στα νέα κράτη όπου εμφυτεύθηκε.***

◆ ***Η ίδια η ειρήνη είναι κάθε άλλο παρά εξασφαλισμένη. Η γαλλογερμανική διαμάχη για τις επανορθώσεις και την ασφάλεια συνιστά παράγοντα αστάθειας και προκαλεί το 1923 γαλλική στρατιωτική επέμβαση στο Ρουρ. Με δεδομένο ωστόσο τον αυτοκαταστροφικό χαρακτήρα μιας ενδεχόμενης σύρραξης, το 1924 εγκαινιάζεται μια νέα εποχή συμβιβασμού και εξομάλυνσης με εμπνευστές τον Γάλλο Μπριάν και τον Γερμανό Στρέζεμαν. Την ευνοεί η οικονομική ευφορία που επικρατεί πλέον στην Ευρώπη με τη ρύθμιση του ζητήματος των επανορθώσεων βάσει των σχεδίων Ντωζ και Γιανγκ, τις αμερικανικές επενδύσεις και τη διεθνή σύμπραξη επιχειρηματικών κύκλων.***

◆ ***Αλλά η αίσθηση ότι αρχίζει μία νέα εποχή σταθερότητας δοκιμάζεται από παράγοντες ανισορροπίας. Η Γαλλία συνάπτει «αντισυμμαχίες» με την Πολωνία και τις χώρες της «Μικρής Αντάντ» ενάντια στους υπέρμαχους της αναθεώρησης. Στη Σοβιετική Ρωσία η νίκη του Στάλιν εγκαινιάζει μια νέα περίοδο έντασης με το καπιταλιστικό στρατόπεδο. Το 1927 η Τρίτη Διεθνής αναγγέλλει μια αναπόφευκτη***

σύγκρουση και προκρίνει την τακτική της ταξικής πάλης. Τέλος, η Ιταλία βιώνει την κατάρρευση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και την έλευση του φασισμού.

- ***Δύο σχέδια μαρτυρούν με την αποτυχία τους τον απατηλό χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ομαλότητας στη δεκαετία του 1920: το «Πρωτόκολλο της Γενεύης» του 1924, που φιλοδοξούσε να θεμελιώσει την ειρήνη στο τρίπτυχο «διαιτησία, ασφάλεια, αφοπλισμός», και το σχέδιο του Μπριάν για μια ευρωπαϊκή ομοσπονδία.***

Ενώ άρχισε σαν πόλεμος ευρωπαϊκός, η σύρραξη του 1914-1918 δεν άργησε να εξελιχθεί σε πόλεμο παγκόσμιο. Όμως το κύριο θέατρο της σύγκρουσης δεν έπαψε να είναι η Ευρώπη, που με την αποκατάσταση της ειρήνης αναμετρά με οδύνη τις συνέπειες μιας κρίσης που λίγο έλειψε να την αφανίσει.

Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΜΙΑΣ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΙΚΗΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ

Αν η «παρακμή της Ευρώπης», που έγινε σε όλους φανερή μετά το 1918 –με αυτό τον τίτλο δημοσίευσε το 1920 ένα σύγγραμμα ο γεωγράφος Α. Ντεμανζόν–, είχε αρχίσει να εκδηλώνεται σε διάφορους τομείς από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, παραμένει γεγονός ότι η γηραιά ήπειρος βγήκε από τη σύγκρουση υλικά και ηθικά καταρρακωμένη.

Στη σκέψη των ανθρώπων βάρυνε κυρίως η αιματοχυσία. Ήταν πράγματι τρομακτική: πάνω από 8 εκατομμύρια Ευρωπαίοι νεκροί και 6 εκατομμύρια ανάπηροι, χωρίς να λογαριάσουμε τα θύματα του εμφυλίου πολέμου και της ξένης επέμβασης στη Ρωσία. Η Γαλλία, με 1.400.000 νεκρούς και αγνοουμένους, έχασε το 10,5% του ενεργού πληθυσμού της· σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε 100.000 πρόωρους θανάτους τραυματιών και αεριόπληκτων και 1.100.000 αναπήρους πολέμου (από τους οποίους 130.000 ακρωτηριασμένοι). Για τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία το τίμημα ήταν εξίσου βαρύ: 1.850.000 νεκροί για την πρώτη, δηλαδή 9,8% του ενεργού πληθυσμού, 1.540.000 για τη δεύτερη (9,5%). Όσο για τη Ρωσία, είχε θυσιάσει στο πεδίο της μάχης 1.700.000 νέους ώς το 1917 και 5 εκατομμύρια ώς το 1921, αν συνυπολογιστούν τα άμεσα και έμμεσα θύματα της επανάστασης και της αντεπανάστασης. Το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιταλία επηρεάστηκαν κάπως λιγότερο από τη σφαγή, μα και πάλι οι απώλειές τους έφταναν αντίστοιχα τους 744.000 και 750.000 νεκρούς (5,1% και 6,2% του ενεργού πληθυσμού).

Στις απώλειες αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε τους θανάτους αμάχων εξαιτίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων και την αυξημένη θνησιμότητα των χρόνων του πολέμου, που οφείλεται στις κακές συνθήκες υγιεινής, τις στερήσεις και τις αρρώστιες. Μόνο η επιδημία της λεγόμενης «ισπανικής γρίπης» (1918) εξόντωσε στη Γαλλία 100.000 άτομα, στην Ιταλία 270.000 και στη Γερμανία περίπου 200.000.

Καταστροφικές ήταν και οι μακροπρόθεσμες συνέπειες του αλληλοσπαραγμού. Στα χρόνια του πολέμου αντιστοιχεί ένα έλλειμμα γεννήσεων που φτάνει τα 776.000 άτομα στην Αγγλία, 911.000 στη Γαλλία, 1.348.000 στην Ιταλία, 3.705.000 στη Γερμανία. Όσο για την παιδική θνησιμότητα, δείκτη που σχετίζεται άμεσα με τις συνθήκες υγιεινής ενός πληθυσμού, φαίνεται ότι ο πόλεμος ανέστειλε τις γρήγορες προόδους που είχαν σημειωθεί από τις αρχές του αιώνα. Στη Γαλλία, όπου είχε σταθεροποιηθεί στο 17,5‰ στις παραμονές των εχθροπραξιών, το 1918 θα ανεβεί στο 22‰, και μόνο το 1922 θα πέσει ξανά στο αρχικό του επίπεδο.

Η σύζευξη αυτών των φαινομένων δημιουργεί «ελλειμματικές κατηγορίες» στην πυραμίδα των ηλικιών του πληθυσμού: είναι αυτές που θα ενηλικιωθούν μεταξύ 1934 και 1939, εποχή κατά την οποία οξύνεται και πάλι η ένταση στη διεθνή σκηνή. Κάποιες χώρες, όπως η Γαλλία και η Αγγλία, αισθάνονται από νωρίς τη γήρανση του πληθυσμού τους. Μεταξύ 1911 και 1921, το ποσοστό γερόντων πάνω από 60 χρονών στον πληθυσμό της πρώτης ανεβαίνει από 12,6 σε 13,7%, της δεύτερης από 8 σε 9,4%. Η αύξηση των επιβαρύνσεων του ενεργού πληθυσμού και η καλλιέργεια τάσεων περισυλλογής και απαισιοδοξίας στην ατομική συμπεριφορά αποτελούν καίριες συνέπειες μιας εξέλιξης που επηρεάζει κάθε πεδίο της κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής. Επιπλέον, οι μετακινήσεις πληθυσμών θα προξενήσουν σοβαρά προβλήματα προσαρμογής, είτε πρόκειται για τους εκατοντάδες χιλιάδες υπηκόους του πρώην Ράιχ που με την υπογραφή της συνθήκης συρρέουν στη Γερμανία από την Αλσατία και τη Λοραίνη, τη Σιλεσία, την Ποσνανία και τις χώρες της Βαλτικής, είτε για τους Έλληνες και τους Τούρκους που εκτοπίζονται από τη μία στην άλλη πλευρά του Αιγαίου.

Η έκταση των υλικών καταστροφών είναι κι αυτή εντυπωσιακή. Στα μέτωπα των μεγάλων συγκρούσεων, δηλαδη στη βορειοανατολική Γαλλία, στο Βέλγιο, στη βορειοανατολική Ιταλία, στη Σερβία, στη Ρουμανία, στη Ρωσία, η βιομηχανική υποδομή, τα μέσα επικοινωνίας και οι αγροτικές καλλιέργειες δοκιμάστηκαν σκληρά. Στη Γαλλία μετρήθηκαν γύρω στα 300.000 κατεστραμμένα σπίτια και 30 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργήσιμης γης που είχαν αχρηστευθεί, μερικές φορές οριστικά. Κατά την υποχώρησή τους οι Γερμανοί είχαν πλημμυρίσει τα ορυχεία της βόρειας Γαλλίας και της Λοραίνης, μειώνοντας κατά 60% την παραγωγή σιδηρομεταλλεύματος και διακόπτοντας ολοκληρωτικά σχεδόν την παραγωγή γαιάνθρακα. Η Αγγλία δεν είχε υποστεί ζημιές στο έδαφός της, είχε όμως χάσει μεγάλο τμήμα του εμπορικού της στόλου. Παντού ο παραγωγικός εξοπλισμός είχε φτάσει στο έσχατο όριο φθοράς και χρειαζόταν ανανέωση.

Σε όλους τους εμπολέμους παρατηρήθηκε επομένως ξεκάθαρη μείωση της παραγωγής. Στη Γαλλία η συγκομιδή του σιταριού πέφτει από 8,9 σε 6,3 εκατομμύρια τόνους, οι πατάτες από 13,2 σε 6,2 εκατομμύρια τόνους. Η πτώση της βιομηχανικής παραγωγής φτάνει σχεδόν το 35%. Η Γερμανία δεν γνώρισε παρόμοιες καταστροφές, υποφέρει όμως από την απώλεια σημαντικών πλουτοπαραγω-

γικών περιοχών και τη φθορά του εξοπλισμού της. Η παραγωγή γαιάνθρακα πέφτει μεταξύ 1913 και 1919 από 190 σε 108 εκατομμύρια τόνους. Το σιτάρι και οι πατάτες μειώνονται στο μισό. Στη Ρωσία η καθίζηση της παραγωγής φτάνει για το κάρβουνο το 71% της ποσότητας του 1913, για το πετρέλαιο το 66%, για το χυτοσίδηρο το 97%. Συνολικά ο αγροτικός πλούτος της Ευρώπης έχει μειωθεί κατά 30%, ο βιομηχανικός κατά 40%.

Η δημοσιονομική κατάσταση της ηπείρου είναι εξίσου κρίσιμη. Ο εθνικός πλούτος των εμπολέμων έχει εξανεμιστεί. Για να χρηματοδοτήσουν τον ανεφοδιασμό τους και την αγορά πολεμικού υλικού, χρειάστηκε να ρευστοποιήσουν τμήμα των εξωτερικών τους πόρων και να βάλουν χέρι στα αποθέματα χρυσού. Όταν εξαντλήθηκαν κι αυτά τα μέσα, αναγκαστικά κατέφυγαν στο δανεισμό.

Και πρώτα τα εσωτερικά δάνεια. Το δημόσιο χρέος ανέβηκε σε ύψη δυσθεώρητα. Στη Γαλλία περνάει από 33,5 δισεκατομμύρια χρυσά φράγκα το 1914 σε 219 το 1919, στη Μεγάλη Βρετανία από 17,6 σε 196,9, στη Γερμανία από 6 σε 169. Κατόπιν τα εξωτερικά δάνεια. Οι ευρωπαϊκές χώρες δανείστηκαν από υπερπόντιες πηγές, ιδιαίτερα από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το εξωτερικό χρέος της Γαλλίας φτάνει το 1919 τα 33 δισεκατομμύρια χρυσά φράγκα, του Ηνωμένου Βασιλείου τα 32, της Ιταλίας τα 20 δισεκατομμύρια.

Τέλος, για να καλύψουν τις υπέρογκες πολεμικές δαπάνες, τα κράτη αύξησαν υπερβολικά την κυκλοφορία χαρτονομίσματος – πολύ περισσότερο απ' όσο δικαιολογούσαν τα διαθέσιμα των κεντρικών τραπεζών τους. Έτσι, η Ευρώπη μπαίνει σε φάση πληθωρισμού, ο οποίος μετά τον πόλεμο επιδεινώνεται από το χάσμα ανάμεσα στην ανεπάρκεια της παραγωγής και την έντονη ζήτηση καταναλωτικών προϊόντων. Στη Γαλλία, λόγου χάρη, οι τιμές τετραπλασιάστηκαν σε πέντε χρόνια· στη Γερμανία αυξήθηκαν 12,5 φορές. Αποτέλεσμα, η υποτίμηση των κυριότερων ευρωπαϊκών νομισμάτων, που σε αντίθεση με το δολάριο παύουν να είναι μετατρέψιμα σε χρυσό. Στα τέλη του 1919 η λίρα στερλίνα έχει χάσει 10% της αξίας της, το γαλλικό φράγκο 50%, το μάρκο γύρω στο 90%.

Και όμως, η επιβάρυνση των κρατικών προϋπολογισμών εντείνεται ακόμη περισσότερο μετά τη σύγκρουση, με στόχο να χρηματοδοτηθεί η ανοικοδόμηση και να δοθούν συντάξεις στους αναπήρους, στις χήρες και στα ορφανά του πολέμου. Προτού αρχίσουν να παράγουν, τα κράτη αναγκάζονται να δανειστούν ώστε να ξαναχτίσουν την υποδομή τους.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

Είδαμε την Ευρώπη να εμπλέκεται το 1914, στο απόγειο της παντοδυναμίας της, σε μια σύγκρουση αυτοκαταστροφική. Αν και παραμένει ακόμη κέντρο του διεθνούς πολιτικού συστήματος και παίζει αξιόλογο ρόλο στα παγκόσμια πράγματα, αν και οι χώρες που την αποτελούν διατηρούν στην άλλη πλευρά των ωκεανών απέραντες αποικιακές αυτοκρατορίες, τις οποίες μάλιστα θα επε-

κτείνουν με τα λάφυρα των νικημένων, αν και η γηραιά ήπειρος κατέχει ακόμη από πολλές απόψεις τα πρωτεία σε σχέση με τις νέες χώρες στον κόσμο της τέχνης και των γραμμάτων, η ηγεμονία που ασκούσε πριν από το 1914 στα υπόλοιπα τμήματα του πλανήτη έχει εξαρθρωθεί.

Πρώτα πρώτα η Ευρώπη βρίσκεται αντιμέτωπη με νέους πόλους εξουσίας. Τα μεγάλα εξωευρωπαϊκά βιομηχανικά κράτη βρίσκονται πολλαπλά κερδισμένα από μια αναμέτρηση που τους επέτρεψε να αυξήσουν τη βιομηχανική και αγροτική τους παραγωγή, να αρπάξουν από τους Ευρωπαίους κάμποσες αγορές, ιδιαίτερα στην Ασία, και να βελτιώσουν αισθητά το εμπορικό τους ισοζύγιο. Πιο ωφελημένοι είναι: η Ιαπωνία, που εφοδιάζει την Κίνα, την Ινδία και τη νοτιοανατολική Ασία με τα προϊόντα που η Ευρώπη αδυνατούσε πια να τους προσφέρει, εξάγει στους εμπολέμους πολεμικό υλικό και πενταπλασιάζει τη βιομηχανική της παραγωγή· ο Καναδάς, που διοχετεύει στην Ευρώπη τα δασικά και μεταλλουργικά προϊόντα του· και πάνω απ' όλους οι Ηνωμένες Πολιτείες, που βλέπουν το εθνικό τους εισόδημα και την παραγωγή ατσαλιού να διπλασιάζονται και τη χωρητικότητα του εμπορικού τους στόλου να τετραπλασιάζεται μεταξύ 1913 και 1918. Οι ανακατατάξεις αυτές θα καταλήξουν σε μια πλήρη αντιστροφή των προπολεμικών χρηματοοικονομικών συσχετισμών. Η Ευρώπη, μέχρι χτες παγκόσμια τράπεζα, αναγκάζεται να προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό. Κάτοχοι του μισού των παγκόσμιων αποθεμάτων χρυσού, οι Ηνωμένες Πολιτείες θ' αγοράσουν επιπλέον το μεγαλύτερο μέρος των αμερικανικών τίτλων που βρίσκονταν σε χέρια Ευρωπαίων και θα δανείσουν 10 δισεκατομμύρια δολάρια στους εμπολέμους. Στο εξής προβαίνουν και αυτές με τη σειρά τους σε μαζικές επενδύσεις στις νέες χώρες, και ιδίως στη Λατινική Αμερική.

Είναι αλήθεια πως οι αποικιακές αυτοκρατορίες των νικητριών χωρών βγήκαν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φαινομενικά άθικτες. Μάλιστα η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία επαυξάνουν αισθητά τις κτήσεις τους, αποσπώντας από την ΚτΕ με μορφή «εντολής» την κηδεμονία των γερμανικών αποικιών κι ενός μέρους των αραβικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σύγκρουση όμως έχει χαλαρώσει επικίνδυνα τους δεσμούς ανάμεσα στις μητροπόλεις και τα υπερπόντια εδάφη τους. Με τον αναπροσανατολισμό της βιομηχανίας και την ανεπάρκεια των θαλάσσιων μεταφορών, οι εξαγωγές προς τις υπερπόντιες χώρες μειώθηκαν. Συνεπώς, οι αποικιακές αγορές εν μέρει αποσυνδέθηκαν από το ευρωπαϊκό εμπόριο, ευνοώντας είτε τις νεοσύστατες εθνικές βιομηχανίες (όπως η σιδηρουργία ΤΑΤΑ στην Ινδία) είτε τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ιαπωνία.

Το φαινόμενο του ευρωπαϊκού πολέμου ενθαρρύνει επίσης περιοχές που υπόκεινται στην πολιτική κηδεμονία ή την αποφασιστική επιρροή των Ευρωπαίων να ελπίσουν ότι θα απαλλαγούν από αυτό τον έλεγχο. Μάλιστα, ορισμένες πρωτοβουλίες των εμπολέμων ενισχύουν αυτές τις ελπίδες. Μόνο η Ινδία έχει προσφέρει στους Βρετανούς σχεδόν ένα εκατομμύριο άνδρες, όσο περίπου και οι γαλλικές αποικίες και τα προτεκτοράτα – οι 700.000 απ' αυτούς είναι μάχιμοι. Από τις επαφές με συμπολεμιστές τους ή με συνδικαλιστές, στην περίπτωση

όσων εργάστηκαν σε πολεμικές βιομηχανίες, οι στρατολογημένοι ιθαγενείς θα δανειστούν τις ιδέες των αποικιοκρατών, τις οποίες θα φέρουν μαζί τους στα σπίτια τους. Είτε πρόκειται για το «δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών», για χάρη του οποίου οι Δυτικοί ισχυρίζονταν πως πολέμησαν και ξανασχεδίασαν το χάρτη της Ευρώπης, είτε για τις αντιιμπεριαλιστικές θέσεις που ανέπτυσσαν οι μαρξιστές, οι ιδέες αυτές θα γίνουν ο μοχλός των κινημάτων χειραφέτησης που αρχίζουν κι εξαπλώνονται στις αποικίες με το τέλος του πολέμου.

Τελευταίο σύμπτωμα κατάπτωσης της ευρωπαϊκής ηγεμονίας είναι η αδιαμφισβήτητη κάμψη της πνευματικής της επιρροής. Δίχως άλλο, όπως ήδη αναφέραμε, τούτη παραμένει αξιόλογη στο χώρο της λογοτεχνίας και των πλαστικών τεχνών. Το Βερολίνο μέχρι την επιβολή του ναζισμού, η Βιέννη λίγα χρόνια παραπάνω, το Παρίσι και το Λονδίνο για όλο το διάστημα του Μεσοπολέμου είναι ακόμη κέντρα πνευματικής ακτινοβολίας, όπου ξεφυτρώνουν οι διάφορες «αβανγκάρντ», όπου γεννιούνται και πεθαίνουν μόδες και ονόματα, όπου διαδραματίζονται γεγονότα-σταθμοί. Θα ξαναγυρίσουμε αργότερα σ' αυτό το ζήτημα. Για την ώρα να σημειώσουμε ότι τα πρωτεία αυτά στο χώρο των τεχνών και των γραμμάτων αντισταθμίζονται από σαφή καθυστέρηση στους υπόλοιπους χώρους, για παράδειγμα στις μεθόδους παραγωγής και διαχείρισης, όπου δεσπόζουν οι Αμερικανοί, καθώς και στις φυσικές επιστήμες, αν τις υπολογίσουμε με βάση τον αριθμό των βραβείων Νόμπελ. Τέλος, να επισημάνουμε ότι οι μεταπολεμικές δυσκολίες κάνουν αισθητή σε όλους τη φθορά ενός ευρωπαϊκού πολιτικοφιλοσοφικού μοντέλου βασισμένου στις ιδέες της προόδου, του ορθού λόγου και της ελευθερίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ο πόλεμος επέφερε βαθιές μεταβολές στο σώμα της κοινωνίας, αλλά με τρόπο ανόμοιο και άνισο, ανάλογα με τις ομάδες που το συγκροτούσαν. Τα πρώτα του θύματα ήταν οι κάτοχοι σταθερών εισοδημάτων, και κυρίως οι μικροεισοδηματίες που καταστράφηκαν από τον πληθωρισμό. Στη Γαλλία πολλοί απ' αυτούς είχαν τοποθετήσει μέρος των οικονομιών τους στα ρωσικά δάνεια. Η άρνηση της ρωσικής κυβέρνησης να αναγνωρίσει τις οφειλές του τσαρικού καθεστώτος θα τους φέρει σε δύσκολη θέση. Έτσι, μέρος της μεσαίας τάξης ξεπέφτει οικονομικά και κοινωνικά, βυθίζεται στην «προλεταριοποίηση» και αποκηρύσσει το φιλελεύθερο κράτος, θεωρώντας το υπαίτιο των συμφορών του.

Οι εργάτες και οι υπάλληλοι βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα, υποφέρουν όμως από την άνοδο των τιμών, που δεν καλύπτεται από τις αυξήσεις των μισθών τους. Η επάνοδος των επιστράτων στην αγορά εργασίας περιορίζει τις υπερωρίες όπως και τη γυναικεία απασχόληση σε ορισμένους τομείς, και επομένως τα οικογενειακά εισοδήματα. Η αγοραστική δύναμη των μισθωτών μειώνεται γύρω στο 15 με 20% στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία και τουλάχιστον

25% στη Γερμανία και την Ιταλία, πράγμα που εξηγεί την κοινωνική αναταραχή των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και τη διόγκωση του αριθμού των συνδικαλισμένων, που αυξάνονται στη Γαλλία από 900.000 σε πάνω από 2.000.000 και στη Γερμανία από 4 σε 8 εκατομμύρια.

Αντίθετα, ορισμένα κοινωνικά στρώματα αντλούν μεγάλα κέρδη από τον πόλεμο: τραπεζίτες, μεγάλοι ιδιοκτήτες γης και αρκετοί βιομήχανοι που ωφελήθηκαν από πολεμικές παραγγελίες, όπως στη Γαλλία οι Schneider (πυροβόλα), Citroën (οβίδες), Renault (οχήματα και μεταφορικά μέσα), Boussac (αεροπορικό υλικό), στην Ιταλία τα συγκροτήματα Ansaldo και FIAT, στη Γερμανία οι μεγάλες σιδηρουργίες του Ρουρ κ.λπ. Μεσάζοντες και κερδοσκόποι αποκτούν μονομιάς τεράστιες περιουσίες, σχηματίζοντας μία τάξη «νεόπλουτων», που ασκείται στην επίδειξη χλιδής και ξεσηκώνει έντονες αντιπάθειες, ιδιαίτερα στις τάξεις των παλιών πολεμιστών.

Ο αγροτικός κόσμος κινείται στους δικούς του ρυθμούς. Μερικοί επωφελήθηκαν από τη διαρκή ανατίμηση των ειδών διατροφής και μεγάλωσαν τα κτήματά τους. Μα πολλές μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις πέφτουν θύμα της στενότητας που δημιουργεί η επιστράτευση ενός μέρους των εργατικών χεριών της οικογένειας και η πτώση της παραγωγικότητας που προκαλείται από την έλλειψη λιπασμάτων και αγροτικού εξοπλισμού. Συσσωρεύουν χρέη και συχνά αναγκάζονται να διακόψουν τη δραστηριότητά τους, πράγμα που οδηγεί σε νέο κύμα αγροτικής εξόδου. Στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της αγροτιάς θα επηρεάσουν την πολιτική σκηνή με τρόπο αρκετά περίπλοκο.

Με το τέλος των εχθροπραξιών η αγροτιά, από την Πολωνία ώς τη Ρουμανία και από τα διάδοχα κράτη της αυστροουγγρικής μοναρχίας ώς τη Ρωσία, διεκδικεί αγροτικές μεταρρυθμίσεις για λογαριασμό των φτωχότερων τάξεων. Πριν ακόμη από το 1914, η εξέγερση των χωρικών της Ρουμανίας (1907), οι πατριωτικές και επαναστατικές κινήσεις στην Τρανσυλβανία και τη Σλοβακία ενάντια στην κηδεμονία των Μαγυάρων φεουδαρχών είχαν εξοικειώσει τις αγροτικές μάζες με την πολιτική δράση. Στη βιομηχανικά υπανάπτυκτη Ευρώπη που απλώνεται από τη Βαλτική ώς τα Βαλκάνια, η επαναστατική τάξη μοιάζει να μην είναι τόσο η εργατική όσο η αγροτική. Με τις αρχαϊκές τους τάσεις και με την επίκληση ενός μυθοποιημένου παρελθόντος, τα κινήματα αυτά παρουσιάζουν ενίοτε γνωρίσματα που θυμίζουν τον πρώιμο φασισμό. Έτσι, η εξισωτική ιδεολογία του Σταμπολίσκι στη Βουλγαρία καυτηριάζει τις «πόλεις-παράσιτα», τους δικηγόρους και τους σιτεμπόρους τους που εκμεταλλεύονται τον αγρότη καθώς και τους εκπροσώπους του πνευματικού κατεστημένου. Εκφράζεται με βδελυγμία για τον κομμουνισμό, τον οποίο θα ταυτίσει με τις πόλεις, γνήσια «Σόδομα» κατά την άποψή του. Ανάλογο κίνημα παρουσιάζεται στη Γιουγκοσλαβία με εμπνευστή τον Στέπαν Ράντιτς, στη Ρουμανία με το Αγροτικό Κόμμα, στην Τσεχοσλοβακία όπου ο Πιαστ διευθύνει ένα παρόμοιο σχήμα. Όλοι τους, σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας, διαπνέονται από αντισημιτισμό. Την επαύριο του πολέμου αυτά τα κόμματα

αποτελούν μια δύναμη επαναστατική με κοινό σκοπό την αγροτική μεταρρύθμιση, και στα 1921 θα συνεργαστούν στο πλαίσιο μιας «Πράσινης Διεθνούς».

Στις εκβιομηχανισμένες χώρες ο πόλεμος οδήγησε σε μία ακόμη μετεξέλιξη, ευνοώντας την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Με την αποστράτευση δεν ακολούθησε «επιστροφή στην ομαλότητα», γιατί η αιματοχυσία είχε αυξήσει την αριθμητική διαφορά των δύο φύλων. Το 1911 στη Γερμανία οι άνδρες ήταν το 49,3%, οι γυναίκες το 50,7% του πληθυσμού. Δέκα χρόνια αργότερα τα ποσοστά είναι αντίστοιχα 47,6% και 52,4%, και το ίδιο περίπου ισχύει και για τις άλλες χώρες. Κατά συνέπεια αυξάνονται αισθητά οι μοναχικές γυναίκες – άγαμες, χήρες ή χωρισμένες.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 παρατηρείται πράγματι μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, συνέπεια του μακρόχρονου χωρισμού ζευγαριών τον καιρό του πολέμου και της απότομης αλλαγής των ηθών που χαρακτηρίζει αυτά τα «τρελά χρόνια». Στη Γερμανία ο μέσος όρος διαζυγίων αυξάνεται από 15.983 την περίοδο 1909-1913 σε 35.240 την περίοδο 1920-1924. Στη Γαλλία τα στοιχεία μαρτυρούν παρόμοια μεταβολή (από 13.653 σε 26.702), και στη Μεγάλη Βρετανία, όπου η νομοθεσία είναι πολύ λιγότερο ελαστική, παρατηρούμε ωστόσο τετραπλασιασμό του αριθμού των διαζυγίων (από 590 σε 2.673).

Πάμπολλοι παρατηρητές της εποχής εκείνης διέκριναν στους αριθμούς αυτούς το πιο απτό σημείο παρακμής ορισμένων ηθικών και πολιτιστικών αξιών που όδευαν πια προς εξαφάνιση. Χωρίς να εκτραπούμε σε υπερβολές, θα πρέπει να ομολογήσουμε πως το κοινωνικό τοπίο έχει ριζικά μεταβληθεί από την παγκόσμια σύγκρουση. Παρ' όλες τις πολεμικές απώλειες, στις περισσότερες χώρες ο ενεργός πληθυσμός αυξάνεται, κι ενώ δεν είναι πια τόσο νεανικός όσο το 1914 είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό γυναικείος. Στη Γαλλία το ποσοστό των θηλέων στον ενεργό αγροτικό πληθυσμό, που έφτανε το 38% στα 1911, αποτελεί το 44% στα 1921, και στον τομέα των υπηρεσιών η γυναικεία συμμετοχή ανεβαίνει από το 36% στο 40,5%. Στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία οι γυναίκες έφτασαν στα τέλη του πολέμου να κατέχουν το 35% στον τομέα της βιομηχανικής απασχόλησης. Με την αποκατάσταση της ειρήνης θα εγκαταλείψουν μερικές απ' αυτές τις θέσεις, μα ταυτόχρονα θα καταλάβουν άλλες, στον τομέα του εμπορίου, των υπηρεσιών και των δημόσιων λειτουργημάτων. Σύμπτωμα της χειραφέτησης των γυναικών είναι ότι σε κάποιες χώρες όπως η Σοβιετική Ρωσία, η Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο θ' αποκτήσουν το δικαίωμα της ψήφου, ενώ η «προοδευτική» κοινοβουλευτική Γαλλία αντιτάσσεται σε μια τέτοια μεταρρύθμιση.

Ο ΑΠΑΤΗΛΟΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Σε μια Ευρώπη όπου ο πόλεμος έχει ανατρέψει τις καθιερωμένες δομές, το 1919 επικρατούν φαινομενικά τα ιδεώδη και οι θεσμοί της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, τόσο στα μικρά κράτη των

Βαλκανίων όσο και στα κράτη που γεννήθηκαν από τη διάλυση των μεγάλων δεσποτικών αυτοκρατοριών, τα αυταρχικά καθεστώτα έχουν δώσει τη θέση τους σε πολιτειακά σχήματα εμπνευσμένα από το γαλλικό κοινοβουλευτικό σύστημα. Στη συνδιάσκεψη των Βερσαλιών, οι τέσσερις μεγάλοι δεν έκρυψαν την εύνοιά τους για τη δημοκρατική και κοσμική («μασόνικη» για τους ακροδεξιούς αντιπάλους της!) Τσεχοσλοβακία που είχαν ιδρύσει ο Μπένες και ο Μάζαρυκ, ούτε όμως και την επιφύλαξή τους για τον αυταρχισμό του Πιλσούντσκι στην Πολωνία. Σε λίγο θα εμφανιστεί πληθώρα νέων συνταγμάτων που αντιγράφουν το γαλλικό μοντέλο του 1875: το 1920 στην Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία, το 1921 στη Γιουγκοσλαβία και την Πολωνία, το 1923 στη Ρουμανία.

Παντού οι εθνοσυνελεύσεις βγαίνουν από τον πόλεμο με ανανεωμένο γόητρο. Οι πρώτες εκλογές διεξάγονται σε κλίμα ελευθερίας και επιτρέπουν σε νέες κοινωνικές ομάδες –αγρότες, αστικά λαϊκά στρώματα– να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή. Η μίμηση της Γαλλίας εξηγεί την απήχηση του τεκτονισμού, ιδιαίτερα στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, όπου ιδρύονται στοές κατά τα πρότυπα της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας: στη Γιουγκοσλαβία το 1919, στην Πολωνία το 1920, στη Ρουμανία το 1921, στην Τσεχοσλοβακία το 1923.

Όμως η δημοκρατία γρήγορα αποδεικνύεται εύθραυστη στις χώρες αυτές, όπου οι πληθυσμοί, αποτελούμενοι σε μεγάλο ποσοστό από αγράμματους χωρικούς με περιορισμένη εκπροσώπηση των μεσαίων τάξεων, δεν έχουν ακόμη μυηθεί στη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Οι περισσότερες από τις συμμαχίες-που εγκαθίδρυσαν ή συνέχισαν τη δημοκρατία μετά το 1918 θα υποκύψουν στις εντάσεις του Μεσοπολέμου. Στην Ιταλία η «ανάπηρη ειρήνη» εγκαινιάζει πολιτική και κοινωνική κρίση, που καταλήγει τον Οκτώβριο του 1922, όπως θα δούμε, στην άλωση της εξουσίας από τον Μουσσολίνι. Στην Πολωνία η αδυναμία του κοινοβουλευτικού συνασπισμού και η απειλή ενός ακροδεξιού κινήματος παρακινούν την αριστερά να στηρίξει στα 1926 το πραξικόπημα του στρατάρχη Πιλσούντσκι. Στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στις Βαλτικές Χώρες, οι δημοκρατικές εξουσίες δίνουν τη θέση τους σε αυταρχικά καθεστώτα, με ή χωρίς την επιστασία στρατιωτικών, ενώ οι βαλκανικές μοναρχίες (Ρουμανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία) παρεμβαίνουν δυναμικά, διατηρώντας μόνο μια επίφαση πλουραλισμού. Τέλος, ακόμη και στις χώρες όπου έμοιαζε γερά θεμελιωμένη, η φιλελεύθερη δημοκρατία σύντομα θα υποστεί διμέτωπη επίθεση.

Στα αριστερά με την άνοδο του κομμουνισμού. Την επαύριο κιόλας του πολέμου ο κομμουνισμός μοιάζει έτοιμος να εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη, μολονότι το επαναστατικό κίνημα σε λίγο θα πληγεί από τις διαφωνίες που γέννησε στα 1920-1921 το πρόβλημα της συμμετοχής στην Τρίτη Διεθνή.

Στα δεξιά η δημοκρατία κινδυνεύει από κινήματα με αυταρχικές τάσεις, που επηρεάζουν ιδιαίτερα τις ηττημένες χώρες ή όσες έμειναν ανικανοποίητες από τον τρόπο με τον οποίο η ειρηνευτική συνδιάσκεψη καθόρισε τις τύχες της Ευρώπης, και υιοθετούν με μεγαλοστομία θέσεις εθνικιστικές ώστε να καταγγείλουν τον κοινοβουλευτισμό για έλλειψη αποτελεσματικότητας.

Από κοινωνιολογική σκοπιά, τα σύνθετα αυτά κινήματα βρίσκουν τη μεγαλύτερη απήχηση στις μεσαίες τάξεις – τόσο στις κοινωνικές ομάδες τις οποίες ο πληθωρισμός και η κεφαλαιοκρατική συγκέντρωση απειλούν με περιθωριοποίηση (χειροτέχνες, μαγαζάτορες, μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, κάτοχοι σταθερού εισοδήματος) όσο και στις τάξεις των «αναδυόμενων» στρωμάτων (δημόσιοι υπάλληλοι, τεχνικοί, ελεύθεροι επαγγελματίες), που φροντίζουν να επωφεληθούν από τις τρέχουσες αναστατώσεις και να καταλάβουν περίοπτη θέση στη μεταπολεμική κοινωνία. Όπου δεν υπάρχουν έτοιμοι πολιτικοί σχηματισμοί για να στεγάσουν παρόμοιους φορείς αμφισβήτησης της κατεστημένης τάξης (όπως στη Γαλλία το Ριζοσπαστικό Κόμμα, στη Μεγάλη Βρετανία τα ρεφορμιστικά συνδικάτα και το Εργατικό Κόμμα) και όπου απουσιάζουν οι ισχυρές δημοκρατικές παραδόσεις, τέτοια κινήματα απειλούν σοβαρά να πάρουν στα χέρια τους τα ηνία του κράτους. Άλλωστε οι ιθύνουσες τάξεις δεν θα διστάσουν, μόλις αντιληφθούν ότι πλησιάζει ο «κόκκινος κίνδυνος», να θυσιάσουν τον παραδοσιακό φιλελευθερισμό τους στο βωμό μεθόδων που θα τους επιτρέψουν να διατηρήσουν τις θέσεις και τα προνόμιά τους· κι αν το τίμημά τους είναι η δικτατορία, φαντάζονται ότι είναι σε θέση να ελέγξουν την ένταση και τη διάρκειά της.

Τέλος, ακόμη και στις χώρες όπου οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες εμφανίζονται ανθεκτικές, οι πολιτικές και οικονομικές απαιτήσεις της διεξαγωγής του πολέμου οδήγησαν, όπως είδαμε, τις κυβερνήσεις σε μεθόδους παρεμβατικές και αυταρχικές: «νομοθετικά διατάγματα» στη Γαλλία, «δικτατορία του υπουργικού συμβουλίου» στη Μεγάλη Βρετανία. Η αποκατάσταση της ειρήνης δεν ανακόπτει τελείως τις εξελίξεις, μια και η εκτελεστική εξουσία πασχίζει να διατηρήσει τα κεκτημένα της, ιδιαίτερα σε θέματα ελέγχου και διαχείρισης της οικονομικής ζωής. Ωστόσο, η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου προσβλέπει εδώ σε πλήρη αποκατάσταση του ήθους και των λειτουργιών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στη Γαλλία δύσκολα ανέχεται τη δεσποτεία του Κλεμανσώ, που με το τέλος των εχθροπραξιών, και χωρίς ο ίδιος να το επιδιώξει, αποτελεί πια ένα είδος χαρισματικού ηγέτη με τεράστια λαϊκή επιβολή· μα όταν συγκεντρώθηκαν για να εκλέξουν τον διάδοχο του Πουανκαρέ στην προεδρία της Δημοκρατίας (Ιανουάριος 1920), γερουσιαστές και βουλευτές απέρριψαν τον Κλεμανσώ για χάρη του ανώδυνου Πωλ Ντεσανέλ, που αναγκάστηκε σε λίγους μήνες να παραιτηθεί για λόγους ψυχολογικών διαταραχών! Στην Αγγλία η νοσταλγία των πατροπαράδοτων κανόνων της κοινοβουλευτικής ζωής καταλήγει τον Οκτώβριο του 1922 στην πτώση της κυβέρνησης του Λόυντ Τζωρτζ. Και στις δύο χώρες οι δημοκρατικές παραβιάσεις στη διάρκεια του πολέμου ερμηνεύονται σαν παρένθεση που πρέπει να κλείσει. Διακρίνουμε εδώ μια έντονη επιθυμία για «επιστροφή στην ομαλότητα», ο απατηλός χαρακτήρας της οποίας δεν θ' αργήσει να φανεί κατά την κρίση του 1929.

ΟΙ ΓΑΛΛΟΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΔΙΕΝΕΞΕΙΣ

Νικήτρια μα εξουθενωμένη, η Γαλλία του 1920 είναι μια δύναμη που ανησυχεί για το μέλλον της. Η τεράστια προσπάθεια που χρειάστηκε να καταβάλει για να σταματήσει την επέλαση των γερμανικών στρατευμάτων την κάνει να φοβάται μεσοπρόθεσμα μια νέα ισχυροποίηση του παλιού εχθρού της στο πεδίο των ευρωπαϊκών σχέσεων. Αδυνατεί ακόμη να κατανοήσει τη στάση των πρώην συμμάχων της, Βρετανών και Αμερικανών, αντιλαμβανόμενη σαν ένα είδος προδοσίας την άρνησή τους να στηρίξουν τις γαλλικές θέσεις στο ζήτημα του «στρατιωτικού συνόρου» του Ρήνου και να επικυρώσουν τη συνθήκη των εγγυήσεων, καθώς και τις απόψεις τους για το ρόλο της Γερμανίας στη νέα Ευρώπη.

Στην πραγματικότητα οι Αγγλοαμερικανοί, παίρνοντας υπόψη τις προειδοποιήσεις που διατύπωσε το 1919 ο Βρετανός οικονομολόγος Τζων Μέυναρντ Κέυνς στο σύγγραμμά του *Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης*, θεωρούσαν πως η ανόρθωση της Ευρώπης ήταν ανέφικτη χωρίς την παρουσία μιας Γερμανίας σχετικά ισχυρής, που θα ήταν συνάμα εξαρτημένη από τη βιομηχανία τους και προνομιακή αγορά για τα κεφάλαιά τους. Φοβούνταν επίσης ότι η υπέρμετρη σπουδή των Γάλλων να αποσταθεροποιήσουν το πρώην Ράιχ θα έριχνε τη Γερμανία στην αγκάλη των Μπολσεβίκων, και δυσανασχετούσαν για τις ηγεμονικές τάσεις που αποκάλυπτε το «σιδηρουργικό σχέδιο» των διπλωματών του Και ντ'Ορσαί. Οι τελευταίοι φιλοδοξούσαν να επιβάλουν στην Ευρώπη τη γαλλική βιομηχανική κυριαρχία με την τροποποίηση των γαλλογερμανικών συνόρων, τις επιτάξεις γαιάνθρακα και κοκ και τις εμπορικές διατάξεις της συνθήκης, σύμφωνα με τις οποίες οι επιχειρήσεις των περιοχών Αλσατίας, Λοραίνης και Σάαρ θα μπορούσαν για 5 χρόνια να διαθέτουν ελεύθερα τα προϊόντα τους στη γερμανική αγορά. Το πρόγραμμα αυτό θα γίνει δεκτό με μεγάλη ψυχρότητα από τους Αγγλοαμερικανούς ιθύνοντες, που θεωρούσαν πλέον σοβαρό τον κίνδυνο να υποταχθεί η Ευρώπη στη γαλλική οικονομική και στρατιωτική παντοδυναμία. Βάλθηκαν λοιπόν να υπονομεύσουν τις γαλλικές πρωτοβουλίες στο θέμα της πληρωμής των επανορθώσεων.

Υπερβολικές οι ανησυχίες τους. Στην πραγματικότητα, η Γαλλία δεν είχε καμιά δυνατότητα να εφαρμόσει το «σιδηρουργικό σχέδιο» όπως το συνέλαβαν οι διπλωμάτες της. Οι ίδιοι οι εργοστασιάρχες, έχοντας επίγνωση των δομικών αδυναμιών της γαλλικής σιδηρουργίας, ήταν απρόθυμοι να το υποστηρίξουν. Αν και στρατιωτικά κυρίαρχη στην Ευρώπη, η Γαλλία του 1919-1920 δεν διέθετε οικονομικούς πόρους αντίστοιχους με τις πολιτικές της βλέψεις. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού της είναι κολοσσιαίο. Τα χρέη που ανέλαβε στο διάστημα του πολέμου απέναντι στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Μεγάλη Βρετανία βαραίνουν φορτικά το ισοζύγιό της· το ίδιο και οι δαπάνες που απαιτεί η αποκατάσταση των κατεστραμμένων της επαρχιών και η αποζημίωση των θυμάτων πολέμου.

Στις συνθήκες αυτές η κυβέρνηση, ο πολιτικός κόσμος και η πλειονότητα του πληθυσμού συμφωνούν ότι ο μόνος τρόπος να αποφύγει η Γαλλία την πτώχευση

και να διατηρήσει την αποτρεπτική δύναμη του στρατού της είναι ν' απαιτήσει από τη Γερμανία την πληρωμή «επανορθώσεων», μια αρχή που είχε ήδη συμφωνηθεί στη συνθήκη των Βερσαλιών, χωρίς να έχει ακόμη οριστεί το ύψος τους. Οι γνώμες διχάζονται μόνο σε ό,τι αφορά τον τρόπο εισπράξεως των επανορθώσεων. Δύο απόψεις θα συγκρουστούν· εκφραστές τους οι δυο διασημότεροι πολιτικοί της περιόδου, ο Ρεϋμόν Πουανκαρέ και ο Αριστίντ Μπριάν.

Ο πρώτος υπήρξε πρόεδρος της Δημοκρατίας από το 1913 ώς το 1920. Με το τέλος της θητείας του επιστρέφει στην ενεργό δράση: πρόεδρος της Επιτροπής Επανορθώσεων και πρωθυπουργός από το 1922, συνιστά την απλή «εφαρμογή» της συνθήκης των Βερσαλιών, συνδυασμένη με μια πολιτική «αντισυμμαχιών» με τους νότιους και ανατολικούς γείτονες του πρώην Ράιχ.

Αρχικά ο Μπριάν ζητούσε και αυτός να «πιάσουν από το λαιμό» τη Γερμανία και να την αναγκάσουν να πληρώσει τα χρέη της, έστω και με τη βία. Το φθινόπωρο του 1921 γίνεται πρωθυπουργός και μεταβάλλει ριζικά τις θέσεις του, δηλώνοντας έτοιμος μετά τη συνδιάσκεψη των Καννών να δεχθεί τις προτάσεις του Λόυντ Τζωρτζ, που πρότεινε το διακανονισμό των γερμανικών χρεών με αντάλλαγμα την εγγύηση των γαλλικών συνόρων από το Ηνωμένο Βασίλειο. Έκρινε πως η Γαλλία δεν θα κέρδιζε τίποτε κρατώντας διαρκώς τον παλιό της εχθρό σε θέση υποταγής και απομυζώντας τον με την άτεγκτη εφαρμογή της συνθήκης.

Η εξέλιξη της στάσης και της πολιτικής των Γερμανών φάνηκε να δικαιώνει τις ανησυχίες του Μπριάν. Για να παραμείνουν στην εξουσία μετά τη συντριβή των σπαρτακιστών και τη διάλυση της κομμουνιστικής Δημοκρατίας της Βαυαρίας, οι σοσιαλδημοκράτες υποχρεώθηκαν να συμμαχήσουν με τα μετριοπαθή αστικά κόμματα – το καθολικό Κέντρο και τους «Δημοκράτες». Η συμφωνία των τριών παρατάξεων επιτρέπει στη συντακτική συνέλευση, που συγκαλείται στη Βαϊμάρη της Θουριγγίας, να καταρτίσει ένα σύνταγμα με δημοκρατικές προδιαγραφές. Την εξουσία θα μοιράζονταν ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, που εκλεγόταν για εφτά χρόνια και είχε ευρύτατες εξουσίες, και δύο βουλές – το *Ράιχσταγκ*, που εκλεγόταν με καθολική ψηφοφορία για τέσσερα χρόνια, ψήφιζε τους νόμους και αναδείκνυε τον καγκελάριο, μπορούσε όμως να διαλυθεί από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας· και το *Ράιχσρατ*, που στέγαζε τους εκπροσώπους των *λαίντερ*, των 17 «κρατιδίων» ή «πολιτειών» που συγκροτούσαν σε ομοσπονδιακή βάση τη νέα Γερμανία.

Όμως η νεαρή Δημοκρατία της Βαϊμάρης συναντάει στα πρώτα της βήματα σχεδόν αξεπέραστες δυσκολίες. Πρώτα πρώτα δυσκολίες οικονομικές και νομισματικές, που εκδηλώνονται με πτώση της βιομηχανικής παραγωγής (στο μισό περίπου του επιπέδου του 1913), σοβαρό εμπορικό έλλειμμα και πραγματική αποσύνθεση του νομίσματος. Το χρυσό μάρκο, που ισοδυναμούσε τον Ιανουάριο του 1922 με 46 χάρτινα μάρκα, έφτασε τα 4,280 τον Ιανουάριο του 1923, 84.000 τον Ιούλιο, 24 εκατομμύρια τον Σεπτέμβριο, 6 δισεκατομμύρια τον Οκτώβριο, 1 τρισεκατομμύριο τον Δεκέμβριο. Οι μισθωτοί και οι μεσαίες τάξεις ήταν το κύ-

ριο θύμα των εξελίξεων· μισθοί και ημερομίσθια δεν κατορθώνουν να παρακολουθήσουν τον ξέφρενο καλπασμό των τιμών, που προκαλεί επανειλημμένες ανατιμήσεις καταναλωτικών ειδών μέσα σε λίγες ώρες. Αντίθετα, οι ιθύνουσες τάξεις ωφελούνται στο σύνολό τους από την κατάρρευση του μάρκου, ιδιαίτερα οι μεγιστάνες της βιομηχανίας και των χρηματιστηρίων, που εξαγοράζουν φτηνά πληθώρα μικρομεσαίων προβληματικών επιχειρήσεων, επιτείνοντας μια ήδη προχωρημένη συγκέντρωση κεφαλαίου.

Η δεινή οικονομική αστάθεια συμβαδίζει με διαρκείς πολιτικές ανωμαλίες – εργατικές ταραχές στις βιομηχανικές περιοχές του Ρουρ και της Σαξονίας και αδιάκοπη πίεση του στρατού, που τηρεί διφορούμενη στάση, καθώς ορισμένα στοιχεία του επιχειρούν να αρπάξουν την εξουσία: στο Βερολίνο (Μάρτιος 1920) ο άλλοτε ιδρυτής του «Εθνικού Συνασπισμού» Βόλφγκανγκ Καπ και ο στρατηγός φον Λύττβιτς· στην περιοχή του Σπαντάου (Οκτώβριος 1923) ένας μυστικός στρατός 20.000 ανδρών, η «μαύρη Ράιχσβερ»· και ακόμη ο στρατηγός Λούντεντορφ, ένας απ' τους διαπρεπέστερους ηγέτες του στρατού, με τη στήριξη του οποίου θα οργανώσει μετά ένα μήνα ο Χίτλερ στο Μόναχο το διαβόητο «πραξικόπημα της μπυραρίας». Τέλος, ακροεθνικιστικές ομάδες, που στρατολογούν τα μέλη τους στους κύκλους των παλιών στρατιωτικών και των μελών των Φράικορπς, διεκδικούν με τη σειρά τους την ακύρωση των «εξευτελιστικών» όρων της συνθήκης των Βερσαλιών και δεν διστάζουν να καταφύγουν στην τρομοκρατία. Ο αρχηγός του Καθολικού κέντρου Ματίας Έρτσμπεργκερ, που είχε υπογράψει τη συνθήκη, και ο υπουργός των Εξωτερικών Βάλτερ Ρατενάου θα πέσουν θύματα των φονικών πυρών της οργάνωσης «Κόνσουλ».

Στις περιστάσεις αυτές, οι σχέσεις των δύο παραποτάμιων κρατών του Ρήνου θα επιδεινωθούν στα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της συνθήκης. Αφ' ότου οι Ηνωμένες Πολιτείες απαγκιστρώθηκαν από τα πολιτικά προβλήματα της Ευρώπης και αρνήθηκαν να επικυρώσουν τη συνθήκη των Βερσαλιών και την ιδρυτική πράξη της Κοινωνίας των Εθνών, κι εφ' όσον η Σοβιετική Ρωσία είχε προγραφεί από την Ευρώπη, μόνη δύναμη ικανή να μεσολαβήσει ανάμεσα στη Γαλλία και στη Γερμανία ήταν η Μεγάλη Βρετανία. Από τις αρχές του 20ού αιώνα οι ηγέτες της είχαν καταλάβει ότι δεν μπορούσαν πια να συμπεριφέρονται σαν να αγνοούσαν την ύπαρξη της Ευρώπης. Στην πολιτική τους κυριαρχεί περισσότερο από κάθε άλλη φορά το σύνθημα της ευρωπαϊκής ισορροπίας. Εκτιμούν ωστόσο πως η ισορροπία αυτή, η οποία κινδύνευε πρωτύτερα από την ύπαρξη του Ράιχ, απειλείται τώρα από τη Γαλλία, που ανησυχεί με τη γερμανόφοβη, εθνικιστική και μιλιταριστική τακτική της τους Άγγλους πολιτικούς. Οι φόβοι τους ενισχύονται κατά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1919, που παραχωρούν την εξουσία σ' έναν συνασπισμό της δεξιάς, το «Εθνικό Μπλοκ» και πολλές βουλευτικές έδρες σε παλιούς πολεμιστές.

Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Αλέξανδρος Μιλλεράν, παρά τις σοσιαλιστικές του καταβολές, είχε από καιρό μετατραπεί σε συνειδητό εθνικιστή. Η γαλλική κυβέρνηση διατηρούσε ακόμη στρατεύματα στη Ρηνανία και στο Σάαρ, στην

Άνω Σιλεσία και στην Κωνσταντινούπολη. Ακολουθούσε μια πολιτική αντισυμμαχιών με τις μικρές δυνάμεις της κεντρικής Ευρώπης που σε πολλούς Ευρωπαίους φάνταζε φιλοπόλεμη, χωρίς να εξαλείφει ωστόσο κάθε κίνδυνο για την ασφάλεια των εδαφών της. Αντίθετα η Μεγάλη Βρετανία, στην ηγεσία της οποίας πάντα βρίσκεται ο Λόυντ Τζωρτζ, θέλει να συμφιλιώσει τη Γερμανία με τη Γαλλία. Ο πρωθυπουργός της προσπαθεί να πείσει τους Γάλλους ιθύνοντες να συμφωνήσουν στη μείωση του ύψους των γερμανικών επανορθώσεων. Στο πρόσωπο του Αριστίντ Μπριάν είχε βρει έναν πρόσφορο συνομιλητή. Αλλά τον Ιανουάριο του 1922 ο Μπριάν συγκρούστηκε με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας και αναγκάστηκε να δώσει τη θέση του στον Ρεϋμόν Πουανκαρέ, ο οποίος επ' ουδενί δεν σκόπευε να παραιτηθεί από την ολοκληρωτική εφαρμογή της συνθήκης.

Η γερμανική πλευρά είχε επωφεληθεί από τους δισταγμούς της γαλλικής διπλωματίας για να αχρηστεύσει το «σιδηρουργικό σχέδιο» του Και ντ'Ορσαί. Τον Ιούλιο του 1920 η Γερμανία πέτυχε να μειωθούν κατά 43% οι επιτάξεις γαιάνθρακα και κοκ. Αποκατέστησε την ισχύ των σιδηρουργιών της στο Ρουρ, τη Βεστφαλία και τη Βόρεια Θάλασσα. Αντιστάθμισε την απώλεια του σιδηρομεταλλεύματος της Λοραίνης, εισάγοντας μετάλλευμα από τη Σουηδία και την Ισπανία. Στο θέμα των επανορθώσεων ζήτησε με επιμονή να παγώσει τις πληρωμές, και ιδίως εκμεταλλεύθηκε έξυπνα τη θέση της μεταξύ Ανατολής και Δύσης, απειλώντας τους Δυτικούς με το φάσμα μιας γερμανοσοβιετικής προσέγγισης. Έτσι, μετά τη συνδιάσκεψη της Γένοβας (Απρίλιος 1922), εξέπληξε τους πάντες υπογράφοντας με τους Σοβιετικούς αντιπροσώπους τη συνθήκη του Ραπάλλο. Οι δύο χώρες συμφωνούσαν να παραιτηθούν από τα μεταξύ τους χρέη και υπέγραψαν μια οικονομική συμφωνία, την οποία ακολούθησαν και μυστικές στρατιωτικές συνεννοήσεις (Γερμανοί τεχνικοί θα σταλούν στην ΕΣΣΔ και η Γερμανία θα χρησιμοποιήσει τα σοβιετικά εδάφη για να πειραματιστεί με απαγορευμένο πολεμικό υλικό).

Πολλοί παράγοντες έσπρωξαν την κυβέρνηση Πουανκαρέ να μείνει αμετακίνητη στο ζήτημα των επανορθώσεων. Πρώτα πρώτα οι ανάγκες του προϋπολογισμού: οι δαπάνες για την ανοικοδόμηση και την αποζημίωση των θυμάτων πολέμου είχαν εγγραφεί στην κατηγορία των «ανακτήσιμων»· με άλλα λόγια, η κυβέρνηση λογάριαζε να τις ισοζυγίσει με τις πληρωμές που περίμενε να εισπράξει από το γερμανικό δημόσιο. Έπειτα η απόφαση των Βρετανών, τον Ιούλιο του 1922, να ευθυγραμμιστούν με τους Αμερικανούς, απαιτώντας και αυτοί από τους πρώην συμμάχους τους την εξόφληση των χρεών που είχαν συνάψει στο διάστημα του πολέμου, παρακίνησε τον Πουανκαρέ να πάρει ξεκάθαρη θέση στο ζήτημα: τα ποσά που είχαν δανειστεί οι Γάλλοι από τους Αγγλοαμερικανούς δεν θα επιστρέφονταν παρά μόνο αν και η Γερμανία ξεπλήρωνε εντελώς τις οφειλές της. Τέλος, ο Γάλλος πρωθυπουργός βιαζόταν να κινηθεί προτού η επαπειλούμενη γερμανοσοβιετική προσέγγιση οδηγήσει το Λονδίνο και την Ουάσινγκτον να αξιώσουν από το Παρίσι μεγαλύτερη ευελιξία.

Το φθινόπωρο του 1922 η ανάφλεξη μοιάζει αναπόφευκτη. Το καλοκαίρι ο

καγκελάριος Κούνο είχε ανακοινώσει πως η χώρα του αδυνατούσε να συνεχίσει τις πληρωμές και ζήτησε την αναστολή τους, πράγμα που απέρριψε ο Πουανκαρέ. Ο τελευταίος είχε αποφασίσει, μια και η Γερμανία αρνιόταν να τηρήσει τις υποχρεώσεις της, να της αποσπάσει ένα «προσοδοφόρο ενέχυρο» που θα επέτρεπε στη Γαλλία ν' αποζημιωθεί σε είδος, αντλώντας απευθείας το ποσό από την περιουσία του πρώην εχθρού της. Το ενέχυρο αυτό ήταν η περιοχή του Ρουρ, η σημαντικότερη βιομηχανική ζώνη της Γερμανίας, όπου η επικαρπία των ορυχείων θα περνούσε στα χέρια μιας δύναμης κατοχής. Έτσι ο ανεφοδιασμός της Γαλλίας σε γαιάνθρακα και κοκ θα γινόταν πιο εύκολος και οι Βρετανοί θα έβλεπαν τώρα με μεγαλύτερη κατανόηση –έτσι τουλάχιστον υπολόγιζε ο Πουανκαρέ– τη γαλλική θέση για την αλληλεξάρτηση των επανορθώσεων και των ενδοσυμμαχικών δανείων.

Με την υποστήριξη του Βελγίου και της Ιταλίας –όπου είχε πάρει την εξουσία πριν από λίγους μήνες ο Μουσσολίνι– και παρά τις διαμαρτυρίες των Άγγλων, το Ρουρ κυριεύεται στις 11 Ιανουαρίου 1923 από γαλλοβελγικά στρατεύματα, με πρόσχημα την αθέτηση μιας πληρωμής από τους Γερμανούς – μια καθυστέρηση μερικών εβδομάδων στην παράδοση τηλεγραφικών πασσάλων! Η συντριπτική πλειοψηφία του γαλλικού πληθυσμού εγκρίνει την πράξη του Πουανκαρέ, ενώ η γερμανική κυβέρνηση, ελπίζοντας στη συνδρομή των Άγγλων, κηρύσσει «παθητική αντίσταση», με άλλα λόγια γενική απεργία δύο εκατομμυρίων εργατών (ανθρακωρύχων, σιδηροδρομικών κ.ά.), που θα επιχορηγούνταν από το κράτος.

Το Λονδίνο θ' αρκεστεί ωστόσο σε προφορική διαμαρτυρία, χωρίς να προωθήσει έμπρακτα την αντίθεσή του. Για να συντρίψει την παθητική αντίσταση, ο Πουανκαρέ φέρνει στο Ρουρ Γάλλους και Βέλγους ανθρακωρύχους, σιδηροδρομικούς και στρατιωτικούς σκαπανείς, εκτοπίζοντας ταυτόχρονα 150.000 Γερμανούς και διώκοντας αμείλικτα τους υποκινητές απειθαρχιών και σαμποτάζ. Οι δαπάνες στις οποίες υποβλήθηκε η Γερμανία προκειμένου να χρηματοδοτήσει την απεργία εντείνουν το κατρακύλισμα του μάρκου, ενώ η οικονομία υποφέρει από την έλλειψη γαιάνθρακα και κοκ. Η απάθεια των πληθυσμών του Ρουρ κάνει τη γερμανική κυβέρνηση να συνειδητοποιήσει ότι βρίσκεται σε αδιέξοδο. Στις 31 Αυγούστου 1923 ο νέος υπουργός των Εξωτερικών Γκούσταβ Στρέζεμαν αποφασίζει να ξαναρχίσει τις διαπραγματεύσεις για το θέμα των επανορθώσεων. Η δυναμική πολιτική της Γαλλίας μοιάζει να δικαιώνεται.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΠΡΙΑΝ / ΣΤΡΕΖΕΜΑΝ: ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ ΚΑΙ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Θριαμβευτής, ανήσυχος όμως για την απομόνωση της Γαλλίας από τους πρώην συμμάχους της, ο Πουανκαρέ διστάζει για την τακτική που πρέπει να ακολουθήσει. Να θέσει τελεσιγραφικά τους όρους του, με κίνδυνο να βαθύνει το χάσμα με τους Αγγλοαμερικανούς; Να περιμένει καλύτερα την επιδείνωση της

γερμανικής κρίσης ώστε να διαπραγματευθεί από θέση ισχύος, υποστηρίζοντας ίσως και το ρηνανικό αυτονομιστικό κίνημα του δόκτορα Ντόρτεν; Η γαλλική κυβέρνηση φλερτάρει με όλες τις προηγούμενες εκδοχές, δείχνοντας όμως και κάποια περίσκεψη. Σ' αυτό την υποχρεώνουν και οι περιπέτειες του φράγκου, που από το φθινόπωρο του 1922 πέφτει συνεχώς. Μια και η γαλλική βουλή αρνείται να εγκρίνει δημοσιονομικές θυσίες ικανές να στηρίξουν το φράγκο και ν' αντισταθμίσουν τις διεθνείς κερδοσκοπικές τάσεις που υποκινούνται σε κάποιο βαθμό από τους Γερμανούς κεφαλαιούχους, ο Πουανκαρέ αναγκάζεται τον Μάρτιο του 1924 να ζητήσει το άνοιγμα πίστωσης από την αμερικανική τράπεζα Μόργκαν. Σε αντάλλαγμα συναινεί στη σύσταση μιας επιτροπής με πρόεδρο τον Αμερικανό τραπεζίτη Ντωζ, που αναλαμβάνει την υποχρέωση να ρυθμίσει το ζήτημα των επανορθώσεων.

Λίγες εβδομάδες μετά την υποχώρησή του στις πιέσεις των Αγγλοαμερικανών και της Γερμανίας, ο ηγέτης του Εθνικού Μπλοκ θα εγκαταλείψει την εξουσία. Οι εκλογές του Μαΐου 1924 δίνουν την εξουσία στο «Καρτέλ της Αριστεράς», μια συμμαχία σοσιαλιστών και ριζοσπαστών με λιγοστά κοινά σημεία, στα οποία πάντως συγκαταλέγεται η αντιπάθεια για την επιθετική πολιτική του απερχόμενου συνασπισμού. Το ίδιο καλοκαίρι το σχέδιο του Ντωζ υποβάλλεται σε μια διεθνή συνδιάσκεψη που συγκαλείται στο Λονδίνο, και ο νέος πρωθυπουργός της Γαλλίας, ο ριζοσπάστης Εντουάρ Ερριό, αποδέχεται τους όρους του. Οι οφειλές της Γερμανίας περικόπτονταν σημαντικά και της παραχωρούνταν αρκετές διευκολύνσεις για την αποπληρωμή των επανορθώσεων, έναντι των οποίων όμως υποθηκεύονταν τα έσοδα των τελωνείων και οι σιδηρόδρομοι του Ράιχ. Η Γαλλία θα εκκένωνε το Ρουρ και τμήμα της Ρηνανίας.

Με την καθοδήγηση του Στρέζεμαν, η Γερμανία παίρνει την απόφαση να καταβάλει με συνέπεια τις επανορθώσεις. Σ' αυτό τη βοηθούν με το παραπάνω οι αυξανόμενες εισροές μεγάλων βρετανικών και (ιδίως) αμερικανικών κεφαλαίων. Στην ουσία, η Γερμανία λειτουργεί ως κέντρο αναδιανομής των κεφαλαίων που δέχεται από τους Αμερικανούς τραπεζίτες, επιτρέποντας στους χρεώστες των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως η Γαλλία, η Αγγλία, η Ιταλία κ.ά., να εξοφλήσουν με τα ποσά των επανορθώσεων τα δικά τους πολεμικά χρέη. Οι αμερικανικές επενδύσεις ανάγονται έτσι σε ρυθμιστή της ευρωπαϊκής οικονομίας. Μόλις λείψει αυτό το στήριγμα, ολόκληρο το σύστημα θα καταρρεύσει, όπως θα φανεί την επομένη της «Μαύρης Πέμπτης» της Γουώλ Στριτ. Στο μεταξύ, τα πιο επιτακτικά προβλήματα της γηραιάς ηπείρου βρίσκουν με τον τρόπο αυτό μια πρόχειρη αντιμετώπιση. Καθώς οι δυσκολίες μετριάζονται, ανάμεσα στους πρώην αντιπάλους εκδηλώνονται σημάδια ενός νέου πνεύματος καλοπροαίρετης συνεννόησης.

Αρκετοί παράγοντες ευνοούν αυτή τη βραχύβια εξομάλυνση. Στο χώρο της οικονομίας, το 1924 συμπίπτει με το τέλος της οικονομικής κρίσης που έπληττε από το 1920 ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο. Η εφαρμογή των νομισματικών αποφάσεων της συνδιάσκεψης της Γένοβας (1922), που προέβλεπαν μεταξύ

άλλων τη μετατρεψιμότητα του χαρτονομίσματος όχι μονάχα σε χρυσό αλλά και σε ισχυρά νομίσματα όπως το δολάριο, θα επιτρέψει στις κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις να ξαναβρούν μια μορφή νομισματικής σταθερότητας. Χάρη στα υπερατλαντικά δάνεια και τη ρύθμιση του ζητήματος των επανορθώσεων κατά τις επιταγές του σχεδίου Ντωζ, ο διευθυντής της Ράιχσμπανκ δόκτωρ Σαχτ καθιερώνει το 1924 ένα καινούργιο νόμισμα, το *Ράιχσμαρκ*, που θα ήταν μετατρέψιμο σε χρυσό με βάση τους κανόνες που είχαν θεσπιστεί στη Γένοβα και θα συνιστούσε το θεμέλιο για την οικονομική ανασυγκρότηση της Γερμανίας. Την επόμενη χρονιά οι Βρετανοί συντηρητικοί, με τη βοήθεια σκληρών αντιπληθωριστικών μέτρων, αποκαθιστούν τη μετατρεψιμότητα σε χρυσό της λίρας στερλίνας με βάση την ισοτιμία του 1914. Στη Γαλλία ο Ρεϋμόν Πουανκαρέ, που ξαναπαίρνει την εξουσία τον Ιούλιο του 1926 με την κατάρρευση του «καρτέλ», καταφέρνει με δραστικά μέτρα να σώσει το φράγκο, χωρίς όμως να πετύχει την αποκατάσταση της προπολεμικής του ισοτιμίας. Έτσι, στα 1928 το φράγκο υποτιμάται στα επίπεδα της αγοραστικής του δύναμης, δηλαδή στο ένα πέμπτο της αξίας του χρυσού φράγκου. Όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά νομίσματα πειθαρχούν την εποχή αυτή στους κανόνες του νέου δεθνούς νομισματικού συστήματος, όπου και πάλι δεσπόζουν οι Αμερικανοί.

Αυτό είναι λοιπόν το έδαφος όπου θα ριζώσει ό,τι οι σύγχρονοι παρατηρητές ονόμασαν αργότερα «ευημερία», συγκρίνοντάς τη με τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και ιδιαίτερα με τη ζοφερή περίοδο της «μεγάλης κρίσης». Αν η βραχύβια αυτή ευφορία συγκαλύπτει εγγενείς πηγές ανωμαλίας, τις οποίες θα ξεσκεπάσει με βάναυσο τρόπο η κρίση του 1929, κι αν δεν ωφέλησε στον ίδιο βαθμό όλες τις χώρες και όλες τις κοινωνικές κατηγορίες, δεν παύει ωστόσο να συμπίπτει χρονικά, τόσο στην Ευρώπη όσο και στον Νέο Κόσμο, με το απόγειο της λεγόμενης «δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης».

Εκείνο που χαρακτηρίζει την τελευταία είναι πρώτα πρώτα μια νέα συγκέντρωση των επιχειρήσεων. Βέβαια η Αγγλία και η Γαλλία προσαρμόζονται πολύ αργά στο ρεύμα της χρηματιστικής και βιομηχανικής ενοποίησης που λανσάρεται στην Αμερική με την εξάπλωση των «χόλντινγκ». Παρ' όλ' αυτά αναπτύσσονται κι εδώ στα χρόνια αυτά επιχειρηματικοί όμιλοι ανάλογης κλίμακας, όπως οι Imperial Chemical Industries (χημικά προϊόντα, λιπάσματα, χρώματα), ο αγγλοολλανδικός όμιλος Unilever, η χρηματιστική και βιομηχανική ένωση που ιδρύεται από τον Γάλλο Σναιντέρ με τη σύμπραξη της τράπεζας Union του Παρισιού. Στη Γερμανία το φαινόμενο παίρνει μεγαλύτερη διάσταση με τη σύσταση διαφόρων «κοντσέρνε», που όπως και τα υπερατλαντικά «χόλντινγκ» συγκροτούνται από επιχειρήσεις με κοινή προέλευση κεφαλαίων. Τα σπουδαιότερα ανήκουν στον τομέα της σιδηρουργίας, όπου οι όμιλοι Stinnes και Krupp απασχολούν αντίστοιχα 300.000 και 170.000 εργάτες, και της χημικής βιομηχανίας, όπου κυριαρχεί μετά το 1925 η Badische Anilin.

Βλέπουμε ακόμη να συγκροτούνται βιομηχανικοί συνασπισμοί, τα «καρτέλ», που αποβλέπουν στη διανομή της εγχώριας ή της διεθνούς αγοράς. Στην

πρώτη κατηγορία ανήκουν στη Γαλλία οι κοινοπραξίες της σιδηρουργίας και του αζώτου, στη Γερμανία το καρτέλ του άνθρακα (Kohlensyndikat) και ο σύνδεσμος των βιομηχάνων του χάλυβα. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται το ευρωπαϊκό καρτέλ του αλουμινίου, η γαλλογερμανική κοινοπραξία της ποτάσσας και ιδιαίτερα το καρτέλ του χάλυβα, που σχηματίζεται το 1926 από σιδηρουργίες της Γερμανίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, του Λουξεμβούργου και του Σάαρ. Οι συνεργασίες αυτές, καθώς απέβλεπαν στον περιορισμό της παραγωγής και την κατανομή των πωλήσεων ανάμεσα στις επιχειρήσεις, φανερώνουν βέβαια δυσκολίες στην απορρόφηση της παραγωγής. Χαρακτηρίζουν ωστόσο και μια νέα φάση στην εξέλιξη της κεφαλαιοκρατίας, μια φάση με ορόσημα τη σχετική αυτονομία των τεράστιων αυτών συγκροτημάτων, που τείνουν από μόνα τους να οροθετούν την αγορά τους αψηφώντας τους τελωνειακούς φραγμούς και τη συνεργασία τους σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Ο υπερτροφικός αυτός συγκεντρωτισμός συμβαδίζει σε μερικούς τομείς με την υιοθέτηση των μεθόδων τυποποίησης και διαχείρισης που επικρατούν στην Αμερική και επιτρέπουν τον προσανατολισμό των εργοστασίων στη μαζική παραγωγή. Στη γηραιά ήπειρο θα διαδοθεί η επιστημονική οργάνωση της εργασίας, η προσφυγή στη διαφήμιση και οι «αλυσίδες παραγωγής» που επιτρέπουν την εξειδίκευση των εργατών σε μικρό αριθμό κινήσεων, καθώς επεξεργάζονται αντικείμενα που μεταφέρονται μπροστά τους με μηχανικές μεθόδους. Κι εδώ οι αλλαγές είναι ταχύτερες και πιο ολοκληρωμένες στη Γερμανία απ' ό,τι στην Αγγλία, όπου η έλλειψη επιχειρηματικού δυναμισμού και η επίμονη ανεργία ανακόπτουν παρόμοιους νεωτερισμούς. Στη Γαλλία η διάδοσή τους περιορίζεται στη σιδηρουργία και στη βιομηχανία αυτοκινήτων.

Στο σύνολο της εκβιομηχανισμένης Ευρώπης θα παρατηρηθεί ωστόσο αισθητή βελτίωση της παραγωγικότητας και ραγδαία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Αν και ομολογουμένως ξεκίνησαν από σχετικά χαμηλό επίπεδο, αν ληφθούν υπόψη οι πολεμικές καταστροφές και η μεγάλη πτώση στα χρόνια της σύρραξης, οι ευρωπαϊκές χώρες θα αυξήσουν πάντως την παραγωγή τους γρηγορότερα από τις Ηνωμένες Πολιτείες (60% έναντι 50%). Στα τέλη της περιόδου οι δύο βασικοί πόλοι του βιομηχανικού κόσμου, η Ευρώπη και οι Ηνωμένες Πολιτείες, συνεισφέρουν αντίστοιχα το 45% και το 42% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής.

Ωστόσο η εξέλιξη των πραγμάτων εγκυμονεί ανακατατάξεις μεσοπρόθεσμα δυσμενείς για τους Ευρωπαίους. Στον τομέα της ενέργειας οι αυξανόμενες εξορυκτικές δυσκολίες, η παλαίωση του εξοπλισμού και το αυξημένο εργατικό κόστος θα οδηγήσουν σε αποτελμάτωση την παραγωγή του γαιάνθρακα, που ώς τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν το στήριγμα της αγγλικής και ύστερα της γερμανικής βιομηχανικής ισχύος. Ο μαρασμός της ευνοεί τη χρήση νέων ενεργειακών πηγών – υδροηλεκτρικών αποθεμάτων και πετρελαίου, στα οποία οι νέες χώρες είναι ασύγκριτα πλουσιότερες από την Ευρώπη. Μερικές πατροπαράδοτες βιομηχανίες που είχαν στηρίξει ώς τότε την ευημερία ορισμένων ευρωπαϊ-

κών περιοχών, κυρίως στον τομέα της υφαντουργίας (μαλλί, λινάρι, μετάξι), παρακμάζουν ταχύτατα, και αν η βαμβακουργία συνεχίζει να προοδεύει αυτό ευνοεί κυρίως τις νέες χώρες – Ηνωμένες Πολιτείες, Κίνα, Ιαπωνία, Ινδία, Βραζιλία, χώρες που παρείχαν άλλοτε τις πρώτες ύλες στους Ευρωπαίους παραγωγούς, αλλά εφοδιάστηκαν στη διάρκεια του πολέμου με μονάδες που ανταγωνίζονται σκληρά τις αγγλογαλλικές βιομηχανίες.

Η μεταλλουργική και μηχανουργική βιομηχανία μοιάζει πιο ανθεκτική, αλλά κι εδώ οι Ηνωμένες Πολιτείες κυριαρχούν στην παγκόσμια σκηνή. Στα 1929 η αμερικανική σιδηρουργία κατείχε το μισό της παραγωγής των εκβιομηχανισμένων χωρών, αντί για το ένα τρίτο του 1913, και από τα 35 εκατομμύρια αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στον κόσμο, τα 30 είχαν βγει από αμερικανικά εργοστάσια. Στην Ευρώπη η Γαλλία κατέχει αξιόλογη θέση σ' αυτό τον τομέα, και οι τρεις εταιρείες Renault, Citroën και Peugeot ελέγχουν γύρω στο 70% της αγοράς. Διακρίνεται ακόμη στον τομέα της αεροναυπηγικής, που χαρακτηρίζεται από διάρθρωση λιγότερο συγκεντρωτική (Farman, Potez, Bréguet, Latécoère κ.λπ. – όλες επιχειρήσεις περιορισμένων διαστάσεων), αλλά βρίσκεται στην επικαιρότητα χάρη στα κατορθώματα των Γάλλων πιλότων. Είναι η χρυσή εποχή της Aéropostale, με τους Μερμόζ, Γκιγιωμέ και Σαιντ-Εξυπερύ, και τα χρόνια των πρώτων μεγάλων διηπειρωτικών πτήσεων, όπου διακρίνονται ταυτόχρονα πιλότοι Ιταλοί και Αμερικανοί. Στις χημικές και ηλεκτρικές βιομηχανίες, που αποτελούν κι αυτές κλάδο αιχμής, μόνο η Γερμανία μπορεί –από κάποια απόσταση πάντως– να παρακολουθήσει την ανάπτυξη των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η ευημερία έχει ωστόσο και τα όριά της. Πρώτα πρώτα δεν είναι καθόλου πανευρωπαϊκό φαινόμενο. Όσες χώρες αποζούν κατ' εξοχήν από τη γεωργία και την εξαγωγή αγροτικών προϊόντων υποφέρουν από τη συσσώρευση αποθεμάτων και την πτώση των τιμών που χαρακτηρίζουν αυτό τον τομέα. Η κεντρική και ανατολική Ευρώπη, απ' όπου αντλούσε προπολεμικά το υπόλοιπο τμήμα της ηπείρου το μισό των εισαγωγών του σε σιτάρι, έχει περιοριστεί στο 10% της αγοράς, εξαιτίας του αμερικανικού ανταγωνισμού. Ακόμη και στη Γαλλία, όπου η αγροτική παραγωγή προστατεύεται από υψηλούς τελωνειακούς δασμούς, οι αγρότες με δυσκολία συναγωνίζονται τα ξένα προϊόντα. Το ίδιο και στη Γερμανία, όπου οι αγρότες καταχρεώνονται και υποθηκεύουν τη γη τους (ανατολικά του Έλβα το ύψος των χρεών ξεπερνάει στα 1929 την αξία των κτημάτων σε ποσοστό 50 ώς 100%).

Σε κρίσιμη κατάσταση βρίσκεται πια και η Μεγάλη Βρετανία. Μία χώρα που πριν από 30-40 χρόνια ανήκε στην πρωτοπορία των βιομηχανικών κρατών της Ευρώπης (και του κόσμου), βλέπει σε μια εποχή γενικής ανάπτυξης το μερίδιό της στην αγορά να υποχωρεί έναντι των Ευρωπαίων και των υπόλοιπων ανταγωνιστών της. Η κρίση εδώ είναι διαρθρωτική. Πηγάζει από την παλαίωση της βρετανικής βιομηχανίας, τη μείωση της σημασίας του γαιάνθρακα, την ανεπαρκή συγκέντρωση σε ορισμένους τομείς, το υψηλό εργατικό κόστος και την έλλειψη δυναμισμού της εργοδοσίας, που σε μεγάλο βαθμό έχει χάσει το νεύρο της και

διστάζει να ριψοκινδυνεύσει. Πηγάζει επίσης από τη νομισματική πολιτική των συντηρητικών κυβερνήσεων. Όσο οι τελευταίες διατηρούν για λόγους γοήτρου την τιμή της στερλίνας σε υπερβολικά επίπεδα, τα αγγλικά προϊόντα ακριβαίνουν και η διάθεσή τους στην εγχώρια και διεθνή αγορά γίνεται δυσκολότερη.

Σ' αυτές τις επιμέρους δυσκολίες θα πρέπει να προσθέσουμε όσες δημιουργούνται σε ολόκληρη την Ευρώπη από την καθήλωση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών (ο ρυθμός ανόδου των μισθών δεν φτάνει ούτε στο μισό της αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής), από την παρουσία πλήθους ανέργων σχεδόν χωρίς βιοτικούς πόρους (στο απόγειο της ευημερίας της υπάρχουν στην Ευρώπη 5 εκατομμύρια άνεργοι, ίσοι με το 6% του ενεργού πληθυσμού της), και στα εμπόδια που δημιουργούν οι οικονομικοί εθνικισμοί στις διεθνείς συναλλαγές. Οι συνθήκες του 1919-1920 είχαν τεμαχίσει την Ευρώπη σε μικρές και συχνά ανταγωνιστικές πολιτικές υποδιαιρέσεις, ταγμένες στην προάσπιση της οικονομικής τους ανεξαρτησίας και στην κάλυψη των ιδιαίτερων αναγκών τους. Αποτέλεσμα, η επιβολή πληθώρας δασμολογικών φραγμών και μια οικονομική εσωστρέφεια που στα χρόνια της κρίσης θα επεκταθεί και στο Ηνωμένο Βασίλειο, παραδοσιακό υπέρμαχο της συναλλακτικής ελευθερίας.

Τα σύννεφα που σκιάζουν την ευημερία μιας Ευρώπης ανύποπτης για το ηφαίστειο που βράζει κάτω από τα πόδια της δεν επηρεάζουν το κλίμα ευφορίας που εκδηλώνεται στις διεθνείς σχέσεις. Οι οικονομικές συγκυρίες, σε συνδυασμό με τις εσωτερικές πολιτικές αλλαγές των κύριων πρωταγωνιστών της ευρωπαϊκής σκηνής, ευνοούν μια θεαματική πορεία εξομάλυνσης. Στα 1924 η εξουσία, τόσο στη Γαλλία όσο και στην Αγγλία, περνάει στα χέρια της αριστεράς. Περισσότερο από τους προκατόχους τους, οι άνθρωποι του «Καρτέλ» και οι Εργατικοί της Αγγλίας ευνοούν την πολιτική της διεθνούς συμφιλίωσης. Το ίδιο συμβαίνει και στη Γερμανία, όπου η αποκατάσταση του νομίσματος από τον Σαχτ και ο πρωτόγνωρος βιομηχανικός πυρετός που παρατηρείται στη νεόκοπη Δημοκρατία της Βαϊμάρης διευκολύνουν την πολιτική σταθεροποίηση. Και σ' αυτές τις χώρες το καζάνι σιγοβράζει με τη μορφή μιας εθνικιστικής ακροδεξιάς που παραμένει ισχυρή και αντιμάχεται με πείσμα τους δημοκρατικούς θεσμούς· σημειώνονται σποραδικές συγκρούσεις παραστρατιωτικών σχηματισμών της δεξιάς («Ατσάλινο Κράνος» του Χούγκενμπεργκ, Ες-Α και Ες-Ες του κόμματος των Ναζιστών) και της αριστεράς («Σημαία του Ράιχ» των σοσιαλιστών, «Κόκκινο Μέτωπο» των κομμουνιστών), αλλά ο συντηρητικός συνασπισμός που κατέχει από το 1925 την εξουσία μοιάζει ικανός να προσανατολίσει σταδιακά τη χώρα στην κατεύθυνση του φιλελευθερισμού και της διεθνούς αποκλιμάκωσης.

Θα πρέπει ακόμη να θυμίσουμε την προσωπική συνεισφορά ορισμένων πολιτικών ανδρών στη διαδικασία της εξομάλυνσης, όπως του Εντουάρ Ερριό, αρχηγού του Καρτέλ της Αριστεράς, που στα 1924 προτείνει ένα σχέδιο (το «Πρωτόκολλο της Γενεύης») με στόχο την καθιέρωση ενός συστήματος διακανονισμού των διεθνών διαφορών, μέσω προσφυγών στη διαιτησία και στην ΚτΕ· του Βρετανού Ώστεν Τσάμπερλαιν, που βλέπει τη Γαλλία με καλύτερο μάτι από τον

Λόυντ Τζωρτζ· και ιδίως του Αριστίντ Μπριάν και του Γκούσταβ Στρέζεμαν. Την εποχή αυτή πολλοί από τους αντιπάλους του Μπριάν, ιδιαίτερα η γαλλική ακροδεξιά, θα ειρωνευτούν τον ιδεαλισμό του και τα «ειρηνιστικά του βελάσματα», κρίνοντας ότι ο Γερμανός συνομιλητής του κρυφά εκμεταλλευόταν την ευπιστία του. Στην πραγματικότητα, χωρίς να υποτιμήσουμε τον ιδεαλισμό των δύο ανδρών και την προθυμία τους να εξασφαλίσουν την ευρωπαϊκή ειρήνη, κύριο θεμέλιο των πράξεών τους ήταν η ρεαλιστική εκτίμηση των περιστάσεων των χωρών τους. Συνειδητοποιώντας την οικονομική και δημογραφική ανεπάρκεια της Γαλλίας, ο Μπριάν έκρινε τη συνδιαλλαγή προτιμότερη από τη δυναμική αναμέτρηση με μία Γερμανία οικονομικά ακμαία, συμφιλιωμένη με την ΕΣΣΔ και πλαισιωμένη από την αγγλική υποστήριξη.

Από την πλευρά του, ο Στρέζεμαν θεωρεί πως η συνεννόηση με τους Γάλλους θα βοηθήσει την οικονομική και πολιτική σταθεροποίηση της Γερμανίας και θα της επιτρέψει αργότερα να πετύχει με την υποστήριξη των Αγγλοαμερικανών την αναθεώρηση της συνθήκης των Βερσαλιών. Αποφεύγοντας τη στείρα άρνηση και την αντίσταση στους όρους της συνθήκης που συμβούλευε η γερμανική ακροδεξιά, έβρισκε φρονιμότερο, όπως έγραψε στον διάδοχο του θρόνου τον Σεπτέμβριο του 1925, «να ελίσσεται και να παίζει κρυφτούλι στις μεγάλες συσκέψεις». Η εξομάλυνση λοιπόν αποτελεί μια τακτική επιλογή στο πλαίσιο διαφορετικών στρατηγικών.

Μετά τη συνδιάσκεψη του Λονδίνου, όπου ο Ερριό εκδήλωσε διαθέσεις γνήσιας συμφιλίωσης απέναντι στους πρώην εχθρούς και συμμάχους της Γαλλίας, και αφού δρομολογήθηκε το σχέδιο Ντωζ, άρχισαν απευθείας διαπραγματεύσεις μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας. Τον Οκτώβριο του 1925 κατέληξαν σε μια συνδιάσκεψη στο Λοκάρνο της Ελβετίας, όπου συναντήθηκαν ο Μπριάν, ο Στρέζεμαν, ο Μουσσολίνι, ο Τσάμπερλαιν και ο Βέλγος Βαντερβέλντε. Το σύμφωνο που υπέγραψαν προέβλεπε την εγγύηση των γαλλογερμανικών και βελγογερμανικών συνόρων εκ μέρους του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ιταλίας. Η Γερμανία αναγνώριζε έτσι τους όρους της συνθήκης των Βερσαλιών στο ζήτημα της γαλλικής προσάρτησης της Αλσατίας και της Λοραίνης. Αρνήθηκε ωστόσο να δεχθεί παρόμοια δέσμευση για το ανατολικό της σύνορο.

Στη συνέχεια η Γερμανία, με εισήγηση της Γαλλίας, έγινε δεκτή στην ΚτΕ και αποτέλεσε το πέμπτο μόνιμο μέλος του Συμβουλίου της. Στον πρώην ταραξία της Ευρώπης αναγνωρίστηκε ξαφνικά ισότιμη θέση με τη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιταλία και την Ιαπωνία. Οι δύο αρχιτέκτονες της συμφωνίας χαιρέτισαν στη Γενεύη το γεγονός με «ιστορικές» ομιλίες, ιδιαίτερα ο Μπριάν με τον περίφημο λόγο του: «Στην άκρη τα τουφέκια, τα μυδράλλια, τα κανόνια! Τόπο στη συμφιλίωση, στη διαιτησία και στην ειρήνη!»

Πέρα από τον στενά πολιτικό χώρο, η γαλλογερμανική προσέγγιση εκδηλώνεται μετά το 1927 στα πεδία της οικονομίας και της συλλογικής ψυχολογίας. Το διεθνές καρτέλ του χάλυβα που προαναφέρθηκε και στο οποίο συμμετείχαν από τον Σεπτέμβριο του 1926 οι κυριότερες χώρες παραγωγής της ηπειρωτικής

Ευρώπης γίνεται αποφασιστικός παράγων του βιομηχανικού αφοπλισμού των δύο παλιών εχθρών. Την επόμενη χρονιά οι δυο τους θα υπογράψουν μια εμπορική συνθήκη η οποία, όπως και το καρτέλ του χάλυβα, θα λειτουργεί απρόσκοπτα ώς το 1939.

Όσο για το δημόσιο αίσθημα, θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι παρουσίασε ριζικές αλλαγές σε σχέση με τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αλλά κι εδώ εμφανίζονται στα μέσα της δεκαετίας του 1920 σημάδια εξομάλυνσης. Στη Γερμανία οι ναζί και οι άλλες οργανώσεις της ρεβανσιστικής ακροδεξιάς υποχωρούν, ενώ τα μεγάλα εθνικά κόμματα περιορίζουν τις επικρίσεις τους για την πολιτική του Στρέζεμαν. Στη Γαλλία οι αντιπολιτευόμενοι σοσιαλιστές εγκρίνουν τις πρωτοβουλίες του Μπριάν, ενώ στη συντριπτική πλειοψηφία των Καθολικών ψηφοφόρων η δυσπιστία για τους Γερμανούς δίνει τη θέση της στην υπεράσπιση των συμφωνιών του Λοκάρνο και μάλιστα (στην περίπτωση μίας χριστιανοδημοκρατικής μειοψηφίας) στην ενθουσιώδη υποστήριξη της ΚτΕ και της γαλλογερμανικής προσέγγισης.

Στα χρόνια αυτά της ευημερίας η γαλλογερμανική ειρήνευση αποκτά σχεδόν μυστικιστική χροιά, ενώ ανθούν τα σχέδια τελωνειακής ένωσης και ευρωπαϊκής ενοποίησης. Πρόκειται για ένα πνεύμα που εκφράζει βέβαια μια μικρή μειοψηφία, όπου συνυπάρχουν εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου –οι Γερμανοί Ερνστ Ρόμπερτ Κούρτιους, Κόνραντ Αντενάουερ και Φραντς φον Πάπεν, ο Τσεχοσλοβάκος Έντουαρντ Μπένες, οι Γάλλοι Αριστίντ Μπριάν, Εντουάρ Ερριό και Λεόν Μπλουμ κ.ά.– με διανοουμένους παγκοσμίου φήμης, όπως ο Πωλ Βαλερύ, ο Πωλ Κλωντέλ, ο Ρομαίν Ρολλάν, ο Αντρέ Ζιντ και ο Μιγκέλ ντε Ουναμούνο, ή με μεγαλοβιομήχανους, όπως ο Έμιλ Μάυρις, κορυφαίος σιδηροβιομήχανος του Λουξεμβούργου, εμπνευστής του καρτέλ του χάλυβα και ιδρυτής κατά το 1926 μιας «γαλλογερμανικής επιτροπής ενημέρωσης και τεκμηρίωσης» που φιλοδοξεί να προωθήσει την αμοιβαία κατανόηση των δύο χωρών, πλησιάζοντας το κοινό από τις στήλες του τύπου ή με διάφορες εκδηλώσεις (συνέδρια, μεταφράσεις, ταξίδια για νέους κ.λπ.). Για πρώτη ίσως φορά, μετά τις προσπάθειες των φιλοσόφων του 18ου αιώνα να ξεπεράσουν τα υφιστάμενα σύνορα ιδρύοντας μια «πολιτεία των γραμμάτων», παρατηρούμε τη συγκρότηση ενός εμβρυακού «ευρωπαϊκού κλίματος» αφοσιωμένου στο «πνεύμα της Γενεύης», δηλαδή στην ειρηνιστική ιδεολογία της Κοινωνίας των Εθνών. Η θύελλα που ξεσπάει σε λίγο θα το παρασύρει μαζί της, αφήνοντας ωστόσο ένα ορόσημο προς το οποίο θα στραφούν μεταπολεμικά οι «πατέρες της Ευρώπης».

Τα χρόνια 1927-1928 συμπίπτουν με το απόγειο της ευρωπαϊκής «συλλογικής ασφάλειας», που παγιώνεται τον Αύγουστο του 1928 με την υπογραφή του συμφώνου Μπριάν-Κέλλογκ (από το όνομα του Αμερικανού υπουργού των Εξωτερικών Φρανκ Κέλλογκ). Με την υπογραφή του οι δεκαπέντε συμβαλλόμενες δυνάμεις, ανάμεσά τους η Γαλλία και η Γερμανία, καταδίκαζαν επίσημα την προσφυγή στον πόλεμο και δεσμεύονταν να επιδιώκουν τη λύση των τυχόν διαφορών τους με μεθόδους καθαυτές ειρηνικές. Την επόμενη χρονιά καταστρώνε-

ται ένα νέο σχέδιο για την οριστική διευθέτηση του ζητήματος των επανορθώσεων. Είναι το «Σχέδιο Γιανγκ», που καταρτίστηκε από μια επιτροπή ειδικών με πρόεδρο τον Αμερικανό επιχειρηματία Όουεν Γιανγκ και υιοθετήθηκε μετά από διαβουλεύσεις στη Χάγη τον Αύγουστο του 1929. Περιόριζε και πάλι τις οφειλές της Γερμανίας στο ποσό των 38 δισεκατομμυρίων μάρκων, πληρωτέων στην Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών της Βασιλείας, και κλιμάκωνε την αποπληρωμή τους ώς το 1988. Τέλος, τον Ιούλιο του 1930 Γάλλοι, Βέλγοι και Βρετανοί αποσύρουν από τη Ρηνανία τα τελευταία τους στρατεύματα, πέντε χρόνια πριν από τις σχετικές προβλέψεις της συνθήκης. Η ειρήνη της Ευρώπης μοιάζει πια εξασφαλισμένη.

ΤΑ ΛΙΚΝΑ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ

Το τέλος του γαλλογερμανικού «ψυχρού πολέμου» δεν συνεπιφέρει την εξάλειψη και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών εντάσεων, ιδιαίτερα στο ανατολικό κομμάτι της ηπείρου. Για να συγκρατήσει εδώ τις βλέψεις των Γερμανών που αποσκοπούσαν στην αναθεώρηση των ανατολικών τους συνόρων και να προασπίσει την ισχύ του κλοιού που δημιουργήθηκε με τη λήξη της στρατιωτικής επέμβασης στην ΕΣΣΔ, η Γαλλία οργανώνει ένα δίκτυο συμμαχιών με τις «ωφελημένες» χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης. Το σύστημα αυτό των «αντισυμμαχιών», που συνέχιζε τις παραδόσεις της γαλλικής διπλωματίας από την εποχή του Φραγκίσκου Α΄, οδηγούσε ουσιαστικά στην περικύκλωση της Γερμανίας. Βαθμιαία η Πολωνία (1921), η Τσεχοσλοβακία (1924), η Ρουμανία (1926) και η Γιουγκοσλαβία (1927) αποδέχονται τη γαλλική προστασία. Επιπλέον, στο Λοκάρνο η Γαλλία, η Πολωνία και η Τσεχοσλοβακία είχαν υπογράψει συνθήκη αμοιβαίας εγγύησης, που μπορούσε να συμπληρωθεί με στρατιωτική συμφωνία. Τέλος, η κυριότερη στρατιωτική δύναμη της Ευρώπης θα υποστηρίξει τη «Μικρή Αντάντ», στο πλαίσιο της οποίας η Ρουμανία, η Τσεχοσλοβακία και η Γιουγκοσλαβία συνδέθηκαν από το 1920-1921 με διμερείς συμφωνίες που είχαν άμεσο στόχο την Ουγγαρία και τις αναθεωρητικές επιδιώξεις της.

Το γαλλικό σύστημα των αντισυμμαχιών είχε ακόμη οικονομικές επιδιώξεις. Παρά τον αγγλικό ανταγωνισμό, τη σχετική στενότητα οικονομικών πόρων και τις διαφωνίες μεταξύ πολιτικού κόσμου και επιχειρηματικών κύκλων, η Γαλλία είχε κατορθώσει με προκάλυμμα τις πολιτικές συμφωνίες να εισδύσει οικονομικά στην ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Από το 1918 ώς το 1929 το ύψος των δανείων που συνήψαν στη Γαλλία Ούγγροι, Αυστριακοί, Πολωνοί, Ρουμάνοι και Βούλγαροι ξεπέρασε τα 700 εκατομμύρια φράγκα. Μεγάλοι τραπεζικοί οργανισμοί, όπως η Union του Παρισιού, η Paribas και η Société Générale, κατείχαν σημαντικά μερίδια στις τράπεζες της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβακίας. Η διείσδυση είναι μικρότερη στον βιομηχανικό τομέα, εκτός από την Τσεχοσλοβακία όπου στα 1919 ο όμιλος Schneider αποκτά τον έλεγχο των εργοστασίων

Skoda (αυτοκίνητα και όπλα). Πάντως, αυτός ο «ιμπεριαλισμός του φτωχού» ελάχιστα θίγει την ισχυρότατη παρουσία των Βρετανών και ιδίως των Γερμανών στο κομμάτι αυτό της Ευρώπης.

Η Γερμανία θα συνεχίσει εδώ το διπλό της παιχνίδι· θα παίξει με τη Δύση το χαρτί της εξομάλυνσης, διατηρώντας όμως και με τη Σοβιετική Ρωσία, τον άλλο μεταπολεμικό ευρωπαϊκό ταραξία, σχέσεις καλής γειτονίας που διαιωνίζουν την πίεση σε βάρος των Δυτικών. Η τακτική της προσέγγισης διευκολύνεται από την εσωτερική μετεξέλιξη του καθεστώτος των μπολσεβίκων, που περνά από το 1921 σε φάση σταθεροποίησης, υποχρεώνοντας τους ηγέτες του να περιστείλουν τις επαναστατικές τους βλέψεις.

Η έφοδος που εξαπέλυσαν οι δυτικές δυνάμεις εναντίον του σοβιετικού καθεστώτος, συμμαχώντας με τις στρατιές των Λευκών, ήταν αναμενόμενη για τον Λένιν και τους συντρόφους του, αφού θεωρούσαν αδύνατη τη συνύπαρξη αστικού και σοσιαλιστικού καθεστώτος. Η ίδρυση της Κομιντέρν την άνοιξη του 1919 και η σοβιετική υποστήριξη στα ευρωπαϊκά επαναστατικά κινήματα εναρμονίζονται μ' αυτή τη λογική.

Όμως η ταυτόχρονη αποτυχία της δυτικής στρατιωτικής επέμβασης και της γερμανικής και ουγγρικής επανάστασης είχε αλλάξει τους όρους του προβλήματος. Μετά την πρώτη αυτή νίκη, οι ηγέτες των μπολσεβίκων βρέθηκαν αντιμέτωποι με τεράστιες εσωτερικές δυσκολίες που έπρεπε να λυθούν προτού ξεκινήσουν οι σοσιαλιστικοί πειραματισμοί: μία χώρα ρημαγμένη από τον πόλεμο, έναν λαό πεινασμένο και άνεργο που μαστιζόταν από τις επιδημίες, έρημα εργοστάσια, οπισθοδρόμηση της γεωργίας, ολική σχεδόν παράλυση των συγκοινωνιών, γενική εξαθλίωση που πυροδοτεί ζωηρές πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές. Τον Μάρτιο του 1921 οι ναύτες της Κρονστάνδης, πρωτοπόροι της Επανάστασης του Οχτώβρη, ξεσηκώνονται ενάντια στους μπολσεβίκους με την ιαχή «Ζήτω τα σοβιέτ! Κάτω οι κομμουνιστές!»

Στις συνθήκες αυτές φαινόταν ίσως λογικό να επιδιωχθεί μια ανακωχή με τα αστικά κράτη που θα επέτρεπε την παγίωση του σοσιαλισμού στη Ρωσία, προτού ξαναρχίσει ο αγώνας «για τη νίκη της επανάστασης στις ανεπτυγμένες χώρες». Αφού επέβαλε τη θεωρία της «ανάπαυλας» στα ηγετικά κλιμάκια του κόμματος, ο Λένιν αποφάσισε να περιστείλει προσωρινά την ανατρεπτική δράση της Κομιντέρν και να δείξει στις ευρωπαϊκές δυνάμεις ένα καθησυχαστικό προσωπείο, προκειμένου να πετύχει τη νομική αναγνώριση του σοβιετικού κράτους. Η αλλαγή στρατηγικής στο διπλωματικό πεδίο συμβαδίζει με την εξαγγελία της ΝΕΠ (Νέας Οικονομικής Πολιτικής), που δημιούργησε παράλληλα με τον δημόσιο τομέα και έναν ιδιωτικό τομέα ανοιχτό στον ελεύθερο ανταγωνισμό και την ιδιωτική πρωτοβουλία. Από το συναγωνισμό των δύο τομέων ο Λένιν, που ζητούσε ταυτόχρονα τη συνεργασία ξένων κεφαλαίων και τεχνικών, πρόσμενε μια οικονομική ανάκαμψη που θα επέτρεπε ύστερα την εξάλειψη του ιδιωτικού σκέλους. Έχουμε επομένως να κάνουμε όχι με γνήσια επιστροφή στην οικονομία της αγοράς, αλλά με «περιορισμένο καπιταλισμό για περιορισμένο χρόνο».

Ο θάνατος του Λένιν τον Ιανουάριο του 1924 εξέθεσε τη νέα πολιτική σε πρώιμη αμφισβήτηση. Ο Στάλιν, κύριος του κομματικού μηχανισμού και κληρονόμος των απόψεων του Λένιν σε θέματα βραχυπρόθεσμης τακτικής, βρίσκεται αντιμέτωπος με τον Τρότσκι που θεωρεί τη ΝΕΠ συνθηκολόγηση της επανάστασης με τον καπιταλισμό και κρίνει ανέφικτη την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μια μόνο χώρα, επομένως και την εφαρμογή μιας πολιτικής «ειρηνικής συνύπαρξης» με τη Δύση. Η πάλη των δύο ανδρών για την εξουσία διαρκεί τρία χρόνια. Θα τελειώσει με την πλήρη εξουδετέρωση του Τρότσκι, που εκτοπίζεται αρχικά στην κεντρική Ασία, στην Αλμά Ατά, και το 1929 διώχνεται από την ΕΣΣΔ.

Αποκλειστικός κυρίαρχος της εξουσίας (1927), ο Στάλιν εγκαταλείπει τη ΝΕΠ. Στην ύπαιθρο εγκαινιάζεται η κολλεκτιβοποίηση των χωραφιών και οι ανελέητες εκκαθαρίσεις αντιφρονούντων, είτε πρόκειται για εύπορους αγρότες (*κουλάκους*) που ωφελήθηκαν αισθητά από την επιστροφή στην οικονομία της αγοράς είτε για τις μάζες των μικροκαλλιεργητών που αρνούνται την αναγκαστική κολλεκτιβοποίηση και προτιμούν να σφάξουν τα ζώα τους παρά να τα παραδώσουν στα κρατικά ή συνεταιριστικά αγροκτήματα. Ταυτόχρονα, το νέο αφεντικό της ΕΣΣΔ επιβάλλει την κοινωνικοποίηση όλων των μέσων παραγωγής και ανταλλαγής και υποτάσσει την οικονομία σε άτεγκτο προγραμματισμό, με βασική κατεύθυνση την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας. Ο στόχος του είναι ξεκάθαρος: να θέσει τις βάσεις της «αταξικής κοινωνίας» και από την άλλη να μετατρέψει την ΕΣΣΔ σε μεγάλη στρατιωτική και βιομηχανική δύναμη, ικανή να φτάσει το επίπεδο των δυτικών χωρών σε μια δεκαετία και να πυροδοτήσει ύστερα την επαναστατική διαδικασία. Στο μεταξύ η «πατρίδα των προλετάριων» χρειάζεται μακρόχρονη περίοδο ειρήνευσης, πράγμα που προϋποθέτει την εξομάλυνση των σχέσεών της με τα καπιταλιστικά κράτη. Ο πρώτος αυτός σκοπός έχει ήδη επιτευχθεί στα 1924: όλες οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις αναγνωρίζουν νομικά το κράτος που προήλθε από την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Είχε άραγε μεταβληθεί η Σοβιετική Ρωσία σε σταθεροποιητικό παράγοντα του διεθνούς συστήματος, ενταγμένη στους υπέρμαχους των διακανονισμών του 1919-1920; Δίχως άλλο η απάντηση είναι αρνητική. Πρώτα πρώτα η πολιτική του Στάλιν απέναντι στη Γερμανία δεν αποκλίνει από εκείνη του προκατόχου του. Η προσέγγιση που επιτεύχθηκε το 1922 στο Ραπάλλο θα διατηρηθεί στα επόμενα χρόνια, με την υπογραφή συμφώνου φιλίας και ουδετερότητας ανάμεσα στις δύο χώρες (1926) και με μία μυστική στρατιωτική συνεργασία που θα γίνει όλο και στενότερη. Τέλος; οι ανάγκες της «ειρηνικής συνύπαρξης» με τη Δύση δεν καταφέρνουν να απαλλάξουν τους Ρώσους από το σύνδρομο της περικύκλωσης που καλλιεργήθηκε στα γεγονότα του 1918-1921. Έτσι, από το 1927 η ΕΣΣΔ ζει με το άγχος μιας νέας αντεπαναστατικής εκστρατείας, την απειλή της οποίας επικαλείται ο Στάλιν για να δικαιολογήσει τη σκλήρυνση του καθεστώτος και την αποκοπή του από τον υπόλοιπο κόσμο.

Τον Μάιο του 1927 η όγδοη ολομέλεια της Κομμουνιστικής Διεθνούς αναγγέλλει πως «ο κίνδυνος του πολέμου ενάντια στη Σοβιετική Ένωση είναι σήμε-

ρα το πιο καυτό ζήτημα του διεθνούς εργατικού κινήματος». Την επόμενη χρονιά το επιτελείο της Κομιντέρν αποφαίνεται ότι «το διεθνές προλεταριάτο, που έχει μόνη του πατρίδα την ΕΣΣΔ [...] έχει καθήκον να συμπράξει στην επιτυχία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ και να την υπερασπίσει με όλα τα μέσα από τις επιθέσεις των καπιταλιστικών δυνάμεων». Τούτο έχει δύο συνέπειες στις σχέσεις ανάμεσα στην Τρίτη Διεθνή και τα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα. Κατ' αρχάς ο αγώνας ενάντια στον «ιμπεριαλιστικό πόλεμο» γίνεται κεντρικό σύνθημα της προπαγάνδας των τμημάτων της Κομμουνιστικής Διεθνούς, για να καταλήξει στην οργάνωση ενός «μαζικού κινήματος», που στη Γαλλία είναι γνωστό με την ονομασία «Επιτροπή Άμστερνταμ-Πλεγιέλ». Από την άλλη, η πίστη των κομμουνιστών ηγετών στην ανάγκη να προετοιμαστεί η μελλοντική επανάσταση τους οδηγεί να προκρίνουν μια τακτική «ταξικής πάλης», που βάζει στο ίδιο τσουβάλι τον φασισμό και τη σοσιαλδημοκρατία και στη Γερμανία ευθύνεται άμεσα για τα συμβάντα του 1933.

Για την ώρα η συνέπεια της επιθετικής αυτής τακτικής, πέρα από τον εγκλωβισμό των κομμουνιστικών κομμάτων σ' ένα αληθινό πολιτικό γκέτο, είναι η αυξανόμενη εχθρότητα των καπιταλιστικών χωρών απέναντι στην ΕΣΣΔ. Τον Μάιο του 1927 η συντηρητική κυβέρνηση του Μπάλντγουϊν, που καταλογίζει στους Σοβιετικούς την οικονομική ενίσχυση των Άγγλων απεργών και τους κατηγορεί για παρέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Βρετανίας, διακόπτει τις διπλωματικές της σχέσεις με τη Μόσχα. Η προσχώρηση της ΕΣΣΔ στο σύμφωνο Μπριάν-Κέλλογκ δείχνει ασφαλώς κάποια βελτίωση στις σχέσεις της με τη Δύση, η καχυποψία όμως παραμένει έντονη κι από τις δυο πλευρές.

Η Ιταλία αποτελεί κι αυτή μετά το 1926 παράγοντα ανωμαλιών στις ενδοευρωπαϊκές σχέσεις. Τη στιγμή εκείνη η «νομότυπη δικτατορία» που είχε εγκαινιάσει ο Μουσσολίνι μετά την «Πορεία προς τη Ρώμη» και η συνταγματική κυβέρνηση της οποίας προέδρευε ο εμπνευστής του φασιστικού κινήματος μεταβάλλεται σε μια στυγνή δικτατορία που με τη σειρά της θα εξελιχθεί στα επόμενα χρόνια σ' ένα μαζικό ολοκληρωτικό καθεστώς.

Η φασιστική παρέκκλιση της νεαρής Δημοκρατίας που προήλθε από το κίνημα της Ιταλικής Παλιγγενεσίας (Risorgimento) ξεκινάει από την επομένη του πολέμου. Η σύγκρουση είχε ήδη επιδεινώσει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισορροπίες που εκδηλώνονται στη χώρα από τα τέλη του 19ου αιώνα: ανισορροπία ανάμεσα σε μια ολιγάριθμη ηγετική τάξη εν μέρει μόνο αφοσιωμένη στους κανόνες και τα ιδανικά της δημοκρατίας και στις μάζες που έμεναν σε μεγάλο βαθμό αμέτοχες στην πολιτική ζωή· ανισορροπία ανάμεσα στο βορρά και στο νότο, ανάμεσα στις βιομηχανίες αιχμής του Πεδεμοντίου και της Λομβαρδίας και τον αρχαϊκό χαρακτήρα μιας αγροτικής οικονομίας που σε πάμπολλες περιοχές βασιζόταν σε εκτατικές καλλιέργειες με μικρή αποδοτικότητα – κυριαρχούσαν εδώ τα μεγάλα κτήματα με τις στρατιές των μεροκαματιάρηδων (braccianti), τους οποίους η αθλιότητα και η ανεργία έσπρωχνε τακτικά στην εξέγερση ή τον εκπατρισμό.

Σε μια τέτοια Ιταλία η σύρραξη ισοδυναμούσε αναπόφευκτα με καταστροφή. Οι νεκροί του πολέμου έφτασαν τους 700.000· ένα εκατομμύριο ήταν οι ανάπηροι και οι τραυματίες. Οι βορειοανατολικές επαρχίες ήταν ρημαγμένες από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και η βιομηχανία έπασχε στο σύνολό της από την έλλειψη εργατικών χεριών και πρώτων υλών. Από δημοσιονομική σκοπιά οι ανάγκες του πολέμου είχαν προκαλέσει αύξηση των φόρων και είχαν καταχρεώσει το κράτος, που κατέφυγε στα δάνεια και την πληθωριστική κυκλοφορία. Οι τιμές αυξήθηκαν τότε με ιλιγγιώδη ρυθμό, πολύ γρηγορότερα από την άνοδο των μισθών.

Πέρα από τις γενικές αυτές συνέπειες, στην Ιταλία η λαίλαπα του 1914 πυροδότησε μια σοβαρότατη ηθική κρίση. Πολλοί Ιταλοί είχαν ελπίσει ότι μια νίκη στον πόλεμο θα προσέδιδε στη χώρα τους κάποιο βάρος στις διεθνείς ισορροπίες και θα έπαυε πια να είναι ο φτωχός συγγενής της Ευρώπης. Όμως οι σύμμαχοι δεν τήρησαν τις υποσχέσεις της συνθήκης του Λονδίνου, προκαλώντας έντονη δυσαρέσκεια στον πληθυσμό, που υποστήριξε τον Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο και τους arditi του όταν κατέλαβαν το Φιούμε τον Σεπτέμβριο του 1919. Από την άλλη μεριά, ο πόλεμος υποδαύλισε την έχθρα των στρατιωτών για ένα καθεστώς που θεωρήθηκε υπεύθυνο για την αιματοχυσία και ανίκανο να εγγυηθεί την απορρόφηση των αποστρατευμένων. Παράλληλα καλλιέργησε σε πολλούς την έφεση προς τη βία, τον κίνδυνο και την περιπέτεια.

Οι συνθήκες ευνοούν λοιπόν το φούντωμα του φασισμού. Θα πρέπει εδώ να συνυπολογίσουμε την ανεπάρκεια της παραδοσιακής ιθύνουσας τάξης μπροστά στην επαναστατική απειλή. Τρεις είναι οι μεγάλες υποδιαιρέσεις του ιταλικού πολιτικού χώρου: τα κυβερνητικά κόμματα (φιλελεύθεροι, μετριοπαθείς και ριζοσπάστες) που εκπροσωπούν τα διάφορα στρώματα της αστικής τάξης· το Λαϊκό Κόμμα του δον Στούρτσο, χριστιανοδημοκρατικών αποκλίσεων· και το Σοσιαλιστικό Κόμμα, χωρισμένο κι αυτό σε μια μειοψηφία ρεφορμιστών και μια πλειοψηφία μαξιμαλιστών που επικροτούν την άμεση κινητοποίηση και τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, αλλά οι επιθέσεις τους είναι κυρίως φραστικές. Κανείς απ' αυτούς δεν μπορεί να επιβληθεί από μόνος του και κανείς δεν είναι έτοιμος να συμμαχήσει με τους άλλους για να σχηματίσει έναν σταθερό συνασπισμό ικανό να ανταποκριθεί στις περιστάσεις.

Η κοινωνική αναταραχή που εξαπλώνεται από την άνοιξη του 1919 και ύστερα, με αφορμή την πτώση των πραγματικών μισθών και την αύξηση της ανεργίας, παίρνει σε λίγο χαρακτήρα ανοιχτής εξέγερσης. Τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1920 ένα πρωτόγνωρο απεργιακό κύμα σαρώνει το βιομηχανικό τρίγωνο της βόρειας Ιταλίας, όπου καταλαμβάνονται εργοστάσια και ιδρύονται «συμβούλια» εργατών. Στην ύπαιθρο οι αγρότες κυριεύουν τα μεγάλα κτήματα, μοιράζουν τη γη μεταξύ τους και οργανώνονται σε συνεταιρισμούς. Η άρχουσα τάξη τρέμει, μα ο συναγερμός δεν διαρκεί πολύ. Εγκαταλειμμένοι από τις συνδικαλιστικές ηγεσίες και την κομματική σοσιαλιστική καθοδήγηση, οι εργάτες γυρίζουν στις δουλειές τους το φθινόπωρο του 1920. Τη στιγμή που τα

πράγματα φαίνονται να κοπάζουν, και με στόχο να υποκινήσει μια «προληπτική αντεπανάσταση», εμφανίζεται το φασιστικό κίνημα.

Τούτο δημιουργήθηκε τον Μάρτιο του 1919 στο Μιλάνο από τον Μπενίτο Μουσσολίνι, παλιό σοσιαλιστή που είχε διαγραφεί από το κόμμα το 1914 επειδή στην εφημερίδα του *Il popolo d'Italia* είχε ζητήσει την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο. Στις αρχές του συγκροτείται βασικά από παλιούς πολεμιστές, αξιωματικούς και οπλίτες επίλεκτων μονάδων που είχαν μόλις αποστρατευθεί και αδυνατούν να προσαρμοστούν στην πολιτική ζωή, συχνότατα μάλιστα είναι και άνεργοι. Μαζί τους παρασύρονται στα fasci di combattimento («δέσμες μάχης») απόκληροι και δυσαρεστημένοι, οι περισσότεροι μέλη κοινωνικών στρωμάτων που είχαν πληγεί ιδιαίτερα από την κρίση: μικροαστοί, υπάλληλοι, εργάτες άνεργοι κ.ά. Ιδεολογία και πρόγραμμα του κινήματος είναι ακόμη πολύ νεφελώδη. Εθνικιστικά συνθήματα ανακατεύονται με άλλα παρμένα από τον επαναστατικό συνδικαλισμό, και με μία γενναία δόση δημαγωγίας που αποσκοπεί στην προσέλκυση όλων όσοι επιρρίπτουν στο «αστικό» καθεστώς την ευθύνη των δυσκολιών τους.

Μέχρι το φθινόπωρο του 1920 ο φασισμός κινείται ακόμη στο πλαίσιο μικροομάδων. Θα φουντώσει με την υποχώρηση του μεγάλου επαναστατικού κύματος, όταν αρχίζει να επιχορηγείται από τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης και ορισμένους βιομηχανικούς κύκλους, ώσπου μετατρέπεται σε όπλο αντεπαναστατικής τρομοκρατίας. Οργανωμένοι σε ομάδες κρούσης (squadre), ένοπλες, μηχανοκίνητες και στελεχωμένες με πρώην αξιωματικούς, οι φασίστες εντείνουν την «τιμωρό δράση» τους, αρχικά με στόχο τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και τις τοπικές σοσιαλιστικές αρχές των πλούσιων αγροτικών ζωνών του βορρά και του κέντρου και μετά στα «Σπίτια του Λαού» και τις εργατικές οργανώσεις των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων. Όσοι αντιστέκονται, κομμουνιστές, σοσιαλιστές, συνδικαλιστές, ακόμη και καθολικοί ή φιλελεύθεροι, διώκονται, κακοποιούνται, ξυλοφορτώνονται ή απλούστατα δολοφονούνται.

Με την υποστήριξη επομένως σημαντικής μερίδας της ιθύνουσας τάξης που πιστεύει ότι μπορεί να χειραγωγήσει τον φασισμό και τον αρχηγό του, για να τον χρησιμοποιήσει ως όργανο μιας προσωρινής δικτατορίας με αποστολή την «αποκατάσταση της τάξης» και την εξάλειψη των «επαναστατικών» οργανώσεων, το φασιστικό κίνημα αναπτύσσεται ραγδαία. Διαθέτει κιόλας πάνω από 300.000 μέλη το φθινόπωρο του 1921, οπότε μετασχηματίζεται σε Εθνικό Φασιστικό Κόμμα και υιοθετεί ένα πρόγραμμα όπου οι εθνικιστικές επαγγελίες παραμερίζουν το αντικαπιταλιστικό λεξιλόγιο. Οι εκλογές όμως του Μαΐου 1921 θα απογοητεύσουν τον Μουσσολίνι που καταφέρνει να εκλέξει μόνο 32 φασίστες, ενώ η νέα βουλή αριθμεί 122 σοσιαλιστές και 107 «Λαϊκούς». Για να ανέβει στην εξουσία, ο ηγέτης του κόμματος αποφασίζει να προσφύγει δραστικά σε άμεσες κινητοποιήσεις. Ενώ τα κρούσματα φασιστικής βίας εντείνονται σε πόλεις και χωριά, το συνέδριο του κόμματος, που συνέρχεται στη Νάπολη στα τέλη Οκτωβρίου 1922, οργανώνει την «Πορεία προς τη Ρώμη», μια παρωδία λαϊκής επανάστασης

με κύριο στόχο την άσκηση πίεσης στους πολιτικούς και στον βασιλιά. Αν και θα μπορούσε εύκολα να κλείσει το δρόμο στις ένοπλες μουσσολινικές συμμορίες, κηρύσσοντας στρατιωτικό νόμο και ζητώντας τη βοήθεια του στρατού, ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ προτιμά, με τη συγκατάθεση μεγάλης μερίδας της πολιτικής ηγεσίας, να ζητήσει από τον Μουσσολίνι το σχηματισμό νέας κυβέρνησης.

Πρωθυπουργός μιας κυβέρνησης συνασπισμού όπου οι φασίστες αποτελούν ακόμη μειοψηφία, ο Μουσσολίνι συμπεριφέρεται στην αρχή καθησυχαστικά και κατορθώνει έτσι να συσπειρώσει γύρω του πολλούς στρατιωτικούς, ανώτερους υπαλλήλους, διανοουμένους και αστούς και να προλάβει ενδεχόμενες διεθνείς αντιδράσεις. Ταυτοχρόνως ετοιμάζει τη νομότυπη κατάκτηση της εξουσίας, αποσπώντας από το κοινοβούλιο απόλυτες εξουσίες και τροποποιώντας τον εκλογικό νόμο. Στις εκλογές του Απριλίου 1924, οι χορηγίες των μεγαλοβιομηχάνων και η τρομοκρατία των squadristi επιτρέπουν στο συνασπισμό που ελέγχεται από τους φασίστες να κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία.

Τελευταίο βήμα πριν από την επιβολή της δικτατορίας, η υπόθεση Ματτεόττι. Στις 10 Ιουνίου 1924, καθώς πήγαινε στο κοινοβούλιο για να εκθέσει στους συναδέλφους του τα πειστήρια των κρουσμάτων φασιστικής βίας και αυθαιρεσίας κατά την πρόσφατη προεκλογική εκστρατεία, ο σοσιαλιστής ηγέτης πέφτει θύμα απαγωγής μπροστά στο σπίτι του από μέλη παραστρατιωτικού αποσπάσματος και δολοφονείται. Για μια στιγμή η αντιπολίτευση φέρνει τον Μουσσολίνι σε δύσκολη θέση, καθώς παίρνει την απόφαση να μποϊκοτάρει τις εργασίες της βουλής, αλλά δεν κατορθώνει να ενωθεί· τέλος, τον Ιανουάριο του 1925 ο Μουσσολίνι αποφασίζει να επιβάλει στην Ιταλία αυταρχικό καθεστώς. Την επόμενη χρονιά οι «νόμοι για την υπεράσπιση του κράτους», οι λεγόμενοι «φασιστικότατοι» (legge fascistissime) εξουδετερώνουν κάθε αντίσταση. Στα τέλη του 1926 η φασιστοποίηση του ιταλικού κράτους έχει σχεδόν ολοκληρωθεί.

Μέχρι τότε η Ιταλία γενικά ακολουθούσε πολιτική σεβασμού της διεθνούς νέας τάξης, μια και ο Μουσσολίνι είχε αποδεχθεί τη συμβουλή του διπλωματικού κατεστημένου να διατηρήσει σχέσεις «καλής γειτονίας» με τις κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η μοναδική εξαίρεση παρουσιάζεται το καλοκαίρι του 1923, όταν βομβαρδίζει και κυριεύει στρατιωτικά την Κέρκυρα μετά από ένα ελληνοϊταλικό επεισόδιο δευτερεύουσας σημασίας (τη δολοφονία τριών Ιταλών στρατιωτικών στα ελληνοαλβανικά σύνορα). Η αποφασιστική αντίδραση των Άγγλων γρήγορα θα τον πείσει ότι πρέπει να φέρεται πιο συνετά. Μετά από σύντομο ειδύλλιο με τη Γαλλία, την οποία θα υποστηρίξει κατά την κατάληψη του Ρουρ, ο Μουσσολίνι θα στραφεί οριστικά κατά τα μέσα της δεκαετίας προς το Ηνωμένο Βασίλειο, προσέχοντας να μην αποκλίνει υπέρμετρα από τη γραμμή της Γενεύης. Τον Οκτώβριο του 1925 ο ηγέτης του φασισμού θα βρεθεί στο Λοκάρνο, όπου παρά την εχθρότητα του Μπριάν και του Βαντερβέλντε δέχεται να εγγυηθεί από κοινού με την Αγγλία τα ανατολικά σύνορα της Γαλλίας. Εξομάλυνση παρουσιάζεται και στις σχέσεις του με τους Γιουγκοσλάβους, που καταλήγουν το 1924 σε μια συνθήκη με αντικείμενο την ειρηνική διευθέτηση

του ζητήματος του Φιούμε. Στα τέλη του 1925 η Ιταλία μοιάζει να εντάσσεται στους υπέρμαχους της εξομάλυνσης και της συλλογικής ασφάλειας.

Όμως, όπως και στην εσωτερική πολιτική της Ιταλίας, έτσι και στο χώρο των διεθνών σχέσεων μια απότομη μεταστροφή σημειώνεται το 1926. Βέβαιος πια ότι μπορεί να επιβάλει τις διπλωματικές του επιλογές στις μάζες και την ιθύνουσα τάξη, ο Μουσσολίνι στο εξής δεν κρύβει την επιθυμία του να εμπλακεί σε εξωτερικές περιπέτειες ασυμβίβαστες με το κλίμα της εξομάλυνσης που εγκαινιάστηκε στο Λοκάρνο. Οι βλέψεις του κατευθύνονται στην ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Η Ιταλία θα παραστήσει εδώ τον προστάτη των νικημένων, υποστηρίζοντας τις χώρες που επιδίωκαν την τροποποίηση των όρων των συνθηκών: την Ουγγαρία, με την οποία θα υπογράψει το 1927 μια συνθήκη που στρέφεται ξεκάθαρα ενάντια στη Μικρή Αντάντ· τη Βουλγαρία, της οποίας ο Μουσσολίνι υποστηρίζει τις διεκδικήσεις και χρηματοδοτεί τη δράση των πρακτόρων της στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία· την Αυστρία, όπου με τον ίδιο τρόπο επιχορηγεί τη *Χάιμβερ*, την εθνικιστική κίνηση του πρίγκιπα Στάρεμπεργκ. Όταν η Αλβανία, με τις δύο συνθήκες των Τιράνων (1926 και 1927), μετατρέπεται ουσιαστικά σε ιταλικό προτεκτοράτο, η Γιουγκοσλαβία βρίσκεται πια σχεδόν περικυκλωμένη και οι φόβοι της εντείνονται από το γεγονός ότι οι Κροάτες εθνικιστές που δρουν στο έδαφός της, οι *Ουστάσι* του Άντε Πάβελιτς, βρίσκουν άσυλο και συνδρομή στην Ουγγαρία και την Ιταλία. Μετά απ' αυτά γίνεται φανερό ότι η συνάντηση των γαλλικών και ιταλικών επιρροών στα Βαλκάνια και την παραδουνάβια ζώνη αποτελεί εστία μελλοντικών συγκρούσεων.

ΟΙ ΧΑΜΕΝΕΣ ΕΛΠΙΔΕΣ: ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Καρπός της θέλησης του Γουίλσον, η Κοινωνία των Εθνών ήταν ένας συμβιβασμός ανάμεσα στις ιδεαλιστικές και πραγματιστικές τάσεις των Αγγλοσαξόνων και στο γαλλικό σχέδιο που, με αφετηρία τις ιδέες του Λεόν Μπουρζουά (*Για την Κοινωνία των Εθνών* / *Pour la Société des Nations*, 1906), φιλοδοξούσε να εγγυηθεί την ευρωπαϊκή (και παγκόσμια) ασφάλεια καθιερώνοντας έναν διεθνή στρατό με τη συμμετοχή τμημάτων των κρατών-μελών και ένα σύστημα στρατιωτικών κυρώσεων ενάντια σε όσα κράτη θα εκδήλωναν επιθετικές τάσεις. Τα όρια της ΚτΕ δεν άργησαν να φανούν. Είναι αλήθεια πως το ιδρυτικό της σύμφωνο (covenant), που είχε ενσωματωθεί στις συνθήκες κατά τις διαπραγματεύσεις των Βερσαλιών, τόνιζε την ανάγκη του αφοπλισμού και της προσφυγής στη διαιτησία της Γενικής Συνέλευσης (ή του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης) σε περίπτωση διενέξεων ανάμεσα στα συμβαλλόμενα κράτη. Το άρθρο 16 προέβλεπε ακόμη οικονομικές κυρώσεις. Η απουσία όμως των ΗΠΑ σε όλο το διάστημα της λειτουργίας της, της ΕΣΣΔ ώς το 1935, ο κανόνας της ομοφωνίας και η έλλειψη διεθνούς στρατού, τον οποίο είχε απορρίψει εξαρχής ο Αμερικανός πρόεδρος από φόβο

«μήπως ο γερμανικός μιλιταρισμός δώσει τη θέση του σ' έναν διεθνή μιλιταρισμό», θα καταδικάσουν σε αχρηστία αυτές τις προβλέψεις.

Κι ωστόσο υπήρχε πράγματι ένα «πνεύμα της Γενεύης», με φορέα ορισμένους κύκλους επιφανών νομικών του διεθνούς δικαίου, πολιτικών, δημοσιογράφων και διανοουμένων που πίστευαν στην ειρήνη και τη συμφιλίωση και με κύριες αρχές το σεβασμό του δικαίου και την πίστη σ' έναν κόσμο απαλλαγμένο από το «νόμο της ζούγκλας» που έμοιαζε να διέπει ώς τότε τις διακρατικές σχέσεις. Το πνεύμα αυτό και η επιθυμία να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα της οργάνωσης θα παρακινήσουν τον Γάλλο Εντουάρ Ερριό, τον Άγγλο Ράμσεϋ Μακντόναλντ και τον Τσέχο Έντουαρντ Μπένες να εισηγηθούν στη Γενική Συνέλευση της ΚτΕ το 1924 το σχέδιο που έγινε γνωστό με το όνομα «Πρωτόκολλο της Γενεύης». Το νέο του στοιχείο ήταν η υποχρεωτική προσφυγή στη διαιτησία. Κάθε διεθνής διαφορά θα παραπεμπόταν στο διαρκές δικαστήριο ή στη διαιτησία της ΚτΕ. Όποιο κράτος απέκρουε αυτή τη διαδικασία θα χαρακτηριζόταν επιτιθέμενο και θα αντιμετώπιζε την επιβολή κυρώσεων, ακόμη και στρατιωτικών, αν η απόφαση εγκρινόταν από τα δύο τρίτα του Συμβουλίου.

Δέκα κράτη υπέγραψαν το πρωτόκολλο, ανάμεσά τους η Γαλλία και η Τσεχοσλοβακία. Όμως η βρετανική αντίθεση θα το καταδικάσει τελικά σε αποτυχία. Επηρεασμένοι από τους Αμερικανούς, οι Άγγλοι αρνήθηκαν να επικυρώσουν ένα σύστημα που θα τους υποχρέωνε να επεμβαίνουν αυτόματα στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, ενώ η απουσία των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ από το Συμβούλιο της ΚτΕ θα το έκανε σύντομα άχρηστο.

Σχετική με την πίστη στη συλλογική ασφάλεια ήταν και η ιδέα μιας ομοσπονδίας ευρωπαϊκών κρατών που είχε διατυπωθεί αρκετές φορές από μοναχικούς πρωτοπόρους και οραματιστές στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα – από τον Γουίλλιαμ Πεν ώς τον αββά ντε Σαιν-Πιέρ, από τον Τζέρεμυ Μπένθαμ ώς τον Ιμμάνουελ Καντ, από τον Φιλίπ Μπυσέ ώς τον Τζουζέππε Ματσίνι και τον Βίκτωρα Ουγκώ. Στη δεκαετία που διαδέχθηκε την εκατόμβη του 1914-1918, το σχέδιο βρήκε μεγάλη απήχηση σε ορισμένους κύκλους πολιτικών και διανοουμένων. Γέννησε μάλιστα πλήθος επιτροπών και συλλόγων, όπως το κίνημα «Πανευρώπη» του κόμη Κουντενχόβε-Καλλέργη, η Ομοσπονδιακή Επιτροπή Ευρωπαϊκής Συνεργασίας του Εμίλ Μπορέλ, η Ευρωπαϊκή Τελεωνειακή Ένωση με επικεφαλής τον γερουσιαστή Υβ Λε-Τροκέ, κ.λπ. Για τις οργανώσεις αυτές που διέθεταν περιορισμένο αριθμό μελών, αλλά δεν τους έλειπε η επιρροή, η ίδρυση των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» είχε γίνει ζωτική ανάγκη, αφ' ότου η θύελλα ενός πολέμου που λίγο έλειψε να βυθίσει την Ευρώπη στο χάος και τη βαρβαρότητα είχε δώσει τη θέση της στη διπλή απειλή που συνιστούσαν για την ταυτότητά της ο «μπολσεβικισμός» και ο «αμερικανισμός».

Στο απόγειο τότε του διεθνούς γοήτρου του, ο Μπριάν έβλεπε με συμπάθεια τις κινητοποιήσεις των υπέρμαχων της ευρωπαϊκής ιδέας. Μετά το 1926 θα ενθαρρύνει με ζήλο τις πρωτοβουλίες του Κουντενχόβε-Καλλέργη. Την επόμενη χρονιά θα γίνει μάλιστα επίτιμος πρόεδρος της «Πανευρωπαϊκής Ένωσής»

του. Έβλεπε στη δράση της μία συνέχεια των δικών του προσπαθειών να καθιερώσει στην Ευρώπη ένα βιώσιμο σύστημα συλλογικής ασφάλειας. Έβλεπε ακόμη έναν επιπλέον τρόπο να δέσει σφιχτότερα τη Γερμανία με τους Ευρωπαίους εταίρους της και να εντάξει αυτή τη χώρα με τις υπέρμετρες οικονομικές φιλοδοξίες σ' ένα υπερεθνικό σύνολο, η μορφή του οποίου φάνταζε ομολογουμένως αρκετά θολή στους οραματισμούς του.

Τούτο δεν εμπόδισε τον «απόστολο της ειρήνης» να παρουσιάσει από το βήμα της Συνέλευσης της ΚτΕ, στο λόγο που εκφώνησε στις 5 Σεπτεμβρίου 1929, το σχέδιό του για την ένωση της Ευρώπης. Θα αποσαφηνίσει καλύτερα το περιεχόμενό του στο μνημόνιο που απηύθυνε στις 17 Μαΐου 1930 σε 27 χώρες-μέλη του διεθνούς οργανισμού. Η βασική του σκέψη ήταν η εξής: Μπροστά στην απειλή της κρίσης, και για να αντιπαρατεθεί σε «κρίσιμες περιστάσεις, εφ' όσον τελικά προκύψουν», η Ευρώπη έπρεπε να ενωθεί. Οι χώρες που την αποτελούσαν έπρεπε να συστήσουν μεταξύ τους «ένα είδος ομοσπονδιακού δεσμού». Περισσότερες λεπτομέρειες δεν έδωσε ούτε και ξεκαθάρισε τη φύση αυτού του «δεσμού». Τόνισε πάντως ότι θα έπρεπε «να αρχίσουν με τους οικονομικούς δεσμούς» και ύστερα να καταπιαστούν με τους πολιτικούς, προσθέτοντας όμως ότι οι τελευταίοι δεν θα έπρεπε να βλάπτουν την εθνική κυριαρχία των ευρωπαϊκών χωρών. Το δίλημμα «Ευρώπη υπερεθνική» ή «Ευρώπη των πατρίδων», δίλημμα με μακρύ (όπως αποδείχθηκε) μέλλον, έχει κιόλας τεθεί στο ξεκίνημα της δεκαετίας του 1930. Μα ο Μπριάν δεν ήταν Μοννέ και πάνω απ' όλα οι καιροί δεν ήταν ώριμοι για σοβαρές προόδους στην υλοποίηση μιας ενιαίας Ευρώπης.

Το μνημόνιο για την ευρωπαϊκή ένωση και το οργανωτικό σχήμα που προέβλεπε απορρίφθηκαν από τους περισσότερους παραλήπτες του. Μερικοί απ' αυτούς, όπως η Αγγλία και η Ισπανία, θεώρησαν το σχέδιο υπερβολικά «κεντροευρωπαϊκό»· άλλοι, όπως η Ιταλία και η Γερμανία, το απέρριψαν γιατί παγίωνε τις ρυθμίσεις των συνθηκών και άφηνε έξω από τη μελλοντική κοινοπολιτεία την ΕΣΣΔ και την Τουρκία· αρκετοί γιατί το έκριναν υπερβολικά «υπερεθνικό» (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Νορβηγία) ή το αντίθετο (Ολλανδία). Μόνο η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία αντέδρασαν θετικά. Το σχέδιο θάφτηκε γρήγορα στα πρακτικά των επιτροπών· θα ξεχαστεί ολότελα με την έναρξη της κρίσης και ιδιαίτερα με την αποχώρηση του Μπριάν από την πολιτική και το θάνατό του λίγες βδομάδες αργότερα, στις αρχές του 1932.

Η Ευρώπη έχει ήδη αλλάξει ιστορική πορεία. Τον Οκτώβριο του 1929 ο Στρέζεμαν πεθαίνει απο εξάντληση. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1931 η οικονομική κρίση αρχίζει να εξαπλώνεται στη γηραιά ήπειρο. Τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς, η Γερμανία και η Αυστρία καταλήγουν σε συμφωνία τελωνειακής ένωσης που στη Γαλλία θεωρείται το προμήνυμα του *Άνσλους*. Για την ακρίβεια, στόχος της ήταν να αντικρούσει τις απόπειρες των χωρών της «Μικρής Αντάντ» και της Πολωνίας κατά το 1930 να σχηματίσουν ένα «μπλοκ αγροτικών χωρών» προσκολλημένο οικονομικά στη Γαλλία, αντιπαραθέτοντας μια «Μεσευρώπη» υπό την κηδεμονία μιας «Μεγάλης Γερμανίας» που θα περιελάμ-

βανε και το αυστριακό κράτος. Όταν όμως η Αυστρία αναγκάζεται να επικαλεστεί τη γαλλική βοήθεια για να περισώσει το ισοζύγιό της, και το διαρκές δικαστήριο της Χάγης κρίνει την αυστρογερμανική τελωνειακή ένωση ασυμβίβαστη με το Πρωτόκολλο της Γενεύης του Οκτωβρίου 1922, η Βιέννη αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ιδέα του «οικονομικού Άνσλους». Για την ώρα, δύο χρόνια από το θάνατο του Στρέζεμαν και ταυτόχρονα με την απώλεια του Μπριάν, το ειρηνευτικό οικοδόμημα που οι δύο άνδρες είχαν υψώσει με τόσους κόπους παρουσιάζει κιόλας επικίνδυνες ρωγμές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Δημοκρατίες και δικτατορίες μπροστά στην κρίση

◆ ***Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 η οικονομική κρίση απλώνεται στην Ευρώπη, μαρτυρώντας την αλληλεξάρτηση των μεγάλων βιομηχανικών οικονομιών. Για το λόγο αυτό η κρίση θίγει πιο πολύ τις χώρες που είχαν ενσωματωθεί πληρέστερα στο καπιταλιστικό σύστημα, όπως η Βρετανία ή η Γερμανία, παρά εκείνες όπου η επιβίωση αρχαϊκότερων δομών δημιουργούσε νησίδες κοινωνικής καθυστέρησης, όπως η Γαλλία. Περισσότερο ή λιγότερο έντονη, ανάλογα με την έκταση της κρίσης, η ανεργία που μαστίζει τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς υποκινεί την αμφισβήτηση των κυρίαρχων καθεστώτων και την προσχώρηση στα ακραία σχήματα.***

◆ ***Η πάλη ενάντια στην κρίση οδηγεί στην περιστολή των φιλελεύθερων πρακτικών: το κράτος παρεμβαίνει στο εξής περισσότερο στην οικονομία, αν και όχι παντού στον ίδιο βαθμό˙ η παρέμβασή του ποικίλλει από την απλή διόρθωση των δυσλειτουργιών στην αναζήτηση απόλυτης αυτάρκειας (φασιστικά κράτη) ή στην απόπειρά του να διαχειριστεί ολόκληρη την οικονομική και κοινωνική ζωή (Σοβιετική Ρωσία).***

◆ ***Επωφελούμενος από τη βαθύτατη κρίση που μαστίζει την εύθραυστη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ο Χίτλερ έρχεται στην εξουσία για να εφαρμόσει τις ρατσιστικές δοξασίες του, προτείνοντας απλουστευτικές συνταγές ως απάντηση στην κρίση και προβάλλοντας τον αυταρχισμό ενός χαρισματικού αρχηγού που κυβερνά στο όνομα ενός «ανώτερου λαού». Μέσα σε λίγους μήνες ο Χίτλερ εγκαθιδρύει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς που ελέγχει και διέπει κάθε πλευρά της ανθρώπινης ζωής, φιλοδοξώντας να διαπλάσει έναν «νέο άνθρωπο». Το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας επιτείνει επίσης τον ολοκληρωτισμό του μετά το 1936.***

◆ ***Η επιρροή του φασισμού ενισχύει τις τάσεις αυταρχισμού στην***

Ευρώπη. Αλλά, με εξαίρεση την Ιταλία και τη Γερμανία, τα νέα ανελεύθερα καθεστώτα αποβλέπουν περισσότερο στην αποκατάσταση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, με την υποστήριξη των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων, παρά στην επιβολή ενός νέου ολοκληρωτικού συστήματος. Κυκλωμένες από τον αυταρχισμό, οι δημοκρατίες της Ευρώπης βρίσκονται σε άμυνα, αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα την επίθεση των θαυμαστών του σταλινικού κομμουνισμού, που αναπτύσσει το δικό του ολοκληρωτικό πρότυπο στην ΕΣΣΔ, και των αυταρχικών καθεστώτων, που εμπνέονται λίγο-πολύ από τον φασισμό. Όμως η ανθεκτικότητα μιας βαθύτερα ριζωμένης δημοκρατικής παράδοσης αποδεικνύεται εδώ αξεπέραστο εμπόδιο για τον φασισμό και τους μιμητές του ώς το 1939.

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, η πλειονότητα της ευρωπαϊκής αστικής τάξης θεωρούσε τις αρχές του πολιτικού αλλά και οικονομικού φιλελευθερισμού απαράβατο δόγμα, σύμφωνο με τους «νόμους της φύσης». Από οικονομική σκοπιά, η συνεχιζόμενη ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών ενίσχυε, παρά τις επανειλημμένες κρίσεις, το σεβασμό στους νόμους της αγοράς και την καλλιέργεια του ελεύθερου ανταγωνισμού. Από πολιτική σκοπιά, το κοινοβουλευτικό καθεστώς, που εξασφάλιζε την εκδήλωση της θέλησης του «λαού» μέσω εκπροσώπων με προέλευση ως επί το πλείστον αστική, έμοιαζε να είναι το καλύτερο σύστημα διακυβέρνησης. Αντίπαλοί του ήταν οι συντηρητικοί, νοσταλγοί μιας εποχής όπου κύρια πηγή του πλούτου ήταν η έγγειος ιδιοκτησία και η «νόμιμη» εξουσία των βασιλέων υποστήριζε τα συμφέροντά τους· και οι εργάτες, που έβρισκαν πως η «ελευθερία», όταν δεν αντιμετώπιζε περιορισμούς στην άσκησή της, καταντούσε όργανο κυριαρχίας των πλουσίων, πράγμα που έκανε τους πιο συνειδητοποιημένους να αναζητούν το φάρμακο της δυστυχίας τους στις σοσιαλιστικές θεωρίες.

Οι αναταραχές στα τέλη του 19ου αιώνα είχαν, όπως είδαμε, κλονίσει την κοινή εμπιστοσύνη του αστικού κατεστημένου στα προτερήματα του φιλελευθερισμού και του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αλλά το μεγαλύτερο χτύπημα θα το δώσει ο πόλεμος, που βύθισε την Ευρώπη σε γενική αστάθεια – αστάθεια οικονομική με συμπτώματα τον πληθωρισμό και τη νομισματική αταξία, αστάθεια κοινωνική με τη χρεοκοπία των κατόχων σταθερών εισοδημάτων και τον πολλαπλασιασμό των «νεόπλουτων» και «νεόπτωχων», και τέλος αστάθεια πολιτική, μια και ήταν πια ξεκάθαρο πως οι κοινοβουλευτικές δημοκρατίες δεν κατόρθωναν να εξασφαλίσουν την αποτελεσματική διαχείριση του κράτους σε περιόδους κρίσεως, παρά μόνο καταστρατηγώντας τους κανόνες της ίδιας της λειτουργίας τους.

Ταυτόχρονα η οικονομική αστάθεια θα εξαλείψει εν μέρει τα υλικά ωφελήματα που είχαν κατακτήσει οι εργάτες τον τελευταίο μισό αιώνα. Σε ορισμένες

χώρες θα χειροτερέψει απότομα τις βιοτικές συνθήκες των λαϊκών τάξεων, υποδαυλίζοντας την εξέγερσή τους. Το μεγάλο επαναστατικό κύμα του 1917-1920 έμοιαζε λοιπόν να υπόσχεται την εκπλήρωση των μαρξιστικών προφητειών.

Σε αυτή την αναμέτρηση σοσιαλισμού και φιλελευθερισμού ο φασισμός θα παρεμβάλει την πρότασή του. Στην πάλη των τάξεων αντιτάσσει την αρχή της ενότητας του έθνους, στα αμαρτήματα του «άγριου» καπιταλισμού και της αναγκαστικής κολλεκτιβοποίησης τη ρυθμιστική επενέργεια της κατευθυνόμενης οικονομίας και του κορπορατισμού, στην «ξεπεσμένη», ασταθή δημοκρατία ένα καθεστώς πειθαρχημένο και ικανό να συσπειρώσει και να πλαισιώσει τις υγιείς δυνάμεις της κοινωνίας. Αριστερή ή δεξιά ιδεολογία; Στο ξεκίνημά του ο φασισμός διεκδικούσε επαναστατικό χαρακτήρα, κι από πολλές απόψεις όχι άδικα, μια και αντλούσε μέρος των οραμάτων του από το ιδεολογικό οπλοστάσιο που προμήθευε στα τέλη του 19ου αιώνα τους αρνητές της αστικής δημοκρατίας, όπου συγχέονταν ο μαρξιστικός ρεβιζιονισμός, ο επαναστατικός συνδικαλισμός, ο μπλανκικός ανατρεπτισμός και ο σκληροπυρηνικός ιακωβινισμός. Ο ίδιος ο Μουσσολίνι και πολλοί από τους δορυφόρους του προέρχονταν από τις τάξεις της σοσιαλιστικής αριστεράς, όπως θα συμβεί αργότερα με αρκετά στελέχη του ευρωπαϊκού φασισμού. Από νωρίς ωστόσο, πριν από το 1914, το αριστερό υπόβαθρο του φασισμού θα μπολιαστεί με μία διαφορετική παράδοση και νοοτροπία, καθώς θα εντοπίσει στον εθνικισμό ένα μέσο κινητοποίησης των μαζών με δύναμη πολλαπλάσια από την πάλη των τάξεων. Η επαφή με το δεξιό αυτό υπόβαθρο μετατρέπει τον φασισμό σε όργανο ανατροπής και αμφισβήτησης της καθεστηκυίας τάξης, από μια σκοπιά που δεν είχε μεγάλη σχέση με την «επανάσταση», όπως εννοούσαν τον όρο οι μαρξιστές. Όλη η αντιφατικότητα του φασισμού εστιάζεται στην προσπάθειά του να συνδυάσει τα ιδεώδη της άκρας αριστεράς και της ριζοσπαστικής δεξιάς, και στο κλίμα του πατριωτικού πυρετού που δέσποζε στην Ευρώπη από τις αρχές του αιώνα, φτάνοντας σε σημείο παροξυσμού στα χρόνια του Μεσοπολέμου, η δεύτερη από αυτές τις τάσεις δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να επικρατήσει.

Έτσι εξηγείται πώς κατέληξε ο φασισμός, στη χώρα όπου πήρε για πρώτη φορά συγκεκριμένη έκφραση, δίνοντας στη συνέχεια τ' όνομά του σε ολόκληρη συνομοταξία οργανώσεων και καθεστώτων, να μεταπηδήσει τόσο γρήγορα από την επανάσταση στην αντεπανάσταση. Δεν χωράει αμφιβολία πως οι αρχικές ομάδες που πλαισίωσαν τον Μουσσολίνι την άνοιξη του 1919 ενδιαφέρονταν πρωταρχικά για την καταστροφή του αστικού συστήματος. Οι πρώτοι φασίστες δεν ήταν δυνάμεις «λευκοφρουρών», στρατολογημένες φύρδην-μίγδην με σκοπό να υπερασπίσουν τα συμφέροντα και τα προνόμια των αρχηγών τους. Εμφανίστηκαν αυθόρμητα στο προσκήνιο μίας κλονισμένης Ιταλίας, προβάλλοντας δικές τους διεκδικήσεις, στο πλαίσιο ενός προγράμματος που δεν εκπροσωπούσε την κοινωνική συντήρηση και μιας πολιτικής κουλτούρας που συσχέτιζε το έθνος με τον λαό και δεν ήταν άσχετη με τη γαριβαλδινή παράδοση. Όχι όμως για πολύ: ανάμεσα στο έθνος και στην επανάσταση, οι οπαδοί των «φάσι» σύντομα προτίμησαν

το έθνος, βλέποντας πως κινδύνευε να υποκύψει στις επιθέσεις μαζικών κινημάτων που ελέγχονταν, όπως πίστευαν, από τα σκοτεινά κέντρα του «μπολσεβικισμού». Η προσχώρηση στον φασισμό κατά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1920 πολλών στοιχείων γνήσια αντιδραστικών, η χρηματική υποστήριξη που του προσφέρουν στο εξής οι γαιοκτήμονες και ορισμένοι εργοδοτικοί φορείς, στα μάτια των οποίων η οργάνωση του Μουσσολίνι ισοδυναμούσε με προπύργιο σε περίπτωση επαναστατικής αναζωπύρωσης, η ψευδαίσθηση μιας μεγάλης μερίδας της ιταλικής ιθύνουσας τάξης ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον Μουσσολίνι για να περισώσει την εσωτερική γαλήνη και τα προνόμια των πλουσίων και να τον ξεφορτωθεί μετά στην πρώτη ευκαιρία, όλα αυτά θα παίξουν ρόλο στη μετατροπή του πρωτογενούς φασισμού από κίνημα αμφισβήτησης του αστικού καθεστώτος σε ένοπλο όργανο της αντεπανάστασης. Τέτοιος είναι ο φασισμός που θα πάρει την εξουσία στην Ιταλία κατά τη δεκαετία του 1920 – καρπός μιας τακτικής συμμαχίας ανάμεσα στα μικροαστικά στοιχεία που αποτελούσαν το κύριο υπόβαθρο του πρωτογενούς φασισμού και στα κυρίαρχα στρώματα που τον χρηματοδότησαν και του επέτρεψαν να εισχωρήσει στον κρατικό μηχανισμό.

Για μια ολόκληρη μερίδα της ευρωπαϊκής αστικής τάξης, αλλού μεγαλύτερη και αλλού μικρότερη, περισσότερο ή λιγότερο πεπεισμένη ανάλογα με το βαθμό παγίωσης των δημοκρατικών κανόνων και θεσμών, το φασιστικό καθεστώς αντιπροσωπεύει στο εξής ένα πρότυπο διακυβέρνησης και κοινωνικής οργάνωσης καλύτερα προσαρμοσμένο από τη φιλελεύθερη δημοκρατία και το κοινοβουλευτικό σύστημα στις επιταγές των καιρών: την ενσωμάτωση των μαζών σε μία κοινωνία ατομοποιημένη και αποσταθεροποιημένη· την ανάγκη να προληφθεί η μαρξιστική επανάσταση και να ανακοπεί η «παρακμή» των ευρωπαϊκών εθνών· τη λύση των τεράστιων δυσκολιών που προξενούσε μια εξαρθρωμένη οικονομία, χωρίς κολλεκτιβοποίηση ή κοινωνική ισοπέδωση. Ασφαλώς κυριαρχούσε συχνά η σκέψη, τουλάχιστον στις εκβιομηχανισμένες χώρες της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, ότι ενώ ο φασισμός μπορεί να ταίριαζε θαυμάσια στην Ιταλία, δεν μπορούσε ωστόσο να μεταφερθεί αυτούσιος σε πιο προοδευμένα κράτη, που εμφάνιζαν πολυπλοκότερες κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάποια γνωρίσματα του φασιστικού καθεστώτος, και μάλιστα καθόλου επουσιώδη, όπως η κατάλυση του κοινοβουλευτισμού ή η κορπορατιστική οργάνωση του κοινωνικού σώματος, δεν ασκούσαν μια έλξη που ξεπερνούσε τα όρια της εξωτικής γοητείας. Η κρίση που σαρώνει την Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1930, υποσκάπτοντας ό,τι απέμενε από την αξιοπιστία του φιλελεύθερου δόγματος, δεν μπορεί παρά να ενισχύσει τις τάσεις που είχαν εμφανιστεί με τον πόλεμο.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΥΦΕΣΗ

Από τις αρχές της βιομηχανικής περιόδου η Ευρώπη δοκίμασε μια σειρά από κρίσεις που επηρέασαν έντονα τις οικονομικές της δυνάμεις και την κοι-

νωνική συνοχή της. Καμιά τους όμως δεν έφτανε σε διάρκεια και σε σφοδρότητα την κρίση που έπληξε τον καπιταλιστικό κόσμο στη δεκαετία πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα αίτια της «μεγάλης ύφεσης» προκαλούν μέχρι σήμερα πολλές συζητήσεις και θα ήταν λάθος να αναχθούν σε μια και μόνη εξήγηση. Συνέβαλαν σε κάποιο βαθμό η συσσώρευση βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων κυκλικών φαινομένων, οι συνέπειες της νομισματικής ανισορροπίας που εκδηλώθηκε μετά τον πόλεμο στις παγκόσμιες συναλλαγές, οι συνέπειες της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας και του πολλαπλασιασμού των πιστώσεων, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, τα υπέρογκα χρέη πολλών ευρωπαϊκών ή άλλων χωρών προς τη μεγάλη υπερατλαντική δύναμη, το εντεινόμενο χάσμα ανάμεσα στην εξάπλωση της παραγωγικής αφθονίας και τη στενότητα μιας αγοράς με πλημμελή ανακύκλωση των εισοδημάτων, και ο ανεπτυγμένος προστατευτισμός των Ηνωμένων Πολιτειών που εμπόδιζε τους εταίρους τους να ανασυγκροτήσουν τους πόρους που είχαν χάσει στον πόλεμο· συμπτώματα όλα μιας γενικότερης αταξίας με παγκόσμιες διαστάσεις, για την οποία δεν ευθύνονται αποκλειστικά οι Ηνωμένες Πολιτείες, είναι όμως, με δεδομένη την κεντρική τους θέση στη διεθνή μεταπολεμική οικονομία, το στοιχείο που θα την επιταχύνει.

Σήμερα οι ιστορικοί της οικονομίας έχουν γίνει πιο ευαίσθητοι στα πρόδρομα συμπτώματα της κρίσης. Μερικοί τονίζουν ιδιαίτερα τις ανισορροπίες της ευρωπαϊκής οικονομίας προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και τις ευθύνες ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών, όπως της Γαλλίας, που σύμφωνα με ορισμένους Αγγλοαμερικανούς οικονομολόγους συνέβαλε αποφασιστικά στο κραχ της Γουώλ Στρητ, καθώς αποτέλεσε από το 1928 (νομισματική μεταρρύθμιση Πουανκαρέ) το καταφύγιο πληθώρας κερδοσκοπικών κεφαλαίων, προκαλώντας έλλειψη ρευστού στην αγορά της Νέας Υόρκης και μπλοκάροντας τα δάνεια και την ανατίμηση των κινητών αξιών. Είναι πάντως γεγονός ότι η κρίση πυροδοτήθηκε από το κραχ της Γουώλ Στρητ, που τίναξε στον αέρα τους πιστωτικούς μηχανισμούς που εξασφάλιζαν την «ευημερία» της δεκαετίας του 1920 και προκάλεσε σταδιακά μία ύφεση δίχως προηγούμενο στις καπιταλιστικές οικονομίες.

Χωρίς να μείνουμε στις λεπτομέρειες της αμερικανικής κρίσης, που θα μας έβγαζαν από τους στόχους μας, θυμίζουμε ότι το καίριο πλήγμα προήλθε από την κατάρρευση του χρηματιστηρίου τον Οκτώβριο του 1929. Οι εντολές πωλήσεων, που διογκώθηκαν απότομα στις 22 του μήνα, πήραν τη μορφή χιονοστιβάδας στη συνεδρίαση της 24ης Οκτωβρίου. Αυτή ήταν η «Μαύρη Πέμπτη», κατά την οποία 12 εκατομμύρια μετοχές έπεσαν στην αγορά χωρίς να συναντήσουν αγοραστή. Όλοι δοκιμάζουν να ξεφορτωθούν τους τίτλους τους μια ώρα αρχύτερα, και οι τιμές πέφτουν κατακόρυφα. Πάμπολλες τράπεζες που είχαν επενδύσει τις καταθέσεις των πελατών τους σε μετοχές οδηγούνται στη χρεοκοπία. Οι οφειλέτες που υπολόγιζαν στα εισοδήματα από την ανατίμηση των μετοχών –μια ανατίμηση που είχε διαρκέσει για 5 χρόνια– αδυνατούν να εξοφλήσουν τα χρέη

τους, και οι πιστωτές, που κατείχαν ως ενέχυρα τους τίτλους, αδυνατούν να τους ρευστοποιήσουν για να αντισταθμίσουν τη χρεοκοπία των πελατών τους. Με άλλα λόγια, ολόκληρο το σύστημα που στήριζε την επιταχυνόμενη ανάπτυξη της αμερικανικής οικονομίας καταρρέει μεμιάς. Οι τράπεζες διακόπτουν τις πιστώσεις, προκαλώντας έλλειψη χρήματος που οδηγεί σε παράλυση την παραγωγή και την κατανάλωση. Τρεις μήνες μετά το κραχ της Γουώλ Στρητ, η παραγωγή αυτοκινήτων έχει κιόλας μειωθεί στο μισό, παρασύροντας στην πτώση τις βιομηχανίες εξαρτημάτων, ελαστικών και πετρελαίου. Οι βιομηχανικές τιμές μειώνονται κατά 30% σε τρία χρόνια, και στον αγροτικό τομέα η πτώση φτάνει το 70%. Στα 1939 το ΑΕΠ των Ηνωμένων Πολιτειών δεν αντιπροσωπεύει παρά το μισό του 1929, και οι άνεργοι έχουν φτάσει τους 17 εκατομμύρια.

Η αλληλεξάρτηση ευρωπαϊκής και βορειοαμερικανικής οικονομίας δεν αργεί να εμπλέξει στην κρίση και την Ευρώπη. Προτού καλά καλά συνέλθει από τον πόλεμο, η Ευρώπη δοκιμάζεται από δυσχέρειες στη γεωργική παραγωγή και μαζικές κερδοσκοπικές επενδύσεις στους πρωτοποριακούς τομείς της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης. Ο περιορισμός του διεθνούς εμπορίου (που έχασε τα δύο τρίτα της αξίας του μεταξύ 1929 και 1932) επιδρά ιδιαίτερα σε όσες χώρες της Ευρώπης στήριζαν την οικονομία τους κυρίως στις εξωτερικές συναλλαγές – τέτοιες ήταν βασικά το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γερμανία. Πάνω απ' όλα, η μετάδοση της κρίσης επισπεύδεται από τη στενότητα των διεθνών πιστώσεων, που μειώνονται στο μισό στα δύο χρόνια που διαδέχονται το κραχ, και τη μαζική απόσυρση των αμερικανικών κεφαλαίων από την ευρωπαϊκή αγορά.

Κύριοι αποδέκτες των αμερικανικών πιστώσεων μετά το 1924, οι γερμανικές χώρες θα πληγούν εντονότερα κι αμεσότερα· πρώτα η Αυστρία, όπου η μεγαλύτερη βιεννέζικη τράπεζα, η Kredit Anstalt, κηρύσσει πτώχευση τον Μάιο του 1931, παρασύροντας στην πτώση της ολόκληρο το αυστριακό τραπεζικό δίκτυο. Σε λίγες εβδομάδες έρχεται η σειρά της Γερμανίας. Η χρεοκοπία του μεγάλου υφαντουργικού ομίλου Nordwolle παρασύρει στην καταστροφή την Danatbank, ένα από τα ισχυρότερα πιστωτικά ιδρύματα, και στις 13 Ιουλίου ο καγκελάριος Μπρύνινγκ αναγκάζεται να διατάξει το κλείσιμο όλων των πιστωτικών καταστημάτων και ταμιευτηρίων. Θα ξανανοίξουν μετά ένα μήνα, με αυστηρούς περιορισμούς στην απόσυρση κεφαλαίων και τις ανταλλακτικές τους δικαιοδοσίες. Πνιγμένη ταυτόχρονα από τη στενότητα των πιστώσεων και των ξένων πελατών, η γερμανική βιομηχανία βυθίζεται ταχύτατα στην κρίση. Η παραγωγή γαιάνθρακα πέφτει από 160 σε 100 εκατομμύρια τόνους, η παραγωγή σιδήρου από 16 σε 5,7 εκατομμύρια τόνους, και το 1932 οι άνεργοι Γερμανοί φτάνουν τους 6 εκατομμύρια.

Στη Μεγάλη Βρετανία, όπου ο οικονομικός μαρασμός χρονολογείται από παλιότερα και παρουσιάζει διαρθρωτικό χαρακτήρα, η κρίση αρχικά εκδηλώνεται με μικρότερη ένταση. Κυρίαρχο ρόλο θα παίξει εδώ η κάμψη του διεθνούς εμπορίου, μια και στερεί από τις εμπορικές της διεξόδους μια οικονομία που στήριζε τη σταθερότητά της κατά κύριο λόγο στις εξαγωγές. Μεταξύ 1929 και

1931 η παραγωγή μειώνεται κατά 30% και οι εξωτερικές πωλήσεις πέφτουν στο μισό. Το ισοζύγιο πληρωμών γίνεται ελλειμματικό, προκαλώντας τη διαρροή των αποθεμάτων χρυσού και μεγάλες χρηματοπιστωτικές δυσκολίες. Μετά τη μαζική απόσυρση αμερικανικών κεφαλαίων και την πτώχευση της Kredit Anstalt, που φιλοξενούσε αρκετά βρετανικά κεφάλαια, οι τράπεζες ζητούν τη συνδρομή της Τράπεζας της Αγγλίας, που για να σώσει τη λίρα προσφεύγει με τη σειρά της στην υποστήριξη του Ομοσπονδιακού Γραφείου Αποθεμάτων (Federal Reserve Board) των ΗΠΑ και στην Τράπεζα της Γαλλίας.

Από όλες τις βιομηχανικές χώρες της γηραιάς ηπείρου η Γαλλία θα πληγεί από την κρίση τελευταία· το οφείλει στην οικονομική αυτοτέλεια που της εξασφαλίζει ο αγροτικός της πλούτος, σε μια εκβιομηχάνιση λιγότερο προωθημένη κι ένα συγκεντρωτισμό μικρότερο απ' ό,τι στους άλλους εταίρους της, στην περιορισμένη παρουσία ξένων επενδύσεων και στη σταθερότητα του φράγκου του Πουανκαρέ. Η κρίση εκδηλώνεται μονάχα το 1932, αποτέλεσμα της υποτίμησης του αγγλικού νομίσματος που μειώνει την ανταγωνιστικότητα των γαλλικών προϊόντων και περιορίζει αισθητά τις γαλλικές εξαγωγές. Στη Γαλλία επομένως δεν έχουμε τόσο μια βίαιη κρίση όσο μια χρόνια ύφεση, κατά κάποιο τρόπο ανάλογη μ' εκείνη της Αγγλίας στη δεκαετία του 1920. Η βιομηχανική παραγωγή μειώνεται με σχετικά αργό ρυθμό –20% ανάμεσα στο 1929 και το 1933– και οι άνεργοι δεν ξεπερνούν στα 1933 τους 350.000 (500.000 στα 1935), ενώ στη Βρετανία φτάνουν τη χρονιά αυτή τους 2.800.000.

Αν και σε διαφορετικό βαθμό, η κρίση θα πλήξει κοινωνικά κάθε ομάδα και κάθε χώρα της Ευρώπης. Οι αγρότες υποφέρουν περισσότερο στις σιτοπαραγωγικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου η πτώση των πωλήσεων και η μείωση των καλλιεργειών χειροτερεύουν τη θέση των αγρεργατών και επισπεύδουν την πτώχευση των μεγάλων γαιοκτημόνων. Οι μισθωτοί στον τομέα του εμπορίου και της βιομηχανίας πλήττονται από την κάμψη των μισθών, τον περιορισμό των ωρών εργασίας και ιδίως από την ανεργία. Στις χώρες με μεγάλο αριθμό ξένων μεταναστών, όπως η Γαλλία (3 εκατομμύρια ή 7% του πληθυσμού στα 1931), η οργή των εργατών διοχετεύεται συχνά σ' αυτούς τους «εσωτερικούς εχθρούς» που είχαν έρθει, είτε είναι Ιταλοί είτε Πολωνοί είτε Ισπανοί, «να πάρουν τη δουλειά των ντόπιων» και να μεταδώσουν «ανατρεπτικές ιδέες». Τέλος, οι μεσαίες τάξεις πλήττονται από τις υποτιμήσεις (εισοδηματίες), τις πτωχεύσεις και το μαρασμό του λιανικού εμπορίου (χειροτέχνες και μαγαζάτορες, έρμαια του ανταγωνισμού των μεγάλων επιχειρήσεων), ή ακόμη τα αντιπληθωριστικά μέτρα (δημόσιοι υπάλληλοι) που παίρνουν ορισμένες κυβερνήσεις για να αναχαιτίσουν την κρίση. Πάμπολλοι είναι στις κοινωνικές αυτές κατηγορίες όσοι ρίχνουν το φταίξιμο για την κρίση και την αποτυχία των διαφόρων θεραπειών της στην αδυναμία του φιλελεύθερου δημοκρατικού καθεστώτος.

ΑΓΩΝΑΣ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Οι θεμελιώδεις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού –ατομικισμός, απουσία κρατικής παρέμβασης, ελεύθερος ανταγωνισμός κ.λπ.– έμοιαζαν οριστικά χρεοκοπημένες απέναντι στην ευρωπαϊκή κρίση. Μαζί τους χάνεται και η αισιοδοξία, η πίστη στην πρόοδο και την πορεία της ανθρωπότητας προς ένα μέλλον γεμάτο ειρήνη, ευτυχία, ολοκλήρωση των ατόμων και κοινωνική αρμονία. Με άλλα λόγια, η μεγάλη ύφεση θέτει σε αμφισβήτηση, όπως πρωτύτερα και ο πόλεμος, ολόκληρη την πολιτική παράδοση των δυτικοευρωπαϊκών αστικών τάξεων. Τα κράτη αναδιπλώνονται και υιοθετούν οικονομικά μέτρα με στενά εθνικιστικό χαρακτήρα.

Παντού και σε κάθε τομέα οι τάσεις ευνοούν την κρατική παρέμβαση. Είναι αλήθεια ότι στο ξεκίνημα της κρίσης οι κυβερνήσεις πάσχισαν να ελαφρύνουν τις συνέπειές της υιοθετώντας λύσεις «κλασικές» και σύμφωνες με τις φιλελεύθερες δοξασίες. Η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία των μετριοπαθών του Φλαντέν και ιδιαίτερα του Λαβάλ φρόντισαν να εφαρμόσουν μέτρα αποπληθωρισμού, μειώνοντας τις δημόσιες δαπάνες για να υπερασπίσουν το νόμισμα και προσπαθώντας να ελαττώσουν το κόστος παραγωγής για να ισορροπήσουν το εμπορικό ισοζύγιο. Η πολιτική αυτή προσκρούει σύντομα στις αντιδράσεις των συνδικάτων, που αρνούνται την προτεινόμενη ή επιβαλλόμενη μείωση των μισθών τους (στη Γαλλία ο Λαβάλ επιβάλλει το 1935 μείωση μισθών και ημερομισθίων κατά 10%, στην Αγγλία η πτώση των αποδοχών στα 1931 προκαλεί ανταρσία στο Βασιλικό Ναυτικό). Επίσης, οι προστατευτικές αντιδράσεις των άλλων χωρών ή οι υποτιμήσεις των νομισμάτων τους καταδικάζουν σε αποτυχία τις αποπληθωριστικές ενέργειες των ανταγωνιστών τους. Από την άλλη μεριά τα κρατικά έσοδα, μειωμένα από την κρίση, ελαττώνονται ακόμη γρηγορότερα από τα έξοδα, εξανεμίζοντας κάθε ελπίδα να ισοζυγιστεί ο προϋπολογισμός – ο αποπληθωρισμός επέτεινε απλώς μια ύφεση που ήδη πήγαζε από την έλλειψη χρημάτων και την πτώση της αγοραστικής δύναμης.

Τα κράτη χρειάστηκε επομένως να αλλάξουν πολιτική και να παραδεχθούν πως η κρατική εξουσία είχε να παίξει ζωτικότερο ρόλο στη ρύθμιση της οικονομίας. Στο εξής το κράτος δεν καλείται μόνο να εποπτεύει την τήρηση των κανόνων του οικονομικού παιχνιδιού, αλλά να μετατραπεί σε «μαέστρο» με αποστολή τον προσδιορισμό των βασικών κατευθύνσεων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Καταλήγει συνεπώς στην υιοθέτηση μέτρων συντονισμού: ρυθμίζει τις τιμές και τα ημερομίσθια, που ξεφεύγουν από την επενέργεια της προσφοράς και της ζήτησης· στηρίζει τις τιμές των γεωργικών προϊόντων μέσω επιδοτήσεων, επιχορηγήσεων και αναδιοργανώνοντας την αγορά· προστατεύει προβληματικές επιχειρήσεις· προγραμματίζει μεγάλα δημόσια έργα με σκοπό την απορρόφηση των ανέργων κ.λπ.

Έτσι η Ευρώπη μπαίνει στη δεκαετία του 1930 σε μια φάση «διευθυνόμενης

οικονομίας», με ένταση που ποικίλλει πολύ από τόπο σε τόπο, ανάλογα με το κυρίαρχο πολιτικό καθεστώς και την ιστορική μοίρα της κάθε χώρας. Στο αποκορύφωμά του φτάνει στη σταλινική Ρωσία, όπου η ακραία κολλεκτιβοποίηση και ο προγραμματισμός εξαφανίζουν κάθε ίχνος ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Εντονότατος είναι ακόμη στα ολοκληρωτικά συστήματα του φασισμού και του ναζισμού, όπου οι δομές της οικονομίας παραμένουν καπιταλιστικές –στο πλαίσιο μάλιστα ενός ενισχυμένου καπιταλισμού–, αλλά το κράτος επιβάλλει αυταρχικά τις επιλογές του στους παράγοντες της κοινωνικής ζωής. Σαφώς πιο ευέλικτος εμφανίζεται στις μεγάλες δημοκρατίες της βιομηχανικής Ευρώπης, όπου συναντάει άλλωστε αντιδράσεις, καθώς πολλοί φορείς παραμένουν προσκολλημένοι στα φιλελεύθερα δόγματα αψηφώντας την κρίση· εδώ, με την επίδραση του Κέυνς διαμορφώνεται μια μέση λύση ανάμεσα στον ανεξέλεγκτο φιλελευθερισμό και τον παρεμβατισμό. Για να εξασφαλιστεί η πλήρης απασχόληση, ο Βρετανός οικονομολόγος συνιστούσε μια πολιτική τονώσεως της κατανάλωσης μέσω αυξήσεων στις δημόσιες επενδύσεις, μια καλύτερη κατανομή των εισοδημάτων, έναν ελεγχόμενο και περιορισμένο πληθωρισμό. Το χρήμα, πίστευε, δεν έπρεπε πια να θεωρείται ουδέτερο στοιχείο της οικονομίας, αλλά δραστικό εργαλείο στην υπηρεσία μιας πολιτικής ανάπτυξης και ανακατανομής των πόρων. Έπρεπε λοιπόν να αποσυνδεθεί από το χρυσό, το «λείψανο αυτό του βαρβαρισμού», και να υποτιμηθεί με σκοπό τη διευκόλυνση των εξαγωγών. Με άλλα λόγια, για τον συγγραφέα της *Γενικής θεωρίας της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος* (1936), το κράτος έπρεπε να αγνοήσει τα επιμέρους συμφέροντα και με μέσα κατά κύριο λόγο χρηματιστικά να παίξει το ρόλο του ρυθμιστή της οικονομικής ζωής.

Οι αρχές του κεϋνσιανισμού θα επηρεάσουν βαθιά την οικονομική πολιτική των μεγάλων δημοκρατιών. Μέτρα οικονομικής «αναθέρμανσης» υιοθετούνται έτσι στις Ηνωμένες Πολιτείες, στο πλαίσιο του «Νιου Ντηλ» αλλά και σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία, τη Σουηδία και τη Γαλλία του Λαϊκού Μετώπου. Ωστόσο, η εφαρμογή τους προσκρούει συχνά στην έλλειψη συνέπειας, καθώς οι κυβερνήσεις δυσκολεύονται να ενστερνιστούν τυφλά τις νέες παρεμβατικές κατευθύνσεις, για τις οποίες δεν διέθεταν ούτε την κατάλληλη ενημέρωση ούτε επαρκή τεχνογνωσία. Ο καιρός των «τεχνοκρατών» είναι ακόμη μακριά. Έτσι, τα αποτελέσματα ποικίλλουν πολύ από χώρα σε χώρα. Θα αποδειχθούν ικανοποιητικότερα στη Μεγάλη Βρετανία και τη Σουηδία, μάλλον απατηλά στη Γαλλία.

Γενικότερα, η κρίση έφερε βαθύτατες αναστατώσεις στην οικονομική σκηνή της Ευρώπης. Κατέρριψε οριστικά την ιδέα ότι το «laissez-faire» και το «laissez-passer» θα οδηγούσαν αναπόφευκτα στην αφθονία και την καθολική ευτυχία. Δημιούργησε νέες βιομηχανικές και χρηματιστικές συγκεντρώσεις, παράλληλα όμως –τουλάχιστον στις χώρες της δημοκρατίας– ενίσχυσε αισθητά τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, που απέκτησαν το νομικό δικαίωμα να διαπραγματεύονται με την εργοδοσία τους κανόνες και τις συνθήκες της εργασίας. Άνοιξε το δρόμο στην εμβάθυνση και τη διεύρυνση της κοινωνικής πολιτικής του κράτους.

Με την αποζημίωση των ανέργων, την καθιέρωση οικογενειακών επιδομάτων και αποδοχών αδείας, εμφανίστηκε η έννοια του «κοινωνικού μισθού», που δεν είναι απλό αντιστάθμισμα της παροχής εργασίας και που φέρει την εγγύηση του «κράτους πρόνοιας».

Εδώ θα πρέπει μακροπρόθεσμα να αναζητηθούν οι θετικές πλευρές των ανακατατάξεων που πυροδοτεί η «μεγάλη ύφεση». Σε βραχυπρόθεσμη κλίμακα οι συνέπειες θα είναι λιγότερο ρόδινες, κυρίως με γνώμονα τις διεθνείς επιπτώσεις τους. Η κρίση ενίσχυσε σημαντικά τους οικονομικούς εθνικισμούς. Η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου και η έλλειψη συναλλάγματος σπρώχνει τα κράτη στον αυτόνομο εφοδιασμό με τρόφιμα και πρώτες ύλες και στην απροσχημάτιστη χρήση των όπλων του προστατευτισμού και της υποτίμησης. Ακόμη και η Αγγλία, προσκολλημένη κατά παράδοση στα δόγματα της ελεύθερης συναλλαγής και του σκληρού νομίσματος, εγκαταλείπει και τα δύο στα 1932 για να τονώσει το εξωτερικό της εμπόριο. Όσο για τις ολοκληρωτικές δικτατορίες, θα εξωθήσουν στα άκρα τη λογική του απομονωτισμού, προωθώντας την αυτάρκεια και τις ανταλλαγές σε είδος και στηρίζοντας την αναζωογόνηση της οικονομίας τους σε μια πολιτική ασυγκράτητων εξοπλισμών. Οι συνέπειες είναι προφανείς· θα τις εξετάσουμε ωστόσο στο επόμενο κεφάλαιο.

Κι όλα αυτά χωρίς να παρατηρηθεί πραγματική οικονομική ανάκαμψη, ενώ διαγράφεται στον ορίζοντα η διεθνής κρίση που θα βυθίσει την Ευρώπη σε μια νέα πλανητική σύρραξη. Όταν ξεσπάει η σύγκρουση, το 1939, η «μεγάλη ύφεση» είναι κάθε άλλο παρά ξεπερασμένη. Η Ευρώπη παρουσιάζει χρόνια υποεκμετάλλευση του υλικοτεχνικού εξοπλισμού της και οι άνεργοι μετριούνται σε εκατομμύρια. Δέκα χρόνια μετά τη «Μαύρη Πέμπτη» της Γουώλ Στρητ, η κρίση εξακολουθεί να ξεδιπλώνει τις ολέθριες επιπτώσεις της – με πρώτη την κατάκτηση της εξουσίας στο Βερολίνο, τον Ιανουάριο του 1933, από έναν πρώην δεκανέα της Ράιχσβερ, γεννημένο στην Αυστρία και τώρα χαρισματικό ηγέτη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος.

Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΑΖΙΣΜΟΥ

Η ήττα του 1918, η κατάρρευση του αυτοκρατορικού Ράιχ, η εμφύλια σύγκρουση μεταξύ σπαρτακιστών και σοσιαλδημοκρατών που συμμαχούσαν με τις συντηρητικές δυνάμεις, η ταπείνωση που επέβαλαν στην ισχυρότερη βιομηχανική δύναμη της Ευρώπης οι επιταγές των Βερσαλιών και τέλος η εμφάνιση ενός πληθωρισμού πρωτόγνωρου στα χρονικά του διεθνούς καπιταλισμού, με συνέπειες καταστροφικές για τη γερμανική κοινωνία, όλα συνετέλεσαν ώστε τα πρώτα βήματα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης να μείνουν οδυνηρά χαραγμένα στη μνήμη των Γερμανών. Στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του, το νέο καθεστώς αντιμετώπισε τεράστιες δυσκολίες, που λίγο έλειψε να βυθίσουν τη χώρα στην αναρχία ή στη δικτατορία.

Στα τέλη του 1923, όταν γίνεται καγκελάριος ο Στρέζεμαν, η τάξη έχει παντού αποκατασταθεί, αλλά το μέλλον της δημοκρατίας, που έμοιαζε να συγκεντρώνει πια την υποστήριξη των συντηρητικών αστών, δεν ήταν καθόλου εξασφαλισμένο. Βέβαια η νομισματική ανόρθωση και η κοινωνική γαλήνη που συνόδευσαν την επιστροφή της ευημερίας οδήγησαν στην υποχώρηση των εξτρεμιστικών κομμάτων. Στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1924 οι ναζί και οι κομμουνιστές δεν συγκέντρωσαν παρά το 3% και 9% των ψήφων αντίστοιχα. Όμως η φαινομενική παγίωση της δημοκρατίας ωφέλησε πάνω απ' όλους τη δεξιά, αφού οι σοσιαλιστές, αν και ξεπέρασαν το ένα τέταρτο των ψήφων, αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πρωθυπουργία στον Χανς Λούτερ, η κυβέρνηση του οποίου στηριζόταν σ' έναν συντηρητικό συνασπισμό με τη συμμετοχή των Γερμανών εθνικιστών.

Η νέα τάση ενισχύθηκε από την προεδρική εκλογή του 1925. Στον δεύτερο γύρο, ενώ τα δημοκρατικά κόμματα συσπειρώθηκαν γύρω από τον καθολικό Γουλιέλμο Μαρξ, η δεξιά αποφάσισε έξυπνα ν' αποσύρει τον υποψήφιό της και να υποστηρίξει τον γέρο στρατάρχη Χίντενμπουργκ, που εκλέχθηκε με 14,6 εκατομμύρια ψήφους έναντι 13,7 του Μαρξ και 2 εκατομμυρίων του κομμουνιστή Ταίλμαν. Αλλά κι αν ακόμα ο νέος αρχηγός του κράτους έμεινε πιστός στα συνταγματικά του καθήκοντα, ενώ οι παρατάξεις της δεξιάς τον πίεζαν να αγνοήσει το κοινοβούλιο και να κυβερνήσει βασισμένος στο άρθρο 48 του συντάγματος (που του επέτρεπε να ασκήσει απόλυτες εξουσίες σε «έκτακτες περιστάσεις»), δεν έπαψε ωστόσο να οραματίζεται την παλινόρθωση της μοναρχίας, προσανατολίζοντας το καθεστώς σε υπερσυντηρητική κατεύθυνση.

Οι ανησυχίες που γεννούσε μια τέτοια εξέλιξη για το μέλλον της γερμανικής δημοκρατίας επιτείνονταν από τα επίμονα προμηνύματα νέων αναστατώσεων. Η κυβερνητική αστάθεια, καρπός των εύθραυστων συνασπισμών που στήριζε η χαλαρή συμμαχία του κέντρου και της συντηρητικής δεξιάς· η ανησυχία των μεσαίων στρωμάτων για την έκπτωση των παραδοσιακών αξιών που έμοιαζε να διακρίνει την εκρηκτική πνευματική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1920· η εμμονή στην απόρριψη των ταπεινωτικών όρων της συνθήκης των Βερσαλιών – όλα ευνοούσαν την αναβίωση των εξτρεμιστικών κινημάτων και την άνθηση παραστρατιωτικών ομάδων που επιχορηγούνταν από ισχυρά ιδιωτικά συμφέροντα.

Ο Άλφρεντ Χούγκενμπεργκ, ιδρυτής της Παγγερμανικής Συμμαχίας, πρώην πρόεδρος του ομίλου Κρουπ και κάτοχος μιας ολόκληρης αυτοκρατορίας στον τομέα της ενημέρωσης (35% των εφημερίδων και 90% της κινηματογραφικής παραγωγής), συγκρότησε με μέλη των παλιών Φράικορπς την πανίσχυρη παραστρατιωτική οργάνωση «Στάλχελμ» («Ατσάλινο Κράνος»), που αριθμούσε το 1930 500.000 μέλη και πρόβαλλε μια ιδεολογία ξεκάθαρα εθνικιστική και συντηρητική. Άλλα κινήματα που απέρριπταν τις «αστικές» αξίες –το Χέρρεν-Κλουμπ, το Γιούνι-Κλουμπ, οι «εθνικοεπαναστάτες», οι «εθνικομπολσεβίκοι» κ.ά.– οραματίζονταν τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και υπόσχονταν να συμ-

βιβάσουν τον εθνικισμό με την επανάσταση. Τις παραμονές της κρίσης, το ισχυρότερο απ' αυτά ήταν κιόλας το NSDAP του Αδόλφου Χίτλερ.

Η κρίση θα αποτελέσει το εφαλτήριο αυτών των εχθρών της δημοκρατίας. Στη Γερμανία υπήρξε ιδιαίτερα σφοδρή λόγω της αυξημένης απόσυρσης αμερικανικών κεφαλαίων και του βιομηχανικού υπερεξοπλισμού που συντηρούσε ώς τότε η αφθονία τους. Οι κοινωνικές της επιπτώσεις ήταν πραγματικά καταστροφικές. Στα 1932 υπήρχαν 6 εκατομμύρια άνεργοι, στους οποίους θα πρέπει να προσθέσουμε 8 εκατομμύρια υποαπασχολούμενους που έπαιρναν μειωμένες αποδοχές. Συνολικά, πάνω από το μισό του γερμανικού πληθυσμού θα πληγεί από την κρίση απασχόλησης, που πλήττει ιδιαίτερα τους εργάτες, τους νέους και τα επιχειρηματικά στελέχη.

Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, που γνώριζε από τις αρχές του 1924 μεγάλη ευημερία, βρίσκεται ξαφνικά αντιμέτωπη με το φάσμα της εξαθλίωσης. Πρώτα της θύματα οι λαϊκές τάξεις των πόλεων, που αντιδρούν χαρίζοντας τις ψήφους τους στα κόμματα που τους υπόσχονται αισθητή βελτίωση της τύχης τους. Η υπόγεια αυτή μετακίνηση θα ευνοήσει αρχικά τους κομμουνιστές. Σε κάθε ψηφοφορία οι ψήφοι τους ανεβαίνουν, και όταν ο καγκελάριος Μπρύνινγκ διαλύει τη βουλή στα 1930, αφού προσπάθησε μάταια να καταστείλει την κρίση με κλασικές μεθόδους, συγκεντρώνουν τεσσεράμισι εκατομμύρια ψηφοφόρους.

Όπως είχε συμβεί την επαύριο του πολέμου, τα μεσαία στρώματα πλήττονται κι αυτά από την κρίση, όντας θύματα της ανόδου των τιμών, της νομισματικής υποτίμησης και της αποπληθωριστικής πολιτικής του Μπρύνινγκ. Πολλοί από τους εκπροσώπους της κοινωνικής αυτής κατηγορίας υποφέρουν από τη μείωση της υπόληψής τους, που σε μια κοινωνία με ισχυρή ιεράρχηση και μεγάλη προσήλωση σε κριτήρια κοινωνικής καταξίωσης συνοδεύει ακόμη τη διαδικασία περιθωριοποίησης ή προλεταριοποίησης. Η απόγνωσή τους δεν τους στρέφει τόσο στους σοσιαλιστές και στους κομμουνιστές που προτείνουν μια θεραπεία ακόμη χειρότερη, αλλά στο πλευρό όσων υπόσχονται μια «συντηρητική επανάσταση»· με άλλα λόγια, την κατάλυση της αστικής δημοκρατίας και την αντικατάστασή της από μια «νέα τάξη», πιστή στα δίκαια και τις αξίες εκείνων που είχαν «φτιάξει τη Γερμανία».

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι μάζες αυτές, αποσταθεροποιημένες από τον πόλεμο και τις δύο διαδοχικές κρίσεις, είναι έτοιμες να υποστηρίξουν οποιονδήποτε τους υπόσχεται ότι θα βελτιώσει τη θέση τους, θα πάρει εκδίκηση για τις ταπεινώσεις της ήττας και πάνω απ' όλα ότι θα σταματήσει την κομμουνιστική προέλαση. Αυτές θα προσδώσουν στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα την εκλογική βάση που του έλειπε ώστε να εξορμήσει με σκοπό την άλωση της εξουσίας.

Ο άνθρωπος που διευθύνει αυτή την οργάνωση δεν αυτομόλησε, όπως ο Μουσσολίνι τον οποίο θαυμάζει και επιχειρεί να μιμηθεί, από τις γραμμές του επαναστατικού σοσιαλισμού. Στους κόλπους του NSDAP υπάρχουν βέβαια άτομα με παρόμοια πολιτική προέλευση που επιδιώκουν ειλικρινά, όπως οι αδελφοί Στράσσερ, να συμφιλιώσουν τον εθνικισμό με την κοινωνική επανάσταση,

είναι όμως πολύ πιο λίγοι απ' ό,τι στην πρώιμη εκδοχή του ιταλικού φασισμού. Ο ίδιος ο Χίτλερ, δίχως ν' απαρνείται τις δημαγωγικές εξάρσεις προκειμένου να συγκινήσει τις μάζες, είναι γνήσιο τέκνο της ακραίας και υπερεθνικιστικής δεξιάς. Είναι ξεκάθαρα ο τύπος του ξεπεσμένου μικροαστού που κουβαλάει στα σπλάχνα του όλες τις απογοητεύσεις και ψευδαισθήσεις της κοινωνικής κατηγορίας και της γενιάς στην οποία ανήκει. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο πολλοί Γερμανοί θα αναγνωρίσουν στο πρόσωπό του τον ίδιο τον εαυτό τους.

Ο Χίτλερ γεννήθηκε στην Αυστρία το 1889, σε μια μικρή πόλη δίπλα στα βαυαρικά σύνορα όπου ο πατέρας του δούλευε ως τελωνειακός. Στη Βιέννη, όπου βρέθηκε στα 16 του χρόνια και μάταια επιχείρησε δύο φορές να εισαχθεί στην Ακαδημία ζωγραφικής, και στο Μόναχο, όπου μετακόμισε στα 1912, ζει με στερήσεις, διαβάζει μόνος του και μυείται στην πολιτική. Εκεί τον βρίσκει ο πόλεμος, τον οποίο υποδέχεται με ενθουσιασμό. Μετά την απόλυσή του από τον αυστριακό στρατό, κατατάσσεται σ' ένα βαυαρικό σύνταγμα, μάχεται με γενναιότητα, πληγώνεται, δηλητηριάζεται από πολεμικά αέρια, παρασημοφορείται με τον Σιδερένιο Σταυρό Α΄ τάξεως και κερδίζει την εύνοια των ανωτέρων του.

Με την αποστράτευση βυθίζεται και πάλι στην κατάσταση του ημιπεριθωριακού, νοσταλγώντας μέσα του τα χρόνια του μετώπου. Ψευτοζώντας από κάποια επιδόματα που του χορηγεί ο στρατός, με αντάλλαγμα την «επίβλεψη» διαφόρων ανατρεπτικών ομάδων, είναι η προσωποποίηση του πικραμένου πολεμιστή, έτοιμου να πλαισιώσει τα υπερεθνικιστικά γκρουπούσκουλα που ξεφυτρώνουν μαζικά στη Γερμανία την επαύριο της ήττας. Το 1919 προσχωρεί στο «Γερμανικό Εργατικό Κόμμα», μία άσημη ακροδεξιά ομάδα της οποίας γίνεται αρχηγός, μετατρέποντάς τη σε Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei / NSDAP).

Όπως και ο Μουσσολίνι, ο Φύρερ («ηγέτης») του NSDAP ντύνει τους οπαδούς του με ειδική στολή –καφετί πουκάμισο και περιβραχιόνιο με τον αγκυλωτό σταυρό– και τους οργανώνει σε ομάδες κρούσης για να συγκρουστεί με τους κομμουνιστές, οι οποίοι παραμένουν ισχυροί σε μια Βαυαρία που ζει με τις αναμνήσεις της Δημοκρατίας του Άισνερ. Τον Νοέμβριο του 1923, στο αποκορύφωμα του εθνικιστικού πυρετού, αποφασίζει πως έφτασε η στιγμή να πάρει την εξουσία στη Βαυαρία. Όμως το «πραξικόπημα της μπυραρίας» καταρρέει άδοξα και για λίγους μήνες ο Χίτλερ καταλήγει στη φυλακή. Εδώ ο μελλοντικός ηγέτης του Τρίτου Ράιχ γράφει το *Mein Kampf* (*Ο Αγών μου*), το βιβλίο όπου εκθέτει τη διδασκαλία και το πρόγραμμά του.

Το έργο, που θα γνωρίσει λίγα χρόνια αργότερα τεράστια εκδοτική επιτυχία, δεν παρουσιάζει και τόση πρωτοτυπία. Στην ουσία η χιτλερική φρασεολογία επαναλαμβάνει με μορφή παραληρήματος τις ιδέες που είχαν επεξεργαστεί στα τέλη του 19ου αιώνα οι θεωρητικοί του παγγερμανισμού και όσοι άλλοι –όπως οι Γάλλοι Ζοζέφ Γκομπινώ, Ζωρζ Βασέρ ντε Λαπούζ και Ζυλ Σουρύ, ή ο Γερμανός συγγραφέας αγγλικής καταγωγής Χούστον Στιούαρτ Τσάμπερλαιν, γαμπρός του Βάγκνερ και φανατικός θαυμαστής του– εντόπιζαν στην «αρία»

φυλή –γνησιότεροι εκπρόσωποι της οποίας υποτίθεται ότι ήταν οι Γερμανοί– την «κυρίαρχη ράτσα» που θα ηγεμόνευε δικαιωματικά στην Ευρώπη.

Ολόκληρη η διδασκαλία του αρχηγού του NSDAP στηρίζεται στην ψευτοεπιστημονική αυτή βάση. Αν οι μεγαλόσωμοι ξανθοί δολιχοκέφαλοι που κατοικούσαν τα γερμανικά εδάφη δεν ήταν κύριοι του κόσμου, αίτιο ήταν ότι η καθαρότητα της «περιούσιας φυλής» είχε διακυβευτεί από αλλογενή στοιχεία που είχαν εν μέρει διαβρώσει και εκφυλίσει το χαρακτήρα της, αλλοιώνοντας τη «φυσιολογική» εξέλιξη της ιστορίας. Περίοπτη θέση ανάμεσα σ' αυτούς τους «εχθρούς του γερμανικού λαού» κατείχαν οι Εβραίοι, το «φθοροποιό μικρόβιο της ανθρωπότητας», έργο των οποίων ήταν κάθε διαβρωτικό στοιχείο που λυμαινόταν τη Γερμανία και την Ευρώπη: η δημοκρατία, ο σοσιαλισμός, ακόμη και ο χριστιανισμός.

Τα ξένα αυτά στοιχεία ευθύνονταν για τις ταπεινώσεις που δοκίμασε το πρώην Ράιχ από τη συνθήκη των Βερσαλιών. Αυτά έφταιγαν για την ήττα και το «ντικτάτ», αυτά προθυμοποιήθηκαν να εγκαταλείψουν αναπόσπαστα τμήματα του γερμανικού έθνους στην κυριαρχία λαών «κατώτερων», όπως οι Σλάβοι και οι Λατίνοι.

Ξεκινώντας απ' αυτή τη συλλογιστική, που αποτυπώνει εύγλωττα στον παρανοϊκό της χαρακτήρα τη δοκιμασία ενός λαού βαθύτατα τραυματισμένου από την ήττα και την κατάρρευση του συστήματος των αξιών του, ο Χίτλερ θα εκθέσει με πάθος τις «λύσεις» που υπόσχεται στους Γερμανούς ο εθνικοσοσιαλισμός: θα εκμηδενίσει (δεν λέει ακόμη πώς) την επιρροή των «ξένων» στοιχείων, Εβραίων και κομμουνιστών· θα καταλύσει τη δημοκρατία, θεσμό βασισμένο στην κοινωνική ισοπέδωση και τον διαλυτικό φιλελευθερισμό που αντιβαίνουν στη «φύση» του Γερμανού· θα αντικαταστήσει κατά συνέπεια το κοινοβουλευτικό καθεστώς με θεσμούς ισχυρούς, καρπούς της απόλυτης εξουσίας του Φύρερ, του χαρισματικού «ηγέτη» που προορίζεται να ενσαρκώσει και να εκφράσει τη «θέληση» του λαού. Όσο για τα «σοσιαλιστικά» και αντικαπιταλιστικά συνθήματα, πολύ αόριστα άλλωστε, που ο Χίτλερ είχε εντάξει στο πρόγραμμα του 1920 για να τραβήξει τις μάζες, κάποια ίχνη τους επιζούν ακόμη στις σελίδες του *Mein Kampf*, για να εκλείψουν λίγο αργότερα, όταν η συμμαχία του με μερίδα επιχειρηματικών κύκλων του υπαγορεύει να χαμηλώσει τους τόνους της αντικαπιταλιστικής ρητορείας.

Συμφιλιωμένη με τη βαθύτερη φύση της, η Γερμανία θα μπορέσει έτσι να υλοποιήσει σταδιακά το πρόγραμμα που εμπνεύστηκε ο μελλοντικός της ηγέτης. Θα γκρεμίσει πρώτα όλα τα εμπόδια που έθεταν στην παντοδυναμία της οι όροι των Βερσαλιών και θα προβεί, και με τη βία αν χρειαστεί, στην αναθεώρηση της ταπεινωτικής συνθήκης. Σύμφωνα με τα όνειρα των παλιών παγγερμανιστών, θα μετατραπεί κατόπιν σε «Μεγάλη Γερμανία», προσαρτώντας όλους τους γερμανόφωνους πληθυσμούς. Τέλος, ο «περιούσιος» λαός θα έπρεπε, για να εξασφαλίσει τις αρμόζουσες σ' αυτόν βιοτικές συνθήκες, να κατακτήσει στην ανατολική Ευρώπη έναν «ζωτικό χώρο», όπου τα μέλη των «κατώτερων φυλών» θα περιορίζο-

νταν σε ρόλο σκλάβων. Η δύναμη της «Μεγάλης Γερμανίας» θα γινόταν τότε τόση ώστε θα κυριαρχούσε δίχως δυσκολία στην Ευρώπη, την οποία θα διοργάνωνε ιεραρχικά. Η «κυρίαρχη φυλή» θα πλαισιωνόταν από τις εθνικές ομάδες συγγενικής προέλευσης (Φλαμανδούς, Σκανδιναβούς, Αγγλοσάξονες). Θα ακολουθούσαν λαοί πιο ανάμικτοι σαν τους Λατίνους, και πιο κάτω οι «κατώτεροι» λαοί, Εβραίοι και Σλάβοι. Στην αναγεννημένη γηραιά ήπειρο θα έβλεπε το φως μια «νέα τάξη», που έπρεπε κατά τον Χίτλερ να κρατήσει για μια χιλιετία τουλάχιστον.

Αν αυτή η «διδασκαλία» μοιάζει φαντασιόπληκτη και παραληρηματική, αν στηρίζει τη συνοχή της σε κάποιες ψευτοεπιστημονικές έννοιες που διατυπώθηκαν στα τέλη του περασμένου αιώνα από αλλοπαρμένους «ανθρωπολόγους», παραμένει γεγονός ότι με την ίδια της την αφέλεια κατάφερε, τη στιγμή που οι ζοφερές επιπτώσεις της «μεγάλης ύφεσης» ξανάφερναν στο προσκήνιο όλες τις διαψεύσεις και φοβίες που ταλάνιζαν τη γενιά του πολέμου, να βρει τεράστια απήχηση στις σαστισμένες μάζες, που ήταν πρόθυμες να φορτώσουν την ευθύνη των συμφορών τους σε κάποιον αποδιοπομπαίο τράγο και να χειροκροτήσουν οποιονδήποτε δήλωνε ικανός να τις απαλλάξει απ' αυτόν. Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που ένας πανούργος δημαγωγός θα στήριζε τις τύχες του στη λαϊκή απόγνωση. Ήταν όμως μια κατάρα για τη Γερμανία, την Ευρώπη και όλη την ανθρωπότητα, όταν η οξύτητα της κρίσης έφερε στην εξουσία τον μεγαλομανή προφήτη του *Mein Kampf* και μετέτρεψε τα παραληρήματά του σε επίσημο δόγμα της ναζιστικής Γερμανίας.

Μετά την αποτυχία του κινήματος του Μονάχου, το ναζιστικό κόμμα επωφελήθηκε από τις τελευταίες εξάρσεις της κρίσης και τη δημοσιότητα που κέρδισε ο αρχηγός του χάρη στα γεγονότα και τη δίκη που ακολούθησε τη σύλληψή του. Οι εκλογές του 1924 του έδωσαν 32 βουλευτές. Αλλά στα επόμενα χρόνια, και παρ' όλο που ο Χίτλερ βγήκε σ' ένα χρόνο από τη φυλακή και ανέλαβε προσωπικά την αναδιοργάνωση του κόμματός του, η νέα ευημερία ρίχνει στο περιθώριο τον εθνικοσοσιαλισμό. Στις εκλογές του 1928 εκλέγει μόνο 14 αντιπροσώπους και μετράει ελάχιστα στην πολιτική ζωή της Γερμανίας. Μπορεί ο αρχηγός του να περιστοιχίζεται από φρουρά πραιτωριανών, τα Ες-Ες –στόχος τους να αντισταθμίσουν τα Ες-Α που είχαν αποκτήσει υπερβολική ισχύ και ανεξαρτησία και η αναμέτρηση με τους κομμουνιστές στο πεζοδρόμιο–, αλλά το ναζιστικό κόμμα είναι πάντα μια μειοψηφία που καθοδηγείται από ταραχοποιούς και τυχοδιώκτες.

Η κρίση θα μετατρέψει το NSDAP σε πολιτικό παράγοντα πρώτου μεγέθους. Αντλώντας τα μέλη του (200.000 το 1930) και τους ψηφοφόρους του από τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που είχαν περισσότερο θιγεί, θα βρει οπαδούς ανάμεσα στους χωρικούς που πλήττονται από την κάμψη των αγροτικών εξαγωγών, στους μικροαστούς και μεσοαστούς που απειλούνται με προλεταριοποίηση και φοβούνται την επαναστατική απειλή, στους ανέργους και τους περιθωριακούς που βρίσκουν στις ναζιστικές οργανώσεις προσωρινή διέξοδο στην αθλιότητά τους, στους νέους επίσης που βλέπουν σκοτεινό το μέλλον τους και αρπάζονται

στην απελπισία τους από τη δημαγωγία του Χίτλερ, καθώς και στις γυναίκες ψηφοφόρους που ώς τώρα προτιμούσαν περισσότερο το κέντρο και τα συντηρητικά κόμματα. Οι μεγαλοβιομήχανοι και μεγαλοκεφαλαιούχοι, η αριστοκρατία της γης, οι υψηλόβαθμοι υπάλληλοι και οι αρχηγοί της Ράιχσβερ είναι περισσότερο επιφυλακτικοί και εκδηλώνονται πολλές φορές με περιφρόνηση για τον «Αυστριακό δεκανέα», μα οι επείγουσες περιστάσεις τους υποβάλλουν τη σκέψη μιας κοινής συμμαχίας. Από την πλευρά του, ο Χίτλερ δείχνει αποφασισμένος να διαγράψει από το λεξιλόγιό του τα αντικαπιταλιστικά συνθήματα και από το 1930 καταγίνεται να πλησιάσει τις συντηρητικές δυνάμεις. Διαπραγματεύεται με τους βιομηχανικούς κολοσσούς, παίρνει την άδεια της Ράιχσβερ να διατάσσει ελεύθερα τους ένοπλους σχηματισμούς του και αντικαθιστά στην ηγεσία των Ες-Α τον Όττο Στράσσερ με τον Ρεμ, τον οποίο θεωρεί λιγότερο «επαναστατικό».

Μπροστά σε μια τόσο ετερόκλητη εκλογική πελατεία, στην οποία ο υποψήφιος δικτάτορας υπόσχεται τα αντιφατικότερα πράγματα, η ναζιστική προπαγάνδα κάνει θαύματα. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1930, το NSDAP αποσπά 6.400.000 ψήφους και 107 βουλευτές. Στις προεδρικές εκλογές του Απριλίου 1932 ο Χίτλερ δεν διστάζει να αναμετρηθεί με τον γέρο στρατάρχη Χίντενμπουργκ. Παίρνει στον πρώτο γύρο το 36% των έγκυρων ψήφων, αφήνοντας εμβρόντητους τους πάντες· και μολονότι ο Χίντενμπουργκ θα τον κερδίσει στον δεύτερο γύρο (19 εκατομμύρια ψήφων έναντι 13 εκατομμυρίων), θα το καταφέρει μόνο με την υποστήριξη των ψηφοφόρων της αριστεράς και της ακροαριστεράς.

Στο εξής το ναζιστικό κόμμα αποτελεί τη σπουδαιότερη πολιτική δύναμη της χώρας. Οι βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου 1932 του δίνουν 230 έδρες, από τις 607 που περιέχει το Ράιχσταγκ. Οι παραστρατιωτικοί σχηματισμοί του κυριαρχούν στους δρόμους, υποκινώντας κάθε τόσο βίαιες ταραχές. Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς, που διευθύνει τον προπαγανδιστικό μηχανισμό του NSDAP, αποδύεται σε πυρετώδη εκστρατεία με σκοπό να πείσει τους Γερμανούς για τη «σωτήρια» φύση ενός ανθρώπου που φαντάζει ως ύστατο έρεισμα απέναντι στο φόβητρο του «μπολσεβικισμού» και την κατάπτωση της αστικής δημοκρατίας.

Μπροστά στον κίνδυνο, ο Χίντενμπουργκ πασχίζει να κυβερνήσει χωρίς τους ναζί, φοβάται ωστόσο τη μετωπική αναμέτρηση, και όταν ο καγκελάριος Μπρύνινγκ δοκιμάζει να διαλύσει τα Ες-Ες και τα Ες-Α, ο γηραιός στρατάρχης και πρόεδρος τον παραμερίζει και αναθέτει το σχηματισμό κυβέρνησης στον φον Πάπεν, άνθρωπο της οικονομικής ολιγαρχίας. Ο τελευταίος κρίνει σκόπιμο να διαλύσει και πάλι το Ράιχσταγκ. Πράγματι, στις εκλογές του Νοεμβρίου 1932 οι ναζί θα χάσουν 34 έδρες, ενώ οι κομμουνιστές συγκεντρώνουν 6 εκατομμύρια ψήφους, αλλά τα δύο δεξιά κόμματα που υποστήριζαν τον φον Πάπεν καταποντίζονται, αναγκάζοντας τον καγκελάριο να παραιτηθεί. Τότε ο Χίντενμπουργκ στρέφεται στον αρχηγό της Ράιχσβερ, τον φον Σλάιχερ, γνωστό για τις προωθημένες κοινωνικές του απόψεις. Θιασώτης όχι μιας δικτατορίας των πληβείων αλλά μίας μοναρχικής παλινόρθωσης, ο αρχηγός του κράτους δοκιμάζει να σταματήσει τους ναζιστές, αναθέτοντας τη διακυβέρνηση της χώρας σ' έναν άνθρω-

πο που, αν και οπαδός των σκληρών λύσεων, θα προσπαθήσει να κυβερνήσει με στήριγμα τους μετριοπαθείς δημοκρατικούς, τον στρατό και τα συνδικάτα, στα οποία υπόσχεται τον ορισμό κατώτατου μισθού και τη διανομή των χρεοκοπημένων γαιοκτησιών. Ο Χίτλερ ανησυχεί και μαζί του τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα.

Έτσι, μια σημαντική μερίδα μεγάλων εργοδοτών –οι Τύσσεν, οι Κίρντορφ, οι Κρουπ κ.ά.– αποφασίζει τελικά, όπως είχαν κάνει μια δεκαετία πριν οι εκπρόσωποι της ιταλικής Confindustria, να υποστηρίξει έναν διακηρυγμένο εχθρό της δημοκρατίας, ελπίζοντας πως θα μπορούσε να τον χρησιμοποιήσει κατά τα γούστα της, για να τον ξεφορτωθεί μόλις αντιμετωπιζόταν η κρίση και ξεπερνιόταν η επαναστατική απειλή. Μήπως δεν είχε εγγυηθεί προσωπικά ο Χίτλερ ότι θα καθιέρωνε στις επιχειρήσεις την «αρχή του φύρερ», και ότι παίρνοντας την αρχή θα εφάρμοζε πολιτική εξοπλισμών με μεγάλα οφέλη για τη βαριά βιομηχανία της Γερμανίας; Σε αντάλλαγμα εξασφάλισε σημαντικές παροχές για τον προεκλογικό του αγώνα.

Ο φον Πάπεν, ο προκάτοχος του Σλάιχερ, προσφέρθηκε τώρα να κάνει τον μεσολαβητή. Στις 4 Ιανουαρίου 1933 συναντιέται με τον Χίτλερ στην Κολωνία, στο σπίτι του τραπεζίτη Σρέντερ, και του προτείνει να σχηματίσουν οι δυο τους μια νέα κυβέρνηση. Ο Χίτλερ δέχεται, κρίνοντας ασφαλώς με το δίκιο του ότι το κίνημά του είχε φτάσει στο απόγειό του και μια νέα ψηφοφορία ίσως να απέβαινε μοιραία. Στις 28 Ιανουαρίου ο Χίντενμπουργκ απομακρύνει τον Σλάιχερ και δυο μέρες μετά διορίζει στη θέση του καγκελάριου τον αρχηγό του NSDAP.

Ο ΧΙΤΛΕΡΙΚΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ

Αναζητώντας νομικό προκάλυμμα για τη δικτατορία που σκοπεύει να εγκαθιδρύσει, ο Χίτλερ –όπως πριν από δέκα χρόνια ο Ντούτσε του φασισμού– θέλει πρώτα πρώτα να καθησυχάσει τις συντηρητικές δυνάμεις. Χαρακτηρίζοντας το σχήμα του, όπου οι ναζί αποτελούν μειοψηφία, «κυβέρνηση εθνικής ανασυγκρότησης», τονίζει με κάθε ευκαιρία την αφοσίωσή του στη νομιμότητα και υποδύεται τον άνθρωπο που θα συμβιβάσει την ιστορική παράδοση του Ράιχ με τις δυνάμεις της νέας Γερμανίας. Ταυτόχρονα όμως καταστρώνει με προσοχή την εγκαθίδρυση της προσωπικής του αρχής.

Η πυρπόληση του Ράιχσταγκ (27 Φεβρουαρίου 1933), που υποκινήθηκε από τους ναζί, καταλογίστηκε όμως στους μαρξιστές αντιπάλους τους, επιτρέπει στον Χίτλερ να εξοντώσει την «κομμουνιστική» αντίδραση: τέσσερις χιλιάδες μαχητικά στελέχη συλλαμβάνονται, μεταξύ τους κι αρκετοί σοσιαλιστές. Η προεκλογική εκστρατεία που εγκαινιάστηκε μετά την «απόπειρα» διεξάγεται έτσι σε κλίμα τρομοκρατίας. Ούτε αυτό ούτε η οικονομική υποστήριξη των επιχειρηματικών κύκλων αρκούν για να χαρίσουν στους ναζί απόλυτη πλειοψηφία. Στην ψηφοφορία της 5ης Μαρτίου συγκεντρώνουν μόνο το 44% και 288 από τις 647

έδρες. Για τον Χίτλερ ωστόσο δεν αλλάζει τίποτα. Συνεδριάζοντας με την απειλή των Ες-Ες και Ες-Α, το Ράιχσταγκ πείθεται να κηρύξει έκπτωτους τους 81 κομμουνιστές βουλευτές, ενώ το καθολικό Κέντρο, με αντάλλαγμα την υπόσχεση ενός κονκορδάτου, δέχεται να ενώσει τις ψήφους του με τους ναζιστές, παραχωρώντας στον Χίτλερ, στις 23 Μαρτίου, απόλυτες εξουσίες για τέσσερα χρόνια.

Καταλύοντας με τη νομική αυτή φόρμουλα τις πολιτικές ελευθερίες, ο Χίτλερ επιδίδεται συστηματικά στη συγκρότηση του δικτατορικού μηχανισμού. Τα πολιτικά κόμματα διαλύονται, όπως και τα συνδικάτα που αντικαθίστανται από ένα «Μέτωπο Εργασίας» με κορπορατιστικό χαρακτήρα. Το ναζιστικό κόμμα ανακηρύσσεται «μοναδικό κόμμα». Η δημόσια διοίκηση «εκκαθαρίζεται» και ο συγκεντρωτισμός της ενισχύεται με το διορισμό ενός παντοδύναμου *σταατχάλτερ* επικεφαλής του κάθε κρατιδίου. Τα Ες-Α αναλαμβάνουν αρμοδιότητες αρχών ασφαλείας, που σύντομα μεταβιβάζονται στη «Μυστική Αστυνομία του Κράτους» ή Γκεστάπο· τούτη θα γίνει σε λίγο πασίγνωστη για την ωμότητα των μεθόδων της. Παρά τα τρομοκρατικά αυτά μέτρα που πλήττουν κυρίως τον πολιτικό κόσμο και τους Εβραίους, στα μαγαζιά των οποίων εφαρμόζεται μποϋκοτάζ, το καθεστώς, που υπογράφει και το κονκορδάτο με το Βατικανό ρυθμίζοντας τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας, μοιάζει να διαθέτει ώς τα τέλη του 1933 ισχυρή λαϊκή απήχηση.

Το 1934 θ' αποδειχθεί ωστόσο δύσκολη χρονιά για το νέο καθεστώς. Τα άλυτα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα (αισθητή κάμψη των εξαγωγών, υψηλή ανεργία, πτώση των ονομαστικών ημερομισθίων) δυσαρεστούν τόσο τους μισθωτούς όσο και τους επιχειρηματικούς κύκλους, τροφοδοτώντας νέες αντιδράσεις και εξαναγκάζοντας τον Χίτλερ σε διμέτωπο αγώνα. Από τη μια η αστική συντήρηση ανησυχεί για τις αυθαιρεσίες των ναζιστικών πολιτοφυλακών· από την άλλη βρίσκεται η αριστερίζουσα πτέρυγα του κόμματος, ιδιαίτερα τα Ες-Α, ο αρχηγός των οποίων Ερνστ Ρεμ διεκδικεί την «ολοκλήρωση της επανάστασης». Η φάση αυτή της αβεβαιότητας τελειώνει με τη «νύχτα των μεγάλων μαχαιριών». Ανάμεσα στα πρωτοποριακά στοιχεία του κόμματός του και τις συντηρητικές δυνάμεις, ο Χίτλερ διαλέγει τις τελευταίες. Τη νύχτα της 29ης με 30ή Ιουνίου 1934 συλλαμβάνει με τη βοήθεια των Ες-Ες του Χίμμλερ πολυάριθμους ηγέτες των Ες-Α, αρκετοί απ' τους οποίους εκτελούνται επιτόπου. Ο Ρεμ φυλακίζεται στο Μόναχο και κατόπιν δολοφονείται. Ταυτόχρονα ο Χίτλερ ξεφορτώνεται τους υπόλοιπους αντιπάλους του και παίρνει εκδίκηση από παλιούς εχθρούς. Οργανώνει την εξόντωση του Γκρέγκορ Στράσσερ, του αρχηγού της Καθολικής Δράσης Κλάουζενερ, του άλλοτε καγκελαρίου φον Σλάιχερ, του φον Καρ, που είχε καταστείλει το πραξικόπημα του 1923 στο Μόναχο, και των συνεργατών του φον Πάπεν.

Τίποτε δεν στέκει πια εμπόδιο στην εγκαθίδρυση ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, ταγμένου απόλυτα στην υλοποίηση των στόχων που είχε θέσει το *Mein Kampf*. Όλα υποτάσσονται σ' έναν ακραίο συγκεντρωτισμό. Με το θάνατο του στρατάρχη Χίντενμπουργκ, στις 2 Αυγούστου 1934, ο Χίτλερ αναλαμβάνει πα-

ράλληλα με τα καθήκοντα του καγκελαρίου και το ρόλο του αρχηγού του κράτους. Κύριος όλων των εξουσιών, είναι συνάμα «ανώτατος διοικητής του στρατού, πρόεδρος της κυβέρνησης, κάτοχος της εκετελεστικής εξουσίας και υπέρτατος δικαστής». Μόνο κατ' εξαίρεση θα συγκαλεί το υπουργικό συμβούλιο, τα μέλη του οποίου πρέπει να του ορκιστούν υπακοή και αφοσίωση. Οι πανίσχυροι κυβερνήτες των κρατιδίων, οι Staathalter, εξαρτώνται αποκλειστικά από τον Φύρερ και βγαίνουν από τους κόλπους των πιο αξιόπιστων κομματικών μελών.

Μετά τις μεγάλες εκκαθαρίσεις του Ιουνίου 1934, ο Χίτλερ ελέγχει απόλυτα το NSDAP. Τη διαχείριση του «μοναδικού κόμματος» αναλαμβάνει ο Ρούντολφ Ες, που έχει χριστεί επίσημος διάδοχος του ηγέτη του Τρίτου Ράιχ. Το κόμμα λειτουργεί εκ παραλήλου με τις τοπικές αρχές τις οποίες ελέγχει, παραμένει όμως κόμμα μιας μειοψηφίας, και οι δημόσιοι λειτουργοί δεν είναι υποχρεωμένοι να ανήκουν σ' αυτό. Κι εδώ παρατηρούμε έναν ακραίο συγκεντρωτισμό, με την κατάτμηση σε *Gaue* (με επικεφαλής τους *Gauleiter*), ύστερα σε κύκλους, ομάδες, πυρήνες και συγκροτήματα, που συγκροτούν από κοινού με τη δημόσια διοίκηση, τον στρατό, τα Ες-Ες κ.λπ. ένα σύμπλεγμα ανταγωνιστικών εξουσιών και αντιεξουσιών.

Ο αστυνομικός μηχανισμός εξοπλίζεται με τρομακτική δύναμη. Ο ρόλος των Ες-Α υποβαθμίζεται για χάρη των Ες-Ες, που σχηματίζουν έναν αληθινό στρατό 200.000 αντρών, χωρισμένο σε επίλεκτες μονάδες κρούσης (*Waffen SS*) και σε «μονάδες της νεκροκεφαλής», ταγμένες στην εξυπηρέτηση πιο πεζών καθεστωτικών αναγκών (αστυνομία, φρουρά στρατοπέδων κ.λπ.). Κοιτίδα μιας μελλοντικής φυλετικής αριστοκρατίας, τα Ες-Ες περνούσαν από εξονυχιστική επιλογή και διαφώτιση και υπάκουγαν στο πρόσταγμα του *Reichsführer* Χάινριχ Χίμμλερ που ασκούσε ταυτόχρονα τον έλεγχο της Γκεστάπο. Στενά συνδεδεμένες με το ναζιστικό κόμμα, οι οργανώσεις αυτές θα βρεθούν σε ανταγωνισμό και κατόπιν σε ανοιχτή αναμέτρηση με την υπηρεσία της στρατιωτικής αντικατασκοπείας, την Abwehr, που διευθυνόταν από τον ναύαρχο Κανάρις. Οι μέθοδοί τους διαπνέονταν από πρωτόγνωρη θηριωδία: βασανισμοί, δολοφονίες, προμελετημένες «αυτοκτονίες», στρατόπεδα συγκέντρωσης προορισμένα να μετατραπούν στα χρόνια του πολέμου σε στρατόπεδα εξόντωσης. Το 1939 υπήρχαν κιόλας περίπου ένα εκατομμύριο κρατούμενοι στα στρατόπεδα αυτά, που έφταναν τα εκατό, με πιο διαβόητα την εποχή αυτή το Μπούχενβαλντ και το Νταχάου.

Η στρατολόγηση οπαδών εξασφαλίζεται από την έντονη επιρροή του καθεστώτος στο εκπαιδευτικό σύστημα. Το προσωπικό «εκκαθαρίζεται» προσεκτικά, καθηγητές και μαθητές υποβάλλονται σε αυστηρότατο έλεγχο όπως και τα βιβλία. Την τακτική αυτή θα συνεχίσουν οι οργανώσεις νεολαίας που υπάγονται στο κόμμα, πρώτα η Jungvolk και μετά η Hitlerjugend, αποβλέποντας στη διάπλαση πειθήνιων υπηκόων με καλή σωματική και στρατιωτική κατάρτιση και τυφλά αφοσιωμένων στο καθεστώς. Ακόμη εντατικότερη είναι η προπαγάνδα που διευθύνεται από τον Γκαίμπελς. Αξιοποιώντας, όπως και στην Ιταλία αλλά με τρόπο πολύ περισσότερο κραυγαλέο, τα μέσα ενημέρωσης και μαζικής κινη-

τοποίησης και ιδιαίτερα τις μεγαλόσχημες τελετές (με σημαντικότερη τη «μέρα του κόμματος» στη Νυρεμβέργη), επιχειρεί να φανατίσει τον γερμανικό λαό. Επιπλέον, το «Εθνικό Πολιτιστικό Επιμελητήριο» και η αστυνομία φροντίζουν να απαγορεύουν οτιδήποτε δεν προσαρμόζεται στην ιδεολογική γραμμή του κόμματος. Οι βιβλιοθήκες εκκαθαρίζονται και χιλιάδες «ανατρεπτικά» συγγράμματα πυρπολούνται σε τεράστιες πυρές. Η πνευματική ζωή της Γερμανίας γνωρίζει ραγδαία κατάπτωση, καθώς πολυάριθμοι διανοούμενοι, συγγραφείς και καλλιτέχνες (από τον Άλμπερτ Αϊνστάιν ώς τον Τόμας Μαν, από τον Στέφαν Τσβάιχ ώς τον Φριτς Λανγκ, από τον Γκέοργκ Γκρος ώς τον Μπέρτολντ Μπρεχτ) φεύγουν από τη χώρα ή αρνούνται να συνεχίσουν το έργο τους.

Η ρατσιστική πολιτική, που αποτελεί τον πυρήνα του συστήματος, εκδηλώνεται ταυτόχρονα με μέτρα «υπεράσπισης της φυλής» (υλικά οφέλη και τιμητικές χορηγίες για τις οικογένειες «γνήσιων Αρίων», στείρωση και ύστερα εξόντωση των μειονεκτικών ατόμων) και με μια νομοθεσία ενάντια στους Εβραίους που γίνονται ήδη στόχος πολλαπλών επιθέσεων. Οι νόμοι της Νυρεμβέργης, που θεσπίζονται το 1935, στερούν από τους Εβραίους το δικαίωμα της ψήφου και τους αποκλείουν από πλήθος επαγγέλματα: εμπόριο, τράπεζες, εκδόσεις, νομικά και ιατρικά επαγγέλματα, δημόσιες θέσεις κ.λπ. Συνάμα απαγορεύουν κάθε γάμο ή σεξουαλική επαφή μεταξύ Εβραίων και «Αρίων». Τους επιβάλλονται ποικίλες άλλες καταπιέσεις και διακρίσεις – να φοράνε το κίτρινο άστρο, να μην μπαίνουν σε πολλούς δημόσιους χώρους. Μετά το 1938 οι ναζί θα υποβάλουν τους Εβραίους σε κύμα διωγμών που στα χρόνια του πολέμου θα επεκταθούν σε ολόκληρη την κλίμακα της κατεχόμενης Ευρώπης, καταλήγοντας στη μεγαλύτερη και φρικιαστικότερη γενοκτονία της ιστορίας.

Αλλά πριν από το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με τον «κύριο εχθρό της αρίας φυλής», η Γερμανία έπρεπε να βγει από την κρίση και να προετοιμάσει την αναπόφευκτη αναμέτρησή της με τις χώρες της δημοκρατίας. Αντίθετα με τις πρώτες εξαγγελίες του, ο ναζισμός δεν ζητάει να ανατρέψει τον καπιταλισμό, το αντίθετο μάλιστα. Η χιτλερική δικτατορία, όπως κι εκείνη που είχε θριαμβεύσει μια δεκαετία πριν στη Ρώμη, τελικά θα ενδυναμώσει τα μεγάλα ιδιωτικά συμφέροντα, αρκεί αυτά να είναι πρόθυμα να συνεργαστούν με το καθεστώς και να αναγνωρίζουν στο κράτος ρόλο καθοδηγητή στην οικονομική ζωή. Με αντάλλαγμα την υπακοή τους, αποκομίζουν μεγάλα οφέλη από την ανόρθωση της Γερμανίας και τη χειραγώγηση του εργατικού κινήματος. Όπως και στην Ιταλία, τα συνδικάτα διαλύονται και αντικαθίστανται από συντεχνιακές ενώσεις. Η καθεμία έχει τον «φύρερ» της και όλες ενσωματώνονται υποχρεωτικά στη μία και μοναδική ομοσπονδία, το Μέτωπο Εργασίας, που θέτει ως στόχο του να «ρυθμίζει τις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας σύμφωνα με το συλλογικό συμφέρον». Στο ξεκίνημα του καθεστώτος, ο δόκτωρ Σαχτ εισάγει έναν ευέλικτο οικονομικό προγραμματισμό· στα 1936 του αφαιρείται ωστόσο ο έλεγχος της οικονομίας για να δοθεί στον Γκαίρινγκ που διεκπεραιώνει τις προβλέ-

ψεις του σχεδίου, αυτή τη φορά με ξεκάθαρο στόχο την προετοιμασία του πολέμου. Επίσης εγκαινιάζονται μεγάλα έργα για την απορρόφηση των ανέργων.

Σιγά σιγά η Γερμανία στρέφεται στην αυτάρκεια, ψάχνοντας να περιορίσει τις εισαγωγές της και να καταστήσει την οικονομία της ανεξάρτητη από τρίτες χώρες. Για το σκοπό αυτό ενισχύεται η γεωργική ανάπτυξη και καταπολεμάται η αγροτική έξοδος και η πολυδιάσπαση των γαιών· συνάπτονται με ορισμένες χώρες συμφωνίες *κλήρινγκ* (όπου κάθε εισαγωγή θα πρέπει να αντισταθμίζεται από εξαγωγή αντίστοιχης αξίας προς τη χώρα προέλευσης)· αναπτύσσεται επίσης, χάρη στην εξέλιξη της χημικής βιομηχανίας, η κατασκευή υποκατάστατων ή *ερζάτς* προϊόντων (συνθετικό καουτσούκ, συνθετική βενζίνη, τεχνητά υφάσματα κ.λπ.), ώστε να περιοριστούν οι αγορές από το εξωτερικό.

Ενώ το βιοτικό επίπεδο μένει στάσιμο, η παραγωγή αυξάνει θεαματικά. Στα 1939 η Γερμανία καλύπτει μόνη της τις ανάγκες της σε σιτάρι, σε βούτυρο και σε ζάχαρη, και αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη βιομηχανική δύναμη στον κόσμο. Η ανεργία έχει εξαφανιστεί σχεδόν παντελώς. Μα καθώς οι δυνατότητες να απορροφηθούν τα ντόπια προϊόντα παραμένουν χαμηλές, από το 1936 εμφανίζεται η ανάγκη να διοχετευθεί μερίδα της παραγωγής σε στρατιωτικούς σκοπούς. Μια και η βιομηχανική ανάπτυξη του Ράιχ σε μεγάλο ποσοστό βασίζεται σε μια πολιτική εξοπλισμών και στην κατάκτηση ενός οικονομικού χώρου ικανού να εξασφαλίσει στη Γερμανία βασικά αγαθά και ανταλλακτικές διεξόδους, το χιτλερικό καθεστώς θα επιδοθεί μετά το 1938 σε μια πολιτική δυναμικών επεμβάσεων που οδηγεί μοιραία σε πανευρωπαϊκό πόλεμο.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Αν ο χιτλερικός ολοκληρωτισμός κυριάρχησε στη Γερμανία τόσο γρήγορα και απόλυτα, αυτό δεν οφείλεται αποκλειστικά στις ευνοϊκές προϋποθέσεις που υπήρχαν στη χώρα, η αιτία των οποίων θα πρέπει να αναζητηθεί περισσότερο στην πορεία της σύγχρονης ιστορίας της και λιγότερο στα μύχια της «γερμανικής ψυχής»· είναι ακόμη γιατί ο ηγέτης του ναζισμού είχε την ευκαιρία να αντλήσει διδάγματα από τη μουσσολινική εμπειρία, μια εμπειρία που προσαρμοζόταν αδιάκοπα στις πολυποίκιλες εσωτερικές ή εξωτερικές συγκυρίες που αντιμετώπιζε ο φασισμός, και γιατί επωφελήθηκε σε κάποιο βαθμό από την ύπαρξη ενός τέτοιου «προτύπου». Το πρότυπο αυτό ο Χίτλερ θα το ξεπεράσει γρήγορα, για να επηρεάσει ύστερα με τη σειρά του τον Λατίνο ομόλογό του, ποτέ του όμως δεν έκρυψε πως είχε ασκήσει βαθιά επιρροή και στον ίδιο.

Η μεταβολή του ελεγχόμενου πλουραλισμού, που είχε επιβάλει ο Μουσσολίνι μετά την πορεία του προς τη Ρώμη, σε ολοκληρωτική δικτατορία που καταπνίγει κάθε αντίδραση και αποβλέπει ξεκάθαρα στη χειραγώγηση των μαζών συντελείται όπως είδαμε στα χρόνια 1925-1926. Με τη θέσπιση των «φασιστικότατων» νόμων, από το σύστημα που καθιέρωνε ο καταστατικός νόμος του 1848

μένουν μονάχα οι εξωτερικοί τύποι. Η μοναρχία διατηρείται, μα ο βασιλιάς –στην περίπτωση αυτή ο άτολμος Βίκτωρ-Εμμανουήλ Γ΄, που επέτρεψε να γίνει η πορεία προς τη Ρώμη προκειμένου να σώσει το στέμμα του– περιορίζεται σε ρόλο διεκπεραιωτικό και τελετουργικό. Η γερουσία (Senato) συνεχίζει να υπάρχει, μια και κρίνεται ωφέλιμος ο συσχετισμός της με την αρχαία ρωμαϊκή σύγκλητο (Senatus), και επιτρέπει τη χειραγώγηση της παλιάς ιθύνουσας τάξης, όμως ενώ το καθεστώς γεμίζει με τιμές τα μέλη αυτής της αξιοσέβαστης ομήγυρης δεν της αφήνει καμία ουσιαστική εξουσία. Το σώμα των βουλευτών εκλέγεται σε συνθήκες που το κάνουν να εξαρτάται στενά απ' το κόμμα. Θα αντικατασταθεί στα 1938 από ένα «Συμβούλιο των Φάσι και των Συντεχνιών» με αρμοδιότητες καθαρά συμβουλευτικές και μέλη τους αρχηγούς των φασιστικών συντεχνιών.

Η πραγματική εξουσία ανήκει αποκλειστικά στον *Ντούτσε*, που θεωρητικά είναι υπόλογος μονάχα στον βασιλιά και συγκεντρώνει μεγάλες δικαιοδοσίες: οικονομικές ως υπουργός των συντεχνιών και στρατιωτικές ως ανώτατος αρχηγός του στρατού. Διορίζει και παύει τους υπουργούς, που δεν είναι παρά εκτελεστικά του όργανα, και μπορεί να νομοθετεί με διατάγματα χωρίς κανέναν κοινοβουλευτικό έλεγχο. Στο έργο του ο Μουσσολίνι επικουρείται από το «Μεγάλο Συμβούλιο του Φασισμού», όπου συμμετέχουν μαζί με τους παλιούς του συντρόφους οι υπουργοί και ορισμένοι κορυφαίοι αξιωματούχοι.

Το μοναδικό κόμμα έχει αποστολή να οργανώνει και να παρακολουθεί τον πληθυσμό και να εξασφαλίζει τη διαρκή συνεισφορά του στις ανάγκες του καθεστώτος, διαδίδοντας τα συνθήματα που εκπορεύονται από την ηγεσία και επιβλέποντας την εφαρμογή τους. Συμμετέχει ακόμη στην τήρηση της τάξης μέσω της πολιτοφυλακής, παραστρατιωτικού οργανισμού με δύναμη 700.000 ανδρών στα 1940. Την εποχή αυτή το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα έχει στις τάξεις του, χωρίς να υπολογίσουμε τις συνεργαζόμενες οργανώσεις, περίπου 3 εκατομμύρια μέλη. Μερικοί είναι συνειδητά στελέχη του, κάποτε από τα ηρωικά χρόνια των «σκουάντρι», άλλοι –προφανώς οι περισσότεροι– συμμετέχουν από επαγγελματική υποχρέωση (οι εκπαιδευτικοί και οι περισσότεροι δημόσιοι υπάλληλοι θα πρέπει επίσημα να διαθέτουν την κομματική ταυτότητα, την *τεσσέρα*) ή από απλό καιροσκοπισμό. Πρόκειται λοιπόν για ένα κόμμα «εκλεκτών», με σύνθεση που επηρεάζεται κατά καιρούς από βαθιές εκκαθαρίσεις, με την ευθύνη του παντοδύναμου γενικού γραμματέα του. Από το 1931 ώς το 1939, ο ρόλος αυτός ανήκει στον Ακίλλε Σταράτσε.

Όπως και στη Γερμανία, το ζήτημα δεν είναι μόνο να υποκύψει το έθνος στη θέληση της ιθύνουσας τάξης ούτε να δοθεί απόλυτη προτεραιότητα στην εξυπηρέτηση των κοινωνικών συμφερόντων της, όπως συμβαίνει στα κλασικά δικτατορικά καθεστώτα που ξεφυτρώνουν παντού στην Ευρώπη. Με την πρωτογενή σημασία του όρου ο φασισμός, δηλαδή το σύστημα του Μουσσολίνι και το γερμανικό του αντίστοιχο, έχει χαρακτήρα διαφορετικό. Αυταρχικός, με την έννοια ότι δεν ανέχεται καμιά αντίθεση και κανένα εμπόδιο στην κυρίαρχη «βούληση» του ηγέτη του έθνους, είναι παράλληλα, και με πολύ συγκεκριμένο

τρόπο, *ολοκληρωτικός*, πράγμα που σημαίνει ότι προσπαθεί να ελέγξει και να κατευθύνει σε όλους τους χώρους τη σκέψη και δράση του κάθε ατόμου, να υποτάξει το σύνολο των πολιτών στο κόμμα και στο κράτος και να εισχωρήσει βαθιά στο κοινωνικό σώμα, με στόχο αφενός να αποσπάσει μια συναίνεση όσο το δυνατόν ευρύτερη και αφετέρου να μεταμορφώσει ριζικά την κοινωνία και τα άτομα που την αποτελούν. Τελικός του στόχος, η διάπλαση ενός «νέου ανθρώπου», τελείως διαφορετικού από τον τύπο που είχε διαμορφώσει η κοινωνική οργάνωση και η κουλτούρα της αστικής τάξης.

Ο προσηλυτισμός των Ιταλών ενόψει αυτών των στόχων διενεργείται σε δύο επίπεδα. Πρώτα πρώτα στην εκπαίδευση, που αποβλέπει λιγότερο στη διαμόρφωση καλλιεργημένων αντιλήψεων και υπεύθυνων πολιτών και περισσότερο σε μια φυλή ανθρώπων εύρωστη, θαρραλέα, πειθαρχημένη, ανθεκτική και αφοσιωμένη με φανατισμό στο καθεστώς. Πέρα από το σχολείο, που χαρακτηρίζεται από έντονη φασιστικοποίηση (οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν με μαύρα πουκάμισα), και το πανεπιστήμιο (όπου οι καθηγητές, οι περισσότεροι μεγαλοαστικής καταγωγής, υποστηρίζουν τον φασισμό), οι νέοι και των δύο φύλων στρατολογούνται από τα οχτώ τους χρόνια στα διάφορα τμήματα της *Opera nazionale Balilla*. Εφοδιάζονται με στολές και με ψεύτικα όπλα και συμμετέχουν σε επιδείξεις και παρελάσεις. Στα αγόρια καλλιεργείται η αγάπη για την ομαδική ζωή και τη στρατιωτική δράση. Τα κορίτσια υφίστανται κι αυτά σωματική και κοινωνική διαπαιδαγώγηση με στόχο να γίνουν «ψυχωμένες μητέρες», έτοιμες να θυσιάσουν τα παιδιά τους για χάρη του έθνους και του Ντούτσε.

Ακολουθεί η προπαγάνδα, που έχει χαρακτήρα φορτικό και χρησιμοποιεί μαζικά τα σύγχρονα μέσα ενημέρωσης και πνευματικής χειραγώγησης. Τύπος, ραδιόφωνο, κινηματογραφικά επίκαιρα, κόμικς, γιγαντοαφίσες, μεγάλες αθλητικές συναντήσεις, όλα ελέγχονται στενά από το καθεστώς με τη βοήθεια του υπουργείου Τύπου και Προπαγάνδας, που μετατρέπεται το 1937 σε υπουργείο Λαϊκού Πολιτισμού (*Minculpop*) – όλα τους αγωνίζονται να προσηλυτίσουν τις μάζες, να διαδώσουν τα συνθήματα του καθεστώτος («Πίστευε, υπάκουε, πολέμα», «Ο Μουσσολίνι έχει πάντα δίκιο», κ.λπ.) και να καλλιεργήσουν έναν επιθετικό εθνικισμό.

Τέλος, για να εξασφαλίσει τη συμμόρφωση των ιταλικών μαζών και να νεκρώσει κάθε επαναστατική ή έστω διεκδικητική διάθεση, το κορπορατιστικό κράτος εκχωρεί στα συνδικάτα που ελέγχει το μονοπώλιο των επαφών μεταξύ εργοδοσίας και μισθωτών και υποτάσσει την οικονομική και κοινωνική ζωή στις κρατικές επιταγές. Στα 1934 τα φασιστικά συνδικάτα εντάσσονται σε συντεχνίες που εκπροσωπούνται σ' ένα Εθνικό Συμβούλιο από κοινού με τους εκπροσώπους του κράτους και τα μέλη του κόμματος. Παρά τις επιφάσεις ταξικής συνεργασίας και κοινωνικής σύμπνοιας, το σύστημα ευνοεί την εργοδοσία, η οποία κυριαρχεί σε όλα τα επίπεδα, μια και οι εκπρόσωποι των εργατών δεν είναι παρά υπάλληλοι των φασιστικών συνδικάτων, που σπουδάζουν σε ιδρύματα όπου έχουν πρόσβαση σχεδόν μόνο οι αστοί. Όσο για τους βιομηχά-

νους και τους γαιοκτήμονες που στελεχώνουν τις επαγγελματικές οργανώσεις και το Εθνικό Συμβούλιο Συντεχνιών, διατηρούν κατά κανόνα στενές επαφές με τους ηγέτες του φασισμού. Είναι αλήθεια ότι το κόμμα και το καθεστώς δημιούργησαν με τα χρόνια μία νέα ηγετική ελίτ, που συμβιώνει ωστόσο με την πατροπαράδοτη ιθύνουσα τάξη.

Προκειμένου να περιφρουρήσει τα προνόμιά της και την υλική επιβολή της, η τάξη αυτή αναγκάζεται να προσαρμοστεί στην επίβλεψη που ασκεί το κράτος στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας. Αφού τα πρώτα χρόνια ακολούθησε μια οικονομική πολιτική καθαρά φιλελεύθερη, το καθεστώς στράφηκε στη συνέχεια σε μία οικονομία κατευθυνόμενη, η οποία ώς το 1932-1933 χαρακτηρίζεται προπάντων από τις μεγάλες παραγωγικές «μάχες» (ιδιαίτερα τη «μάχη του σιταριού»), την αξιοποίηση νέων εκτάσεων που προκύπτουν από εκχερσώσεις ανθυγιεινών ζωνών (Ποντίνα έλη στα νότια της Ρώμης, Μαρέμμα της Τοσκάνης) και την ανάληψη κολοσσιαίων δημόσιων έργων (αυτοκινητόδρομοι, σιδηρόδρομοι, εξωραϊσμός της πρωτεύουσας). Όταν η κρίση φανέρωσε την ανεπάρκεια ενός τέτοιου μερικού παρεμβατισμού, το καθεστώς υιοθέτησε κι αυτό τη γραμμή της αυτάρκειας και των ακατάπαυστων εξοπλισμών, προβάλλοντας ως πρόσχημα μια «δημογραφική πίεση», που ήταν ωστόσο εντελώς σχετική και στην οποία είχε συντελέσει ο ίδιος ο Ντούτσε, θεσπίζοντας από το 1926 μέτρα ενίσχυσης της γεννητικότητας και εμποδίζοντας πολλούς Ιταλούς να μεταναστεύσουν.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, το φασιστικό καθεστώς διαθέτει κατά βάθος ευρύτερη συναίνεση, ενθουσιώδη για μερικούς, παθητική για την πλειονότητα των Ιταλών, ανάλογα με τα σημεία που έκριναν θετικά στην πολιτική του: την επιστροφή στην «κοινωνική ειρήνη» για τους πλουσίους, τις δυνατότητες προαγωγής και κοινωνικής ανόδου που πρόσφερε το κόμμα και οι συνεργαζόμενες οργανώσεις του για τα μεσαία στρώματα, την τολμηρή κοινωνική νομοθεσία και τη μείωση της ανεργίας για τις λαϊκές τάξεις των πόλεων. Όλοι επίσης απολαμβάνουν το γόητρο που προσφέρουν στην Ιταλία ορισμένες επιτυχίες της εξωτερικής της πολιτικής (στη Στρέζα το 1935, ο Μουσσολίνι εμφανίστηκε σε ρόλο ρυθμιστή της ευρωπαϊκής ειρήνης), η αποικιακή εξάπλωση (Αιθιοπία 1935-1936) και οι επιτυχίες που παρατηρούνται σε κάποιους τομείς: στον εκσυγχρονισμό της χώρας (όπου πια «τα τραίνα φτάνουν στην ώρα τους»!)· στην έλξη που ασκεί το καθεστώς και ο ηγέτης του σε ορισμένους επίλεκτους ευρωπαϊκούς κύκλους· στις εντυπωσιακές εμφανίσεις των Ιταλών αθλητών που κέρδισαν δύο φορές το παγκόσμιο κύπελλο ποδοσφαίρου το 1934 και το 1938, και ήρθαν τρίτοι μετά τη Γερμανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου, το 1936. Τον Φεβρουάριο του 1929 η υπογραφή των συμφωνιών του Λατερανού, που ρύθμιζαν τη διένεξη με την Αγία Έδρα και αναγνώριζαν ως θρησκεία του κράτους τον καθολικισμό, αποτέλεσε πρωταρχικό θεμέλιο αυτής της συναίνεσης, αν και από το 1931 εμφανίστηκαν δυσχέρειες στον τομέα των οργανώσεων της νεολαίας, τις οποίες φιλοδοξούσε να ελέγξει το καθεστώς.

Μετά τον πόλεμο της Αιθιοπίας, ο Μουσσολίνι θέλησε να αποτιμήσει την προσήλωση των λαϊκών μαζών στο καθεστώς του και τις πιθανότητες που αυτό είχε να επιβιώσει ύστερα από το θάνατό του. Η διάγνωσή του ήταν απαισιόδοξη. Παρά τις προσπάθειες του φασισμού να αντιστρέψει την πορεία των πραγμάτων, η Ιταλία του φαινόταν να βυθίζεται στην παρακμή, όπως έδειχνε και η επιβράδυνση των δημογραφικών ρυθμών της. Για τον Ντούτσε, η εξέλιξη αυτή είχε αιτίες κατά βάση ηθικές, σχετικές με τη διαιώνιση της ηγεμονίας που ασκούσαν οι παραδοσιακές ολιγαρχίες στην κοινωνία και την κουλτούρα της Ιταλίας. Παρασυρμένες και «εκφυλισμένες» από τη δυτικοευρωπαϊκή μπουρζουαζία, μέτοχοι των αντιλήψεων και των φιλήδονων συνηθειών της, δεν διέθεταν πια την αναγκαία ζωντάνια για να ενεργοποιήσουν τις μάζες των Ιταλών και να μετατρέψουν την Ιταλία σε έθνος υπολογίσιμο, με βλέψεις στην ηγεμονία της Ευρώπης, όπως η Γερμανία ή η Σοβιετική Ρωσία. Έπρεπε λοιπόν οι Ιταλοί να αφυπνιστούν και να σαρωθούν και τα ύστατα λείψανα του παλαιού καθεστώτος. Αυτός θα είναι ο κύριος στόχος της κίνησης που ο ιστορικός Ντε Φελίτσε ονόμασε «πολιτιστική επανάσταση του φασισμού» – μιας αντιαστικής επανάστασης που αναβιώνει τον ακτιβισμό του πρώιμου φασισμού και αποβλέπει στη ριζοσπαστική κινητοποίηση των μαζών. Θαυμαστής των επιτευγμάτων του Χίτλερ, ο Μουσσολίνι θέτει ως πρώτη προτεραιότητα του φασισμού τη δημιουργία ενός «νέου ανθρώπου», που θα συγκέντρωνε ορισμένα γνωρίσματα –δυναμισμό, ταχύτητα, αποφασιστικότητα, ηρωισμό, αυτοθυσία, περιφρόνηση των υλικών ανέσεων κ.λπ.– και θα ήταν η απάντηση στην ξεπεσμένη ζωή των αστών. Έτσι, από το 1938 επιδίδεται στην απομίμηση της ναζιστικής Γερμανίας, εισάγοντας στην καθημερινή ζωή της ιταλικής χερσονήσου, μαζί με στοιχεία εντελώς κωμικά (καθιερώνεται το «βήμα της χήνας» με την επωνυμία «ρωμαϊκό βήμα», στην καθομιλουμένη οι αντωνυμίες tu [«εσύ»] και voi [«εσείς»] υποκαθιστούν την καθιερωμένη χρήση του τρίτου προσώπου που θεωρείται «δείγμα ενός λαού λακέδων», κ.λπ.), συνήθειες άσχετες με την πνευματική του ταυτότητα. Πρώτο βήμα η εξαγγελία μιας ρατσιστικής νομοθεσίας με στόχο τους Εβραίους, που εφαρμόστηκε πάντως πολύ χαλαρά.

Αντί για την αυξημένη προσήλωση των μαζών στους στόχους του φασισμού, στις παραμονές του πολέμου γίνεται φανερό πως η συναίνεση που διέθετε το καθεστώς λίγα χρόνια πρωτύτερα έχει σημαντικά διαβρωθεί. Η σκλήρυνση του φασιστικού ολοκληρωτισμού, η στροφή του σε ξένα πρότυπα που απορρίπτονται αυθόρμητα από τους Ιταλούς, ο φόβος μιας σύρραξης την οποία ο Μουσσολίνι επιμένει να χαρακτηρίζει αναπότρεπτη, καθώς και οι δυσάρεστες επιπτώσεις της κρίσης και της λιτότητας που συνεπάγεται η επιδίωξη παραγωγικής αυτάρκειας, όλα συντελούν στην αποξένωση του καθεστώτος από σημαντική μερίδα του πληθυσμού. Μέχρι και στο εσωτερικό του φασιστικού κινήματος προβάλλει αυτό ένα ρεύμα αντίδρασης, ιδιαίτερα στους νέους. Η κήρυξη του πολέμου, ενάντια στη σχεδόν ομόφωνη επιθυμία του ιταλικού λαού, θα ξεσκεπάσει στα μάτια των ιθυνόντων του τις αδυναμίες ενός καθεστώτος φαινο-

μενικά απρόσβλητου ώς τα 1939, που εμφανιζόταν ως πρότυπο μιας μεγάλης μερίδας των ηγετικών στρωμάτων μίας χειμαζόμενης Ευρώπης.

Η ΜΕΤΑΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΥΤΑΡΧΙΚΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ

Με τίμημα μια τεράστια οπισθοδρόμηση των πολιτικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μια επίσης σαφή πολιτιστική ασφυξία και τον αναπροσανατολισμό των οικονομιών τους με σκοπό τη συστηματική προετοιμασία του πολέμου, η φασιστική Ιταλία και η χιτλερική Γερμανία κατάφεραν να περιστείλουν τις συνέπειες της κρίσης και συνάμα να λύσουν ορισμένα προβλήματα που αντιμετώπιζαν από τα τέλη του 19ου αιώνα – ιδιαίτερα πώς να ενσωματώσουν τις μάζες χωρίς να προκαλέσουν υπερβολική αναστάτωση στις καπιταλιστικές δομές της οικονομίας και της κοινωνίας.

Είναι αυτονόητο ότι στις συνθήκες αυτές ο «φασισμός» με την πρωτογενή σημασία του όρου μπορούσε να χρησιμεύσει ως πρότυπο ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών που είχαν σοβαρά κλονιστεί από τον πόλεμο, την απειλή της επανάστασης και την κρίση που ακολούθησε. Η έλξη του απέβαινε ισχυρότερη από τη στιγμή που η σκλήρυνση του μουσσολινικού καθεστώτος έφερε την Ιταλία στο πλευρό του Ράιχ, διαμορφώνοντας στην καρδιά της Ευρώπης ένα ολοκληρωτικό μπλοκ, μια «φασιστική επικράτεια» που άρχισε να συγκεντρώνει στη δεκαετία του 1930 τα βλέμματα αρκετών ενεργών ή επίδοξων δικτατόρων, που δρούσαν στις τέσσερις γωνιές της Ευρώπης.

Είναι αναντίρρητο ότι ο Χίτλερ και ο Μουσσολίνι κοίταξαν να εκμεταλλευθούν αυτή τη γοητεία που ασκούσαν τα καθεστώτα τους. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, ο πρώτος θα επιχορηγεί ορισμένες φασιστικές ή φασίζουσες οργανώσεις που η δράση τους του φαίνεται να ευνοεί την επίτευξη των διεθνών του στόχων, όπως η Χάιμβερ του Αυστριακού πρίγκιπα Στάρεμπεργκ. Μετά το 1931 η βοήθεια που δίνεται σ'αυτά τα κινήματα θα επεκταθεί, καθώς ο Ντούτσε επιδιώκει άλλοτε να αποσταθεροποιεί κάποιες χώρες ενισχύοντας τους φορείς της ανωμαλίας (παράδειγμα οι Ουστάσι στη Γιουγκοσλαβία), άλλοτε να διαθέτει ευνοϊκές πολιτικές πελατείες (η Χάιμβερ θα παίξει ρόλο αποφασιστικό στο αποτυχημένο ναζιστικό πραξικόπημα στην Αυστρία τον Ιούλιο του 1934) και άλλοτε να περιορίζει την έλξη της ναζιστικής Γερμανίας, μια και ώς το 1935 οι δύο ολοκληρωτικές δικτατορίες ασκούν ανταγωνιστικά την επιρροή τους στις ζώνες του Δούναβη και των Βαλκανίων. Αλλά και ο Χίτλερ δεν το βάζει κάτω και με την κατάληψη της εξουσίας σπεύδει να υποστηρίξει φιλοναζιστικές οργανώσεις, όπως η πολωνική «Φάλαγγα» ή το σουδητικό κίνημα του Κόνραντ Χένλαϊν στην Τσεχοσλοβακία.

Όσο για τη δράση των ιταλικών και γερμανικών υπηρεσιών στις μεγάλες χώρες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, εν δυνάμει αντίπαλες του μαύρου ή του φαιού ολοκληρωτισμού, ούτε οι ιθύνοντες της Ρώμης ούτε του Βερολίνου νοιάζο-

νταν εδώ να ευνοήσουν τη δημιουργία φασιστικών καθεστώτων. Συστήματα αμιγώς εθνικιστικά καθώς ήταν, με σκοπούς ιμπεριαλιστικούς και κατακτητικούς, ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός δεν είχαν το παραμικρό συμφέρον να διευκολύνουν στις γειτονικές τους χώρες τη δημιουργία ισχυρών καθεστώτων ικανών να κινητοποιήσουν τις ζωτικές τους δυνάμεις, εμποδίζοντας τελικά την εκπλήρωση των φιλοδοξιών τους. Αντίθετα θα ήταν ευκταίο γι' αυτούς, αν στα εδάφη των αντιπάλων τους διέθεταν την αφοσίωση μικρών ομάδων που θα επιδίδονταν σε αποσταθεροποιητικές ενέργειες. Τέτοια έννοια είχε η οικονομική βοήθεια που παρείχαν οι πράκτορες του «Μινικούλποπ» στο «Φρανσισμό» του Γάλλου Μπυκάρ, στον Άγγλο Όσβαλντ Μόσλεϋ και τη Βρετανική Ένωση Φασιστών, ή στον Ισπανό Χοσέ-Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα· ή τα επιδόματα της γερμανικής πρεσβείας στους δημοσιογράφους και τους πολιτικούς που η δράση και τα κείμενά τους κρίνονταν «θετικά» από τους ηγέτες του ναζισμού. Παρ' όλ' αυτά, σε ορισμένες χώρες που δεν είχαν τη δύναμη να εφαρμόσουν μια αυτόνομη εξωτερική πολιτική και θα μπορούσαν σε τέτοιες συνθήκες να αποτελέσουν δορυφόρους, το ενδεχόμενο ενός φιλοφασιστικού ή φιλοναζιστικού κινήματος μπορούσε να συζητηθεί σοβαρά στη Ρώμη ή στο Βερολίνο. Η υποστήριξη του Φύρερ στους Σουδήτες και τους Αυστριακούς ναζί, η καίρια συνδρομή του Μουσσολίνι στην ισπανική Φάλαγγα και στη συνέχεια η στρατιωτική βοήθεια που προσφέρει στον Φράνκο εντάσσονται σε τέτοιου είδους σχεδιασμούς.

Μολαταύτα ο πολλαπλασιασμός των στρατιωτικών και πολιτικών δικτατοριών που χαρακτηρίζει την Ευρώπη της δεκαετίας του 1930 δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως απλή «φασιστοποίηση» της γηραιάς ηπείρου. Αν ο φασισμός συσχετίζεται στο ξεκίνημά του ή λίγο αργότερα με το μεγάλο αντεπαναστατικό κύμα που σαρώνει την Ευρώπη την επαύριο του πολέμου, είναι ωστόσο μια ειδική περίπτωση και διαθέτει τα δικά του ξεχωριστά γνωρίσματα. Διεκδικεί τον τίτλο και το ρόλο του αμφισβητία της καθιερωμένης τάξης. Εξαγγέλλει τη συνεργασία των τάξεων και φιλοδοξεί να ενσωματώσει στο έθνος τις αδέσποτες μάζες, τις οποίες και υποδέχεται στους κόλπους του κόμματος. Διατηρεί ή ενισχύει τα προνόμια των παλιών κυρίαρχων στρωμάτων, αλλά μόνο στο βαθμό που δέχονται να απαρνηθούν την πολιτική μονοκρατορία τους. Ονειρεύεται έναν «νέο άνθρωπο», μια κοινωνία κι έναν πολιτισμό «αναγεννημένο» και βάζει το στόχο αυτό στο επίκεντρο του ολοκληρωτικού του προγράμματος. Όλα αυτά διαφέρουν πολύ από όσα διαδραματίζονται σε αρκετές χώρες της κεντρικής, ανατολικής και μεσογειακής Ευρώπης, όπου οι τρόποι παραγωγής και οι κοινωνικές δομές διατηρούν ακόμη από πολλές απόψεις έναν χαρακτήρα προβιομηχανικό.

Στο τμήμα αυτό της Ευρώπης, το σύντομο φιλελεύθερο δημοκρατικό διάλειμμα που διαδέχθηκε τη λήξη του πολέμου και που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή των δημοκρατικών καθεστώτων των νικητών, διαρκεί μόνο λίγα χρόνια. Δίχως τις φιλελεύθερες παραδόσεις και το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο που στη δυτική Ευρώπη ήταν το θεμέλιο και το στήριγμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η τελευταία σύντομα θα καταρρεύσει, δίνοντας τη θέση

της σε καθεστώτα της αυταρχικής δεξιάς. Τα περισσότερα εγκαινιάζονται με στρατιωτικό πραξικόπημα και κύριος στόχος τους είναι να εξαλείψουν την επαναστατική απειλή και να αποκαταστήσουν την εξουσία της παραδοσιακής ιθύνουσας τάξης.

Όλες σχεδόν οι δημοκρατίες που επέζησαν από το πρώτο αντεπαναστατικό κύμα (1919-1926) ή επηρεάστηκαν απ' αυτό μόνο εν μέρει, διατηρώντας μία τυπική επίφαση πλουραλισμού, θα υποκύψουν στο δεύτερο κύμα που πηγάζει από τη «μεγάλη κρίση» και τους κινδύνους που συνεπάγεται για τις κυρίαρχες ολιγαρχίες. Δεν είναι βεβαίως «φασισμός» αυτό που εγκαθιδρύεται στα κυβερνεία των δικτατόρων που προκύπτουν από την κρίση. Τα αυταρχικά καθεστώτα που διαδέχονται τη δημοκρατική ανάπαυλα δεν διαθέτουν τις ίδιες κοινωνιολογικές βάσεις ούτε το ίδιο κοινωνικό όραμα. Ο «φασισμός-καθεστώς» –για να επαναλάβουμε την έκφραση με την οποία διέκριναν οι Ιταλοί ιστορικοί τον φασισμό στην εξουσία από τον «φασισμό-κίνημα»– στηρίζεται σε μια ευκαιριακή και ταραχώδη συμμαχία μιας σύνθετης ιθύνουσας τάξης, όπου δεσπόζει ο ρόλος των επιχειρηματιών και βιομηχάνων και διαφόρων ομάδων των μεσαίων στρωμάτων. Προωθεί μία νέα τάξη πραγμάτων και διαδηλώνει, τουλάχιστον φραστικά, την επιθυμία του να αλλάξει τον άνθρωπο. Αντίθετα, οι δικτατορίες που ανθούν στην ανατολική Ευρώπη και τις παραμεσόγειες χώρες κατά τη δεκαετία του 1930 στηρίζονται σε τελείως διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο. Η βιομηχανική και χρηματιστική τάξη παραμένει ολιγάριθμη και τα μεσαία στρώματα σε καμία περίπτωση δεν κατέχουν ανάλογη θέση με εκείνα της Ιταλίας ή της Γερμανίας. Η εξουσία ασκείται λοιπόν, άμεσα ή με τη μεσολάβηση των στρατιωτικών, από την πατροπαράδοτη ιθύνουσα τάξη, που αποτελείται κατά κύριο λόγο από ιδιοκτήτες γης και επιβάλλει τη γραμμή της στα καθεστώτα ανάγκης που διαλέγει να εγκαθιδρύσει. Δεν ενδιαφέρεται, όπως στην Ιταλία ή τη Γερμανία, να στηρίξει τη νομιμότητά τους σε μια λαϊκή συγκατάθεση, την οποία θα εξασφάλιζε με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο τεχνητό, και ο σκοπός που βάζει δεν είναι να πλάσει μία νέα ανθρωπότητα, αλλά να αναβιώσει τους παραδοσιακούς θεσμούς, προσαρμόζοντας την κοινωνία στις προδιαγραφές τους.

Μολαταύτα ο φασισμός εκδηλώνεται σε δύο επίπεδα σ' αυτά τα κλασικά αντιδραστικά καθεστώτα. Πρώτα πρώτα στο «στυλ» που συχνά υιοθετούν οι ηγέτες τους, είτε για την αποτελεσματικότητά του είτε για να αποκτήσουν την ψευδαίσθηση μιας λαϊκής συναίνεσης είτε γιατί εκφράζει απλούστατα το κλίμα της εποχής. Τέτοιος ηγέτης είναι, για παράδειγμα, ο Γκέμπες, που αναλαμβάνει στα 1932 την ηγεσία της ουγγρικής κυβέρνησης και σκηνοθετεί μαζικές συγκεντρώσεις, παρελάσεις εθνικιστικών πολιτοφυλακών, ρυθμικές επευφημίες στον «πολυαγαπημένο ηγέτη του ουγγρικού έθνους». Ο Σαλαζάρ στην Πορτογαλία, ο Μεταξάς στην Ελλάδα, ο Φράνκο στην Ισπανία μετά τη νίκη των εθνικιστικών δυνάμεων, δεν αποφεύγουν ούτε την επαφή με το πλήθος ούτε τη σύσταση ένοπλων πολιτοφυλακών και κινημάτων νεολαίας στην υπηρεσία του καθεστώ-

τος. Τούτο δεν παύει όμως να διαφέρει ριζικά από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα μαζικής βάσης του Χίτλερ και του Μουσσολίνι.

Ο φασισμός με τη στενή σημασία του όρου συναντάται επίσης στις χώρες αυτές με την πρωτογενή μορφή του «φασισμού-κινήματος», υπό την έννοια ότι πολυάριθμες οργανώσεις διεκδικούν φασιστική ταυτότητα και με τις κοινωνικές τους καταβολές, την ιδεολογία, την επαναστατική φρασεολογία και τη βιαιότητα των μεθόδων τους παρουσιάζουν γνωρίσματα που ταυτίζονται στην ουσία με τα φασιστικά. Οι σχέσεις όμως ανάμεσα σ' αυτά τα κινήματα που αμφισβητούν την κατεστημένη τάξη και τις αυταρχικές εξουσίες που κυβερνούν το κομμάτι αυτό της Ευρώπης σπάνια είναι αρμονικές. Στην αρχή ο κυρίαρχος συνασπισμός αστών και μεγαλογαιοκτημόνων συχνά χρησιμοποιεί ομάδες φασιστικές ή φασίζουσες για να πνίξει την επαναστατική αναταραχή ή να εξουδετερώσει το εργατικό κίνημα. Στη συνέχεια καταγίνεται να τις αφομοιώσει και, όταν δεν το πετυχαίνει, να τις ξεφορτωθεί με τη βία. Μερικές φορές τα καθεστώτα ανάγκης που ελέγχονται από την ολιγαρχία επιβάλλονται ή μετασχηματίζονται μόνο και μόνο για να εμποδίσουν την κατάληψη της εξουσίας από τέτοιες οργανώσεις.

Κάτι τέτοιο βλέπουμε στη Λιθουανία, όπου ο πρώην καθηγητής της ιστορίας Βολντεμάρας επιβάλλει (1926) καθεστώς εκτάκτου ανάγκης· στη Λεττονία, όπου ο Κάρλις Ουλμάνις, αρχηγός της Αγροτικής Ένωσης, διευθύνει από το 1934 ένα στρατοκρατικό καθεστώς που καταδιώκει με τον ίδιο ζήλο σοσιαλιστές και «φασίστες» του «Πέρκονκρουστ», ο πρωτεργάτης του οποίου και άλλοτε μέλος των Φράικορπς, ο Ζέλμιν, επηρεάζεται έντονα από το χιτλερικό Ράιχ· στην Εσθονία, όπου οι συντηρητικοί ιθύνοντες καταφέρνουν να επιβληθούν στο αντισημιτικό και κορπορατιστικό κίνημα του στρατηγού Λάρκα και να επιβάλουν μια κατάσταση ανάγκης που κρατάει μέχρι τον πόλεμο· και τέλος στην Ουγγαρία, όπου το αυταρχικό κορπορατιστικό καθεστώς που επιβάλλει ο Γκέμπες στις αρχές της δεκαετίας συγκρούεται μετά το 1935 με το κόμμα των «Σταυρωτών Βελών» του φασίστα Σάλασι.

Μερικές φορές προκαλείται ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα στη δικτατορία των συντηρητικών δυνάμεων και τα φασιστικά κόμματα που βασίζονται περισσότερο στους χωρικούς και τους μικροαστούς. Στη Ρουμανία η φασιστική απειλή, με τη μορφή του κινήματος της Σιδηράς Φρουράς, προκαλεί στα 1938 τη δυναμική επέμβαση του ίδιου του βασιλιά Καρόλου, που διαλύει όλα τα κόμματα και εξοντώνει τον αρχηγό του κινήματος Κοντρεάνου. Στη Βουλγαρία ο στρατηγός Γκεοργκίεφ διαλύει στα 1934 τα παραδοσιακά κόμματα και τα φασιστικά κινήματα και επιβάλλει μία μοναρχοστρατιωτική δικτατορία παρόμοια μ' εκείνη που θα εγκαθιδρύσει δύο χρόνια αργότερα στην Ελλάδα ο Μεταξάς με την υποστήριξη του μονάρχη. Στην Αυστρία ο καγκελάριος Ντόλφους διευθύνει κι αυτός απο το 1934 ένα καθεστώς αντιδραστικό, καθολικό και φιλοπαραδοσιακό. Στα 1936 ο διάδοχός του, ο Σούσνιχ, εξαρθρώνει τη Χάιμβερ, στήριγμα ώς τότε του καθεστώτος.

Και στην Πολωνία η «Πορεία προς τη Βαρσοβία», που οργάνωσε με τμήμα

του στρατού τον Μάιο του 1926 ο στρατάρχης Πιλσούντσκι, έχει στόχο την αποτροπή ενός ακροδεξιού πραξικοπήματος. Αν και υποστηρίζεται στην αρχή από τα κόμματα της αριστεράς, ο Πιλσούντσκι αναγκάζεται σε λίγο να απαρνηθεί τις «λαϊκιστικές» συμμαχίες του και να πλησιάσει τους συντηρητικούς, δίνοντας τελικά και στο καθεστώς του μια κλασική μορφή στρατιωτικής δικτατορίας. Μετά το θάνατό του, το 1935, το «καθεστώς των συνταγματαρχών» που τον διαδέχεται ελέγχεται στην πραγματικότητα από τον στρατηγό Ρυτζ-Σμίγκλυ, με την καθοδήγηση του οποίου συγκροτείται στα 1937 ένα κόμμα κυβερνητικό, η Παράταξη Εθνικής Ενότητας (OZN), που το υπερσυντηρητικό της πρόγραμμα περικλείει ωστόσο τάσεις λαϊκιστικές και ολοκληρωτικές. Από την άλλη μεριά, η επιρροή του φασισμού διακρίνεται σε αντιδραστικά κινήματα, όπως η Εθνική Ριζοσπαστική Παράταξη (ONR), που η εξτρεμιστική της πτέρυγα, η «Φάλαγγα», στα τέλη της δεκαετίας του 1930 παίρνει χαρακτήρα απροκάλυπτα φασιστικό. Ο σχηματισμός αυτός με τη στρατιωτική οργάνωση αντλεί τον μεγαλύτερο αριθμό των δυνάμεών του από τους φοιτητές και τους μικροαστούς της πρωτεύουσας, τους οποίους δελεάζει με υποσχέσεις κατευθυνόμενης οικονομίας και περιορισμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Για ένα διάστημα η πολωνική Φάλαγγα, που γρήγορα καθίσταται διαβόητη για τις αντιεβραϊκές της ωμότητες, προσελκύει στις τάξεις της μέλη της OZN και διατηρεί με την εξουσία σχέσεις φιλίας. Όταν όμως κατηγορείται ότι σχεδιάζει φιλοναζιστικό πραξικόπημα, οι σύμμαχοι που διέθετε στο καθεστώς την εγκαταλείπουν και την απαγορεύουν.

Η Ισπανία είναι μία ειδική περίπτωση στη μεσοπολεμική Ευρώπη, γιατί γνώρισε διαδοχικά δύο είδη αυταρχικού καθεστώτος. Πριν από το 1930 φιλοξενεί μια δικτατορία εντελώς κλασικού τύπου, που επιβάλλεται με τη συγκατάθεση του βασιλιά Αλφόνσου ΙΓ΄ και διευθύνεται από τον στρατηγό Πρίμο ντε Ριβέρα. Όταν ο τελευταίος, που ήταν και μεγάλος θαυμαστής του Μουσσολίνι, αποφάσισε στα 1923 να καταργήσει τον κοινοβουλευτισμό και να επιβάλει ένα καθεστώς εκτάκτου ανάγκης με ηγέτες τους στρατιωτικούς, το κύριο ζήτημα δεν ήταν η αντιμετώπιση μιας σχεδόν ανύπαρκτης επαναστατικής απειλής αλλά ο τερματισμός των στρατιωτικών αποτυχιών στο Μαρόκο και η συντριβή του αποσχιστικού κινήματος στην Καταλανία. Καμία σύγκριση με την κατάσταση που αντιμετώπιζε δυο χρόνια νωρίτερα η Ιταλία· ούτε άλλωστε με το μαζικό κίνημα που κορυφώθηκε με την «Πορεία προς τη Ρώμη». Δημιούργημα του στρατού, το καθεστώς του Ριβέρα δεν είναι παρά μια δικτατορία της παραδοσιακής ιθύνουσας τάξης.

Ο χαρακτήρας του φρανκισμού υπήρξε διαφορετικός. Ο ίδιος ο Φράνκο είχε ελάχιστα κοινά με τους πληβείους δικτάτορες που διηύθυναν τις τύχες της Ιταλίας και της Γερμανίας. Το καθεστώς που επιβάλλει μετά την ήττα των δημοκρατικών στηρίζεται κατά βάση στις δυνάμεις του συντηρητισμού –στρατό, Εκκλησία, μεγάλη γαιοκτησία κ.λπ.– και οι πολιτικοί του στόχοι δεν περιελάμβαναν τη δημιουργία μιας «νέας τάξης πραγμάτων» αλλά την αποκατάσταση της παραδοσιακής μορφής της ισπανικής κοινωνίας. Ωστόσο, αν και δεν εντάσ-

σεται σε ό,τι ονομάζουμε κυριολεκτικά φασισμό, το φρανκικό καθεστώς θα δεχθεί την επιρροή του περισσότερο από τις υπόλοιπες δικτατορίες της νότιας και ανατολικής Ευρώπης. Για να κατανικήσει τους αντιπάλους του ο Φράνκο χρειάστηκε να ζητήσει την υποστήριξη σημαντικής μερίδας των μεσαίων τάξεων, για τις οποίες η απλή επιστροφή στο παρελθόν δεν ήταν όραμα και τόσο συναρπαστικό. Επιπλέον, στα τρία χρόνια που κράτησε ο εμφύλιος πόλεμος (1936-1939), ο Φράνκο ενισχύθηκε στρατιωτικά και διπλωματικά από τις φασιστικές δυνάμεις και αξιοποίησε συστηματικά τις υπηρεσίες της Φάλαγγας. Η οργάνωση αυτή, που ιδρύθηκε στα 1933, διευθυνόταν από τον γιο τού πρώην δικτάτορα, τον Χοσέ-Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα (τουφεκίστηκε από τους δημοκρατικούς τον Νοέμβριο του 1936), και η ιδεολογία της την εντάσσει στον πρώιμο φασισμό. Αντλώντας τους οπαδούς της από διάφορα μικροαστικά στρώματα, διεκδικούσε μια εκτενή αγροτική μεταρρύθμιση, την παρέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή και την εθνικοποίηση του πιστωτικού συστήματος. Αφού συνέτριψε με τη βοήθειά της το Λαϊκό Μέτωπο, ο Φράνκο ελάχιστα φρόντισε να υλοποιήσει το πρόγραμμά της. Το καθεστώς που επιβάλλει, ας το επαναλάβουμε, απέβλεπε λιγότερο στην εγκαθίδρυση ενός νέου συστήματος, όπως ζητούσαν οι φαλαγγίτες, και περισσότερο στην αναβίωση μιας παραδοσιακής Ισπανίας με διάρθρωση αυταρχική και συντεχνιακή, που θυμίζει πιο πολύ την Πορτογαλία του Σαλαζάρ παρά την Ιταλία του Μουσσολίνι.

Υπάρχουν όμως περισσότερες ομοιότητες ανάμεσα στο καθεστώς του φρανκισμού και τα συστήματα του Χίτλερ και του Μουσσολίνι απ' ό,τι ανάμεσα στα τελευταία και στις κλασικές δικτατορίες. Παρά το σφετερισμό της από τον νεκροθάφτη των δημοκρατικών και το ξεγύμνωμά της από κάθε ίχνος αντικαθεστωτικής ιδεολογίας, η Φάλαγγα είναι κάτι παραπάνω από απλό κυβερνητικό κόμμα. Είναι «ένα μαχόμενο κίνημα, εμπνευστής και θεμέλιο του ισπανικού κράτους», με αυστηρή οργάνωση και ιεραρχία. Και μπορεί η Ισπανία να μη γνώρισε ούτε τη στρατολόγηση του πληθυσμού και της νεολαίας της σε μαζικές οργανώσεις ούτε βέβαια την ανάπλαση της κοινωνίας της με την επιβολή ενός φασιστικού ρυθμού ζωής, αλλά διέθετε κι αυτή έναν γνήσιο χαρισματικό ηγέτη, υπεύθυνο «ενώπιον του Θεού και της Ιστορίας», ώστε δεν της έλειπε ολότελα η ολοκληρωτική απόκλιση. Μόνο που ο ολοκληρωτισμός θα στηριχθεί εδώ στους παραδοσιακούς θεσμούς, το σχολείο, τον στρατό και προπάντων την Εκκλησία, που ελέγχουν για λογαριασμό του την πνευματική, ηθική και πολιτική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, την επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, τα ήθη και τις καθημερινές ασχολίες του ισπανικού λαού.

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Ενώ στην Ευρώπη πολλαπλασιάζονταν τα αυταρχικά καθεστώτα που υποστήριζαν ή επέβαλλαν οι παλιές ιθύνουσες τάξεις, η ΕΣΣΔ, όπου υποτίθε-

ται ότι δέσποζε η «προλεταριακή εξουσία» και η «εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο» έπρεπε να αποτελεί οριστικά παρελθόν, μεταμορφωνόταν υπό την αιγίδα του Στάλιν σε καθεστώς τρομοκρατικό και ολοκληρωτικό, που έβαζε στην ίδια μοίρα με τα αντίστοιχα φασιστικά τις δημόσιες ελευθερίες («τυπικές» χαρακτηρίζονταν εδώ) και το σεβασμό του ανθρώπου.

Αφού εξουδετέρωσε τους κύριους ανταγωνιστές του, έβγαλε από τη μέση τον Τρότσκι, επέβαλε ένα σύστημα προγραμματισμένης οικονομίας που έδινε προτεραιότητα στη βαριά βιομηχανία και την παραγωγή μηχανικού εξοπλισμού, πέρασε διά πυρός και σιδήρου την αναγκαστική κολλεκτιβοποίηση και συνέτριψε κάθε αντίθετη φωνή, ο Στάλιν φάνηκε στα 1934 να ευνοεί κάποια φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Σε πολλούς από τους κρατουμένους που είχαν επιβιώσει από την κόλαση των στρατοπέδων δόθηκε αμνηστία και μπόρεσαν να ξαναρχίσουν τη σταδιοδρομία τους. Η κρατική αστυνομία, η Γκεπεού, καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από τη NKVD (Νικαβεντέ), που δεν είχε πια το δικαίωμα να επιβάλλει θανατικές ποινές. Το 1936 ένα νέο σύνταγμα απλοποίησε το μηχανισμό διακυβέρνησης και διακήρυξε την προσήλωση της ΕΣΣΔ στις αρχές της «δημοκρατίας». Με δυο λόγια, η σταλινική εξουσία έδινε την εντύπωση ότι επεδίωκε μια σχετική χαλάρωση της «δικτατορίας του προλεταριάτου».

Στα 1936 παρατηρείται ωστόσο απότομη σκλήρυνση. Με πρόσχημα τη δολοφονία του Κίρωφ, φίλου και επίδοξου διαδόχου του Στάλιν (Δεκέμβριος 1934), ο ηγέτης της ΕΣΣΔ –που ίσως και να διέταξε ο ίδιος την εκτέλεση του αντιζήλου του– εξαπολύει κύμα καταπίεσης και τρομοκρατίας που του επιτρέπει να ξεφορτωθεί τους κυριότερους ανταπαιτητές του. Η πολιτική αστυνομία διενεργεί μαζικές συλλήψεις που οδηγούν σε τερατώδεις δίκες και κατόπιν στην εξόντωση των κατηγορουμένων ή τον εκτοπισμό τους στα μακρινά στρατόπεδα της Σιβηρίας. Παλιοί σύντροφοι του Λένιν, όπως ο Ζηνόβιεφ και ο Καμένεφ, ανώτατοι αξιωματούχοι, «δεξιοί» αντιφρονούντες όπως ο Μπουχάριν, αυτά είναι τα κύρια θύματα των εκκαθαρίσεων που επεκτείνονται το 1937 στους αρχηγούς του Κόκκινου Στρατού, προπάντων στον στρατάρχη Τουχατσέφσκι. Δεν θα γλυτώσουν ούτε οι διανοούμενοι: επιστήμονες, συγγραφείς, μουσικοί κ.ά. Η τρομοκρατία πλήττει ακόμη και τους ξένους επαναστάτες που είχαν καταφύγει στη Ρωσία, όπως ο πρώην ηγέτης της κομμουνιστικής Ουγγαρίας, ο Μπέλα Κουν. Υπολογίζεται ότι συνολικά εξοντώθηκαν απευθείας 2 εκατομμύρια, στους οποίους πρέπει να προσθέσουμε 7 ή 8 εκατομμύρια κρατουμένων στα στρατόπεδα της *Γκουλάγκ* (κλάδου της NKVD), όπου η θνησιμότητα έφτανε το 10% το χρόνο. Η σταλινική απολυταρχία ενισχύθηκε ασφαλώς αλλά με τίμημα την αποδυνάμωση της ΕΣΣΔ, που έχασε πολλά από τα διοικητικά, πολιτικά και στρατιωτικά της στελέχη τη στιγμή που διαγραφόταν ορατός ο κίνδυνος του πολέμου.

Θα χρειαστεί πολύς καιρός ώσπου να συνειδητοποιήσει η Δύση την παρέκκλιση που σημειώθηκε στην πηγή της «πελώριας λάμψης», την οποία διέκριναν να φέγγει στην Ανατολή πολλοί Ευρωπαίοι εργαζόμενοι αλλά και διανοούμενοι ή νεαροί της αστικής τάξης. Μετά από ένα δύσκολο ξεκίνημα, επακόλουθο των

περιστάσεων που συνόδεψαν τα σχίσματα του 1920-1921 και την «μπολσεβικοποίηση» των τμημάτων της Τρίτης Διεθνούς, στην Ευρώπη της δεκαετίας του '30 πνέει άνεμος κομμουνιστικός. Οι δυσκολίες της κρίσης, η φτωχή απήχηση των θεσμών και των ιδανικών μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας που έμοιαζε να έχει χάσει κάθε ανανεωτική πνοή, η μικρολογία που ανάδιδαν σε ορισμένες χώρες, όπως η Γαλλία, τα τερτίπια του κοινοβουλευτισμού, οι απόλυτες απαιτήσεις μιας νεολαίας που επέμενε να ζει με το όνειρο, όλα ευνοούσαν τη στροφή μιας μεγάλης μερίδας ανθρώπων στα νεαρά κομμουνιστικά κόμματα και την «πατρίδα των προλετάριων» που εξυμνούσε η προπαγάνδα της Κομιντέρν. Πολλοί από εκείνους που ταξίδεψαν στην ΕΣΣΔ και σύγκριναν τις προσδοκίες τους με τη σκληρή πραγματικότητα της «σοσιαλιστικής οικοδόμησης», όσοι πρόσεξαν να μην ξεγελαστούν από το περιτύλιγμα και να μην τυφλωθούν από άκαμπτες πεποιθήσεις επέστρεψαν απογοητευμένοι και πότε πότε αηδιασμένοι από την εμπειρία της «κλεμμένης» επανάστασης. Μερικοί, όπως ο Αντρέ Ζιντ, ο Ζωρζ Φρηντμάν και πολλοί άλλοι, δεν θα διστάσουν να το βροντοφωνάξουν, αλλά οι φωνές τους είναι ακόμη μειοψηφία σε μια αριστερά που θεωρεί την ΕΣΣΔ φορέα παγκόσμιας ελπίδας και ανανέωσης.

Μικροσκοπικά στην αρχή και με περιορισμένη εκλογική απήχηση, τα κομμουνιστικά κόμματα θα εξαπλωθούν εντυπωσιακά στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της κρίσης. Στη Γερμανία και στην Αυστρία ώς την επιβολή της δικτατορίας, στην Ισπανία ώς τη νίκη του Φράνκο, στη Γαλλία στα χρόνια του Λαϊκού Μετώπου προσελκύουν εκατοντάδες χιλιάδες μέλη και εκατομμύρια ψηφοφόρους, αποκτούν σταθερή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση (72 βουλευτές διαθέτουν στη Γαλλία στις εκλογές του 1936) και παίρνουν την εξουσία σε πάμπολλους δήμους. Αποβλέποντας σε μια συνεργασία με τις υπόλοιπες δυνάμεις της αριστεράς, περιορίζουν τις επιθέσεις τους σε βάρος της αστικής δημοκρατίας, είναι όμως φανερό ότι πέρα από την ευκαιριακή αυτή στάση τους –το χαρακτήρα της αυτό τον καταγγέλλουν πολλοί δεξιοί αλλά και μέλη του κέντρου ή ακόμη και σοσιαλδημοκράτες– ζουν με την ελπίδα μιας μελλοντικής επαναστατικής πανδαισίας.

Όσο η δεξιά πιστεύει ή προσποιείται ότι πιστεύει σε μια επικείμενη έφοδο των «μπολσεβίκων», άλλο τόσο η αριστερά επισείει τον κίνδυνο «φασιστικού» πραξικοπήματος. Ενώ όμως η ακροδεξιά ομολογουμένως μεσουρανεί, ας μη μας διαφεύγει ότι στις εκβιομηχανισμένες χώρες της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης, όπου οι θεσμοί και οι κανόνες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στηρίζονται σε πολύχρονες παραδόσεις, σε μια βαθιά ριζωμένη πολιτική αντίληψη και στην υποστήριξη αξιόλογης μερίδας των μαζών, τα φασιστικά και φασίζοντα κόμματα, και ακόμη περισσότερο οι κλασικές αντιδραστικές δυνάμεις, δεν απειλούν σοβαρά τις καθιερωμένες αρχές. Με την κρίση γνωρίζουν ωστόσο απότομη άνοδο, ιδιαίτερα στη Γαλλία όπου το φούντωμα των «συνδέσμων» και η παράλυση των θεσμών καταλήγουν τον Φεβρουάριο του 1934 σε αληθινή καθεστωτική κρίση. Απ' όλες τις ακροδεξιές οργανώσεις που έλαμψαν πριν ή μετά απ'αυ-

τή τη χρονολογία –«Δέσμη» του Ζωρζ Βαλουά από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, «Πατριωτικά Νιάτα» του Πιέρ Ταιττινζέ, «Πύρινος Σταυρός» του αντισυνταγματάρχη ντε Λαρόκ, που μετά την απαγόρευσή του από την κυβέρνηση Μπλουμ σχηματίζει το Γαλλικό Κοινωνικό Κόμμα, «Φρανσισμός» του Μαρσέλ Μπυκάρ, «Γαλλική Αλληλεγγύη», κ.λπ.– μόνο το Γαλλικό Λαϊκό Κόμμα με αρχηγό τον Ζακ Ντοριό, παλιό κομμουνιστικό στέλεχος, μπορεί να συγκριθεί από άποψη μεγέθους (διέθετε 300.000 μέλη στα 1938 σύμφωνα με τους αρχηγούς του, οι συνδρομητές δεν ξεπερνούσαν όμως το ένα τρίτο), ιδεολογικού χαρακτήρα και κοινωνικής ταυτότητας των μελών του με τους μεγάλους φασιστικούς σχηματισμούς που είχαν θριαμβεύσει στην Ιταλία και τη Γερμανία.

Θα πρέπει πάντως να τονίσουμε πως η φασιστική επιρροή στη γαλλική κοινωνία δεν μπορεί να μετρηθεί με βάση μόνο τη δύναμη των μελών και των ψήφων. Όπως άλλωστε και ο κομμουνισμός, και συχνά για τους ίδιους λόγους –απόρριψη του κοινοβουλευτισμού και της πολιτικής αποτελμάτωσης, περιφρόνηση των αστικών αξιών, ρομαντική επιδίωξη μιας δραματικότερης ύπαρξης–, ο φασισμός έχει απήχηση στη Γαλλία τη δεκαετία του 1930, ιδιαίτερα στους κύκλους των διανοουμένων και τα παιδιά των αστών. «Θα έλεγα», έγραφε από το κελί του αργότερα ο γερμανόφιλος συγγραφέας Ρομπέρ Μπραζιγιάκ, «ότι ποτέ μου δεν γίνεται να ξεχάσω τη θαυμαστή ακτινοβολία του παγκόσμιου φασισμού της νιότης μου· φασισμός, η αρρώστια του αιώνα μας».

Στην Αγγλία ο φασισμός αναμφίβολα θα ριζώσει λιγότερο, και στα μέσα της δεκαετίας η «Βρετανική Ένωση Φασιστών» δεν ξεπερνάει τις είκοσι χιλιάδες μέλη, στρατολογημένα από τους κόλπους της μεσαίας τάξης και των περιθωριακών των λονδρέζικων συνοικιών. Η οργάνωση του Μόσλεϋ γρήγορα θα αποξενώσει το βρετανικό κοινό με τις βίαιες εκδηλώσεις της και η εκλογική της εμβέλεια είναι μηδαμινή.

Όπως και η Γαλλία έτσι και το Βέλγιο γνώρισε στα χρόνια 1932-1936 μία έξαρση της εθνικιστικής και φασιστοειδούς ακροδεξιάς. Στο χώρο των Φλαμανδών εμφανίστηκαν δύο σημαντικά κινήματα: το «Φερντινάσο» του Γιόρις βαν Σέβερεν, που έφτασε το 1934 τα 15.000 μέλη, και η Φλαμανδική Εθνικιστική Ένωση (VNV) του Σταφ ντε Κλερκ, φιλοναζιστική και χρηματοδοτούμενη από τις γερμανικές υπηρεσίες. Στους Βαλλόνους κυριαρχούσε με μεγάλη διαφορά το κίνημα των «ρεξιστών» του Λεόν Ντεγκρέλ, με χαρακτήρα μάλλον φιλοπαραδοσιακό παρά σαφώς φασιστικό, πράγμα που δεν το εμπόδιζε να αποσπά επιχορηγήσεις από τον Μουσσολίνι. Στις εκλογές του 1936 συγκέντρωσε το 11% των ψήφων και εξέλεξε 21 βουλευτές.

Η κρίση ευνοεί και στην Ολλανδία το μικρό εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα (NSB) που διευθύνει ο μηχανικός Άντον Μούσσερτ. Ξεκινώντας από μερικές εκατοντάδες μέλη, μεγαλοαστούς, στρατιωτικούς και παλιούς ιδιοκτήτες αποικιακών φυτειών, κερδίζει σε λίγο την υποστήριξη των μεσαίων στρωμάτων και των ανέργων τους οποίους κατακλύζει με δημαγωγικές υποσχέσεις. Τα μέλη του έτσι πολλαπλασιάζονται, φτάνοντας από 1.000 τον Ιανουάριο του 1933 σε

40.000 την άνοιξη της ίδιας χρονιάς· ανάλογα και η εκλογική του συγκομιδή: 300.000 ψήφοι το 1935 ή σχεδόν 8% των έγκυρων ψηφοδελτίων.

Άραγε η προπολεμική Ευρώπη ήταν έτοιμη να υποκύψει πια στον φασιστικό ολοκληρωτισμό ή σε κλασικότερους τύπους δικτατορίας που εμπνέονταν εν μέρει από το ιταλικό ή γερμανικό πρότυπο; Όσο ισχυρή και αν ήταν η έλξη του φασισμού, η απάντηση οπωσδήποτε φαντάζει αρνητική, τουλάχιστον στις χώρες της φιλελεύθερης δημοκρατίας που υφίστανται μετά την κρίση τη δεύτερη έφοδο της εθνικιστικής ακροδεξιάς.

Φτάνοντας κατά τα χρόνια 1934-1936 στο απόγειο της εκλογικής και αριθμητικής τους δύναμης, όλες οι οργανώσεις που αναφέραμε καθώς και όσες παρουσιάστηκαν στην Ελβετία (το ελβετικό φασιστικό κίνημα του συνταγματάρχη Φονζαλλάζ και ιδιαίτερα το «Εθνικό Μέτωπο» του αντισημίτη και φιλοναζιστή Ρολφ Χέννε), στη Νορβηγία (η «Εθνική Ένωση» του Κουίσλινγκ, που φτάνει τα 30.000 μέλη μα χαρακτηρίζεται από πολύ περιορισμένη εκλογική απήχηση), στην Ιρλανδία (οι «κυανοχίτωνες» του Ο'Ντάφφυ), στη Φινλανδία και σε μικρότερο βαθμό στη Δανία και στη Σουηδία υποχωρούν απότομα μετά το 1936. Το ίδιο συμβαίνει και στη Γαλλία, όπου μετά την πτώση του Λαϊκού Μετώπου, που ιδρύθηκε με στόχο τον αγώνα ενάντια στον «φασισμό», αλλά κατέληξε στην αφύπνιση της δεξιάς, η άνοδος του Νταλαντιέ στην εξουσία (1938) συνοδεύτηκε από παρόμοια εξέλιξη. Κοινές αιτίες σε όλες αυτές τις χώρες (στις οποίες θα πρέπει να προσθέσουμε και την Τσεχοσλοβακία, που επίσης κατάφερε να διατηρήσει ώς το 1939 τους πλουραλιστικούς θεσμούς της), η σχετική βελτίωση των οικονομικών συνθηκών, η έντονη λαϊκή κινητοποίηση και η αντίσταση που προβάλλουν στα σχέδια των ανατρεπτικών οργανώσεων τα δημοκρατικά κόμματα και οι επίσημες κυβερνήσεις.

Η αποτυχία των αυταρχικών και ολοκληρωτικών κινημάτων στις χώρες της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης οφείλεται λοιπόν πρωταρχικά στη σταθερότητα των δημοκρατικών τους παραδόσεων, που ήταν ριζωμένες στη συλλογική νοοτροπία των λαών τους από πιο παλιά σε σχέση με τη Γερμανία ή την Ιταλία· στην παρουσία λαϊκών μαζών που είχαν ήδη ενσωματωθεί δυναμικά στην πολιτική ζωή και ισχυρών δημοκρατικών παρατάξεων που αγκάλιαζαν τμήματα της εργατικής τάξης και μεγάλο μέρος της μεσαίας τάξης, καθώς και στο γεγονός ότι καμιά από τις χώρες αυτές δεν ανήκει στο στρατόπεδο των ηττημένων ή των δυσαρεστημένων από τις συνθήκες, πράγμα που μειώνει αισθητά τη δραστική ικανότητα του φασισμού και των παραφυάδων του. Για ν' απλωθεί η φασιστική πλημμυρίδα σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, οι ολοκληρωτικές δυνάμεις θα χρειαστεί να τη βυθίσουν από κοινού σε μια νέα ολέθρια σύγκρουση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

1933-1945
Γένεση, ακμή και πτώση της χιτλερικής Ευρώπης

•** Με την άνοδό του στην εξουσία, ο ναζισμός γίνεται αμέσως παράγοντας διαταραχής της ευρωπαϊκής ισορροπίας. Αφού ανασταλεί προσωρινά, χάρη στην αντίθεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων (γαλλοσοβιετικό σύμφωνο, συνάντηση της Στρέζα), ο ναζιστικός επεκτατισμός εκδηλώνεται ανοιχτά μετά το 1936. Ο επανεξοπλισμός της Ρηνανίας (1936) και η παρέμβαση των φασιστικών κρατών στον ισπανικό εμφύλιο μοιάζουν με αναγνωριστικά χτυπήματα πριν από τη μεγάλη επίθεση. Η τελευταία ξεσπάει το 1938 με την εφαρμογή του Άνσλους και την προσάρτηση της Σουδητίας ύστερα από τη συνδιάσκεψη του Μονάχου. Πεπεισμένος για την αδυναμία των δημοκρατικών χωρών, ο Χίτλερ σφετερίζεται στα 1939 τη Βοημία και εισβάλλει στην Πολωνία, αναγκάζοντας την Αγγλία και τη Γαλλία να του κηρύξουν τον πόλεμο.

•** Μεταξύ 1939 και 1941 ο Χίτλερ καταφέρνει με διαδοχικά κεραυνοβόλα πλήγματα να υποτάξει σχεδόν ολόκληρη την Ευρώπη. Νικώντας την Πολωνία σε λιγότερο από ένα μήνα, κατακτά την άνοιξη του 1940 τη Δανία και τη Νορβηγία, βγάζει εκτός μάχης το Βέλγιο και την Ολλανδία και, συντρίβοντας στρατιωτικά τη Γαλλία, την αναγκάζει να υπογράψει ανακωχή (Ιούνιος 1940). Αν και αποτυγχάνει στη μάχη της Αγγλίας, το 1941 εξασφαλίζει τον έλεγχο της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας, για να εξορμήσει τον Ιούνιο εναντίον της Σοβιετικής Ρωσίας.

•** Η κατακτημένη Ευρώπη οργανώνεται σύμφωνα με τα συμφέροντα και τις αντιλήψεις του Ράιχ. Μοίρα κοινή των χωρών που υποτάσσονται στον ναζιστικό ζυγό είναι η επιβολή αβάσταχτων πολεμικών αποζημιώσεων, η οικονομική αφαίμαξη, η προπαγάνδα, η καταπίεση των δηλωμένων ή υποτιθέμενων αντιπάλων, ο διωγμός των «κατώτερων φυλών». Εκούσιοι ή ακούσιοι συνεργοί σ' αυτή την υποδούλωση

είναι οι τοπικές γερμανόφιλες κυβερνήσεις ή οι ένθερμοι θιασώτες του φασισμού. Όμως με την ενθάρρυνση των εξόριστων κυβερνήσεων στο Λονδίνο, ή από αυθόρμητη αντίδραση στο ζυγό, οι δυνάμεις της αντίστασης χτυπούν τους ναζί.

- ***Η σοβιετική νίκη στο Στάλινγκραντ και η συμμαχική απόβαση στη βόρεια Αφρική σηματοδοτούν την καμπή του πολέμου. Η απόβαση των Αγγλοαμερικανών στην Ιταλία (1943) προκαλεί την πτώση του φασισμού. Η προέλαση του Κόκκινου Στρατού στην ανατολική Ευρώπη και η αντεπίθεση των Δυτικών μετά την απόβασή τους στη Νορμανδία (1944) αναγκάζουν τη Γερμανία να συνθηκολογήσει άνευ όρων τον Μάιο του 1945.***

Η παγκόσμια οικονομική κρίση επηρέασε τις ενδοευρωπαϊκές σχέσεις με τρόπο που αφύπνισε ταχύτατα τους ανταγωνισμούς ανάμεσα σε χώρες «ικανοποιημένες» και «δυσαρεστημένες» από τις συνθήκες. Όλο και περισσότερο οι τελευταίες παρασύρονται στο πλευρό μιας Γερμανίας που επανεξοπλίζεται και αναζητεί τη σύγκρουση με τους νικητές του 1918.

Μετά την αποτυχία της συνδιάσκεψης του Λονδίνου τον Ιούνιο του 1933, που χαρακτηρίστηκε από δειλές προσπάθειες να βρεθούν διεθνείς λύσεις στην κρίση, στις σχέσεις των κρατών επικρατεί το δόγμα «ο καθένας μόνος του», καθώς η κάθε χώρα πασχίζει να μειώσει το εμπορικό της έλλειμμα με μέτρα προστατευτικά ή με την υποτίμηση του νομίσματός της – άδικα όμως, μια κι οι εταίροι της ευθύς αντιδρούν υψώνοντας με τη σειρά τους αδιαπέραστους δασμολογικούς φραγμούς ή τροποποιώντας αυθαίρετα τις τιμές συναλλάγματος. Παραδοσιακός υπέρμαχος των ελεύθερων συναλλαγών, η Αγγλία αναγκάζεται κι αυτή μετά το 1931 να στραφεί στον προστατευτισμό και να περιοριστεί στις αποικιακές αγορές της. Οι κινήσεις αυτές συντηρούν μια ατμόσφαιρα έντασης που καθόλου δεν ευνοεί τα παλιά οράματα ευρωπαϊκής συνεργασίας του Μπριάν. Αναζητώντας τη λύση στην επιδίωξη της αυτάρκειας και τους συνεχείς εξοπλισμούς, τα ολοκληρωτικά κράτη στρέφονται αναπόφευκτα σε μια πολιτική πυγμής, ενώ οι δημοκρατίες, ξεκινώντας από διαφορετικά οικονομικά δεδομένα –η αντιπληθωριστική τους πολιτική δεν συμβιβάζεται με τη διατήρηση ενός ισχυρού στρατιωτικού οπλοστασίου ή με δαπανηρές αμυντικές συμμαχίες–, διαλέγουν τακτική αναδίπλωσης και «κατευνασμού», προκαλώντας στην αμυντική τους διάταξη ρωγμές απ' όπου ο Χίτλερ δεν θ' αργήσει να εισορμήσει.

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΟΥ ΧΙΤΛΕΡ

Καγκελάριος του Ράιχ από τον Ιανουάριο του 1933, ο ηγέτης των ναζιστών δεν άργησε πολύ να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος εξωτε-

ρικής πολιτικής που είχε χαράξει συνοπτικά στο *Mein Kampf*. Λίγες εβδομάδες πριν από την έλευση του ναζισμού, η Γερμανία είχε πετύχει στη Γενεύη να της αναγνωριστεί η αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων με τις άλλες δυνάμεις σε ζητήματα εξοπλισμού. Ο Χίτλερ ζήτησε την άμεση εφαρμογή της, συνάντησε όμως την αντίθεση της Γαλλίας. Αποφάσισε λοιπόν τον Οκτώβριο του 1933 να φύγει από τη συνδιάσκεψη αφοπλισμού και ύστερα να εγκαταλείψει την Κοινωνία των Εθνών. Διακήρυσσε έτσι την απαγκίστρωσή του από κάθε διεθνή έλεγχο και δήλωνε κατάμουτρα στους Ευρωπαίους πως η Γερμανία δεν θα λογάριαζε πια παρά μόνο τις εθνικές επιδιώξεις της.

Από τις χώρες που γειτόνευαν με το Ράιχ δύο έμοιαζαν να προσφέρονται περισσότερο για πεδίο ασκήσεων της επεκτατικής του πολιτικής – η Πολωνία και η Αυστρία.

Στην περίπτωση της Πολωνίας, η συνθήκη των Βερσαλιών παρείχε στη Γερμανία ένα πρόσχημα επέμβασης: το «διάδρομο» του Ντάντσιχ, που έκοβε τη Γερμανία στα δύο και αποτελούσε εστία πολλών μεθοριακών επεισοδίων και διενέξεων. Η άνοδος στην εξουσία των ναζί, κηρυγμένων οπαδών της βίας, κατατρόμαξε τους Πολωνούς ιθύνοντες, γιατί εκτός από το διάδρομο του Ντάντσιχ, ο πληθυσμός του οποίου ήταν στην πλειονότητά του γερμανόφωνος, το Βερολίνο διεκδικούσε ακόμη την Άνω Σιλεσία και Ποσνανία. Αλλά προς γενική κατάπληξη, ο Χίτλερ εισηγείται στις πολωνικές αρχές να υπογράψουν ένα σύμφωνο μη επιθέσεως, το οποίο και υπεγράφη τον Ιανουάριο του 1934. Με αυτό δεσμεύτηκε να μη χρησιμοποιήσει βία κατά τη διευθέτηση των διαφορών του με την Πολωνία και να μην επεμβαίνει στις διενέξεις ανάμεσα στο καθεστώς της Βαρσοβίας και τις τοπικές γερμανικές μειονότητες.

Η καιροσκοπική αυτή στάση του ηγέτη του Ράιχ εξηγείται από την επιθυμία του να διασκεδάσει την καχυποψία των Ευρωπαίων παρατηρητών και φυσικά να γκρεμίσει το διπλωματικό φράγμα που είχε υψώσει η Γαλλία στις αρχές της δεκαετίας του 1920 με σκοπό την περικύκλωση της Γερμανίας. Από την πλευρά των Πολωνών, η σύναψη του συμφώνου σχετιζόταν αφενός με επείγουσες απαιτήσεις ασφάλειας και αφετέρου με τους πολιτικούς δεσμούς που ένωναν το χιτλερικό Ράιχ με το δικτατορικό και λυσσαλέα αντικομμουνιστικό καθεστώς του στρατάρχη Πιλσούντσκι. Οι Πολωνοί δεν έπαψαν βεβαίως ν' απεχθάνονται τους Γερμανούς, όμως από τις δύο απειλές που τους περιτριγύριζαν περισσότερο επικίνδυνη τους φαινόταν η απειλή της επαναστατικής Ρωσίας.

Μπορεί το σύμφωνο του 1934 να ικανοποιούσε τις βραχυπρόθεσμες πολιτικές επιδιώξεις των Πολωνών, κλόνισε όμως τη σταθερότητα των γαλλικών συμμαχιών απέναντι στη χιτλερική Γερμανία. Φοβούμενη πιθανή απομόνωση, αν η λιποταξία των Πολωνών εξαπλωνόταν και στις άλλες χώρες της Μικρής Αντάντ, η Γαλλία ψάχνει τώρα νέο συνέταιρο. Ζωηρές ανησυχίες εκδηλώνονται και στην ΕΣΣΔ. Το 1934 αρχίζουν διαπραγματεύσεις με στόχο να βρεθεί κάποιο αντιστάθμισμα στο γερμανοσοβιετικό σύμφωνο, και τον ίδιο χρόνο η ΕΣΣΔ εντάσσεται με εισήγηση της Γαλλίας στην Κοινωνία των Εθνών.

Προσεκτικός στις επαφές του με την Πολωνία, παραδοσιακό εχθρό της Γερμανίας, ο Χίτλερ τηρεί λιγότερες προφυλάξεις απέναντι στην Αυστρία, όπου υπολογίζει στη μαζική υποστήριξη του λαού. Σύμφωνα με το *Mein Kampf*, το *Anschluss* θα ήταν το πρώτο στάδιο στη δημιουργία του «Μεγάλου Ράιχ». Μετά την άνοδο του Χίτλερ στην πρωθυπουργία σχηματίζεται στην Αυστρία ένα κόμμα ναζιστικό, που στοχεύει ακριβώς στην ένωση με τη Γερμανία και αντλεί από την κρίση –που έπληξε δυσανάλογα την Αυστρία– μια απήχηση καθόλου αμελητέα.

Στις 25 Ιουλίου 1934 μια ομάδα Αυστριακών ναζί καταλαμβάνει το ραδιόφωνο της Βιέννης και το μέγαρο της καγκελαρίας, τραυματίζει θανάσιμα τον καγκελάριο Ντόλφους και δοκιμάζει να σχηματίσει κυβέρνηση που να υποστηρίζει το Άνσλους. Η αντίδραση όμως των χριστιανοσοσιαλιστών, που υποστηρίζονται από την ένοπλη πολιτοφυλακή του πρίγκιπα Στάρεμπεργκ, καταπνίγει το πραξικόπημα. Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας ορίζει νέο καγκελάριο, τον Σούσνιχ, που αποκαθιστά την τάξη και ματαιώνει τα ναζιστικά σχέδια.

Τι θα κάνει η Γερμανία; Ο Χίτλερ αναμφίβολα είναι έτοιμος να επέμβει, μα η έκδηλη αντίθεση του Μουσσολίνι στην ιδέα της γερμανοαυστριακής ένωσης τον σταματάει. Τρέμοντας τη γερμανική παρουσία στον αυχένα του Μπρέννερ, δίπλα στο γερμανόφωνο «Νότιο Τυρόλο» που διεκδικούσαν οι παγγερμανιστές, και στην καρδιά μιας περιοχής όπου μετά τον πόλεμο η ιταλική επιρροή μεγάλωνε συνεχώς, ο Ντούτσε στέλνει αρκετές μεραρχίες στα σύνορα της Αυστρίας και διαλαλεί την πρόθεσή του να επιβάλει το σεβασμό της αυστριακής ανεξαρτησίας. Ο Φύρερ αποφεύγει να διακινδυνεύσει, όμως το επεισόδιο τον πείθει ότι δεν θα πετύχει την υποταγή της Ευρώπης αν δεν κάνει πρώτα σύμμαχο, ή και υποτελή του, τη φασιστική Ιταλία.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΥΝΑΣΠΙΖΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Αξιοποιώντας τη διαφαινόμενη πρόθεση της ΕΣΣΔ να βγει από τη διεθνή απομόνωση και την εχθρότητα της φασιστικής Ιταλίας για τα χιτλερικά σχέδια στην κεντρική Ευρώπη, η Γαλλία πασχίζει να συνασπίσει ενάντια στη Γερμανία όλες τις δυνάμεις που φοβούνται την εφαρμογή των ιμπεριαλιστικών στόχων του *Mein Kampf*.

Αρχικά ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Λεόν Μπαρτού σκεφτόταν ένα μεγαλόπνοο δίκτυο αμοιβαίας βοήθειας, όπου θα συμμετείχαν η ΕΣΣΔ, τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης και η Γερμανία, που θα συναινούσε έτσι στην αναγνώριση των ανατολικών της συνόρων. Όταν το Βερολίνο και η Βαρσοβία απέρριψαν την ιδέα, ο Μπαρτού υιοθέτησε την άμεση προσέγγιση με την ΕΣΣΔ και επιδόθηκε στη σύσφιξη των σχέσεων με τις χώρες της Μικρής Αντάντ. Αλλά την ώρα που υποδεχόταν στη Μασσαλία τον βασιλιά Αλέξανδρο της Γιουγκοσλαβίας (9 Οκτωβρίου 1934) δολοφονείται μαζί του από έναν Κροάτη τρομοκράτη.

Ο διάδοχός του Πιέρ Λαβάλ, ενώ βεβαίωνε ότι ταυτιζόταν με την πολιτική του, στην ουσία τροποποίησε τον προσανατολισμό της. Συνέχισε βέβαια τις διαπραγματεύσεις με την ΕΣΣΔ, που κατέληξαν τον Μάιο του 1935 στη σύναψη ενός συμφώνου αμοιβαίας βοήθειας σε περίπτωση ξένης επίθεσης που θα αναγνωριζόταν από την ΚτΕ. Ακολούθησε η επίσκεψη του Γάλλου υπουργού στη Μόσχα, με το τέλος της οποίας ο Στάλιν επιδοκίμασε δημόσια τις προσπάθειες επανεξοπλισμού της γαλλικής κυβέρνησης, προκαλώντας και τη διακοπή της καμπάνιας των Γάλλων κομμουνιστών ενάντια στο νόμο της διετούς θητείας. Είχε περάσει για τα καλά ο καιρός της «ταξικής πάλης» και της εξίσωσης «σοσιαλδημοκρατία = φασισμός», που στήριζαν τις διεθνείς ενέργειες της Κομιντέρν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Φρονώντας ότι πρωταρχικός της εχθρός ήταν τώρα η φασιστική ιδεολογία, η Σοβιετική Ένωση προκρίνει στο εξής, διαμέσου της Τρίτης Διεθνούς, τη σύμπραξη των κομμουνιστικών κομμάτων με τις άλλες «αντιφασιστικές» δυνάμεις στο πλαίσιο «λαϊκών μετώπων». Ο Λαβάλ εισέπραξε τα πλεονεκτήματα που έδινε στην κυβέρνησή του ο τακτικός ελιγμός των Σοβιετικών, δεν βιάστηκε όμως καθόλου να διευρύνει την προσέγγισή του με τη Σοβιετική Ρωσία. Έχοντας υπογράψει το σύμφωνο, καθυστέρησε την επικύρωσή του από το κοινοβούλιο και αψήφησε τα ανοίγματα του Σοβιετικού πρεσβευτή σχετικά με το ενδεχόμενο στρατιωτικής συμφωνίας.

Άσπονδος αντικομμουνιστής, ο διάδοχος του Μπαρτού προτιμούσε κατά βάθος την προσέγγιση με τη φασιστική Ιταλία, που είχε κι αυτή ξεκινήσει πριν από τον ερχομό του στο Και ντ'Ορσαί. Τον Ιανουάριο του 1935 πήγε στη Ρώμη και υπέγραψε με τον Μουσσολίνι ένα σύμφωνο που δέσμευε τον τελευταίο να συμπράττει με τη Γαλλία για τη διατήρηση του στάτους κβο στην παραδουνάβια Ευρώπη (πράγμα που συνεπαγόταν την κοινή τους δράση σε περίπτωση νέας προσπάθειας εφαρμογής του Άνσλους). Σε αντάλλαγμα η Ιταλία αποσπούσε εδαφικές παραχωρήσεις στα νότια της Τυνησίας και στη μεθόριο της Ερυθραίας. Φαινομενικά, μια αποφασιστική στροφή στην ιστορία των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών σχέσων, αφού η Ιταλία, μέχρι τότε υπέρμαχος των «δυσαρεστημένων» χωρών στην παραδουνάβια Ευρώπη και στα Βαλκάνια, έμοιαζε να προκρίνει το σεβασμό των συνόρων των συνθηκών και τη μακρόπνοη προσέγγιση με τις δημοκρατικές χώρες. Παράλληλα, ο Λαβάλ αναζητεί πεδίο συνεννόησης με τη Γερμανία και αποφεύγει να αναμιχθεί στο δημοψήφισμα που θα διεξαγόταν στο Σάαρ, όπως είχε προβλέψει πριν από δεκαπέντε χρόνια η συνθήκη των Βερσαλιών, με στόχο να αποφανθούν οι κάτοικοί του για την τύχη του.

Δεν υπήρχε βέβαια η παραμικρή περίπτωση να ψηφίσει ο πληθυσμός του Σάαρ την ενσωμάτωσή του στη Γαλλία. Υπήρχε όμως, ιδιαίτερα στις τάξεις των καθολικών, μια αξιόλογη μειοψηφία που προβληματιζόταν με τη σκέψη ότι θα επέστρεφε σ' ένα Ράιχ χιτλερικό και τρομοκρατούμενο, και ίσως να διάλεγε τη συνέχιση της αυτονομίας. Αφήνοντας τους ναζί να εξαπολύσουν ασύστολη φιλογερμανική προπαγάνδα, με την υποστήριξη του μεγαλοβιομήχανου Ραίχλινγκ, και να σπείρουν τον τρόμο στους τυχόν διαφωνούντες, η γαλλική κυβέρνηση

πρόσφερε στον Χίτλερ μια εύκολη νίκη, αφού στο δημοψήφισμα του Ιανουαρίου 1935 το 90% των ψηφοφόρων ζήτησε την αποκατάσταση της γερμανικής κυριαρχίας στο Σάαρ.

Παίρνοντας θάρρος από το αποτέλεσμα και με πρόσχημα το νόμο που μετέτρεπε σε διετή τη γαλλική στρατιωτική θητεία, ο Φύρερ ανάγγειλε τον Μάρτιο του 1935 την επαναφορά της υποχρεωτικής θητείας στη Γερμανία, παραβιάζοντας μια θεμελιώδη διάταξη της συνθήκης των Βερσαλιών. Ένα μήνα μετά, οι εκπρόσωποι της Γαλλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ιταλίας συναντήθηκαν στη Στρέζα για να επαναβεβαιωσουν την προσήλωσή τους στη συνθήκη του Λοκάρνο και να καθορίσουν την κοινή τους στάση στο θέμα του επανεξοπλισμού της Γερμανίας και στο πρόβλημα της αυστριακής ανεξαρτησίας. Το «μέτωπο της Στρέζα», σε συνδυασμό με το γαλλοσοβιετικό σύμφωνο που ετοιμαζόταν να υπογράψει ο Λαβάλ και τις «αντισυμμαχίες» που διατηρούσε η Γαλλία με τις χώρες της Μικρής Αντάντ, έμοιαζε να αναγγέλλει μια κοινή πολιτική των κυριότερων ευρωπαϊκών δυνάμεων με σκοπό τη ματαίωση των κατακτητικών σχεδίων του Χίτλερ.

ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ 1935-1936

Η ιερή συμμαχία ενάντια στο Ράιχ δεν κράτησε περισσότερο από λίγες βδομάδες. Το πρώτο πλήγμα για το μέτωπο της Στρέζα προήλθε από τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία τον Ιούνιο του 1935 υπογράφει με τη Γερμανία ένα σύμφωνο που βάζει όρια στον πολεμικό της στόλο, αναγνωρίζοντας έμμεσα τον επανεξοπλισμό της. Στο μεταξύ, η κοινή γνώμη των δύο μεγάλων δημοκρατιών είναι βαθιά διχασμένη στο ζήτημα μιας ενδεχόμενης συμμαχίας με τη φασιστική Ιταλία ή με τη Ρωσία των σοβιέτ. Στη Γαλλία ιδιαίτερα το κλίμα ακήρυχτου εμφυλίου πολέμου πριν από τις εκλογές του Μαΐου 1936, που επιδεινώνεται με τη νίκη του Λαϊκού Μετώπου, δεν ευνοεί καθόλου τη διατήρηση του αντιχιτλερικού συνασπισμού. Μερικοί επιθυμούν στενότερη συνεργασία με την ΕΣΣΔ, αλλά πάμπολλοι οπαδοί της δεξιάς προτιμούν τη συμαχία με την Ιταλία ή ακόμα και το συμβιβασμό με τη ναζιστική Γερμανία («καλύτερα ο Χίτλερ παρά το Λαϊκό Μέτωπο»). Στο μεταξύ, ο πόλεμος της Αιθιοπίας και αμέσως μετά τα γεγονότα της Ισπανίας πείθουν τον Ντούτσε ότι τον συμφέρει να αλλάξει την πολιτική που ακολουθούσε από το καλοκαίρι του 1934 και να περάσει στο πλευρό της Γερμανίας.

Η πρώτη κρίση ξεσπάει τον Οκτώβριο του 1935 με την είσοδο ιταλικών στρατευμάτων στην Αιθιοπία και τελειώνει μετά έξι μήνες με την προσάρτηση της χώρας. Τον Μάιο του 1936 ο βασιλιάς Βίκτωρ-Εμμανουήλ ανακηρύσσεται αυτοκράτορας της Αιθιοπίας. Δυστυχώς η Αιθιοπία ήταν ώς τότε κράτος ανεξάρτητο και μέλος της ΚτΕ. Με την παρότρυνση του νεγκούς Χαϊλέ Σελασιέ, το συμβούλιο της οργάνωσης αποφάσισε να χαρακτηρίσει την Ιταλία επιτιθέμενο κράτος και να της επιβάλει οικονομικές κυρώσεις, αλλά η κυβέρνηση Λαβάλ,

πασχίζοντας να εξευμενίσει ταυτόχρονα Λονδίνο και Ρώμη, βάλθηκε να περιορίσει την εμβέλειά τους. Οι κυρώσεις πλήττουν βασικά τις καθημερινές ανάγκες του ιταλικού πληθυσμού, αλλά οι στρατιές του Μουσσολίνι τροφοδοτούνται ελεύθερα με ατσάλι και προπαντός με πετρέλαιο, πράγμα που τους επιτρέπει να συντρίψουν την ηρωική αντίσταση των αντιπάλων τους. Προσπαθώντας να αποφύγουν τη ρήξη με τη Ρώμη, οι Βρετανοί και οι Γάλλοι εισηγούνται τελικά στον Μουσσολίνι, τον Δεκέμβριο του 1935, μία μυστική συμφωνία διαμελισμού της Αιθιοπίας (το σχέδιο Χωρ-Λαβάλ), που διαρρέει μέσω του τύπου στην κοινή γνώμη, ξεσηκώνοντας –στην Αγγλία ιδίως– έντονες αποδοκιμασίες, οι οποίες οδηγούν σε παραίτηση τους δύο υπουργούς λίγες βδομάδες αργότερα. Το μέτωπο της Στρέζα είναι πια νεκρό.

Κατά την αιθιοπική κρίση, ο Χίτλερ χειρίστηκε επιδέξια τον Ιταλό εταίρο του. Στη διάρκεια του 1936 δύο διεθνή γεγονότα θα επιταχύνουν την προσέγγιση των δύο φασιστικών χωρών. Πρώτα πρώτα ο γερμανικός επανεξοπλισμός της Ρηνανίας, που επιτυγχάνεται τον Μάρτιο του 1936 με μία παράτολμη μπλόφα του Φύρερ. Με πρόσχημα την επικύρωση από τη Γαλλία του γαλλοσοβιετικού συμφώνου του Μαΐου 1935, ο Χίτλερ αποφασίζει στις 7 Μαρτίου να προωθήσει στην αποστρατικοποιημένη ζώνη 30.000 στρατιώτες. Μόνη εχθρική αντίδραση, ένας λόγος του Γάλλου πρωθυπουργού Αλμπέρ Σαρρώ («Δεν είμαστε διατεθειμένοι να αφήσουμε το Στρασβούργο έκθετο στα γερμανικά κανόνια»), μια δειλή διαμαρτυρία της ΚτΕ και μια εξίσου κατευναστική δήλωση του πρωθυπουργού της Αυτού Βρετανικής Μεγαλειότητος. Καθώς το γενικό επιτελείο πληροφορούσε τη γαλλική κυβέρνηση ότι για να απειληθεί ο Χίτλερ χρειαζόταν γενική επιστράτευση και η πλειοψηφία της κοινής γνώμης ευνοούσε την αναμονή, κάθε κίνηση σταμάτησε. Ο γερμανικός αιφνιδιασμός είχε πετύχει· ήταν η δεύτερη κατάφωρη παραβίαση της συνθήκης των Βερσαλιών και οι Γερμανοί μπορούσαν με την ησυχία τους να επιδοθούν στην ανέγερση της «γραμμής Ζίγκφρηντ», ενός πανίσχυρου οχυρωματικού έργου που χτίστηκε απέναντι στη «γραμμή Μαζινό» με σκοπό να εμποδίσει ενδεχόμενη παρέμβαση των Γάλλων υπέρ των συμμάχων τους στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Μεμιάς το διπλωματικό οικοδόμημα που χτίστηκε με τόσους κόπους στη δεκαετία του 1920 κλονίζεται συθέμελα. Ενώ το Βέλγιο ανακτά τη διπλωματική του αυτονομία σε σχέση με τη Γαλλία, η Μικρή Αντάντ εξαρθρώνεται. Η βρετανική φιλία αποδεικνύεται χάρτινη και ο Μουσσολίνι –που τις μέρες της ρηνανικής κρίσης ήταν απορροφημένος από τις υποθέσεις της ανατολικής Αφρικής– διαπιστώνει την αλλαγή της ισορροπίας των δυνάμεων. Το ξέσπασμα του ισπανικού εμφυλίου του δίνει την ευκαιρία να στερεώσει τη φιλία του με τη Γερμανία.

Αρχίζοντας μ' ένα στρατιωτικό προνουντσιαμέντο τον Ιούλιο του 1936, ο πόλεμος της Ισπανίας κλείνει μια μακρόχρονη περίοδο πολιτικής αβεβαιότητας και ταραχών στην Ιβηρική Χερσόνησο. Το 1931, μετά τις τοπικές εκλογές που χάρισαν μεγάλη πλειοψηφία στα αντιβασιλικά κόμματα, ο βασιλιάς Αλφόνσος ΙΓ΄ εγκατέλειψε το θρόνο του και η Ισπανία ανακηρύχθηκε αβασίλευτη δημο-

κρατία. Μα η δημοκρατία αυτή ήταν εύθραυστη. Στόχος από την αρχή των συντηρητικών δυνάμεων –στρατιωτικών, ιερωμένων, μεγαλοκτηματιών–, αντιμετωπίζει ακόμη, μετά τις εκλογές του 1933 που φέρνουν τη δεξιά στην εξουσία, έντονη κοινωνική αναταραχή: τον Οκτώβριο του 1934 το απεργιακό κίνημα της Αστουρίας πνίγεται στο αίμα.

Η αλλαγή στρατηγικής της Κομιντέρν επιτρέπει την ένωση των κομμάτων της αριστεράς (σοσιαλιστών, κομμουνιστών, επαναστατικών συνδικαλιστών, αναρχικών) και τον Φεβρουάριο του 1936 το Λαϊκό Μέτωπο κερδίζει τις εκλογές μετά από σκληρό αγώνα. Τη νίκη του διαδέχονται κύμα επαναστατικών απεργιών, καταλήψεις κτημάτων από φτωχούς χωρικούς και ευρύτατες αναταραχές. Η δολοφονία του φιλομοναρχικού ηγέτη Κάλβο Σοτέλο, στις 13 Ιουλίου 1936, δίνει το έναυσμα του στρατιωτικού κινήματος που είχε προετοιμαστεί στο ισπανικό Μαρόκο με τη σύμπραξη του Μουσσολίνι από τους στρατηγούς Σανχούρχο και Φράνκο. Ο θάνατος του πρώτου σε αεροπορικό δυστύχημα δίνει στον δεύτερο την ηγεσία του εθνικιστικού κινήματος.

Μια τρομακτική εμφύλια σύγκρουση θα διαδραματισθεί για τρία χρόνια ανάμεσα στους εθνικιστές, που στηρίζονται στον τακτικό στρατό, τη Φάλαγγα, την πλειονότητα του καθολικού κλήρου και της άρχουσας τάξης, και στους δημοκρατικούς, που διαθέτουν τη συμπαράσταση των εργατών, των ριζοσπαστικών μικροαστών και μέρους της αγροτιάς. Διακρίνεται από πρωτόγνωρη λύσσα και θηριωδία. Τον Απρίλιο του 1938 ο Φράνκο κατορθώνει να αποκόψει τη Μαδρίτη από τη Βαρκελώνη και στις 28 Μαρτίου 1939 κυριεύει τη Μαδρίτη, όπου η δικτατορική του κυβέρνηση εγκαθίσταται τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου.

Στο μεταξύ ο πόλεμος της Ισπανίας είχε μεταμορφωθεί σε διεθνή σύγκρουση, σε πραγματική «γενική δοκιμή» του επερχόμενου πολέμου όπου εμπλέκονται οι κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Τον Αύγουστο του 1936 η γαλλική κυβέρνηση του Λεόν Μπλουμ, που ενδιαφέρεται βασικά για τη διατήρηση της ειρήνης, προτείνει, παρά τη συμπάθεια που τρέφει στους δημοκρατικούς, τη σύναψη «συμφώνου μη επεμβάσεως» που υιοθετείται από 25 χώρες, μεταξύ των οποίων η Ιταλία, η Γερμανία και η ΕΣΣΔ. Ενώ η Μεγάλη Βρετανία το τηρεί αυστηρά και η Γαλλία περιορίζεται να επιτρέπει τη διέλευση εθελοντών και ορισμένων όπλων, η Σοβιετική Ένωση και τα φασιστικά κράτη παρεμβαίνουν μαζικά: η πρώτη στέλνει στην Ισπανία τεχνικούς, στρατιωτικούς συμβούλους και αεροπλάνα και διευθύνει τη στρατολόγηση «διεθνών ταξιαρχιών», ενώ τα δεύτερα διοχετεύουν στη χώρα στρατεύματα και πολεμικό υλικό. Ο Μουσσολίνι στέλνει 80.000 πολιτοφύλακες και βαριά όπλα, ενώ το Ράιχ συνεισφέρει τους 10.000 άνδρες της λεγεώνας «Κόνδωρ», αεροπλάνα και τανκς. Η Ισπανία γίνεται πεδίο δοκιμών των στρατευμάτων και του εξοπλισμού των δύο δικτατόρων. Τους προσφέρει συγχρόνως την ευκαιρία να προωθηθούν περισσότερο στη διεθνή σκηνή· η Ιταλία διατρανώνει τη φιλοδοξία της να επιβληθεί στη δυτική Μεσόγειο και αναζητεί στην Ισπανία οικονομικά οφέλη, η Γερμανία προσβλέπει σε υλικά αναγκαία για την πολεμική της βιομηχανία – σίδερο, χαλκό και μαγγάνιο. Για τον Χίτλερ, ο

πόλεμος ανήκει σε μια ευρύτερη στρατηγική, όπου εντάσσονται ακόμη η απόσπαση τμημάτων του γαλλικού στρατού στη μεθόριο των Πυρηναίων ενόψει του μελλοντικού πολέμου, το γεγονός ότι ο Μουσσολίνι, για να ενισχύσει με στρατό την Ισπανία, χρειάζεται να εκκενώσει τη γραμμή του Μπρέννερ, λύνοντας έτσι τα χέρια των Γερμανών στην Αυστρία, και τέλος η βεβαιότητα ότι η ισπανική σύγκρουση, αυξάνοντας τη διεθνή ένταση και την έχθρα ανάμεσα στον Ντούτσε και τις δημοκρατικές χώρες, θα ρίξει τον τελευταίο στην αγκάλη του Ράιχ. Δεν είχε πέσει έξω. Τον Οκτώβριο του 1936 ο κόμης Τσιάνο, νέος υπουργός των Εξωτερικών και γαμπρός του Μουσσολίνι, φτάνει στο Βερολίνο και υπογράφει με τον Φύρερ ένα πρωτόκολλο που διακήρυσσε τη φιλία και την αλληλεγγύη των δύο χωρών. Την 1η Νοεμβρίου, στην πλατεία της μητρόπολης του Μιλάνου ο Ντούτσε κοινοποιεί στα συναγμένα πλήθη τη σύσταση ενός «άξονα» Βερολίνου-Ρώμης, που μπορούσε κατά τη γνώμη του «να συνενώσει όλα τα ευρωπαϊκά κράτη», αλλά στην πραγματικότητα αποτελούσε το προοίμιο μιας στενότερης προσέγγισης ανάμεσα στα ολοκληρωτικά κράτη.

Η ΧΙΤΛΕΡΙΚΗ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Το 1937, η κλιμάκωση της βίας που χαρακτήριζε τα δύο προηγούμενα χρόνια την πολιτική των ολοκληρωτικών κρατών φάνηκε να ανακόπτεται. Βέβαιος ωστόσο ότι οι απειλές και το θράσος θα του επέτρεπαν να φτάσει στο στόχο του και ότι δεν είχε τίποτα να φοβηθεί από τις «ξεπεσμένες» δημοκρατίες που είχαν διαβρωθεί από τον φιλειρηνισμό, ο Χίτλερ ανακοίνωσε στις 5 Νοεμβρίου στους στενούς του συνεργάτες πως είχε φτάσει η ώρα να ενωθούν με το Ράιχ οι γερμανικές κοινότητες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης και χάραξε τα στάδια που θα ακολουθούσε η συγκρότηση της «Μεγάλης Γερμανίας».

Πρώτο στάδιο, το Άνσλους. Το γερμανοϊταλικό σύμφωνο του Οκτωβρίου 1936 και κατόπιν η στροφή του ιταλικού ενδιαφέροντος στη Μεσόγειο και στην Αφρική απομάκρυναν το βασικό εμπόδιο για την ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία. Στις 12 Φεβρουαρίου ο Χίτλερ περνά στην επίθεση. Καλεί τον Αυστριακό καγκελάριο Σούσνιχ στο Μπερχτεσγκάντεν, τον πύργο του στις βαυαρικές Άλπεις, και τον προστάζει να δεχθεί ως υπουργό των Εσωτερικών τον αρχηγό του αυστριακού ναζιστικού κόμματος Σάυς-Ίνκουαρτ. Φυσικά, υπόσχεται ότι θα σεβαστεί ευλαβικά την ανεξαρτησία της Αυστρίας, αλλά ο Σάυς-Ίνκουαρτ, που ελέγχει τώρα την αστυνομία, οργανώνει σε λίγο παντού διαδηλώσεις με αίτημα την ένωση Αυστρίας-Γερμανίας.

Βλέποντας ότι χάνει τον έλεγχο, ο Σούσνιχ επιχειρεί να υπερκεράσει τον Χίτλερ και στις 9 Μαρτίου αποφασίζει την οργάνωση δημοψηφίσματος με στόχο να εκφραστεί ο λαός για το θέμα της αυστριακής ανεξαρτησίας. Ξέρει ότι η πλειοψηφία ευνοεί μια τέτοια λύση και ο Χίτλερ δεν το αγνοεί. Η προσφυγή στη βία μοιάζει λοιπόν αναπόφευκτη για τον τελευταίο.

Στις 11 Μαρτίου 1938 ο Σάυς-Ίνκουαρτ, με την υποστήριξη της αστυνομίας και των ναζιστικών παραστρατιωτικών οργανώσεων, καλεί τον καγκελάριο να απαρνηθεί το δημοψήφισμα, ενώ στα σύνορα μαζεύονται γερμανικά στρατεύματα. Μπροστά στη διπλή απειλή ο Σούσνιχ υποχωρεί. Η πρωτοβουλία περνάει στον Γκαίρινγκ, που απαιτεί τηλεφωνικά την παραίτηση του προέδρου της αυστριακής κυβέρνησης και την αντικατάστασή του από τον Σάυς-Ίνκουαρτ. Μάταια ο Σούσνιχ ψάχνει για βοήθεια από το Παρίσι, το Λονδίνο, τη Ρώμη. Ο Μουσσολίνι έχει κάνει τις επιλογές του και υποδέχεται με απάθεια ό,τι απέκρουε δυναμικά πριν από τέσσερα χρόνια. Η Γαλλία και η Αγγλία περιορίζονται σε γενικόλογες διαμαρτυρίες. Ανενόχλητος, ο ηγέτης του Ράιχ ολοκληρώνει την επιχείρηση. Με την υπογραφή του Σάυς-Ίνκουαρτ σ' ένα τηλεγράφημα καταρτισμένο από τις γερμανικές αρχές, η νέα κυβέρνηση της Βιέννης καλεί τον Φύρερ να επέμβει. Στις 12 Μαρτίου η Αυστρία κυριεύεται από τη Βέρμαχτ· η ένωση των δύο κρατών ανακηρύσσεται την επόμενη μέρα. Θα επικυρωθεί μετά ένα μήνα από το 98% των ψηφοφόρων.

Δεύτερο στάδιο, οι Σουδήτες. Προϊόν του διαμελισμού της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, η Τσεχοσλοβακία ήταν κράτος ισχυρό και εξελιγμένο, με αξιόλογη βιομηχανία και καλά εξοπλισμένο πολυάριθμο στρατό. Επίσης, σε αντίθεση με την Αυστρία, διέθετε φαινομενικά ισχυρή διπλωματική υποστήριξη, χάρη στις ξεκάθαρες συνθήκες που τη συνέδεαν με τη Γαλλία και τη Σοβιετική Ένωση. Όποιος παραβίαζε τα σύνορά της διακινδύνευε επομένως, ενεργοποιώντας τις συμμαχίες, να προκαλέσει πανευρωπαϊκή ανάφλεξη.

Ωστόσο, η ετερογένεια του πληθυσμού της αποτελούσε σοβαρότατο μειονέκτημα για την Τσεχοσλοβακία. Αν το δυτικότερο κομμάτι της, η Βοημία –πολύ πιο πλούσιο και πολυάριθμο από τα υπόλοιπα–, από άποψη κοινωνικών και οικονομικών δομών ανήκε αναμφισβήτητα στη δυτική Ευρώπη, το ανατολικότερο, η Σλοβακία, ήταν οικονομικά υπανάπτυκτο και πλησίαζε περισσότερο τον αγροτικό χαρακτήρα των χωρών της ανατολικής Ευρώπης. Στις αναπτυξιακές αυτές αποκλίσεις θα πρέπει να προσθέσουμε τις γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές, που εξηγούν γιατί στη Σλοβακία εμφανίστηκαν ισχυρές αυτονομιστικές διαθέσεις, απειλώντας την ενότητα της χώρας.

Τα σοβαρότερα προβλήματα ήταν αυτά που πήγαζαν από τη δράση των μειονοτήτων: ουκρανική μειονότητα στο ανατολικό κομμάτι της Σλοβακίας· ουγγρική μειονότητα στα νότια· και προπάντων, στα βουνά που περιστοίχιζαν το βοημικό οροπέδιο, γερμανική μειονότητα τρεισήμισι εκατομμυρίων Σουδητών. Συνειδητοποιώντας τους κινδύνους που διέτρεχε από την ύπαρξη αυτών των μειονοτήτων, η κυβέρνηση της Πράγας είχε δώσει ορισμένες εγγυήσεις, επιτρέποντας τη χρήση της γλώσσας τους στα δικαστήρια και τη δημόσια διοίκηση. Παρ' όλ' αυτά μετά το 1933, με τη βοήθεια της κρίσης και την επιρροή της ναζιστικής Γερμανίας, εμφανίστηκε το Γερμανικό Κόμμα των Σουδητών, στενά συνδεδεμένο με το NSDAP. Με την υποστήριξη του Φύρερ, που γινόταν όλο και πιο απροκάλυ-

πτη, ο αρχηγός του Κόνραντ Χένλαϊν απαιτούσε την αυτονόμηση των σουδητικών περιοχών.

Μετά την εφαρμογή του Άνσλους, η Βοημία βρέθηκε σχεδόν περικυκλωμένη από γερμανικά εδάφη. Έχοντας απορρίψει ώς τότε κάθε διαπραγμάτευση, η τσεχοσλοβακική κυβέρνηση πείστηκε τελικά, με την παρέμβαση του Άγγλου μεσολαβητή λόρδου Ράνσιμαν, να δεχθεί το διάλογο με τον Χίτλερ, ώστε να δοθεί στους Σουδήτες η αυτονομία που διεκδικούσαν. Σπάζοντας αιφνιδιαστικά τη σιωπή του, ο Χίτλερ εκμεταλλεύεται το πλεονέκτημά του και στις 12 Σεπτεμβρίου υποκινεί την κρίση, δηλώνοντας με μια δριμύτατη αγόρευση στη Νυρεμβέργη ότι το Ράιχ «δεν θα επιτρέψει να συνεχιστεί η καταπίεση τριάμισι εκατομμυρίων Γερμανών». Παίρνοντας θάρρος απ' αυτό το ξέσπασμα, ο Χένλαϊν ζητάει αμέσως την ένωση των σουδητικών επαρχιών με το Ράιχ, ενώ η Τσεχοσλοβακία, κρίνοντας ότι απειλείται άμεσα από τις δηλώσεις του Φύρερ, προσφεύγει στη βοήθεια των συμμάχων της.

Στη Γαλλία, που δεσμευόταν επίσημα με στρατιωτικές συμφωνίες, ο πρωθυπουργός Εντουάρ Νταλαντιέ γνωστοποίησε πως η χώρα του ήταν έτοιμη να στηρίξει με τα όπλα το σύμμαχό της. Αλλά ο υπουργός των Εξωτερικών Ζωρζ Μποννέ, που γνώριζε πόσο απαράσκευος ήταν ο γαλλικός στρατός, ήθελε να εξασφαλίσει σε περίπτωση σύρραξης τη συμπαράσταση της Μεγάλης Βρετανίας και της ΕΣΣΔ. Η τελευταία δήλωνε πως θα τιμούσε τις υποχρεώσεις της, αλλά στη Γαλλία πολλοί αμφισβητούσαν την ωφέλεια μιας τέτοιας συμμαχίας ή φοβόνταν τις επιπτώσεις της στα εσωτερικά της χώρας.

Η στάση της Βρετανίας ήταν επομένως καθοριστική. Δυστυχώς, ο πρωθυπουργός Νέβιλ Τσάμπερλαιν ήταν αμετακίνητος οπαδός του «κατευνασμού». Είχε πειστεί ότι τα αιτήματα των Σουδητών ήταν εύλογα και η συνεννόηση με τον Χίτλερ εφικτή. Στις 15 Σεπτεμβρίου 1938 οι δυο τους συναντήθηκαν στο Μπερχτεσγκάντεν. Ο Φύρερ αξίωσε την προσάρτηση των σουδητικών εδαφών, κάτι που δεν είχε ώς τότε καθόλου συζητηθεί. Αποφασισμένος να σώσει την ειρήνη με κάθε μέσο, ο Τσάμπερλαιν υιοθετεί τη γερμανική «λύση», πείθοντας τελικά και τον Νταλαντιέ. Υποκύπτοντας στην πίεση των Αγγλογάλλων, ο Τσεχοσλοβάκος πρόεδρος Μπένες εγκρίνει με συντριβή το διαμελισμό της χώρας του.

Στις 22 Σεπτεμβρίου ο Τσάμπερλαιν σπεύδει να ενημερώσει τον Χίτλερ για τις ενέργειές του. Εμβρόντητος αντιλαμβάνεται ότι ο Φύρερ, αντί να εκδηλώσει ευαρέσκεια και ικανοποίηση, διατυπώνει νέες αξιώσεις. Οι Τσέχοι πρέπει να εκκενώσουν όλη τη Σουδητία σε οχτώ μέρες, αφήνοντας πίσω και τα υπάρχοντά τους. Πρέπει ακόμη να παραχωρήσουν στην Πολωνία τα διαφιλονικούμενα ανθρακοφόρα εδάφη του Τέσεν και στην Ουγγαρία το νότιο κομμάτι της Σλοβακίας, όπου οι Ούγγροι αποτελούσαν την πλειονότητα.

Με οργή και κατάπληξη, ο Βρετανός πρωθυπουργός απορρίπτει ρητά τις νέες αξιώσεις. Η Τσεχοσλοβακία κηρύσσει αμέσως επιστράτευση. Ο Χίτλερ δηλώνει έτοιμος να κάνει το ίδιο. Γαλλία και Αγγλία καλούν τους εφέδρους τους. Σ' όλη την Ευρώπη αντηχεί η κλαγγή των όπλων. Ο Τσάμπερλαιν όμως φοβάται

την τελική εμπλοκή. Κάνει έκκληση στον Μουσσολίνι να μεσολαβήσει. Ο Ιταλός δικτάτορας, που θεωρεί τη χώρα του ανέτοιμη για πολεμικές περιπέτειες και δεν δυσαρεστείται καθόλου να παριστάνει τον διαιτητή της Ευρώπης, δέχεται να εισηγηθεί στον Φύρερ την αποδοχή μιας διεθνούς διάσκεψης, η οποία θα καθόριζε την τύχη της Τσεχοσλοβακίας.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1938 ο Χίτλερ, ο Μουσσολίνι, ο Νταλαντιέ και ο Τσάμπερλαιν συναντώνται στο Μόναχο, χωρίς την παρουσία εκπροσώπων της Τσεχοσλοβακίας ή της ΕΣΣΔ. Ο ηγέτης του Ράιχ έχει κερδίσει από πριν την αναμέτρηση. Με αντίτιμο κάποιες αστείες υποχωρήσεις –επιτρέπει στους Τσέχους να πουλήσουν τα υπάρχοντά τους και αυξάνει στις δέκα μέρες την προθεσμία για την εκκένωση της περιοχής–, ικανοποιεί όλες του τις αξιώσεις, και ο Τσάμπερλαιν υπογράφει μαζί του ένα σύμφωνο μη επιθέσεως· σε λίγες βδομάδες ακολουθούν και οι Γάλλοι.

Το Παρίσι και το Λονδίνο ζουν με την ψευδαίσθηση της ειρήνης. Ζητωκραυγές υποδέχονται τον Νταλαντιέ και τον Τσάμπερλαιν, αν και ο Λεόν Μπλουμ μιλάει για «φτηνή απόσειση ευθυνών». Όμως τα επακόλουθα της συμφωνίας είναι καταστροφικά για τις δύο δημοκρατίες. Μετά την επιβράβευση του γερμανικού εκβιασμού οι δικτάτορες, βέβαιοι για την ατιμωρησία τους, προβαίνουν απερίσπαστοι στο διαμελισμό των πιο αδύναμων γειτόνων τους. Πρώτο τους θύμα η Τσεχοσλοβακία. Οι Πολωνοί κυριεύον τη ζώνη του Τέσεν και η Ουγγαρία ιδιοποιείται το νότιο κομμάτι της Σλοβακίας, με πληθυσμό ενός εκατομμυρίου κατοίκων. Οι μειονότητες της Σλοβακίας και της Ρουθηνίας βρίσκονται σε αναβρασμό.

Δυσαρεστημένη για τον παραγκωνισμό της κατά τη διευθέτηση της διένεξης, η ΕΣΣΔ υποψιάζεται πως οι Δυτικοί κατευθύνουν τις χιτλερικές φιλοδοξίες προς τα ανατολικά. Επίσης η Γαλλία έχει δυσφημιστεί στα μάτια των Κεντροευρωπαίων και Ανατολικοευρωπαίων συμμάχων της, που βρίσκονται πια στο έλεος των δικτατόρων. Κυκλωμένη και ετοιμόρροπη η Τσεχοσλοβακία, επίκεντρο του γαλλικού αμυντικού συστήματος, απειλείται με άμεση εξαφάνιση. Η επιθετική πολιτική του Χίτλερ ενθαρρύνεται, όπως και οι ιθύνοντες του ιταλικού φασισμού που εγείρουν μετά τον Νοέμβριο του 1938 θορυβώδεις αξιώσεις σε βάρος της Τυνησίας, της Κορσικής, της Σαβοΐας και της Νίκαιας. Στη Γαλλία ιδίως ο κόσμος διασπάται σε «μοναχιστές», που ευνοούν τον «κατευνασμό» ή και τη συνεννόηση με τους δικτάτορες, και «αντιμοναχιστές», που κρίνουν ότι έφτασε η στιγμή να σταματήσουν τον Χίτλερ ακόμη και με τη βία.

ΟΙ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Παρά την αποδυνάμωσή της, η Τσεχοσλοβακία αποτελούσε ακόμα στα μάτια του Φύρερ ένα δημοκρατικό προπύργιο που αντιστεκόταν στην προϊούσα δορυφοροποίηση της Ευρώπης. Έτσι, στις αρχές του 1939 αποφάσισε να επω-

φεληθεί από τις εσωτερικές δυσκολίες της χώρας προκειμένου να τη σβήσει οριστικά από το χάρτη. Υποστήριξε λοιπόν το σλοβακικό αυτονομιστικό κίνημα του αιδεσιμότατου Τίσο, η δράση του οποίου κατέληξε στην ίδρυση μιας αυτόνομης τοπικής κυβέρνησης. Τον Μάρτιο του 1939 ο πρόεδρος Χάχα, που είχε μόλις διαδεχθεί τον Μπένες, επεχείρησε να θέσει τέλος σ' αυτό το καθεστώς ημιαπόσχισης, αλλά ο Τίσο έσπευσε στο Βερολίνο, όπου συνάντησε την αμέριστη υποστήριξη του ναζιστικού καθεστώτος.

Στις 14 Μαρτίου ο Χάχα καλείται στο Βερολίνο. Εκεί ο ναζιστής δικτάτορας τρομοκρατεί στην κυριολεξία τον γέρο πρόεδρο της Τσεχοσλοβακίας, απειλώντας τον ότι θα ισοπεδώσει την Πράγα αν ο ίδιος αρνηθεί να ζητήσει τη μεσολάβηση του γερμανικού στρατού. Ο Χάχα υποκύπτει και η Βέρμαχτ μπαίνει στη στιγμή στη Βοημία. Η Τσεχοσλοβακία είναι πια παρελθόν. Δίπλα σε μια Σλοβακία που κηρύσσεται «ανεξάρτητο κράτος», στην ουσία γερμανικός δορυφόρος, κι ενώ η Ουγγαρία προσαρτά την Υποκαρπαθική Ρουθηνία, ο Χίτλερ ιδρύει το «Προτεκτοράτο Βοημίας-Μοραβίας», που κι αυτό είναι ολοκληρωτικά εξαρτημένο από το Ράιχ. Στον απόηχο αυτής της επιτυχίας υποχρεώνει και τη Λιθουανία (22 Μαρτίου) να του παραχωρήσει το Μέμελ. Όσο για τον Μουσσολίνι, εκμεταλλεύεται κι αυτός την παραζάλη των Ευρωπαίων και για να μην υστερήσει εισβάλλει στην Αλβανία και την προσαρτά τον Απρίλιο του 1939.

Η δεύτερη αυτή τσεχοσλοβακική κρίση προκάλεσε την καθυστερημένη αφύπνιση της Βρετανίας και της Γαλλίας. Ο Τσάμπερλαιν θεώρησε προσωπική προσβολή το γεγονός ότι ο Χίτλερ είχε παραβεί τις συμφωνίες του Μονάχου. Πεπεισμένη πια πως η ναζιστική Γερμανία δεν αποσκοπούσε στην απλή εφαρμογή της αρχής των εθνικοτήτων[1], η κυβέρνηση του Λονδίνου υιοθετεί μια πολιτική τελείως αντίθετη με την προηγούμενη· η Γαλλία, που διαβλέπει στη στενή συνεννόηση με τους Άγγλους το ύστατο μέσο για την κατοχύρωση της εθνικής της ασφάλειας, την ακολουθεί κατά πόδας. Τότε οι δύο χώρες προσφέρουν στα κράτη που κυρίως απειλούνται από τη Γερμανία και την Ιταλία μια εγγύηση ότι θα τα βοηθήσουν σε περίπτωση ξένης επίθεσης. Η Πολωνία δέχεται και τον Αύγουστο του 1939 υπογράφεται η αγγλοπολωνική συμμαχία. Η Ρουμανία, η Ελλάδα και η Τουρκία δίνουν επίσης τη συγκατάθεσή τους, όμως το Βέλγιο και η Ολλανδία, που φοβούνται τα γερμανικά αντίποινα, αρνούνται τη βρετανική εγγύηση.

Από την άνοιξη του 1938 η Πολωνία βρίσκεται πράγματι στο στόχαστρο της πολιτικής του Χίτλερ. Ώς τότε η χώρα αυτή διατηρούσε σχέσεις καλής γειτονίας με τη Γερμανία, συμμεριζόταν άλλωστε την εχθρότητά της για τον κομμουνισμό και για τους Εβραίους. Τον Οκτώβριο του 1938 ο Χίτλερ είχε ήδη διατυπώσει νέες διεκδικήσεις που αφορούσαν την επιστροφή του Ντάντσιχ στη Γερμανία και τη δημιουργία ενός διαδρόμου επικοινωνίας με την ανατολική Πρωσία, καθησύχασε ωστόσο την κυβέρνηση της Βαρσοβίας ότι δεν είχε σκοπό να προσφύγει σε βίαια μέσα. Στα τέλη όμως Μαρτίου του 1939 παραβιάζει βάναυσα τις υποσχέσεις του και αξιώνει πια επίσημα την παραχώρηση του Ντάντσιχ, που ήδη ελεγχόταν από τα ναζιστικά στοιχεία, και μια σιδηροδρομική γραμμή που θα έ-

νωνε την πόλη αυτή με τη Γερμανία και με την ανατολική Πρωσία. Οι διεκδικήσεις αυτές, που ήταν απαράδεκτες για την κυβέρνηση της Βαρσοβίας, έκρυβαν την πρόθεσή του να κηρύξει πόλεμο κατά της Πολωνίας, κυριεύοντας τμήμα των εδαφών της.

Προτού αποδυθεί στην τελική αναμέτρηση, ο Χίτλερ συσφίγγει τους δεσμούς του με τον Ιταλό ομόλογό του. Στις 28 Μαΐου, ο Τσιάνο με τον Ρίμπεντροπ υπογράφουν το «Ατσάλινο Σύμφωνο», συνθήκη επιθετικής συμμαχίας που θα ίσχυε για τον Μουσσολίνι μετά το 1943, μόλις θα ολοκληρώνονταν οι ιταλικές προετοιμασίες. Αλλά όταν ο Τσιάνο επισκέφθηκε τη Γερμανία, τον Αύγουστο του 1939, διαπίστωσε ότι όλα ήταν έτοιμα για την επίθεση κατά της Πολωνίας. Για να δικαιολογήσει επομένως το «μη εμπόλεμο» της Ιταλίας, εισηγήθηκε στον πεθερό του να υποβάλει στους Γερμανούς έναν μακρύ κατάλογο αμυντικών προμηθειών που ήταν απαραίτητες για να μπει η Ιταλία στον πόλεμο και τις οποίες το Ράιχ ήταν ανήμπορο να της προμηθεύσει.

Για να συγκρατήσουν τη χιτλερική επιθετικότητα σε βάρος της Πολωνίας, τα δημοκρατικά καθεστώτα δεν μπορούν πια να υπολογίζουν παρά μόνο στη συμμαχία των Ρώσων. Από τον Απρίλιο έχουν αρχίσει διαπραγματεύσεις μεταξύ των τριών δυνάμεων, αλλά η σύναψη συμφωνίας προσκρούει σε πολλά εμπόδια. Στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία η ιδέα μιας συμμαχίας με τον Στάλιν συναντά πολύπλευρη αντίδραση. Οι Πολωνοί ιθύνοντες δεν επιτρέπουν τη διάβαση των σοβιετικών στρατευμάτων από τα εδάφη τους, πράγμα που οι Σοβιετικοί θέτουν ως προϋπόθεση για την υπογραφή στρατιωτικής συμφωνίας. Από την πλευρά του ο Στάλιν δυσπιστεί μετά το Μόναχο για το διπλό παιχνίδι που εκτιμά πως παίζουν οι Δυτικοί. Ο Μολότωφ, που έχει αντικαταστήσει τον Λιτβίνωφ στην ηγεσία του υπουργείου Εξωτερικών, τον ενθαρρύνει να αρχίσει με τη Γερμανία μυστικές συνομιλίες ώστε να κερδίσει χρόνο –δίχως φυσικά να αγνοεί πως απώτερος στόχος του ναζισμού είναι η εξόντωση του μπολσεβικισμού και η απώθηση της Ρωσίας προς τις «ασιατικές στέππες»– και να ανακτήσει τα εδάφη που είχαν χαθεί το 1918. Σίγουρα ο Χίτλερ ενοχλήθηκε στη σκέψη ενός συμβιβασμού με μια κομμουνιστική δύναμη και δίστασε για πολύ να το κάνει, μα στο τέλος αποφάσισε να δεχθεί τη θυσία, ώστε να ξεμπερδέψει απερίσπαστος με την Πολωνία και κατόπιν με τις δυτικές δημοκρατίες.

Κι ενώ η υπογραφή της στρατιωτικής συμφωνίας με τους Αγγλογάλλους φάνταζε επικείμενη, προς γενική κατάπληξη οι Σοβιετικοί συνάπτουν στις 23 Αυγούστου 1939 σύμφωνο μη επιθέσεως με τους Γερμανούς. Ίσχυε για δέκα χρόνια και συνοδευόταν από ένα μυστικό πρωτόκολλο (δεν αποκαλύφθηκε παρά το 1946) που αναγνώριζε τα δικαιώματα της ΕΣΣΔ επί της Φινλανδίας, Λεττονίας, Εσθονίας και Βεσσαραβίας και προέβλεπε τη διχοτόμηση της Πολωνίας. Με τα χέρια λυμένα, ο Φύρερ ετοιμάστηκε για την τελική αναμέτρηση.

Μέχρι την τελευταία στιγμή οι Γάλλοι και οι Βρετανοί θα προσπαθήσουν να τον αποτρέψουν από τα πολεμικά του σχέδια. Στις 26 Αυγούστου ο Νταλαντιέ του έγραψε: «Πολεμήσατε, όπως κι εγώ, στον τελευταίο πόλεμο. Γνωρίζετε, ό-

πως κι εγώ, τη φρίκη και τον αποτροπιασμό που μένει παντοτινά στη συνείδηση των λαών για τις καταστροφές του πολέμου, όποια κι αν είναι η έκβασή του». Ο Τσάμπερλαιν πασχίζει να δρομολογήσει απευθείας διάλογο Γερμανίας και Πολωνίας. Στις 29 Αυγούστου ο Χίτλερ δηλώνει έτοιμος να δεχθεί τον Πολωνό διαπραγματευτή, μα η Βαρσοβία, που φοβάται μήπως πιαστεί σε μια νέα παγίδα τύπου Μονάχου, περιμένει ώς τις 31 για να δώσει την απάντησή της, και ο Χίτλερ εκτιμά πως είναι πια πολύ αργά. Μετά από μια ύστατη και άκαρπη προσπάθεια μεσολάβησης εκ μέρους του Μουσσολίνι, την αυγή της 1ης Σεπτεμβρίου 1939 τα γερμανικά στρατεύματα διασχίζουν τη μεθόριο της Πολωνίας. Δυο μέρες αργότερα, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία κηρύσσουν τον πόλεμο κατά της Γερμανίας.

1939-1941: Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Τον Σεπτέμβριο του 1939 αρχίζει η πρώτη φάση του «κεραυνοβόλου πολέμου» (Blitzkrieg). Προτού περάσουν δεκαοχτώ μήνες, ο Φύρερ θα είναι κυρίαρχος της Ευρώπης, αντιμέτωπος με μία πολιορκούμενη Αγγλία, η οποία ώς τις αρχές του 1941 αποτελούσε το μοναδικό προπύργιο της μαχόμενης δημοκρατίας.

Σε λιγότερο από ένα μήνα ο Χίτλερ βγάζει από τη μέση τον πολωνικό στρατό, που ήταν πολύ κατώτερος από τη Βέρμαχτ σε άνδρες κι εξοπλισμό και που, επιπλέον, στις 17 Σεπτεμβρίου δέχθηκε πισώπλατα τη σοβιετική εισβολή. Στα τέλη Σεπτεμβρίου Γερμανοί και Ρώσοι έχουν μοιραστεί τη χώρα μεταξύ τους, με σύνορο τον ποταμό Μπουγκ. Ύστερα ο πόλεμος μετατοπίζεται προς τα βόρεια: οι Σοβιετικοί εισβάλλουν στη Φινλανδία (Νοέμβριος 1939-Μάρτιος 1940)· τον Απρίλιο του 1940 ο γερμανικός στρατός ξεχύνεται κατά της Δανίας και αποβιβάζεται μετά στη Νορβηγία. Η επέμβαση των Αγγλογάλλων στο Νάρβικ, που είχε σκοπό να αποκόψει τους Γερμανούς από την πηγή του σουηδικού σιδήρου, καθυστερεί μόνο λίγες εβδομάδες την κατάκτηση της χώρας.

Η αστραπιαία έκβαση αυτών των επιχειρήσεων οφείλεται στις πολεμικές τακτικές της Βέρμαχτ. Βέβαια οι Γερμανοί υπερείχαν αριθμητικά από τους Πολωνούς και τους Νορβηγούς, πάνω απ' όλα όμως είχαν μεγαλύτερο αριθμό αρμάτων και σύγχρονων αεροπλάνων και τα χρησιμοποιούσαν με τρόπο καινοφανή. Αντί να περιορίζονται, όπως οι άλλοι στρατοί, στην προστασία των κινήσεων του πεζικού, οι τεθωρακισμένες τους μεραρχίες (Panzerdivisionen) συγκεντρώνονταν σε συγκεκριμένα σημεία του μετώπου με την αποστολή να διασπάσουν τις αντίπαλες γραμμές, ανοίγοντας ένα ρήγμα που αποδιοργάνωνε τον εχθρό και όπου το πεζικό, μεταφερμένο με φορτηγά, μπορούσε να εισορμήσει. Αυτή η «θωρακισμένη δύναμη» (αρχή που μάταια προσπάθησε να διαδώσει και στη Γαλλία ο αντισυνταγματάρχης Ντε Γκωλ, προσκρούοντας στις αμυντικές αντιλήψεις του γενικού της επιτελείου) υποστηριζόταν από μια πανίσχυρη αεροπορία εφο-

διασμένη προπάντων με αεροσκάφη καθέτου βομβαρδισμού (τύπου Στούκας), ικανά να καθηλώσουν οποιαδήποτε εχθρική αντίδραση.

Καμία σχέση επομένως με τη γαλλική στρατηγική. Μέχρι την άνοιξη του 1940 οι δυτικές δυνάμεις δεν κινούνται σχεδόν καθόλου (εκτός από μια σύντομη εξόρμηση στο Σάαρ, που αμέσως εγκαταλείπεται). Ταμπουρωμένοι πίσω από τη «γραμμή Μαζινό» (που σταματούσε ωστόσο στα βελγικά σύνορα), οι Γάλλοι περιμένουν τη γερμανική επίθεση. Αυτός ο «ψευτοπόλεμος» κράτησε οχτώ ολόκληρους μήνες, καταρρακώνοντας το ηθικό των στρατιωτών που δοκιμάζονταν από τις χειμωνιάτικες κακουχίες και τις παραπλανητικές διαδόσεις που συχνά εκπορεύονταν από τη γερμανική προπαγάνδα. Η αγγλογαλλική πολιτική και στρατιωτική συνεργασία ήταν ομολογουμένως ελάχιστα αποδοτική και απέκλειε κάθε σοβαρότερη επιχείρηση. Όταν ο δραστήριος Γουίνστον Τσώρτσιλ αντικαθιστά (10 Μαΐου 1940) τον Τσάμπερλαιν, που αναγκάστηκε να παραιτηθεί μετά το φιάσκο του Νάρβικ, το γαλλικό μέτωπο αρχίζει να ενεργοποιείται.

Με την επίθεσή τους κατά του Βελγίου και της Ολλανδίας, στις 10 Μαΐου 1940, οι Γερμανοί κάνουν πράξη το σχέδιο που είχε καταρτίσει ο στρατηγός φον Μάνσταϊν, επιχειρώντας να παρασύρουν βορειότερα τον κύριο όγκο των συμμαχικών δυνάμεων, ώστε να διασπάσουν στη συνέχεια τη διάταξη των Γάλλων στις Αρδέννες (όπου το γαλλικό επιτελείο έκρινε αδύνατη τη διείσδυση αρμάτων), να ορμήσουν στη Μάγχη και να κυκλώσουν τους Αγγλογάλλους στο έδαφος του Βελγίου.

Μάταια προσπαθεί ο στρατηγός Βεϋγκάν, που παίρνει εσπευσμένα τη θέση του Γκαμελέν, να αποτρέψει την κύκλωση. Στις 28 Μαΐου οι Βέλγοι συνθηκολογούν, ενώ οι δυνάμεις των Αγγλογάλλων, αποκλεισμένες στο λιμάνι της Δουγκέρκης, σαλπάρουν για την Αγγλία κακήν-κακώς, αφήνοντας πίσω τους δεκάδες χιλιάδες αιχμαλώτους και άφθονο πολεμικό υλικό.

Στη Γαλλία επικρατεί πλήρης διάλυση. Στις 5 Ιουνίου οι Γερμανοί εξαπολύουν νέα επίθεση με κατεύθυνση νότια και δυτική· μπουλούκια από πολίτες και στρατιώτες τρέπονται μπροστά τους σε άτακτη φυγή. Οι γαλλικές δυνάμεις οδηγούνται σε πανωλεθρία. Η κυβέρνηση εγκαταλείπει το Παρίσι, που κυριεύεται στις 14 Ιουνίου, και καταφεύγει στο Τουρ και από κει στο Μπορντώ, ενώ στις 10 Ιουνίου ο Μουσσολίνι, διεκδικώντας μερίδιο στα λάφυρα, κηρύσσει επίσης τον πόλεμο στη Γαλλία.

Η γαλλική κυβέρνηση είχε υποσχεθεί επίσημα στους Βρετανούς να μη συνάψει χωριστή ειρήνη με τη Γερμανία. Ο πρωθυπουργός Πωλ Ρεϋνώ ήθελε να τηρήσει αυτή την υπόσχεση, οι αντιρρήσεις όμως της στρατιωτικής ηγεσίας και πολλών υπουργών τον υποχρέωσαν στις 16 Ιουνίου να παραιτηθεί. Ο διάδοχός του, ο στρατάρχης Πεταίν, σπεύδει να ζητήσει από τους Γερμανούς ανακωχή, που υπογράφεται στις 22 Ιουνίου στη Ρετόντ, στο ίδιο βαγόνι όπου είχε υπογραφεί η ανακωχή του 1918. Τέσσερις μέρες μετά ο στρατηγός Ντε Γκωλ, υφυπουργός Πολέμου στην κυβέρνηση Ρεϋνώ, απευθύνει από το Λονδίνο έκκληση για τη συνέχιση του αγώνα.

Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής, η Γαλλία χωρίζεται στα δύο. Στο βόρειο και δυτικό της κομμάτι επιβάλλεται γερμανική στρατιωτική κατοχή. Ο γαλλικός στρατός περιορίζεται σε 100.000 άνδρες. Ο στόλος υποχρεώνεται να γυρίσει στις βάσεις του. Οι αιχμάλωτοι πολέμου (πάνω από δύο εκατομμύρια) παραμένουν στη Γερμανία μέχρι την υπογραφή της τελικής συνθήκης. Τέλος, στις δυνάμεις κατοχής θα καταβάλλεται ημερήσια αποζημίωση 400 εκατομμυρίων φράγκων. Στο Βισύ, στην καρδιά της ελεύθερης ζώνης όπου είχε καταφύγει η γαλλική κυβέρνηση, η δημοκρατία καταρρέει (10 Ιουλίου 1940), αφού με εισήγηση του Πιέρ Λαβάλ τα δύο σώματα του κοινοβουλίου (με ψήφους 569 έναντι 80) εκχωρούν στον στρατάρχη Πεταίν απόλυτες εξουσίες και το δικαίωμα τροποποίησης του συντάγματος. Το «Γαλλικό Κράτος» που διευθύνει ο Πεταίν δεν είναι παρά ένα αυταρχικό καθεστώς, αλλά ο ιδρυτής του θα συγκεντρώσει την προσωρινή αποδοχή ενός πληθυσμού που έχει παραλύσει από την ήττα.

Στα τέλη Ιουνίου του 1940 η Μεγάλη Βρετανία έχει μείνει μόνη της, ύστατο προπύργιο ελευθερίας απέναντι στη ναζιστική λαίλαπα που κατακλύζει την Ευρώπη. Αφού επανειλημμένως της έκανε προτάσεις ειρήνης, ο Χίτλερ σκέφτηκε να αποβιβάσει στρατό στις ακτές της Αγγλίας, πράγμα που όμως προϋπέθετε την κυριαρχία των Γερμανών στη θάλασσα και στον αέρα. Αλλά οι Βρετανοί είχαν διαφυλάξει την αεροπορία τους κατά τις επιχειρήσεις της Γαλλίας και ο στόλος τους ήταν αισθητά ισχυρότερος από τον γερμανικό. Γι' αυτό το λόγο, και ακόμη για να τρομοκρατήσει τον πληθυσμό και να εκμηδενίσει την αγγλική βιομηχανία, ο Φύρερ αποφασίζει τον Αύγουστο του 1940 να εξαπολύσει τη «μάχη της Αγγλίας», με άλλα λόγια τον αδιάκοπο και εντατικό βομβαρδισμό του βρετανικού εδάφους από αεροπλάνα της Λουφτβάφφε. Από τον Αύγουστο ώς τον Οκτώβριο του 1940, δεκάδες χιλιάδες τόνοι βομβών σφυροκοπούν το Λονδίνο και πολυάριθμες πόλεις του Ηνωμένου Βασιλείου. Τα θύματα είναι πολλά και οι ζημιές υπολογίσιμες, αλλά χάρη στην παρότρυνση του Τσώρτσιλ –που ωστόσο δεν τους υπόσχεται παρά «αίμα, ιδρώτα και δάκρυα»– οι Άγγλοι κρατούν γερά. Τα καταδιωκτικά «Σπίτφαϊρ» της RAF προξενούν σοβαρές απώλειες στη γερμανική αεροπορία, αναγκάζοντας τον Χίτλερ να εγκαταλείψει (2 Οκτωβρίου) το σχέδιο της απόβασης. Η μάχη της Αγγλίας στάθηκε η πρώτη του αποτυχία.

Αποκλεισμένοι στο νησί τους, οι Άγγλοι δεν καταφέρνουν στο μεταξύ να εμποδίσουν τη διευθέτηση των ευρωπαϊκών πραγμάτων σύμφωνα με τις χιτλερικές επιταγές. Τον Οκτώβριο του 1940, ζηλεύοντας τους θριάμβους του Ράιχ και ζητώντας να σπάσει την αποκλειστικότητα των ευρωπαϊκών του επιτυχιών, ο Μουσσολίνι αποφασίζει να χτυπήσει την Ελλάδα. Μ' έναν στρατό 200.000 ανδρών, χωρίς κατάλληλα εφόδια και προετοιμασία, αρχίζει την επίθεση από την Αλβανία. Μετά από κάποιες αιφνιδιαστικές ιταλικές επιτυχίες, τον Νοέμβριο οι Έλληνες αποκρούουν τους εισβολείς και εισχωρούν με αντεπίθεση στην Αλβανία. Τον χειμώνα του 1940-1941 τα ιταλικά στρατεύματα δοκιμάζονται σκληρά και την άνοιξη ο Μουσσολίνι με βαριά καρδιά αναγκάζεται να ζητήσει τη βοήθεια των Γερμανών συμμάχων του.

Ο Χίτλερ λογάριαζε από τον Σεπτέμβριο του 1940 να αναμορφώσει το χάρτη των Βαλκανίων, τα σλαβικά εδάφη των οποίων μπορούσαν από τη φύση τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του Ράιχ σε «ζωτικό χώρο». Δύο από τα κράτη που συμμετείχαν στις γαλλικές «αντισυμμαχίες» κατά το διάστημα του Μεσοπολέμου, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία, απειλούνται άμεσα από τις φιλοδοξίες του. Τον Ιούνιο του 1940 η πρώτη είχε κιόλας υποχρεωθεί να ξαναδώσει τη Βεσσαραβία στους Σοβιετικούς. Λίγο αργότερα, ο Χίτλερ αναγκάζει τον βασιλιά Κάρολο να εκχωρήσει στη Βουλγαρία τη μεσημβρινή Δοβρουτσά και στην Ουγγαρία την Τρανσυλβανία· τέλος, τον Οκτώβριο του 1940 τα λείψανα του ρουμανικού κράτους κατακλύζονται από τα χιτλερικά στρατεύματα. Ο βασιλιάς παραιτείται για λογαριασμό του γιου του Μιχαήλ και η κυβέρνηση του τελευταίου, με ηγέτη τον στρατηγό Αντονέσκου, αποδέχεται τη συμμαχία με το Ράιχ. Αφού εξασφάλισε και τη σύμπραξη των Βουλγάρων, ο Χίτλερ είναι πια έτοιμος για την επίθεση κατά της Γιουγκοσλαβίας· την άνοιξη του 1941, όταν ο Μουσσολίνι επικαλείται τη βοήθειά του στον πόλεμο με τους Έλληνες, του αρκεί ένας μήνας για να κατακτήσει και τις δύο αυτές χώρες. Με εξαίρεση τέσσερα ουδέτερα κράτη, την Ελβετία, τη Σουηδία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, όλη η ηπειρωτική Ευρώπη (εκτός από την ΕΣΣΔ) έχει κατακτηθεί ή προσκολληθεί στο άρμα του Χίτλερ και του Ιταλού συμμάχου του, που κι αυτός έχει γίνει απόλυτα εξαρτημένος από το Ράιχ.

Για να κάμψουν την αντίσταση των Άγγλων, οι Γερμανοί μετά τη μάχη της Αγγλίας καταφεύγουν σε δύο τακτικές. Στη θάλασσα εξαπολύουν υποβρύχιο πόλεμο με στόχο τις νηοπομπές που μεριμνούν για τον εφοδιασμό του Ηνωμένου Βασιλείου· πρόκειται για τη «μάχη του Ατλαντικού», την οποία θα κερδίσουν στο τέλος οι σύμμαχοι, έχοντας ωστόσο υποστεί σοβαρές απώλειες. Συγχρόνως, στην ανατολική Μεσόγειο οι συνασπισμένες δυνάμεις του Άξονα προσπαθούν να στερήσουν τους Άγγλους από την πρόσβαση στο Σουέζ και τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής. Αλλά κι εκεί, όταν η αρχική επίθεση των Ιταλών σε βάρος της Αιγύπτου (Σεπτέμβριος 1940) αποκρούεται από τον αγγλικό στρατό, ο Χίτλερ αναγκάζεται να στείλει στη Λιβύη τα «Άφρικα-Κορπς» του στρατάρχη Ρόμμελ, που τον Απρίλιο του 1941 κατορθώνουν να εξισορροπήσουν και να σταθεροποιήσουν το μέτωπο.

Μόνο η ΕΣΣΔ εμποδίζει πια την ολοκληρωτική κυριαρχία του Μεγάλου Ράιχ στην ηπειρωτική Ευρώπη. Μέχρι τα τέλη του 1940 η ισχύς του γερμανοσοβιετικού συμφώνου δεν είχε ακόμη διασαλευθεί. Επωφελούμενος από τη συμφωνία του με τον Χίτλερ, ο Στάλιν είχε επεκτείνει τα σοβιετικά εδάφη σχεδόν ώς τα σύνορα της παλιάς τσαρικής αυτοκρατορίας. Μα η γερμανική διείσδυση στα Βαλκάνια αρχίζει και τον ανησυχεί και οι σχέσεις του με τη Γερμανία επιδεινώνονται. Άλλωστε, κανείς από τους δύο δικτάτορες δεν έτρεφε αυταπάτες για τη βιωσιμότητα του συμφώνου. Ο Φύρερ ζητούσε μόνο μια μικρή διορία ώσπου να νικήσει το δημοκρατικό στρατόπεδο και να υποτάξει την Ευρώπη στις θελήσεις του. Όσο για τον Στάλιν που ξέρει ότι το γκρέμισμα του «εβραιομαρξιστικού»

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΟ 1938

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ 1η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ1939

μπολσεβικισμού και η δημιουργία ενός τεράστιου αποικιακού χώρου στα ανατολικά της Ευρώπης παραμένουν πρωταρχικές επιδιώξεις του συγγραφέα του *Mein Kampf*, επιδιώκει μόνο να εκμεταλλευθεί το περιθώριο που του δόθηκε ώστε να ανασυγκροτήσει τον στρατό του.

Ωστόσο δεν θα προφτάσει. Από τον Σεπτέμβριο του 1940 ο Χίτλερ είχε αρχίσει να καταστρώνει το σχέδιο της επίθεσης ενάντια στην ΕΣΣΔ – το σχέδιο «Μπαρμπαρόσσα». Τα παραστρατήματα του Ντούτσε στην Ελλάδα καθυστέρησαν για ένα μήνα την εφαρμογή του, αλλά στις 22 Ιουνίου 1941 πάνω από 200 μεραρχίες, ανάμεσά τους 17 μεραρχίες «Πάντσερ» και σαράντα πάνω-κάτω μεραρχίες από συμμαχικά κράτη (φινλανδικές, ρουμανικές, ιταλικές, ουγγρικές – αναμενόταν ακόμη μία ισπανική μεραρχία και οι δυνάμεις της γαλλικής κυβέρνησης του Βισύ) περνούν στην επίθεση, ταγμένες σε μία «σταυροφορία ενάντια στον μπολσεβικισμό».

Λίγες βδομάδες αργότερα οι Γερμανοί πολιορκούν το Λένινγκραντ, κυριεύουν τη λεκάνη του Ντονιέτς και φτάνουν σε απόσταση 100 χιλιομέτρων από τη Μόσχα. Αλλά η τακτική του κεραυνοβόλου πολέμου σκοντάφτει στις μεγάλες αποστάσεις που δυσκολεύουν τον ανεφοδιασμό των τεθωρακισμένων σε καύσιμα. Η λυσσαλέα αντίσταση των Σοβιετικών, που υποχωρούν εφαρμόζοντας την τακτική της «καμένης γης», η δράση των παρτιζάνων στα μετόπισθεν των εχθρικών γραμμών, η άφιξη ενισχύσεων από την κεντρική Ασία και τη Σιβηρία, καθώς και ο πρώιμος ερχομός του δεινού ρωσικού χειμώνα χειροτερεύουν τα πράγματα. Τον Δεκέμβριο του 1941 μία σοβιετική αντεπίθεση οδηγεί στην απαγκίστρωση της Μόσχας· είναι η πρώτη χερσαία αποτυχία της Βέρμαχτ. Ενώ η καταστροφή του αμερικανικού στόλου από την ιαπωνική αεροπορία στο Περλ Χάρμπορ (7 Δεκεμβρίου 1941) προκαλεί την εμπλοκή των Ηνωμένων Πολιτειών στη σύγκρουση, που μετατρέπεται έτσι σε νέο παγκόσμιο πόλεμο, το Ράιχ αναγκάζεται τον χειμώνα του 1941-1942 να περάσει από τον κεραυνοβόλο πόλεμο σε πόλεμο φθοράς. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1941-1942 μια νέα επίθεση των δυνάμεων του Άξονα με στόχο τις πετρελαιοπηγές του Καυκάσου μετακινεί το μέτωπο ακόμη ανατολικότερα, μέχρι τις όχθες του Βόλγα, ώσπου ανακόπτεται οριστικά στο Στάλινγκραντ.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Κυρίαρχος του μεγαλύτερου τμήματος της ευρωπαϊκής ηπείρου το φθινόπωρο του 1942, ο Χίτλερ φαίνεται να πλησιάζει στην υλοποίηση του σχεδίου του για την «αναδιοργάνωση» της Ευρώπης, όπως το είχε εκθέσει σε γενικές γραμμές στο *Mein Kampf*. Σύμφωνα με τις παγγερμανικές του εξαγγελίες, τα σύνορα της Γερμανίας είχαν επεκταθεί για να περιλάβουν στους κόλπους της όλες τις περιοχές που ήταν κατά την κρίση του Φύρερ γερμανικές: Αυστρία, Σουδητία, δυτική Πολωνία, Μέμελ, Σιλεσία, Αλσατία-Λοραίνη, Στυρία και βορινή

Σλοβενία. Η Μεγάλη Γερμανία περιελάμβανε πάνω από 100 εκατομμύρια κατοίκους, διέθετε τεράστια βιομηχανική υποδομή και αποτελούσε το κέντρο βάρους στην Ευρώπη της «νέας τάξης».

Γύρω από αυτό τον πυρήνα οργανώνεται μία ναζιστική αυτοκρατορία με «φυλετικό» υπόβαθρο, η διαμόρφωσή της όμως επηρεάζεται αναπόφευκτα από τις συμμαχίες που είχαν συναφθεί με λατινικά και σλαβικά κράτη όπως η Ιταλία και η Βουλγαρία. Οι χώρες που χαρακτηρίζονταν επίσημα «προτεκτοράτα», μια και ο σλαβικός τους πληθυσμός τις έκανε ανάξιες να ενταχθούν μια κι έξω ατη Μεγάλη Γερμανία, αποτελούσαν υποτελείς επικράτειες με κύρια αποστολή την προμήθεια ακατέργαστων προϊόντων και ανθρώπινου δυναμικού· την εξουσία ασκούσαν γενικοί διοικητές. Τέτοιες ήταν η Βοημία-Μοραβία, η γενική διοίκηση της Πολωνίας, η γενική διοίκηση των ανατολικών περιφερειών (Λευκορωσία-Ουκρανία). Αποτελούσαν τον καθαυτό «ζωτικό χώρο» του χιτλερικού σχεδίου.

Οι εχθρικές χώρες που κυριεύονταν από τα γερμανικά στρατεύματα υπάγονταν πολλές φορές στον άμεσο έλεγχο στρατιωτικών διοικήσεων· η αντιμετώπισή τους όμως ποίκιλλε ανάλογα με την καταγωγή του πληθυσμού τους. Οι Σκανδιναβοί, οι Ολλανδοί, οι Φλαμανδοί, με άλλα λόγια οι «γερμανικοί» λαοί, είχαν καλύτερη μεταχείριση από τους «λατινικούς» λαούς· η χειρότερη μεταχείριση επιφυλάχθηκε στους Σλάβους. Κάποιες χώρες, όπως η Δανία, διατήρησαν τον μονάρχη τους· σε άλλες τοποθετήθηκαν φιλοναζιστικές κυβερνήσεις, όπως στη Νορβηγία του Κουίσλινγκ.

Οι μικρές χώρες της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, που ελέγχονταν από αυταρχικά καθεστώτα και συμμετείχαν εκούσια στον πόλεμο κατά της ΕΣΣΔ, έμειναν θεωρητικά ανεξάρτητες. Αλλά στο διάστημα του πολέμου η αυτονομία τους δεν έπαψε να συρρικνώνεται, και στο τέλος μετατράπηκαν σε απλούς δορυφόρους του Ράιχ. Αυτό ισχύει για τη Φινλανδία, την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Σλοβακία του Τίσο και για δύο νέα κράτη, την Κροατία και το Μαυροβούνιο, καρπούς του διαμελισμού της Γιουγκοσλαβίας. Το ίδιο παρατηρείται στην Ιταλία, που πέρασε σταδιακά από τη θέση του ισότιμου συμμάχου στη θέση του υποτακτικού, και από το 1943 μετατράπηκε σε «προστατευόμενη» χώρα.

Για την ώρα τον Χίτλερ δεν τον ενδιέφερε τόσο η πολιτική αναδιάρθρωση της Ευρώπης όσο η νίκη των στρατευμάτων του που του επέτρεπε να δεσμεύσει το σύνολο των διαθέσιμων δυνάμεων και πόρων στην εξυπηρέτηση της γερμανικής πολεμικής μηχανής. Οι κατεχόμενες χώρες υποβλήθηκαν έτσι σε πρωτοφανή οικονομική αφαίμαξη. Αναγκάστηκαν να καταβάλουν στο Ράιχ τεράστιες αποζημιώσεις, που τυπικά προορίζονταν για τη συντήρηση των κατοχικών στρατευμάτων, αλλά στην πραγματικότητα ήταν εντελώς δυσανάλογες με τον αριθμό τους. Για παράδειγμα, τα 400 εκατομμύρια φράγκα που κατέβαλλε καθημερινά η Γαλλία θα μπορούσαν να συντηρήσουν στρατό 8 εκατομμυρίων αντρών.

Ταυτόχρονα με την υπέρογκη αυτή χρηματική επιβάρυνση, οι Γερμανοί προβαίνουν στην οικονομική λεηλασία των κατακτημένων χωρών. Επιτάσσουν με-

γάλο μερίδιο της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, αφαιρούν δωρεάν πρώτες ύλες, μετακινούν εργοστάσια, τοποθετούν αυθαίρετα γερμανικά κεφάλαια στις εταιρείες που ζητούν να ελέγξουν, λαφυραγωγούν πολύτιμα αντικείμενα και έργα τέχνης. Σε λίγο εμφανίζονται παντού βασικές ελλείψεις, που προκαλούν την εισαγωγή δελτίου στα τρόφιμα, επιλεκτική θνησιμότητα, υποσιτισμό (το 1942 η ημερήσια κατανάλωση στην Αθήνα πέφτει στις 600 με 800 θερμίδες και πολλοί πεθαίνουν κυριολεκτικά από την πείνα στα πεζοδρόμια), άνοδο των τιμών και «μαύρη αγορά», από την οποία θησαυρίζουν αρκετές κατηγορίες μεσαζόντων. Ακολουθεί, το 1942, η πολιτική επιστράτευση: εκατομμύρια άνθρωποι μεταφέρονται στη Γερμανία στο πλαίσιο της Υπηρεσίας Υποχρεωτικής Εργασίας ή στρατολογούνται στην κατασκευή του «Ατλαντικού Τείχους», ενός κολοσσιαίου συστήματος οχυρώσεων με προορισμό την αποτροπή των συμμαχικών αποβάσεων.

Εκτός από τις υλικές αντιξοότητες και τους κινδύνους (όπως στην περίπτωση αεροπορικών βομβαρδισμών) που απειλούν διαρκώς τον πληθυσμό, οι κατεχόμενες περιοχές μαστίζονται από έντονη ηθική κρίση, αποτέλεσμα του συνδρόμου της ήττας, της στέρησης των ελευθεριών και της μελλοντικής αβεβαιότητας· την επιτείνει η ασφυκτική προπαγάνδα, που αξιοποιεί πολύπλευρα τα σύγχρονα μέσα ενημέρωσης και παραπληροφόρησης (τύπο, αφίσες, κινηματογράφο, ραδιόφωνο κ.λπ.).

Τέλος, η εγκαθίδρυση της «νέας τάξης» συμπίπτει με την καταπίεση και τον συστηματικό διωγμό των αντιφρονούντων και όσων οι ναζί χαρακτηρίζουν «μόνιμους εχθρούς του Ράιχ». Οι πρώτοι καταδιώκονται διαδοχικά από τη Βέρμαχτ, από ποικιλώνυμες ναζιστικές και φασιστικές αρχές ασφαλείας (στρατιωτική αστυνομία, υπηρεσίες πληροφοριών, Γκεστάπο κ.λπ.) και από τις εφεδρικές οργανώσεις των τοπικών γερμανόφιλων παραγόντων. Στη Γαλλία η πολιτοφυλακή του Ζοζέφ Νταρνάν, στην Κροατία οι Ουστάσι του Άντε Πάβελιτς, στην Ελλάδα τα Τάγματα Ασφαλείας που εξοπλίζουν οι Γερμανοί παίρνουν μέρος σε εκτεταμένες επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών.

Ο πόλεμος κατά των δευτέρων –μασόνων, κομμουνιστών, Εβραίων και άλλων εκπροσώπων των «κατώτερων φυλών», όπως οι Τσιγγάνοι– είναι πρωταρχικά αποστολή των Ες-Ες, που ωστόσο καθοδηγούνται και βοηθούνται στις σκοτεινές επιδιώξεις τους από τις αρχές ορισμένων κατεχόμενων χωρών. Το αποκορύφωμά του είναι η σφαγή των σλαβικών πληθυσμών της ανατολικής Ευρώπης (Πολωνών και Ρώσων) και προπάντων η κτηνώδης «τελική λύση του εβραϊκού προβλήματος», με άλλα λόγια η εξόντωση των πληθυσμών ιουδαϊκού θρησκεύματος που αρχίζει το 1942. Σε όλες τις χώρες που κυριεύουν οι Γερμανοί, οι Εβραίοι συλλαμβάνονται μαζικά και εκτοπίζονται στη Γερμανία ή στην Πολωνία, σε στρατόπεδα όπου αναγκάζονται να δουλέψουν σε συνθήκες ελεεινές, σχεδόν χωρίς τροφή, χωρίς μέτρα υγιεινής, εκτεθειμένοι στο σαδισμό των φρουρών τους. Όσοι είναι ανήμποροι να εργαστούν (γέροι, παιδιά, άρρωστοι) και όσοι λυγίζουν πεθαίνουν από ασφυξία στους θαλάμους αερίων και τα πτώματά τους

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1942

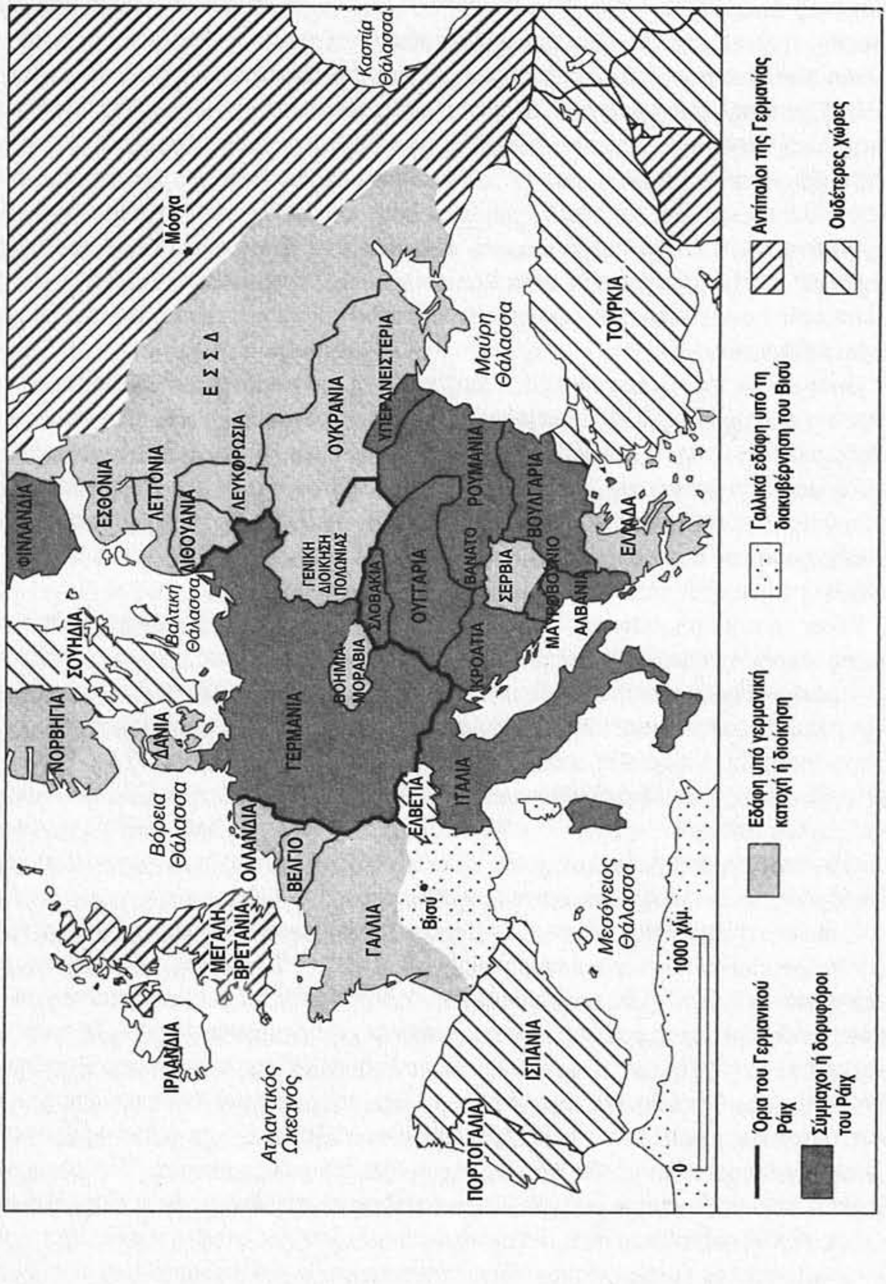

καίγονται στα κρεματόρια. Στόχος του Χίτλερ είναι η ολοκληρωτική εξαφάνιση της «εβραϊκής φυλής». Το 1945 η Ευρώπη ανακαλύπτει με φρίκη ότι 9 εκατομμύρια άνθρωποι, μεταξύ τους και 6 εκατομμύρια Εβραίοι, θανατώθηκαν οικτρά σε στρατόπεδα εξόντωσης – Άουσβιτς, Τρεμπλίνκα, Ράβενσμπρουκ κ.ά.

Η στυγνή αυτή γενοκτονία, το ξαναλέμε, πραγματοποιήθηκε με τη ρητή ή σιωπηλή συνενοχή μιας μειοψηφίας Ευρωπαίων, οι οποίοι, για λόγους ιδεολογικούς ή από καιροσκοπική επιπολαιότητα που τους έκανε μετά την ήττα να περάσουν στο πλευρό του ισχυροτέρου, διάλεξαν να συνεργαστούν με τους Γερμανούς. Στο θέμα αυτό η στάση των κατοχικών κυβερνήσεων ποικίλλει ανάλογα με τη χώρα και την εξέλιξη των επιχειρήσεων. Στη Νορβηγία η κυβέρνηση Κουίσλινγκ είναι ολοκληρωτικά υποχείρια στο Τρίτο Ράιχ. Στη Γαλλία το καθεστώς του Βισύ είχε αρχικά ως κύριο στόχο του την τροποποίηση των όρων της ανακωχής· αυτό τουλάχιστον ζητούσε ο Πεταίν όταν συνάντησε τον Χίτλερ στο Μοντουάρ τον Οκτώβριο του 1940. Αλλά όταν χρειάστηκε να καταδιώξει τους αντιπάλους του Ράιχ ή να εξαγγείλει αντιεβραϊκά θεσπίσματα, δεν υστερούσε σε τίποτε από τις αρχές κατοχής. Μετά την άνοιξη του 1942 το «δεύτερο Βισύ» θ' αποδεχθεί σχεδόν αδιαμαρτύρητα τη δορυφοροποίηση της χώρας, και στα 1943 το καθεστώς που ενσαρκώνει ακόμα ο στρατάρχης Πεταίν, αλλά ελέγχει τώρα ο Λαβάλ, είναι πια πειθήνιο όργανο της Γερμανίας, ένα κράτος-μαριονέττα που έχει χάσει την υποστήριξη του γαλλικού πληθυσμού.

Πέρα από τη συνεργασία σε κυβερνητικό επίπεδο, σε ολόκληρη την κατεχόμενη Ευρώπη εμφανίστηκαν ακόμα ιδεολογικοί συνοδοιπόροι των ναζί – κόμματα, πολιτικοί και διανοούμενοι που έβλεπαν στη «νέα τάξη» την υλοποίηση των ιδανικών και των φαντασιώσεών τους. Στη Γαλλία οι φατρίες του Ντεά, του Ντοριό, του Μπυκάρ, στο Βέλγιο το κίνημα του Ντεγκρέλ και στην Ολλανδία του Μούσσερτ, στην Κροατία και στη Νορβηγία οι παρατάξεις του Πάβελιτς και του Κουίσλινγκ ανήκαν σ' αυτή την κατηγορία, που περιελάμβανε ακόμη συγγραφείς όπως οι Γάλλοι Ντριέ Λα Ροσέλ και Μπραζιγιάκ. Πολλοί θα στρατευθούν ολοκληρωτικά στον ναζισμό, πολεμώντας την Αντίσταση στο πλευρό των γερμανικών δυνάμεων ή συμμετέχοντας στον αγώνα ενάντια στον «μπολσεβικισμό» με μονάδες ενταγμένες στα Ες-Ες – «μεραρχία Καρλομάγνου» στη Γαλλία, «μεραρχία Βαλλονίας» στο Βέλγιο κ.λπ. Παρά τη σχεδόν ομόφωνη αποδοκιμασία των ομοεθνών τους, οι υπερεθνικιστές αυτοί αναζήτησαν καταφύγιο στην ολότελα ουτοπική ιδέα μιας εθνικοσοσιαλιστικής διεθνούς, στη χίμαιρα μιας ενιαίας Ευρώπης με ηγέτη τον Χίτλερ, όπου κομμουνισμός και καπιταλισμός θα είχαν πια εκλείψει.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ ΧΙΤΛΕΡ

Όσο ισχυρός και να ήταν ο γερμανικός στρατός, όσο κι αν ενισχύθηκε μετά το 1943 από τοπικές μονάδες γερμανόφιλων εθελοντών, ήταν αδύνατο να

καλύψει, με δεδομένη την απασχόληση όλο και μεγαλύτερων δυνάμεών του στα διάφορα μέτωπα, ολόκληρο το έδαφος των κατακτημένων χωρών. Σε ορισμένες ζώνες, απρόσιτες και απομακρυσμένες από τις βάσεις τους, οι Γερμανοί δυσκολεύονταν όλο και περισσότερο να ελέγξουν το σύνολο της κατεχόμενης περιοχής. Κάτι τέτοιο ίσχυε στην Ελλάδα, σε μερικές ορεινές περιοχές της Γαλλίας και της Ιταλίας, και προπάντων στη Γιουγκοσλαβία.

Πέρα από τις επάλληλες δικαιοδοσίες και τον ανταγωνισμό εξουσιών που χαρακτηρίζουν γενικότερα τον εθνικοσοσιαλισμό, και μάλιστα εντείνονται στις περιστάσεις του πολέμου, το σύστημα εκμετάλλευσης που επιβάλλει το Τρίτο Ράιχ πάσχει από βασικές αντιφάσεις που παρεμποδίζουν τη λειτουργία του: αντίφαση ανάμεσα στην εθελοντική συνεργασία και τις αναγκαστικές επιτάξεις, ανάμεσα στην επιστράτευση εργατικών χεριών και την επιθυμία να εξοντωθούν οι «εχθροί του Ράιχ».

Οι αδυναμίες αυτές του συστήματος θα επιτρέψουν την ανάπτυξη κινημάτων αντίστασης και την καθολική τους στράτευση ενάντια στον κατακτητή. Σε όλες τις κατεχόμενες χώρες εκδηλώθηκαν κάποιες μορφές αντιστασιακών κινημάτων, είτε αυτές ξεπρόβαλαν αυθόρμητα είτε οργανώθηκαν από εξόριστες κυβερνήσεις (οι αρχές του Βελγίου, της Ολλανδίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας είχαν καταφύγει από το 1940 στο Λονδίνο, όπου ο στρατηγός Ντε Γκωλ ανασυγκροτούσε επίσης τις ελεύθερες γαλλικές δυνάμεις) είτε υποκινήθηκαν από τους συμμάχους. Στη δυτική Ευρώπη οι Βρετανοί ιδρύουν τον Ιούλιο του 1940 τη SOE (Special Operations Executive / Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων), με αποστολή την οργάνωση σαμποτάζ και ανατρεπτικών ενεργειών στις κατεχόμενες χώρες. Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου οι εκπομπές των συμμαχικών ραδιοφωνικών σταθμών (της Βοστώνης, της Μόσχας και ιδιαίτερα του αγγλικού BBC) ενισχύουν τη δράση των μυστικών οργανώσεων.

Πέρα από τους στρατιωτικούς της σκοπούς, η Αντίσταση πάντα σχεδόν εμπεριέχει το αίτημα μιας πολιτικής και κοινωνικής ανανέωσης. Συχνά εκδηλώθηκε σχίσμα ανάμεσα στην κομμουνιστική αντίσταση, που συγκέντρωνε τους οπαδούς της επαναστατικής αλλαγής, και την εθνικιστική ή ρεφορμιστική αντίσταση, που ζητούσε την αποκατάσταση της προϋπάρχουσας κοινωνίας και των θεσμών της ή στρεφόταν στον χριστιανικό ή τον κοινωνικό ουμανισμό. Άλλωστε, το μεταπολεμικό πολιτικό τοπίο γρήγορα θα οδηγήσει τις συμμαχίες σε διάσπαση και οι εσωτερικές αντιθέσεις προς το τέλος του πολέμου πότε πότε καταλήγουν σε πραγματική εμφύλια σύρραξη, όπως έγινε στην Ελλάδα.

Η δράση των αντιστασιακών ομάδων ποικίλλει ανάλογα με τον τόπο και τις φάσεις του πολέμου. Με την παράταση των μαχών η Αντίσταση παίρνει όλο και περισσότερο στρατιωτικό χαρακτήρα· «παρτιζάνοι» και «μακί» φωλιάζουν σε δύσβατες περιοχές και οργανώνουν σαμποτάζ και απόπειρες σε βάρος των γερμανικών δυνάμεων, προτού επιδοθούν στις ένοπλες εξεγέρσεις του 1944.

Στη δυτική Ευρώπη η Αντίσταση επεχείρησε αρχικά να ενεργοποιήσει τις συνειδήσεις, σχηματίζοντας «κινήματα» που εξέδιδαν παράνομες εφημερίδες και

φυλλάδια. Μικρές ομάδες αγωνιστών συγκροτούσαν δίκτυα με στόχο να φυγαδεύσουν Εβραίους, αρνητές της πολιτικής επιστράτευσης, αιχμαλώτους και εκτοπισμένους που κατάφερναν να δραπετεύσουν ή αεροπόρους των συμμάχων. Παρόμοια δίκτυα εφοδίαζαν με πληροφορίες τις βρετανικές υπηρεσίες, διενεργούσαν σαμποτάζ (καταστρέφοντας το μοναδικό εργοστάσιο βαρέος ύδατος, το 1943, οι Νορβηγοί εμπόδισαν ίσως τους Γερμανούς να κατασκευάσουν τα πρώτα πυρηνικά όπλα) ή έκαναν απόπειρες ενάντια στα κατοχικά στρατεύματα. Σε τέτοιες ενέργειες ειδικεύτηκαν τα αντιστασιακά κινήματα και δίκτυα στο Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Δανία και τη βόρεια Γαλλία, όπου οι φυσικές συνθήκες δεν ευνοούσαν το σχηματισμό ανταρτικών σωμάτων. Αλλού, συσπειρώνοντας και τους αρνητές της πολιτικής επιστράτευσης, η Αντίσταση θα πάρει χαρακτήρα μαζικότερο και πιο στρατιωτικό, όπως στη Νορβηγία και στα νότια της Γαλλίας, όπου ο ρόλος της στην τελική απελευθέρωση της χώρας δεν ήταν αμελητέος.

Αξιόλογες στρατιωτικές επιτυχίες γνώρισε η Αντίσταση στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Στη Ρωσία οι αποστρατευμένοι οπλίτες οργανώθηκαν σε μία δύναμη 200.000 παρτιζάνων, η οποία παρενοχλούσε τους Γερμανούς, έκοβε τον ανεφοδιασμό τους και προετοίμασε τις αντεπιθέσεις του Κόκκινου Στρατού. Στη Βοημία-Μοραβία οι Τσέχοι αντιστασιακοί μεταξύ άλλων εκτέλεσαν τον Γερμανό «προστάτη» Χάυντριχ, έναν από τους σημαντικότερους βαθμοφόρους και σκληρότερους υπηρέτες του ναζισμού. Στη Γιουγκοσλαβία, όπου η Αντίσταση πήρε από νωρίς μαζικό χαρακτήρα, οι κομμουνιστές παρτιζάνοι του Τίτο από το 1943 παίρνουν το προβάδισμα απέναντι στους «Τσέτνικ» του φιλομοναρχικού Μιχαήλοβιτς. Αυτοί θα ελευθερώσουν τη χώρα με τη βοήθεια των Αγγλοαμερικανών το φθινόπωρο του 1944. Στην Ελλάδα η λυσσαλέα διαμάχη μεταξύ κομμουνιστών ανταρτών και μοναρχικών ή φιλελεύθερων αντιστασιακών κατέληξε το 1944 σε πραγματικό εμφύλιο πόλεμο. Στην Πολωνία, με την υποστήριξη της εξόριστης κυβέρνησης του Λονδίνου, ιδρύθηκε από το 1940 ένας «εσωτερικός στρατός», ο οποίος δεν άργησε να συγκρουστεί με τους κομμουνιστές αντιστασιακούς που είχαν την υποστήριξη των Σοβιετικών. Η κρίση κορυφώθηκε το 1943, όταν ανακαλύφθηκαν στο Κατύν τα πτώματα 12.000 Πολωνών αξιωματικών, που είχαν προφανώς εκτελεστεί το 1939 από τον Κόκκινο Στρατό. Για να εξασφαλίσει τον έλεγχο της χώρας πριν από την άφιξη των Ρώσων, ο εσωτερικός στρατός οργάνωσε το 1944 την εξέγερση της Βαρσοβίας, που πνίγηκε στο αίμα ύστερα από ηρωικό αγώνα 63 ημερών, στη διάρκεια των οποίων ο Στάλιν σταμάτησε την προέλαση του στρατού του για να γλυτώσει από τους ατίθασους αυτούς συμμάχους.

Τέλος, στις χώρες του Άξονα κάθε αντίσταση ισοδυναμούσε με προδοσία. Στη Γερμανία, μετά τη διάλυση της «Κόκκινης Εκκλησίας» (Rote Kapelle), ενός μυστικού φιλοκομμουνιστικού δικτύου πληροφοριών, η μόνη έκδηλη μορφή αντίστασης ήταν μια αριστοκρατική αντιπολίτευση μέσα στους κόλπους της ίδιας της Βέρμαχτ, που κατέληξε στην αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα κατά του Χίτλερ από τον συνταγματάρχη φον Στάουφφενμπεργκ (20 Ιουλίου 1944). Στην

Ιταλία η πτώση του Μουσσολίνι τον Ιούλιο του 1943 και στη συνέχεια η κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς μετέτρεψαν την υποτυπώδη αντιφασιστική δραστηριότητα σε ανοιχτή σύγκρουση· κάπου 60.000 αντάρτες έδρασαν στο βόρειο και κεντρικό τμήμα της χώρας, παίζοντας ουσιώδη ρόλο στην απελευθέρωσή του 1945. Όπως και στις υπόλοιπες χώρες της δυτικής Ευρώπης, έτσι και στην Ιταλία η ενότητα των αντιστασιακών δυνάμεων διαφυλάχθηκε χάρη στη σύμπραξη των κομμουνιστών με τις κυβερνητικές αρχές που αντιμάχονταν τον Άξονα, δηλαδή με τη νομότυπη κυβέρνηση του βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ.

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΞΟΝΑ

Είδαμε ότι το φθινόπωρο του 1942 η γερμανική προέλαση προς τον Καύκασο χάρισε στη Βέρμαχτ τον έλεγχο ενός μεγάλου τμήματος της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Στις αρχές του χειμώνα το μέτωπο είχε σταθεροποιηθεί στη γραμμή Λένινγκραντ-Μόσχα-Στάλινγκραντ. Η ήττα του γερμανικού στρατού στις πύλες του Στάλινγκραντ, στις αρχές του 1943, εγκαινιάζει τη μεταστροφή των εξελίξεων στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Στα μέσα Νοεμβρίου ο στρατάρχης Ζούκωφ επιτίθεται σε δύο μέτωπα, ένα στα νότια και ένα στα βόρεια του Στάλινγκραντ, στην περιοχή του Βορονέζ, με σκοπό να υπερφαλαγγίσει τις δυνάμεις του φον Πάουλους. Ο τελευταίος θα μπορούσε να διασώσει τον στρατό του αν συμπτυσσόταν αμέσως προς τα δυτικά, αλλά ο Χίτλερ του απαγορεύει να μετακινηθεί. Οι Γερμανοί περικυκλώνονται και μετά από δίμηνη αντίσταση συνθηκολογούν στις 2 Φεβρουαρίου 1943, αφήνοντας στο πεδίο της μάχης πάνω από 300.000 νεκρούς, τραυματίες κι αιχμαλώτους. Στις αρχές του 1943, με πενήντα μεραρχίες (από τις οποίες οι 16 τεθωρακισμένες), επιχειρούν την τελευταία τους επίθεση στην περιοχή του Κουρσκ, αλλά στη μεγάλη αυτή αρματομαχία επικρατούν οι Σοβιετικοί. Χάρη στις ακαταμάχητες κυκλωτικές τους κινήσεις, ανακτούν κατόπιν την Κριμαία, την Ουκρανία και τη Λευκορωσία, περνώντας το ένα ποτάμι μετά το άλλο. Τον Νοέμβριο του 1943 ξαναπαίρνουν το Κίεβο. Μετά από ηρωική άμυνα που κόστισε τη ζωή ενός εκατομμυρίου κατοίκων του, το Λένινγκραντ απαλλάσσεται από τον γερμανικό κλοιό. Στις αρχές του 1944 το μέτωπο έχει σχεδόν επιστρέψει στη θέση που είχε το 1941.

Από το φθινόπωρο του 1942 οι σύμμαχοι της Δύσης αποκαθιστούν και αυτοί την ισορροπία και αρχίζουν να επικρατούν στις υπερπόντιες επιχειρήσεις. Ενώ στον Ειρηνικό οι Αμερικανοί ανακτούν τον έλεγχο της θάλασσας και του αέρα, μετά τις νικηφόρες αεροναυμαχίες τους κατά των Γιαπωνέζων στη θάλασσα των Κοραλλίων και στο Μίντγουεη (Μάιος-Ιούνιος 1942), στην Αίγυπτο οι Βρετανοί διασπούν το γερμανοϊταλικό μέτωπο στο Ελ-Αλαμέιν και κυριεύουν διαδοχικά τη Λιβύη και την Τυνησία, για να ενωθούν την άνοιξη του 1943 με τις αγ-

γλοαμερικανικές δυνάμεις που είχαν αποβιβαστεί στη βόρεια Αφρική τον προηγούμενο Νοέμβριο.

Η επίθεση κατά του «φρουρίου Ευρώπη» αρχίζει τον Ιούλιο του 1943 με την απόβαση των συμμάχων στη Σικελία. Οι δυσχέρειες του ιταλικού στρατού και η εντεινόμενη αντίδραση του πληθυσμού για έναν πόλεμο που ποτέ του δεν επεδίωξε πείθουν τον βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ και ορισμένα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου του Φασισμού, μεταξύ τους και τον ίδιο τον γαμπρό του Ντούτσε, τον Τσιάνο, να οργανώσουν πραξικόπημα κατά του Μουσσολίνι. Ο τελευταίος αναγκάζεται να παραιτηθεί και στη συνέχεια συλλαμβάνεται. Έπειτα από κάποιες υπεκφυγές, η νέα κυβέρνηση του στρατάρχη Μπαντόλιο υπογράφει στις 3 Σεπτεμβρίου ανακωχή με τους Συμμάχους και αργότερα τάσσεται στο πλευρό τους. Οι Γερμανοί καταλαμβάνουν αστραπιαία το βόρειο και κεντρικό κομμάτι της χερσονήσου, ενώ οι Αγγλοαμερικανοί αποβιβάζονται με ορισμένες γαλλικές μονάδες στα περίχωρα της Νάπολης (Σεπτέμβριος 1943) και μετά στα νότια της Ρώμης, ελευθερώνοντας τελικά την ιταλική πρωτεύουσα (Ιούνιος 1944).

Μετά την παράτολμη απελευθέρωσή του από Γερμανούς αλεξιπτωτιστές, ο Μουσσολίνι ιδρύει στη βόρεια Ιταλία μια «Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία» με έδρα το Σαλό, που διεκδικεί την αναβίωση των επαναστατικών ιδανικών του πρώιμου φασισμού, αλλά στην πραγματικότητα είναι υποταγμένη ολοκληρωτικά στους ναζί. Χωρισμένη στη μέση πολιτικά και στρατιωτικά, η Ιταλία γίνεται το θέατρο άγριων συγκρούσεων. Μόνο την άνοιξη του 1945 θα επιτευχθεί η παραβίαση της «Γοτθικής γραμμής» που προστατεύει την πεδιάδα του Πάδου. Ο Μουσσολίνι πέφτει στα χέρια των Ιταλών παρτιζάνων και εκτελείται στις 27 Απριλίου 1945.

Από τα τέλη του 1943 η μεταστροφή του κλίματος είναι πια ορατή και η ήττα του Ράιχ φαντάζει πολύ πιθανή. Οι «τρεις μεγάλοι», Ρούσβελτ, Τσώρτσιλ και Στάλιν, συναντώνται για πρώτη φορά στην Τεχεράνη, με σκοπό να εξετάσουν τα μεταπολεμικά εδαφικά ζητήματα και να καταρτίσουν μια κοινή στρατηγική. Συγχρόνως παίρνουν την απόφαση να ανοίξουν νέο μέτωπο στο έδαφος της Γαλλίας.

Στις 6 Ιουνίου 1944 ισχυρές αγγλοαμερικανικές δυνάμεις με επικεφαλής τον στρατηγό Αϊζενχάουερ αποβιβάζονται στις νορμανδικές ακτές, όπου καταφέρνουν να δημιουργήσουν προγεφύρωμα. Στις αρχές Ιουλίου διασπούν το γερμανικό μέτωπο στο Αβράνς και προωθούνται ταυτόχρονα στη Βρετάνη και στην κοιλάδα του Σηκουάνα. Στις 25 Αυγούστου τα τανκς του στρατηγού Λεκλέρκ ελευθερώνουν το Παρίσι, όπου μερικές μέρες πριν είχε ξεσπάσει εξέγερση των «Γαλλικών Δυνάμεων Εσωτερικού». Μία δεύτερη συμμαχική απόβαση πραγματοποιείται στις 15 Αυγούστου στην Προβηγκία. Στις 12 Σεπτεμβρίου τα δύο συμμαχικά μέτωπα συναντώνται στη Βουργουνδία και τον Νοέμβριο όλη σχεδόν η Γαλλία είναι ελεύθερη. Ο πόλεμος βρίσκεται πια στην τελευταία του φάση.

Κατά το φθινόπωρο του 1944 ο Κόκκινος Στρατός κυριεύει τα εδάφη των δορυφόρων του Ράιχ (Φινλανδία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία) και επι-

βάλλει την ανακωχή. Η σοβιετική προέλαση στα Βαλκάνια ανησυχεί τον Τσώρτσιλ, που αποφασίζει τη διενέργεια μιας ακόμη απόβασης στην Ελλάδα. Παρά την άμεση απελευθέρωσή της, η χώρα βυθίζεται σύντομα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου.

Τον Δεκέμβριο του 1944 τα ρωσικά τανκς έχουν φτάσει στις πύλες της Βαρσοβίας, οι δυτικοί σύμμαχοι στις όχθες του Ρήνου. Όμως ο Χίτλερ δεν ηττήθηκε ακόμη. Ρίχνει στη μάχη τις τελευταίες γερμανικές εφεδρείες, φτάνοντας στην επιστράτευση εφήβων και γερόντων. Μα ούτε η καθυστερημένη εμφάνιση καινούργιων όπλων (αεριωθούμενα καταδιωκτικά, ρουκέττες V1 και V2) ούτε οι ύστατες αντεπιθέσεις της Βέρμαχτ στις Αρδέννες (Δεκέμβριος 1944) και στη Βουδαπέστη (Ιανουάριος 1945) ανατρέπουν την κατάσταση. Η αναλογία των δυνάμεων ευνοεί πια ξεκάθαρα τους Συμμάχους, που διαθέτουν 650 μεραρχίες απέναντι σε 220 γερμανικές. Τον Φεβρουάριο του 1945 οι τρεις μεγάλοι ήδη συζητούν στη Γιάλτα τη μοίρα των νικημένων.

Ό,τι απέμενε από το χιτλερικό Ράιχ καταρρέει στους επόμενους μήνες. Τον Μάρτιο οι Αγγλοαμερικανοί διασχίζουν τον Ρήνο και κατευθύνονται προς τον Έλβα, όπου και φτάνουν στις 22 Απριλίου. Στα ανατολικά ο Κόκκινος Στρατός παίρνει τη Βιέννη (13 Απριλίου) και διασχίζει τον Όντερ. Στις 25 Απριλίου, μετά από σφοδρότατες συγκρούσεις, το Βερολίνο περικυκλώνεται και οι Ρώσοι ανταμώνουν τους δυτικούς συμμάχους στις όχθες του Έλβα.

Επίκεντρο ενός σεισμού που συγκλόνισε για πεντέμισι χρόνια την ευρωπαϊκή ήπειρο, η ερειπωμένη γερμανική πρωτεύουσα συμβολίζει την κατάρρευση της χιτλερικής ουτοπίας. Στις 2 Μαΐου, δύο μέρες μετά την αυτοκτονία του Χίτλερ στο υπόγειο αρχηγείο του, η πόλη βρίσκεται στα χέρια των Σοβιετικών. Ο εφιάλτης τελειώνει οριστικά στην Ευρώπη στις 7 και 8 Μαΐου 1945, όταν οι Γερμανοί υπογράφουν χωρίς όρους τη συνθηκολόγηση στη Ρενς και στο Βερολίνο, στα στρατηγεία του Αϊζενχάουερ και του Ζούκωφ. Στον Ειρηνικό, οι επιχειρήσεις θα συνεχιστούν ώς την καταστροφή των ιαπωνικών λιμανιών της Χιροσίμα (6 Αυγούστου) και του Ναγκασάκι (9 Αυγούστου) από αμερικανικά βομβαρδιστικά, που εγκαινιάζουν με τρομακτικά αποτελέσματα τη χρήση της ατομικής βόμβας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Χρόνια «τρελά» και χρόνια «θλιμμένα»: οι ευρωπαϊκές κουλτούρες στον Μεσοπόλεμο

◆ ***Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι ευρωπαϊκοί πληθυσμοί θα ζήσουν σε συνθήκες ριζικά ανανεωμένες από τον εξαστισμό και τη θεαματική ανάπτυξη των μέσων συγκοινωνίας και επικοινωνίας. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από γενική ανακούφιση και από μια πραγματική «χαρά της ζωής», έστω κι αν απέχει από τη μυθοποιημένη εικόνα των «τρελών χρόνων», η οποία αφορά μόνο λίγους προνομιούχους. Παρά το συγχρωτισμό των ανθρώπων που ευνόησαν τα χαρακώματα και τις οικονομικές ανακατατάξεις που έφερε ο πόλεμος, οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν εντονότατες.***

◆ ***Το βάρος του πολέμου σημαδεύει βαθιά τις ευρωπαϊκές κουλτούρες των μεσοπολεμικών χρόνων: τόσο άμεσα, με τον εφησυχασμό που εμπνέει η αναπόλησή του, όσο και έμμεσα, κάνοντας αισθητή μια βαθύτατη πολιτισμική κρίση που θέτει υπό αμφισβήτηση τις ανθρωπιστικές αξίες. Παρατηρείται έτσι μια φυγή προς το όνειρο, τον ανορθολογισμό ή τον αισθητισμό, καθώς και μια καταγγελία του παραλογισμού που βασιλεύει στον κόσμο, πράγμα που θα οδηγήσει στην απερίφραστη εξέγερση του νταντάϊστικού κινήματος, στις αναζητήσεις των σουρεαλιστών που εξερευνούν τον κόσμο του ασυνειδήτου, ή στην εκδήλωση, μέσω του εξπρεσιονισμού, της προσωπικότητας του καλλιτέχνη εις βάρος του εξωτερικού κόσμου. Οι πρωτοποριακές αυτές αναζητήσεις δεν πρέπει εντούτοις να επισκιάσουν τη σημασία ενός νεοκλασικού κινήματος «επιστροφής στην τάξη», που θα σημαδέψει όλες τις μορφές της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, ούτε τη μετεξέλιξη διαφόρων προπολεμικών ρευμάτων που καταλήγουν στην αφηρημένη τέχνη ή στη σειραϊκή μουσική.***

◆ ***Από τη δεκαετία του '30 η προσφυγή σε αισθητικές αναζητήσεις παραχωρεί τη θέση της στη στράτευση των διανοουμένων σε πολιτι-***

κούς αγώνες, κάτω από την έλξη που ασκούν πάνω τους τα ολοκληρωτικά οράματα του κομμουνισμού και του φασισμού. Και τα δύο αυτά καθεστώτα επεχείρησαν ωστόσο να καθυποτάξουν την πνευματική ζωή. Ο αγώνας που ξεκίνησαν ενάντια στη μοντέρνα τέχνη άνοιξε το δρόμο σε μια τέχνη παραστατική, κομφορμιστική και ακαδημαϊκή, απέναντι στην οποία οι δημιουργοί αμύνθηκαν με τη φυγή στο εξωτερικό, την άρνηση υπακοής και την παθητικότητα, καθώς και με την παραγωγή αντικομφορμιστικών έργων που ξέφευγαν από την επίσημη ιδεολογία.

- ***Τέλος, η περίοδος του Μεσοπολέμου συμπίπτει με τη γέννηση και την ανάπτυξη μιας μαζικής κουλτούρας, στην οποία ο τύπος, τα περιοδικά, τα κόμικς και τα θεάματα κατέχουν εξέχουσα θέση, μολονότι κυρίαρχες ασχολίες της εποχής είναι ο αθλητισμός και ο κινηματογράφος.***

Η αποκατάσταση της ειρήνης μετά την αιματοχυσία του 1914-1918 και η σταδιακή αναγέννηση της ευημερίας στην Ευρώπη που αναρρώνει, περιμένοντας να επιστρέψει στους καλούς καιρούς της «Μπελ Επόκ», προκαλεί σε ορισμένους κύκλους μια αυξημένη διάθεση για ζωή και μια έφεση σε κάθε είδους ελευθερίες. Τέτοιο είναι, όπου βέβαια το επιτρέπει η σιδερένια γροθιά των δικτατοριών, το πνεύμα αυτών των «τρελών χρόνων». Και όμως, η καθημερινή τρέλα των «roaring twenties» (της έξαλλης δεκαετίας του '20) κρύβει συχνά ένα αίσθημα πεσιμισμού και ανησυχίας, στοιχεία που εκδηλώνονται σε πολλούς διανοουμένους με τάσεις φυγής. Με την απαρχή και τη γενίκευση της κρίσης και την κατοπινή επιδείνωση των διεθνών κινδύνων, η ψευδαίσθηση της επιστροφής σ' έναν χρυσό αιώνα διαλύεται, ενώ ταυτόχρονα πολλοί εκπρόσωποι του πνεύματος, των γραμμάτων και των τεχνών στρατεύονται στον πολιτικό αγώνα.

ΥΛΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ

Η Ευρώπη του Μεσοπολέμου δρέπει τους καρπούς της τεχνολογικής επανάστασης του 19ου αιώνα. Η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού για οικιακή χρήση γενικεύεται στις πόλεις και γρήγορα φτάνει στην ύπαιθρο. Τα μεταφορικά μέσα και οι τηλεπικοινωνίες που είχαν τελειοποιηθεί στις αρχές του αιώνα γνωρίζουν μεγάλη άνθηση, αλλάζοντας τις καθημερινές συνήθειες των Ευρωπαίων και συμβάλλοντας στην πληροφόρησή τους ή στη χειραγώγησή τους, όπου οι αυταρχικές και ολοκληρωτικές κυβερνήσεις κατορθώνουν να ελέγξουν στην εντέλεια τα νέα μέσα.

Ο σιδηρόδρομος αποτελεί πραγματικότητα στην Ευρώπη εδώ και έναν αιώνα και πολλές αξιόλογες καινοτομίες, όπως η ηλεκτρική έλξη, έχουν κιόλας δο-

κιμαστεί πριν από τον πόλεμο. Αλλά το μέσο αυτό, αναμφίβολα το γρηγορότερο και ασφαλέστερο μέσο συγκοινωνίας, γνωρίζει τη μεγαλύτερη εξάπλωση στη γηραιά ήπειρο τις δύο δεκαετίες που διαδέχθηκαν τον μεγάλο πόλεμο. Τα κρατικά σιδηροδρομικά δίκτυα ολοκληρώνονται, «υπερταχείες» συνδέουν σε λίγες ώρες τα κυριότερα αστικά κέντρα, πυκνά δίκτυα γραμμών εξυπηρετούν την ύπαιθρο και τα προάστια, πηγαινοφέρνοντας τους κατοίκους της πόλης από τη δουλειά στο σπίτι τις καθημερινές και από την πόλη στις κοντινές εξοχές τα Σαββατοκύριακα. Από τα «τραίνα αναψυχής» που ψυχαγωγούν τα ταπεινότερα στρώματα ώς τα «βαγκόν-λι» των μεγάλων διεθνών εξπρές, το τραίνο υποθάλπει μια ολόκληρη μυθολογία που αφήνει τα χνάρια της στην κουλτούρα της εποχής, είτε στη μουσική με το *Pacific 231* του Άρθουρ Χόνεγκερ είτε στην ποίηση και τα περιπετειώδη μυθιστορήματα (από την *Πρόζα του Υπερσιβηρικού / Prose du Transsibérien* του Μπλεζ Σαντράρ ώς την *Παναγία των βαγκόν-λι / Madone des Sleepings* του Μωρίς Ντεκομπρά) είτε ακόμα στις κινηματογραφικές εμφανίσεις των ατμομηχανών, που ανάγονται σε αληθινή συμβολική εικόνα των αρχών του 20ού αιώνα στο *Ανθρώπινο κτήνος / La Bête humaine* του Ζαν Ρενουάρ. Σύμβολα γίνονται και οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, όταν κυριεύονται εξ εφόδου το καλοκαίρι του '36 από τους πρώτους Γάλλους δικαιούχους «άδειας μετ' αποδοχών», ή χάρη στο φασιστικό σλόγκαν για «τα τραίνα που φτάνουν στην ώρα τους» στην Ιταλία του Μουσσολίνι.

Ο πόλεμος έδωσε ακόμα μεγάλη ώθηση στην αεροπορία. Δεκαοχτώ μόνο χρόνια μετά το κατόρθωμα του Μπλεριό που διέσχισε με αεροπλάνο τη Μάγχη, έρχεται η σειρά του Ατλαντικού, όταν ο Αμερικανός Λίντμπεργκ πετάει από τη Νέα Υόρκη στο Παρίσι στις 20 Μαΐου του 1927. Την ίδια εποχή ο Μερμόζ, ο Γκιγιωμέ, ο Σαιντ-Εξυπερύ και άλλοι, με τον «μαέστρο» τους Ντιντιέ Ντωρά, γράφουν ήδη τις πρώτες σελίδες του έπους της Aéropostale, μεταφέροντας την αλληλογραφία αεροπορικώς από το Παρίσι στο Ντακάρ μέσω Ισπανίας· ακολουθεί η κατάκτηση του Νότιου Ατλαντικού και ύστερα το πέταγμα πάνω από τις Άνδεις. Στη δεκαετία του 1930 σημειώνονται οι μεγάλες διηπειρωτικές πτήσεις των Μερμόζ, Κοστ και Λε Μπρι, Κοστ και Μπελόντ, Κοντό και Ρόσσι, του Ιταλού Μπάλμπο πάνω από τον Ατλαντικό, της Γαλλίδας Μαρίζ Χιλς από το Τόκυο στο Παρίσι και από το Παρίσι στη Σαϊγκόν, των Άγγλων Σκοτ και Κάμπελ Μπλακ από το Λονδίνο στη Μελβούρνη, των Σοβιετικών Γκρόμωφ, Ντανίλιν και Γιουμάτσεφ από τη Μόσχα στο Λος Άντζελες μέσω Βορείου Πόλου κ.λπ. Στις παραμονές του πολέμου Γερμανοί αεροπόροι ξεπερνούν την ταχύτητα των 750 χλμ. την ώρα.

Βέβαια μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η χρήση του αεροπλάνου περιορίζεται κυρίως στα ακριβά εμπορεύματα, τις ταχυδρομικές μεταφορές και μια πελατεία «εκλεκτών» που δεν φοβάται ούτε το υψηλό κόστος του αεροπορικού ταξιδιού ούτε τους κινδύνους που διατρέχει. Από τις αρχές της δεκαετίας του '30 υπάρχουν τακτικές αεροπορικές γραμμές με αεροσκάφη που μπορούν να μεταφέρουν σαράντα ώς εξήντα άτομα, τις οποίες εκμεταλλεύονται εταιρείες όπως η γερμανική Λουφτχάνσα, η βρετανική Imperial Airways, οι γαλλικές Air Union,

Air Orient, Société générale des transports aériens (γραμμές Farman), Compagnie internationale de navigation aérienne –θα συγχωνευθούν το 1933 ιδρύοντας την Air France– και άλλες, οι οποίες όμως περιορίζονται ουσιαστικά στα ευρωπαϊκά δρομολόγια. Το 1939, αεροσκάφη μεγάλων αποστάσεων με ταχύτητα 400 χλμ. την ώρα συνδέουν επιτέλους τις δυο πλευρές του Βόρειου Ατλαντικού σε είκοσι περίπου ώρες και την Καλκούτα με το Λονδίνο σε τρεις μέρες. Δεν προσφέρουν όμως καμία άνεση, η ασφάλειά τους είναι αμφίβολη και οι συχνές στάσεις, απαραίτητες για τον ανεφοδιασμό, εντείνουν αφόρητα την κούραση του ταξιδιού. Έτσι, για τις διηπειρωτικές μετακινήσεις ο κόσμος προτιμάει ακόμα τα πολυτελή υπερωκεάνια των μεγάλων βρετανικών, γαλλικών, γερμανικών ή ιταλικών ναυτιλιακών εταιρειών, όπως το «Queen Mary» ή το «Normandie», που διαθέτουν τουρμπίνες με ισχύ 160.000 ίππων και διασχίζουν τον Ατλαντικό σε τέσσερις μέρες. Κι εδώ η εικόνα του πολυτελούς υπερωκεανίου όπου περιδιαβάζει μια κοσμοπολίτικη ελίτ, ανέμελη και αποκομμένη προσωρινά από τα παγκόσμια προβλήματα, διαδίδεται μέσω αφισών, εικονογραφημένων περιοδικών, κινηματογράφου, θεάτρου και μιούζικ-χωλ στη μυθολογία της εποχής. Σαράντα χρόνια αργότερα, ο Φελλίνι ζωντανεύει την εκθαμβωτική της ανάμνηση στη θαυμάσια ταινία του *Amarkord* (*Θυμάμαι*).

Το αυτοκίνητο, αντίθετα, έπαψε να θεωρείται παράξενο σπορ ή πολυτέλεια των πλουσίων. Δεν μπορούμε ακόμη να μιλήσουμε για «εκλαΐκευση» σαν κι εκείνη που γνώρισε η «μικρή βασίλισσα» τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ή να συγκρίνουμε το φαινόμενο με την εκπληκτική εξάπλωση που δοκιμάζει στην αντίπερα πλευρά του Ατλαντικού, χάρη στις τυποποιημένες μεθόδους που χρησιμοποιεί ο Χένρυ Φορντ στα εργοστάσια του Ντητρόιτ. Έχοντας όμως για κίνητρο τον αμερικανικό συναγωνισμό, Γάλλοι, Βρετανοί, Γερμανοί και σε μικρότερο ποσοστό Ιταλοί κατασκευαστές εξορμούν για να κατακτήσουν την αγορά που απαρτίζουν τα μεσαία στρώματα. Το 1919 ο μηχανικός Σιτροέν κατασκευάζει κιόλας ένα τετραθέσιο «torpédo» 10 ίππων, πρώτο γαλλικό αυτοκίνητο μαζικής παραγωγής· η τιμή του δεν ξεπερνούσε τα 8.000 φράγκα. Τρία χρόνια αργότερα, η εταιρεία λανσάρει το περίφημο 5CV, που με την ανταγωνιστική τιμή του και τη χαμηλή του κατανάλωση σε καύσιμα είναι προσιτό στα περισσότερα βαλάντια, αλλά γρήγορα θα χρειαστεί να συναγωνιστεί το 6CV της Renault και το Quadrillete της Peugeot. Στη συνέχεια κάνουν την εμφάνισή τους το κουπέ Simca-5 του 1936 και το ιταλικό του ξαδέρφι, το «topolino», ή τα αυτοκίνητα μετρίου κυλινδρισμού της δεκαετίας του 1930: το 202 και το 302 της Peugeot, το «Celtaquatre» και το «Vivaquatre» της Renault, και κυρίως η εκπληκτική Berlina 7 TA της Citroën, με την περίφημη μπροστινή κίνηση και τη μακρόχρονη παρουσία. Και ακολουθεί το Volkswagen, το «αμάξι του λαού», που υποσχέθηκε ο Χίτλερ σε οποιονδήποτε Γερμανό χρηματοδοτούσε την κατασκευή του με πέντε μάρκα την εβδομάδα· το «κατσαριδάκι» έχει μπροστά του μια πολύχρονη και ένδοξη πορεία, αλλά μονάχα μετά τον πόλεμο, ο οποίος ξεσπά προτού αρχίσει η λειτουργία των γραμμών παραγωγής που είχαν αναλάβει την κατασκευή του.

Η σκληρή μάχη στις φτηνότερες κατηγορίες δεν εμπόδισε τους Ευρωπαίους κατασκευαστές να συναγωνίζονται ταυτόχρονα και στον τομέα των αυτοκινήτων πολυτελείας, αποβλέποντας σε μια εύπορη πελατεία που θεωρούσε το αυτοκίνητο στοιχείο γοήτρου και δείγμα κοινωνικού «πρεστίζ». Ποτέ στην ιστορία του αυτοκινήτου δεν προβλήθηκε τόσο η επίζηλη συσκευή όσο στους «διαγωνισμούς κομψότητας» των δεκαετιών του 1920 και 1930, όπου μπροστά σε κτίρια «αρτ ντεκό» και γυναικείες τουαλέτες παρουσιάζονταν αριστουργήματα της βιομηχανικής τεχνολογίας, όπως η Rolls-Royce καμπριολέ (1934), η λιμουζίνα Delage (1934), το λαντώ Hispano-Suiza (1936) και άλλα επιτεύγματα των κορυφαίων Ευρωπαίων κατασκευαστών: Mercedes-Benz, Bugatti, Alfa-Romeo κ.λπ.

Όσο για τα μέσα πληροφόρησης και τηλεπικοινωνίας, δεν προστίθεται τίποτα το πραγματικά επαναστατικό στις ήδη γνωστές τεχνικές, αλλά τελειοποιούνται απλώς οι υπάρχουσες τεχνολογίες και αυξάνεται όλο και περισσότερο η διάδοση των σχετικών συσκευών. Αντίθετα με το τηλέφωνο που παραμένει προνόμιο των εύπορων κοινωνικών τάξεων, το ραδιόφωνο γίνεται μαζικό φαινόμενο. Το 1939 στη Γερμανία υπάρχουν πάνω από δώδεκα εκατομμύρια δέκτες, στη Γαλλία πάνω από έξι και περίπου άλλοι τόσοι στην Αγγλία. Λιγότερο από δύο εκατομμύρια δέκτες υπάρχουν στην Ιταλία, όπου το ραδιόφωνο δέχεται ωστόσο ως όργανο προπαγάνδας τις ιδιαίτερες περιποιήσεις του καθεστώτος, που ασκεί αυστηρό έλεγχο και φροντίζει να υπάρχουν κοινόχρηστοι δέκτες όπου είναι δυνατό (σχολεία, έδρες φασιστικών οργανώσεων, αγροτικοί συνεταιρισμοί κ.λπ.). Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 υπάρχουν σε ολόκληρη την Ευρώπη αρκετές εταιρείες ραδιοφωνικών προγραμμάτων. Οι περισσότερες απ' αυτές είναι ιδιωτικές, αλλά οι δημόσιες αρχές επίσης ενδιαφέρονται και δημιουργούν «εθνικούς» σταθμούς.

Και ο κινηματογράφος γνωρίζει μεγάλη άνθηση αυτή την εποχή. Νέα τέχνη, φορέας όλων των αισθητικών τάσεων της εποχής του, στις οποίες εξασφαλίζει πρωτόγνωρη διάδοση, αποτελεί ταυτόχρονα μια βιομηχανία που, ιδίως μετά την εισβολή του «ομιλούντος» (1927), απαιτεί τεράστια κεφάλαια. Έτσι, στον Μεσοπόλεμο παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση της παραγωγής. Αν και δεν φτάνουν το μέγεθος των μεγάλων αμερικανικών τραστ, δημιουργούνται σημαντικές εταιρείες παραγωγής, στενά συνδεδεμένες με τράπεζες και χημικές ή ηλεκτρικές βιομηχανίες, όπως η Bavaria, η UFA, η Tobis στη Γερμανία, η Pathé και η Gaumont στη Γαλλία. Στο εξής η ταινία αποτελεί εμπορικό προϊόν που υπακούει στους νόμους της αγοράς και άρα εξασφαλίζει την ευρεία του διάδοση κολακεύοντας τα ενστικτώδη γούστα του κοινού, υιοθετώντας δηλαδή μια τακτική ήδη διαδεδομένη στο χώρο του τύπου και των λαϊκών εκδόσεων. Ο κινηματογράφος ελέγχεται επίσης από τις κυβερνήσεις, οι οποίες προσπαθούν να εκμεταλλευθούν τη δύναμη της πειθούς που διαθέτει για την άμεση ή την έμμεση προπαγάνδα τους. Στην πρώτη περίπτωση, η προπαγάνδα γίνεται κυρίως μέσω των επικαίρων, που η παραγωγή και η διανομή τους εξαρτώνται άμεσα από την κυβέρνηση, ειδικά στις χώρες όπου δεσπόζουν ολοκληρωτικά καθεστώτα (στην Ιταλία τα επίκαιρα είναι παραγωγή του ινστιτούτου LUCE). Στη δεύτερη περίπτωση το μέσον

είναι η ίδια η κινηματογραφική αφήγηση. Παντού άλλωστε ο κινηματογράφος παραμένει κυρίως ένα μέσο διαφυγής από την πραγματικότητα, δίχως να είναι πάντοτε πολιτικά αχρωμάτιστος. Παράλληλα με τον «νουάρ» κινηματογράφο, που στις δημοκρατικές χώρες πασχίζει να καταγγείλει τα κοινωνικά αίσχη και την αδικία, ένα μεγάλο μέρος της κινηματογραφικής παραγωγής έχει στόχο να ωραιοποιεί την πραγματικότητα, προβάλλοντας στο κοινό του έναν κόσμο αγνό δίχως έγνοιες. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στην Ιταλία ή τη Γερμανία, όπου οι καθαρά πολιτικές ταινίες αποτελούν την εξαίρεση σε μια κινηματογραφική παραγωγή με χαρακτήρα ψυχαγωγικό. Δεν γνωρίζουμε πολύ καλά τι επίδραση είχαν στο κοινό οι ποικίλες στρατηγικές ιδεολογικής διαφώτισης. Αντίθετα είναι φανερό πως οπουδήποτε εισχώρησε ο κινηματογράφος, στις πόλεις, στις «συνοικιακές» αίθουσες που πληθαίνουν στα χρόνια αυτά, ακόμη και στην επαρχία όπου περιόδευαν κάποτε κινητά συνεργεία προβολών (όπως στις πρώτες σκηνές του περίφημου *Splendor* του Εττόρε Σκόλα), συνέβαλε στην αλλαγή της νοοτροπίας και του τρόπου ζωής.

Η άνθηση της βιομηχανίας και των διαφόρων υπηρεσιών, το νέο κύμα εξόδου του αγροτικού πληθυσμού εξαιτίας του πολέμου και κατόπιν οι συνέπειες της κρίσης που ώθησε φτωχούς αγρότες και εργάτες μικρότερων κέντρων να μεταναστεύσουν στις πόλεις, ψάχνοντας για δουλειά ή οργανωμένη βοήθεια (τόσο από τους δήμους όσο και από τους ιδιωτικούς οργανισμούς), αύξησαν δυσανάλογα την ποσότητα του αστικού πληθυσμού. Στη Γαλλία πάνω από δύο εκατομμύρια άτομα εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα μεταξύ 1921 και 1931. Από την αύξηση του πληθυσμού ωφελήθηκαν κατά βάση οι πόλεις με πάνω από 100.000 κατοίκους και κυρίως η περιφέρεια του Παρισιού (2.043.000 κάτοικοι στα προάστια του διαμερίσματος του Σηκουάνα το 1931, έναντι 1.505.000 το 1921, μια αύξηση 35%). Στη Μεγάλη Βρετανία το ποσοστό των πόλεων σε σύνολο του πληθυσμού ανήλθε από 75% το 1914 σε 83% το 1939, ενώ οι πόλεις με πάνω από 100.000 κατοίκους αυξήθηκαν από 44 σε 60. Στο ίδιο διάστημα ο πληθυσμός της περιφέρειας του Λονδίνου αυξήθηκε κατά 1.700.000 άτομα, του Βερολίνου πάνω από 1.000.000 και του Μιλάνου, της Γένοβας, του Αμβούργου και του Ρότερνταμ κατά αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες.

Συνηθέστερα το νέο κύμα εξαστισμού εκδηλώθηκε εντελώς άναρχα, δίχως καμία συλλογική πρόβλεψη και με μοναδική έγνοια το άμεσο κέρδος. Άμεση συνέπεια ήταν σε πολλές χώρες η ραγδαία υποβάθμιση των περιχώρων των πόλεων, που μετατρέπονταν σε ετερόκλητες ζώνες με τετράγωνα κουτιά χωρίς καμιά υποδομή, χωρίς πρόσβαση στους τόπους εργασίας, γεμάτες κτίρια ακαλαίσθητα και άβολα, φτιαγμένα συχνά με φτηνά υλικά και πλαισιωμένα με μικρούς κηπάκους, ώστε οι κάτοικοι αυτών των «συνοικιών-υπνωτηρίων» να μην αισθάνονται εντελώς αποκομμένοι από τις αγροτικές τους ρίζες. Αλλά και στα κέντρα των πόλεων δημιουργούνται άλλα προβλήματα, που αφορούν τις υψηλές τιμές των οικοπέδων, την έλλειψη ελεύθερου χώρου, την κατάληξη των αποβλήτων και των σκουπιδιών, την ποικιλία των νέων αναγκών που δημιουργούνται: κε-

ντρική θέρμανση, ηλεκτρικός φωτισμός (που αντικαθιστά τις γκαζόλαμπες σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη), κλιματισμός, ασανσέρ κ.λπ. Όλα τούτα εξωθούν στις περιφέρειες μια μερίδα πληθυσμού που κατοικούσε ώς τώρα στα κέντρα των πόλεων.

Ωστόσο η αρχιτεκτονική ή η πολεοδομία δεν απουσιάζουν από τους προβληματισμούς της εποχής. Στη Γαλλία μάλιστα, πριν ακόμη ξεσπάσει ο πόλεμος, το θέμα είχε προωθηθεί αρκετά με τις έρευνες και τις «λειτουργιστικές» κατασκευές των αδελφών Περέ. Με τη λήξη του πολέμου η αρχιτεκτονική βρέθηκε σε συνθήκες που εξασφάλισαν την άνθησή της σε ολόκληρη τη βιομηχανική Ευρώπη: χρήση νέων υλικών (κράματα ελαφρών μετάλλων, αλουμίνιο, πλαστικές ύλες, κόντρα-πλακέ, γυαλί), γενίκευση της χρήσης του μπετόν-αρμέ, νέες τεχνικές κατασκευής περισσότερο στηριγμένες σε προκατασκευασμένα στοιχεία παρά στα προϊόντα των εργοταξίων (πόρτες, παράθυρα, τούβλα, τσιμεντόλιθους κ.λπ.). Το έναυσμα το δίνει η Γερμανία, όπου από το 1919 ο Βάλτερ Γκρόπιους διευθύνει το «Μπάουχαους», το οποίο μεταφέρεται το 1925 από τη Βαϊμάρη στο Ντεσσάου. Στο ίδρυμα αυτό, το οποίο λειτουργεί ταυτόχρονα ως Ακαδημία Καλών Τεχνών και ως Πολυτεχνική Σχολή, ο Γκρόπιους και ο διάδοχός του Μις βαν ντερ Ρόε διδάσκουν μία νέα αισθητική, βασισμένη σε κανόνες επαναστατικούς για την εποχή: τον φονξιοναλισμό (ή λειτουργισμό) –«θέλουμε», γράφει ο Γκρόπιους, «μια αρχιτεκτονική που θα προσδιορίζει από μόνη της λειτουργικά τη σημασία και το σκοπό της στην ένταση των αρχιτεκτονικών μαζών, θα απορρίπτει οτιδήποτε δεν είναι απολύτως απαραίτητο και οτιδήποτε αποκρύπτει τη «δομή του κτιρίου»–, την κατάργηση της «ελιτίστικης» διάκρισης ανάμεσα στις καλές τέχνες και τις πρακτικές τέχνες (κάθε εργαστήριο της σχολής είχε επικεφαλής του έναν τεχνίτη κι έναν καλλιτέχνη σε στενή συνεργασία), την προσαρμογή των δημιουργών στις ανάγκες της βιομηχανικής κοινωνίας κ.λπ.

Μεγάλοι καλλιτέχνες όπως ο Καντίνσκυ, ο Κλέε ή ο Φάινινγκερ παρέδιδαν μαθήματα στο Μπάουχαους, που είχε σχέσεις με τους κυβιστές και τους εκπροσώπους της αφηρημένης τέχνης και άσκησε βαθύτατη επιρροή σε μια ολόκληρη γενιά αρχιτεκτόνων και διακοσμητών, επιρροή που συνεχίστηκε και μετά τη διάλυση του ιδρύματος. Πράγματι, το 1933 το ναζιστικό καθεστώς κατάγγειλε το εγχείρημα των Γκρόπιους και βαν ντερ Ρόε ως «έκφυλη τέχνη» κομμουνιστών και Εβραίων και διέταξε το κλείσιμο του Μπάουχαους, εξωθώντας τους κυριότερους συντελεστές του στην εξορία.

Άλλη μια μεγάλη μορφή του φονξιοναλισμού είναι ο Ελβετός Σαρλ-Εντουάρ Ζαννερέ, γνωστός με το όνομα Λε Κορμπυζιέ, γνήσιος πρωτοπόρος μιας επαναστατικής αρχιτεκτονικής, η οποία θα θριαμβεύσει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ζωγράφος, μηχανικός και θεωρητικός της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας (*Η σύγχρονη πόλη των τριών εκατομμυρίων κατοίκων / La Ville contemporaine des trois millions d'habitants*, σχέδιο, 1922, *Πολεοδομία / Urbanisme*, 1925, *Η ακτινοβόλα πόλη / La Ville radieuse*, 1935), εμπνευστής κατασκευών κάθε μεγέθους και τεράστιων αστικών συγκροτημάτων, ο Λε Κορμπυζιέ δεν αρκεί-

ται μονάχα στην ανάδειξη της λειτουργίας του δομημένου χώρου και της αισθητικής που απορρέει από την απροκάλυπτη χρήση των νέων υλικών. Αναζητάει ταυτόχρονα τη ριζική ανανέωση της «τέχνης του κατοικείν» και επιχειρεί στα σχέδιά του να αναδιοργανώσει την πόλη για να την προσαρμόσει στις επιταγές του σύγχρονου κόσμου.

Οι νεωτεριστικές αυτές αντιλήψεις θα βρουν εφαρμογή κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έξω από τη γηραιά ήπειρο. Θα επανέλθουμε στο θέμα. Προς το παρόν οι πόλεις της Ευρώπης και τα περίχωρά τους σπάνια ξεφεύγουν από την ομοιομορφία που επιβάλλουν οι επείγουσες ανάγκες και το κόστος. Στην Ιταλία και τη Γερμανία, η προτίμηση σε μια μνημειακή επιβλητικότητα που υποτίθεται ότι εκφράζει το «μεγαλείο της φυλής» και τις ιστορικές καταβολές του καθεστώτος παραμερίζει τις κοινωνικές προτεραιότητες και ωθεί τις αρχές στην πριμοδότηση μιας κολοσσιαίας και ψυχρής αρχιτεκτονικής, λίγο-πολύ νεοκλασικής έμπνευσης, που στεγάζει ως επί το πλείστον διοικητικές υπηρεσίες και χώρους διεξαγωγής των μεγάλων φασιστικών τελετών. Στην ΕΣΣΔ η παγίωση του σταλινισμού οδηγεί σε παρόμοια διχοτομία. Στις χώρες της φιλελεύθερης δημοκρατίας ο νόμος του κέρδους και η λογική του εμπορίου, σε συνδυασμό με την απουσία οποιουδήποτε σχεδόν πολεοδομικού προγραμματισμού, οδηγούν το αστικό τοπίο στην ομοιομορφία και τη μονοτονία. Ωστόσο κάποια προγράμματα λαϊκών κατοικιών, που πραγματοποιούνται από δημοτικές αρχές (παράδειγμα το Καρλ Μαρξ Χοφ στη Βιέννη, που χτίστηκε στη δεκαετία του 1920 από τις σοσιαλιστικές αρχές της αυστριακής πρωτεύουσας), καθώς και ορισμένες «κηπουπόλεις» της περιφέρειας του Λονδίνου ή του Παρισιού, ειδικότερα εκείνες που χτίστηκαν με την παρότρυνση του Ραούλ Ντωτρύ, διευθυντή των σιδηροδρόμων της βόρειας Γαλλίας, ξεφεύγουν κάπως απ' αυτή την τυποποίηση.

ΤΑ «ΤΡΕΛΑ ΧΡΟΝΙΑ»: ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι κάτοικοι της Ευρώπης, τουλάχιστον εκείνοι της δυτικής, κράτησαν από την πρώτη δεκαετία μετά τον πόλεμο την ανάμνηση μιας περιόδου ανέμελης και βολικής, μιας επιστροφής της «Μπελ Επόκ», συνδυασμένης με την απελευθέρωση των ηθών και την ανάμιξη κοινωνικών τάξεων και διανθισμένης με μία υπόκρουση από συγκοπτόμενους ρυθμούς, φρενήρεις χορούς, νυχτερινές περιπλανήσεις και νταντα΄ιστικά παραληρήματα: αυτά είναι τα «τρελά χρόνια», ένα φωτεινό διάλειμμα ανάμεσα στη φρίκη του πολέμου και την κατήφεια και την απελπισία της επόμενης προπολεμικής περιόδου. Πρόκειται άραγε για μια αναδρομική επινόηση, προϊόν της σύγκρισης με τα «θλιμμένα» χρόνια που προηγήθηκαν και διαδέχθηκαν την εφήμερη ξενοιασιά της, ή για μια απτή πραγματικότητα που έζησαν οι περισσότερες χώρες της βιομηχανικής Ευρώπης;

Μετά τις κακουχίες και τις στερήσεις του πολέμου παρατηρείται στις περισσότερες από τις πρώην εμπόλεμες χώρες, ιδίως στο στρατόπεδο των νικητών,

μια πηγαία έκρηξη κεφιού που συνδυάζεται με την άρνηση κάθε λογής καταναγκασμού. Πρώτο της σύμπτωμα η λατρεία της τζαζ μουσικής, που έφτασε στην Ευρώπη το 1917 με τους στρατιώτες του Πέρσινγκ, ή των νέων χορών με προέλευση επίσης αμερικανική: του λάγνου αργεντίνικου ταγκό, του φοξ-τροτ, του τσάρλεστον και του σίμμυ *made in USA*. Το Παρίσι, το Λονδίνο και το Βερολίνο γίνονται οι πόλεις-σύμβολα αυτής της νέας τέχνης του ζην – ιδίως το Παρίσι, όπου συρρέουν άνθρωποι απ' όλο τον κόσμο για να γευτούν την ατμόσφαιρα της ελευθερίας που εντυπωσίασε όλους τους Ευρωπαίους εξόριστους. Το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο, αλλά στη δεκαετία του 1920 παίρνει πρωτοφανείς διαστάσεις. Χορευτικά κέντρα, καμπαρέ, «μπουάτ», μιούζικ-χωλ και θέατρα του μπουλβάρ φιλοξενούν ένα ποικιλόχρωμο και κοσμοπολίτικο πλήθος, που γυρεύει να ξεδώσει δοκιμάζοντας χαρές απρόσιτες σε άλλους τόπους. Πρωτοποριακοί καλλιτέχνες, συγγραφείς, διανοούμενοι, φημισμένοι δημοσιογράφοι, βεντέτες της πολιτικής και της οικονομίας, ευπατρίδες και ωραίες γυναίκες συνωστίζονται τα βράδια στους ναούς του ξενυχτιού: το εστιατόριο «Μαξίμ», το καμπαρέ «Μπεφ συρ λε τουά», τη «Ρεβύ Νεγκρ» όπου θριαμβεύει η Ζοζεφίν Μπέηκερ κ.λπ. Από άλλη φυσικά σκοπιά, διάφοροι ζωγράφοι όπως ο ολλανδικής καταγωγής Κέες βαν Ντόνγκεν και οι Γερμανοί Γκέοργκ Γκρος και Όττο Ντιξ απεικόνισαν σε κάποια έργα τους τον κόσμο των ξενύχτηδων του Παρισιού και του Βερολίνου· ο πρώτος σκιαγραφεί με χιούμορ και συγκατάβαση τους θαμώνες του Μονπαρνάς, οι άλλοι στηλιτεύουν καυστικότατα τη διπρόσωπη συμπεριφορά και τις ύποπτες σχέσεις της ιθύνουσας τάξης της Γερμανίας.

Ίσως «τρελά» λοιπόν αυτά τα χρόνια, αλλά μονάχα για λίγους εύπορους, εγκατεστημένους σε ορισμένες μεγάλες ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Όπως και στην «Μπελ Επόκ», για τους περισσότερους κατοίκους της Ευρώπης τα πράγματα φάνταζαν διαφορετικά. Ακόμη και στα ευκατάστατα στρώματα η έφεση προς τις ηδονιστικές πρακτικές δεν είναι γενική. Οι παλιοί προύχοντες, οι αστοί της επαρχίας και η πλειονότητα των μεσαίων στρωμάτων μένουν προσκολλημένοι στις αρχές της εγκράτειας και της βαθμιαίας κοινωνικής ανόδου, πράγμα που τους καθιστά πολύ επιφυλακτικούς απέναντι στη μόδα των αστικών διασκεδάσεων. Κι έπειτα για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού οι βιοτικές συνθήκες είναι ακόμα δύσκολες.

Μπορεί ο πόλεμος να πυροδότησε σφοδρές κοινωνικές ζυμώσεις και να μίκρυνε το χάσμα ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, τον αστό και τον προλετάριο, τον διανοούμενο και τον ημιμαθή, καλώντας τους να συμπορευτούν και να γνωριστούν καλύτερα· να έφτιαξε ή να σκόρπισε περιουσίες, να γέννησε «νεόπλουτους» και «νέοπτωχους», δηλαδή να κλόνισε προσωρινά το οικοδόμημα των κοινωνικών διακρίσεων, αλλά γρήγορα φάνηκε ότι κατά βάθος ενίσχυσε περισσότερο την κοινωνική ανισότητα και επιδείνωσε τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι περισσότεροι πριν απ' την έναρξή του. Το μεγαλύτερο μέρος της αγροτιάς, ακόμη και στη Γαλλία όπου η πενταετία 1920-1925 συμπίπτει με το απόγειο των οικογενειακών καλλιεργειών και με μια αισθητή άνοδο του αγροτικού

εισοδήματος, βλέπει τον γνώριμο κόσμο του να ξεφτίζει, μα ο θρίαμβος του αστικού πολιτισμού ελάχιστα καλυτερεύει τη διαβίωσή του. Οι εργάτες λίγο επωφελούνται από τη γενική ευημερία και την αύξηση της παραγωγικότητας που προσφέρει στην εκβιομηχανισμένη Ευρώπη η εφαρμογή των αμερικανικών μεθόδων. Μέχρι την εμφάνιση της κρίσης η ανεργία τείνει βέβαια να εξαλειφθεί, και οι υπερωρίες επιτρέπουν στους εργαζομένους των βιομηχανιών να συμπληρώνουν το μισθό τους, να βελτιώνουν τη διατροφή τους και να διαθέτουν μεγαλύτερα ποσά για στέγαση, ρουχισμό, υγεία και ψυχαγωγία. Όμως το μερίδιό τους στην «ευημερία» παραμένει σχετικό. Φτάνει να παρουσιαστούν ορισμένες διαρθρωτικές δυσκολίες, όπως στη Μεγάλη Βρετανία, και η θέση πολλών αρχίζει ξανά να χειροτερεύει.

Άλλωστε η έννοια της «εργατικής τάξης» καλύπτει μια πραγματικότητα αρκετά σύνθετη. Στις κλασικές κατηγορίες των εργατών που απασχολούνται σε μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια, των εκπαιδευμένων τεχνιτών και των χειριστών της βιομηχανίας, για τους οποίους οι συνθήκες και οι μισθοί ποικίλλουν ανάλογα με την κλίμακα και το είδος της επιχείρησης, προστίθεται τώρα μια νέα ομάδα, άγνωστη σχεδόν πριν απ' τον πόλεμο, η οποία οφείλει την εξάπλωσή της στην τάση των ευρωπαϊκών εταιρειών να προσαρμοστούν στα συστήματα καταμερισμού της παραγωγής που είχαν δοκιμαστεί στις ΗΠΑ. Πρόκειται για τους εξειδικευμένους εργάτες, οι οποίοι κυριαρχούν στους εκσυγχρονισμένους κλάδους της βιομηχανίας, όπως η κατασκευή αυτοκινήτων, που είχαν υιοθετήσει το σύστημα Τέυλορ αλλάζοντας ριζικά την υφή της βιομηχανικής εργασίας. Βέβαια οι εκπαιδευμένοι τεχνίτες δεν εξαφανίζονται από τα εργοστάσια του συστήματος Τέυλορ, όπου παραμένουν αναντικατάστατοι σε ζητήματα ρύθμισης, τροφοδοσίας, μηχανολογίας και τελικού ελέγχου, εργασίες οι οποίες δεν υπόκεινται στον αυτοματισμό. Οι τεχνίτες τέτοιου είδους απαρτίζουν πράγματι μια εργατική «αριστοκρατία», το ποσοστό τους όμως είναι ελάχιστο στο σύνολο του προσωπικού των μεγάλων βιομηχανιών. Έτσι, οι εξειδικευμένοι εργάτες αναλαμβάνουν τις πιο απρόσωπες κι εξευτελιστικές εργασίες. Αυτοί είναι τα άμεσα θύματα ενός καταθλιπτικού περιβάλλοντος στο οποίο η επιτήρηση, η χρονομέτρηση, η καταπίεση γίνεται ολοένα πιο άτεγκτη, εξισώνοντας το σύγχρονο εργοστάσιο μ' ένα είδος «κάτεργου» και τη γραμμή παραγωγής με μία νέα μορφή σκλαβιάς. Πληρώνονται με βάση την απόδοσή τους, παίρνουν πάντοτε τις χαμηλότερες αποδοχές και απολύονται με τη μεγαλύτερη ευκολία, μια και άνετα μπορούν να αντικατασταθούν· συχνά είναι πρόσφατοι μετανάστες που έμαθαν τη δουλειά επιτόπου και δεν έχουν κανένα τεχνικό εφόδιο. Αυτοί κυρίως κατοικούν στις εξαθλιωμένες περιφέρειες των μεγαλουπόλεων, ζώντας σε πρόχειρες τρώγλες στην καρδιά μολυσμένων βιομηχανικών περιοχών. Από τους εξειδικευμένους εργάτες τέτοιων «ορθολογικά» οργανωμένων βιομηχανιών θα στρατολογήσουν τους περισσότερους και μαχητικότερους οπαδούς τους τα νεοφώτιστα κομμουνιστικά κόμματα της Ιταλίας ώς το 1924-25, της Γερμανίας ώς το 1933, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Αυστρίας ή της Τσεχοσλοβακίας.

Όσο για τα μέλη της αστικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων που τυχόν ανέπτυξαν δεσμούς στα μέτωπα ή στα στρατόπεδα αιχμαλώτων με τους προλετάριους ή τους ξεπεσμένους μικροαστούς, ίσως να ένιωσαν πράγματι τα πρώτα σκιρτήματα μιας αλληλεγγύης ώς τότε ανύπαρκτης, που επέδρασε μετέπειτα στην ανάδειξη ισχυρών κινημάτων ισότητας, δεν κατάφερε ωστόσο να εξαλείψει τις διαφορές στην κοινωνική αίγλη και τα συστήματα αξιών ή τις κοινωνικές προκαταλήψεις. Η αντίδραση των ομάδων αυτών στις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του πολέμου και στην κρίση της επόμενης δεκαετίας καταδεικνύει την προσκόλλησή τους σε ιεραρχίες που ήδη κατέρρεαν, έστω κι αν η υποτιθέμενη «προλεταριοποίηση» των αστικών και μεσαίων στρωμάτων πρέπει από σκοπιά στατιστική τουλάχιστον να θεωρείται πολύ σχετική, ακόμη και σε χώρες σαν τη Γερμανία, όπου η κρίση του 1920-1923 είχε ισοπεδωτικές κοινωνικές επιπτώσεις. Η υποτίμηση του νομίσματος εξανέμισε τις προσωπικές περιουσίες και υποβάθμισε την αξία των παραδοσιακών επενδύσεων (ομολόγων, ενοικίων, κρατικών δανείων κ.λπ.), ελαττώνοντας την αγοραστική δύναμη ορισμένων ομάδων και οδηγώντας πότε πότε στον κοινωνικό τους ξεπεσμό. Πλήθος περιουσίες χάθηκαν μ' αυτό τον τρόπο, τροποποιώντας αισθητά το βιοτικό επίπεδο και τις καταναλωτικές συνήθειες των κατόχων τους. Αλλά η ολοκληρωτική καταστροφή και εξαθλίωση οικογενειών που ήταν μέχρι τότε ευκατάστατες δεν συνιστούσε καθώς φαίνεται κανόνα.

Πάντως πολλοί μεγαλοαστοί, ξεπεσμένοι ή όχι, στο εξής ενώνονται με τη φωνή των χαμηλότερων στρωμάτων προκειμένου να καταγγείλουν τους «καταχραστές» και τους «νεόπλουτους», οι οποίοι πλούτισαν κατά τη γνώμη τους με «ανήθικα» μέσα. Το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο, αλλά οι απότομες αυξομειώσεις περιουσιακών στοιχείων που διαδέχθηκαν τον πόλεμο και την κρίση όξυναν τις αντιδράσεις που υπέθαλπε η αμφισβήτηση της παραδοσιακής αστικής ηθικής και υποδαύλισαν αντιλήψεις οι οποίες, στις περισσότερες χώρες, εξώθησαν ένα κομμάτι των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων στις ακροδεξιές ιδέες, τον αντισημιτισμό και τον φασισμό.

Μήπως θα 'πρεπε λοιπόν ν' αντιδιαστείλουμε ρητά τα γλεντοκόπια και τον καλοζωισμό μιας κάστας προνομιούχων, που ανήκουν στην «αφρόκρεμα» των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων και γεύονται κατ' αποκλειστικότητα τις χαρές των «τρελών χρόνων», με τον λαουτζίκο που σηκώνει όλα τα βάρη και δεν ξέρει τίποτε από μοντέρνες διασκεδάσεις; Κάτι τέτοιο θα έμοιαζε με καρικατούρα. Μπορεί η Ευρώπη να μη δονείται ολόκληρη στο ρυθμό της τζαζ και του τσάρλεστον, αψηφώντας τα ταμπού και τους κανόνες της πατροπαράδοτης ηθικής· ούτε και οι γυναίκες, ακόμη κι αν κόβουν τα μαλλιά τους «α λα γκαρσόν» και κονταίνουν τη φούστα τους σύμφωνα με τη μόδα, είναι πάντα έτοιμες να μιμηθούν το ανατρεπτικό παράδειγμα των ηρωίδων του Βικτόρ Μαργκερίτ (*Το αγοροκόριτσο / La Garçonne*, 1922) ή του Ρεϋμόν Ραντιγκέ (*Ο διάβολος στο κορμί της / Le Diable au corps*, 1923). Αν ωστόσο το «πάθος της ζωής» χαρακτηρίζει πάνω απ' όλα έναν κύκλο προνομιούχων, η δίψα ενός κόσμου να χαρεί το σήμερα μετά τις

κακουχίες και τα βάσανα του πολέμου αποτελεί γενικό φαινόμενο, που υπερβαίνει τις ταξικές και κοινωνικές διαφορές. Κι αυτό είναι κάτι που επιβιώνει για πολύ καιρό μετά το κραχ της Γουώλ Στρητ, που σήμανε το τέλος των χρόνων της ευημερίας. Οι πορείες των πεινασμένων και τα συλλαλητήρια των απεργών, τα συσσίτια των απόρων και η άνοδος του φασισμού ή του ναζισμού δεν αποκλείεται να συνυπάρχουν μ' ένα κάποιο κλίμα ανεμελιάς. Το βρίσκουμε βέβαια πιο έκδηλο στην πρώτη από τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες, παρά στο ακόλουθο διάστημα των «gloomy thirties», αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι εκλείπει εντελώς. Το 1935, ενώ η Γερμανία επανεξοπλίζεται και η κρίση στην Αιθιοπία ξεσπάει, ολόκληρη η Γαλλία σιγοτραγουδά το σκοπό του Πωλ Μισρακί: *Όλα πάνε καλά, κυρία Μαρκησία / Tout va très bien, Madame la Marquise*· και τρία χρόνια αργότερα, λίγο πριν από το Μόναχο, ο Σαρλ Τρενέ θα γίνει διάσημος σ' ένα μεγάλο τμήμα της Ευρώπης με το τραγούδι *Υπάρχει χαρά / Y'a d'la joie.*

Η «ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Ο πόλεμος χαράχτηκε βαθιά στη μνήμη όσων τον έζησαν και σημάδεψε ανεξίτηλα τη γενιά τους. Για μια δεκαετία τουλάχιστον αποτελεί το κύριο θέμα πολλών μυθιστορημάτων, διηγημάτων και μαρτυριών, στα οποία κυριαρχεί το συναίσθημα της φρίκης. Τέτοια έργα είναι οι *Ξύλινοι σταυροί* / Les Croix de bois του Ρολάν Ντορζελές, το *Επάρζ / Les Éparges* του Μωρίς Ζενεβουά, το *Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο / Im Westen nichts Neues* του Έριχ Μαρία Ρεμάρκ ή το *Ένας χρόνος στο υψίπεδο / Un'anno sull'altipiano* του Εμίλιο Λούσσου (απ' όπου άντλησε ο Φραντσέσκο Ρόζι το θέμα της ταινίας του *Οι εναντιωμένοι / Uomini contro*). Γρήγορα όμως παρατηρείται ένα ευδιάκριτο χάσμα ανάμεσα σε συγγραφείς που εκδηλώνουν με τα έργα τους μια κάποια νοσταλγία για οτιδήποτε το ηρωικό και αντιτίθενται στην εξάπλωση της αστικής νοοτροπίας και τη μετριότητα της μεταπολεμικής περιόδου (εδώ ανήκουν λίγο-πολύ ο Μοντερλάν, ο Ντριέ Λα Ροσέλ, ο Ζοζέφ Κεσσέλ, ο Ρεμόν Εσολιέ, ο Ερνστ Γιούνγκερ, ο Μάριο Κάρλι και ο Φ. Τ. Μαρινέττι) και σε όσους καταγγέλλουν τη θηριωδία και τον παραλογισμό του πολέμου (όπως ο Λουί Φερντινάν Σελίν με το *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας / Voyage au bout de la nuit*) και εξαπολύουν ένα αληθινό κατηγορητήριο ενάντια στο σύστημα που επέτρεψε να ξεσπάσει μια τέτοια φρικαλεότητα. Ο Ζωρζ Ντυαμέλ, αφού εξέδωσε διαδοχικά τα έργα *Ζωή των μαρτύρων / Vie de Martyrs* (1917) και *Πολιτισμός / Civilisation* (1918), προτείνει στο βιβλίο του *Κτήση του κόσμου / Possession du monde* έναν συνειδητό και στρατευμένο φιλειρηνισμό. Στη *Φωτιά / Le Feu*, ο Ανρύ Μπαρμπύς αναφέρεται επίσης στην ασχήμια του πολέμου και την αδελφική αγάπη των φαντάρων. Φιλειρηνισμός («ποτέ πια πόλεμος»), αλληλεγγύη για ζωντανούς και χαμένους, νοσταλγία για την αδελφοσύνη του χαρακώματος, επιθυμία των νικητών να διατηρήσουν όσα κέρδισαν με το αίμα τους και των νικημένων να εξαφανίσουν τα

στίγματα της ταπείνωσής τους – έτσι αντιφατικά υπήρξαν και τα συναισθήματα που διέπνεαν τους συλλόγους των παλιών πολεμιστών, τους οποίους οι κυβερνήσεις όφειλαν πια να παίρνουν υπόψη τους.

Παράλληλα, συνέπεια του πολέμου ήταν και η ριζική αναθεώρηση του συστήματος αξιών που αποτελούσε τη βάση του δυτικού πολιτισμού. Το σύστημα αυτό, όπως είδαμε άλλωστε, είχε ήδη υποστεί σημαντική φθορά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες πριν από το ξέσπασμα του πολέμου στην Ευρώπη, κι αυτό ήταν συνέπεια τόσο του κλονισμού που προήλθε από τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση όσο και της αμφισβήτησης των επιστημονικών αληθειών από τους ίδιους τους επιστήμονες. Μέχρι το 1914 η ευρωπαϊκή κρίση συνείδησης περιοριζόταν ωστόσο σε μια μειονότητα, και οι αλλαγές στον τρόπο σκέψης που απέρρεαν απ' αυτήν προσέκρουαν σε κλίμα έντονου κομφορμισμού. Ο «Μεγάλος Πόλεμος» συνέτριψε τις αντιστάσεις και προκάλεσε κυματισμούς που υπέθαλψαν για μια εικοσαετία ό,τι ο Πωλ Βαλερύ ονόμασε «κρίση του πνεύματος».

Πρόκειται προπάντων για μια κρίση ηθική. Η περιφρόνηση της ανθρώπινης ζωής, η αντίθεση ανάμεσα στα βάσανα των στρατευμένων και την ανεμελιά των «μετόπισθεν», οι μεγάλες περιουσίες που δημιουργήθηκαν σε λίγα χρόνια, κάποτε εις βάρος των στρατιωτών, όλα γέννησαν βαθιές πληγές στη συλλογική συνείδηση. Η αίσθηση ότι τα ηχηρά ιδανικά μπορούσαν να καταστήσουν τον οποιονδήποτε όργανο βρώμικων συμφερόντων προκαλεί την εξέγερση ενάντια στην παραδοσιακή ηθική του καθήκοντος, καθώς και την προσφυγή σε έναν αχαλίνωτο ηδονισμό. Είδαμε πως η αντίδραση αυτή εκδηλώθηκε σε ποικίλα επίπεδα με τη μεγάλη έφεση σε διασκεδάσεις που χαρακτήρισε αυτά τα «τρελά χρόνια». Εκφράζεται επίσης στον τομέα της λογοτεχνίας με πλειάδα έργων που μπορεί να διαθέτουν μια άλλη βαρύτητα, αλλά στα οποία το κοινό διακρίνει κυρίως την απόρριψη των συμβατικών ιδεών και των ηθικών αρχών. Η *Γήινη τροφή / Nourritures terrestres* του Αντρέ Ζιντ, έργο που δεν ξεπέρασε τους πεντακόσιους αναγνώστες όταν πρωτοεκδόθηκε το 1897, γίνεται το ευαγγέλιο των νέων αστών, όπως άλλωστε και *Τα υπόγεια του Βατικανού / Les Caves du Vatican* (1914), όπου ο Ζιντ γίνεται συνήγορος των πράξεων «δίχως τίμημα», άρα δίχως σημασία για τον άνθρωπο. Η ίδια έντονη επιθυμία για απελευθέρωση από κανόνες και ταμπού και μια παρόμοια εξέλιξη προς τον σκεπτικιστικό ατομικισμό χαρίζουν την επιτυχία στον Ζαν Κοκτώ (*Θωμάς, ο απατεώνας / Thomas l'imposteur*, 1923, *Τα τρομερά παιδιά / Les enfants terribbles*, 1929), στον Ανρύ ντε Μοντερλάν (*Στην πηγή του πόθου / Aux fontaines du désir*, 1927, και αργότερα *Τα νεαρά κορίτσια / Les Jeunes Filles*), στον Τζέημς Τζόυς (*Οδυσσέας / Ulysses*, 1922), στον Άλντους Χάξλεϋ (*Κίτρινο χρωμίου / Chrome Yellow*, 1921) ή στον Λουίτζι Πιραντέλλο, του οποίου τα *Έξι πρόσωπα ζητούν συγγραφέα / Sei personaggi in cerca d'autore* παίζονται σε όλες τις ευρωπαϊκές σκηνές.

Πρόκειται επίσης για μια κρίση πνευματικών αξιών. Η αντίδραση ενάντια στον ορθολογισμό, ήδη εντονότατη στα τέλη του 19ου αιώνα, παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις με τον πόλεμο και θριαμβεύει στο πρόσωπο του Γάλλου Ανρύ

Μπεργκσόν και του Ισπανού Μιγκέλ ντε Ουναμούνο. Στην *Αγωνία του χριστιανισμού / L' agonía del cristianismo*, που είδε το φως το 1925, ο Ουναμούνο παραλληλίζει την απώλεια των ηθικών αξιών με το θάνατο των διαφόρων πολιτισμών. Εξάλλου η φροϊδική ψυχανάλυση, πραγματική «κοπερνίκεια επανάσταση» του πνεύματος, αποκάλυψε μια διαφορετική λειτουργία του ανθρώπου, μαζί με τη φαινομενολογία του Γερμανού Έντμουντ Χούσσερλ και τον υπαρξισμό δύο ακόμα συμπατριωτών του, του Καρλ Γιάσπερς και του Μάρτιν Χάιντεγκερ, ο οποίος αξιοποίησε την έννοια του *παραλόγου* που διέπει τον κόσμο μας. Στον γερμανόγλωσσο Τσέχο Φραντς Κάφκα –τα περισσότερα κείμενα και μυθιστορήματά του θα δημοσιευτούν μετά το θάνατό του (1924)– η αίσθηση του παραλογισμού του κόσμου και η επίγνωση ότι το άτομο συντρίβεται από ένα κράτος-μηχανή που υπακούει μόνο στη δική του λογική, προκαλεί βαθιά απελπισία (*Η Δίκη / Der Prozess*, 1925).

Η κρίση του ορθολογισμού μπορεί να καταλήξει σε αναβίωση του θρησκευτικού συναισθήματος. Στις χώρες ή στις περιοχές όπου ο αποχριστιανισμός των μαζών στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ήδη προχωρημένος, η τάση δεν αναχαιτίζεται, στην ύπαιθρο μάλιστα κερδίζει και έδαφος, και ειδικότερα στη Γαλλία όπου η κοσμική εκπαίδευση κατορθώνει εντέλει να κλονίσει μερικά προπύργια της καθολικής επιρροής. Αλλά όσα χάνει η Εκκλησία με την υποχώρηση των τυπικών πρακτικών και της παραδοσιακής πίστης, τα κερδίζει καλλιεργώντας το όραμα μιας ανανεωμένης θρησκείας, σύμφωνης με τις αρχικές της πηγές και πιστής στα μηνύματα ανθρωπισμού και ισότητας του Ευαγγελίου, όπως τη βιώνει πια ένας ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός πιστών αλλά και άνθρωποι των γραμμάτων όπως ο Ζωρζ Μπερνανός (*Ο μεγάλος φόβος των φρονίμων / La Grande Peur des bien-pensants*, 1931).

Υπάρχουν κι εκείνοι που πασχίζουν να απαλλαγούν απ' τις ανησυχίες τους με τη φυγή. «Η φυγή είναι η έμμονη ιδέα όσων θέλουν να είναι ελεύθεροι», γράφει ο Τζιοβάννι Παπίνι. «Ο άνθρωπος, αφού πρώτα ξέφυγε από τον Θεό, τώρα αγωνίζεται να ξεφύγει από τον εαυτό του [...]. Καταφεύγει στις ψευδαισθήσεις καί στα τεχνάσματα για να κρυφτεί έστω για λίγα λεπτά από την ίδια του την αθλιότητα». Άλλοι, αφού πρώτα διακήρυξαν, όπως ο Βαλερύ, την πεποίθησή τους για την ανημπόρια του σύγχρονου ανθρώπου και την αγωνία που ένιωθαν μπροστά στον καταποντισμό ενός μακραίωνου πολιτισμού («Κι εμείς οι υπόλοιποι πολιτισμοί γνωρίζουμε τώρα πως κάποτε θα πεθάνουμε»), καταφεύγουν στον αισθητισμό και στην «καθαρή ποίηση», ποίηση δίχως ανθρώπινο νόημα ή περιεχόμενο. Άλλοι χτίζουν έναν κόσμο ονειρικό και εξωπραγματικό, όπως ο Κοκτώ και ο Ζιροντού. Άλλοι πάλι ψάχνουν τη φυγή στα ταξίδια και την επαφή με άλλους πολιτισμούς, όπως ο Αντρέ Μαλρώ (*Η βασιλική οδός / La Voie royale*, 1930), ο Πωλ Νιζάν, ο Πωλ Μοράν, οι αδελφοί Ταρώ κ.ά.· στην επιστροφή στη φύση και την αγροτική ζωή (ο Αλφόνς ντε Σατωμπριάν, ο Ανρύ Πουρρά, και οι Ιταλοί συγγραφείς που συνεργάζονται με το περιοδικό *Il Selvaggio* του Μίνο Μακκάρι)· στην επαναστατική δράση (ο Λουί Αραγκόν και ο Τζωρτζ Όργουελ)

ή ακόμα μέσα στον κίνδυνο και την περιπέτεια (ο Αντουάν ντε Σαιντ-Εξυπερύ ή ο Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο).

ΟΙ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΕΣ

Αλλά προπαντός ο θρίαμβος του ανορθολογικού και η άρνηση του υπαρκτού κόσμου εκφράζονται με τη μεσολάβηση των καλλιτεχνικών πρωτοποριών (avant-gardes), οι οποίες διαδέχονται τα κινήματα που από τις αρχές κιόλας του εικοστού αιώνα αμφισβήτησαν ριζικά τους παραδοσιακούς τρόπους αναπαράστασης του «πραγματικού». Και σ' αυτό τον τομέα ο πόλεμος έπαιξε πρωταρχικό ρόλο, προκαλώντας τη βίαιη απόρριψη της «αστικής» κοινωνίας και κουλτούρας, που θεωρήθηκαν οι βασικοί υπεύθυνοι της αιματοχυσίας. Με αυτό τον τρόπο προσδιορίζονται ως εχθροί της ανθρωπότητας όχι μόνο οι ιδεολογίες που ώθησαν τους ευρωπαϊκούς λαούς στην αλληλοκαταστροφή (ο εθνικισμός, ο ιμπεριαλισμός κ.λπ.), αλλά κι εκείνες που για δυο αιώνες στάθηκαν οι βάσεις του δυτικού «πολιτισμού»: ο φιλελευθερισμός, η δημοκρατία, ο ανθρωπισμός κ.λπ., ιδεολογίες που αποδείχθηκαν υποκριτικές και παράλογες στη δίνη των θηριωδιών του πολέμου.

Έτσι, πριν ακόμα τελειώσει ο πόλεμος (1916) δημιουργήθηκε στη Ζυρίχη, σ' έναν κύκλο πολιτικών εξορίστων από διάφορες χώρες με ηγέτες τον συγγραφέα Τριστάν Τζαρά και τους ζωγράφους Μαρσέλ Ντυσάν και Φρανσίς Πικαμπιά, το ριζοσπαστικό κίνημα που ονομάστηκε «νταντά», τίτλος που παραπέμπει στα πρώτα ψελλίσματα της βρεφικής ηλικίας· γιατί το κίνημα δίδασκε πως η τέχνη και η λογοτεχνία πρέπει να βοηθήσουν τον άνθρωπο να ξαναβρεί τον αρχέγονο αυθορμητισμό του, τον οποίο συνέτριψε ή αλλοίωσε ο βιομηχανικός πολιτισμός. Για να πραγματοποιηθεί αυτός ο στόχος έπρεπε να κοπεί ολότελα κάθε δεσμός με την αστική κουλτούρα ή, ακόμα καλύτερα, να εξοντωθεί η κουλτούρα αυτή με όπλο τον χλευασμό και κάθε είδους πρόκληση που θα κατόρθωνε να υποσκάψει τη μορφή και το περιεχόμενό της. Μετά τον πόλεμο ο κύκλος των ντανταϊστών μετακόμισε από την Ελβετία στο Βερολίνο, απ' όπου θα εξαπλωθεί στην Κολωνία, το Άμστερνταμ, τη Νέα Υόρκη και κυρίως το Παρίσι, τόπο συνάντησης συγγραφέων και καλλιτεχνών που έχουν βιώσει ψυχή τε και σώματι τα τραύματα του πολέμου και συμμερίζονται το μηδενιστικό πάθος του ιδρυτή του κινήματος. Τον Μάρτιο του 1919, γύρω από τον Αντρέ Μπρετόν, τον Λουί Αραγκόν και τον Φιλίπ Σουπώ, ιδρύεται το περιοδικό *Littérature*, με διακηρυγμένο στόχο να καταστρέψει τα «ψευδή είδωλα». Προβάλλοντας στο πρόσωπο του Τζαρά την ολοκληρωτική εξάρθρωση της γλώσσας και στο πρόσωπο του Πικαμπιά την πλήρη απόρριψη του ζωγραφικού θέματος, η νέα σχολή πιστεύει πως ανακάλυψε επαναστατικούς τρόπους έκφρασης. Στη Γερμανία το κίνημα, με τη βοήθεια της ήττας και των γεγονότων του 1918-1919, παίρνει χαρακτήρα περισσότερο πολιτικό απ' ό,τι στη Γαλλία και στρέφεται περισσότερο προς τις εικαστικές τέχνες, με εκ-

προσώπους στο Βερολίνο τον Γκέοργκ Γκρος (ανελέητο γελοιογράφο της αστικής τάξης και του μιλιταρισμού της χώρας), στην Κολωνία τους Χανς Αρπ και Μαξ Ερνστ και στο Αννόβερο τον Κουρτ Σβίττερς.

Από τις θορυβώδεις προκλήσεις και την αποκλειστικά καταστροφική δραστηριότητα των Παριζιάνων ντανταϊστών θα ξεχωρίσουν σε λίγο κάποια στοιχεία περισσότερο δημιουργικά, ιδίως στην ομάδα του περιοδικού *Littérature*. Ξεκόβοντας από τον Τζαρά, ο Αντρέ Μπρετόν, ο Λουί Αραγκόν, ο Πωλ Ελυάρ και ο Ρομπέρ Ντενό ξεκινούν από το 1922 το κίνημα του σουρεαλισμού, το Μανιφέστο του οποίου θα δημοσιεύσει ο Μπρετόν δύο χρόνια αργότερα. Βέβαια, κύριος στόχος τους παραμένει η επίδειξη μιας βίαια αντικομφορμιστικής συμπεριφοράς, και οι σουρεαλιστές, όπως και οι πρόδρομοί τους άλλωστε, δεν αποστρέφονται τα σκάνδαλα και τις προκλήσεις. Αλλά πλάι στην επιθυμία τους να διαλύσουν τις ηθικές και αισθητικές αξίες του «κατεστημένου», υπάρχει και η έγνοια τους να οικοδομήσουν έναν πολιτισμό βασισμένο όχι πια στον παραδοσιακό ανθρωπισμό αλλά στην ειλικρίνεια που κρύβεται μέσα σε κάθε ανθρώπινο πλάσμα. Στηριγμένοι σ' αυτό οραματίζονται να δημιουργήσουν νέες μορφές τέχνης και ποίησης, απελευθερώνοντας τον ονειρικό κόσμο που διαθέτει μέσα του ο καθένας με τη μέθοδο της αυτόματης γραφής, «απ' όπου θ' απουσιάζει παντελώς ο έλεγχος της λογικής και κάθε αισθητική ή ηθική μέριμνα».

Η σουρεαλιστική πρωτοπορία θα μείνει στο προσκήνιο για τα επόμενα εφτά ή οχτώ χρόνια, πλουτίζοντας με νέο υλικό και νέες εκφραστικές μορφές την ποίηση (Μπρετόν, Αραγκόν, Ντενό, Ελυάρ), τη ζωγραφική (Πικαμπιά, Ερνστ, Μαγκρίτ, Μιρό, Νταλί), την γλυπτική (Ζερμαίν Ρισιέ, Χανς Αρπ), καθώς και τον κινηματογράφο, με τον Λουίς Μπουνιουέλ (*Ανδαλουσιανός σκύλος* / *Le Chien andalou*), τον Ρενέ Κλαιρ και τον Ζαν Κοκτώ. Κίνημα ατομοκεντρικό, που στο όνειρο και τη φαντασία του ατόμου βλέπει να θεμελιώνεται μια «πραγματικότητα» υπαρκτή μονάχα στα μάτια του καλλιτέχνη και του θεατή, διατηρεί από τις ντανταϊστικές του ρίζες τόση επαναστατική προδιάθεση που δεν θα μπορούσε να μην ενδιαφερθεί για τον σαρωτικό νεωτεριστικό άνεμο που φαίνεται να ξεσηκώνει η Οκτωβριανή Επανάσταση. Έτσι, πολλοί σουρεαλιστές θα ενταχθούν στο κομμουνιστικό κόμμα, καθώς συμμερίζονται την επιθυμία να έρθουν σε ρήξη με την αστική τάξη πραγμάτων. Όμως το ανεξάρτητο πνεύμα τους και ο λανθάνων αναρχισμός τους σύντομα θα συγκρουστεί με τις συγκεντρωτικές και αργότερα ολοκληρωτικές τάσεις μιας οργάνωσης, η οποία θα υποστεί στα τέλη της δεκαετίας του 1920 τις πρώτες συνέπειες της σκλήρυνσης του σταλινισμού. Έτσι, πολλοί απ' αυτούς ακολούθησαν διαφορετικές πορείες, τείνοντας (όπως ο Μπρετόν) σε μια επανασύνδεση με την ελευθεριάζουσα ή μάλλον μηδενιστική ροπή της ντανταϊστικής εξέγερσης, ενώ άλλοι στρατεύθηκαν ολοκληρωτικά στο κομμουνιστικό κόμμα, όπως ο Πωλ Ελυάρ, δίχως να διακόψουν τις σχέσεις τους με την αισθητική του σουρεαλισμού, η οποία σημάδεψε βαθιά την εποχή και εξαπλώθηκε και πέρα από τα όρια της Γαλλίας.

Όπως και οι πρωτοπορίες που προηγήθηκαν –φωβισμός, κυβισμός, φουτου-

ρισμός, νταντα̈ϊσμός–, ο σουρεαλισμός είναι ταυτόχρονα ένα υπερεθνικό πολιτιστικό κίνημα, με πολλά παρακλάδια σε χώρες μέσα κι έξω από την Ευρώπη, αλλά κι ένα «παρισινό» φαινόμενο με πεδίο δράσης του την «αριστερή όχθη» του Σηκουάνα, τον σημαντικότερο πόλο των γραμμάτων και των τεχνών στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των δημιουργών που εγκαθίστανται στη γαλλική πρωτεύουσα και που συχνάζουν στα περίφημα εκείνα στέκια της κοσμοπολίτικης διανόησης, τις μεγάλες μπυραρίες του Μονπαρνάς. Αμερικανοί συγγραφείς της «χαμένης γενιάς», όπως ο Σκοτ Φιτζέραλντ, ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ και ο Χένρυ Μίλλερ, συναναστρέφονταν εκεί με εξόριστους από τα μεσογειακά και βαλκανικά δικτατορικά καθεστώτα (σε αυτούς θα προστεθούν μετά το 1933 οι Γερμανοί αντιναζιστές) και με πληθώρα ξένων ζωγράφων που στελεχώνουν ό,τι θα ονομαστεί «Παρισινή Σχολή», όπως ο Ιταλός Μοντιλιάνι, ο Λιθουανός Σουτίν και ο Ρώσος Σαγκάλ.

Αντίθετα με το νταντα̈ϊστικό κίνημα και τον σουρεαλισμό, ο εξπρεσιονισμός δεν αποτελεί φαινόμενο πραγματικά νέο για τη μεταπολεμική Ευρώπη. Ήταν κι αυτός διεθνικό πολιτιστικό φαινόμενο, με επίκεντρο όμως τη Γερμανία, που ξεκίνησε τέσσερα ή πέντε χρόνια πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών σαν αντίδραση στο κίνημα του ιμπρεσιονισμού. Πράγματι, αντί να επιδιώκουν την αναπαραγωγή των εντυπώσεων που δημιουργεί ο εξωτερικός κόσμος, οι εξπρεσιονιστές προσπαθούν να περάσουν μέσα στο έργο της τέχνης τη δική τους κοσμοθεωρία και προσωπικότητα. Έτσι, η αναζήτηση της αρμονίας των σχημάτων και των χρωμάτων περιορίζεται σε δεύτερο ρόλο και εκείνο που μετράει είναι η προσπάθεια να αγγίξει ο καλλιτέχνης το απόγειο της εκφραστικότητας. Απορρίπτοντας (όπως και οι Ιταλοί φουτουριστές) τον μικροαστικό κομφορμισμό, ο γερμανικός εξπρεσιονισμός, όπως τουλάχιστον καλλιεργείται κατά τη δεκαετία του 1920 στο Μόναχο, το Βερολίνο και τη Δρέσδη, διεκδικεί παραδοσιακές «γερμανικές» ρίζες, ανατρέχοντας τουλάχιστον ώς τον Γκρύνεβαλντ. Μα αυτό δεν εμποδίζει τους πρωτεργάτες του να επηρεάζονται από το τεράστιο κίνημα που από τα τέλη του 19ου αιώνα απέβλεπε στην εξύψωση κάθε μορφής ζωτικής ενέργειας, όσο και από ζωγράφους άσχετους με τη γερμανική παράδοση, όπως ο Πωλ Σεζάν, ο Πωλ Γκωγκέν και ο Βίνσεντ Βαν Γκογκ.

Έτσι κι αλλιώς, η μεταπολεμική Γερμανία αποδείχθηκε πεδίο πρόσφορο για τον εξπρεσιονισμό, καθώς η ταραγμένη ατμόσφαιρα και ο πολιτιστικός αναβρασμός της περιόδου ευνοούν την εξέλιξή του. Πρώτα απ' όλα στη ζωγραφική, με βασικούς εκπροσώπους τον Μαξ Μπέκμαν, τον Όττο Ντιξ, τον Γκέοργκ Γκρος, τον Λάιονελ Φάινινγκερ (τον βρίσκουμε ανακατεμένο και σ' άλλα ρεύματα), τον Ερνστ Λούντβιχ Κίρχνερ, τον Έμιλ Νόλντε, τον Μαξ Πέχσταϊν. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο χώρο των εικαστικών τεχνών θα βρει το κίνημα και τους περισσότερους Ευρωπαίους μιμητές του, όπως τον Αυστριακό Όσκαρ Κοκόσκα, τον Τσέχο Κούμπιν, τον Νορβηγό Έντβαρντ Μουνκ, τον Ρώσο Καντίνσκυ, τους Βέλγους Τζέιμς Ένσορ και βαν ντεν Μπέργκε, τον Δανό Σέρενσεν, καθώς κι έναν ορισμένο αριθμό Γάλλων ζωγράφων ή ξένων που ζουν στη Γαλλία, οι οποί-

οι δίχως να ανήκουν πραγματικά στην εξπρεσιονιστική σχολή δέχονται σε μεγάλο βαθμό τις επιρροές της, όπως οι Μαρσέλ Γκρομέρ, Ανρύ ντε Βαροκιέ, Ζωρζ Ρουώ, Έντουαρντ Γκεργκ, Χαΐμ Σουτίν και Αμεντέο Μοντιλιάνι.

Υπάρχει βέβαια και η λογοτεχνία, αλλά κυρίως η ποίηση, την οποία εκπροσωπούν ο Γκέοργκ Τρακλ, ο Φραντς Βέρφελ, ο Γκότφριτ Μπεν, ο Γκέοργκ Χάιμ, και ο Γ. Ρ. Μπέκερ. Απ' αυτούς θα επηρεαστούν και άλλοι συγγραφείς, με πρώτο τον Ράινερ Μαρία Ρίλκε. Υπάρχει ακόμα η εξπρεσιονιστική μουσική και το περιοδικό *Der Blaue Reiter*, με ιδρυτές τους ζωγράφους Πάουλ Κλέε και Βασίλι Καντίνσκυ και συνεργάτες, μεταξύ άλλων, τον συνθέτη Άρνολντ Σαίνμπεργκ και τους δύο σπουδαιότερους οπαδούς του, τον Άλμπαν Μπεργκ και τον Άντον φον Βέμπερν. Αλλά οι πιο πρωτότυπες δημιουργίες του κινήματος ανήκουν στο χώρο του θεάματος.

Και πρώτα απ' όλα στον κινηματογράφο, που αποτελεί στη Γερμανία κυρίαρχο φορέα του εξπρεσιονισμού και εντείνει ιδιαίτερα την εξάπλωσή του. Εκφράζοντας το άγχος της ανθρώπινης ύπαρξης και την κοινωνική σύγχυση απέναντι σ' έναν κόσμο που μοιάζει να καταρρέει, ο εξπρεσιονιστικός κινηματογράφος αντλεί τα δυσοίωνα και μπαρόκ θέματά του από παλιούς θρύλους (*Νοσφεράτου* του Μουρνάου), από την τυποποιημένη φρίκη των ποικίλων ειδήσεων (*Ο δράκος του Ντύσσελντορφ / Μ.* του Φριτς Λανγκ) ή παριστάνει μια κοινωνία μηχανοποιημένη και πολιτικά χειραγωγημένη, προφητεύοντας την επερχόμενη κρίση και την άνοδο του ναζισμού (*Μητρόπολη* του Λανγκ, 1926). Μορφικά ο εξπρεσιονισμός εκφράζεται στον κινηματογράφο με τη χρήση φωτοσκιάσεων, τα πάθη και τους μορφασμούς των ηθοποιών, τα ασυνήθιστα κοστούμια και τα ασφυκτικά ντεκόρ που αποδίδουν συνοικίες πόλεων με στενά δρομάκια και ετοιμόρροπα σπίτια.

Ήδη πριν από τον πόλεμο, το θέατρο επηρεάστηκε έντονα από την εξπρεσιονιστική αισθητική με τα έργα των Γκέοργκ Κάιζερ, Φριτς φον Ούνρου και Καρλ Στέρνχαϊμ· μετά τον πόλεμο κυριαρχούν τα έργα του Ερνστ Τόλλερ, τα οποία διακατέχονται από πνεύμα βίαιης σάτιρας και αντικομφορμισμού, ενώ η σκηνοθεσία τους έσπαζε οποιαδήποτε καθιερωμένη παράδοση. Τα έργα αυτά θα επηρεάσουν σημαντικά το πολιτικοποιημένο θέατρο του Μπέρτολντ Μπρεχτ και του Έρβιν Πισκάτορ.

ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΡΝΟΙ

Τα τολμήματα και οι προκλήσεις της πρωτοπορίας, που συχνά εντάθηκαν εξαιτίας της έντονης έχθρας κριτικών και κοινού, δεν θα πρέπει να υπερεκτιμούνται. Ήταν ένα ρεύμα κορυφαίας σημασίας, αν αναλογιστούμε την τεράστια επίδραση που άσκησαν στην ανανέωση της αισθητικής, αλλά ένα ρεύμα περιορισμένης εμβέλειας στο απέραντο πεδίο της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής του Μεσοπολέμου.

Στις εικαστικές τέχνες, για παράδειγμα, οι αισθητικές αναζητήσεις των σουρεαλιστών και των εξπρεσιονιστών συνυπάρχουν με την τάση που ισχύει γενικά για «επαναφορά στην ομαλότητα». Θα λέγαμε πως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ώθησε πολλούς δημιουργούς να βάλουν ένα όριο στα τολμήματά τους προκειμένου να πλησιάσουν το κοινό, από το οποίο είχαν απομακρυνθεί λόγω του ερμητισμού των νεανικών έργων τους, κι έτσι να επιστρέψουν, εν μέρει τουλάχιστον, σε μια μορφή τέχνης πιο παραστατική. Το παράδειγμα το δίνει από το 1915 ο ίδιος ο Πάμπλο Πικάσσο, από τους πιο επαναστατικούς πρωτοπόρους ώς τότε, εγκαταλείποντας τις γεωμετρικές φόρμες (χωρίς ωστόσο να απαρνηθεί τον κυβισμό) και υιοθετώντας μια ζωγραφική που αποκαθιστά την αξία των χρωμάτων και των παραστάσεων. Εδώ υπάγονται τα έργα της διαμονής του στη Ρώμη και εκείνα της «γαλάζιας» ή της «ροζ» περιόδου, όπως *Ο Αρλεκίνος*, *Η μαθήτρια* και άλλα. Η ρήξη με τον κυβισμό είναι λιγότερο ευδιάκριτη στην περίπτωση του Ζωρζ Μπρακ, που υιοθέτησε μια μέση λύση ανάμεσα στον κυβισμό και σε μια πολύ υποκειμενική και κωδικοποιημένη μεταγραφή του πραγματικού, την οποία θα εφαρμόσει ώς το τέλος της ζωής του. Με τον Ανρύ Ματίς επιστρέφουμε σε μια συμβατικότερη προσέγγιση της πραγματικότητας και σε μια θεματολογία ταιριαστή στα γούστα του κοινού (γυμνά, χορεύτριες, οδαλίσκες). Το ίδιο συμβαίνει και σ' άλλους ζωγράφους, οι οποίοι επίσης απομακρύνθηκαν από τα τολμηρά πρωτοποριακά έργα των νεανικών τους χρόνων, όπως ο Αντρέ Ντεραίν, που επέστρεψε στον κλασικισμό ζωγραφίζοντας αυστηρές νεκρές φύσεις ή γυμνά, ή ο Ραούλ Ντυφύ, ο Ισπανός Χουάν Γκρις, και οι Ιταλοί Τζιόρτζιο Μοράντι και Τζιόρτζιο Ντε Κίρικο. Μάλιστα ο Ντε Κίρικο πέρασε από το στάδιο της «μεταφυσικής ζωγραφικής» σε μια στάση ιδιαίτερα επικριτική για τα σύγχρονα εικαστικά ρεύματα, όπως διαφαίνεται στο κείμενο που εξέδωσε το 1919 με τίτλο *Επιστροφή στο επάγγελμα / Il Ritorno al mestiene*, κλείνοντας με μία φράση που συνιστά από μόνη της ένα μανιφέστο: «Pictor classicus sum» («Είμαι ένας κλασικός ζωγράφος»).

Θα μπορούσαμε ωστόσο να αναφέρουμε πλήθος καλλιτεχνών για τους οποίους ο κλασικισμός δεν είναι αποτέλεσμα μεταστροφής μιας ωριμότερης ηλικίας ή προσπάθειας να κερδίσουν πάλι το κοινό αλλά η συνέχεια παλαιότερων τάσεων, οι οποίες επισκιάζονταν από το θόρυβο που προκαλούν από τα τέλη του 19ου αιώνα οι πρωτοπορίες. Ανάμεσα στους δημιουργούς που παρουσιάζουν μια εξέλιξη συμβατικότερη από τους προσήλυτους της «επιστροφής στην τάξη» θ' αρκεστούμε να αναφέρουμε τον Αντρέ Ντυνουαγιέ ντε Σεγκονζάκ, που συνοψίζει στο έργο του την εξέλιξη αυτής της σχολής, όπου τον κάπως βαρύγδουπο ρεαλισμό της προπολεμικής περιόδου διαδέχεται η λεπτότερη τέχνη του πορτραίτου, της τοπιογραφίας, της ακουαρέλλας και της γκραβούρας.

Η «επιστροφή στην τάξη» της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου δεν σημαίνει εντούτοις απόλυτο θρίαμβο της παραστατικής τέχνης σε βάρος άλλων μορφών απεικόνισης του πραγματικού ή του φανταστικού. Με τον Φερνάν Λεζέ και τον «πουρισμό» η επιλογή θεμάτων από τον κόσμο της δουλειάς και η αυστηρότητα

του σχεδίου (που εντείνεται από τα λιτά χρώματα) δεν δηλώνουν μόνο την επιστροφή στην εικονιστική τέχνη. Η αφηρημένη ζωγραφική, που ώς τότε ήταν πιο διαδεδομένη στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, με την επικράτηση και την εξάπλωση του ναζισμού υποχρεώθηκε να μετακινηθεί δυτικότερα: στην Ολλανδία, όπου γεννιέται η ομάδα De Stijl (από το όνομα του περιοδικού γύρω από το οποίο συγκεντρώνονται) με εκπροσώπους τους Πητ Μόντριαν, Τέο βαν Ντούσμπουργκ και Μπαρτ βαν ντερ Λεκ, και στο Παρίσι, που με την ομάδα «Κύκλος και τετράγωνο» (Cercle et carré) και το περιοδικό *Abstraction-Création* γίνεται μετά το 1930 ο κύριος πόλος έλξης για το κίνημα αυτό, στο οποίο συσπειρώνονται δημιουργοί απ' όλο τον κόσμο: ο Πητ Μόντριαν, οι Γάλλοι Μισέλ Σεφόρ, Ζαν Γκορέν και Ωγκύστ Ερμπέν, ο Βρετανός Μπεν Νίκολσον, ο Ελβετός Μαξ Μπιλ, ο Ουρουγουανός Χοακίν Τόρρες-Γκαρσία, ο Αμερικανός Αλεξάντερ Κάλντερ, ο Βέλγος Ζωρζ Βαντόνγκερλο, ο Ρώσος Βασίλι Καντίνσκυ και άλλοι. Παρά τη μεγάλη τους ζωντάνια, οι ομάδες αυτές δεν αντιπροσωπεύουν, τουλάχιστον πριν απ' τον πόλεμο, παρά μονάχα μια μικρή κάστα με πολύ περιορισμένη απήχηση. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν ώς ένα σημείο ο Ρομπέρ και η Σόνια Ντελωναί, οι οποίοι, έχοντας εγκαταλείψει την εικονιστική τέχνη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ανέλαβαν ύστερα τη διακόσμηση του αεροπορικού και του σιδηροδρομικού περιπτέρου στη Διεθνή Έκθεση του 1937.

Τέλος, μερικά από τα κορυφαία ονόματα της ζωγραφικής δεν θα αργήσουν να εγκαταλείψουν τους δρόμους της «επιστροφής στην τάξη». Έτσι ο Ματίς, μετά το ταξίδι του στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1930, επιστρέφει στο μεγαλεπήβολο συνθετικό του ύφος, συγκρατώντας από το πραγματικό μονάχα την ουσία των σχημάτων, ενώ ο Μπονάρ το χρησιμοποιεί ως πρόσχημα για μια ονειροπόληση που εκφράζεται με περίπλοκα σχήματα και πολύχρωμες κηλίδες (*Το γεύμα*, 1932). Κυρίως όμως η λαχτάρα της επανασύνδεσης με τις αναζητήσεις και τις ανακαλύψεις των πρωτοποριών εκδηλώνεται στην περίπτωση του Πικάσσο: σουρεαλισμός (συμμετέχει στην έκθεση του 1925), συνθετικός κυβισμός και κυρίως εξπρεσιονισμός. Η *Γκουέρνικα*, έργο φτιαγμένο ειδικά για το περίπτερο της δημοκρατικής Ισπανίας στη Διεθνή Έκθεση του 1937, μπορεί να θεωρηθεί το αποκορύφωμα του εικαστικού εξπρεσιονισμού της εποχής.

Η ευρωπαϊκή γλυπτική στην περίοδο του Μεσοπολέμου απηχεί την επιστροφή στην τάξη και την παράδοση πολύ λιγότερο απ' ό,τι η ζωγραφική, αν εξαιρέσουμε βέβαια τις χώρες με ολοκληρωτικό καθεστώς και ώς ένα σημείο και τη Γαλλία, όπου η τάση αυτή ευτύχησε χάρη στους Σαρλ Ντεσπιώ και Ανρύ Μπουσάρ, δημιουργούς του κολοσσιαίου γλυπτικού συνόλου στα ανάκτορα του Σαγιώ και του Τόκυο, τα οποία χτίστηκαν για την Έκθεση του 1937· ή ακόμα τους Πιέρ Πουασσόν, Λουί Ντεζάν, Λεόν Ντριβιέ, Ζωρζ Σωπίκ, Μαρσέλ Ζιμόν και άλλους. Η αγάπη της καινοτομίας και η δημιουργία νέων μορφών εστιάζεται ουσιαστικά σε δύο πόλους: από τη μια στην αφηρημένη τέχνη, με τον Μόντριαν και το κίνημα του νεοπλαστικισμού, καρπό του περιοδικού *De Stijl*, και με το παράρτημά του στο Λονδίνο, καθώς και με τον Γερμανό Όττο Φρόιντλιχ, τον

Ολλανδό Σεζάρ Ντόμελα, τον Ούγγρο Ετιέν Μπέοτυ και τον Γάλλο Γκορέν· από την άλλη στη σουρεαλιστική γλυπτική, που αντιπροσωπεύουν ο Αλμπέρτο Τζιακομέττι, ο Μαξ Ερνστ, ο Χουάν Μιρό, ο Χούλιο Γκονζάλες και άλλοι.

Με τον ερχομό του ναζισμού, ιδιαίτερα μετά τις πρώτες δυναμικές ενέργειες του Χίτλερ, πολλοί καλλιτέχνες της πρωτοποριακής ζωγραφικής, της γλυπτικής και της αρχιτεκτονικής από χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, ύστερα από μια στάση στη Γαλλία ή τη Μεγάλη Βρετανία, παίρνουν το δρόμο των ΗΠΑ, κάποιοι μάλιστα θα μείνουν εκεί αυτοεξόριστοι μέχρι το θάνατό τους. Η σύγχρονη τέχνη της Αμερικής, που γνωρίζει κιόλας άνθηση από τη δεκαετία του 1920, θα αντλήσει απ' αυτή τη δεξαμενή νέες δυνάμεις και πηγές έμπνευσης, τις οποίες θα στερηθεί αντίθετα η γηραιά ήπειρος. Μονάχα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα συνειδητοποιήσει η Ευρώπη την αξία αυτής της «φλέβας», που έγινε στο αναμεταξύ παρακλάδι της «αμερικανικής» κουλτούρας.

Η ευρωπαϊκή μουσική δεν γνώρισε παρόμοια ποικιλία τάσεων με τις εικαστικές τέχνες. Η επιρροή του εξπρεσιονισμού είναι περιορισμένη, του σουρεαλισμού σχεδόν ανύπαρκτη. Τα μεγάλα νεωτεριστικά κινήματα εκφράζονται εδώ με την εξάπλωση της τζαζ, η οποία πέρασε από τον αυθορμητισμό της Νέας Ορλεάνης σε φόρμες πιο επεξεργασμένες, χαρίζοντας στο στυλ του σουίνγκ μια ενορχήστρωση περισσότερο εξεζητημένη· ή από τον τρόπο που ορισμένοι συνθέτες από χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπως οι Τσέχοι Γιάνατσεκ και Μαρτίνου, οι Πολωνοί Παντερέφσκι και Σιμανόφσκι, οι Ούγγροι Κόνταλυ και Μπάρτοκ, ο Ρουμάνος Ερνέσκου και ο Φινλανδός Σιμπέλιους, προσπαθούν να ενσωματώσουν φολκλορικά στοιχεία σε μια μουσική γραφή που είναι άλλοτε κλασική και άλλοτε εντελώς μοντερνιστική, συνεχίζοντας έτσι τους πειραματισμούς που ξεκίνησαν στα τέλη του 19ου αιώνα συνθέτες σαν τον Ντβόρακ και τον Σμέτανα.

Όμως η μουσική επανάσταση που είχε ξεκινήσει πριν από τον πόλεμο συνεχίζεται κυρίως στην Αυστρία, με τον Άρνολντ Σαίνμπεργκ και τους μαθητές του Άλμπαν Μπεργκ και Άντον φον Βέμπερν, και οδηγεί σε μια νέα μέθοδο σύνθεσης. Πρόκειται για τη «σειραϊκή» (ή δωδεκαφωνική) γραφή, της οποίας οι κανόνες είναι ανάλογοι μ' εκείνους της μοντέρνας ζωγραφικής, με την έννοια ότι ο καλλιτέχνης πρέπει να εισαγάγει δικά του πρότυπα και νόρμες στη θέση των νόμων που καθορίζει και επιβάλλει η «φύση». Αν και η «ατονική» μουσική του είδους αυτού μας έδωσε στο διάστημα του Μεσοπολέμου μερικά από τα σημαντικότερα έργα της –*Παραλλαγές για ορχήστρα* και *Μωυσής και Ααρών* του Σαίνμπεργκ, *Κοντσέρτο στη μνήμη ενός αγγέλου* του Μπεργκ, αφιερωμένο στη Μανόν Γκρόπιους (κόρη της Άλμα Μάλερ), *Συμφωνία έργο 21* και *Κοντσέρτο για εννέα όργανα* του Βέμπερν–, θα μείνει άγνωστη ώς το 1945, έξω από ένα στενό κύκλο ειδημόνων. Στη Γαλλία πάντως θα ασκήσει μια επιρροή καθόλου αμελητέα, ιδιαίτερα στην «ομάδα των έξι» (Ζωρζ Ωρίκ, Άρθουρ Χόνεγκερ, Ντάριους Μιγιώ, Φρανσίς Πουλένκ, Λουί Ντυρέ και Ζερμαίν Ταϊφέρ).

Στην ευρωπαϊκή μουσική παραγωγή αντίθετα επικρατούν οι νεοκλασικές τάσεις και η επιστροφή στις παραδοσιακές φόρμες, όπως στον Στραβίνσκυ, που η

αυτοεξορία του λόγω της Οκτωβριανής Επανάστασης συμπίπτει με μια θεαματική στροφή προς τους κλασικούς (Μπαχ, Μπετόβεν και Περγκολέζε), ή στον Ραβέλ, που παρ' ότι ανακαλύπτει την τζαζ και τον Σαίνμπεργκ δεν αποκλίνει από τη νεοκλασική του γραφή, ή ακόμα στους Γάλλους Πωλ Ντυκάς, Αλμπέρ Ρουσσέλ και Φλοράν Σμιτ, τους Γερμανούς Κουρτ Βάιλ (*Η όπερα της πεντάρας* σε λιμπρέττο του Μπέρτολντ Μπρεχτ, 1928), Καρλ Ορφ (*Carmina Burana*, 1937) και Πάουλ Χίντεμιτ, τους Ιταλούς Ρεσπίγκι και Μπουζόνι και τους Βρετανούς Έλγκαρ, Ντέλιους και Μπέντζαμιν Μπρίττεν, τα έργα των οποίων άλλωστε χρονολογούνται κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

«ΣΤΡΑΤΕΥΜΕΝΟΙ» ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ

Η ευρωπαϊκή λογοτεχνία του Μεσοπολέμου και ειδικότερα της δεκαετίας του 1920, όταν δεν ανατρέχει απλώς στις ρίζες του κλασικισμού και της παράδοσης, χαρακτηρίζεται, όπως είδαμε, από τη δίψα της φυγής με οποιαδήποτε μορφή. Η κλίση προς την ενδοσκόπηση, που δεν είναι άσχετη με τη μόδα του φροϋδισμού και την επιρροή του Μπεργκσόν, εντάσσσεται στη γενικότερη τάση της εποχής να δίνει προτεραιότητα στο άτομο και την αυτογνωσία, αντί σε έναν κόσμο που φαντάζει ξένος και καταπιεστικός. Την τάση αυτή εκφράζουν άμεσα τα έργα του Αντρέ Ζιντ, του Φρανσουά Μωριάκ (το μυθιστόρημά του *Τερέζ Ντεσκερού / Thérèse Desqueyroux*, που εκδόθηκε το 1927, είναι κάτι παραπάνω από μια απλή κριτική ανάλυση της κοινωνίας του Μπορντώ) και κυρίως του Μαρσέλ Προυστ. Το έργο του *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο / A la recherche du temps perdu*, που αντιστέκεται σε κάθε ταξινόμηση, ξεκίνησε το 1913, απέσπασε το βραβείο Γκονκούρ το 1919 και ολοκληρώθηκε το 1927 με τη μεταθανάτια έκδοση του *Ξανακερδισμένου χρόνου / Le Temps retrouvé*. Εδώ μπορούμε επίσης να κατατάξουμε συγγραφείς όπως ο Ιρλανδός Τζέημς Τζόυς, η Βρετανή Βιρτζίνια Γουλφ, ο Γερμανός Τόμας Μαν μετά τη ρήξη του με το εθνικιστικό κίνημα και τη συμφιλίωσή του με τον επίσης συγγραφέα αδελφό του Έριχ, ή ο Αυστριακός Ρόμπερτ φον Μούζιλ, συγγραφέας του έργου *Ο άνθρωπος χωρίς ιδιότητες / Der Mann ohne Eigenschaften*, που δημοσιεύτηκε εν μέρει το 1930 και το 1933 (το υπόλοιπο θα εκδοθεί μετά το θάνατό του, το 1943) και φανερώνει, πέρα από την απομυθοποιητική αναφορά του στην αυστροουγγρική κοινωνία των αρχών του αιώνα, μια εκπληκτική διαύγεια πνεύματος.

Το πάθος της ενδοσκόπησης δεν εμποδίζει φυσικά τα μεγάλα ονόματα της λογοτεχνίας να δείξουν ενδιαφέρον για την εποχή τους και να συμμετάσχουν στους πολιτικούς διαξιφισμούς και αγώνες. Έτσι, ο Ζιντ αφήνει κατά μέρος για λίγο τον απροκάλυπτο ατομικισμό του προκειμένου να αφιερωθεί, με διάθεση όμως καθαρά συναισθηματική, σε ζητήματα πανανθρώπινης αλληλεγγύης – πρώτα ενάντια στην αποικιοκρατία, όπως βλέπουμε στο βιβλίο του *Ταξίδι στο Κονγκό / Voyage au Congo* (1927), γραμμένο μετά την παραμονή του Ζιντ στη

γαλλική αυτή κτήση, και στη συνέχεια υπέρ του κομμουνισμού, ιδεολογία την οποία εγκαταλείπει σύντομα, διαπιστώνοντας μόνος του στην *Επιστροφή από την ΕΣΣΔ / Retour d'URSS* (1936) το χάσμα που χωρίζει τη σταλινική πραγματικότητα από τις προσδοκίες που γέννησε η «πελώρια λάμψη» στην ανατολική Ευρώπη. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ρομαίν Ρολλάν, αν και ο μεγάλος αυτός αντικομφορμιστής δεν περίμενε τη δεκαετία του 1920 για να εξαγγείλει το συγκλονιστικό του κήρυγμα υπέρ της ειρήνης, του δικαίου και της αδελφοσύνης των ανθρώπων (το βιβλίο του *Πάνω από τη σφαγή / Au-dessus de la mêlée* είχε ξεσηκώσει το 1915 θύελλα διαμαρτυριών εκ μέρους των Γάλλων εθνικιστών). Με τον ίδιο ενθουσιασμό υποδέχεται ο δημιουργός του *Ζαν Κριστόφ / Jean-Cristophe* τα πρώτα σκιρτήματα της Ρωσικής Επανάστασης και αργότερα, όταν η επανάσταση παρασύρεται στον αιματηρό κατήφορο της γραφειοκρατικής ασφυξίας, τον Γκάντι και τη σοφία του. Αν ο Ρολλάν οδηγήθηκε σε προσωπικό αδιέξοδο επιχειρώντας να συμφιλιώσει τον πατέρα της επανάστασης των μπολσεβίκων με τον ιεραπόστολο της ειρήνης, αυτό δεν μειώνει την αντιπροσωπευτικότητα των αναζητήσεών του, που συμπίπτουν με τα ειρηνιστικά και φιλολαϊκά ιδεώδη πολλών ανθρώπων της γενιάς του.

Στη δεκαετία του 1930 η επέκταση της κρίσης σε όλη την Ευρώπη, η άνοδος της απολυταρχίας και η σύγκρουση ανάμεσα στις κυρίαρχες ιδεολογίες της εποχής –φιλελεύθερη δημοκρατία, μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό, κομμουνισμό, φασισμό– αναστατώνουν την πολιτιστική ζωή της γηραιάς ηπείρου και ωθούν στη στράτευση όλο και περισσότερους διανοουμένους. Τη στιγμή που οι γαλλικές ακροδεξιές οργανώσεις ετοιμάζονται να πλήξουν τη δημοκρατία, ο εμφύλιος μαίνεται στην Ισπανία, ο Χίτλερ υποβάλλει την Ευρώπη σε διαδοχικούς εκβιασμούς που προετοιμάζουν τον Β΄ Παγκόσμο Πόλεμο, και ο Στάλιν επιβάλλει στη χώρα του την οργανωμένη τρομοκρατία, είναι πράγματι ελάχιστοι οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες που μπορούν να σταθούν «υπεράνω της αλληλοσφαγής» και να επικαλεστούν την ανθρώπινη συναδελφικότητα, αψηφώντας κρατικούς και ιδεολογικούς διαχωρισμούς, όπως κάνει ο Ζυλ Ρομαίν στο έργο του *Άνθρωποι με καλή θέληση / Hommes de bonne volonté*, ή ο Ροζέ Μαρτέν ντυ Γκαρ στους *Τιμπώ / Thibault.* Η πίεση των γεγονότων και η γενικότερη ατμόσφαιρα της εποχής κατευθύνουν τους περισσότερους δημιουργούς στην πολιτική στράτευση, άλλοτε στο πολιτιστικό πεδίο μόνο, άλλοτε και στην ενεργό δράση.

Έτσι στη Γαλλία την επαύριο της 6ης Φεβρουαρίου 1934 συγγραφείς, καλλιτέχνες κι επιστήμονες από διάφορα παρακλάδια της αριστεράς ιδρύουν την «Επιτροπή Επαγρύπνησης Αντιφασιστών Διανοουμένων», που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του «Λαϊκού Μετώπου». Το 1935, στη διάρκεια του πολέμου της Αιθιοπίας, συγγραφείς και δημοσιογράφοι της δεξιάς υπογράφουν ένα «μανιφέστο για την υποστήριξη του χριστιανικού πολιτισμού» και δηλώνουν την αντίθεσή τους με τα μέτρα εναντίον της Ιταλίας. Αλλά αυτός που κινητοποιεί περισσότερο τους διανοουμένους και τους καλλιτέχνες είναι ο εμφύλιος της Ισπανίας (1936-1939). Μερικοί αναλαμβάνουν ένοπλη δράση, όπως ο Αντρέ Μαλρώ

στις «Διεθνείς Ταξιαρχίες»· άλλοι καταθέτουν επιτόπιες μαρτυρίες, όπως ο Ζωρζ Μπερνανός (αρχικά υποστηρικτής των εθνικιστών, καταγγέλλει μετά τα εγκλήματά τους στο βιβλίο του *Τα μεγάλα νεκροταφεία στο φως του φεγγαριού* / *Les Grands Cimetières sous la lune*), ο Αμερικανός Έρνεστ Χέμινγουεϋ, πολεμικός ανταποκριτής και συγγραφέας του μυθιστορηματικού ντοκουμέντου *Για ποιον χτυπά η καμπάνα* / *For Whom the Bell Tolls*, που δημοσιεύτηκε το 1940 και γνώρισε διεθνή επιτυχία, ή ο Ρομπέρ Μπραζιγιάκ από την πλευρά του Φράνκο· άλλοι απλώς μιλούν με τα έργα τους, όπως η *Γκουέρνικα* του Πικάσσο, τα *Προμηνύματα του εμφυλίου πολέμου* του Σαλβαδόρ Νταλί, οι αφίσες του Μιρό για την υποστήριξη των Ισπανών δημοκρατικών κ.λπ.

Η γοητεία που ασκούν τα ολοκληρωτικά πολιτεύματα σ' ένα μεγάλο ποσοστό Ευρωπαίων διανοουμένων κατά τη δεκαετία του 1930 αποτελεί βασικό γνώρισμα της περιόδου. Από την πλευρά των κομμουνιστών είδαμε πως η έλξη της Οκτωβριανής Επανάστασης υπήρξε αξιοσημείωτη και ξεπέρασε κατά πολύ τον στενό κύκλο των μελών του κομμουνιστικού κόμματος, επηρεάζοντας μεγάλο ποσοστό «συνοδοιπόρων» που χρειάστηκαν ύστερα κάμποσα χρόνια για να κόψουν τους δεσμούς τους με τον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Η γερμανοσοβιετική συνθήκη του Αυγούστου 1939 θα απομακρύνει βέβαια πολλά στελέχη και οπαδούς από τα κομμουνιστικά κόμματα, αλλά με τη συγκρότηση της χιτλερικής Ευρώπης τα τελευταία εξασφάλισαν την κάθαρσή τους με την αντιστασιακή τους δράση και επιδόθηκαν στην προσέλκυση καινούργιας φουρνιάς πιστών.

Όσο για τον φασισμό και το ναζιστικό του αντίστοιχο, εξασκούν μια έλξη εξίσου ισχυρή και παρουσιάζουν επίσης φαινόμενα ιδεολογικής συμπόρευσης ή συστράτευσης σε διαφορετική βαθμίδα με την ομάδα ή το άτομο. Στη Γαλλία οι ξεκάθαρα «φασίστες» διανοούμενοι δεν αντιπροσωπεύουν παρά ελάχιστο ποσοστό, όπου ξεχωρίζουν μερικές λαμπρές προσωπικότητες όπως ο Ντριέ λα Ροσέλ και ο Μπραζιγιάκ. Παράλληλα όμως με τους δηλωμένους φασίστες, που συχνά ασκούσαν και έντονη κριτική στα ίδια τους τα πρότυπα, υπάρχει πληθώρα διανοουμένων με τάσεις φασίζουσες: άλλοι υποστηρίζουν έναν ακραία αντισημιτικό μηδενισμό, όπως ο Σελίν· άλλοι, λάτρεις της τάξης και εχθροί του κομμουνισμού, βλέπουν για το λόγο αυτό θετικά την προσέγγιση με τα δικτατορικά καθεστώτα (εδώ ανήκουν οι περισσότεροι εκπρόσωποι του παραδοσιακού πνευματικού κατεστημένου)· άλλοι πάλι θέλουν να εισαγάγουν στη Γαλλία κάποια φασιστικά στοιχεία (οι κληρικόφιλοι ακροδεξιοί τον κορπορατισμό, τα περισσότερα μέλη ακροδεξιών συνδέσμων την ισχυρή εκτελεστική εξουσία ή τον άτεγκτο πατριωτισμό κ.λπ.). Τέλος, γύρω απ' αυτό τον σκληρό πυρήνα, για τον οποίο η Ιταλία και η Γερμανία αποτελούν πρότυπα, υπάρχει μια ολόκληρη διαβάθμιση απόψεων που προέρχονται από μεμονωμένα άτομα, από ομάδες ή από τον τύπο και χωρίς να εύχονται ρητά την αντικατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από μια δικτατορία, δηλώνουν την έχθρα τους απέναντι στο πολίτευμα και οραματίζονται μια πνευματική επανάσταση που θα ξαναδώσει στο γαλλικό έθνος τη ζωτικότητά του και θα αγωνιστεί ενάντια στους δύο δαίμονες του υλι-

σμού που απειλούν την ταυτότητα της Ευρώπης: τον κομμμουνισμό της Ρωσίας και τον υπερκαπιταλισμό made in USA. Τα περιοδικά *Combat* ή *Ordre Nouveau*, σημεία συνάντησης για πολλούς διανοουμένους της δεξιάς (Ζαν-Πιέρ Μαξάνς, Ζαν ντε Φαμπρέγκ, Τιερρύ Μωλνιέ κ.ά.) ή ακόμα, σε μικρότερο βαθμό και από διαφορετική οπτική γωνία, το *Esprit* του Εμμανουέλ Μουνιέ, εκφράζουν την αναζήτηση ενός «τρίτου δρόμου» που χαρακτηρίζει το πνεύμα των «αντικομφορμιστών» της δεκαετίας του 1930.

Όπως και ο ίδιος ο φασισμός, ο έκδηλος λίγο-πολύ θαυμασμός για τα αυταρχικά και ολοκληρωτικά κινήματα ή καθεστώτα δεν περιορίζεται στη Γαλλία, αν κι εδώ η έλξη τους ίσως να φαίνεται πιο ισχυρή. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, το καθεστώς του Μουσσολίνι απέκτησε σύντομα ένθερμους υμνητές στον πνευματικό κόσμο και το χιτλερικό βρήκε κι αυτό οπαδούς. Κι ενώ για τον Τ.Σ. Έλλιοτ, τον Γουίνταμ Λιούις, τον Ρόυ Κάμπελ και τον Γουίλλιαμ Γέιτς η «φασιστική αυταπάτη» διαλύεται πριν ακόμη ξεσπάσει ο πόλεμος, για τον ποιητή Έζρα Πάουντ θα σημάνει την εξορία του στην Ιταλία, όπου επιμελείται κατά τον πόλεμο εκπομπές του φασιστικού ραδιοφώνου, τη σύλληψή του από τους Συμμάχους το 1945 και τελικά την τρέλα.

ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΕΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΕΣ

Αντίθετα με τα καθεστώτα του Μουσσολίνι και του Χίτλερ, που γρήγορα προχώρησαν στον εκφασισμό της πολιτιστικής ζωής, στον τομέα αυτό η ΕΣΣΔ, στα χρόνια της ΝΕΠ και μέχρι την άνοδο του Στάλιν στην εξουσία, διακατέχεται αρχικά από φιλελεύθερο πνεύμα που συμπίπτει με έντονη δημιουργική δραστηριότητα. Πράγματι η κρατική παρέμβαση υπήρξε τότε πολύ διακριτική. Το κόμμα αρκείται να μοιράζει επαίνους και κριτικές ανάλογα με την «κοινωνική χρησιμότητα» κάθε έργου, αλλά ο δημιουργός του δεν χρειάζεται να πειθαρχεί σε κάποιο «πρότυπο» που καταστρώνει η κρατική ηγεσία. «Οι κομμουνιστές», γράφει ο Τρότσκι στο *Λογοτεχνία και επανάσταση*, «πρέπει να παραχωρούν απόλυτη αυτοδιάθεση στον καλλιτέχνη, αρκεί να μην είναι ενάντια στην επανάσταση». Έτσι, οι ηγέτες των μπολσεβίκων δεν παίρνουν επίσημη θέση, μολονότι αισθάνονται πλησιέστερα στις ιδέες της ομάδας «Πρόλετ Κουλτ», που υποστηρίζει τη διαμόρφωση ενός αυθεντικά «προλεταριακού» πολιτιστικού προτύπου, παρά στο Αριστερό Μέτωπο Τέχνης, του οποίου οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι απηχούν τις σουρεαλιστικές και πρωτοποριακές τάσεις που δεσπόζουν την ώρα εκείνη στη δυτική Ευρώπη, όπως ο Καντίνσκυ, που θα αυτοεξοριστεί αργότερα στη Δύση, και προπάντων ο ποιητής Μαγιακόφσκι, που για να ξεφύγει από την καταπίεση και την απόγνωση του γραφειοκρατικού σταλινισμού αυτοκτονεί (1930).

Παρατηρείται επομένως αναβρασμός ιδεών και αισθητικών αναζητήσεων που διαπνέει κάθε τομέα της πνευματικής και της καλλιτεχνικής ζωής: τη λογοτεχνία, όπου πάντα κυριαρχεί ένας έντονος ατομικισμός ρομαντικά αφοσιωμέ-

νος στην εποποιία της επανάστασης, αλλά έτοιμος να υπερασπιστεί και το δικαίωμα στην κριτική, τη φαντασία και τη συγγραφική καλλιέπεια· τις εικαστικές τέχνες, παρ' όλο που η Ένωση Καλλιτεχνών της επαναστατικής Ρωσίας σπεύδει να καταδικάσει τον «φορμαλισμό» σε όλες του τις εκδοχές (1922)· τη μουσική με εκπροσώπους τον Χατσατουριάν και τον Σοστακόβιτς (ο Προκόφιεφ γύρισε στην ΕΣΣΔ το 1933, ενώ ο Ραχμάνινωφ προτίμησε να καταφύγει στις ΗΠΑ, όπου νιώθει πάντοτε ξεριζωμένος και συνθέτει πια ελάχιστα κομμάτια). Ο κινηματογράφος, αν κι ελέγχεται μετά το 1919 από τη Λαϊκή Επιτροπή για την εκπαίδευση και καθοδηγείται από μια Κρατική Σχολή, ίσως να αποτελεί το πιο χτυπητό παράδειγμα της ζωντάνιας και της δημιουργικότητας της σοβιετικής πολιτιστικής παραγωγής στα χρόνια της ΝΕΠ. Ο Αϊζενστάιν (*Η απεργία*, *Οκτώβρης*, *Το θωρηκτό Ποτέμκιν*, *Η γενική γραμμή*) συνδυάζει στο κινηματογραφικό του έργο την επαναστατική πνοή και τη διδακτική πρόθεση με αισθητικές και τεχνικές αναζητήσεις που θ' αφήσουν εποχή στον ευρωπαϊκό κινηματογράφο· αυτός, ο Πουντόβκιν (*Η μάνα*, *Το τέλος της Αγίας Πετρούπολης*), ο Τράουμπεργκ και ο Έμλερ (*Ο άνθρωπος που έχασε τη μνήμη του*) είναι οι λαμπρότεροι εκπρόσωποι ενός πολιτιστικού πεδίου για το οποίο ο Λένιν έλεγε: «Από όλες τις τέχνες, για μας η πιο σπουδαία είναι ο κινηματογράφος».

Όλα αλλάζουν με την παγίωση του σταλινικού καθεστώτος. Από το 1929 οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες στρατεύονται στην υπηρεσία του πενταετούς σχεδίου και τρία χρόνια αργότερα η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΣΕ αναθέτει στην Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων «να υποστηρίξει το πρόγραμμα της σοβιετικής εξουσίας». Ενώ η εκπαίδευση διαποτίζεται σε όλες της τις βαθμίδες από τη μαρξιστική ιδεολογία, η νέα λογοτεχνία έχει ως αποστολή να εκφράσει τις «προσδοκίες του λαού» και τους οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους του καθεστώτος. Έτσι αρχίζει ν' αναπτύσσεται μετά το 1932 ό,τι ονομάζουμε «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», αληθινό επίσημο δόγμα που αργότερα θα κωδικοποιήσει ο Ζντάνωφ· στόχος του είναι «να εικονίζει τον άνθρωπο ως μέλος της κοινωνίας», να τον απομακρύνει από τυχόν «ανησυχίες αναποφάσιστων διανοουμένων» και να εξυμνεί τον άνθρωπο-ήρωα και τον ηρωισμό της μάζας, που «θυσιάζεται για το κτίσιμο ενός νέου κόσμου». Η απόρριψη του «φορμαλισμού», του «υποκειμενισμού» και του «νατουραλιστικού πριμιτιβισμού», που οι θεωρητικοί του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» θεωρούν «αστικά προϊόντα», καθώς και η συστηματική προσφυγή σε βραβεύσεις και τιμωρίες –εγκώμια, τιμές και παραγγελίες για όσους συγγραφείς και καλλιτέχνες ακολουθούν τις επιταγές της κομματικής ηγεσίας, αυστηρή λογοκρισία και σε λίγο αμείλικτη καταπίεση για τους άλλους–, όλα αυτά θα διαμορφώσουν μια λογοτεχνία εντελώς τυποποιημένη, όπου ξεχωρίζουν βέβαια λίγα μεγάλα ονόματα, όπως ο Ηλία Έρενμπουργκ και ο Μιχαήλ Σολόχωφ, κατά τ' άλλα όμως κυριαρχεί η μετριότητα και ο κομφορμισμός του Φουρμάνωφ (*Τσαπάγιεφ*, 1923), του Αλεξέι Τολστόι (*Χίλια εννιακόσια δεκαοχτώ*), του Σεραφίμοβιτς (*Ο σιδερένιος χείμαρρος*), του Φαντέγιεφ (*Η ήττα*, 1927), του Ιβάνωφ (*Οι παρτιζάνοι*) και άλλων.

Οι εικαστικές τέχνες, που στρατεύονται κι αυτές στην υπηρεσία της «οικοδόμησης του σοσιαλισμού», περιορίζονται στον εκθειασμό του καθεστώτος των επιτευγμάτων και των αρχηγών του και καταλήγουν σ' ένα συμβατικό εικονιστικό ύφος ολότελα άσχετο με τις καλλιτεχνικές παραδόσεις της χώρας. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική, που είχε την εύνοια της εξουσίας στα πρώτα χρόνια της επανάστασης, δίνει επίσης τη θέση της στο κλίμα της «επιστροφής στην ομαλότητα» που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη σταλινική κοινωνία, υιοθετώντας έναν βαρύγδουπο νεοκλασικισμό με πληθωρική και κάπως πομπώδη διακόσμηση. Στα ίδια χνάρια θα βαδίσει και η μουσική, όπου ένας συνθέτης του αναστήματος του Προκόφιεφ έφτασε το 1939 να συνθέσει μια «Ωδή στον Στάλιν». Ταυτόχρονα η ιστορία ξαναγράφεται, η ψυχανάλυση καταδικάζεται και οι ανθρωπιστικές επιστήμες ακολουθούν κατευθύνσεις σύμφωνες με το μαρξιστικό-λενινιστικό δόγμα. Ο κινηματογράφος δεν αποτελεί βέβαια εξαίρεση, εκτός από το τέλος της περιόδου, όπου εκδηλώνεται μια λαμπρή αναγέννηση με τις ιστορικές ταινίες του Πετρώφ (*Ο Μέγας Πέτρος*) και του Αϊζενστάιν (*Αλέξανδρος Νέφσκι*).

Στην Ιταλία, η «πολιτιστική εξυγίανση» –η χειραγώγηση του πολιτισμού και η στράτευσή του στην υπηρεσία του καθεστώτος– εφαρμόζεται σιγά σιγά και ποτέ της δεν φτάνει στα άκρα, όπως στη σταλινική Ρωσία ή τη ναζιστική Γερμανία. Άλλωστε ακόμη και οι ίδιοι οι φασίστες δεν είχαν σ' αυτό τον τομέα ομοιογενείς αντιλήψεις ούτε ενιαία πολιτική.

Το πνεύμα του πρώιμου φασισμού, που αμφισβητούσε την κατεστημένη τάξη και απεχθανόταν οτιδήποτε αστικό, εμπνέει σε όλη τη διάρκεια της περιόδου μερικούς διανοουμένους που ασπάστηκαν την ιδεολογία των μελανοχιτώνων γοητευμένοι από τον αναγεννητικό μηδενισμό της. Πρόκειται είτε για εθνικιστές και για φουτουριστές, όπως ο Μάριο Κάρλι, ο Αρντένγκο Σοφφίτσι κι ο ίδιος ο Μαρινέττι, είτε για παλιούς «παρεμβατικούς αριστερούς» όπως ο Μαλαπάρτε. Όλοι προσδένουν το λόγο τους στα «επαναστατικά» ιδεώδη της εποχής των «σκουάντρι» και καταγγέλλουν τη συντηρητική και αστική μετεξέλιξη ενός καθεστώτος που παρ' όλ' αυτά δεν είναι καθόλου φειδωλό απέναντί τους σε τιμές και επιδόματα, υιοθετώντας μάλιστα χωρίς δισταγμό την αντικομφορμιστική τους συνθηματολογία μετά το 1936 για να δικαιολογήσει την απολυταρχική του σκλήρυνση.

Ενώ καταδικάζει ομόφωνα την «αστική» παρέκκλιση της μουσσολινικής Ιταλίας, η μαχητική αυτή ομάδα διχάζεται αντίθετα στην ερμηνεία που δίνει στο περιεχόμενο της «φασιστικής επανάστασης». Στο εκσυγχρονιστικό και συγκεντρωτικό ρεύμα που εκπροσωπούν ο συγγραφέας Μποντεμπέλλι και το περιοδικό του *Novecento* ή οι ζωγράφοι Ντε Κίρικο, Μοράντι και Καρρά, αντιπαρατίθεται στη δεκαετία του 1920 ένα κίνημα επαρχιακό, λαϊκιστικό και υπεραντιδραστικό, που ταυτίζεται κυρίως με το περιοδικό *Il Selvaggio* του Μίνο Μακκάρι, όπου συνεργάζονται ο Σοφφίτσι και ο Μαλαπάρτε.

Αν και ορισμένοι απ' αυτούς τους συγγραφείς και καλλιτέχνες θα κόψουν σταδιακά τις σχέσεις με το καθεστώς, είτε από πίστη στα ιδεώδη τους, όπως ο

Μαρινέττι, είτε από οπορτουνισμό, άλλοι, όπως ο Σοφφίτσι, έμειναν πιστοί ώς το τέλος στις αρχές τους, και μετά το 1943 υποστήριξαν την εφήμερη όσο και βάναυση δημοκρατία του Σαλό.

Εκτός από αυτή τη μειοψηφία που αντιπροσωπεύει μια αυθεντικά «φασιστική» κουλτούρα, οι περισσότεροι άνθρωποι του πνεύματος που στήριξαν τη δικτατορία του Μουσσολίνι το έκαναν γιατί, αντίθετα, επιδοκίμαζαν τη συντηρητική της εξέλιξη και την προσήλωσή της στα κλασικά εθνικιστικά αιτήματα – άλλοτε με κάποια επιφύλαξη, όπως ο Ντ' Ανούντσιο, άλλοτε με ειλικρινή ή και προσποιητό ενθουσιασμό, όπως ο Πρετσολίνι και ο Παπίνι· κάποτε βέβαια, όπως στην περίπτωση του Πιραντέλλο (Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1934), έχουμε να κάνουμε με καθαρό οπορτουνισμό.

Η προσχώρηση σημαντικής μερίδας του πνευματικού κατεστημένου, η εγκατάλειψη των αρχικών φασιστικών ιδανικών για χάρη μιας αστικής πνευματικής παράδοσης και αργότερα η εντεινόμενη προσωπολατρία του Ντούτσε καλλιέργησαν έναν πολιτιστικό κομφορμισμό που οφείλεται και στην ένταξη των δημιουργών σε δομές ελεγχόμενες από την εξουσία: ειδικευμένα σωματεία, Φασιστικό Ινστιτούτο Πολιτισμού, Ιταλική Ακαδημία κ.λπ. Θεσμοποιούνται βραβεία και διακρίσεις που ανταμείβουν όσες δημιουργίες δοξάζουν περισσότερο το καθεστώς. Έτσι, η επίσημη κουλτούρα ξεπέφτει στην απολίθωση, ιδιαίτερα στις εικαστικές τέχνες, οι οποίες αφοσιώνονται προπάντων στην αναπαράσταση μιας εθνικής ιστορίας που αναπλάθεται με στόχο την εξύμνηση του φασισμού, στην απεικόνιση της καθημερινής ζωής στη «νέα Ιταλία» ή στην ανεξάντλητη παραγωγή εξιδανικευμένων πορτραίτων του χαρισματικού αρχηγού.

Παρά τα αξιόλογα έργα, όπως ο σταθμός της Φλωρεντίας του Μικελούτσι, η «Κάζα ντελ Φάσιο» στο Κόμο του Τερράνι, και τις διάφορες εκφάνσεις μοντερνισμού που ενσαρκώνονται στο κίνημα του Νοβετσέντο (Μούτσιο, Πιτσιγκόνι, Φιόκι κ.ά.), κυρίως στο Μιλάνο (Πιάτσα ντέλλα Ρεπούμπλικα) και στο Τορίνο (το εργοστάσιο της Fiat-Lingotto, η έκθεση του 1928), η αρχιτεκτονική, παρ' όλη της την ποικιλομορφία, δεν καταφέρνει τελικά να ισορροπήσει ανάμεσα στις τάσεις του μοντερνισμού και του φονξιοναλισμού και την παρελθοντολογική αναπαραγωγή του μεσαιωνικού και ρωμαϊκού ύφους. Όσο το καθεστώς προσπαθεί να επιβάλει τα ολοκληρωτικά του πρότυπα τόσο η προτίμησή του, όσον αφορά δύο επιφανείς του αρχιτέκτονες, στρέφεται από τον «λειτουργικό» Παγκάνο στον οπορτουνιστή Πιατσεντίνι, που οι αρχιτεκτονικές του επιλογές ταιριάζουν περισσότερο στις ανάγκες αναπαράστασης και σκηνοθεσίας των μαζών. Από εκεί πηγάζει ο αποκρουστικός νεοκλασικισμός του στυλ «λιττόριο» που συναντάμε σε πάμπολλες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου και η αποτυχία των μεγαλεπήβολων σχεδίων της Διεθνούς Έκθεσης της Ρώμης, που είχε προγραμματιστεί να γίνει το 1942 και με τη βοήθεια και των εισαγωγικών περιορισμών κατέληξε σ' ένα απάνθρωπο περιχαρακωμένο σύμπλεγμα από πομπώδη και άκαμπτα κτίρια.

Η διείσδυση του φασισμού σε ολόκληρη την ιταλική κοινωνία προωθείται α-

ποτελεσματικότερα με τη μεσολάβηση της μαζικής κουλτούρας. Είδαμε πώς το πολίτευμα χρησιμοποιούσε συστηματικά όλα τα σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ψυχαγωγίας, δηλαδή τον τύπο, τα εικονογραφημένα περιοδικά, τις αφίσες, τα κόμικς, το ραδιόφωνο και φυσικά τον κινηματογράφο, που ο Μουσσολίνι θεωρούσε «το ισχυρότερο όπλο».

Αν και ο κινηματογράφος υποβάλλεται από το 1923 σε στυγνή λογοκρισία και από το 1934 σε άμεσο κρατικό και κομματικό έλεγχο, αυτό δεν συνεπάγεται ωστόσο την πλήρη φασιστοποίηση των προϊόντων του. Συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο να απορρίψει το κοινό μια κινηματογραφική ιστορία παραγεμισμένη με ιδεολογικές διδαχές, η φασιστική ηγεσία ικανοποιείται με παραγωγές που ανταποκρίνονται στις προσδοκίες μιας τάξης μικροαστών που εμμένει στις παραδοσιακές αξίες, φτάνει να μην εμφανίζονται στις οθόνες –και γι' αυτό αρκεί συχνά η αυτολογοκρισία των σκηνοθετών–, σκηνές ασυμβίβαστες με το όραμα μίας αρμονικής κοινωνίας δίχως προβλήματα. Στο πλαίσιο αυτό οι ταινίες καθαρά φασιστικής απόκλισης είναι ελάχιστες – δεν ξεπερνούν τις τριάντα σε όλη τη διάρκεια του καθεστώτος, και πολλές υποστηρίζουν περισσότερο τα «κλασικά» εθνικιστικά και αποικιοκρατικά ιδεώδη παρά τους ιδιαίτερους οραματισμούς του καθεστώτος (*Σκιπίων ο Αφρικανός* του Κ. Γκαλλόνε, *Η λευκή ίλη* του Α. Τζενίνα).

Διαπιστώνουμε λοιπόν τα πολιτιστικά όρια του φασιστικού ολοκληρωτισμού, τα οποία εκδηλώνονται με την αποτυχία ενός κινηματογράφου «πολιτικής» φαντασίας προς όφελος ενός κινηματογράφου απόδρασης από την καθημερινότητα που τελικά δεν ξεφεύγει και τόσο από τα χολλυγουντιανά πρότυπα. Στα τέλη της περιόδου παρατηρούμε εξάλλου στον τομέα αυτό, όπως και σ' άλλους, την αναβίωση ενός πνεύματος αμφισβήτησης που αξιοποιεί όσες διεξόδους είχαν μείνει αλώβητες από τις δυνάμεις της εξουσίας, κερδίζει σε αυτοπεποίθηση στα χρόνια του πολέμου και το 1943 καταλήγει στο γύρισμα ταινιών με χαρακτήρα ήδη νεορεαλιστικό, όπως το *Ossessione* του Λουκίνο Βισκόντι ή το *Τα παιδιά μας κοιτάζουν* του Βιττόριο ντε Σίκα.

Αντίθετα, θα πρέπει να κατατάξουμε στο χώρο της άμεσης και έκδηλης προπαγάνδας τις παραστρατιωτικές παρελάσεις και τις μαζικές ακροάσεις, όπου ο Ντούτσε συνομιλούσε με το πλήθος ακολουθώντας το τελετουργικό που πρώτος εγκαινίασε ο Ντ' Ανούντσιο στο Φιούμε, ή ακόμα τα αθλητικά θεάματα που αποτελούν κι αυτά ένα είδος κρατικού μονοπωλίου. Με την προέκτασή τους στην ανάγνωση εφημερίδων και την ακρόαση ειδικών ραδιοφωνικών εκπομπών, τα αθλητικά θεάματα προσφέρουν μια εξαίρετη συνταγή σε όποιον θα ήθελε να αποσπάσει τις μάζες από τις καθημερινές τους έγνοιες. Επιτρέπουν την υπόθαλψη εθνικιστικών τάσεων με ελάχιστο τίμημα και διεξάγονται σε χώρους όπου άνετα δρα η φασιστική προπαγάνδα. Αθλήματα δημοφιλή και ανδροπρεπή, αθλήματα όμως και της «φτωχολογιάς», το ποδόσφαιρο και η πυγμαχία αξιοποιούνται έτσι ενσαρκωμένα στις μορφές του μαραγκού Πρίμο Καρνέρα, παγκόσμιου

πρωταθλητή βαρέων βαρών στη Νέα Υόρκη, και των παικτών της «σκουάντρα ατζούρα», που κερδίζει δύο φορές το παγκόσμιο κύπελλο, το 1934 και το 1938.

Τα όρια της φασιστικής «πολιτιστικής εξυγίανσης» δεν εκδηλώνονται τόσο με την ομαδική φυγή διανοουμένων και καλλιτεχνών, όπως έγινε στη Γερμανία, όσο με την παθητική αντίσταση που προβάλλουν ενάντια στον ολοκληρωτισμό πολλοί διανοούμενοι που δεν συμμαχούν με το καθεστώς και συχνά το αντιστρατεύονται φανερά, όπως ο φιλόσοφος Μπενεντέττο Κρότσε. Ανάμεσά τους η ιταλική λογοτεχνία θα στρατολογήσει τους καλύτερους εκπροσώπους της στη διάρκεια της φασιστικής εικοσαετίας: τον Έλιο Βιττορίνι (*Το κόκκινο γαρύφαλλο / Il Garofano rosso*, 1933, *Συζήτηση στη Σικελία*, 1941), τον Τσέζαρε Παβέζε (*Η εργασία κουράζει / Lavorare stanca*, 1936, *Αγροίκοι / Paesi tuoi*, 1941), τον Αλμπέρτο Μοράβια (*Οι αδιάφοροι / Gli Indifferenti*, 1929) και τον Ινιάτσιο Σιλόνε, που κατέφυγε αρχικά στη Μόσχα και, όταν διώχτηκε από το κομμουνιστικό κόμμα, στην Ελβετία, όπου εξέδωσε τα κυριότερα έργα του: *Φονταμάρα / Fontamara* (1930), *Άρτος και οίνος / Le Pain et le vin* (1937), *Ο σπόρος κάτω απ' το χιόνι / Le Grain sous la neige* (1940) κ.ά.

Δέκα χρόνια μετά τη «φασιστική επανάσταση», ο ναζισμός θα βάλει και αυτός τα δυνατά του να προφτάσει τους Ιταλούς ομολόγους του και μάλιστα να τους ξεπεράσει από τη σκοπιά του πολιτιστικού ολοκληρωτισμού και της στρατολόγησης του κόσμου των γραμμάτων και των τεχνών. Ο έλεγχος που ασκεί το υπουργείο Πολιτισμού και Προπαγάνδας με επικεφαλής τον Γκαίμπελς, καθώς και το Πολιτιστικό Επιμελητήριο όπου οφείλει να εγγραφεί κάθε δημιουργός, εντάσσεται εξαρχής σε αυστηρά προσδιορισμένες αρχές με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια μιας νέας αισθητικής. Ο φιλελευθερισμός και ο διανοουμενισμός, προϊόντα «έκφυλων» λογίων και καλλιτεχνών, πρέπει να δώσουν τη θέση τους στο «βόρειο» καλλιτεχνικό ιδεώδες, που στηρίζεται στην πεποίθηση πως «η γη και το χώμα αποτελούν θεμελιακά στοιχεία της γερμανικής κοινότητας», πως η «εκκόλαψη» της τέχνης «δεν είναι θέμα αισθητικής αλλά θέμα βιολογίας» και πως ο αποκλειστικός της στόχος είναι να εμπνεύσει στον λαό το αίσθημα της ενότητας και της δύναμής του.

Θέλοντας να επιβάλει αυτή τη «λαϊκή» (völkisch) κουλτούρα, το καθεστώς ξεριζώνει σταδιακά οτιδήποτε μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην εξάπλωσή της. Στον καλλιτεχνικό τομέα αντιπαραθέτει το 1937 στο Μόναχο τη «Μεγάλη Έκθεση Γερμανικής Τέχνης» με την «Εκφυλισμένη Τέχνη», με άλλα λόγια τη σφριγηλή και ολοζώντανη τέχνη των αποστόλων του παγγερμανισμού με την αρρωστημένη αισθητική του «κοσμοπολιτισμού» και του «ιουδαιο-μπολσεβικισμού», όπως φαντάζει στα μάτια του Τρίτου Ράιχ ο ντανταϊσμός, ο σουρεαλισμός, ο εξπρεσιονισμός και η αφηρημένη τέχνη. Τα οφέλη στάθηκαν αμφίβολα, αφού η συρροή επισκεπτών στην «αληθινή κόλαση του υπανθρώπου» (όπως χαρακτηρίζεται στον κατάλογο της έκθεσης των «εκφυλισμένων») ανησύχησε τους διοργανωτές, οι οποίοι στο εξής απέφυγαν να επαναλάβουν το εγχείρημα. Αρκέστηκαν ωστόσο να εξαφανίσουν από τα μουσεία ή τις δημόσιες συλλογές ό,τι κρινόταν

ασύμβατο με τη γερμανική «λαϊκή ψυχή»: έργα των Κλέε, Καντίνσκυ, Μπόρμπαχ και Κοκόσκα αλλά και πολλών μοντέρνων Ιταλών ζωγράφων καθώς και Γάλλων ιμπρεσιονιστών. Πολλά απ' αυτά πουλήθηκαν σε πλειστηριασμούς στην Ελβετία ή καταστράφηκαν.

Στον τομέα των γραμμάτων και της σκέψης η απέχθεια του καθεστώτος για κάθε είδους «μοντερνισμό» αποπνέει την ίδια παθολογική αγριότητα. Κι εδώ τα έργα των κομμουνιστών, σοσιαλιστών ή φιλελεύθερων συγγραφέων και φιλοσόφων δεν είναι τα μόνα που αποσύρονται από τις βιβλιοθήκες και καίγονται σε τεράστιες πυρές. Μέσα στην αναμπουμπούλα εξαφανίζονται τα έργα του Αϊνστάιν, του Φρόυντ, του Γουέλς, του Ζιντ, του Προυστ, του Βολταίρου, του Ρομαίν Ρολλάν και του... Τζακ Λόντον! Ακόμη και οι «συνοδοιπόροι» που υποστήριξαν τη «συντηρητική επανάσταση», ακόμη και ο Ερνστ Γιούνγκερ που με το βιβλίο του *Ο εργάτης* υπερασπίστηκε έναν εθνικό σοσιαλισμό ανάλογο με τον πρώιμο ναζισμό, όλοι έχουν την ίδια τύχη. Το ίδιο και στη μουσική: δεκάδες Εβραίοι μαέστροι με διεθνή αναγνώριση χάνουν τις θέσεις τους, ενώ το ανέβασμα έργων του Μέντελσον και του Μάλερ απαγορεύεται.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν απόλυτα γιατί σε αυτές τις συνθήκες η έξοδος από τη χώρα ή η «εσωτερική αποδημία», δηλαδή η σιωπή, ήταν η μόνη διέξοδος για έναν αξιοπρεπή δημιουργό. Χιλιάδες συγγραφείς, καλλιτέχνες και λόγιοι καταφεύγουν στο εξωτερικό, πρώτα στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και μετά, πολλές φορές οριστικά, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Από τον Αϊνστάιν ώς τους στοχαστές της σχολής της Φραγκφούρτης, από τον Γκρόπιους ώς τον Μπρεχτ, από τους εξπρεσιονιστές ζωγράφους και σκηνοθέτες ώς τον Τόμας Μαν, από τον Βάσσερμαν ώς τον Ρεμάρκ, όλη η αφρόκρεμα της γερμανικής κουλτούρας παίρνει το δρόμο της εξορίας, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στη νέα πνευματική «ελίτ» του ναζισμού. Ελάχιστα μεγάλα ονόματα παραμένουν, αν εξαιρέσουμε τον φιλόσοφο Μάρτιν Χάιντεγκερ, που έγινε πρύτανης στο πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ, και τον Ρίχαρντ Στράους, που η συνεργασία του με το καθεστώς υπήρξε άλλωστε βραχύβια.

Κι έτσι η «λαϊκή» κουλτούρα που πάσχισαν να διαδώσουν οι ιθύνοντες του ναζισμού περιορίζεται στις περιστασιακές δημιουργίες συγγραφέων δεύτερης κατηγορίας, όπως ο Χανς Φρίντριχ Μπλουνκ, ο Χέρμαν Κλάουντιους και ο Χανς Καρόσσα, μέτριων ζωγράφων όπως ο Κόνραντ Χόμμελ, ο Πάουλ Χέρμαν και ο Φριτς Έρλερ, ή γλυπτών που επιδίδονται στην απλή απομίμηση των προτύπων του Πολιτιστικού Επιμελητηρίου, όπως ο Κόλμπε, ο Κλιμς και ο Σάιμπε. Μέσα στη μονοτονία μιας τέχνης τόσο άκαμπτης και κομφορμιστικής ξεχωρίζουν κάπως τα γλυπτά του Τόρακ και κυρίως του Άρνο Μπρέκερ, κάποιοι πίνακες του Τσίγκλερ και του Πάντουα, και σειρά ολόκληρη από έργα που εντάσσονται περισσότερο στην τέχνη του designer παρά στη ζωγραφική ή τη γλυπτική. Όσο για την αρχιτεκτονική, μετά το κλείσιμο του Μπάουχαους υπέστη περισσότερο από κάθε άλλη τέχνη την ιδεολογική πίεση του καθεστώτος, που ευνόησε την καλλιέργεια ενός ψυχρού και βαρύγδουπου νεοκλασικού ύφους με κύριο εμπνευστή τον

Σπέερ, δημιουργό της νέας Καγκελαρίας, της πλατείας Ζέππελιν στη Νυρεμβέργη και άλλων μνημειακών σχεδίων για την ανάπλαση της πρωτεύουσας.

Πέρα από κάποιες πρωτότυπες παραγωγές που λανσάρει το Τίνγκστεττε, υπαίθριο θέατρο όπου παίζονται δημοφιλή έργα με τη συμμετοχή του κοινού, τα μόνα αυθεντικά πολιτιστικά προϊόντα με κάποια ποιότητα, από τεχνική βέβαια άποψη και άσχετα με το περιεχόμενό τους, ανήκουν στο χώρο του κινηματογράφου.

Μετά τη διοικητική και πολιτική παγίωση του ναζιστικού καθεστώτος, οι αρχές προχώρησαν σταδιακά στην αναδιάρθρωση της κινηματογραφικής βιομηχανίας, ακολουθώντας την πολιτική της μονοπωλιακής συγχώνευσης κατά τα πρότυπα της Ιταλίας. Μετά την αγορά της εταιρείας Tobis το 1933, το καθεστώς επωφελείται από τη σοβαρή οικονομική κρίση του γερμανικού κινηματογράφου προκειμένου να ενισχύσει τον έλεγχό του, ολοκληρώνοντας τα σχέδιά του με την ίδρυση της UFI (1942), στην οποία υπάγονται απευθείας οι περισσότερες κινηματογραφικές αίθουσες και το σύνολο της διανομής και των τεχνικών εγκαταστάσεων. Παράλληλα ο γερμανικός κινηματογράφος, προπάντων με τη δημιουργία των στούντιο του Μπάμπελσμπεργκ, προικίζεται με τον καλύτερο εξοπλισμό της Ευρώπης και το 1938 η κινηματογραφική παραγωγή του Ράιχ κατέχει τη δεύτερη θέση στον κόσμο μετά τις ΗΠΑ.

Αν και ο κινηματογράφος της ναζιστικής Γερμανίας λειτουργεί αυστηρά, όπως και στην Ιταλία, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, η επέμβαση των αρχών και ο έλεγχος της βιομηχανικής και καλλιτεχνικής του δραστηριότητας προχώρησαν περισσότερο απ' ό,τι στην Ιταλία. Μια και η διακηρυγμένη επιθυμία του καθεστώτος ήταν να καλλιεργήσει το συναισθηματισμό των μαζών, που έβρισκαν απροσπέλαστες τις αφηρημένες ιδέες, να τις πείσει περισσότερο παρά να τις επιμορφώσει, αξιοποιώντας μάλλον το συναίσθημα παρά τη λογική, έπρεπε να θέσει νέες βάσεις που συμβόλιζαν την οριστική ρήξη με κάθε εκδήλωση του υποτιθέμενου εκφυλισμού της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Συνιστώσες της καινούργιας αυτής ιδεολογίας ήταν ο εθνικισμός και ο ρατσισμός, κυρίαρχο θέμα εξάλλου της καθαρά «εθνικοσοσιαλιστκής» φιλμογραφίας.

Το μνημειώδες ύφος των περίφημων ντοκυμανταίρ μεγάλης διάρκειας του Τρίτου Ράιχ οφείλεται στη Λένι Ρίφενσταλ, την «ηγερία του Φύρερ», επίσημη σκηνοθέτρια του κόμματος στο Συνέδριο της Νυρεμβέργης. Στα 1933, ο *Θρίαμβος της πίστης* φέρνει κοντά στο κοινό τη μεγαλοπρέπεια και τις τελετουργίες μιας μεγάλης ναζιστικής συγκέντρωσης, όπου πρωτοεμφανίζονται μάλιστα τα Ες-Ες. Την επόμενη χρονιά η Ρίφενσταλ, αξιοποιώντας τα σπουδαία τεχνικά και οικονομικά μέσα που της διαθέτει το κράτος, δίνει με το *Θρίαμβο της θέλησης* την εντύπωση μιας ατμόσφαιρας γεμάτης αυθορμητισμό, ενώ κάθε λεπτομέρεια είναι στην πραγματικότητα προσχεδιασμένη και συντονισμένη για τις ανάγκες του γυρίσματος. Το 1936 η ταινία *Ολύμπια, γιορτή του αθλητισμού, γιορτή του κάλλους*, σκηνοθετική υπερπαραγωγή με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου, γνωρίζει παγκόσμια επιτυχία, αν και πλάι σε μερικές εξαίρετες

σκηνές, όπως ο μαραθώνιος ή η κούρσα των 100 μέτρων, όπου η νίκη του μαύρου Αμερικανού Τζέσσε Όουενς προκάλεσε όπως ξέρουμε την οργή του Φύρερ, η ταινία περιλαμβάνει και αποσπάσματα που εξυμνούν την «κυρίαρχη φυλή» και τη συγκρίνουν με τους ήρωες της αρχαιότητας, αγγίζοντας τα όρια του γελοίου.

Τις παραμονές του πολέμου ο ρατσισμός αρχίζει να εκδηλώνεται με βία και απανθρωπιά ώς τότε άγνωστη στον κόσμο της οθόνης, με ταινίες όπως *Ο αιώνιος Εβραίος* του Φ. Χίπλερ και κυρίως *Ο Εβραίος Συς*, που στα χρόνια του πολέμου έκανε το γύρο της κατεχόμενης Ευρώπης. Παράλληλα προβάλλεται σειρά ολόκληρη από πατριωτικές ταινίες, οι οποίες εκθειάζουν τους γνωστούς ή άγνωστους ήρωες που δημιούργησαν το γερμανικό κράτος, από τον Φρειδερίκο Β΄ ώς τον Βίσμαρκ, από τους πατριώτες που ξεσηκώνονταν ενάντια στον Ναπολέοντα ώς τους ανώνυμους μαχητές του Μεγάλου Πολέμου και τους «μάρτυρες» της εθνικοσοσιαλιστικής ιδέας.

Όπως και στην Ιταλία οι ψυχαγωγικές ταινίες, που έκαναν παγκοσμίως γνωστά μερικά από τα μεγάλα ονόματα του γερμανικού κινηματογράφου (Μαρίκα Ρεκ, Ζάρα Λεάντερ, Έμιλ Γιάννινγκς, Χανς Άλμπερς κ.ά.), ποσοτικά αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος της κινηματογραφικής παραγωγής. Στο όνομα όμως της καλλιέργειας «μαχητικού φρονήματος» (Wehrgesinnung), η πολιτική συνθηματολογία διαποτίζει ακόμη και τις πιο ανώδυνες κωμωδίες. Τέλος, τα επίκαιρα κατέχουν σημαντικότατη θέση στα προγράμματα προβολών, ιδιαίτερα στα χρόνια του πολέμου, όπου η διάρκειά τους φτάνει και τα τρία τέταρτα της ώρας. Οι τέσσερις εταιρείες κινηματογραφικών επικαίρων που υπήρχαν ώς το 1939 (UFA, Fox, Tobis, Deulig) συγχωνεύονται το 1940 σε μία και μοναδική, τα «Γερμανικά Επίκαιρα», που υπάγεται στον άμεσο έλεγχο του Γκαίμπελς και λογοκρίνεται από τον ίδιο τον Χίτλερ προσωπικά.

Στις 14 Νοεμβρίου 1938 ένα αντιεβραϊκό θέσπισμα που δημοσιεύεται στον *Völkischer Beobachter* απαγορεύει στους Εβραίους την είσοδο σε οποιαδήποτε γερμανική πολιτιστική εκδήλωση. Η αποχώρηση όσων στελέχωσαν ύστερα τις γερμανικές παροικίες του Παρισιού και του Χόλλυγουντ στάθηκε βαρύτατο πλήγμα για τον γερμανικό κινηματογράφο, αλλά τα στούντιο του Νοϊμπάμπελσμπεργκ εξακολουθούν παρ' όλα αυτά ν' αποτελούν έναν από τους κυριότερους πόλους της ευρωπαϊκής κινηματογραφίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΖΙΚΗ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Η μαζικοποίηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών δεν λειτούργησε μόνο ως μοχλός του ολοκληρωτισμού, αλλά επηρέασε ομοιόμορφα και την κοινωνική συμπεριφορά, καθώς η εξάπλωση των μεγαλουπόλεων και της μαζικής κατανάλωσης και η διάδοση του τύπου, του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου προωθούσαν σταδιακά την εξομοίωση των ανθρώπων σε προτιμήσεις και τρόπο ζωής.

Πάμπολλοι διανοούμενοι και ηθικολόγοι του Μεσοπολέμου εκφράζουν ανησυχία γι' αυτή την απειλή κι επισημαίνουν τους κινδύνους που διατρέχει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός από τον υποβιβασμό του ατόμου σε «ρομπότ». Ο Γάλλος Ζωρζ Ντυαμέλ περιγράφει με ακρίβεια και φρίκη τον «βιομηχανικό θάνατο» όπως τον γνώρισε στα σφαγεία του Σικάγου, σύμβολο μιας Αμερικής που η εξέλιξή της προδιαγράφει το μέλλον της γηραιάς ηπείρου. Ο Ισπανός Ορτέγα υ Γκασσέτ περιγράφει στην *Εξέγερση των μαζών* / *La Rebeliòn de las Masas* (1930) τη συντριβή του ατόμου από το ανώνυμο σύνολο. Ο Βρετανός Άλντους Χάξλεϋ στον *Θαυμαστό καινούργιο κόσμο* / *Brave New World* (1930) φαντάζεται ένα μέλλον όπου όλα έχουν ισοπεδωθεί και οι μάζες χειραγωγούνται απόλυτα. Τέτοια μοτίβα θα βρουν παγκόσμια απήχηση χάρη σε ιδιοφυείς σκηνοθέτες όπως ο Γερμανός Φριτς Λανγκ (*Μητρόπολη*, 1926) ή ο Τσάρλυ Τσάπλιν (*Μοντέρνοι καιροί*, 1936).

Όμως οι μάζες του πληθυσμού έχουν τόσα άμεσα προβλήματα να λύσουν, τέτοια δίψα να γευτούν έστω και λίγο τις χαρές και τις ανέσεις που ώς τότε αποτελούσαν προνόμιο λίγων ευκατάστατων και τώρα είχαν γίνει κτήμα τους χάρη στη σύγχρονη βιομηχανία, κι έχουν τόσο καλά συνειδητοποιήσει τις απειλές που τους φέρνει το μέλλον, ώστε δεν διστάζουν όποτε μπορούν να επωφελούνται από την ψυχαγωγία που τους προσφέρεται.

Ανάμεσα στην κουλτούρα της ελίτ που απευθύνεται σε λίγους προνομιούχους, όσους δηλαδή διαθέτουν χρόνο, πνευματικά εφόδια και οικονομικά μέσα τέτοια ώστε να συχνάζουν στα θέατρα, τις γκαλερί και τις συναυλίες, να κάνουν μεγάλα και πολυδάπανα ταξίδια στο εξωτερικό και να πλουτίζουν το πνεύμα και την ευαισθησία τους με λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές δημιουργίες, είτε σύγχρονες είτε κλασικές, και στην παραδοσιακή λαϊκή κουλτούρα (ιδιαίτερα της υπαίθρου), που τείνει να εξαφανιστεί ή να μετατραπεί σε «φολκλόρ» συντηρούμενο κατ' επίφαση, αναπτύσσεται μια μαζική κουλτούρα που αντλεί από τον σκανδαλοθηρικό τύπο, τα εικονογραφημένα περιοδικά, τα νεανικά αμερικανόφερτα «κόμικς», τις ραδιοφωνικές εκπομπές ποικίλης ύλης κ.λπ. Η ελαφρά μουσική, η οπερέττα και κυρίως το τραγούδι, που πριν από τον πόλεμο συντηρούσε με μεγάλη επιτυχία τα «καφωδεία» πολλών ευρωπαϊκών χωρών, βρίσκουν τώρα στα ερτζιανά τον τρόπο να ακουστούν σε όλα τα σημεία της ηπείρου.

Δυο μαζικές εκδηλώσεις παίζουν ρόλο αποφασιστικό και υπογραμμίζουν τη στροφή της εποχής προς την ομαδική ψυχαγωγία. Πρώτα πρώτα ο αθλητισμός, που όπως είδαμε αποτελούσε μέχρι τον πόλεμο ασχολία των εκλεκτών, τώρα γίνεται προσιτός στο μεγάλο κοινό, είτε ως πρακτική εξάσκηση σε κάποιο σπορ είτε ως μαζικό θέαμα με μεγάλη διάδοση χάρη στον τύπο και το ραδιόφωνο. Τυπική περίπτωση αποτελεί η ποδηλασία με δυο κυρίαρχες διεθνείς εκδηλώσεις, το «Γύρο της Γαλλίας» και το «Γύρο της Ιταλίας», όπου συμμετέχουν τα ευρωπαϊκά αστέρια του ποδηλάτου (οι Γάλλοι Βιεττό, Μάνιε και Λεντύκ, οι Βέλγοι Μαές και Σιέρ, οι Ιταλοί Μποτέκια και Μπαρτάλι κ.ά.), και με τις δημοφιλείς «εξαήμερες ποδηλατοδρομίες» του Παρισιού, του Λονδίνου, του Βερολίνου ή των

Βρυξελλών, οι οποίες συγκεντρώνουν μέχρι και 25.000 θεατές κάθε βράδυ. Παρόμοια συμβαίνουν στην πυγμαχία και το ποδόσφαιρο.

Η πυγμαχία χαρίζει στους οπαδούς της μεγάλες στιγμές, όπως τον «αγώνα του αιώνα» (2 Ιουλίου 1921), όπου συγκρούστηκαν για τον τίτλο του παγκόσμιου πρωταθλητή όλων των κατηγοριών ο Γάλλος Καρπαντιέ και ο Αμερικανός Ντέμπσεϋ. Τα κυριότερα έντυπα συναγωνίζονται σε εφευρετικότητα και σε τεχνάσματα, προκειμένου να αναγγείλουν πρώτα το αποτέλεσμα στο κοινό που συνωστίζεται μπροστά στις βιτρίνες τους. Αλλά την πρωτιά την παίρνει το ραδιόφωνο, που μπορεί και μεταδίδει απευθείας τα νέα (ο Ντέμπσεϋ κερδίζει στον τέταρτο γύρο).

Το ποδόσφαιρο γίνεται κι αυτό ένα δημοφιλέστατο σπορ με όλο και περισσότερους φίλους σε ολόκληρη την Ευρώπη (ο αντίπαλός του, το ράγκμπυ, διαθέτει κοινό πιο περιορισμένο γεωγραφικά και κοινωνικά) και αποτελεί το κατ' εξοχήν αθλητικό θέαμα, με τις διάσημες ομάδες όπως η αγγλική Άρσεναλ ή οι ιταλικές Τορίνο, Γιουβέντους και Μίλαν, ή με τους επαγγελματίες αστέρες του, που λατρεύονται από το κοινό και πληρώνονται με αστρονομικά ποσά. Ήδη το κύπελλο «Ζυλ Ριμέ», που απονέμεται στην καλύτερη ομάδα του κόσμου, διεκδικείται με πείσμα κάθε τέσσερα χρόνια από Λατινοαμερικανούς και Ευρωπαίους.

Τέλος οι μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, με εξαίρεση το Λος Άντζελες που φιλοξένησε το 1932 τους αγώνες της 10ης Ολυμπιάδας, είναι αυτές που αναλαμβάνουν ανά τετραετία την οργάνωση αυτού του παγκόσμιου αθλητικού θεσμού: το 1920 η Αμβέρσα, απ' όπου αποκλείονται οι ηττημένοι του πολέμου και οι εκπρόσωποι της ΕΣΣΔ· το 1924 το Παρίσι, όπου συμμετέχουν 44 χώρες και πάνω από 3.000 διαγωνιζόμενοι· το 1928 το Άμστερνταμ (παρ' όλες τις αντιρρήσεις της βασίλισσας Βιλελμίνης, η οποία θεώρησε τους αγώνες «παγανιστική τελετή»), όπου θριάμβευσαν κυρίως αθλητές από τη βόρεια Ευρώπη (Σουηδία, Φινλανδία, Δανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία)· το 1936 το Βερολίνο, με φόντο τις ρατσιστικές διακρίσεις, το αποτυχημένο μποϋκοτάζ και τις ναζιστικές τυμπανοκρουσίες.

Όμως το κύριο μέσο μαζικής ψυχαγωγίας στα χρόνια του Μεσοπολέμου παραμένει ο κινηματογράφος. Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο γαλλικός κινηματογράφος κατείχε δεσπόζουσα θέση στην παγκόσμια αγορά. Αλλά μετά το 1915 βρέθηκε αντιμέτωπος με τον αμείλικτο συναγωνισμό των χολλυγουντιανών παραγωγών. Η εισβολή του ομιλούντος κινηματογράφου (1927), που απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερα οικονομικά μέσα, επέτεινε αυτές τις τάσεις και όπως είδαμε οδήγησε σε συγχωνεύσεις που κυρίως ευνοούσαν την αμερικανική και τη γερμανική κινηματογραφική βιομηχανία. Πολύ πριν απ' την άνοδο του ναζισμού και τις χιτλερικές πιέσεις που προκάλεσαν τη μαζική μετανάστευση των κινηματογραφιστών, η Αμερική κατάφερνε να μαγνητίσει αρκετούς ταλαντούχους σκηνοθέτες και ηθοποιούς – τον Άγγλο Τσάρλυ Τσάπλιν, τους Γερμανούς Λιούμπιτς, φον Στέρνμπεργκ και φον Στροχάιμ, τον Δανό Καρλ Ντράγιερ, τον Σουηδό Σιέστρομ και τη «θεϊκή» συμπατριώτισσά του Γκρέτα Γκάρμπο κ.ά.

Αν ο γερμανικός εξπρεσιονισμός και η σοβιετική σχολή κυριαρχούν με την ποιότητα και την πρωτοτυπία τους στον κινηματογραφικό χώρο της δεκαετίας του 1920 και αν οι βρετανικές, σουηδικές, δανέζικες και ιταλικές παραγωγές κατέχουν πάντα σημαντική θέση στην ευρωπαϊκή φιλμογραφία, κατά την επόμενη δεκαετία ο γαλλικός κινηματογράφος παίρνει αναμφισβήτητα το προβάδισμα από άποψη ποιότητας. Κινηματογράφος ψυχαγωγικός με ανάλαφρες κωμωδίες ή μεγάλες πολεμικές υπερπαραγωγές, κινηματογράφος με κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο και με ταινίες όπως *Η 14η Ιουλίου* ή *Η δική μας ελευθερία* του Ρενέ Κλαιρ, *Η Μασσαλιώτιδα, Τόνι* και *Η μεγάλη χίμαιρα* του Ζαν Ρενουάρ, και ακόμα κινηματογράφος «νουάρ», που αποδίδει το κλίμα της κρίσης με ταινίες σαν τις *Πεπέ Λε Μοκό* του Ζυλιέν Ντυβιβιέ, *Η αποβάθρα της ομίχλης* και το *Ξενοδοχείο του Βορρά* του Μαρσέλ Καρνέ (σε σενάριο Ζακ Πρεβέρ βασισμένο σ' ένα μυθιστόρημα του Πιέρ Μακ Ορλάν), *Ο κανόνας του παιχνιδιού* του Ρενουάρ κ.ά.

Στα δύο τελευταία χρόνια πριν από τον πόλεμο ένα κλίμα πολεμικής ετοιμότητας διακατέχει λίγο-πολύ τη μαζική αυτή κουλτούρα· εξαπλώνεται αργά και σταδιακά στις δημοκρατικές χώρες και πολύ πιο κυριαρχικά στις δικτατορίες. Στα μιλιταριστικά προϊόντα του ναζιστικού και φασιστικού κινηματογράφου (*Χάλκινοι φρουροί* του Μαρτσελλίνι, *Λουτσιάνο Σέρρα, πιλότος* του Αλεσσαντρίνι, *Η λεγεώνα του Κόνδορα* του Καρλ Ρίττερ), δίνουν την απάντηση ο *Αλέξανδρος Νέφσκι* του Αϊζενστάιν (1938) και οι γαλλικές παραγωγές που εξυμνούν τα κατορθώματα του αποικιακού στρατού (*Λα Μπαντέρα* του Ντυβιβιέ το 1935 και *Οι τρεις από το Σαιν-Συρ*). Στη Γαλλία, μαζί με το τραγούδι *Όλα πάνε καλά, κυρία Μαρκησία*, αντηχεί επίσης *Ο λεγεωνάριος* και το *Ανέμισε, μικρή μου σημαιούλα*. Στον απόηχο αυτών των «πολιτιστικών» μικροσυμβάντων, οι δημοσκοπήσεις που εμφανίζονται τώρα στη Γαλλία και την Αγγλία δείχνουν καθαρά πως η πλειονότητα των κατοίκων των δύο αυτών χωρών θεωρεί τον πόλεμο σχεδόν αναπόφευκτο και πιστεύει ότι μετά τη διάψευση των ελπίδων του Μονάχου πρέπει να συμβιβαστούν μ' αυτή την προοπτική, αν δεν υπάρχει άλλος τρόπος να σταματήσουν τον Χίτλερ. Η «ανάπαυλα» του 1936 θα πάρει σύντομα τέλος και τα «τρελά χρόνια» γρήγορα γίνονται μυθοποιημένη ανάμνηση. Την κατήφεια των gloomy thirties (της ζοφερής δεκαετίας του '30) διαδέχεται στην Ευρώπη ο Γολγοθάς της πολύχρονης αιματοχυσίας.

Μέρος δεύτερο

1945-1992

ΑΠΟ ΤΗ ΓΙΑΛΤΑ ΩΣ ΤΗΝ ΕΝΙΑΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

1945-1956
Η Ευρώπη στον «ψυχρό πόλεμο»

• Την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ευρώπη παρουσιάζει εικόνα πλήρους κατάπτωσης. Μπορεί στη διάσκεψη της Γιάλτας να μην έγινε το «μοίρασμα του κόσμου», όμως ο συσχετισμός των δυνάμεων καταλήγει στη διαίρεση μιας ηπείρου εντελώς εξουθενωμένης. Οι ανθρώπινες απώλειες, οι υλικές καταστροφές, η πτώση της παραγωγής, η νομισματική κατάρρευση, η ηθική κρίση που απορρέει από το μακελειό του πολέμου και της γενοκτονίας, έχουν ανατρέψει τις αξίες και τα θεμέλια της ισχύος της.

• Στις δύσκολες αυτές στιγμές, οι δύο Ευρώπες χωρίζονται βαθμιαία μεταξύ τους με το χάσμα του ψυχρού πολέμου. Φοβούμενες τον σοβιετικό επεκτατισμό, οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες στρέφονται στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες τους προσφέρουν οικονομική ενίσχυση με το σχέδιο Μάρσαλ και στρατιωτική προστασία με την υπογραφή του Βορειοατλαντικού Συμφώνου. Συγχρόνως, οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης που βρίσκονται υπό την κατοχή του Κόκκινου Στρατού μετατρέπονται από πολιτική και οικονομική άποψη σε απλούς δορυφόρους της Σοβιετικής Ένωσης. Με την ενθάρρυνση της Κομινφόρμ οι κομμουνιστές της δυτικής Ευρώπης περνούν πολιτικά στην επίθεση, πράγμα που τους κοστίζει τον αποκλεισμό από τη διακυβέρνηση των χωρών τους. Μετά το «πραξικόπημα της Πράγας» και τον αποκλεισμό του Βερολίνου (1948), η Ευρώπη γίνεται το κατ' εξοχήν θέατρο του ψυχρού πολέμου.

• Με το ξέσπασμα του πολέμου της Κορέας (1950) εντείνεται ο ανταγωνισμός των δύο συνασπισμών. Στη Δύση η αντικομμουνιστική ψύχωση οδηγεί σ' ένα «κυνήγι μαγισσών», ενώ το αντιαποικιακό κίνημα, που έχει την υποστήριξη Σοβιετικών και Κινέζων, θεωρείται ως έκφραση της κομμουνιστικής επιθετικότητας. Στην ΕΣΣΔ οι μαζικές

εκκαθαρίσεις και η «μονολιθικότητα» δίνουν τον τόνο, καθώς ο Στάλιν φοβάται τη διάδοση της γιουγκοσλαβικής ανταρσίας. Για να αποφύγει τον κομμουνιστικό κίνδυνο, η δυτική Ευρώπη, με εμπνευστή τον Ζαν Μοννέ, ρίχνει τα θεμέλια της ενοποίησής της.

- ***Ο θάνατος του Στάλιν και η ειρήνευση στην Κορέα (1953) εγκαινιάζουν μία περίοδο «ξεπαγώματος» που ο Χρουστσώφ θα χαρακτηρίσει «ειρηνική συνύπαρξη». Οι συμφωνίες της Γενεύης για την Ινδοκίνα (1954), η συμφιλίωση των Σοβιετικών με τον Τίτο, η αυστριακή συνθήκη (1955), οι συμφωνίες για το Σάαρ και την Τεργέστη μαρτυρούν την επανάληψη του διαλόγου και την απομάκρυνση της άμεσης πολεμικής απειλής.***

Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η επεκτατική πολιτική των φασιστικών καθεστώτων κι έπειτα οι ναζιστικές θηριωδίες γέννησαν σε μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας –Ευρωπαίους και μη– μια αίσθηση αλληλεγγύης απέναντι στην κοινή απειλή. Η συμμαχία που διαμορφώθηκε μετά το 1941 ανάμεσα σε πολιτικά και κοινωνικά καθεστώτα τόσο ανόμοια μεταξύ τους, όσο ήταν η ΕΣΣΔ και οι δημοκρατίες της Δύσης, έμοιαζε να δηλώνει πως οι αντίπαλοι του Άξονα, συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο που συνιστούσε ο χιτλερισμός για τον πολιτισμένο κόσμο, ήταν πρόθυμοι να βάλουν κατά μέρος τις ιδεολογικές αποκλίσεις και τον ανταγωνισμό των συμφερόντων τους και να συμπήξουν μια βιώσιμη ειρήνη, χωρίς να επιβουλεύονται πια ο ένας τον άλλο και χωρίς να επιζητούν να διαδεχθούν στην ηγεμονία το ηττημένο Ράιχ.

Από τα τέλη του 1943 η ήττα της ναζιστικής Γερμανίας έμοιαζε πλέον σχεδόν εξασφαλισμένη, και οι τρεις ηγετικές δυνάμεις του αντιχιτλερικού στρατοπέδου στράφηκαν στο ζήτημα της μελλοντικής τους συνεργασίας, επιδιώκοντας πια όχι μόνο να κερδίσουν τον πόλεμο με τον συντομότερο και αποτελεσματικότερο τρόπο, αλλά να μεθοδεύσουν και την ειρήνη. Το θέμα ήταν ζωτικό· επηρέαζε άμεσα το μέλλον και την ασφάλεια του καθενός τους, συνδεόταν στενά με τη μοίρα της ηπείρου που φιλοξένησε το επίκεντρο του κυκλώνα, και γι' αυτό ο μεταπολεμικός διακανονισμός δεν έπρεπε να βασιστεί σε αυτοσχέδιες και τυχαίες διευθετήσεις. Τέτοιο ήταν το πλαίσιο των διεθνών συσκέψεων που οργάνωσαν μεταξύ τους οι μεγάλοι Σύμμαχοι. Στη διάσκεψη της Τεχεράνης (28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1943), όπου μετείχαν οι Ρούσβελτ, Τσώρτσιλ και Στάλιν, ανταλλάχθηκαν σημαντικές απόψεις για τα μεταπολεμικά ζητήματα.

Η ΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΓΙΑΛΤΑΣ

Όμως η μοίρα της απελευθερωμένης Ευρώπης παίχτηκε κυρίως τον Φεβρουάριο του 1945 στη Γιάλτα της Κριμαίας. Όχι πως ο τρεις μεγάλοι, ό-

πως θα το ήθελε ο χιλιοειπωμένος «μύθος» που περιέβαλε αργότερα τη συνάντηση της Γιάλτας, συμφώνησαν ρητά να μοιράσουν μεταξύ τους την Ευρώπη και τον κόσμο. Τη στιγμή αυτή το παιχνίδι παιζόταν ουσιαστικά στο πεδίο της μάχης και οι Δυτικοί δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να προσπαθήσουν να αποσπάσουν από τον Στάλιν την επίσημη αναγνώριση της κυριαρχίας και των δικαιωμάτων των «απελευθερωμένων λαών», αν δεν ήθελαν να του κηρύξουν πόλεμο, πράγμα αδιανόητο μετά από σχεδόν έξι χρόνια φονικού αλληλοσπαραγμού.

Η έννοια της «μοιρασιάς» δεν ήταν βεβαίως ολότελα ξένη στους συμμετέχοντες. Το 1939-1940 ο Στάλιν δεν είχε διστάσει να διαπραγματευθεί με τον Χίτλερ την «αποκατάσταση» της σοβιετικής κυριαρχίας στα σύνορα του 1917, και τα πρώτα χρόνια του πολέμου είχε προτείνει τουλάχιστον δύο φορές στους συμμάχους του να χωρίσουν από κοινού την Ευρώπη σε ζώνες επιρροής. Βρετανοί και Αμερικανοί επέμεναν να αρνούνται.

Ωστόσο, τον Οκτώβριο του 1944 ο Τσώρτσιλ βρέθηκε στη Μόσχα και εκεί κατέστρωσε πρόχειρα με τον Στάλιν μια συμφωνία τελείως αόριστη, που καθόριζε τις «ζώνες επιρροής» των δύο χωρών στα Βαλκάνια: η ΕΣΣΔ θα κυριαρχούσε κατά 90% στη Ρουμανία και κατά 80% στη Βουλγαρία και την Ουγγαρία, η Μεγάλη Βρετανία κατά 90% στην Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία θα «μοιραζόταν» στη μέση. Με την πράξη του αυτή ο Βρετανός πρωθυπουργός ζητούσε να προλάβει τα χειρότερα. Αντιμέτωπος με μία Σοβιετική Ένωση που από το καλοκαίρι του 1944 είχε απλώσει τα στρατεύματά της σε όλη την ανατολική Ευρώπη, απ' όπου ήταν φανερό ότι μονάχα με τη θέλησή της θα μπορούσε να αποσυρθεί, ο Τσώρτσιλ δεν είχε άλλη διέξοδο παρά το πάγωμα των εξελίξεων ώστε να εξασφαλίσει για την ώρα την ειρήνευση της περιοχής. Από την πλευρά του ο Ρούσβελτ πίστευε στη δυνατότητα μιας έντιμης συμφωνίας με τον άρχοντα του Κρεμλίνου και το μόνο που τον ένοιαζε ώς τότε ήταν να κερδίσει τον πόλεμο. Απέρριπτε επομένως την αγγλορωσική συμφωνία, όσο συγκεχυμένη κι αν ήταν, και αρνιόταν να επικυρώσει κάθε σχέδιο ευρωπαϊκής ανάπλασης που θα προκαταλάμβανε τις αποφάσεις της μελλοντικής ειρηνευτικής συνδιάσκεψης. Συμβιβαζόταν ωστόσο με την ικανοποίηση των σοβιετικών απαιτήσεων στην Άπω Ανατολή και το διαμελισμό της Γερμανίας, με αντάλλαγμα την υποχώρηση των Σοβιετικών στα ζητήματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και ιδίως την υπόσχεση του Στάλιν να κηρύξει στην Ιαπωνία τον πόλεμο δύο ή τρεις μήνες μετά τη γερμανική συνθηκολόγηση.

Αυτές ήταν οι θέσεις των τριών μεγάλων όταν άρχισε η διάσκεψή τους στην Κριμαία. Πίσω τους, η εξέλιξη των επιχειρήσεων ευνοούσε ξεκάθαρα τις σοβιετικές θέσεις. Οι στρατιές του Ζούκωφ και του Κόνιεφ είχαν φτάσει στον Όντερ, ούτε ογδόντα χιλιόμετρα από το Βερολίνο, ενώ η αποτυχία της αερομεταφερόμενης επιχείρησης που θα επέτρεπε στον Μοντγκόμερυ να διαβεί τον Ρήνο στις αρχές του φθινοπώρου και κατόπιν η αντεπίθεση που εξαπέλυσε κατά τα μέσα Δεκεμβρίου ο φον Ρούνστετ στις Αρδέννες ανάγκασαν τους Δυτικούς συμμάχους να χρονοτριβήσουν σε εδάφη απρόσφορα για επελάσεις αρμάτων, στερώ-

ντας τους την ελπίδα να διαβούν τον Ρήνο πριν από τον Μάρτιο. Οι Ρώσοι το ήξεραν κι έσπευσαν να εντείνουν τις απαιτήσεις τους· άλλωστε, καθώς τα πυρηνικά όπλα δεν ήταν ακόμη σε επιχειρησιακή ετοιμότητα, κανείς δεν περίμενε μια εύκολη και γρήγορη συμμαχική νίκη στο μέτωπο του Ειρηνικού.

Η έλλειψη στρατηγικής ισορροπίας, συνδυασμένη με κάποια αφέλεια του Ρούσβελτ, έκανε τη διάσκεψη ν' αφήσει στην ουσία ακαθόριστο, στο βαθμό που δεν υπήρξε «μοιρασιά», το μελλοντικό καθεστώς της Ευρώπης και να ρυθμίσει μόνο, πέρα από τα ζητήματα της λειτουργίας του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ και της σοβιετικής συμμετοχής στον πόλεμο κατά της Ιαπωνίας, την τύχη της Γερμανίας και της Πολωνίας ώς τη συνομολόγηση της ειρήνης. Η πρώτη δεν θα διαμελιζόταν ούτε θα μετατρεπόταν σε χώρα καθαρά αγροτική, όπως προέβλεψε για κάποιο διάστημα το αμερικανικό σχέδιο Μοργκεντάου, αλλά μετά τον αφοπλισμό της θα χωριζόταν σε τέσσερις ζώνες κατοχής (η μία θα δινόταν στους Γάλλους κατά ρητή απαίτηση του Τσώρτσιλ), θα πλήρωνε βαριές πολεμικές επανορθώσεις (20 δισεκατομμύρια δολάρια μόνο στην ΕΣΣΔ), θα διευθυνόταν από ένα «διασυμμαχικό συμβούλιο ελέγχου» και θα έχανε μερικά από τα ανατολικά της εδάφη: η ΕΣΣΔ θα προσαρτούσε την ανατολική Πρωσία και η Πολωνία θα έπαιρνε μέρος της Πομερανίας και της Πρωσίας. Έτσι, τα εδάφη της Πολωνίας μετατοπίζονταν δυτικότερα, αφού το ανατολικό της σύνορο θα ταυτιζόταν πάνω-κάτω με τη «γραμμή Κώρζον», σύμφωνα με τις προτάσεις που είχαν υποβληθεί με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και η συνακόλουθη εκχώρηση εκτάσεων στη Ρωσία θ' αντισταθμιζόταν από προσαρτήσεις εδαφών της Γερμανίας. Μέχρι την οριστική υπογραφή της ειρήνης, συμφωνήθηκε οι Πολωνοί να αναλάβουν τη διοίκηση των εδαφών που βρίσκονταν ανατολικά των ποταμών Όντερ και Νάισσε, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ολόκληρη η ζώνη θα γινόταν μέρος της ανασυγκροτημένης Πολωνίας, όπως ήθελαν οι Πολωνοί και καταγινόταν ο Στάλιν να πείσει τους συνομιλητές του.

Όσο για την κυβέρνηση που θα αναλάμβανε τις τύχες της Πολωνίας, προέκυψε τελικά ένας συμβιβασμός, σύμφωνα με τον οποίο η έντονα φιλοσοβιετική «Επιτροπή του Λούμπλιν», που είχαν εγκαταστήσει οι Ρώσοι, θα δεχόταν στους κόλπους της κάποια μέλη της κυβέρνησης που ήταν εξόριστη στο Λονδίνο από το 1939. Έτσι ο Στάλιν, που θεωρούσε την Πολωνία ακρογωνιαίο λίθο της σοβιετικής ασφάλειας, γινόταν ο επιδιαιτητής των πολιτικών εξελίξεων της χώρας, από την οποία είχε προσπαθήσει να εξαλείψει, πρώτα στο Κατύν και ύστερα με την απροθυμία του να βοηθήσει την εξέγερση της Βαρσοβίας, κάθε εστία αντίδρασης στην πολιτική του. Για να πάρει την άδεια των δύο εταίρων του, ο Στάλιν δέχθηκε ομολογουμένως να προσυπογράψει μια «διακήρυξη για την ελευθερωμένη Ευρώπη» που βεβαίωνε ότι οι τρεις μεγάλοι αναγνώριζαν το «δικαίωμα κάθε λαού να διαλέγει τη μορφή της διακυβέρνησής του» και δεσμεύονταν «να συστήσουν προσωρινές κυβερνητικές αρχές με ευρεία αντιπροσώπευση όλων των δημοκρατικών στοιχείων» των τοπικών πληθυσμών, οι οποίες

«θα επιχειρήσουν το νωρίτερο δυνατό, μέσω ελεύθερων εκλογών, την ανάδειξη κυβερνήσεων που θα εκφράζουν τη θέληση των λαών τους».

Οι αγαθές προθέσεις που διατυμπανίζονταν σ' αυτό το κείμενο εξανεμίστηκαν με τα πρώτα συμπτώματα του ψυχρού πολέμου· τόσο που για μεγάλη μερίδα των Δυτικών η Γιάλτα έγινε γρήγορα σύμβολο της διπροσωπίας και του διεθνούς διπλωματικού παζαρέματος. Παντού και ιδιαίτερα στη Γαλλία, στους κόλπους της γκωλικής αμφισβήτησης (ο ηγέτης της ελεύθερης Γαλλίας, καθώς δεν προσκλήθηκε στην Κριμαία, κατάγγειλε αμέσως τον ηγεμονικό χαρακτήρα της διάσκεψης), καλλιεργήθηκε ο μύθος μιας κυνικής «μοιρασιάς» του κόσμου και της Ευρώπης από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις της στιγμής εκείνης.

Αν το 1945 υπήρξε κάποια «μοιρασιά», είναι, επαναλαμβάνουμε, μια μοιρασιά που προέκυπτε από τα πράγματα, όπως αποτυπώνονταν στο χάρτη του πολέμου. Στη συνάντησή του με τον Στάλιν τον Οκτώβριο του 1944, ο Τσώρτσιλ συζητούσε ήδη με όρους αμοιβαίων εγγυήσεων και επιτόπιου συσχετισμού δυνάμεων και όχι μιας μόνιμης διανομής της Ευρώπης. Και αν ο Ρούσβελτ τον άφησε να το κάνει, ο ίδιος δεν ανέλαβε προσωπικά καμία δέσμευση, θέλοντας να εξασφαλίσει ελευθερία κινήσεων την ώρα της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης. Δεν άλλαξε την τακτική αυτή ούτε πριν ούτε μετά ούτε στη διάρκεια της διάσκεψης, προτιμώντας να δεσμεύσει τον Σοβιετικό ομόλογό του με αόριστες διακηρύξεις αρχών, τις οποίες θα μπορούσε έτσι κι αλλιώς να αντιτάξει στις κατοπινές του ενέργειες (όπως έκανε και ο διάδοχός του ο Τρούμαν), παρά να διεκδικήσει βήμα βήμα τη μακροπρόθεσμη ανακατανομή των ισορροπιών.

Υποκρισία; Η «διακήρυξη για την απελευθερωμένη Ευρώπη», είπαν, ήταν μόνο ένα προπέτασμα καπνού, με σκοπό να πειστεί η διεθνής κοινή γνώμη για την εντιμότητα των αποφάσεων της διάσκεψης, που στην ουσία νομιμοποιούσε τα παζάρια του Τσώρτσιλ. Υπερβολική ευπιστία του Αμερικανού προέδρου, που υπερεκτίμησε τη μελλοντική βαρύτητα των διεθνών οργανισμών, πόνταρε απερίσκεπτα στο προσωπικό του χάρισμα και κυρίως πίστεψε αφελώς απλοϊκά στην καλή προαίρεση των Ρώσων; Λίγο απ' όλα ίσως, αλλά κυρίως μια σωστή εκτίμηση των περιστάσεων, που ευνοούσαν, το ξαναλέμε, την πλευρά των Ρώσων. Τι απ' όσα κέρδισαν στη Γιάλτα δεν το είχαν ήδη πάρει με τη δύναμη των όπλων; Ποιος θα τους ανάγκαζε, στις αρχές του 1945, να αποχωρήσουν από τα εδάφη που έμεναν άδεια μετά την πανωλεθρία του Άξονα – χωρίς να διασπάσει μια συμμαχία που ακόμη δεν είχε δαμάσει τον κύριο εχθρό της, χωρίς να διακινδυνεύσει τη μεταστροφή των συμμαχιών και το ενδεχόμενο χωριστής ειρήνης ή, ακόμη χειρότερα, μιας δεύτερης ένοπλης σύρραξης (κάτι που κανείς δεν ήθελε να σκέφτεται, και πρώτα πρώτα οι Αμερικανοί); Ας ξεχάσουμε λοιπόν τη «μοιρασιά του κόσμου» ή της Ευρώπης, με τη στερεότυπη έννοια που έδωσε στον όρο, ιδίως στη Γαλλία, μια ολόκληρη ψυχροπολεμική φιλολογία. Ας ξεχάσουμε το «ξεπούλημα», το «διπλωματικό Βατερλώ» ή την «προδοσία» που απέδωσαν στον Ρούσβελτ και τους συνεργάτες του μετά το θάνατό του και για δέκα χρόνια αργότερα οι αντίπαλοι του δημοκρατικού προέδρου στην ίδια του τη χώρα, για λόγους που δεν

σχετίζονται όλοι με την εξέλιξη των διεθνών περιστάσεων. Η Αμερική του Τρούμαν, κάτοχος του μόνου πυρηνικού οπλοστασίου στον κόσμο, δεν κατάφερε καθόλου να κουνήσει από τη θέση του τον νέο τσάρο του Κρεμλίνου. Πώς θα μπορούσε ο Ρούσβελτ, πολεμώντας ακόμη με δύο επίφοβους αντιπάλους, ο ένας από τους οποίους μάλιστα διατηρούσε τις δυνάμεις του ακέραιες, να πάρει από τα χέρια του Στάλιν όσα είχε αποσπάσει με τη δύναμη των όπλων;

Το τραγικό λάθος (αν πράγματι υπήρξε) δεν σημειώθηκε στη Γιάλτα αλλά πολύ νωρίτερα, όταν καθυστέρησε το άνοιγμα του δεύτερου μετώπου στη Δύση· και υπόλογη γι' αυτό είναι η «περιφερειακή» στρατηγική του Τσώρτσιλ, ίσως και ο ανομολόγητος στόχος του να εξαντλήσει τους Ρώσους όσο θα απασχολούνταν στην ανάκτηση των εδαφών τους. Η ξαφνική προέλαση των Σοβιετικών στα Βαλκάνια ήταν από πολλές απόψεις μια έκπληξη. Στη Γιάλτα οι Δυτικοί προσπάθησαν απλώς να περιορίσουν τις συνέπειές της. Αν δεν το κατάφεραν, η αιτία δεν βρίσκεται τόσο στις συμφωνίες που υπέγραψαν όσο στο γεγονός ότι ο Στάλιν δεν τις εφάρμοσε, στο πλαίσιο ενός μάλλον αναπότρεπτου διαχωρισμού της Ευρώπης σε δύο ανταγωνιστικά στρατόπεδα.

Η ΡΗΜΑΓΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ

Άλλωστε τι απέμενε να μοιραστεί στην Ευρώπη του 1945 πέρα απ' τα λείψανα του παλιού μεγαλείου της; Αν και η σύρραξη εξαπλώθηκε και σε άλλες ηπείρους, ιδιαίτερα στην Ασία όπου κράτησε και περισσότερο καιρό, οι βαρύτερες θυσίες αναλογούν και πάλι στην ευρωπαϊκή χερσόνησο. Στον τομέα των ανθρώπινων ζωών, τουλάχιστον 35 από τους 50 εκατομμύρια νεκρούς και αγνοουμένους της φονικής αναμέτρησης ήταν Ευρωπαίοι – τέσσερις φορές περισσότεροι απ' ό,τι το 1914-1918. Εκτός από τους νεκρούς στρατιώτες, υπάρχουν οι άμαχοι που έπεσαν θύματα συμπλοκών ή αεροπορικών βομβαρδισμών (στο βομβαρδισμό της Δρέσδης, τον Φεβρουάριο του 1945, σκοτώθηκαν πάνω από 100.000 άτομα) ή εξοντώθηκαν συστηματικά από τα Ες-Ες στις κατεχόμενες περιοχές και στα «στρατόπεδα του θανάτου» ή πέθαναν από τον υποσιτισμό και τις αρρώστιες που συνεπέφερε. Μονάχα η Σοβιετική Ένωση έχασε 20 εκατομμύρια ανθρώπους, ήτοι το 10% του πληθυσμού της, από τους οποίους οι μισοί ήταν άμαχοι. Ανάλογο ήταν το ποσοστό της Γερμανίας (λίγο παραπάνω από 5 εκατομμύρια νεκρούς, κυρίως στρατιώτες), αλλά πολύ υψηλότερο της Πολωνίας, όπου μετρήθηκαν 5,8 εκατομμύρια νεκροί και αγνοούμενοι (κυρίως άμαχοι), δηλαδή το 15% του πληθυσμού. Σκληρά επίσης δοκιμάστηκαν η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία, ιδίως η δεύτερη όπου υπήρξαν 1,5 εκατομμύριο νεκροί, οι μισοί άμαχοι. Χαμηλότερες ήταν οι απώλειες στη δυτική Ευρώπη: 600.000 στη Γαλλία, 500.000 στην Ιταλία, 400.000 στη Μεγάλη Βρετανία (οι 60.000 άμαχοι), λίγες δεκάδες χιλιάδες στο Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Νορβηγία.

Οι επιπτώσεις της εκατόμβης συμπληρώνονται από τις έμμεσες απώλειες

που συνδέονται με τη μείωση των γεννήσεων και την αύξηση της θνησιμότητας, αποτέλεσμα της περιορισμένης διατροφής. Το έλλειμμα των γεννήσεων, η μείωση της προσδοκώμενης διάρκειας ζωής (8 χρόνια στη Γαλλία), η δυσαναλογία φύλου και ηλικίας έχουν σοβαρό αντίκτυπο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ευρώπης. Η έλλειψη εργατικών χεριών αναστέλλει την παραγωγή, ακόμη και στα χρόνια της ανοικοδόμησης, και ο ενεργός πληθυσμός επιβαρύνεται σοβαρά προκειμένου να συντηρήσει τους ηλικιωμένους, τα παιδιά και τους ανάπηρους.

Επιπλέον ο πόλεμος προκάλεσε σημαντικές μετατοπίσεις πληθυσμών, που έφταναν τα τριάντα εκατομμύρια άτομα. Μερικές οφείλονται στις κλασικές φοβίες που ξυπνούσε η έλευση εχθρικών στρατευμάτων, όπως στις εκατοντάδες χιλιάδες Γάλλους και Βέλγους αμάχους που το έβαλαν στα πόδια με τον ερχομό της Βέρμαχτ το 1940 ή στα εκατομμύρια Γερμανών που έφευγαν κυνηγημένοι από τον Κόκκινο Στρατό το 1945. Αλλά οι μαζικότερες μετακινήσεις είναι αυτές που οφείλονται στις αποφάσεις των εμπόλεμων ηγεσιών. Αφορούν προπάντων τους «γερμανογενείς» κατοίκους του νότιου Τυρόλου, της Κροατίας και της Αλσατίας-Λοραίνης, που ο Χίτλερ ενσωμάτωσε στο Τρίτο Ράιχ· τα 3 εκατομμύρια Πολωνούς και τους 700.000 Τσέχους της Σουδητίας που εκτοπίστηκαν από τους Γερμανούς αποίκους· τους Γερμανούς του Βόλγα, τους Τατάρους της Κριμαίας, τους πάμπολλους κατοίκους της Πολωνίας και των Βαλτικών Χωρών που ο Στάλιν εξόρισε πίσω από τα Ουράλια κ.ά.

Στα 1945 οι ξεριζωμένοι πληθυσμοί συγκροτούσαν ένα τεράστιο ανθρώπινο πλήθος χωρίς κανένα βιοποριστικό εφόδιο, που έπασχε από υπέρογκη θνησιμότητα. Πάνω από 10 εκατομμύρια Γερμανοί, για να γλυτώσουν από την προέλαση του Κόκκινου Στρατού, καταφεύγουν στις ζώνες της αγγλικής, γαλλικής και αμερικανικής κατοχής, όπου βρίσκουν μονάχα την πείνα και την ερήμωση. Πάνω από ένα εκατομμύριο πρώην αιχμάλωτοι, πρόσφυγες από χώρες που προσαρτήθηκαν στην ΕΣΣΔ και παλιοί συνεργάτες των Γερμανών συνωστίζονται σε στρατόπεδα προσωρινής κράτησης, όταν δεν απελαύνονται στην ΕΣΣΔ. Από την αντίθετη πλευρά, εκατομμύρια αιχμάλωτοι πολέμου και επιταγμένοι εργάτες κατευθύνονται στις πατρίδες τους, μαζί με όσους είχαν την τύχη να επιζήσουν από τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης, όπου έχασαν τη ζωή τους δέκα εκατομμύρια άτομα.

Η αποδεκατισμένη Ευρώπη είναι επίσης γεμάτη ερείπια. Η ΕΣΣΔ έχει χάσει 100.000 κολχόζ και 6 εκατομμύρια σπίτια, η Γιουγκοσλαβία το 60% του αγροτικού της δυναμικού, η Πολωνία το 80% της βιομηχανίας και των μέσων μεταφοράς, η Ιταλία το 50% του σιδηροδρομικού της δικτύου, η Γαλλία σχεδόν όλη τη λιμενική της υποδομή και μεγάλο μέρος των σιδηροδρομικών γραμμών, των γεφυρών, των καναλιών και των οχημάτων της. Ολόκληρες πόλεις είχαν ισοπεδωθεί σε ποσοστό πάνω από 80% – Βερολίνο, Βαρσοβία, Λένινγκραντ, Βουδαπέστη, Αμβούργο, Δρέσδη, Κολωνία και εκατοντάδες άλλες, μερικές απ' τις οποίες (όπως η Καν ή η Ρουέν) είχαν να εμπλακούν σε πόλεμο από τα χρόνια του Μεσαίωνα.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

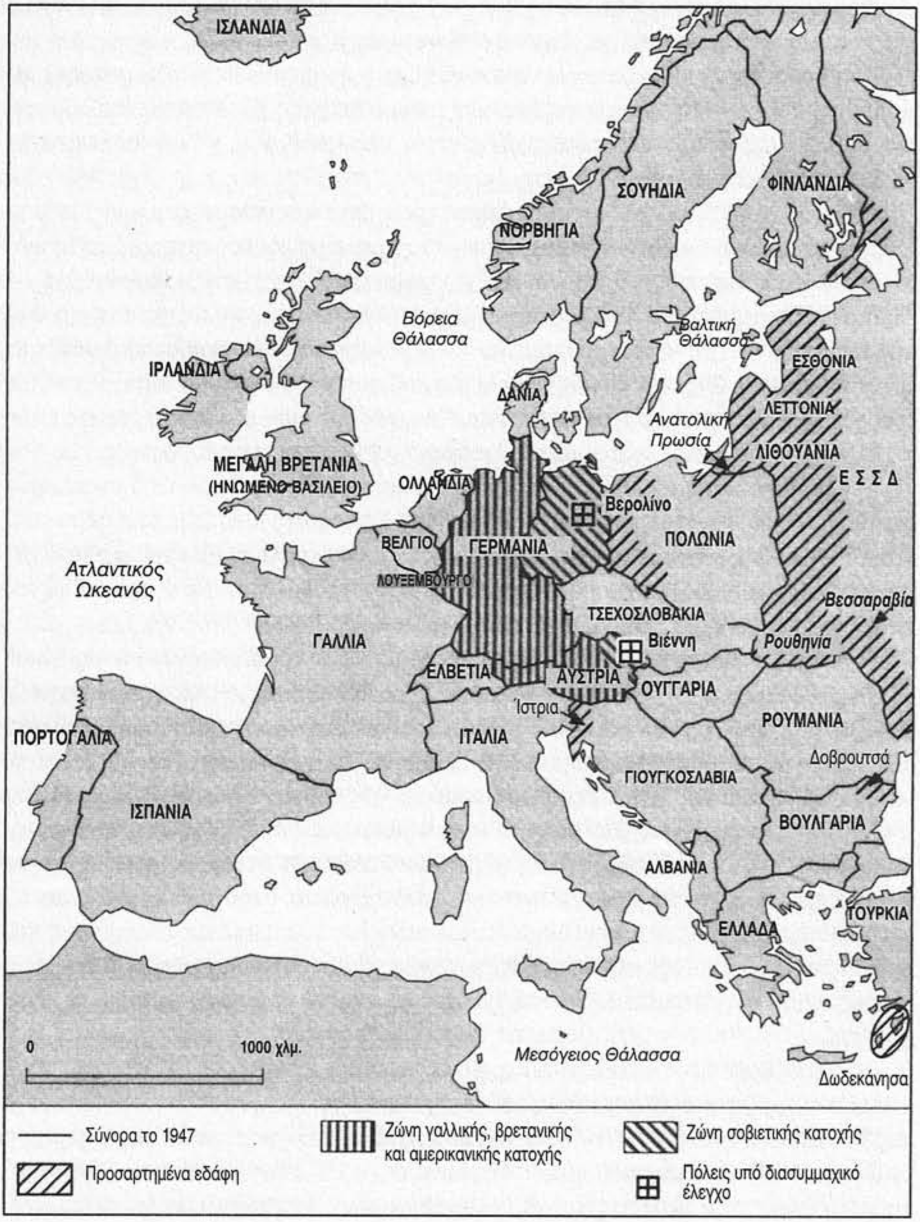

Η συνολική βιομηχανική παραγωγή της γηραιάς ηπείρου έφτανε μόλις το 50% σε σύγκριση με το 1939 και η αγροτική είχε πέσει κατά το ένα τρίτο στη δυτική και πάνω από το μισό στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Στις υλικέςκαταστροφές ήρθαν να προστεθούν οι ολέθριες δημοσιονομικές επιπτώσεις μιας σύρραξης που είχε κοστίσει εκατοντάδες εκατομμύρια δολάρια σε ζημιές και σε στρατιωτικές δαπάνες. Όπως και το 1914-1918, αλλά σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, οι κυβερνήσεις προσφεύγουν στο δανεισμό, στην αύξηση των φόρων και τη σταδιακή κυκλοφορία πληθωριστικού χαρτονομίσματος. Το δημόσιο χρέος των εμπολέμων πήρε έτσι διαστάσεις τρομακτικές, φτάνοντας από 7,3 σε 22,5 εκατομμύρια λίρες στο Ηνωμένο Βασίλειο, από 446 σε 1.756 δισεκατομμύρια φράγκα στη Γαλλία, από 33 σε 345 δισεκατομμύρια μάρκα στη Γερμανία, ενώ η άνοδος των τιμών έφτασε το 132% στην Αγγλία, το 165% στη Γαλλία και το 250% στην Ιταλία.

Η οικονομική και δημοσιονομική κατάρρευση υποβάθμισε αισθητά το βιοτικό επίπεδο των πληθυσμών, αν και με σοβαρές αποκλίσεις μεταξύ των διαφόρων χωρών. Η Μεγάλη Βρετανία είχε ασφαλώς δεινοπαθήσει από τους γερμανικούς βομβαρδισμούς και την εντατική προσπάθεια που κατέβαλε, μόνη ανάμεσα στους νικητές, για όλο το διάστημα του πολέμου, συγκριτικά ωστόσο η βιομηχανία της δεν είχε ζημιωθεί και τόσο, ο εμπορικός της στόλος ήταν ακόμη ισχυρός παρά τα τεράστια πλήγματα της «Λουφτβάφφε» και της «Κρηγκσμαρίνε», και ο ενεργός πληθυσμός είχε αυξηθεί χάρη στην εργασία των γυναικών. Οι χώρες της δυτικής Ευρώπης είχαν δοκιμάσει σοβαρές καταστροφές και υπέρογκες επιτάξεις, γρήγορα ωστόσο ενισχύθηκαν από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αντίθετα, η Γερμανία υποφέρει το 1945 από τις συνδυασμένες επιπτώσεις της ξένης κατοχής, των πρόσφατων καταστροφών, των προκαταβολικών αποζημιώσεων που έσπευσαν οι Ρώσοι να διεκδικήσουν, της έλλειψης εργατικών χεριών και πρώτων υλών, της μαζικής εισροής πληθυσμών από τις παλιές ανατολικές επαρχίες. Γερμανία και Αυστρία μαστίζονται από την πείνα, τον πληθωρισμό, τη μαύρη αγορά, τον κίνδυνο επιδημιών. Στο κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου βασιλεύει πια, με άλλα λόγια, πλήρες χάος.

Ο ηθικός απολογισμός της σύγκρουσης είναι επίσης τραγικός. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε διδάξει τους Ευρωπαίους ότι η βιομηχανία, η τεχνολογία, η επιστήμη μπορούσαν να εξυπηρετήσουν σκοπούς μαζικής εξόντωσης. Ο δεύτερος ανάγει αυτή την αρχή στα έσχατα όρια του παραλογισμού και της φρίκης. Πέρα από τους «τακτικούς» του στόχους, την καταστροφή των ενόπλων δυνάμεων και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων του αντιπάλου, οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί διεκδικούν έναν «στρατηγικό» ρόλο, να καταρρακώσουν δηλαδή το ηθικό του άμαχου πληθυσμού, εξαναγκάζοντας τον εχθρό να διαπραγματευθεί ή να συνθηκολογήσει. Τις πιο πολλές φορές το μόνο που κατάφερναν ήταν αντίθετα να εντείνουν την αγωνιστικότητά του, κεντρίζοντας τα πατριωτικά του αισθήματα, όπως διαπίστωσαν οι Γερμανοί μετά τις επιδρομές κατά του Λονδίνου ή οι Σύμμαχοι μετά τους τρομοκρατικούς βομβαρδισμούς που εξαπέλυσαν το 1944-1945 σε βάρος των μεγάλων πόλεων του Ράιχ.

Οι πολεμικές κατακτήσεις συνοδεύτηκαν από ανήκουστες θηριωδίες. Κατά την προέλασή τους στο ανατολικό μέτωπο οι Γερμανοί εξολόθρευσαν εκατομμύρια Σλάβους και Εβραίους και άφησαν εκατοντάδες χιλιάδες Ρώσους αιχμαλώτους να πεθάνουν από την πείνα και το κρύο. Κατά την οπισθοχώρησή τους εξόντωσαν ως αντίποινα για τη δράση των ανταρτών τον πληθυσμό ολόκληρων χωριών (του Ορατούρ-συρ-Γκλαν στη Γαλλία, του Μαρτζαμπόττο στην Ιταλία). Από την άλλη μεριά, η είσοδος του Κόκκινου Στρατού στη Γερμανία συνδυάστηκε με βιαιότητες και λεηλασίες και παντού οι φόνοι, οι ωμότητες και τα βασανιστήρια που διέπραξαν οι βοηθητικές δυνάμεις των στρατών του Άξονα έδωσαν με την απελευθέρωση τη θέση τους σε συνοπτικές εκτελέσεις και συχνά τυφλές «εκκαθαρίσεις».

Τα πρωτεία της φρίκης ανήκουν ωστόσο στη χιτλερική Γερμανία, όπου τα στρατόπεδα εξόντωσης, με τους θαλάμους αερίων και τα κρεματόρια, με τα αποτρόπαια πειράματα που επέβαλλαν στους εγκλείστους οι «γιατροί του θανάτου», με το παιδομάζωμα των υποτιθέμενων «αμιγών Αρίων» από τα Ες-Ες στην ανατολική Ευρώπη και την υποβολή τους στα βάρβαρα γυμνάσια της ναζιστικής αγωγής, με τη μαζική και συστηματική χρήση βασανιστηρίων από την Γκεστάπο, έγιναν σύμβολα του εκφαυλισμού της ανθρώπινης συνείδησης και του απόλυτου εγκλήματος ενάντια στον άνθρωπο.

Τέλος, η παρακμή της Ευρώπης, που ξεκίνησε στις παραμονές του πολέμου του 1914-1918 και οξύνθηκε με το τέλος του, επισφραγίζεται κατά κάποιον τρόπο με τον δεύτερο αυτό αλληλοσπαραγμό. Ρημαγμένη, λεηλατημένη, έρμαιο της σφοδρής διαμάχης μεταξύ κομμουνιστών και φιλελευθέρων, καθώς οι πρώτοι επικαλούνται την υποστήριξη των μαζών που διψούν για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, ενώ οι δεύτεροι βασίζονται καμιά φορά στους οπαδούς της αντιδραστικής δεξιάς (το βλέπουμε προπάντων στην Ελλάδα), η Ευρώπη του 1945 δεν είναι σε θέση να διεκδικήσει πια ρόλο ανάλογο μ' αυτόν που είχε ακόμη στη δεκαετία του 1930. Αντιμέτωπα στις αχανείς υπερπόντιες κτήσεις τους με αποσταθεροποιητικά φαινόμενα παρόμοια με του 1914-1918, αλλά τώρα σε βαθμό πολύ πιο έντονο, ανίκανα να εξασφαλίσουν από μόνα τους την άμυνα και τη συντήρησή τους, τα ευρωπαϊκά κράτη, με το τέλος της λαίλαπας που λίγο έλειψε να τα καταπιεί, γίνονται στόχος του ανταγωνισμού ανάμεσα στους δύο νέους πόλους της διεθνούς ζωής, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Σοβιετική Ένωση. Σύμπτωμα αυτής της παρακμής: ο νέος διεθνής οργανισμός, ο ΟΗΕ, δεν έχει πια την έδρα του στη Γενεύη αλλά στη Νέα Υόρκη.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η πτώση του Άξονα και η εξάντληση των παραδοσιακών ευρωπαϊκών δυνάμεων αφήνουν ελεύθερο το πεδίο στις δύο μεγάλες νικήτριες δυνάμεις. Για μια στιγμή γεννήθηκε η εντύπωση ότι οι δυο τους θα προέβαιναν από κοινού

στην αναδιάταξη του κόσμου. Μα όταν ξεπεράστηκαν οι ανάγκες του αγώνα ενάντια στον κοινό εχθρό, η συμμαχία γρήγορα διασπάστηκε, απελευθερώνοντας δυνάμεις οι οποίες θα βρεθούν σε λίγο αντιμέτωπες σε διάφορα σημεία του πλανήτη. Για πολύ καιρό σοβεί ανάμεσά τους μια υπόγεια διαμάχη, διανθισμένη από ξαφνικές κρίσεις, που οι σύγχρονοί της βάφτισαν «ψυχρό πόλεμο». Χωρισμένη πια σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα, η Ευρώπη βρίσκεται ώς το 1950 στην καρδιά αυτής της έμμεσης αντιπαράθεσης.

Παρ' όλ' αυτά, οι πρώην σύμμαχοι κατάφεραν από κοινού να οργανώσουν την κατοχή της Γερμανίας και να εγγυηθούν την ελεύθερη αεροπορική επικοινωνία του Βερολίνου με τις ζώνες κατοχής των τριών δυτικών δυνάμεων μέσω ειδικών αεροδιαδρόμων (Νοέμβριος 1945)· να δικάσουν για εγκλήματα πολέμου ορισμένους από τους ηγέτες των ναζί στη Νυρεμβέργη (Νοέμβριος 1945-Οκτώβριος 1946), όπου δώδεκα απ' αυτούς καταδικάστηκαν σε θάνατο, ανάμεσά τους και ο Γκαίρινγκ που αυτοκτόνησε για να γλυτώσει την κρεμάλα· τέλος, να ρυθμίσουν τις τύχες των πρώην συμμάχων του Ράιχ, με τους οποίους υπέγραψαν συνθήκες ειρήνης στο Παρίσι τον Φεβρουάριο του 1947. Σύμφωνα μ' αυτές, η Ιταλία άφηνε στη Γιουγκοσλαβία την Ίστρια και τμήμα του Βένετο και στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, ενώ η Τεργέστη γινόταν ελεύθερη πόλη και η Γαλλία αποσπούσε μικρές τροποποιήσεις στα γαλλοϊταλικά σύνορα. Η Ουγγαρία και η Ρουμανία ξαναγύριζαν στα σύνορα του 1938, αλλά η τελευταία θα παραχωρούσε στην ΕΣΣΔ τη Βεσσαραβία και τη βόρεια Μπουκοβίνα. Η Βουλγαρία διατηρούσε τη νότια Δοβρουτσά και η Ελλάδα ξανάπαιρνε την ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Τέλος, η Φινλανδία έδινε στους Σοβιετικούς τμήμα της Καρελίας μαζί με το Βύμποργκ, καθώς και το διάδρομο που την ένωνε με τον Βόρειο Παγωμένο Ωκεανό στο Πετσάμο. Και οι τέσσερις χώρες έπρεπε ακόμη να πληρώσουν σεβαστές επανορθώσεις στους πλέον πολύπαθους αντιπάλους τους: η Ιταλία 360 εκατομμύρια δολάρια στη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα, η Ρουμανία και η Φινλανδία 300 εκατομμύρια η καθεμία στην ΕΣΣΔ, η Ουγγαρία άλλα τόσα στη Γιουγκοσλαβία, την Τσεχοσλοβακία και τη Σοβιετική Ένωση.

Καμία συνθήκη δεν υπογράφτηκε με τη Γερμανία και την Αυστρία, που εξακολουθούσαν επομένως να βρίσκονται τυπικά σε πόλεμο με τους πρώην συμμάχους. Η απόφαση του Στάλιν να επιβάλει στην ανατολική Ευρώπη συνοριακές τροποποιήσεις, που κατέληξαν στη μετατόπιση του πολωνικού κράτους περίπου 200 χιλιόμετρα δυτικότερα, δεν είχε καμιά διπλωματική βάση.

Το κύριο αντικείμενο της διένεξης των Σοβιετικών με τους Δυτικούς έμοιαζε να είναι η Γερμανία, που η προσωρινή της τύχη καθορίστηκε τον Ιούλιο του 1945 στη διάσκεψη του Πότσδαμ μεταξύ του Στάλιν, του Τρούμαν, διαδόχου του Ρούσβελτ, και του Άττλη, ο οποίος είχε αντικαταστήσει τον Τσώρτσιλ μετά την ήττα του στις αγγλικές εκλογές. Από τις αρχές του 1946 οι απόψεις των πρώην συμμάχων για το θέμα εμφανίζονται διαμετρικά αντίθετες. Η ΕΣΣΔ, που είχε υποστεί τα πάνδεινα από τη γερμανική εισβολή και φοβόταν μήπως οι Αμερικανοί αξιοποιήσουν τη στρατιωτική υπεροχή που τους πρόσφερε η αποκλειστική

κατοχή ατομικών όπλων με σκοπό να διαλύσουν το «προλεταριακό κράτος» (κάτι που κανένας δεν σκεφτόταν σοβαρά στις Ηνωμένες Πολιτείες), επιδόθηκε συστηματικά στη διάλυση των εργοστασίων της ζώνης που έλεγχε, για να ενισχύσει τη δική της οικονομική ανόρθωση και να πετύχει τη μακρόχρονη εξασθένιση του παλιού της εχθρού. Απεναντίας οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί, που πίστευαν ότι μια Γερμανία φτωχή, δυσαρεστημένη και απογυμνωμένη από ηγετικά στελέχη θα πιανόταν πιο εύκολα στο δόκανο του κομμουνισμού, έδωσαν γρήγορα τέλος στην πολιτική της αποβιομηχάνισης και των αντιναζιστικών εκκαθαρίσεων.

Ο Στάλιν θεωρούσε πως οι πρώην σύμμαχοί του είχαν μεταβάλει τη στρατηγική τους και θα ευνοούσαν στο εξής την αναβίωση μιας ισχυρής Γερμανίας, που θα συμμαχούσε με τον «ιμπεριαλισμό» και γρήγορα θα επανεξοπλιζόταν ενόψει της τελικής αναμέτρησης με την ΕΣΣΔ. Η ηλικία και η απομόνωση ενέτειναν την ατμόσφαιρα των συνωμοσιών όπου ζούσε ο άρχοντας του Κρεμλίνου, βλέποντας τριγύρω του παντού εχθρούς. Μερικές από τις ενέργειες των Δυτικών, όπως η απόφαση του Τρούμαν να διακόψει τη χορήγηση στρατιωτικής βοήθειας τον Αύγουστο του 1945, ενίσχυσαν τις υποψίες του ότι τα καπιταλιστικά κράτη ετοίμαζαν μια νέα επίθεση σε βάρος της ΕΣΣΔ. Σπεύδει λοιπόν να προετοιμάσει την ανάδειξη κομμουνιστικών καθεστώτων στη ζώνη που ελέγχεται από τον Κόκκινο Στρατό, και οι σχετικές αιτιάσεις των εταίρων του δεν φαίνονται αδικαιολόγητες, αφού η προσπάθειά του να ανεβάσει στην εξουσία τους οπαδούς του σε μερικές από τις χώρες που «ελευθερώθηκαν» από τα στρατεύματά του το 1944 ξεκίνησε πριν από την επιδείνωση του διεθνούς πολιτικού κλίματος.

Παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις της Γιάλτας, γρήγορα φάνηκε πως η σοβιετική ηγεσία δεν σκόπευε να επιτρέψει στους παλιούς ιθύνοντες να ξαναπάρουν την εξουσία σ' αυτές τις χώρες, όπου το σύστημα της δυτικής δημοκρατίας δεν είχε προλάβει ομολογουμένως, με εξαίρεση την Τσεχοσλοβακία, να στεριώσει μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι όμως απίθανο να σχεδίαζε ο Στάλιν από το φθινόπωρο του 1944 τη μετατροπή τους σε «λαϊκές δημοκρατίες» με θεσμούς σοβιετικής έμπνευσης. Θα το προτιμούσε αν οι χώρες όπου στάθμευε ο Κόκκινος Στρατός σχημάτιζαν ένα είδος αντίστροφα προσανατολισμένου κλοιού, που θα κάλυπτε τα σύνορα της ΕΣΣΔ από ενδεχόμενες δυτικές επιθέσεις, και ο καλύτερος τρόπος να το πετύχει ήταν να μεθοδεύσει την επιβολή κυβερνητικών σχημάτων χωρίς «φασιστικά» ή «φασίζοντα» στοιχεία, όπου τα καίρια πόστα θα ήταν στα χέρια κομμουνιστών.

Έτσι, όπου τα στρατεύματα του Άξονα είχαν εκτοπιστεί από τον Κόκκινο Στρατό (Ρουμανία, Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία), οι κομμουνιστές από τα τέλη του 1944 παίζουν όλο και σπουδαιότερο ρόλο στις κυβερνήσεις των «πατριωτικών μετώπων», ενώ οι «εκκαθαρίσεις» διεξάγονται με εξαιρετικό ζήλο. Στην Πολωνία όσοι υπουργοί της εξόριστης κυβέρνησης του Λονδίνου είχαν ενταχθεί μετά τη Γιάλτα στο κυβερνητικό σχήμα που εγκαθίδρυσαν οι Ρώσοι, ό-

πως ο Μικολάιτσικ, βρέθηκαν απομονωμένοι μεταξύ των ρωσόφιλων και σε λίγο αναγκάστηκαν να διαφύγουν στη Δύση. Η Αλβανία και η Γιουγκοσλαβία αποτελούν ιδιαίτερες περιπτώσεις. Εδώ δεν ήταν οι Σοβιετικοί αυτοί που έδιωξαν τους Γερμανούς αλλά οι δυνάμεις των ανταρτών, και τα σκήπτρα της εξουσίας πέρασαν στους αρχηγούς της Αντίστασης Τίτο και Χότζα. Αρχικά ο Στάλιν αντιτάχθηκε σ' αυτή τη λύση, θεωρώντας την ασυμβίβαστη με τη συμφωνία που είχε κάνει τον Οκτώβριο του 1944 με τον Τσώρτσιλ, και συμβούλευσε τους Αλβανούς και Γιουγκοσλάβους κομμουνιστές να έρθουν σε συνεννόηση με τους εκπροσώπους τής μη κομμουνιστικής αντίστασης, όμως αυτοί δεν υπάκουσαν. Σεβάστηκε επίσης τη θέση της Ελλάδας στην υποτιθέμενη κατανομή «ζωνών επιρροής» και αποθάρρυνε τη δράση των κομμουνιστών που αντιμάχονταν τις φιλομοναρχικές δυνάμεις και τους Βρετανούς συμπαραστάτες τους, όταν όμως εκδηλώθηκε ανοιχτά η διαμάχη του με τη Δύση προτίμησε να ρίξει λάδι στη φωτιά εφοδιάζοντας τους αντάρτες του Μάρκου Βαφειάδη. Αλλά και στο περιθώριο της ευρωπαϊκής ηπείρου ο Στάλιν αποπειράθηκε να κινήσει τα πιόνια του: στο Ιράν υποδαύλισε τον ξεσηκωμό των Κούρδων και πάσχισε να κρατήσει τον έλεγχο του Αζερμπαϊτζάν· επεδίωξε ακόμη να μοιραστεί με την Τουρκία τον έλεγχο των Στενών.

Στις 5 Μαρτίου 1946 ο Γουίνστον Τσώρτσιλ, που είχε χάσει την εξουσία την προηγούμενη χρονιά, αλλά διατηρούσε ακόμη τεράστιο κύρος στον δυτικό κόσμο, εκφώνησε σε μια συνάντησή του με τον πρόεδρο Τρούμαν το λόγο που επισημοποίησε την έναρξη του ψυχρού πολέμου. «Από το Στεττίνο στη Βαλτική ώς την Τεργέστη στην Αδριατική», δήλωσε ο πρώην πρωθυπουργός της Βρετανίας, «ένα σιδηρούν παραπέτασμα έχει πέσει κατά μήκος της ηπείρου». Και ύστερα πρόσθεσε:

> Δεν πιστεύω η Ρωσία να επιθυμεί τον πόλεμο. Αυτό που επιθυμεί είναι οι καρποί του πολέμου και η απεριόριστη εξάπλωση της ισχύος και του δόγματός της. Αυτό που πρέπει τώρα να εξετάσουμε, όσο είναι ακόμα καιρός, είναι με ποιο τρόπο θα μπορέσουμε να αποτρέψουμε οριστικά τον πόλεμο και να προσφέρουμε το ταχύτερο δυνατό σε όλες τις χώρες τις βάσεις της ελευθερίας και της δημοκρατίας.

Ο τόνος είχε δοθεί. Πάντως, ώς τα τέλη του 1946 οι Αμερικανοί αποφεύγουν να δραματοποιήσουν τη σύγκρουση. Είναι αλήθεια πως η δυτική Ευρώπη, που απορροφά μεγάλο μέρος των εμπορικών ανταλλαγών τους, στο εξής συνδέεται στενά στα μάτια τους με τα ζωτικά τους συμφέροντα, αλλά με τη σιγουριά της πανίσχυρης βιομηχανίας τους και της στρατηγικής υπεροχής που τους χαρίζει το πυρηνικό τους μονοπώλιο πιστεύουν πως είναι σε θέση να σταματήσουν τους Ρώσους αν οι τελευταίοι δοκιμάσουν να ξεμυτίσουν από το «φρούριο» που είχαν κατασκευάσει στην ανατολική Ευρώπη.

ΕΥΡΩΠΗ «ΑΤΛΑΝΤΙΚΗ» Ή ΕΥΡΩΠΗ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ»;

Μπροστά στην εντεινόμενη δορυφοροποίηση της ανατολικής Ευρώπης, οι χώρες του δυτικού της τμήματος προσπάθησαν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια να εξασφαλίσουν την ανασυγκρότηση και την επιβίωσή τους, στηριγμένες τόσο στην αμερικανική βοήθεια όσο και στις ενωτικές διαθέσεις ορισμένων από τους ηγέτες τους.

Αμέσως μετά τη γερμανική συνθηκολόγηση το κλίμα έμοιαζε να ευνοεί τα «πανευρωπαϊκά» σχέδια. Φυσικά οι εμπνευστές τους έπρεπε πρώτα να συμφωνήσουν στη σημασία που ήθελαν ν' αποδώσουν στον όρο. Τόσο στο γεωγραφικό όσο και στο θεσμικό πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικοδόμησης οι γνώμες διχάζονταν. Ορισμένοι, όπως ο Γουίνστον Τσώρτσιλ στον βαρυσήμαντο λόγο του στη Ζυρίχη στις 19 Σεπτεμβρίου 1946, ζητούσαν να θεμελιώσουν τις «Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης» στον γαλλογερμανικό άξονα, χωρίς τη συμμετοχή της Μεγάλης Βρετανίας και χωρίς να θίξουν την εθνική κυριαρχία των επιμέρους κρατών. Αντίθετα, οι λεγόμενοι «φεντεραλιστές» οραματίζονταν τη δημιουργία ενός ισχυρού οργανισμού και μιας ευρωπαϊκής κυβέρνησης με υπεύθυνες εξουσίες, που θα έβαζαν φραγμούς στην ανεξαρτησία των μελών του. Μεταξύ 1945 και 1947 ιδρύθηκαν αρκετές πανευρωπαϊκές οργανώσεις, με σπουδαιότερη την Ευρωπαϊκή Ένωση Φεντεραλιστών, που συγκέντρωσε στους κόλπους της προσωπικότητες όπως ο Χένρυ Μπρούγκμανς ή ο Αλτιέρο Σπινέλλι κι έφτασε να έχει εκατό χιλιάδες μέλη. Άλλες είχαν στενότερο ιδεολογικό προσανατολισμό, όπως το Σοσιαλιστικό Κίνημα των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης του Αντρέ Φιλίπ ή οι Νέες Διεθνείς Ομάδες που είχαν απόκλιση χριστιανοδημοκρατική. Πιστός στις ιδέες που είχε διακηρύξει από τη δεκαετία του 1920 μαζί με τον Μπριάν, ο κόμης Κουντενχόβε-Καλλέργης σχημάτισε κι αυτός την Ευρωπαϊκή Κοινοβουλευτική Ένωση, όπου συμμετείχαν αρκετοί βουλευτές με φεντεραλιστικές βλέψεις από τα περισσότερα κοινοβούλια της δυτικής Ευρώπης.

Ήδη από το 1947 «ενωτικοί» και «φεντεραλιστές» είχαν στην πλειονότητά τους συνειδητοποιήσει ότι στην ενωμένη Ευρώπη, όποια κι αν ήταν η τελική της μορφή, δεν μπορούσαν να περιληφθούν τα κράτη που έτειναν να μεταβληθούν σε σοβιετικούς δορυφόρους, και το σχέδιο έπρεπε, ώσπου να δουν το φως καλύτεροι καιροί, να περιοριστεί στα εδάφη της δυτικής Ευρώπης. Για πολλούς αποτελούσε άλλωστε ιδανικό προπύργιο απέναντι στον κομμουνισμό, φτάνει ν' αποκτούσε πρώτα κάποια συνοχή – οι διαφορές αντιλήψεων έπρεπε να ξεπεραστούν ενόψει των περιστάσεων. Στο πλαίσιο αυτό συνήλθε στη Χάγη τον Μάιο του 1948, τρεις μήνες μετά το «πραξικόπημα της Πράγας», το «Συνέδριο της Ευρώπης», όπου με την επίτιμη προεδρία του Τσώρτσιλ συμμετείχαν πάνω από 800 προσωπικότητες από τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες – πολιτικοί (200 βουλευτές και 12 πρώην πρωθυπουργοί), επιχειρηματίες, δημοσιογράφοι, συνδικαλιστές και διανοούμενοι· περισσότεροι ήταν οι Βρετανοί και οι Γάλλοι. Αν και το χάσμα ανάμεσα στους ενωτικούς (κυρίως Βρετανούς) και τους φεντε-

ραλιστές (κυρίως Γάλλους, Ολλανδούς, Ιταλούς και Βέλγους) εκδηλώθηκε και πάλι, το συνέδριο της Χάγης τόνισε την ανάγκη να αποποιηθούν τα κράτη μέρος των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους προκειμένου να συντονίσουν και να αναπτύξουν τους πόρους τους, να ενσωματώσουν τη Γερμανία στη νέα ευρωπαϊκή σκηνή και να συγκροτήσουν το γρηγορότερο μια αντιπροσωπευτική συνέλευση, που κατά μερικούς έπρεπε να αναδειχθεί με καθολική ψηφοφορία. Στο μεταξύ αποφασίστηκε η δημιουργία ενός «Ευρωπαϊκού Κινήματος», το οποίο χωρίς να υποκαθιστά τις υπάρχουσες οργανώσεις θα είχε ως αποστολή να συντονίζει τη δράση τους και να τις εκπροσωπεί σε κυβερνητικό επίπεδο.

Οι προσπάθειες των οπαδών της ευρωπαϊκής σύγκλισης κατέληξαν, στις 5 Μαΐου 1949 στο Λονδίνο, στην ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης. Με την ενθάρρυνση του Γάλλου πρωθυπουργού Ζωρζ Μπιντώ, δέκα δυτικοευρωπαϊκές χώρες –Βέλγιο, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Ιταλία, Δανία, Σουηδία και Νορβηγία– αποφάσισαν να σχηματίσουν μια κοινή οργάνωση, με δικαιοδοσίες όμως αυστηρά περιορισμένες. Περιελάμβανε μία Επιτροπή Υπουργών, όπου συμμετείχαν οι υπουργοί των Εξωτερικών ή οι αναπληρωτές τους, η οποία συνεδρίαζε κεκλεισμένων των θυρών και αποφάσιζε ομόφωνα για όλα τα κρίσιμα θέματα (κάτι που έδινε ουσιαστικά δικαίωμα βέτο σε κάθε κράτος-μέλος), και μία Συμβουλευτική Συνέλευση που εγκαταστάθηκε στο Στρασβούργο – την αποτελούσαν οι εκπρόσωποι που διόριζαν τα κοινοβούλια των χωρών-μελών. Αντίθετα με όσα οραματίζονταν οι ηγέτες των πανευρωπαϊκών κινημάτων, δεν υπήρξε ούτε ένωση ούτε ομοσπονδία, αλλά ένα είδος «λέσχης» των χωρών που σέβονταν τη δημοκρατία και τον πλουραλισμό. Η συνέλευση του Στρασβούργου, με πρόεδρο τον Βέλγο Πωλ-Ανρί Σπάακ και μέλη αρκετές λαμπρές φυσιογνωμίες (ανάμεσά τους ο Γουίνστον Τσώρτσιλ και ο Πωλ Ρεϋνώ) δεν ήταν παρά ένα «εργαστήριο ιδεών», που η εφαρμογή τους αναγόταν στην καλή προαίρεση των κυβερνήσεων. Οι βρετανικές αντιρρήσεις για τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της την ανάγκασαν, και μετά την επέκτασή της στο σύνολο των δημοκρατικών χωρών της γηραιάς ηπείρου, να περιορίσει τη δράση της στους τομείς του δικαίου και του πολιτισμού. Σημειώνουμε προπάντων ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης υιοθέτησε στις 4 Νοεμβρίου 1950 την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, μολονότι και η ίδια η Γαλλία δεν την επικύρωσε παρά το 1981.

Στο μεταξύ τα προβλήματα οικονομικής αποκατάστασης και άμυνας που αντιμετώπιζε η Ευρώπη προκάλεσαν την άμεση εμπλοκή των Αμερικανών στις δημοσιονομικές και πολιτικές υποθέσεις της γηραιάς ηπείρου. Στις αρχές του 1947 παρατηρείται μεταστροφή στην ευρωπαϊκή πολιτική των Αμερικανών. Αγορεύοντας στις 12 Μαρτίου στο Κογκρέσσο, ο πρόεδρος Τρούμαν προσδιόρισε την έννοια του δόγματος της «συγκράτησης» (containment) και δεσμεύτηκε ότι η χώρα του θα παρείχε γενναία οικονομική ενίσχυση στα κράτη που ήθελαν να μείνουν ελεύθερα και «αντιστέκονταν σε απόπειρες καθυπόταξης από οπλισμένες μειοψηφίες ή από ξένες πιέσεις». Σε όλους ήταν φανερό ποιος ήταν ο εχθρός,

και οι πρώτοι παραλήπτες της βοήθειας ήταν οι δύο χώρες που κατά τη γνώμη του Αμερικανού προέδρου κινδύνευαν άμεσα από την εξάπλωση του κομμουνισμού – η Ελλάδα και η Τουρκία. Στην πρώτη, όπου οι κομμουνιστές αντάρτες είχαν ξαναπάρει τα όπλα ενάντια στη φιλομοναρχική κυβέρνηση που υποστηριζόταν από τους Βρετανούς, οι Αμερικανοί αντικατέστησαν τους τελευταίους, που απασχολημένοι με τα εσωτερικά τους προβλήματα αδυνατούσαν πια να παίξουν το ρόλο χωροφύλακα του «ελεύθερου κόσμου». Η αμερικανική παρέμβαση κατέληξε σύντομα στη σταθεροποίηση της νότιας Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, και παρά τη γενναία βοήθεια που ο Στάλιν πρόσφερε πια στους κομμουνιστές οι μοναρχικοί στο τέλος θα επικρατήσουν, κυριεύοντας το τελευταίο οχυρό των ανταρτών στις κορυφές του Γράμμου τον Αύγουστο του 1949.

Η επέκταση του «δόγματος Τρούμαν» σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη ήταν έργο του «σχεδίου Μάρσαλ». Η αμερικανική βοήθεια στην περιοχή συνεχιζόταν δίχως διακοπή μετά το τέλος του πολέμου· πολλές χώρες είχαν αποσπάσει σημαντικά δάνεια (το Ηνωμένο Βασίλειο 3,75 δισεκατομμύρια δολάρια, η Γαλλία 2 δισεκατομμύρια κ.λπ.), μα η διμερής αυτή βοήθεια, που συνεπαγόταν άλλωστε αξιόλογα ανταλλάγματα, δεν αρκούσε για να εξασφαλίσει τον ανεφοδιασμό και τη βιομηχανική ανόρθωση της Ευρώπης. Μέσα στην επιδείνωση των διεθνών συγκυριών, η κατάρρευση των ευρωπαϊκών οικονομιών, που δύσκολα θα συνέρχονταν όσο τους έλειπαν τα δολάρια για να χρηματοδοτήσουν τις αγορές τους, θα επιδρούσε καταστρεπτικά στην ευημερία των Ηνωμένων Πολιτειών. Τέλος, η εξαθλίωση αυτών των χωρών απειλούσε να τις ρίξει στην αγκαλιά του κομμουνισμού· ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα (το γαλλικό με 800.000 μέλη και πάνω από το ένα τέταρτο των ψηφοφόρων, το ιταλικό με 1.800.000 μέλη και 30% του εκλογικού σώματος) ήταν σε θέση να συσπειρώσουν τους δυσαρεστημένους.

Προκειμένου να αποφευχθεί ο διπλός αυτός κίνδυνος, ο νέος Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών, ο στρατηγός Τζωρτζ Μάρσαλ, πρότεινε στη διάρκεια ενός λόγου του στο Χάρβαρντ, στις 5 Ιουνίου 1947, τη χορήγηση «αδελφικής βοήθειας» για να χτυπηθεί «η πείνα, η φτώχεια, το χάος και η απελπισία». Διευκρίνισε ότι το σχέδιο Μάρσαλ δεν έθιγε «καμία χώρα και κανένα δόγμα». Απευθυνόταν εξίσου σε όλα τα έθνη της δυτικής και της ανατολικής Ευρώπης, ακόμη και στην ίδια την ΕΣΣΔ. Βέβαια, σε αντάλλαγμα συνεπαγόταν την επιβολή ελέγχου, έστω και έμμεσα, στην οικονομία των δικαιούχων. Οι Σοβιετικοί απέρριψαν την αμερικανική προσφορά, το ίδιο και τα κομμουνιστικά κράτη της ανατολικής Ευρώπης. Η Φινλανδία με λύπη τις μιμήθηκε «για λόγους πολιτικούς και γεωγραφικούς» και η Τσεχοσλοβακία, που είχε αρχικά συμφωνήσει, μετά από έντονες σοβιετικές πιέσεις κατέληξε κι αυτή να απαντήσει αρνητικά.

Στη δυτική Ευρώπη αντίθετα, η υποδοχή υπήρξε πανηγυρική. Μάλιστα η άρνηση των ανατολικών χωρών προκάλεσε εδώ κρυφή ικανοποίηση, αφού έτσι η πίτα θα μοιραζόταν σε λιγότερους δικαιούχους. Στα χρόνια της εφαρμογής του (1947-1951), το σχέδιο Μάρσαλ απέφερε στις δεκαέξι συνεργαζόμενες χώρες γύρω στα 13 εκατομμύρια δολάρια, από τα οποία τα περισσότερα έλαβαν με τη

σειρά το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Δυτική Γερμανία (που παίρνει ωστόσο την πρώτη θέση αν συνυπολογιστεί η «προσωρινή» βοήθεια, δηλαδή τα ποσά που είχαν προκαταβληθεί) και η Ιταλία.

Η αμερικανική βοήθεια στην πραγματικότητα δεν χορηγήθηκε σε κάθε κράτος με διαδικασίες διμερείς. Οι όροι που τέθηκαν από την Ουάσινγκτον, πέρα από την περιστολή των τελωνειακών φραγμών, ήταν η κατάρτιση ενός κοινού ανορθωτικού σχεδίου και η σύσταση διεθνών οργάνων με στόχο την κατανομή και τη διαχείριση της βοήθειας. Έτσι γεννήθηκαν οι πρώτοι πανευρωπαϊκοί θεσμοί: ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ – πρόδρομος του ΟΟΣΑ) και η Ευρωπαϊκή Ένωση Πληρωμών. Δεν χωράει αμφιβολία πως οι επιπτώσεις του σχεδίου Μάρσαλ στην οικονομία και την πολιτική επιβίωση της Ευρώπης ήταν άκρως ευεργετικές. Έβαλε τέλος στο «δολαριακό έλλειμμα» και της επέτρεψε έτσι να χρηματοδοτήσει την αναστήλωση των εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού της. Κατέστειλε οριστικά την κομμουνιστική απειλή. Άνοιξε το δρόμο στη στενότερη οικονομική συνεργασία μεταξύ των δύο πλευρών του Ατλαντικού και προπάντων επέσπευσε τη διαδικασία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Ισάξια ήταν όμως τα οφέλη του υπερατλαντικού της εταίρου και ουσιαστικές οι επιπτώσεις στην ανεξαρτησία των δικαιούχων χωρών, μια και το Στέιτ Ντηπάρτμεντ ή ο Αμερικανός πρόεδρος μπορούσαν κατά βούληση να μπλοκάρουν τις πιστώσεις, πιέζοντας έτσι τις αντίστοιχες κυβερνήσεις. Σπάνια ωστόσο χρειάστηκε να προσφύγουν σε τέτοια μέσα, αφού συνήθως οι Ευρωπαίοι ιθύνοντες ικανοποιούσαν με το παραπάνω τις επιθυμίες τους.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΟΜΜΕΝΗ ΣΤΑ ΔΥΟ

Στο φραγμό που έβαζε το «δόγμα Τρούμαν» στην ευρωπαϊκή τους εξάπλωση, οι Σοβιετικοί απάντησαν στη διάρκεια του 1947 με την οικονομική και πολιτική δορυφοροποίηση των χωρών της ανατολικής Ευρώπης. Σε όλα τα μέρη που κατέχονταν από τον Κόκκινο Στρατό εφαρμόστηκε η ίδια πάντα τακτική, με στόχο να ανατραπούν οι κυβερνήσεις των «πατριωτικών μετώπων» και να αντικατασταθούν με σχήματα απολύτως υποταγμένα στην ΕΣΣΔ. Στην αρχή, αδιάλλακτοι κομμουνιστές διορίζονταν στην ηγεσία καίριων υπουργείων (Άμυνας, Εσωτερικών, Γεωργίας) και δικτυώνονταν στον κρατικό μηχανισμό και τις ανταγωνιστικές πολιτικές οργανώσεις, ιδιαίτερα τις σοσιαλιστικές – η τακτική του «δούρειου ίππου». Στη συνέχεια φρόντιζαν να διασπάσουν τα αντικομμουνιστικά στοιχεία και να τα αποδυναμώσουν, για να τα βγάλουν έπειτα από τη μέση ένα ένα, αρχίζοντας από τους συντηρητικούς και τελειώνοντας στους σοσιαλδημοκράτες (η τακτική της «σαλαμοποίησης»). Οι εκλογές που διεξάγονταν μετά από μια τέτοια προεργασία επικύρωναν συνήθως την κυριαρχία των κομμουνιστών και όσων σοσιαλιστών είχαν συμμαχήσει μαζί τους. Δεν απέμενε παρά η σύλληψη και η φυσική εξόντωση των αντιφρονούντων. Κάτι τέτοιο έγινε το

1946 στη Βουλγαρία, όπου ο ηγέτης της αντιπολίτευσης Πετκώφ, στέλεχος της μη κομμουνιστικής αντίστασης, κατηγορήθηκε για συνωμοσία κατά της Δημοκρατίας, καταδικάστηκε σε θάνατο και κρεμάστηκε· στη Ρουμανία, όπου στα τέλη του 1947, μετά τη σύλληψη της ηγεσίας του Αγροτικού και του Φιλελεύθερου Κόμματος, ο βασιλιάς Μιχαήλ αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να δώσει τη θέση του στους κομμουνιστές· στην Ουγγαρία, όπου μετά την ήττα τους στις εκλογές του Αυγούστου 1947 οι κομμουνιστές βάλθηκαν να εξουδετερώσουν βίαια όλα τα στελέχη των κομμάτων που δεν τους ήταν υπάκουα.

Παράλληλα με την επιβολή της κηδεμονίας τους στις χώρες αυτές, καθώς επίσης και στην Πολωνία και τη ζώνη σοβιετικής κατοχής στη Γερμανία, οι ηγέτες του Κρεμλίνου ίδρυσαν στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1947 μια νέα διεθνή οργάνωση, πιο ευέλικτη από την Κομιντέρν (που είχε διαλυθεί το 1943), αλλά επίσης δεμένη στενά με τη Μόσχα. Πρόκειται για το Κέντρο Πληροφοριών των Κομμουνιστικών Κομμάτων (Κομινφόρμ), με έδρα αρχικά το Βελιγράδι και ουσιαστικό σκοπό την ενίσχυση της σοβιετικής εποπτείας στις ευρωπαϊκές κομμουνιστικές οργανώσεις. Με αυτή την ευκαιρία ένας από τους κυριότερους συνεργάτες του Στάλιν, ο Ζντάνωφ, διατύπωσε στη βαρυσήμαντη ομιλία του το επίσημο δόγμα του Κρεμλίνου σε ζητήματα διεθνούς πολιτικής. Ο κόσμος κατά τον Ζντάνωφ είχε χωριστεί σε δύο ασυμβίβαστα «στρατόπεδα»: το στρατόπεδο της δημοκρατίας και της ειρήνης με προεξάρχουσα την ΕΣΣΔ και το ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο, «με βασική κατευθυντήρια δύναμη τις Ηνωμένες Πολιτείες». Στο εξής, διευκρίνιζε, «τα αδελφά κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας και των άλλων χωρών αναλαμβάνουν μια ξεχωριστή αποστολή. Πρέπει να πάρουν στα χέρια τους τη σημαία της εθνικής κυριαρχίας και προάσπισης των χωρών τους»· με άλλα λόγια, να καταλάβουν την εξουσία οπουδήποτε το επέτρεπαν οι εσωτερικές περιστάσεις.

Το αποτέλεσμα ήταν, σε όσες χώρες υπήρχαν ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα και ιδιαίτερα στην Ιταλία και τη Γαλλία, ένα κύμα επιθέσεων σε βάρος των κυβερνητικών συνασπισμών στους οποίους μετείχαν μετά την απελευθέρωση κομμουνιστές υπουργοί. Τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1947 (επομένως πριν από την ίδρυση της Κομινφόρμ) οι εκπρόσωποι του ΚΚΙ και του ΚΚΓ υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις κυβερνήσεις συνασπισμού των Ντε Γκάσπερι και Ραμαντιέ. Από τη θέση του αντιπολιτευομένου οι κομμουνιστές, εφαρμόζοντας τις οδηγίες του Ζντάνωφ, αποδύθηκαν σε δυναμικές εκστρατείες με σκοπό να κλονίσουν την «αστική» εξουσία. Απεργιακοί ξεσηκωμοί και μαζικές διαδηλώσεις συνεχίστηκαν ώς το φθινόπωρο του 1948, με μόνη κατάληξη την πολιτική και πνευματική περιθωριοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων.

Δύο γεγονότα ενίσχυσαν στην Ευρώπη το σχηματισμό των αντίπαλων μπλοκ. Το πρώτο είναι το «πραξικόπημα της Πράγας» τον Φεβρουάριο του 1948. Στην Τσεχοσλοβακία, τη μόνη χώρα της ανατολικής Ευρώπης όπου η κοινοβουλευτική δημοκρατία λειτούργησε ικανοποιητικά στο διάστημα του Μεσοπολέμου, οι κάτοικοι το 1945 υποδέχθηκαν τους Σοβιετικούς σαν ελευθερωτές. Ζούσαν άλλω-

στε ακόμη με την τραυματική εμπειρία του 1938-1939, όταν οι Δυτικοί τους είχαν εγκαταλείψει στις ορέξεις του Φύρερ. Λίγο και γι' αυτούς τους λόγους, περισσότερο γιατί η διείσδυση των κομμουνιστών στις κρατικές αρχές έγινε με μεθόδους ανάλογες με των άλλων κρατών που ελευθερώθηκαν από τον Κόκκινο Στρατό, οι κομμουνιστές απέσπασαν στις εκλογές του Μαΐου 1946 και σε συνθήκες κανονικές το εντυπωσιακό 38% των ψήφων, το υψηλότερο ποσοστό που πέτυχε ποτέ κομμουνιστικό κόμμα σε ελεύθερες εκλογές. Την άνοιξη του 1948 είχαν προγραμματιστεί ωστόσο νέες εκλογές και οι παρατηρητές διέκριναν τον κίνδυνο αισθητής υποχώρησης του κομμουνιστικού κόμματος. Αυτός ο λόγος εξηγεί δίχως άλλο την απόφαση του τελευταίου να καταλάβει δυναμικά την εξουσία.

Στις 24 Φεβρουαρίου, με τις ευλογίες του Κρεμλίνου, ο ηγέτης των κομμουνιστών Γκόττβαλντ καλεί τα συνδικάτα σε γενική απεργία. Σε όλη τη χώρα σχηματίζονται επιτροπές δράσης, με την υποστήριξη «εργατικής πολιτοφυλακής» που εμποδίζει την αντίδραση των φιλελεύθερων στοιχείων. Την άλλη μέρα ο πρόεδρος Μπένες αναγκάζεται να δεχθεί το σχηματισμό νέας κυβέρνησης όπου κυριαρχούν οι κομμουνιστές. Στις 10 Μαρτίου ο υπουργός των Εξωτερικών Γιαν Μάζαρυκ, γιος του ιδρυτή του κράτους, πέφτει από ένα παράθυρο και σκοτώνεται. Αυτοκτονία ή εκπαραθύρωση με δράστες κομμουνιστές ή και πράκτορες των Σοβιετικών; Ο Μπένες θα μείνει στη θέση του μέχρι τον Μάιο, οπότε παραιτείται για να αποφύγει την επικύρωση του νέου κομμουνιστικού συντάγματος. Η Τσεχοσλοβακία γίνεται με τη σειρά της «λαϊκή δημοκρατία».

Το δεύτερο γεγονός, που επίσης σημειώνεται την άνοιξη του 1948, είναι ο αποκλεισμός του Βερολίνου. Συγκλονισμένοι από το «πραξικόπημα της Πράγας», οι Δυτικοί αποφασίζουν τώρα να επισπεύσουν στα εδάφη των ζωνών κατοχής τους την ανασύσταση ενός γερμανικού κράτους οικονομικά και πολιτικά ισχυρού, και επομένως ικανού να αποτελέσει φράγμα κατά του κομμουνισμού. Πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας, η νομισματική μεταρρύθμιση που επιχειρούν οι Αγγλοαμερικανοί στους ενοποιημένους τομείς τους (το λεγόμενο «δίζωνο»). Οι Σοβιετικοί αντιδρούν αποσύροντας τον εκπρόσωπό τους από το τετραμερές συμβούλιο που μετά τη λήξη του πολέμου συνιστούσε την υπέρτατη εξουσία στο σύνολο της γερμανικής επικράτειας. Η διάσπαση της Γερμανίας είναι ήδη γεγονός από τον Μάιο του 1949, όταν αναγγέλλεται η ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ) με έδρα τη Βόννη. Τον Οκτώβριο επισημοποιείται με την ίδρυση και της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ).

Απέμενε μετέωρο το καθεστώς του Βερολίνου, που ήταν κι αυτό χωρισμένο σε τέσσερις τομείς, από τους οποίους οι τρεις δυτικότεροι σχημάτιζαν ένα θύλακα στην καρδιά της σοβιετικής ζώνης. Για να διώξει τους συμμάχους ή απλώς για να δοκιμάσει την αποφασιστικότητα των Αμερικανών, ο Στάλιν προχώρησε τον Ιούνιο του 1948 στον αποκλεισμό όλων των οδικών και σιδηροδρομικών προσβάσεων στο δυτικό Βερολίνο, διακόπτοντας την ηλεκτροδότηση και απειλώντας με ασφυξία την πόλη. Οι Αμερικανοί αντιδρούν εγκαθιστώντας μια γιγάντια «αερογέφυρα», απ' όπου μεταφέρουν σ' ένα χρόνο, μέσω των τριών αε-

ροδιαδρόμων που τους είχαν παραχωρηθεί, πάνω από 2.500.000 τόνους κάθε είδους εφοδίων. Συγχρόνως πληροφορούν τους Σοβιετικούς ότι δεν θα διστάσουν να ασκήσουν βία προκειμένου να επιβάλουν το σεβασμό της ελεύθερης εναέριας κυκλοφορίας στους αεροδιαδρόμους που οδηγούν στη γερμανική πρωτεύουσα. Μετά από εντεκάμηνο αποκλεισμό ο Στάλιν υποχωρεί και προβαίνοντας στην άρση των κυκλοφοριακών περιορισμών αναγνωρίζει σιωπηρά την πρώτη ήττα του στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου.

Το «πραξικόπημα της Πράγας» και ο αποκλεισμός του Βερολίνου επισπεύδουν τη δημιουργία μιας δυτικοευρωπαϊκής στρατιωτικής συμμαχίας με κηδεμόνα την αμερικανική υπερδύναμη. Και τα δύο γεγονότα τάραξαν βαθύτατα τις κυβερνήσεις και τον πληθυσμό των δυτικών δημοκρατιών, που συνειδητοποιούσαν την αδυναμία τους να αντιταχθούν σε μια ενδεχόμενη σοβιετική επίθεση. Υπήρχε ήδη από το 1947 ένα σύμφωνο συμμαχίας και αμοιβαίας βοήθειας ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, η συνθήκη της Δουγκέρκης, αλλά στόχος του ήταν περισσότερο οι πιθανές διαθέσεις αντεκδίκησης της Γερμανίας παρά η απειλή των Ρώσων. Στις 17 Μαρτίου 1948, λίγες βδομάδες μετά τα γεγονότα της Πράγας, η Γαλλία, η Αγγλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο υπογράφουν στις Βρυξέλλες μια συνθήκη που απέβλεπε καθαρά στην αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής. Ίσχυε για πέντε χρόνια και καθόριζε ότι σε περίπτωση που ένας από τους συμβαλλομένους δεχόταν επίθεση στα ευρωπαϊκά του εδάφη οι υπόλοιποι «θα του παρείχαν βοήθεια και συνδρομή με όλα τα μέσα που διέθεταν, στρατιωτικά ή άλλα». Τι μπορούσαν ωστόσο να κάνουν οι δύο αυτές ενδιάμεσες δυνάμεις και οι τρεις μικροί τους σύμμαχοι απέναντι σε μια μελλοντική προέλαση του κραταιού Κόκκινου Στρατού; Ο αποκλεισμός του Βερολίνου πείθει τελικά τις ηγεσίες τους ότι μόνος τρόπος ν' ανακόψουν με επιτυχία την κομμουνιστική εξάπλωση είναι να επεκτείνουν τις συμφωνίες των Βρυξελλών και στις υπόλοιπες χώρες της δυτικής Ευρώπης και προπαντός να εντάξουν την Αμερική σ' αυτό το διπλωματικό σχήμα.

Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν αυτονόητη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν την επεδίωξαν. Οι διπλωματικές τους παραδόσεις τους απαγόρευαν να δεσμεύονται σε καιρό ειρήνης με δίκτυα συμμαχιών που ίσως απαιτούσαν την παρέμβασή τους έξω από τα όρια του δυτικού ημισφαιρίου. Για να το κάνει, ο πρόεδρός τους χρειαζόταν την άδεια της Γερουσίας, η οποία του δόθηκε με συντριπτική πλειοψηφία στις 11 Ιουνίου 1948 – το λεγόμενο «ψήφισμα Βάντενμπεργκ», από το όνομα του γερουσιαστή που το πρότεινε. Ακολουθούν επαφές με τους Ευρωπαίους με σκοπό την καθιέρωση ενός ενιαίου αμυντικού συστήματος, όπου θα εντασσόταν και η συνθήκη των Βρυξελλών. Στις 4 Απριλίου 1949 οι επαφές αυτές κατέληξαν στην υπογραφή του Βορειοατλαντικού Συμφώνου από τα δύο βορειοαμερικανικά κράτη και δέκα ευρωπαϊκές χώρες: τις πέντε χώρες της συνθήκης των Βρυξελλών και μαζί τους την Ιταλία, την Πορτογαλία, τη Νορβηγία, τη Δανία και την Ισλανδία. Η Τουρκία και η Ελλάδα προσχώρησαν το 1952 και η δυτική Γερμανία το 1955.

Στα επόμενα χρόνια διαμορφώθηκαν βαθμιαία οι ενιαίοι σχηματισμοί (στρατιωτικό και πολιτικό σκέλος) που συγκρότησαν από κοινού τον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου (ΝΑΤΟ). Στο μεταξύ υπογραμμίστηκε ο καθαρά αμυντικός χαρακτήρας του Συμφώνου και έγινε αναφορά στις βασικές αρχές που έπρεπε να διέπουν τη διεθνή τάξη – «ελευθερία των λαών», «κυριαρχία της νομιμότητας», «δικαιοσύνη», «ευημερία», αποκήρυξη της βίας κατά τη διευθέτηση διεθνών διενέξεων· με άλλα λόγια, το ΝΑΤΟ διεκδικούσε ρόλο εκφραστή των παραδόσεων και ιδανικών που έδεναν μεταξύ τους τα συμβαλλόμενα μέρη, φύλακες της δημοκρατίας και των «ατομικών ελευθεριών», κάτι που δεν ίσχυε για ορισμένες χώρες, όπως η Πορτογαλία του Σαλαζάρ και κατά διαστήματα η Ελλάδα και η Τουρκία.

Στα τέλη του 1949 η Ευρώπη είχε επομένως χωριστεί σε δύο οικονομικά, ιδεολογικά, πολιτικά και στρατιωτικά μπλοκ, που συνδέονταν το καθένα με μια από τις δύο υπερδυνάμεις που είχαν κερδίσει τον πόλεμο. Ήδη οι Σοβιετικοί είχαν υποστεί διαδοχικές αποτυχίες με την απόσχιση της Γιουγκοσλαβίας, την αρνητική κατάληξη της πρώτης κρίσης του Βερολίνου, την καταστολή της κομμουνιστικής εξέγερσης στην Ελλάδα και την υπογραφή του βορειοατλαντικού συμφώνου, αλλά τίποτα δεν έδειχνε πως η προσωρινή τους αναχαίτιση από τους Δυτικούς θα απέτρεπε μία νέα επίθεση. Η τελευταία εκδηλώνεται τον επόμενο χρόνο, τη φορά αυτή στην Άπω Ανατολή, όπου ξεσπάει μια κρίση με ουσιαστικό αντίκτυπο στα πράγματα της γηραιάς ηπείρου.

1950-1954: ΣΚΛΗΡΥΝΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ

Από τον Ιούνιο του 1950 ώς τον Ιούλιο του 1953, ο πόλεμος της Κορέας έφερε αντιμέτωπες τις Ηνωμένες Πολιτείες ως εκπρόσωπο του ΟΗΕ με τη βόρεια Κορέα, που υποστηριζόταν διπλωματικά από την ΕΣΣΔ και στρατιωτικά από τη Λαϊκή Κίνα. Η σύρραξη προκάλεσε τη σκλήρυνση των δύο συνασπισμών. Στις αρχές του 1951, όταν ο στρατηγός Μακάρθουρ, βλέποντας τις μεραρχίες των Κινέζων «εθελοντών» να ξεχύνονται στα νότια του 38ου παραλλήλου, έτοιμες να πετάξουν στη θάλασσα το αμερικανικό εκστρατευτικό σώμα, εισηγήθηκε στον πρόεδρο Τρούμαν να σταματήσει την κομμουνιστική προέλαση με τη χρήση ατομικών όπλων, πολλοί περίμεναν μια νέα παγκόσμια ανάφλεξη. Στη διάρκεια αυτής της έμμεσης αναμέτρησης ο ψυχρός πόλεμος έφτασε στο απόγειό του, πυροδοτώντας στις χώρες της Δύσης μια αντικομμουνιστική ψύχωση, που στις Ηνωμένες Πολιτείες κατέληξε στο «κυνήγι μαγισσών» του γερουσιαστή Μακκάρθυ, αλλά είχε επίσης σημαντικές συνέπειες στη δυτική Ευρώπη.

Πρέπει να πούμε ότι οι παλιές αποικιοκρατικές δυνάμεις της γηραιάς ηπείρου αντιμετώπιζαν κι αυτές από τα τέλη του πολέμου σοβαρά προβλήματα στις κτήσεις τους. Παρά τη νίκη των συμμάχων, η παγκόσμια σύγκρουση προκάλεσε

βαθύτατο κλονισμό στις αποικιακές αυτοκρατορίες. Οι μητροπόλεις έχασαν μεγάλο μέρος του γοήτρου τους: είτε είχαν νικηθεί και κυριευθεί από τους Γερμανούς είτε, όπως η Μεγάλη Βρετανία, είχαν βγει από τον πόλεμο εξουθενωμένες. Όπως και το 1914-1918, για να αντέξουν είχαν χρειαστεί τη συνδρομή των υπερπόντιων εδαφών τους: οι Βρετανοί επιστράτευσαν δύο εκατομμύρια Ινδούς, οι Γάλλοι γκωλικοί εγκατέστησαν τα κυριότερα ορμητήριά τους στην Αφρική. Όπως είναι φυσικό, οι λαοί των αποικιών δεν συμβιβάζονται πια με τη θέση του απλού υπηκόου και πολλοί επιδιώκουν το γρηγορότερο να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους, την οποία πλήρωσαν συχνά με αίμα. Οι διεκδικήσεις τους εντείνονται και χάρη στην απήχηση που βρίσκουν στα Ηνωμένα Έθνη, που ο καταστατικός τους χάρτης αναγνώριζε το δικαίωμα κάθε λαού να διαλέγει τη μορφή της διακυβέρνησής του, και στις τάξεις των υπερδυνάμεων, που για λόγους διαφορετικούς είναι κι οι δυο αντίθετες στην αποικιοκρατία. Τέλος, στην Ασία οι Γιαπωνέζοι είχαν καλέσει τους λαούς που κηδεμόνευαν να συνασπιστούν κατά των λευκών αποικιοκρατών και στις παραμονές της ήττας τους είχαν δώσει την ανεξαρτησία τους στις περισσότερες αποικίες. Με τη λήξη του πολέμου οι λαοί αυτής της περιοχής ήταν οι πρώτοι που διεκδίκησαν την ελευθερία τους.

Έτσι, τα χρόνια του ψυχρού πολέμου συμπίπτουν με το πρώτο κύμα χειραφέτησης των αποικιών, που σε ορισμένες περιοχές της ασιατικής ηπείρου αξιοποιεί την υποστήριξη που προσφέρουν η ΕΣΣΔ και η Κίνα (κομμουνιστική από το 1949) στα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα, όπου συμμετέχουν και κομμουνιστικές οργανώσεις. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια, όλες σχεδον οι ασιατικές αποικίες (έξω από τα εδάφη της ΕΣΣΔ) κερδίζουν την ανεξαρτησία τους.

Στην Ινδία, όπου οι Βρετανοί αντιμετωπίζουν δυσχέρειες από πολύ παλιότερα, η ανεξαρτησία γίνεται πράξη το 1947. Η άρνηση Ινδουιστών και Μουσουλμάνων να συμβιώσουν στο ίδιο κράτος οδηγεί στη διάσπαση της χώρας μεταξύ της Ινδικής Δημοκρατίας και του Πακιστάν· και οι δύο δέχονται ωστόσο να διατηρήσουν τους δεσμούς τους με το βρετανικό στέμμα και να μετάσχουν στη Βρετανική Κοινοπολιτεία. Μετά την αποχώρηση των Γιαπωνέζων, οι Ολλανδικές Ινδίες σχηματίζουν την «Ινδονησιακή Δημοκρατία» με αρχηγό τον Σουκάρνο. Στα 1947 οι Ολλανδοί προσπαθούν να ανακτήσουν την αποικία τους, αλλά τους λείπουν οι δυνάμεις, και μετά τις πιέσεις των Αμερικανών, που φοβούνται την προσχώρηση ολόκληρης της περιοχής στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, πείθονται να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία της. Και η Γαλλία αρνείται στην αρχή να αναγνωρίσει την αυτοδιάθεση του Βιετνάμ, όπως απαιτεί το φιλοκομμουνιστικό Βιετμίνχ· ακολουθεί ένας μακροχρόνιος πόλεμος, πολύνεκρος και πολυδάπανος, που μετά την ήττα του γαλλικού στρατού στο Ντιέν-Μπιέν-Φου καταλήγει στις συμφωνίες της Γενεύης (1954), με βάση τις οποίες γίνονται ανεξάρτητες οι αποικίες της Ινδοκίνας. Στη δυτική Ευρώπη τα γεγονότα εντείνουν τις εσωτερικές δυσκολίες των αποικιακών δυνάμεων και συχνά οξύνουν το αντικομμουνιστικό αίσθημα της πλειοψηφίας του πληθυσμού (ιδιαίτερα των Γάλλων που ανησυχούν για την εκστρατεία του ΚΚΓ ενάντια στον «βρώμικο πόλεμο της Ινδο-

κίνας»). Οι κυβερνήσεις το εκμεταλλεύονται για να διατηρηθούν στην εξουσία και να συνεχίσουν την «ατλαντική» πολιτική τους, αλλά ορισμένες απ' αυτές το αξιοποιούν για να προωθήσουν την υπόθεση της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Σκλήρυνση, και μάλιστα σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, παρατηρείται επίσης στην Ανατολή, όπου ο Στάλιν επιβάλλει στο στρατόπεδό του αληθινή κατάσταση πολιορκίας. Η παθολογική καχυποψία του «στρατάρχη» και οι τεράστιες προσπάθειες που προϋποθέτει η ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης ΕΣΣΔ ευνοούν την εγκαθίδρυση ενός αφόρητου καταπιεστικού μηχανισμού. Στόχοι του οι εθνικές ομάδες, που καλούνται να ξεχάσουν το παρελθόν τους προκειμένου να δοξάσουν εκείνο του «μεγάλου αδελφού» και εκτοπίζονται πλήρως ή εν μέρει όποτε αντιδρούν στον εκρωσισμό τους· οι θρησκευτικές μειονότητες και ιδιαίτερα οι Εβραίοι, ενάντια στους οποίους ο «πατερούλης των λαών» μεταστρέφει κλασικά τις λαϊκές αντιδράσεις που προξενεί η πολιτική του· τα στελέχη του στρατού, που ο Στάλιν φοβάται ότι μολύνθηκαν από τις ιδέες και τον τρόπο ζωής των χωρών όπου πολεμούσαν· και όσοι άλλοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δεν εναρμονίζονται με το πρότυπο του «νέου ανθρώπου» που λανσάρει ο «δαιμόνιος ηγέτης» και τα κύρια φερέφωνά του, ο αρχηγός της Ασφάλειας Μπέρια και ο θεωρητικός του καθεστώτος Ζντάνωφ. Στα 1953 ο πληθυσμός των στρατοπέδων της Γκουλάγκ υπολογίζεται σε 8 με 10 εκατομμύρια άτομα, πολλά απ' τα οποία είναι καταδικασμένα να πεθάνουν, ενώ πολλαπλασιάζονται οι αιματηρές κομματικές διώξεις και εντείνεται η προσωπολατρία του «χαρισματικού ηγέτη». Ζώντας με το φόβο των συνωμοσιών (όπως αυτή που επικαλέστηκε το 1953 για να ξεφορτωθεί τους Εβραίους γιατρούς του Κρεμλίνου), κλεισμένος στην ερημική του «ντάτσα» όπου δέχεται νυχτιάτικα τις επισκέψεις των περίτρομων συνεργατών του, ο Στάλιν διευθύνει την τεράστια αυτοκρατορία του σε κλίμα εντεινόμενης ανασφάλειας, προβάλλοντας τον κίνδυνο ενός πολέμου με τους Δυτικούς, για τον οποίο και ο ίδιος ευθυνόταν, ώστε να δικαιολογήσει την τρομοκρατία που ασκεί στον λαό του και στους λαούς της ανατολικής Ευρώπης.

Πράγματι, ο σταλινικός ολοκληρωτισμός είχε στο μεταξύ επεκταθεί στο σύνολο του σοβιετικού στρατοπέδου. Αφετηρία στάθηκε το γιουγκοσλαβικό «σχίσμα» του 1948. Αφού απελευθέρωσε τη χώρα του και έφερε στην εξουσία τον κομμουνισμό χωρίς τη σοβιετική βοήθεια, ο Τίτο δεν ήταν διατεθειμένος να δώσει λογαριασμό στον άρχοντα του Κρεμλίνου για τον τρόπο με τον οποίο προέβαινε στην οικοδόμηση της γιουγκοσλαβικής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Όταν ο Στάλιν, επιθυμώντας να απλώσει την εξουσία του σε όλο το σοσιαλιστικό στρατόπεδο, απαιτεί μεγαλύτερο σέβας και πασχίζει να διαβρώσει τον στρατό, τη διοίκηση και τον κομματικό μηχανισμό της Γιουγκοσλαβίας, η κρίση ξεσπάει. Τον Μάρτιο του 1948 ο Στάλιν αποσύρει από τη Γιουγκοσλαβία τους συμβούλους του και δοκιμάζει να φέρει τον Τίτο σε σύγκρουση με τα στελέχη του ΚΚΓ. Ούτε η μεσολάβηση της Κομινφόρμ ούτε οι στρατιωτικές συνωμοσίες του Κρεμλίνου ούτε η αδυσώπητη εκστρατεία που διεξάγεται σε όλο τον σοσιαλιστικό κόσμο και στα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα εις βάρος της «τιτοϊκής ρε-

βιζιονιστικής κλίκας» ούτε η διακοπή των οικονομικών σχέσεων με το Βελιγράδι λυγίζουν την αποφασιστικότητα της Γιουγκοσλαβίας. Ο Τίτο δεν αποκηρύσσει τις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού, αλλά προκαλεί την αγανάκτηση του Στάλιν προβάλλοντας μια εκδοχή της σοσιαλιστικής οικονομίας διαφορετική από το υπερσυγκεντρωτικό μοντέλο που ίσχυε στην ΕΣΣΔ: διανομή της γης στους μικροϊδιοκτήτες της υπαίθρου, αυτοδιαχείριση των εργοστασίων· και το βασικότερο, ένταξη της Γιουγκοσλαβίας στην ομάδα των αδέσμευτων χωρών.

Οι ενέργειες του Τίτο εντείνουν τη δυσπιστία της σοβιετικής ηγεσίας προς τα επιτελεία των «αδελφών κομμάτων», που κατηγορούνται ότι αποσκοπούν κι αυτά στην καλλιέργεια ενός εθνικού κομμουνισμού, ανεξάρτητου από τη «χώρα οδηγό της Επανάστασης». Με τη βοήθεια πυρήνων από πιστούς οπαδούς αρχίζει από το καλοκαίρι του 1948 η εκκαθάριση των κομματικών μηχανισμών. Σε τρία χρόνια έχει εκκαθαριστεί το ένα τέταρτο των κομματικών μελών των λαϊκών δημοκρατιών· τα θύματα, όπως και στην ΕΣΣΔ του 1936-1938, είναι στελέχη του στρατού, του κόμματος και της διοίκησης και πρώτα πρώτα οι «παλιοί μπολσεβίκοι» (όπως οι πρώην αρχηγοί των «διεθνών ταξιαρχιών»), που δίνουν τη θέση τους σε έμπιστα στελέχη απόλυτα υποχρεωμένα στον Στάλιν. Πιέσεις κάθε είδους και εικονικά κατηγορητήρια επινοούνται για να αποσπάσουν τις «ομολογίες» ηγετών και αγωνιστών που έχουν γίνει ανεπιθύμητοι. Οι καταδότες ευημερούν, οι ύποπτοι μπαίνουν σε «καραντίνα», χιλιάδες γνήσιοι ή υποτιθέμενοι αντιφρονούντες εξαφανίζονται. Με τέτοιο τρόπο εξοντώνονται στη Βουλγαρία ο Κωστώφ, στη Ρουμανία η Πάουκερ, στην Τσεχοσλοβακία ο Σλάνσκυ, στην Ουγγαρία ο Ράικ, και μαζί τους δεκάδες πρώην υπουργοί και πρωθυπουργοί, στρατηγοί και αξιωματούχοι που δικάζονται και εκτελούνται με την κατηγορία του «τροτσκισμού», του «τιτοϊσμού», ακόμα και του «σιωνισμού». Η γενικευμένη αυτή τρομοκρατία συνδυάζεται με τη σοβιετοποίηση των τοπικών κομμουνιστικών κομμάτων, που μετατρέπονται σε απλούς διεκπεραιωτές των εντολών του Κρεμλίνου, και την επιβολή ολοκληρωτικών μέτρων που θίγουν προπάντων τις Εκκλησίες και τους κύκλους της διανόησης, φορείς ενός ενδεχόμενου πατριωτισμού που η πολιτική των ξένων κυριάρχων επιδιώκει να ξεριζώσει μια και καλή.

Η σκλήρυνση του σταλινικού στρατοπέδου και των φορέων της κομμουνιστικής ιδεολογίας στη δυτική Ευρώπη ενθαρρύνει στην τελευταία αυτή περιοχή την καλλιέργεια τάσεων οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής σύγκλισης σε υπερεθνικό πλαίσιο, που δεν θα ισοδυναμούσε με απλή επέκταση του ΝΑΤΟ σε ζητήματα εξωστρατιωτικά. Τέτοια πολιτική εφαρμόζουν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι εμπνευστές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ).

Πρωτεργάτης της ήταν ο άνθρωπος που διηύθυνε από το 1946 τον οικονομικό προγραμματισμό της Γαλλίας, ο Ζαν Μοννέ. «Ευρωπαϊστής» από τα νιάτα του, ο Μοννέ ήταν εκείνος που καταμεσής στην πανωλεθρία του 1940 είχε υποβάλει στον πρωθυπουργό Ρεϋνώ το σχέδιο μιας μόνιμης γαλλοβρετανικής ένωσης, με στόχο να αποτραπεί η γαλλική συνθηκολόγηση· τώρα, στο απόγειο του

ψυχρού πολέμου, πρότεινε την ενιαία διαχείριση των ευρωπαϊκών αποθεμάτων άνθρακα και χάλυβα από έναν υπερεθνικό οργανισμό. Οι επικριτές του Μοννέ θα δουν συχνά στο πρόσωπο αυτού του «τεχνοκράτη» τον πατέρα μιας Ευρώπης τραπεζών και βιομηχάνων, με μόνο θεμέλιο τα οικονομικά συμφέροντα. Δεν θα μπορούσαν να κάνουν μεγαλύτερο λάθος! Καταστρώνοντας το σχέδιό του, ο Μοννέ είχε στο νου του την προσέγγιση των ευρωπαϊκών λαών και την προετοιμασία των μελλοντικών «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης». Γνώριζε ωστόσο τις τεράστιες δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος. «Η Ευρώπη», έλεγε, «δεν θα φτιαχτεί μονομιάς, ούτε σαν ένα συνολικό οικοδόμημα· θα προκύψει από συγκεκριμένα επιτεύγματα, δημιουργώντας πρώτα μια έμπρακτη αλληλεγγύη». Σίγουρα ένα μέτρο πολύ συγκεκριμένο και επιτακτικό ήταν η προσέγγιση Γαλλίας και Γερμανίας μέσω ενός κοινού σχεδίου που επέτρεπε στις οικονομίες τους να επωφεληθούν αμοιβαία από την παραπληρωματική τους σχέση. Η Γερμανία ήταν πλούσια σε κάρβουνο, η Γαλλία το χρειαζόταν για καύσιμο στις υψικαμίνους της και σε αντάλλαγμα μπορούσε να της προμηθεύει σεβαστές ποσότητες σιδηρομεταλλεύματος. Τι εμπόδιζε την ένταξη αναγκών και πόρων σε μια διεθνή κοινοπραξία όπου θα μπορούσαν ύστερα να προσχωρήσουν όσες χώρες της Ευρώπης το επιθυμούσαν, πρώτο βήμα στο σχηματισμό μιας ευρύτερης και λιγότερο εξειδικευμένης κοινότητας;

Ο επεξεργαστής του σχεδίου υπέβαλε τις σκέψεις του στον επίσης ευρωπαϊστή υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας, τον κεντροδεξιό Ρομπέρ Σουμάν, που ήταν ένας «άνθρωπος των συνόρων», γέννημα της γερμανοκρατούμενης Λοραίνης, και μοιρασμένος ανάμεσα σε δύο κουλτούρες. Ο Σουμάν δεν άργησε να ενστερνιστεί το σχέδιο του Μοννέ και στις 9 Μαΐου 1950 διατύπωσε τις κύριες θέσεις του σε μια διακήρυξη που απευθυνόταν στο σύνολο των ευρωπαϊκών λαών. Η απήχηση ήταν άμεση, αλλά όχι σε όλους τους Ευρωπαίους. Οι αγγλικές σιδηρουργίες δεν επείγονταν να ανταλλάξουν πρώτες ύλες με την ηπειρωτική Ευρώπη και η αγγλική εργατική κυβέρνηση ανησυχούσε μήπως η «Ευρώπη των αφεντικών» υπονομεύσει τις κατακτήσεις του «κράτους πρόνοιας». Οι Σκανδιναβοί ηγέτες συμφώνησαν μαζί της. Η ΕΣΣΔ και οι δορυφόροι της, καθώς και τα μεγάλα δυτικοευρωπαϊκά ΚΚ, κατάγγειλαν την πολιτική του Σουμάν, που υπηρετούσε κατά τη γνώμη τους τα υπερατλαντικά «μονοπώλια» και τους «πολεμοκάπηλους» Αμερικανούς. Το «σχέδιο Σουμάν» συνάντησε όμως την επιδοκιμασία της Γερμανίας, της Ιταλίας και των χωρών της Μπενελούξ, καθώς και των Αμερικανών, όχι για τους λόγους που πρόβαλαν οι κομμουνιστές, αλλά επειδή το θεωρούσαν προοίμιο μιας ευρωπαϊκής Ένωσης ικανής να διαχειριστεί τις αμυντικές της ανάγκες, μετριάζοντας τα «βάρη» που επωμιζόταν η ατλαντική υπερδύναμη.

Οι οπαδοί της ευρωπαϊκής οικονομικής και ει δυνατόν πολιτικής ενοποίησης ανήκαν βασικά στους κόλπους της χριστιανοδημοκρατίας, της σοσιαλδημοκρατίας και διαφόρων φιλελεύθερων σχημάτων, με άλλα λόγια στις πολιτικές παρατάξεις που συγκροτούσαν ουσιαστικά τους κυβερνητικούς συνασπισμούς των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Η πολιτική αυτή συγγένεια και συχνά η προσω-

πική φιλία των πρωταγωνιστών της κίνησης (Σουμάν και Μοννέ στη Γαλλία, Σπάακ στο Βέλγιο, Ντε Γκάσπερι και Σπινέλλι στην Ιταλία, Αντενάουερ στην ΟΔΓ κ.ά.) εξηγούν τη γρήγορη υλοποίηση του σχεδίου. Στις 18 Απριλίου 1951 έξι χώρες, η Γαλλία, η ΟΔ της Γερμανίας, η Ιταλία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο υπογράφουν τη συνθήκη του Παρισιού, που προέβλεπε την ίδρυση της ΕΚΑΧ για 50 χρόνια και καθόριζε τα όργανα και τις δικαιοδοσίες της: την Υπάτη Αρχή, αυτόνομη και με εκτελεστικές αρμοδιότητες, το Συμβούλιο Υπουργών που εκπροσωπούσε τα συμφέροντα των επιμέρους κρατών, τη Συνέλευση που έλεγχε την Υπάτη Αρχή, και το Δικαστήριο που έλυνε τις νομικές διαφορές.

Στη διάρκεια του 1952 πήραν σάρκα και οστά οι διάφοροι κοινοτικοί μηχανισμοί και από την επόμενη χρονιά η «κοινή αγορά» άνθρακα και χάλυβα λειτουργούσε ικανοποιητικά για όλους. Από οικονομική σκοπιά διευκόλυνε αναμφίβολα την αύξηση της παραγωγής και των ενδοευρωπαϊκών εμπορικών ανταλλαγών. Από πολιτική σκοπιά επιτάχυνε τη γαλλογερμανική συμφιλίωση, άξονα του μελλοντικού ευρωπαϊκού πολιτικού πλαισίου – και μάλιστα ελάχιστα χρόνια μετά την κατάρρευση του χιτλερικού Ράιχ. Για να γίνει ωστόσο πράξη μια τέτοια «Ευρώπη», έπρεπε να είναι σε θέση να εξασφαλίσει την άμυνά της ή έστω να μην εξαρτάται κατά 90% από το αμυντικό σύστημα που έλεγχαν οι Αμερικανοί. Στον τομέα αυτό η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα υποστεί το 1954 καίριο πλήγμα.

Πρώτοι οι Αμερικανοί, δέσμιοι των προβλημάτων που έθετε ο πόλεμος της Κορέας και ανήσυχοι για τη σκλήρυνση του ανατολικού συνασπισμού, που κατείχε από το 1949 και την ατομική βόμβα, προωθούν στα μέσα του 1950 τον επανεξοπλισμό της ΟΔΓ. Για να αποφύγει την ενδεχόμενη αναβίωση του γερμανικού μιλιταρισμού, το Συμβούλιο της Ευρώπης εκδίδει τον Αύγουστο ένα ψήφισμα που είχε την υποστήριξη του Τσώρτσιλ και ζητούσε τη δημιουργία «ευρωπαϊκού στρατού» στο πλαίσιο του Βορειοατλαντικού Συμφώνου. Το φθινόπωρο ο Γάλλος πρωθυπουργός Ρενέ Πλεβέν πρότεινε τη σύσταση μιας δύναμης 100.000 ανδρών, που θα περιελάμβανε μικτούς σχηματισμούς εθνικών ταγμάτων, μεταξύ τους και γερμανικών, και μια υπερεθνική διοίκηση ενταγμένη στο ΝΑΤΟ.

Έτσι, μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις και με την έγκριση των Ηνωμένων Πολιτειών, συμφωνήθηκε η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (ΕΑΚ). Η ιδρυτική συνθήκη ήταν έτοιμη τον Μάρτιο του 1952· μετά δύο μήνες υπογράφτηκε από τα έξι μέλη της ΕΚΑΧ, δεν μπορούσε όμως να ισχύσει πριν επικυρωθεί από τα κοινοβούλια των ενδιαφερομένων. Η Γερμανία και οι χώρες της Μπενελούξ το έκαναν το Μάρτιο του 1954, ενώ η Ιταλία, όπου οι περισσότεροι ευνοούσαν την επικύρωση, αποφάσισε να περιμένει την ψήφο των Γάλλων. Το μέλλον του σχεδίου κρινόταν επομένως από τη στάση της Γαλλίας. Μετά από μια φοβερή μάχη στα μαζικά μέσα ανάμεσα σε οπαδούς και αντιπάλους της συνθήκης (βασικά γκωλικούς και κομμουνιστές, με μερικούς σοσιαλιστές και ριζοσπάστες), η γαλλική εθνοσυνέλευση την απέρριψε στις 30 Αυγούστου με ψήφους 319 έναντι 264. Έτσι, η ΕΑΚ έμεινε στα χαρτιά.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ «ΞΕΠΑΓΩΜΑΤΟΣ»

Η γαλλική αποστασία προκάλεσε στην Ευρώπη ζωηρές αντιδράσεις, μια και πολλοί ήταν όσοι υπολόγιζαν στην ίδρυση της αμυντικής κοινότητας. Το ίδιο έγινε και στις ΗΠΑ, σε σημείο που ο υπουργός των Εξωτερικών Φόστερ Ντάλλες απέφυγε να περάσει από τη Γαλλία κατά το ταξίδι του στην Ευρώπη τον Σεπτέμβριο του 1954. Μετά το άδοξο τέλος της ΕΑΚ, άρχισε η αναζήτηση μιας εναλλακτικής λύσης που θα επέτρεπε την ένταξη της Γερμανίας στο δυτικό αμυντικό σύστημα. Περιέργως η Γαλλία, αφού απέρριψε τη συνθήκη που είχε βασιστεί στο δικό της «σχέδιο Πλεβέν» και επιχειρούσε να εμποδίσει την απευθείας είσοδο της Γερμανίας στο ΝΑΤΟ, λίγες βδομάδες αργότερα αποδέχθηκε μία ρύθμιση που την έφερνε ακόμα πιο πίσω. Στις 23 Οκτωβρίου, ύστερα από τη μονογραφή μιας προκαταρτικής συμφωνίας στο Λονδίνο ανάμεσα στους συμβαλλομένους της συνθήκης των Βρυξελλών και τους ατλαντικούς τους εταίρους, οι «συμφωνίες του Παρισιού» επικυρώνουν την ανεξαρτησία της ΟΓΔ, την προσχώρηση της Ιταλίας και της Ομοσπονδιακής Γερμανίας στη συνθήκη των Βρυξελλών, που μετασχηματίζεται τώρα σε Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (ΔΕΕ), και τελικά την ένταξη των Γερμανών στον βορειοατλαντικό συνασπισμό. Για να μη θιγεί υπέρμετρα το δημόσιο αίσθημα, ιδιαίτερα στη Γαλλία όπου έκανε θραύση ο αντιγερμανισμός, απαγορεύτηκε στην ΟΔΓ η κατασκευή ή προμήθεια όπλων ΑΒΧΠ (ατομικού, βιολογικού και χημικού πολέμου). Κατά τ' άλλα, επιτράπηκε ο επανεξοπλισμός των πρώην ηττημένων.

Μετά από έντονες αντιδικίες η συμφωνία εγκρίθηκε από το γαλλικό κοινοβούλιο και τίποτα δεν εμπόδιζε πια την ΟΔΓ να διατηρεί ως κυρίαρχο κράτος τον δικό της στρατό στο πλαίσιο του Βορειοατλαντικού Συμφώνου. Τον Μάιο του 1955 οι Σοβιετικοί αντιδρούν με την υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας, που αντικαθιστούσε τις διμερείς συμφωνίες τις οποίες είχε συνάψει η ΕΣΣΔ με τις λαϊκές δημοκρατίες και ενσωμάτωνε τις δυνάμεις των «αδελφών κρατών» (ανάμεσά τους και της ΛΔ της Γερμανίας) σε κοινή σοβιετική στρατιωτική διοίκηση. Η Γιουγκοσλαβία έμεινε έξω από το Σύμφωνο και η Αλβανία αποσύρθηκε το 1968.

Καταλήξεις μιας επικίνδυνης και παρατεταμένης κλιμάκωσης, η ένταξη της ΟΔΓ στο ΝΑΤΟ και η ίδρυση του Συμφώνου της Βαρσοβίας πραγματοποιούνται περιέργως –ως αποτέλεσμα κεκτημένης ταχύτητας– σε μια στιγμή όπου η ένταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης φαίνεται να κοπάζει. Στις 5 Μαρτίου 1953 ο θάνατος του Στάλιν εγκαινιάζει μια περίοδο «ξεπαγώματος» των σχέσεων ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Ο Μαλένκωφ, από τους νέους ιθύνοντες του Κρεμλίνου, υπαινίσσεται την πιθανότητα μιας προσέγγισης με τους Δυτικούς· ο Αϊζενχάουερ δηλώνει: «Όλος ο κόσμος γνωρίζει ότι με το θάνατο του Στάλιν έφτασε στο τέλος της μια εποχή», και καταθέτει ένα σχέδιο για την ειρηνική αξιοποίηση της ατομικής ενέργειας· στην Άπω Ανατολή επιβάλλεται προσωρινά ειρήνη με την ανακωχή του Παν-Μουν-Τζομ στην Κορέα (27 Ιουλίου 1953) και

τις συμφωνίες της Γενεύης που τερματίζουν τον πρώτο από τους πολέμους της Ινδοκίνας (Ιούλιος 1954).

Στην ΕΣΣΔ η έλευση του Χρουστσώφ, σε συνεργασία αρχικά με τον Μπουλγκάνιν και μετά σε ρόλο μονοκράτορα, συμπίπτει με την υιοθέτηση μιας πιο ευέλικτης πολιτικής απέναντι στη Δύση. Ο Σοβιετικός προκαθήμενος εφαρμόζει μετά το 1955 το δόγμα της «ειρηνικής συνύπαρξης», κάνοντας αρχή από την Ευρώπη. Η νίκη του «σοσιαλισμού» εξακολουθεί φυσικά να αποτελεί τον πρωταρχικό μακροπρόθεσμο στόχο και η πάλη των τάξεων κινητήρια δυναμη της ιστορίας. Ο ανταγωνισμός με το άλλο στρατόπεδο δεν εκλείπει, περιορίζεται όμως στους τομείς της οικονομίας και της ιδεολογίας. Η συνειδητοποίηση των ιδιαίτερων ευθυνών των δύο υπερδυνάμεων στην πυρηνική εποχή· η μικρότερη ανασφάλεια που αισθάνεται η ΕΣΣΔ με την απόκτηση των όπλων μαζικής καταστροφής (βόμβας ουρανίου το 1949, υδρογόνου το 1953) και «φορέων» (βομβαρδιστικών και πυραύλων) ικανών να πλήξουν αμερικανικούς στόχους· και προπάντων η παρατεταμένη ειρήνη που χρειάζεται ο νέος άρχοντας του Κρεμλίνου προκειμένου να πραγματοποιήσει τα μεγαλεπήβολα οικονομικά του σχέδια, επιδιώκοντας να φτάσει και μετά να ξεπεράσει τη βιομηχανική ισχύ και το βιοτικό επίπεδο των ΗΠΑ, όλα μαζί εξηγούν τη σοβιετική αλλαγή πορείας.

Δύσπιστη, η Δύση δεν βιάζεται να ανταποκριθεί στα ανοίγματα της νέας σοβιετικής ηγεσίας, πράγμα που εξηγεί και την ολοκλήρωση των διαδικασιών για την ένταξη της δυτικής Γερμανίας στο ευρωπαϊκό αμυντικό σύστημα. Η απώλεια του αμερικανικού πυρηνικού μονοπωλίου και στη συνέχεια οι ρωσικοί πειραματισμοί στον τομέα των διηπειρωτικών βαλλιστικών πυραύλων μάλλον οδηγούν σε σκλήρυνση την πολιτική του Λευκού Οίκου· η εκτόξευση του πρώτου «Σπούτνικ» τον Οκτώβριο του 1957 προκάλεσε σάλο στις ΗΠΑ. Πάντως, το «διπλωματικό νιου λουκ» της ρεπουμπλικανικής κυβέρνησης περιορίζεται σε μία πολιτική ενισχυμένης «συγκράτησης» (ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή όπου η Ρωσία άρχιζε να αποκαλύπτει τις φιλοδοξίες της), συμπληρωμένη με το νέο στρατηγικό δόγμα των «μαζικών αντιποίνων»: στο εξής μια κομμουνιστική επίθεση σε βάρος οποιουδήποτε κράτους θα συνεπαγόταν άμεση πυρηνική απάντηση, που μπορούσε να εκδηλωθεί σε κάθε σημείο του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Η Ευρώπη αποτελούσε προκεχωρημένο φυλάκιο αυτής της αντιπαράθεσης· μπορεί να την «προστάτευε» η αμερικανική «πυρηνική ομπρέλα», αλλά σε περίπτωση γενικευμένης σύρραξης ήταν καταδικασμένη σε τελειωτικό αφανισμό.

Καθώς επιβεβαιώνονταν οι σοβιετικές προθέσεις, το κλίμα άρχισε να αντιστρέφεται. Τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο του 1954 οργανώθηκε στο Βερολίνο με πρόταση του Τσώρτσιλ η τετραμερής διάσκεψη για το γερμανικό ζήτημα. Ομολογουμένως κατέληξε σε αδιέξοδο, μαρτυρούσε ωστόσο την επανάληψη του διαλόγου. Τον Μάιο του 1955 ο Χρουστσώφ και ο Μπουλγκάνιν επισκέφτηκαν το Βελιγράδι και συμφιλιώθηκαν δημόσια με τον Τίτο. «Λυπόμαστε βαθιά για ό,τι έγινε», δήλωσε ο Σοβιετικός προκαθήμενος βγαίνοντας από το αεροπλάνο, «και αποκηρύσσουμε χωρίς δισταγμό τα όσα συσσωρεύτηκαν στο πέρασμα του χρό-

νου». Στις 15 Μαΐου του ίδιου χρόνου, μια μέρα μετά την υπογραφή του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η ΕΣΣΔ υπογράφει με την Αυστρία και τις άλλες τρεις δυνάμεις κατοχής τη συνθήκη που τερμάτιζε επίσημα την εμπόλεμη κατάσταση της χώρας. Η αυστριακή κυβέρνηση διακήρυσσε τη διαρκή της ουδετερότητα –κάτι που δεν την εμπόδισε να γίνει μέλος του ΟΗΕ ούτε να προσχωρήσει στο Συμβούλιο της Ευρώπης– με αντάλλαγμα την αποκατάσταση των «γερμανικών περιουσιών» που κατείχε η ΕΣΣΔ, ιδιαίτερα των κοιτασμάτων πετρελαίου.

Τον Ιούλιο του 1955 οι πολιτικοί αρχηγοί των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων συναντήθηκαν στη Γενεύη για πρώτη φορά μετά δέκα χρόνια. Η διάσκεψη αυτή δεν κατέληξε σε χειροπιαστό αποτέλεσμα. Κανένα περιθώριο συνεννόησης δεν προέκυψε στο ζήτημα της μελλοντικής γερμανικής επανένωσης, αφού οι Δυτικοί διεκδικούσαν τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών και το δικαίωμα των Γερμανών να ανήκουν στο ΝΑΤΟ, ενώ οι Σοβιετικοί ζητούσαν ένα σύμφωνο συλλογικής ασφάλειας που θα δέσμευε και τα δύο γερμανικά κράτη. Οι επαφές ωστόσο δεν διακόπηκαν, και παρά τα πενιχρά αποτελέσματα το «πνεύμα της Γενεύης» έμοιαζε να εγκαινιάζει μια νέα εποχή στις διεθνείς σχέσεις. Δύο διενέξεις συγκριτικά δευτερεύουσες, που όμως ταλαιπωρούσαν τις ευρωπαϊκές σχέσεις στα χρόνια του ψυχρού πολέμου, βρήκαν επίσης τη λύση τους σ' αυτή την περίοδο του «ξεπαγώματος». Η διένεξη για το Σάαρ, που είχε δυναμιτίσει μεταπολεμικά τις σχέσεις Γαλλίας και Γερμανίας, διευθετήθηκε μετά το δημοψήφισμα του Οκτωβρίου 1955 με την κατακύρωση της περιοχής στη Γερμανία, στην οποία επιτέλους έστερξε και η κυβέρνηση Μολλέ (με δόλωμα τη χορήγηση μεγάλης ποσότητας από κάρβουνο και τη διάνοιξη της κοίτης του Μοζέλλα). Η διένεξη για την Τεργέστη, που είχε φέρει αντιμέτωπες την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία, τελείωσε με τη διχοτόμησή της, που επικυρώθηκε με πρωτόκολλο τον Οκτώβριο του 1954.

Τελευταία ένδειξη της διαγραφόμενης εξομάλυνσης, η επίσημη επίσκεψη των δύο κυριότερων Σοβιετικών ιθυνόντων, του Χρουστσώφ και του Μπουλγκάνιν, στο Λονδίνο (Ιανουάριος 1956), όπου εξαπέλυσαν την «επίθεση του χαμόγελου». Μετά τις αγωνίες της τελευταίας σταλινικής περιόδου, το φάσμα του πολέμου έμοιαζε να απομακρύνεται από την ευρωπαϊκή ήπειρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η δυτική Ευρώπη στο στάδιο της ανάπτυξης
(από τη δεκαετία του 1950 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970)

◆ Για είκοσι χρόνια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η δυτική Ευρώπη γνωρίζει πρωτόφαντη ανάπτυξη. Την οφείλει στην ταχύτατη ανοικοδόμησή της χάρη στην αμερικανική βοήθεια, τη σταθεροποίηση των νομισμάτων με τις συμφωνίες του Μπρέττον Γουντς, τον ανανεωμένο δημογραφικό δυναμισμό της, τη βελτίωση της παραγωγικότητας αλλά και στη δράση των κυβερνήσεων που έδωσαν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη μέσα σε μια κεϋνσιανή προοπτική ή τη στήριξαν με πιο προωθημένες παρεμβάσεις. Η Γερμανία, η Ιταλία και σε μικρότερο βαθμό η Γαλλία είναι οι χώρες που κυρίως επωφελούνται από τη γρήγορη ανάπτυξη.

◆ Η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται σε περιβάλλον διεθνούς ηρεμίας. Μετά τις κρίσεις των ετών 1956-62, η εξομάλυνση από το 1963 είναι πια γεγονός. Συγχρόνως η οικοδόμηση της Ευρώπης ξεπερνά τα προσκόμματα που γέννησε η αποτυχία του σχεδίου της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (1954). Στα 1957 η υπογραφή του ιδρυτικού συμφώνου της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Ευρατόμ δρομολογεί και πάλι τη διαδικασία ενοποίησης.

◆ Ωστόσο η άνοδος στην εξουσία του στρατηγού Ντε Γκωλ στη Γαλλία, επακόλουθο της κρίσης που γεννά στη χώρα η αποαποικιοποίηση της Αλγερίας, μοιάζει να ξαναθέτει σε αμφισβήτηση αυτή τη διαδικασία. Εχθρικός απέναντι σε κάθε υπερεθνική αντίληψη αλλά και κάθε σχέδιο ευθυγράμμισης της Ευρώπης με τις ΗΠΑ, ο Ντε Γκωλ εισάγει την ιδέα της «Ευρώπης των πατρίδων» και πασχίζει να την επιβάλει στους απρόθυμους εταίρους του, ενώ συνάμα τους αποξενώνει με μία πολιτική αδιάκοπων προστριβών με τις ΗΠΑ και με την κατηγορηματική του άρνηση να δεχθεί τη Μεγάλη Βρετανία στην Κοινή Αγορά. Μόνο μετά την αποχώρηση του Ντε Γκωλ από την εξουσία, η

ΕΟΚ διευρύνεται με την ένταξη της Μεγάλης Βρετανίας, της Ιρλανδίας και της Δανίας.

◆ Η κρίση του 1968 θέτει σε αμφισβήτηση την κοινωνία που προέκυψε από την ανάπτυξη. Μετά τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, οι εξεγέρσεις των φοιτητών και των εργατών συγκλονίζουν τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία. Κοινό τους χαρακτηριστικό η καταγγελία του τεχνοκρατικού καπιταλισμού και της καταναλωτικής κοινωνίας και η άρνηση της «αλλοτρίωσης» του ατόμου από τον παραγωγισμό και τη γραφειοκρατία.

Μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας, όπου κρίσεις (Σουέζ, Βερολίνο, Κούβα) και περίοδοι ηρεμίας διαδέχονται ταχύτατα η μία την άλλη, ο κόσμος γνωρίζει από το 1963 μια σχετική εξομάλυνση που θα διαρκέσει δώδεκα ολόκληρα χρόνια και θα ωφελήσει προπάντων την Ευρώπη. Η αισθητή βελτίωση των διεθνών σχέσεων συμπίπτει με το απόγειο μιας περιόδου οικονομικής ανάπτυξης που ξεκίνησε την επομένη του πολέμου και που, σε σύγκριση με τη δύσκολη φάση που διαδέχεται την πρώτη πετρελαϊκή κρίση, θα χαρακτηριστεί αργότερα «χρυσή τριακονταετία».

ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Μετά την καταστροφική αφαίμαξη των χρόνων του πολέμου και της κατοχής, η δυτική Ευρώπη περνάει από το 1950 σε μια πρωτόγνωρη φάση ανάπτυξης. Με μέτρο το εθνικό εισόδημα των κυριότερων χωρών στην περίοδο 1950-1962, η ανάπτυξη φτάνει σε ετήσιο ποσοστό το 7,3% στη ΟΔΓ, 6% στην Ιταλία, 5% στη Γαλλία, 4,7% στην Ολλανδία, 3,2% στο Βέλγιο και μόλις 2,3% στο Ηνωμένο Βασίλειο. Συνολικά η ετήσια ανάπτυξη ξεπερνάει το 4% και θα αυξηθεί κατά μία ακόμα μονάδα στην επόμενη δεκαετία.

Τα χρόνια που ακολουθούν την αποκατάσταση της ειρήνης αφιερώνονται στην ανοικοδόμηση· μια ανοικοδόμηση που αποδείχθηκε πολύ ταχύτερη από κάθε πρόβλεψη, παρ' όλο που οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και υλικά εφόδια υπήρξαν ασύγκριτα μεγαλύτερες από εκείνες των χρόνων 1914-18. Η μετατροπή των πολεμικών βιομηχανιών υπήρξε ευκολότερη απ' ό,τι προβλεπόταν, χάρη στον παραγωγικό πυρετό της βιομηχανίας. Από τα τέλη του 1948, μόλις τέσσερα χρόνια μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, η παραγωγή της δυτικής Ευρώπης επανέρχεται στα προπολεμικά επίπεδα.

Οι μεγαλύτερες δυσκολίες στην ανοικοδόμηση οφείλονται στις απώλειες και φθορές μεταφορικών μέσων, τις καταστροφές δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων (που έφτασαν σε ποσοστό 20% στη Γερμανία, 6-9% στη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, 5% στην Ιταλία) αλλά και στην έλλειψη οι-

κοδομικής δραστηριότητας που προκάλεσε η μείωση των εργοταξίων στα χρόνια του πολέμου. Σε πολλές χώρες η ανοικοδόμηση αναχαιτίζεται επίσης από τη ρευστότητα των τιμών και τον πληθωρισμό, κατάσταση που στη Γαλλία τερματίζεται μόλις το 1952, στην Ιταλία το 1947 και στη Γερμανία με τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1948.

Η ανοικοδόμηση εξάλλου ωφελήθηκε σημαντικά από την αμερικανική βοήθεια. Δώδεκα δισεκατομμύρια δολάρια χορηγήθηκαν ως άμεση βοήθεια στα χρόνια 1945-1947 και ανάλογο ποσό δόθηκε στο πλαίσιο του σχεδίου Μάρσαλ στα δεκαέξι ευρωπαϊκά κράτη που αποδέχθηκαν τους όρους της Ουάσινγκτον προκειμένου να συμμετάσχουν στο Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανόρθωσης. Τον πρώτο καιρό η δυτική Ευρώπη υποχρεώνεται να ξοδέψει το «μάννα» που της δόθηκε με τόση γενναιοδωρία ή δανείστηκε με όρους εξαιρετικά ευνοϊκούς στην προμήθεια τροφίμων, πρώτων υλών, ενέργειας κι εξοπλισμού από το εξωτερικό, αλλά σύντομα το νομισματικό ισοδύναμο των αμερικανικών δολαρίων θα αξιοποιηθεί στην εξόφληση του δημόσιου χρέους (στο Ηνωμένο Βασίλειο) ή σε τομείς βασικών επενδύσεων. Στη Γαλλία, ένα 20% των δημόσιων επενδύσεων που προβλέπονταν από το αναπτυξιακό σχέδιο χρηματοδοτήθηκε με το αντίτιμο σε φράγκα των πιστώσεων Μάρσαλ.

Τον Δεκέμβριο του 1951 η έκθεση του ΟΕΟΣ σχετικά με την απορρόφηση της βοήθειας από τις παραλήπτριες χώρες κατά την προηγούμενη τριετία μαρτυρεί τη θεαματική επιτυχία της ευρωπαϊκής ανόρθωσης. Η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε από το 1947 κατά 64% και ξεπερνάει κατά 40% τα προπολεμικά επίπεδα, ενώ η παραγωγή τροφίμων κατά 25%. Τα δελτία τροφίμων παντού είχαν εξαφανιστεί. Εκσυγχρονισμένη πια, η ευρωπαϊκή οικονομία είναι σε θέση να συνεχίσει την ανάπτυξή της χωρίς τη βοήθεια των ΗΠΑ.

Οι εξελίξεις αυτές ευνοούνται από μια σειρά θετικών παραγόντων, εσωτερικών κι εξωτερικών. Η συμφωνία του Μπρέττον Γουντς (1944) είχε ήδη καθιερώσει ένα διεθνές νομισματικό σύστημα όπου κυριαρχούσαν οι ΗΠΑ, αλλά το διαχειριζόταν ένας διεθνής οργανισμός, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Το γεγονός επιτρέπει από το 1949 την εξομάλυνση των νομισματικών ισοτιμιών και οι θετικές επιπτώσεις του στην ανάκαμψη του διεθνούς εμπορίου θα συνδυαστούν με εκείνες της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT), που υπογράφεται στη Γενεύη το 1947 και συσπειρώνει τις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Η ανάκαμψη της γεννητικότητας μετά το 1945 και η διατήρηση του φαινομένου ώς το τέλος της επόμενης δεκαετίας ενισχύει επίσης την οικονομική δραστηριότητα. Η μεταπολεμική αυτή αύξηση των γεννήσεων, το λεγόμενο *μπέιμπυ-μπουμ*, επέτρεψε την αναπλήρωση των γεννήσεων που ματαιώθηκαν στα χρόνια του πολέμου, ενώ συνεχίστηκε για διάστημα μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χάρη στο γενικότερο κλίμα αισιοδοξίας που έκανε τα παιδιά πιο ευπρόσδεκτα, αλλά και στην πολιτική των οικογενειακών επιδομάτων που εφάρμοσαν πολλά κράτη. Έτσι στη Γαλλία, όπου ο δείκτης γεννητικότητας βρισκόταν κάτω από το 13‰ τις παραμονές του πολέμου, ποσο-

στό που πια δεν εξασφάλιζε την αναπαραγωγή του πληθυσμού της, στο διάστημα 1946-47 τον βλέπουμε να ξεπερνάει το 18‰, ενώ ο ετήσιος αριθμός γεννήσεων είναι πάνω από 800.000. Οι προβλέψεις των δημογράφων της ΚτΕ στα 1943 (έκθεση Νότενσταϊν) αποδείχθηκαν έτσι εντελώς λανθασμένες, μια και προέβλεπαν για το 1970 τη μείωση του πληθυσμού της Γαλλίας περίπου κατά τρία εκατομμύρια· στην πραγματικότητα ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 8 εκατομμύρια, όσο κι αν η θνησιμότητα στις παλιές βιομηχανικές χώρες παρέμενε ακόμη σε υψηλά επίπεδα (11‰) λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και της «υπερθνησιμότητας» των ενηλίκων σε τροχαία δυστυχήματα, κάποτε μάλιστα λόγω του αλκοολισμού.

Το αποτέλεσμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες –με κάποια καθυστέρηση και σε κάπως μικρότερη κλίμακα στη Γερμανία και την Αυστρία, λόγω των τεράστιων απωλειών και των πολλών αιχμαλώτων που συνέχιζαν ακόμα να κρατούνται– ήταν μία βαθιά δημογραφική ανανέωση, οι συνέπειες της οποίας δεν αργούν να γίνουν αισθητές. Η δημογραφική ανάκαμψη συνιστά δυναμικό παράγοντα ανάπτυξης, μια και υποχρεώνει τα κράτη να διαθέσουν αξιόλογους πόρους για ανάγκες υποδομής, γεννώντας έτσι νέες θέσεις εργασίας, ενώ συχνά οδηγεί στη δημιουργία (όπως στην περίπτωση των ΗΠΑ) μιας νέας αγοράς για παιδιά και εφήβους. Προπάντων όμως η ανανέωση των γενεών διασπά τις μαλθουσιανές δομές στις χώρες όπου προπολεμικά το φάσμα της υπερπαραγωγής και της ανεργίας ευνοούσε την παραγωγική στασιμότητα. Μέσα στα επόμενα δεκαπέντε χρόνια ο νέος αυτός πληθυσμός παρέχει κιόλας πρόσθετα εργατικά χέρια, με περισσότερα προσόντα (χάρη στην παράταση της υποχρεωτικής παιδείας), επομένως και πιο αποδοτικά. Στο μεταξύ, τα κενά καλύπτονται χάρη στις στρατιές ανειδίκευτων εργατών που παράγει το νέο κύμα αγροτικής εξόδου και στους ξένους μετανάστες. Το 1946 η Γαλλία επιστρέφει στη μεταναστατευτική πολιτική της προπολεμικής περιόδου κι επιτρέπει την είσοδο εκατοντάδων χιλιάδων Ιταλών, Ισπανών και αργότερα Πορτογάλων ή Αράβων του Μαγκρέμπ. Σύντομα την ακολουθούν και άλλες βιομηχανικές χώρες: η Μεγάλη Βρετανία, όπου συρρέουν μετανάστες από τη Μεσόγειο ή τις χώρες της Κοινοπολιτείας (ιδίως Πακιστανοί), η Ελβετία, η Γερμανία, η Σουηδία και οι χώρες της Μπενελούξ, που εισάγουν εργάτες από την Ιταλία, την Ισπανία, τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία. Έτσι, από τη δεκαετία του 1950 παρατηρείται μια θεαματική ανάμιξη πληθυσμών με κύρια προέλευση τις χώρες της Ευρώπης, η οποία μετά μία ή δυο γενιές συμβάλλει ίσως σε κοινοτικό επίπεδο στην εκκόλαψη ενός αισθήματος ευρωπαϊκής ταυτότητας, την οποία αρκετές δημοσκοπήσεις παρουσιάζουν λιγότερο τεχνητή και ρευστή απ' ό,τι θα τολμούσαν ορισμένοι να παραδεχθούν.

Τα εκπληκτικά τεχνικά επιτεύγματα, συχνά απλές εφαρμογές των εφευρέσεων που αξιοποιήθηκαν κατά τον πόλεμο για στρατιωτικούς σκοπούς, επέτρεψαν την κατακόρυφη ανάπτυξη της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα η παραγωγή να αυξάνει ταχύτερα από τον αριθμό των εργαζομένων. Φυσικά οι ΗΠΑ διατηρούν σημαντικό προβάδισμα στον τομέα της εφαρμοσμένης έρευνας και των ευρεσιτεχνιών, αλλά η εξάπλωση των αμερικανικών επενδύσεων στην Ευρώπη ω-

φελεί την τελευταία χάρη στη σημαντικότατη μεταφορά τεχνολογίας από τις θυγατρικές των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα οι χώρες της Ευρώπης επιδίδονται σε πρωτοφανείς προσπάθειες να προωθήσουν την έρευνα (αν και από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 παρατηρείται μια κάμψη, με εξαίρεση τη Γερμανία) και διαθέτουν στο εξής σημαντική μερίδα του εθνικού εισοδήματος (της τάξεως του 20%) στην κατασκευή υλικοτεχνικού εξοπλισμού και την προμήθεια σύγχρονων παραγωγικών εργαλείων. Η γενική ευμάρεια εξασφαλίζει σημαντικές αποδόσεις στις επιχειρήσεις, οι οποίες κατορθώνουν έτσι να καλύπτουν τα τρία τέταρτα των επενδυτικών αναγκών τους με αυτοχρηματοδότηση.

Η πολιτική των κυβερνήσεων και η παρέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης προσφέρει νέα κίνητρα και συνεπικουρεί την ανάπτυξη στα χρόνια της «χρυσής τριακονταετίας». Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η οικονομική πολιτική των περισσότερων χωρών εμπνέεται από τις αρχές του Κέυνς και αποβλέπει στη σταθεροποίηση του ρυθμού ανάπτυξης. Το κράτος οφείλει ταυτόχρονα να διασφαλίζει πλήρη απασχόληση, να μάχεται τον πληθωρισμό και να διατηρεί το ισοζύγιο των εξωτερικών πληρωμών. Δεδομένου ότι οι τρεις αυτοί στόχοι δύσκολα γίνονται συμβατοί, οι κυβερνήσεις άλλοτε διαλέγουν την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και τις υποχρεωτικές παρακρατήσεις φόρων, αυξάνοντας ή μειώνοντας τη σχετική επιβάρυνση σε συνάρτηση με τους κινδύνους οικονομικής «υπερθέρμανσης» ή και ύφεσης, και άλλοτε τον έλεγχο των πιστώσεων (θέσπιση ελάχιστων υποχρεωτικών αποθεμάτων, καθορισμός των επιτοκίων και της διάρκειας των δανείων κ.λπ.). Για τριάντα χρόνια αποφεύχθηκαν έτσι στην οικονομία κυκλικές «κρίσεις» ανάλογες με εκείνες του 19ου αιώνα και του Μεσοπολέμου. Βεβαίως δεν λείπουν οι παροδικές «υφέσεις», που μπορεί και να συνοδεύονται από τη μείωση της παραγωγής (όπως στη Μεγάλη Βρετανία το 1952 και το 1958, στη Γερμανία το 1967), αλλά είναι πάντα βραχύβιες, ελάχιστα επηρεάζουν την οικονομική δραστηριότητα και δεν συμπίπτουν χρονικά στα διάφορα κράτη.

Σε μερικές χώρες η παράδοση του κρατισμού και η επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών και οργανώσεων ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τον περεμβατισμό. Στη Γαλλία έγιναν το 1944-1946 πλήθος εθνικοποιήσεις που απέβλεπαν είτε στην «τιμωρία» των επιχειρήσεων που συνεργάστηκαν με τον κατακτητή (περίπτωση Renault) είτε στον απλό εξορθολογισμό του οικονομικού συστήματος: η Τράπεζα της Γαλλίας, οι τέσσερις βασικές αποθεματικές τράπεζες, τα ανθρακωρυχεία, το φυσικό αέριο, η ηλεκτρική ενέργεια, οι αερομεταφορές και μέρος των ασφαλιστικών εταιρειών πέρασαν στον έλεγχο του κράτους, διατηρώντας παράλληλα την οικονομική τους αυτοτέλεια και εφαρμόζοντας διαχειριστικές μεθόδους όμοιες με εκείνες των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Ανάλογη ήταν η εμπειρία της Μεγάλης Βρετανίας, όπου οι Εργατικοί μετά τη νίκη τους στις εκλογές του 1945 εθνικοποίησαν την Τράπεζα της Αγγλίας, τις οδικές, σιδηροδρομικές, εναέριες και πλωτές μεταφορές, το φυσικό αέριο, την ηλεκτρική ενέργεια και τη σιδηρουργία. Στην Ιταλία ο κρατικός καπιταλισμός δεν παρουσιάστηκε την επομένη του πολέ-

μου, αλλά ήταν μια κληρονομιά της οικονομικής πολιτικής του φασισμού· κεντρικός της άξονας το Ινστιτούτο για τη Βιομηχανική Ανοικοδόμηση (IRI), ένας κολοσσιαίος όμιλος δημόσιων επενδύσεων που ιδρύθηκε το 1933, και ο κύκλος εργασιών της ήταν δυόμισι φορές μεγαλύτερος απ' ό,τι της Fiat.

Η άλλη πλευρά της συντονιστικής πολιτικής του κράτους είναι ο οικονομικός σχεδιασμός. Πολύ ευέλικτος στην Ιταλία, όπου επικρατεί μεγάλη καχυποψία για ό,τι θυμίζει την καθοδήγηση του φασιστικού καθεστώτος, αφορά κυρίως τη χάραξη μιας ιδανικής πορείας με την οποία θα μπορεί να συγκρίνεται η πραγματική εξέλιξη της οικονομίας και στην οποία θα πρέπει να κατατείνει, αλλά θέτει και συγκεκριμένους αντικειμενικούς στόχους, όπως το δεκαετές Σχέδιο Βανόνι που υιοθετήθηκε το 1955 και προέβλεπε την ετήσια αύξηση του εθνικού εισοδήματος κατά 5% και τη δημιουργία 4 εκατομμυρίων νέων θέσεων εργασίας. Αν και τα αποτελέσματα ήταν γενικώς ικανοποιητικά, οι κυβερνήσεις της «κεντροαριστεράς» υιοθέτησαν το 1965 μια μορφή «προγραμματισμού» με πενταετή σχέδια που αποσκοπούσαν στον καλύτερο συντονισμό των διαφόρων τομέων, άφηναν ωστόσο αρκετή ευελιξία στην εφαρμογή τους.

Από τις βιομηχανικές χώρες της δυτικής Ευρώπης η Γαλλία προχώρησε περισσότερο στον τομέα αυτό, υιοθετώντας το 1946 ένα Σχέδιο Εκσυγχρονισμού και Υποδομής που είχε επεξεργαστεί ο Ζαν Μοννέ, πρώτος γενικός επίτροπος του Σχεδίου. Προωθώντας κατά προτεραιότητα τις επενδύσεις σε τομείς βασικής υποδομής, συνέβαλε αποφασιστικά στη ραγδαία ανοικοδόμηση της χώρας. Αργότερα ο ρόλος του Σχεδίου περιορίστηκε στην παροχή υποδείξεων και τη χάραξη προοπτικών. Δεν υποκαθιστούσε, όπως στην ΕΣΣΔ, τους μηχανισμούς της αγοράς, αλλά διασαφήνιζε τις μακροπρόθεσμες κατευθύνσεις και συμπλήρωνε την οικονομική διαχείριση της χώρας. Ήταν, σύμφωνα με τον Πιέρ Μασσέ, ένα «μέτρο κατά του τυχαίου».

Εκτός από την απλή οικονομική διαχείριση, αλλά πάντοτε στην ίδια προοπτική, οι κυβερνήσεις παρεμβαίνουν όλο και πιο άμεσα στον κοινωνικό χώρο, είτε στις σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων είτε καθορίζοντας τους κατώτατους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας (ωράρια, άδειες με αποδοχές κ.λπ.) είτε επεκτείνοντας την παιδεία και το θεσμό των συντάξεων (οι δύο αυτοί τομείς απορροφούν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του εθνικού εισοδήματος) είτε καταρτίζοντας συστήματα κοινωνικής προστασίας που προβλέπουν μια ελάχιστη εξασφάλιση για όλους τους πολίτες – πρόκειται για τον ζωτικότερο νεωτερισμό της μεταπολεμικής περιόδου. Έτσι διευρύνεται την επαύριο του πολέμου το «κράτος πρόνοιας» (Welfare State), με βασική του φιλοσοφία τη θεμελίωση της «κοινωνικής ασφάλισης» όχι πια στην παραδοσιακή αντίληψη των συμβολαίων εργασίας και ασφάλειας, τα οποία προστατεύουν τμήματα του πληθυσμού από περιορισμένο αριθμό κινδύνων, αλλά στην αρχή της εθνικής αλληλεγγύης: η κοινότητα του έθνους ως σύνολο έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει σε όλους ευημερία.

Πρώτη η Μεγάλη Βρετανία δίνει το παράδειγμα, υιοθετώντας μεταξύ 1946 και 1956 το πρόγραμμα που εκπόνησε στη διάρκεια του πολέμου ο Σερ Ουίλλιαμ

Μπέβεριτζ: ασφάλεια γήρατος, καθεστώς κοινωνικής προστασίας με χρηματοδότηση από τη φορολογία, ίδρυση Εθνικής Υπηρεσίας Υγείας (1948) που εθνικοποιεί όλες τις δραστηριότητες στον τομέα της υγείας και παρέχει σχεδόν δωρεάν ιατρικές φροντίδες, πολεοδομική πολιτική που εκχωρεί σημαντικές εξουσίες στην τοπική αυτοδιοίκηση με στόχο τον οικοδομικό σχεδιασμό, τη διάθεση της γης στις δημοτικές αρχές, την αποσυμφόρηση των αστικών κέντρων κ.λπ. Η Σουηδία καθιέρωσε επίσης ένα πλήρες σύστημα ασφάλειας γήρατος, οικογενειακών επιδομάτων, επιδομάτων κατοικίας και δωρεάν υγείας, που βασίζεται σε μια φορολογία ιδιαίτερα αυξημένη και αποβλέπει ρητά στην αναδιανομή των εισοδημάτων. Στη Γαλλία η θέσπιση της κοινωνικής ασφάλισης (1945-46) διέπεται από σύνθετο καθεστώς, με ποικίλα «ταμεία» και αυτόνομους οργανισμούς απευθυνόμενους σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, μια και η χρηματοδότηση εξασφαλίζεται από τις εισφορές που καταβάλλουν οι ίδιοι οι δικαιούχοι και οι εργοδότες τους.

Γέννημα και εξάρτημα πολλαπλών παραγόντων, που ποκίλλουν σε ένταση από χρόνο σε χρόνο και από χώρα σε χώρα, η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας δεν είναι ομοιόμορφη. Εξετάζοντας την κατανομή των δραστηριοτήτων σε κύριους τομείς, βλέπουμε πως ο αγροτικός τομέας υπήρξε ο λιγότερο ευνοημένος. Αναμφίβολα η γεωργία στην Ευρώπη μπήκε από το 1945 σε περίοδο έντονου εκσυγχρονισμού: η βελτίωση της απόδοσης χάρη στην αυξημένη χρήση λιπασμάτων, μηχανών και μεταφορικών μέσων αντιστάθμισε τη μείωση των καλλιεργημένων εκτάσεων· η Μεγάλη Βρετανία και η Ελβετία διαθέτουν τώρα ένα τρακτέρ ανά 200 στρέμματα καλλιεργημένης γης, η Γαλλία ένα ανά 1.400, η Ιταλία ένα ανά 2.100, και ο συνολικός τους αριθμός υπολογίζεται ότι τετραπλασιάστηκε στο σύνολο των δυτικών χωρών από το 1950 ώς το 1963. Ωστόσο οι επενδύσεις στη γεωργία είναι πολύ κατώτερες απ' ό,τι στους άλλους τομείς, ενώ οι προσπάθειες εξορθολογισμού σκοντάφτουν στην ανεπαρκή αγοραστική δύναμη των λαϊκών στρωμάτων στις μειονεκτικότερες χώρες και περιοχές, στην τάση των νοικοκυριών των εύπορων χωρών να διαθέτουν όλο και μικρότερο μέρος των εσόδων τους σε δαπάνες διατροφής και στην ύπαρξη τσιφλικιών και λατιφουντίων που αναστέλλουν τον εκσυγχρονισμό εφαρμόζοντας εκτατικές μεθόδους εκμετάλλευσης της γης ή και μικρών αγροτεμαχίων που δεν αποδίδουν, με αποτέλεσμα η γεωργία να μην εξασφαλίζει ικανοποιητικό εισόδημα παρά μόνο σε μία μειοψηφία καλλιεργητών. Οι άλλοι είτε υποφέρουν από χρόνια υποαπασχόληση που κάποτε καταλήγει στην απόλυτη ένδεια (όπως στον ιταλικό νότο ή σε περιοχές της Ισπανίας και της Πορτογαλίας) είτε γίνονται βαθμιαία σχετικά φτωχότεροι με το άνοιγμα της «ψαλίδας» μεταξύ των εισοδημάτων της αγροτιάς και των άλλων τομέων, ενώ ο αγροτικός πληθυσμός ολοένα μειώνεται με τη μαζική και αδιάκοπη εγκατάλειψη της υπαίθρου. Μόνο στην περίοδο 1954-1960 η Γαλλία έχασε περίπου το ένα τρίτο του αγροτικού πληθυσμού της, η Γερμανία πάνω από το 16%, η Ολλανδία το 11,7%, η Ιταλία το 10%, το Βέλγιο το 5%.

Αντίθετα η βιομηχανία αποτελεί τομέα αιχμής και βασικό μοχλό ανάπτυξης στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Κατ' εξοχήν ανοιχτός στις καινοτομίες, ο τομέ-

ας αυτός μετά το 1948 αναπτύσσεται ταχύτερα απ' ό,τι στις ΗΠΑ και εξίσου έντονα στη δεκαετία του 1950 αλλά κάπως βραδύτερα στη συνέχεια. Οι κλάδοι που απευθύνονται στην οικιακή κατανάλωση (είδη διατροφής, ηλεκτρικός εξοπλισμός και αυτοκίνητα) θα σύρουν πρώτοι το χορό της ανάπτυξης, παρασύροντας στο ρυθμό τους την ενέργεια, τον μηχανολογικό εξοπλισμό και τη σιδηρουργία. Αν θέσουμε ως βάση τη μέση τιμή των ετών 1947-49, η παραγωγή κάρβουνου στην ΕΟΚ το 1947 και το 1959 παρουσιάζει σχέση 86 προς 135, η διύλιση ακάθαρτου πετρέλαιου 71 προς 851, η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας 94 προς 238 και ακατέργαστου χάλυβα 71 προς 276. Η χημική βιομηχανία ακολουθεί πορεία ριζικής ανανέωσης και πολλαπλασιάζει σημαντικά τις επενδυτικές ευκαιρίες, διευρύνοντας σταθερά την ποικιλία των προϊόντων που προωθούνται στην κατανάλωση.

Μετά το 1960 ο μεγαλύτερος δυναμισμός εκδηλώνεται στις βιομηχανίες αιχμής (πυρηνική, αεροδιαστημική και ηλεκτρονική βιομηχανία), που ευνοούνται από τις κρατικές παραγγελίες όπλων (το κράτος θα χρηματοδοτήσει και μέρος της έρευνας) και εφαρμόζουν την πιο προωθημένη τεχνολογία. Συνιστούν την «αιχμή του δόρατος» της ανάπτυξης, τόσο από την άποψη της εξέλιξης όσο και των επιπτώσεών τους, δηλαδή των εφαρμογών τους σε άλλους κλάδους βιομηχανικής δραστηριότητας. Ωστόσο οι νέες οικονομικές δραστηριότητες ανατρέπουν την ισορροπία που διαμορφώθηκε με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, παραγκωνίζοντας παλαιότερους κλάδους (υφαντουργία, σιδηρουργία, ναυπηγική) που δυσκολεύονται πολύ να εκσυγχρονιστούν.

Ανισότητες λοιπόν στους διάφορους τομείς, ανισότητες όμως και μεταξύ περιοχών και κρατών. Σημαντικό τμήμα της φιλελεύθερης Ευρώπης, που περιλαμβάνει τη νότια Ιταλία, το μεγαλύτερο μέρος της Ισπανίας και της Ιρλανδίας και σχεδόν ολόκληρη την Πορτογαλία και την Ελλάδα, πάσχει από χρόνια υπανάπτυξη. Το Ηνωμένο Βασίλειο, κυρίαρχη οικονομική δύναμη του κόσμου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, δοκιμάζει στον Μεσοπόλεμο σοβαρές δυσκολίες, και μετά το 1945 αναπτύσσεται λιγότερο από τις ανταγωνιστικές του οικονομίες της ευρωπαϊκής ηπείρου. Πολλά εμπόδια πράγματι καθυστερούν την πορεία της βρετανικής οικονομίας: ο ενεργός πληθυσμός μένει στάσιμος, οι επενδυτές μνησικακούν για τις εθνικοποιήσεις και η παραγωγικότητα της εργασίας προχωρεί με βήμα σημειωτόν. Κυρίως η εμμονή στην υπεράσπιση της στερλίνας με κάθε θυσία (τουλάχιστον μέχρι την υποτίμηση το 1967) υπαγορεύει αντιφατικές πολιτικές που δεν επιτρέπουν παρά μέτρια ανάπτυξη, σταθερά κατώτερη από το 3%.

Αντίθετα, ορισμένες χώρες πετυχαίνουν μια ανάπτυξη τόσο ραγδαία και θεαματική ώστε το οικονομικό τους άλμα χαρακτηρίζεται «θαύμα». Εκτός από την Ολλανδία, τη Σουηδία και λιγότερο την Ελβετία, που αυξάνουν αισθητά τις βιομηχανικές τους επιδόσεις, τρεις ακόμα χώρες εντάσσονται, όχι ισότιμα πάντως, στην κατηγορία αυτή. Πρώτη πρώτη η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, η οποία και διαθέτει αρκετά πλεονεκτήματα, επιπλέον όσων της προσφέρουν (όπως και στην Ιταλία) η απλόχερη βοήθεια των ΗΠΑ και η έλλειψη αποικιακών εκκρεμοτήτων: μεγάλη κοινωνική συναίνεση, ένα ισχυρό νόμι-

σμα ελκυστικό για τα ξένα κεφάλαια, ένα τραπεζικό δίκτυο με μεγάλη αξιοπιστία και μία τοποθεσία προνομιακή μεταξύ των χωρών της ΕΟΚ, χάρη στον έλεγχο του άξονα του Ρήνου. Στα χέρια ιδίως του Λούντβιχ Έρχαρντ, η πετυχημένη φιλελεύθερη διαχείριση της οικονομίας επιτρέπει στη χώρα να ξαναβρεί τη μεγάλη βιομηχανική της παράδοση και να περάσει στο διάστημα 1949-1958 από την άκρα εξαθλίωση στην αξιοζήλευτη ευμάρεια, και μάλιστα χωρίς φαινόμενα πληθωρισμού. Το εθνικό προϊόν τριπλασιάζεται· τα νομισματικά αποθέματα φτάνουν τα 6 δισεκατομμύρια δολάρια και η πλήρης απασχόληση είναι για όλους εξασφαλισμένη. Το 1960 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κατέχει το 10% των παγκόσμιων εξαγωγών.

Ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι το «θαύμα» της Ιταλίας, μια και στο βάρος της ήττας της θα πρέπει να προσθέσουμε τη σχεδόν απόλυτη έλλειψη ενεργειακών πόρων και πρώτων υλών, το πατροπαράδοτο χάσμα βορρά και νότου, τον αχαλίνωτο πληθωρισμό και το μεγάλο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Τα αντισταθμίζει όλα η αφθονία εργατικών χεριών, ο δυναμισμός των διευθυντικών στελεχών και ο ζήλος του κράτους, που διοχετεύεται στη ριζική μεταπολεμική αναδιάρθρωση του τεράστιου δημόσιου τομέα (όμιλοι IRI και ENI). Αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματά της, η Ιταλία θ' αποκτήσει σε λίγα χρόνια ενεργειακή υποδομή και σύγχρονη σιδηρουργία, για να προσανατολιστεί μετά σε δραστηριότητες που απαιτούν μεγάλη επένδυση σε ειδικευμένο προσωπικό, δηλαδή την παραγωγή αυτοκινήτων και οργάνων ακριβείας, τα πετροχημικά προϊόντα και τις ηλεκτρικές συσκευές. Τα έσοδα από τον τουρισμό και τα εμβάσματα των απόδημων εργατών καλύπτουν τα κενά και επιτρέπουν στη χώρα να ισοσκελίσει το 1957 το ισοζύγιο των πληρωμών της.

Η ανάπτυξη της Γαλλίας σπάνια χαρακτηρίζεται «θαύμα», αλλά κιόλας με την έναρξη του δεύτερου αναπτυξιακού σχεδίου τα αποτελέσματα ξεπερνούν κατά πολύ τους προκαθορισμένους στόχους: το εθνικό προϊόν αυξάνει κατά 30% (με πρόβλεψη 25%)· η βιομηχανία αναπτύσσεται από το 1954 με ρυθμούς 9-10% ετησίως και η παραγωγικότητα βελτιώνεται. Στα χρόνια 1969-73 η Γαλλία εμφανίζει μετά την Ιαπωνία τον υψηλότερο δείκτη ανάπτυξης στον κόσμο (περίπου 7% το χρόνο).

ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΠΡΟΣ ΤΗΝ «ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ»

Στα πρώτα χρόνια της ευρωπαϊκής ανάπτυξης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ώς τις αρχές του 1963, η διεθνής συγκυρία χαρακτηρίζεται από γοργά εναλλασσόμενες φάσεις ξεπαγώματος και παγώματος. Στα επόμενα χρόνια οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης, ειδικότερα σε ό,τι αφορά την Ευρώπη, μπαίνουν σε μία περίοδο μικρότερης έντασης.

Το 1956 συμπίπτει με τη διπλή κρίση όπου διασταυρώνονται οι τύχες της Μέσης Ανατολής και της ανατολικής Ευρώπης. Ο συνταγματάρχης Νάσερ, που

είχε καταλάβει την εξουσία στην Αίγυπτο δύο χρόνια νωρίτερα και οραματιζόταν την ενοποίηση του αραβικού κόσμου με επίκεντρο τη χώρα του, εθνικοποιεί στις 26 Ιουλίου 1956 την εταιρεία της διώρυγας του Σουέζ, μέτοχοι της οποίας είναι κυρίως Γάλλοι και Βρετανοί. Οι λαοί της περιοχής χαιρετίζουν το πλήγμα αυτό κατά των παλιών αποικιοκρατικών δυνάμεων, το οποίο όμως προκαλεί την έντονη αντίδραση των δύο ενδιαφερόμενων κρατών. Για το Ηνωμένο Βασίλειο η διώρυγα είναι χώρος μεγάλων οικονομικών συμφερόντων –από τα 15.000 πλοία που διέρχονται κάθε χρόνο τα δύο τρίτα είναι πετρελαιοφόρα και το 35% βρετανικά– και σύμβολο της παλιάς αυτοκρατορικής του ισχύος, και φοβάται το ενδεχόμενο να εκδιωχθεί ολότελα από μια ζώνη όπου δέσποζε απόλυτα πριν από τον πόλεμο. Για τους Γάλλους, η Αίγυπτος του Νάσερ ήταν βασικό εμπόδιο για την «ειρήνευση» της Αλγερίας, μια και ο «Ραΐς» (οι ηγέτες του «Δημοκρατικού Μετώπου» και μάλιστα ο σοσιαλιστής πρωθυπουργός Γκυ Μολλέ βιάστηκαν να τον εξομοιώσουν με τον Χίτλερ) ενίσχυε με όπλα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και πρόσφερε άσυλο στους ηγέτες και μαχητές του. Έτσι, το Λονδίνο και το Παρίσι δραστηριοποιούνται από κοινού ενάντια στην Αίγυπτο με πρόσχημα την ποδοπάτηση του διεθνούς δικαίου, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τις απειλές του Νάσερ κατά του νεότευκτου κράτους του Ισραήλ.

Αλλά οι παλιές προστάτιδες δυνάμεις της ζώνης μεταξύ Μαρόκου και Περσικού Κόλπου δεν διαθέτουν πια τα μέσα για να διατηρήσουν την ηγεμονία τους και ήδη έχουν αρχίσει να παραχωρούν τη θέση τους στις δύο υπερδυνάμεις. Πριν από την τελική εμπλοκή, ο Νάσερ είχε εξασφαλίσει από τους Σοβιετικούς σημαντική στρατιωτική βοήθεια και την υπόσχεση ότι θα χρηματοδοτήσουν την κατασκευή του φράγματος του Ασσουάν στον Νείλο, έργο απαραίτητο για την επέκταση των αρδευτικών ζωνών και την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών της Αιγύπτου. Η διπλωματία του Κρεμλίνου, που μετά το θάνατο του Στάλιν στρέφεται στην υποστήριξη των «εθνικών αστικών τάξεων» ενάντια στον «ιμπεριαλισμό», κάνει έτσι τα πρώτα της βήματα στη σκηνή της Μέσης Ανατολής, αντισταθμίζοντας την «ειρηνική συνύπαρξη» που συνεπάγεται τον περιορισμό των εντάσεων στην Ευρώπη. Όσο για τις ΗΠΑ, εφαρμόζουν τη στρατηγική της περικύκλωσης της ΕΣΣΔ, όπως την εκθέτει ο υπουργός των Εξωτερικών Φόστερ Ντάλλες, και υποστηρίζουν τις χώρες του «Συμφώνου της Βαγδάτης» (Ιράν, Ιράκ και Τουρκία) επιδιώκοντας να συγκρατήσουν τις νασερικές φιλοδοξίες, αλλά χωρίς να επιθυμούν την πτώση του Ραΐς, η οποία θα προοιωνιζόταν την αποκατάσταση της βρετανικής και γαλλικής κυριαρχίας.

Στη διάρκεια του καλοκαιριού οι Βρετανοί και οι Γάλλοι ετοιμάζονται για ένοπλη επέμβαση, διεξάγοντας παράλληλα σκληρές διαπραγματεύσεις με την Αίγυπτο. Οι διαπραγματεύσεις δεν έχουν αππό αποτέλεσμα, οπότε Βρετανοί και Γάλλοι αποφασίζουν να δράσουν από συμφώνου με το Ισραήλ που αισθάνεται να απειλείται από τους γείτονές του και φοβάται ότι ο εξοπλισμός των αραβικών κρατών από τη Ρωσία θα αλλάξει σε βάρος του την ισορροπία των δυνάμεων. Οι τρεις δυνάμεις επεξεργάζονται ένα σχέδιο επέμβασης και στις 29 Οκτω-

βρίου 1956 τα στρατεύματα του Ισραήλ περνούν στην επίθεση εισβάλλοντας στο Σινά. Μια βδομάδα αργότερα οι Βρετανοί και οι Γάλλοι, με τους 60.000 άνδρες που συγκέντρωσαν στην Κύπρο, αρχίζουν εναέριες και αμφίβιες επιχειρήσεις στη ζώνη της διώρυγας.

Η επιτυχία των Αγγλογάλλων μοιάζει εξασφαλισμένη, αλλά οι Σοβιετικοί και οι Αμερικανοί υποδέχονται με δριμύτατες αντιδράσεις μια πρωτοβουλία που θα εμπόδιζε την επέκταση της ιδιαίτερης επικυριαρχίας τους στις κτήσεις των παλιών αποικιοκρατικών δυνάμεων. Οι Σοβιετικοί απειλούν το Παρίσι και το Λονδίνο με πυρηνικά αντίποινα, οι Αμερικανοί ασκούν ισχυρές πολιτικές και προπάντων οικονομικές πιέσεις στην κυβέρνηση του Άντονυ Ήντεν. Για να προλάβει την κατάρρευση της στερλίνας ο Ήντεν υποχωρεί, υποχρεώνοντας με την παλινωδία του την κυβέρνηση του Μολλέ να δεχθεί την κατάπαυση του πυρός που απαιτούσε ο ΟΗΕ. Έτσι άδοξα λοιπόν έληξε για τους Ευρωπαίους η επιχείρηση που μοιάζει με ύστατη εκδήλωση της «πολιτικής των κανονιοφόρων» του 19ου αιώνα.

Η κρίση του Σουέζ ήταν μια ακόμα απόδειξη της ανικανότητας των Ευρωπαίων να ρυθμίσουν ζητήματα στα οποία διακυβεύονταν ζωτικά τους συμφέροντα δίχως τη «σκέπη» των δύο μεγάλων. Ταυτόχρονα στην ανατολική Ευρώπη θα ξεσπάσει μια δεύτερη κρίση, στην οποία δύο δευτερεύουσες δυνάμεις –η Πολωνία και ακόμη περισσότερο η Ουγγαρία– πέφτουν με τη σειρά τους θύματα της αντιπαράθεσης και της ταυτόχρονης συμπαιγνίας των υπερδυνάμεων, καθώς η ΕΣΣΔ πνίγει στο αίμα την εξέγερση της Βουδαπέστης χωρίς οι ΗΠΑ να κάνουν το παραμικρό για να την εμποδίσουν. Στο επόμενο κεφάλαιο θα επανέλθουμε στο θέμα.

Ούτε η κρίση στο Σουέζ ούτε τα γεγονότα της Ουγγαρίας αναστέλλουν επομένως τη μερική αναθέρμανση των σχέσεων Ανατολής-Δύσης που σημειώθηκε μετά το θάνατο του Στάλιν. Το κλίμα αλλάζει μετά το 1958, όταν νέα σύννεφα εμφανίζονται στην Άπω Ανατολή με το βομβαρδισμό από τους Κινέζους των εθνικιστικών νησίδων Κεμόυ και Ματσού. Το επεισόδιο εκτονώνεται γρήγορα αλλά η Σοβιετική Ένωση, για να διαφυλάξει το κύρος της στον Τρίτο Κόσμο –όπου ασκεί από το 1955 παρέμβαση «σε όλα τα μέτωπα»– αποφεύγει να αφήσει στην ασιατική της «σύμμαχο» και αντίζηλο το μονοπώλιο του «αντιιμπεριαλιστικού» αγώνα. Από τα τέλη του 1958 αρχίζει μια νέα σειρά δυναμικών επιδείξεων.

Το πρώτο επεισόδιο διαδραματίζεται στην Ευρώπη, όπου ο Χρουστσώφ προκρίνει το σύστημα «μια στο καρφί και μια στο πέταλο», ανάλογα με τις περιστάσεις και τις πιέσεις που δέχεται από κομματικούς ιθύνοντες που αμφισβητούν την εξουσία του. Μπορεί να μη θέλει τον πόλεμο, γιατί διαβλέπει τις τρομακτικές του συνέπειες, αλλά δεν επιθυμεί και την παγίωση της διεθνούς κατάστασης που θα κινδύνευε να αποδιοργανώσει το στρατόπεδό του. Έτσι παίζει ταυτόχρονα σε δύο «ταμπλώ» – της «ειρηνικής συνύπαρξης» και του «τακτικού ψυχρού πολέμου» (κατά την εύστοχη έκφραση του Ρεϋμόν Αρόν). Ξαναπιάνοντας το διπλωματικό παιχνίδι, αποφασίζει ξαφνικά τον Νοέμβριο του 1958 να

ανοίξει και πάλι το θέμα του Βερολίνου, προτείνοντας τη μετατροπή των τριών δυτικών ζωνών σε ελεύθερη και ουδέτερη πόλη με ιδιαίτερη κυβέρνηση και αυτοδιαχειριζόμενη οικονομία. Συγχρόνως διευκρινίζει ότι η «ελεύθερη πόλη» πρέπει να αφοπλιστεί και να δεσμευτεί ότι θα εμποδίζει «κάθε ανατρεπτική εχθρική δραστηριότητα που θα στρεφόταν ενάντια στη ΛΔΓ ή άλλο κράτος», διαφορετικά απειλεί να συνάψει με τη ΛΔΓ συμφωνία ειρήνης, που θα του επέτρεπε να διακόψει την επικοινωνία μεταξύ δυτικού Βερολίνου και ΟΔΓ. Τα σοβιετικά στρατεύματα, τονίζει στο τέλος της διακοίνωσής του ο Χρουστσώφ, «δεν βρίσκονται στη Γερμανία για να παίζουν τις κορίνες».

Κι ενώ οι έλεγχοι και τα εμπόδια στην κυκλοφορία πολλαπλασιάζονται γύρω από το Βερολίνο, συγκαλείται τον Μάιο του 1959 στη Γενεύη διάσκεψη των υπουργών των Εξωτερικών των τεσσάρων δυνάμεων κατοχής, χωρίς να προκύψει καμιά λύση για το γερμανικό πρόβλημα. Το καλοκαίρι τη διαδέχεται ο απευθείας διάλογος Μόσχας και Ουάσινγκτον, προμήνυμα του νέου «ξεπαγώματοςς» που αρχίζει το φθινόπωρο, κύρια αιτία του οποίου είναι για τη σοβιετική πλευρά η έναρξη της ανοιχτής ρήξης με την Κίνα μετά τις καταγγελίες της τελευταίας ενάντια στη «ρεβιζιονιστική» πολιτική του Χρουστσώφ. Ο προκαθήμενος του Κρεμλίνου φτάνει στις ΗΠΑ τον Σεπτέμβριο και συναντά τον Αϊζενχάουερ στο Καμπ Ντέηβιντ. Χωρίς να καταλήξει σε τίποτα συγκεκριμένο, η συνάντηση συμβάλλει στην αποφόρτιση του κλίματος ανάμεσα στους δύο μεγάλους. Κατά την επιστροφή του στην ΕΣΣΔ ο Χρουστσώφ θα πλέξει το εγκώμιο του Αμερικανού προέδρου, «ενός άνδρα», δηλώνει, «που όπως κι εμείς επιθυμεί ειλικρινά τον τερματισμό του ψυχρού πολέμου».

Όμως ο ψυχρός πόλεμος επιστρέφει την άνοιξη του 1960. Προκειμένου να αντιπαρέλθει τη συνδυασμένη κριτική των Κινέζων ηγετών και των εγχώριων αντιπάλων της πολιτικής του, ο Χρουστσώφ προφασίζεται ένα ασήμαντο περιστατικό –την πτήση ενός κατασκοπευτικού U2 πάνω από το έδαφος της ΕΣΣΔ και τις «ομολογίες» του πιλότου μετά την κατάρριψή του από τα σοβιετικά καταδιωκτικά– και διαλύει τη διάσκεψη κορυφής που συγκλήθηκε στο Παρίσι τον Μάιο του 1960 με σκοπό την οριστική λύση στο γερμανικό πρόβλημα.

Τον Μάιο του 1961 ο Σοβιετικός προκαθήμενος συναντάει στη Βιέννη τον νέο πρόεδρο των ΗΠΑ Τζων Κέννεντυ. Ίσως επειδή θεωρεί νέο και «άπειρο» τον συνομιλητή του εμφανίζεται απειλητικός, απαιτώντας λύση για το Βερολίνο πριν από το τέλος της χρονιάς και επισείει ξανά την απειλή ενός χωριστού συμφώνου ειρήνης με τη ΛΔΓ. «Επιθυμώ την ειρήνη», δηλώνει στον πρόεδρο των ΗΠΑ, «και αν εσείς προτιμάτε τον πόλεμο, δικό σας πρόβλημα. Έχουμε αποφασίσει αμετάκλητα να υπογράψουμε τον Δεκέμβριο». Αν επρόκειτο για τακτική εκφοβισμού του συνομιλητή του, αποδείχθηκε σίγουρα λανθασμένη. «Ο χειμώνας θα είναι πολύ ψυχρός», απαντά ο Κέννεντυ, ο οποίος επιστρέφοντας στις ΗΠΑ στέλνει αμέσως ενισχύσεις στην ΟΔΓ και θέτει σε μόνιμη επιφυλακή τη στρατηγική του αεροπορία. Ύστερα στρέφεται στους συμμάχους του, που δηλώνουν έτοιμοι να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, με πρώτο τον στρατηγό

Ντε Γκωλ, ο οποίος έχει αρχίσει ωστόσο να παίρνει τις αποστάσεις του από την Ουάσινγκτον και το ΝΑΤΟ. Στις αρχές του καλοκαιριού η Ευρώπη ξαναζεί τις χειρότερες στιγμές του ψυχρού πολέμου.

Οι Σοβιετικοί ιθύνοντες και οι Ανατολικογερμανοί σύμμαχοί τους δεν αποφασίζουν ωστόσο τον αποκλεισμό του Βερολίνου ή την επίδειξη δύναμης κατά των συμμάχων, όπως φοβήθηκε ίσως η Δύση. Τη νύχτα της 12ης προς 13η Αυγούστου 1961 οι αρχές της ΛΔΓ ορθώνουν κατά μήκος της γραμμής που χώριζε τη σοβιετική ζώνη από την υπόλοιπη πόλη ένα δίκτυο από συρματοπλέγματα και αργότερα ένα τείχος με σκοπιές. Επίσημα ο στόχος τους είναι να σταματήσουν «τη διείσδυση στη δημοκρατική Γερμανία των δολιοφθορέων και κατασκόπων που στέλνει η ρεβανσιστική ΟΔΓ και οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις». Στην πραγματικότητα θέλουν να βάλουν τέλος στην αδιάκοπη έξοδο δεκάδων χιλιάδων Ανατολικογερμανών, φυγάδων του ολοκληρωτισμού και της φτώχειας, που αναζητούν καταφύγιο στην ΟΔΓ. Πέρα από το τείχος του Βερολίνου υπάρχουν βέβαια και τα σύνορα των δύο γερμανικών κρατών, αλλά κι αυτά σε λίγες μέρες περιχαρακώνονται με συρματοπλέγματα, τάφρους και φυλάκια, ενώ στρατιώτες και πολιτοφύλακες παίρνουν την εντολή να πυροβολούν κάθε κινούμενο στόχο.

Η έκπληξη και αγανάκτηση των πρώτων ημερών δεν συνοδεύεται από καμιά απόπειρα των Δυτικών να εμποδίσουν την κατασκευή του τείχους. Αρκούνται σε ζωηρές διαμαρτυρίες, απογοητεύοντας τους Δυτικογερμανούς και ιδιαίτερα τους Βερολινέζους, που ωστόσο ησυχάζουν κάπως όταν στις 20 Αυγούστου ο αντιπρόεδρος Λύντον Τζόνσον και ο ήρωας του αποκλεισμού του 1948, ο στρατηγός Κλέυ (τον είχαν ανακαλέσει από την αποστρατεία για την περίσταση), υποδέχονται στο ολυμπιακό στάδιο μια μονάδα τεθωρακισμένων που κατέφθασε από την ΟΔΓ δίχως να την ενοχλήσουν οι Ρώσοι και οι σύμμαχοί τους. Λίγο αργότερα, ο Κέννεντυ επισκέπτεται την παλιά πρωτεύουσα του Ράιχ και παρηγορεί τους κατοίκους με την περίφημη φράση του «Ich bin ein Berliner» (είμαι Βερολινέζος), δίνοντάς τους να εννοήσουν ότι σε περίπτωση σοβαρής κρίσης δεν πρόκειται η Δύση να τους εγκαταλείψει. Σύντομα η ένταση υποχωρεί και πάλι. Από τα τέλη Σεπτεμβρίου ο Χρουστσώφ, που φαίνεται να είχε υποκύψει στις πιέσεις των «σκληρών» του κόμματος, ελέγχει ξανά την κατάσταση και εμφανίζεται λιγότερο αδιάλλακτος, κατεβάζοντας πάλι τους τόνους. Επίσημα δεν εγκαταλείπει το σχέδιό του για τη ρύθμιση του γερμανικού προβλήματος, αλλά παραιτείται από τον καθορισμό προθεσμίας για την ουδετεροποίηση του Βερολίνου.

Στα τέλη του 1961 ο κίνδυνος καθολικού πολέμου με αφορμή τα προβλήματα της ευρωπαϊκής ηπείρου μοιάζει να απομακρύνεται. Η ειρήνη όμως δεν είναι εξασφαλισμένη, όπως δείχνει η σοβαρότατη κρίση του επόμενου φθινοπώρου, μετά την εγκατάσταση σοβιετικών βαλλιστικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Κούβα. Όπως είναι γνωστό, ο Κέννεντυ διευθέτησε με μεγάλη δεξιοτεχνία το ζήτημα, δείχνοντας εξαιρετική αποφασιστικότητα όταν απαγόρευσε στα σοβιετικά σκάφη να αποβιβάσουν στην Κούβα πολεμικό υλικό, αλλά και σπουδαία διπλωματική ευελιξία όταν έδωσε την ευκαιρία στον Χρουστσώφ να υποχωρήσει χω-

ρίς να μειωθεί το γόητρό του. Στα τέλη Οκτωβρίου 1962, ο κόσμος είχε φτάσει πάλι «στο χείλος του γκρεμού» και η Ευρώπη ήταν άμεσα θιγόμενη. Όπως στην περίπτωση της δεύτερης κρίσης του Βερολίνου, οι σύμμαχοι των ΗΠΑ εκδήλωσαν με σαφήνεια την αλληλεγγύη τους στην Ουάσινγκτον, ενώ ήταν σαφές σε όλους ότι η πρωτοβουλία του Χρουστσώφ να αναμετρηθεί με τους Αμερικανούς στην περιοχή της Καραϊβικής απέβλεπε σε παγκόσμιους στρατηγικούς στόχους, στους οποίους περιλαμβανόταν και το πρόβλημα της Γερμανίας και τα τακτικά πυρηνικά όπλα που στάθμευαν στην Τουρκία, απ' όπου δέχθηκαν εντέλει οι Αμερικανοί να τα αποσύρουν. Όπως είπε και ο στρατηγός Ντε Γκωλ στον Σοβιετικό πρεσβευτή στο Παρίσι, όταν ο τελευταίος θέλησε να τον ενημερώσει για τους κινδύνους πυρηνικής ανάφλεξης που κατά τη γνώμη του επεφύλασσε το τελεσίγραφο του Κέννεντυ: «Αν είναι έτσι, κύριε πρέσβυ, θα πεθάνουμε μαζί!»

Την επαύριο των δραματικών γεγονότων του Οκτωβρίου 1962 η ένταση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα υποχωρεί και πάλι, ταχύτερα κι από την επαύριο της δεύτερης κρίσης του Βερολίνου. Η «κρίση των πυραύλων» έφερε τους δύο μεγάλους προ των ευθυνών τους. Δίχως να παραιτηθούν οι ίδιοι από την κούρσα των στρατηγικών εξοπλισμών, σπεύδουν να προστατεύσουν το μονοπώλιό τους και να ελέγξουν την εξάπλωσή τους· διαπραγματεύονται τη διατήρηση μιας σχετικής ισορροπίας των δυνάμεων αποτροπής και κλείνουν στους ενδεχόμενους υποψήφιους της «λέσχης» των πυρηνικών δυνάμεων τις ήδη εφτασφράγιστες πόρτες. Η κοινή αυτή βούληση συγκεκριμενοποιείται το 1963 με δύο συμφωνίες. Τον Ιούνιο εγκαθίσταται τηλετυπικό σύστημα σύνδεσης –το περίφημο «κόκκινο τηλέφωνο»– μεταξύ Ουάσινγκτον και Μόσχας, ώστε οι ιθύνοντες των υπερδυνάμεων να επικοινωνούν ταχύτατα σε περίπτωση σοβαρής κρίσης που θα κινδύνευε να πάρει ανεξέλεγκτο χαρακτήρα. Στις 5 Αυγούστου υπογράφεται στη Μόσχα ένα σύμφωνο, στο οποίο προσχώρησαν ακόμα πολλές χώρες, και προβλέπει την απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών, ακόμα και για ειρηνικούς σκοπούς, πλην των υπογείων. Δεν πρόκειται για συμφωνία αφοπλισμού, αλλά για τις δύο υπερδυνάμεις και τους Ευρωπαίους συμμάχους τους αρχίζει τώρα μια νέα φάση στην ιστορία των διεθνών σχέσεων. Κι ενώ η ένταση υποχωρεί σταδιακά στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στο ζήτημα της Γερμανίας, οι Αμερικανοί και οι Σοβιετικοί συγκρούονται ακόμη στον Τρίτο Κόσμο μέσω των συμμάχων ή των προστατευομένων τους. Αλλά κι εκεί όπου διεξάγονται τέτοιες δυναμικές αντιπαραθέσεις, είτε στη Μέση Ανατολή είτε στη νοτιοανατολική Ασία, αποφεύγουν γενικά να ρίξουν λάδι στη φωτιά και φυλάγονται ώστε οι «περιφερειακές» συγκρούσεις να μην καταλήξουν σε μια σύγκρουση στο «κέντρο», ιδιαίτερα στη «γηραιά ήπειρο».

ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΤΗΣ ΕΟΚ

Μετά την αποτυχία της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (ΕΑΚ), η οικοδόμηση της Ευρώπης έμοιαζε καταδικασμένη. Όλες οι προσπάθειες να συ-

σταθούν υπερεθνικές εξουσίες απέτυχαν, με εξαίρεση την ΕΚΑΧ που βρήκε μόνον οπαδούς. Στη Γαλλία η πρώτη φάση του πολέμου στην Αλγερία συμπίπτει με την έξαρση του εθνικισμού, πράγμα που δεν ευνοεί τη διάδοση της ευρωπαϊκής ιδέας. Στην Αγγλία η πλειονότητα παραμένει εχθρική στις υπερεθνικές απόψεις. Στην Ιταλία, τη Γερμανία και τις τρεις χώρες της Μπενελούξ βρίσκονται οι περισσότεροι και ισχυρότεροι υποστηρικτές μιας Ευρώπης στην οποία ο κάθε εταίρος θα δεχόταν να παραιτηθεί από μέρος της κυριαρχίας του, δεν είναι όμως αρκετοί για να κάμψουν την αδιαφορία της κοινής γνώμης. Στα τέλη του 1954, μετά την απόρριψη της πρότασης για τον ευρωπαϊκό στρατό από το γαλλικό κοινοβούλιο, μικρές ομάδες πιστών στην ευρωπαϊκή ιδέα, με τον Ζαν Μοννέ και τους οπαδούς του στην πρώτη γραμμή, ανακινούν το σχέδιο της ευρωπαϊκής κοινότητας από κοινού με τους ηγέτες της Μπενελούξ, ξεκινώντας από το ειδικότερο πρόβλημα της οικονομικής ολοκλήρωσης. Η ανακίνηση αυτή σημειώνει ραγδαία και απρόσμενη επιτυχία, για να καταλήξει δυο χρόνια αργότερα στην υπογραφή από τις έξι χώρες του ιδρυτικού συμφώνου της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας.

Δύο διαφορετικές πρωτοβουλίες διασταυρώνονται στα 1955 με σκοπό την προώθηση της κοινοτικής ιδέας. Η πρώτη έχει τις ρίζες της σε κύκλους τεχνοκρατών, για τους οποίους η πιο πρόσφορη διαδικασία είναι η θέσπιση ενός κλαδικού θεσμικού πλαισίου, είτε μέσω της ΕΚΑΧ είτε με την επέκταση των αρμοδιοτήτων της στην ενέργεια και τις μεταφορές. Μεταξύ των ομάδων και των προσωπικοτήτων που κινούνται σ' αυτή την κατεύθυνση είναι ο Ζαν Μοννέ και το επιτελείο του, αλλά και άλλοι τεχνοκράτες με όραμα, όπως ο Λουί Αρμάντ, πρόεδρος των γαλλικών κρατικών σιδηροδρόμων, και οι επικεφαλής της Επιτροπής Ατομικής Ενέργειας. Είναι η εποχή του μεγάλου ενθουσιασμού για την ατομική ενέργεια, και ιδιαίτερα την ειρηνική της χρήση, την οποία θεωρούσαν πανάκεια για την ενεργειακή κρίση που έμοιαζε ν' απειλεί την Ευρώπη. Το άτομο πρέπει να γίνει ο μοχλός της ευρωπαϊκής ανόρθωσης, να η ιδέα που διαδίδεται ταχύτατα μετά την αποτυχία της ΕΑΚ, κυρίως στη Γαλλία όπου η πτώση της κυβέρνησης Μαντές-Φρανς στις αρχές του 1955 και η ανάληψη της εξουσίας από τον Εντγκάρ Φωρ μοιάζει να ευνοεί την αλλαγή νοοτροπίας.

Η δεύτερη πρωτοβουλία αφορά τον καταρτισμό ενός σφαιρικού σχεδίου για μια ευρύτερη Κοινή Αγορά. Ξεκινάει από τον υπουργό των Οικονομικών της δυτικής Γερμανίας Λούντβιχ Έραρντ, που ως γνήσιος φιλελεύθερος οραματίζεται τον περιορισμό των εμποδίων στις διεθνείς ανταλλαγές· υποστηρίζεται από ιθύνοντες κύκλους της Ολλανδίας και τον Βέλγο Σπάακ, ανθρώπους που ευνοούν μια σφαιρική οικονομική ενοποίηση με υπερεθνική δομή. Στις αρχές του 1955 άρχισαν οι επαφές ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο κυρίαρχων τάσεων, όπου οι Μοννέ και Σπάακ αφιερώνουν όλες τους τις δυνάμεις στην προσέγγιση των διαφόρων απόψεων και τη συμφιλίωση της σφαιρικής με την κλαδική αντίληψη. Η Γαλλία διατηρεί ακόμα τους ισχυρότερους ενδοιασμούς, ενώ ο Φωρ, στην κυβέρνηση του οποίου μετέχουν και γκωλικοί υπουργοί, βλέπει ευνοϊκά μια

πρωτοβουλία στον τομέα των μεταφορών και της ενέργειας, αλλά όχι αναγκαστικά με τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της ΕΚΑΧ. Αντίθετα ο πρωθυπουργός του Λουξεμβούργου Μπεκ και ο υπουργός των Εξωτερικών της Ολλανδίας Μπάιεν υποδέχονται με ζωηρό ενθουσιασμό το σχέδιο Σπάακ. Πιο επιφυλακτικός, ο Αντενάουερ θα συνταχθεί με τις προτάσεις του Βέλγου υπουργού μετά την κύρωση των συμφωνιών του Παρισιού, όπως και ο Ιταλός Μαρτίνο.

Τέλος, στις 9 Μαΐου 1955 η Συνέλευση της ΕΚΑΧ ψηφίζει ομόφωνα τη συνέχιση της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, προκρίνοντας τόσο τα σχέδια κλαδικής ενοποίησης όσο και το πιο φιλόδοξο πρόγραμμα των εκπροσώπων της Μπενελούξ και της Γερμανίας. Στις 3 Ιουνίου οι υπουργοί Εξωτερικών των έξι χωρών υιοθετούν στη Συνδιάσκεψη της Μεσσήνης μια απόφαση όπου τονίζεται η κοινή επιθυμία των χωρών τους «να εισέλθουν σε νέο στάδιο». Μια επιτροπή με πρόεδρο τον Σπάακ και μέλη εμπειρογνώμονες κι εκπροσώπους των ενδιαφερόμενων κυβερνήσεων αναλαμβάνει να καταρτίσει μια έκθεση που θα χαράζει τις βασικές κατευθύνσεις της μελλοντικής Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Ευρατόμ. Η έκθεση υποβάλλεται στις κυβερνήσεις των έξι κρατών-μελών της ΕΚΑΧ στις 21 Απριλίου 1956.

Από το φθινόπωρο του 1955 ώς τις αρχές του 1957 αρκετοί παράγοντες επιταχύνουν τη συγκρότηση της νέας κοινότητας. Καίριο ρόλο παίζουν οι προσπάθειες της Επιτροπής Δράσης για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης του Μονέ, όπου μετέχουν ευρωπαϊκές προσωπικότητες από διάφορους πολιτικούς χώρους –σοσιαλδημοκράτες, χριστιανοδημοκράτες και φιλελεύθεροι–, ικανοί να διαφωτίσουν σχετικά τις κυβερνήσεις και την κοινή γνώμη. Επίσης, μετά τη συνάντηση της Μεσσήνης αφυπνίζονται πολλά φιλευρωπαϊκά κινήματα ώς τότε ανενεργά, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση Φεντεραλιστών, η Ευρωπαϊκή Φεντεραλιστική Δράση ή ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας· παράλληλα δραστηριοποιούνται αξιωματούχοι και πολιτικοί που εκφράζουν τις ίδιες τάσεις. Έτσι, στη Γαλλία η νίκη του «Δημοκρατικού Μετώπου» στις αρχές του 1956 και η κάμψη των γκωλικών επιτρέπουν το σχηματισμό φιλευρωπαϊκής πλειοψηφίας, στην οποία μετέχουν σοσιαλιστές, ριζοσπάστες, χριστιανοδημοκράτες και ανεξάρτητοι όλων των δυνατών αποχρώσεων, με μόνο κοινό σημείο την πίστη στην ανάγκη της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Άλλος παράγοντας που επισπεύδει τις διαδικασίες είναι το κλίμα των διεθνών σχέσεων, που χαρακτηρίζεται στα 1956 από την επιστροφή στον ψυχρό πόλεμο. Η ένταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά τον πόλεμο της Κορέας διευκόλυνε την ίδρυση της ΕΚΑΧ και τη σύναψη της ιδρυτικής συνθήκης της ΕΑΚ, ενώ το «ξεπάγωμα» μετά το θάνατο του Στάλιν συνέβαλε στο να ματαιωθεί η επικύρωση της τελευταίας. Τα γεγονότα της Ουγγαρίας και κυρίως η κρίση στο Σουέζ, που κατέδειξε στους Ευρωπαίους την ενεργειακή τους εξάρτηση, τους επανέφεραν στην αντίληψη ότι μόνο μια ενωμένη Ευρώπη θα είχε φωνή στον διεθνή στίβο.

Με περίσσια φιλοτιμία και πνεύμα συνεργασίας, η επιτροπή Σπάακ συνεδριάζει για μήνες στον μικρό πύργο Βαλ-Ντυσές κοντά στις Βρυξέλλες προκει-

μένου να επεξεργαστεί τις διατυπώσεις των συνθηκών, βασισμένη στην εισήγηση του Βέλγου υπουργού και τις επιμέρους απόψεις των άλλων κρατών. Στις 25 Μαρτίου 1957 οι εκπρόσωποι των Έξι υπογράφουν στο Καπιτώλιο της Ρώμης τα ιδρυτικά σύμφωνα της Κοινής Αγοράς και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας, που κυρώνονται τον Ιούλιο από τα κοινοβούλια της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας και μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου από τις τρεις χώρες της Μπενελούξ. Στα τέλη του 1957 οι δύο νέες κοινότητες έχουν ήδη δρομολογηθεί, και την 1η Ιανουαρίου 1959 εγκαινιάζεται η λειτουργία της Κοινής Αγοράς.

Σε αντίθεση με την ΕΚΑΧ, οι δύο νέες κοινότητες δεν λειτουργούν σε υπερεθνική βάση. Το Κοινοβούλιο, που απαρτίζεται από αντιπροσώπους των εθνικών κοινοβουλίων, έχει μόνο συμβουλευτικές αρμοδιότητες, ενώ η Επιτροπή των Βρυξελλών εισάγει και εκτελεί αποφάσεις. Οι τελευταίες λαμβάνονται από το Συμβούλιο των Υπουργών, όπου ακολουθείται η αρχή της ομοφωνίας. Η ΕΟΚ δεν διαθέτει αυτόνομα προϋπολογιστικά έσοδα ούτε κοινή νομισματική πολιτική, είναι όμως μια φιλόδοξη επιχείρηση. Πέρα από την τελωνειακή ένωση των κρατών-μελών, που θα διασφαλίσει σταδιακά την ελεύθερη διακίνηση πολιτών, αγαθών και κεφαλαίων, θεσπίζοντας κοινούς δασμούς στις εξωτερικές συναλλαγές, υπάρχουν και άλλοι στόχοι, όπως η επεξεργασία κοινής πολιτικής για τη γεωργία και τις μεταφορές, η ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και η καλλιέργεια σχέσεων με τις υπερπόντιες χώρες. Προβλέπεται ακόμα η διεύρυνση της Κοινότητας με τη συμμετοχή και άλλων ευρωπαϊκών κρατών και η υιοθέτηση κοινών πολιτικών στους διάφορους τομείς με στόχο την οικονομική και κοινωνική σύγκλιση της ΕΟΚ και απώτερο όραμα την πολιτική ένωση.

Τα πρώτα βήματα της Κοινής Αγοράς είναι ενθαρρυντικά. Η συνθήκη της Ρώμης προέβλεπε μεταβατική περίοδο δώδεκα ετών για τη σταδιακή κατάργηση των τελωνειακών φραγμών μεταξύ των κρατών-μελών και την υιοθέτηση κοινού εξωτερικού δασμολογίου, μα ο στόχος υλοποιείται ήδη τον Ιούλιο του 1968. Στα 1963 η Κοινότητα συνάπτει με τις πρώην βελγικές και γαλλικές κτήσεις τη συμφωνία του Γιαουντέ, η οποία επιτρέπει την ατελή εισαγωγή εμπορευμάτων από τα ενδιαφερόμενα αφρικανικά κράτη και τη Μαδαγασκάρη. Μετά το 1961 κυρώθηκαν αρκετές εμπορικές συμφωνίες με διάφορα κράτη της Μεσογείου. Το άνοιγμα του εμπορίου συμπίπτει με την άνθηση της βιομηχανίας και τη ραγδαία ανάπτυξη, που οφείλονται οπωσδήποτε σε άλλες παραμέτρους, πήραν ωστόσο μεγάλη ώθηση χάρη στην ύπαρξη της Κοινής Αγοράς.

Με αυτές τις συνθήκες θα περίμενε κανείς να σπεύσουν και τα υπόλοιπα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης με ελεύθερη οικονομία να συνυπογράψουν τη συνθήκη της Ρώμης. Αλλά οι ενδοιασμοί των Βρετανών διατηρούνται αμείωτοι όσο εξακολουθεί να διαφαίνεται η προοπτική μιας οικονομικής και ίσως πολιτικής ενοποίησης, για την οποία οι ιθύνοντες του Ηνωμένου Βασιλείου δεν ήθελαν ούτε ν' ακούσουν. Αν και η συνδιάσκεψη της Μεσσήνης την προσκάλεσε να συμμετάσχει στις εργασίες της επιτροπής Σπάακ, η κυβέρνηση του Λονδίνου α-

πέσυρε σύντομα τον παρατηρητή της και μετά την υπογραφή της συνθήκης επιδόθηκε στη διάβρωση των ερεισμάτων της, πασχίζοντας να πνίξει τη «Μικρή Ευρώπη» σε μια ζώνη ελεύθερων συναλλαγών όπου θα συμμετείχαν όλες οι χώρες του ΟΕΟΣ. Το κοινό αντιβρετανικό μέτωπο που συγκρότησαν μετά τις πρώτες επαφές τους ο στρατηγός Ντε Γκωλ (που επιστρέφει στην εξουσία τον Ιούνιο του 1958) και ο Γερμανός ομόλογός του Αντενάουερ περιορίζει τους Βρετανούς στη σύσταση μιας Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελεύθερων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ) τον Νοέμβριο του 1959 με τη συνθήκη της Στοκχόλμης. Στη νεότευκτη «Ευρώπη των Επτά» συσπειρώνονται μαζί με το Ηνωμένο Βασίλειο τα τρία σκανδιναβικά κράτη, η Αυστρία, η Ελβετία και η Πορτογαλία, αλλά η ΕΖΕΣ αδυνατεί να συναγωνιστεί την ΕΟΚ και πολύ περισσότερο να την αποτελματώσει στο πλαίσιο ενός γιγαντιαίου πεδίου ελεύθερων συναλλαγών, μια και είναι μια οργάνωση λιγότερο ομοιογενής και χαλαρότερα διαρθρωμένη από την αντίπαλό της. Αδυνατώντας να συστεγάσει ευρωπαϊκές αντιλήψεις τόσο αποκλίνουσες όσο των εκπροσώπων της «Μικρής Ευρώπης» και της ΕΖΕΣ, ο ΟΕΟΣ μεταμορφώνεται το 1960 σε Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), ο οποίος δεν περιορίζεται πια στις χώρες της γηραιάς ηπείρου, αλλά συγκεντρώνει σε μια χαλαρά συντονισμένη ομήγυρη το σύνολο των βιομηχανικών χωρών που διέπονται από την οικονομία της αγοράς.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΝΤΕ ΓΚΩΛ

Η παρουσία του στρατηγού Ντε Γκωλ στην ηγεσία μιας Γαλλίας εκσυγχρονισμένης και προικισμένης με ισχυρούς κρατικούς θεσμούς συμβαδίζει με το απόγειο της «χρυσής τριακονταετίας» και (μετά το 1963) με την «εξομάλυνση» μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Πρόκειται για όρους εξαιρετικά ευνοϊκούς, τους οποίους θα εκμεταλλευθεί ο ιδρυτής της 5ης Δημοκρατίας προκειμένου να επιβάλει στους Δυτικούς εταίρους του τη δική του αντίληψη για τη συγκρότηση και τη συμμαχική δομή της Ευρώπης. Μετά τη διευθέτηση των προβλημάτων που γέννησε το δεύτερο κύμα αποαποικιοποίησης σε όσες ευρωπαϊκές χώρες διέθεταν ακόμη υπερπόντιες κτήσεις, ο Ντε Γκωλ κατευθύνει τις τύχες της χώρας του με βασικό του γνώμονα την επιβεβαίωση της εθνικής της ανεξαρτησίας, κάτι που δεν άφησε ανεπηρέαστη την εξέλιξη της Ευρώπης.

Μετά το 1950, το αποικιακό καθεστώς που διέπει το μεγαλύτερο τμήμα της Αφρικής τερματίζεται με τις αλλεπάλληλες ανεξαρτητοποιήσεις βρετανικών, βελγικών και γαλλικών αποικιών. Η Μεγάλη Βρετανία κατορθώνει να μεταβιβάσει προοδευτικά στις κτήσεις της την εξουσία στις αυτόχθονες ηγετικές ομάδες. Έτσι αποκτούν την ανεξαρτησία τους η Χρυσή Ακτή, η οποία μετατρέπεται σε Γκάνα με ηγέτη τον εθνικιστή Νκρούμα, προσφέροντας το υπόδειγμα για τη χειραφέτηση όλων των αγγλόφωνων αποικιών, η Γκάμπια το 1958, η Νιγηρία το 1960, η Τανζανία (ένωση Τανγκανίκας και Ζανζιβάρης), η Ζάμπια και η Σιέρρα

Λεόνε το 1961, η Ουγκάντα το 1962, η Κένυα το 1963. Προβλήματα υπάρχουν α-κόμα στη μεσημβρινή Αφρική, όπου οι λευκές μειοψηφίες αρνούνται τα παραιτη-θούν από τα προνόμιά τους και ο πρωθυπουργός της Ροδεσίας Ίαν Σμιθ κηρύσ-σει μονομερώς την ανεξαρτησία της χώρας του (1965), εγκαινιάζοντας μια βαθύ-τατη κρίση που δεν γεφυρώνεται παρά μόλις το 1980. Στις υπόλοιπες χώρες η μεταβίβαση της εξουσίας πραγματοποιείται χωρίς μεγάλους κλυδωνισμούς.

Δεν συνέβη όμως το ίδιο στο βελγικό Κονγκό, όπου την ανακήρυξη της ανε-ξαρτησίας τον Ιούνιο του 1960 διαδέχθηκαν συγκρούσεις μεταξύ αντίπαλων ε-θνοτήτων και πολιτικών ρευμάτων, φιλοδυτικών και φιλοσοβιετικών. Μετά την απόφαση της βελγικής κυβέρνησης να αποκαταστήσει την τάξη στο Ελιζαμπετ-βίλ και το Λεοπολντβίλ και την απόσχιση της πλούσιας επαρχίας Κατάνγκα α-κολουθεί μια πολύμηνη κρίση που οδηγεί στην εμπλοκή των μεγάλων δυνάμεων και λήγει μονάχα το 1962, χάρη στην επέμβαση 20.000 «κυανοκράνων» με αξίω-ση του Σουηδού Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ Νταγκ Χάμμαρσκελντ.

Αλλά η σοβαρότερη κρίση ξέσπασε στις χώρες του Μαγκρέμπ που υπάγο-νταν άμεσα ή έμμεσα στη γαλλική κυριαρχία. Μετά από μια φάση ταραχών και πολιτικής αβεβαιότητας, η κυβέρνηση Μολλέ αναγνωρίζει την ανεξαρτησία του Μαρόκου και της Τυνησίας (Μάρτιος και Ιούνιος του 1956)· στην Αλγερία ω-στόσο θα χρειαστεί ένας οχτάχρονος αδυσώπητος πόλεμος (1954-1962) προκει-μένου η χώρα να κερδίσει την ανεξαρτησία της. Στο διάστημα αυτό η Γαλλία α-ντιμετώπισε σοβαρές εξωτερικές δυσκολίες και μια καθεστωτική κρίση που προ-κάλεσε την πτώση της 4ης Δημοκρατίας (1958) και την επιστροφή στην εξουσία του στρατηγού Ντε Γκωλ. Αντίθετα η χειραφέτηση της γαλλόφωνης μαύρης Αφρικής πραγματοποιήθηκε βαθμιαία και ειρηνικά, για να ολοκληρωθεί το 1960 με την ανεξαρτησία που παραχωρεί η 5η γαλλική Δημοκρατία σε μια δωδεκάδα κρατών νοτιότερα της Σαχάρας. Γύρω στο 1965 η αποαποικιοποίηση της αφρι-κανικής ηπείρου έχει ουσιαστικά τελειώσει. Η Ευρώπη διατηρεί πολλαπλούς δε-σμούς με τις παλιές αποικίες αλλά παύει να ασκεί την άμεση επιρροή της, με ε-ξαίρεση την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι υπερπόντιες κτήσεις των οποίων γίνονται ανεξάρτητες μόνο στα μέσα της επόμενης δεκαετίας.

Μετά τη διευθέτηση του προβλήματος των αφρικανικών αποικιών, η γκωλι-κή Γαλλία επικεντρώνεται στο στόχο που φαντάζει εκ των ων ουκ άνευ για τον πρόεδρό της: να κερδίσει στον κόσμο τη θέση που της αρμόζει και να γίνει ικανή για μια πολιτική αδέσμευτη και μεγαλόπνοη. Δεν θα μας απασχολήσουν βέβαια όλες οι πλευρές της πολιτικής του Ντε Γκωλ, ούτε τη θεωρούμε αποκλειστικό ε-πίκεντρο της ευρωπαϊκής ιστορίας κατά τη δεκαετία του 1960. Για μερικά όμως χρόνια, κυρίως μεταξύ 1962 και 1968, κάθε πολιτική εξέλιξη στη δυτική Ευρώ-πη, είτε αφορά τις σχέσεις με τις δύο υπερδυνάμεις είτε τις κατευθύνσεις της ευ-ρωπαϊκής οικοδόμησης, καταλήγει χάρη στις πρωτοβουλίες του Ντε Γκωλ να έ-χει την αφετηρία της στη Γαλλία, να εξαρτάται από τη Γαλλία ή να σκοντάφτει στα εμπόδια που η Γαλλία παρεμβάλλει στις πρωτοβουλίες των άλλων συντελε-στών του διεθνούς παιχνιδιού. Δεν σημαίνουν όλ' αυτά πως η Γαλλία είναι το

κέντρο της Ευρώπης, όπως αρέσκονται συχνότατα να πιστεύουν οι Γάλλοι, είναι όμως αλήθεια ότι το κέντρισμα του γκωλισμού ερέθισε τα πνεύματα με τέτοιο τρόπο που, ενώ ανέστειλε μια μορφή οικοδόμησης της Ευρώπης, συνετέλεσε ώς ένα βαθμό στην αφύπνισή της.

Το πρώτο από τα «μεγαλόπνοα» ανοίγματα του Ντε Γκωλ αφορά τις σχέσεις του με τις ΗΠΑ. Για τον Γάλλο πρόεδρο, οι δεσμεύσεις που ανέλαβε η Γαλλία το 1949 (και μάλιστα με την έγκρισή του) δεν ανταποκρίνονται πια στην κατάσταση της Ευρώπης και του κόσμου στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η κομμουνιστική απειλή απομακρύνεται και η απόλυτη υποταγή στην προστασία της αμερικανικής «πυρηνικής ομπρέλας» δεν είναι πια επιβεβλημένη, και μάλιστα τη στιγμή που οι Ρώσοι, έχοντας διασπάσει το υπερατλαντικό μονοπώλιο, διαθέτουν και οι ίδιοι τα εφόδια να ανταποδώσουν ένα ενδεχόμενο πυρηνικό ολοκαύτωμα, καθιστώντας απατηλή την πεποίθηση ότι οι δύο υπερδυνάμεις θα χτυπηθούν άμεσα σε περίπτωση σύγκρουσης. Το πιο πρόσφορο θέατρο για μια ενδεχόμενη σύγκρουση Ανατολής-Δύσης είναι τώρα η Ευρώπη, και αποτελεί στοιχειώδη απαίτησή της να έχει λόγο στις αποφάσεις από τις οποίες εξαρτάται η ελευθερία και η επιβίωσή της. Οπωσδήποτε η Γαλλία δεν μπορεί πια να ανέχεται την αποκλειστική εξάρτηση των πεπρωμένων της από τις αποφάσεις του προέδρου των ΗΠΑ: ούτε ο πολιτικός ρεαλισμός ούτε η ηθική του έθνους-κράτους, βασικό υπόβαθρο της γκωλικής σκέψης, επιτρέπουν στους Γάλλους πολίτες τη διαιώνιση μιας κατάστασης που είναι απόρροια του ψυχρού πολέμου.

Η εφαρμογή αυτών των αρχών επιφυλάσσει στη Γαλλία για μια δεκαετία το ρόλο του «κακού μαθητή» στην «ατλαντική τάξη». Η ευκαιρία παρουσιάζεται τον Ιούλιο του 1958, κατά την υπογραφή μιας συμφωνίας μεταξύ Ουάσινγκτον και Λονδίνου για την ανταλλαγή εμπιστευτικών πληροφοριών στον πυρηνικό τομέα. Μπροστά στην προοπτική ενός αγγλοαμερικανικού διευθυντηρίου, ο Ντε Γκωλ απευθύνει τον Σεπτέμβριο μια επιστολή στον στρατηγό Αϊζενχάουερ, ζητώντας την υποβολή του ΝΑΤΟ σε τριμερή διοίκηση (ΗΠΑ, Αγγλίας, Γαλλίας), κάτι που ισοδυναμούσε με κοινή πολιτική και αμυντική στρατηγική, συλλογικό έλεγχο των πυρηνικών όπλων της Συμμαχίας και συμμετοχή των τριών στα πυρηνικά μυστικά. Ο Αμερικανός πρόεδρος απορρίπτει ασυζητητί την πρόταση, την οποία δεν ευνοεί ασφαλώς ούτε το Ηνωμένο Βασίλειο ούτε οι άλλοι εταίροι της Γαλλίας στο ΝΑΤΟ. Μια και η Αλγερία απορροφά όλη την προσοχή του, ο Ντε Γκωλ για τέσσερα χρόνια δεν δίνει συνέχεια στο θέμα.

Στα 1962 το ζήτημα ξαναβγαίνει στην επιφάνεια όταν η Γαλλία έχει πια απαλλαγεί από την αλγερινή υποθήκη και διαθέτει μια στοιχειώδη πυρηνική δύναμη αποτροπής. Αν και η απόφαση για την κατασκευή της ατομικής βόμβας πάρθηκε από τους πολιτικούς της 4ης Δημοκρατίας, πριν από την άνοδο του στρατηγού στην εξουσία, μετά το 1958 η Γαλλία έχει επισπεύσει τη συγκρότηση μιας «δύναμης κρούσεως» που, ενώ αδυνατεί να συναγωνιστεί σαν ίσος προς ίσο την πυρηνική υπεροπλία των δύο υπερδυνάμεων, μπορεί να επιφέρει τέτοια πλήγματα στον ενδεχόμενο εχθρό, ώστε η προοπτική των καταστροφών να τον αποτρέψει

από τα επιθετικά του σχέδια. Η πρώτη γαλλική ατομική βόμβα εκρήγνυται στο Ρεγκάν της Σαχάρας τον Φεβρουάριο του 1960 και τη διαδέχονται άλλες τρεις ώς τον Απρίλιο του 1961. Θα περάσουν όμως αρκετά χρόνια μέχρις ότου το ό-πλο αποτροπής αποκτήσει τους αναγκαίους φορείς για τη χρήση του: περίπου ε-ξήντα αεροπλάνα Mirage IV, το υποβρύχιο Redoutable (1967), και αργότερα τους βαλλιστικούς πυραύλους στη βάση Αλμπιόν και τη βόμβα υδρογόνου, η οποία πρωτοδοκιμάζεται στη Μουρουρόα του Ειρηνικού τον Αύγουστο του 1968.

Η αυτόνομη δύναμη αποτροπής είναι επομένως μία πρόσφατη εξέλιξη, όταν τον Ιούλιο του 1962 ο πρόεδρος Κέννεντυ προτείνει στους Ευρωπαίους συμμά-χους του το «μεγάλο σχέδιο» που εν μέρει του ενέπνευσε ο Ζαν Μοννέ για έναν πλήρη αναπροσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ ΗΠΑ και δυτικής Ευρώπης. Την «ηγεμονία» της Ουάσινγκτον θα αντικαθιστούσε μια ατλαντική «συνεργασία» βασισμένη σε δύο ισότιμους «παραστάτες», με εξαίρεση ένα καίριο σημείο: οι Αμερικανοί διατηρούσαν το μονοπώλιο των πυρηνικών δυνάμεων, στις οποίες θα ενσωματώνονταν τα πυρηνικά όπλα του Ηνωμένου Βασιλείου και η νεογέν-νητη γαλλική «δύναμη κρούσης». Τη στιγμή που το Πεντάγωνο υιοθετούσε το στρατηγικό δόγμα της λεγόμενης «ευέλικτης αντίδρασης» –κάθε χτύπημα του α-ντιπάλου θα πυροδοτούσε μια αντίδραση του ίδιου επιπέδου και ύστερα η ε-μπλοκή δυνάμεων θα προχωρούσε στην επόμενη βαθμίδα, για να κλιμακωθεί τε-λικά με τη χρήση στρατηγικών όπλων– δεν μπορούσε, σύμφωνα με τον Κέννεντυ και τον υπουργό Αμύνης Ρόμπερτ Μακναμάρα, να υπάρχει «παρά ένα μόνο δά-χτυλο στη σκανδάλη».

Στα τέλη του 1962 το «μεγάλο σχέδιο» θα διατυπωθεί πιο συγκεκριμένα με τη μορφή της «πολυμερούς δυνάμεως» που αποδέχθηκε ο Βρετανός πρωθυπουργός Μακμίλλαν κατά τη συνάντηση με τον Κέννεντυ στο Νασσάου των Μπαχαμών. Πολεμικά πλοία με πλήρωμα διπλής εθνικότητας θα εφοδιάζονταν με αμερικα-νικά πυρηνικά όπλα, ενώ για την εκτόξευση των φορέων θα ήταν απαραίτητη η συμφωνία και των δύο χωρών. Ταυτόχρονα οι ΗΠΑ αποφασίζουν μονομερώς να παραιτηθούν από την παραγωγή των πυραύλων Σκάιμπολτ, που χρησίμευαν στην προώθηση των αγγλικών πυρηνικών όπλων, και στη θέση τους προτείνουν να διαθέσουν στα ευρωπαϊκά κράτη πυραύλους Πολάρις, με την προϋπόθεση ό-τι θα ενσωματωθούν στο ΝΑΤΟ και η πυροδότησή τους θα γίνεται με απόφαση του προέδρου των ΗΠΑ. Σε συνέντευξη τύπου στις 14 Ιανουαρίου 1963 ο Ντε Γκωλ αρνείται κατηγορηματικά. Για τους ίδιους λόγους αρνείται να μονογρα-φήσει το φθινόπωρο του 1963 το σύμφωνο που απαγορεύει τις πυρηνικές δοκι-μές στην ατμόσφαιρα.

Από την ημέρα αυτή και μέχρι το φθινόπωρο του 1968 οι γαλλικές διαθέσεις απεξάρτησης εκδηλώνονται σε τρία επίπεδα με σημαντικές ευρωπαϊκές επιπτώ-σεις, δεδομένου ότι η δυναμική του γκωλισμού ανέτρεψε συνήθειες και δομές που ίσχυαν από την εποχή του ψυχρού πολέμου. Το πρώτο επίπεδο είναι το στρατιωτικό, όπου ο Ντε Γκωλ συνεχίζει το πρόγραμμα πυρηνικών εξοπλισμών και τον Ιούλιο του 1966 αποσύρεται από την οργανωτική δομή του ΝΑΤΟ, εκτι-

μώντας ότι δεν ανταποκρίνεται στις νέες διεθνείς συνθήκες. Η Γαλλία παραμένει μέλος της Ατλαντικής συμμαχίας («ως έσχατο μέτρο ασφάλειας», θα γράψει ο Ντε Γκωλ στα απομνημονεύματά του), αλλά αρνείται να παρατείνει την ενσωμάτωση των δυνάμεών της σε υπερεθνικό πλαίσιο και την παρουσία αμερικανικών βάσεων και στρατευμάτων στο έδαφός της. Η απόφαση αυτή δημιουργεί πολλά και σοβαρά προβλήματα στις ΗΠΑ αλλά και στους Ευρωπαίους συμμάχους της Γαλλίας, καθώς ανοίγει ένα ρήγμα στην αμυντική συγκρότηση της Δύσης. Γι' αυτό η αντίδραση των κυβερνήσεών τους υπήρξε έντονη. Σε δύο ουσιώδη ζητήματα διαμορφώθηκε τελικά ένας συμβιβασμός – την πτήση των συμμαχικών αεροπλάνων πάνω από το γαλλικό έδαφος (η άδεια θα ίσχυε πια για 30 μέρες κι όχι για ένα χρόνο) και τη στάθμευση των γαλλικών στρατευμάτων στη Γερμανία. Αλλά ο μονομερής χαρακτήρας της γαλλικής απόφασης θα δυσαρεστήσει αρκετά τους ηγέτες και την κοινή γνώμη των συμμαχικών χωρών, με πρώτη τη Γερμανία, την οποία ο στρατηγός είχε διαλέξει για προνομιακό εταίρο της Γαλλίας.

Το δεύτερο επίπεδο είναι το οικονομικό και το δημοσιονομικό, όπου ιδρύεται ένα γαλλικό δίκτυο εμπλουτισμού του ουρανίου, καταρτίζεται σχέδιο για την παραγωγή υπολογιστών, μετά την άρνηση των ΗΠΑ να πουλήσουν στη Γαλλία έναν υπολογιστή απαραίτητο για την τελική συγκρότηση της δύναμης κρούσης, περιορίζονται μετά το 1963 οι ξένες επενδύσεις που απειλούσαν να καταλήξουν στη χειραγώγηση ορισμένων τομέων της γαλλικής οικονομίας και αρχίζει μια σκληρή επίθεση εναντίον της κυριαρχίας του δολαρίου.

Τέλος, στο διπλωματικό επίπεδο ο στρατηγός Ντε Γκωλ εκδηλώνει με θεαματικές κινήσεις την επιθυμία του να ανακτήσει η Γαλλία την «οικουμενική αποστολή» της και αρνείται τη διαιώνιση του χωρισμού της Ευρώπης σε δύο στρατόπεδα, συνέπεια (κατά την εκτίμησή του) του «μοιράσματος» του κόσμου από τους δύο μεγάλους στη Γιάλτα. Μιλάει προκλητικά για μια «Ευρώπη από τον Ατλαντικό ώς τα Ουράλια», σύνθημα που για τον ίδιο δεν δηλώνει ασφαλώς κάτι πολύ συγκεκριμένο, συνιστά ωστόσο μία άρνηση του καθεστώτος που επέβαλαν στους Ευρωπαίους το 1945 οι δύο αφέντες του κόσμου. Ταξιδεύει συχνά σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου και επιδιώκει να μεταφέρει τη φωνή της Γαλλίας: στη Λατινική Αμερική το 1964· στη νοτιοανατολική Ασία όπου επικρίνει έντονα την αμερικανική επέμβαση στο Βιετνάμ με την περίφημη ομιλία του στην Πνομ-Πενχ τον Σεπτέμβριο του 1966· στο εξίσου διάσημο ταξίδι του στον Καναδά, τον Ιούλιο του 1967, αναφωνεί στεντόρεια «ζήτω το ελεύθερο Κεμπέκ!», σπέρνοντας την αγανάκτηση στην ομοσπονδιακή καναδική κυβέρνηση και στην αγγλόφωνη μερίδα της χώρας, καθώς και στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία. Επιχειρεί ακόμα να προσεγγίσει τις ανατολικές χώρες, στόχο που υλοποιεί με το ταξίδι του στην ΕΣΣΔ το καλοκαίρι του 1966, και αναγνωρίζει τη Λαϊκή Κίνα, ενώ ορισμένοι στρατιωτικοί κύκλοι του περιβάλλοντός του καλλιεργούν την ιδέα μιας «άμυνας σε κάθε κατεύθυνση», όπου ο στόχος δεν θα ήταν αποκλειστικά μια πιθανή επίθεση των Ανατολικών. Τίποτε από αυτά δεν σημαίνει ότι ο Ντε Γκωλ διακατεχόταν από την παραμικρή επιθυμία να επιφέρει μια αντιστροφή των συμ-

μαχιών ή να βγάλει τη Γαλλία από το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο. Στη διάρκεια των σοβαρότατων κρίσεων όπου κινδύνεψε να εμπλακεί η Ευρώπη έδειξε πως ήταν ένα από τα σταθερότερα ερείσματα της αμερικανικής διπλωματίας. Οι πρωτοβουλίες του ωστόσο γέννησαν τη δυσφορία και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, ερεθίζοντας τους Αμερικανούς που αντιμετώπιζαν με τον πόλεμο του Βιετνάμ μια από τις σοβαρότερες κρίσεις της ιστορίας τους και πλήττοντας τις ευαισθησίες των λαών της Ευρώπης, που δυσανασχετούσαν με τις απόπειρες της Γαλλίας να έχει σε όλα τον πρώτο λόγο. Πάντως, η πολιτική του στρατηγού Ντε Γκωλ απέναντι στις ΗΠΑ δεν επηρέασε αποφασιστικά την ατλαντική συμμαχία. Αντίθετα η στάση του στο ζήτημα της ευρωπαϊκής οικοδόμησης είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εξέλιξη και στο μέλλον της, αλλά η εκτίμησή τους εξαρτάται από την επιλογή μιας βραχυπρόθεσμης ή μεσοπρόσθεσμης θεώρησης.

Από βραχυπρόθεσμη σκοπιά οι συνέπειες μπορεί να φανούν καταστροφικές, και οι νοσταλγοί των χρόνων του Ντε Γκωλ θα δυσκολεύονταν πολύ να υπερασπίσουν μια πολιτική συστηματικά αντίθετη με την πολιτική των αυθεντικών «πατέρων» της ενωμένης Ευρώπης όπως ο Μοννέ, ο Σουμάν ή ο Σπάακ. Το ευρωπαϊκό όραμα του ιδρυτή της 5ης Δημοκρατίας βρισκόταν πράγματι στον αντίποδα όσων σκέπτονταν και εφάρμοζαν οι πρωτεργάτες της Κοινότητας των Έξι όταν έθεταν τις βάσεις της βαθμιαίας οικοδόμησης μιας ένωσης με υπερεθνικούς θεσμούς που θα διεύρυναν προοδευτικά τις δικαιοδοσίες τους, στηριγμένοι σε κοινές ενέργειες και προγράμματα ικανά να εμφυσήσουν μία έμπρακτη αλληλεγγύη. Στα σχέδια των ιδρυτών της ΕΟΚ για ένα υπερεθνικό οικοδόμημα δεμένο με τις ΗΠΑ στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ και με τη συμμετοχή της Μεγάλης Βρετανίας, ο Ντε Γκωλ αντιπαραθέτει τη δική του αντίληψη για μια «Ευρώπη των πατρίδων», τελείως ανεξάρτητη από τους δύο συνασπισμούς, όπου κάθε εθνικό κράτος θα διατηρούσε την κυριαρχία και την ταυτότητά του. Τι νόημα θα είχε μια «ενιαία» Ευρώπη, αναρωτήθηκε σε μία συνέντευξη τύπου στις 15 Μαΐου 1962, «όταν δεν θα υπήρχε ούτε Γαλλία ούτε Ευρώπη, όταν δεν θα υπήρχε καν πολιτική, παρά μόνο αν κατορθώναμε να την επιβάλουμε και στα έξι αυτά κράτη;» Και ακόμα, «τι θα πρόσφεραν στην Ευρώπη ο Δάντης, ο Γκαίτε, ο Σατωμπριάν αν ήταν απάτριδες, αν στοχάζονταν ή έγραφαν σε μια λεγόμενη ενιαία εσπεράντο;»

Όχι επομένως στην ένταξη της Ευρώπης σε κάποιο ενιαίο υπερεθνικό σύστημα που θα διαχειρίζονταν «απάτριδες τεχνοκράτες», ναι σε μια συνομοσπονδία εθνών όπου ο καθένας μπορεί να διευθύνει τις τύχες του. Το σχέδιο αυτό αντιπαραθέτει ο πρόεδρος της 5ης Δημοκρατίας στους υποστηρικτές μιας μελλοντικής υπερεθνικής Ευρώπης με όργανο την Επιτροπή των Βρυξελλών, στην οποία προεδρεύει αυτά τα χρόνια ο Γερμανός Βάλτερ Χάλσταϊν, και με κατευθυντήρια αρχή τις αποφάσεις της πλειοψηφίας στο Συμβούλιο της ΕΟΚ. Για να διασπάσει το αντίπαλο μέτωπο και να προβάλει τα δικά του ευρωπαϊκά οράματα, ο Ντε Γκωλ θα πετύχει από τους εταίρους του τη σύσταση μιας επιτροπής με πρόεδρο τον Γάλλο Κριστιάν Φουσέ και με στόχο να θέσει τις βάσεις μιας ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας. Το «σχέδιο Φουσέ» δημοσιοποιείται τον Οκτώβριο του 1961·

πρότεινε τη σύσταση μιας «ένωσης κρατών» με κοινή πολιτική σε ζητήματα εξωτερικά, αμυντικά (με τη συνεργασία των υπόλοιπων ελεύθερων εθνών) και μορφωτικά, όπου όμως το Συμβούλιο θα ήταν ένα όργανο εκτελεστικό με μέλη τους ηγέτες των κρατών ή των κυβερνήσεων και θα λειτουργούσε βασισμένο στην ομοφωνία. Με άλλα λόγια, οραματιζόταν μία συνομοσπονδία που «δεν ξεπερνούσε το επίπεδο μιας διεθνούς οργάνωσης κλασικού τύπου», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Πιέρ Ζερμπέ*.

Είναι ευνόητο ότι το σχέδιο δεν βρήκε μεγάλη απήχηση στους οπαδούς της υπερεθνικής Ευρώπης. Μετά από ατέρμονες συζητήσεις και σκληρά παζαρέματα, το «σχέδιο Φουσέ» υιοθετείται τουλάχιστον από τους Γερμανούς, Ιταλούς και Λουξεμβουργιανούς, αλλά η αδιαλλαξία του Σπάακ και του Ολλανδού Γιόζεφ Λουνς καθώς και η σκλήρυνση των γκωλικών θέσεων θα καταλήξουν τον Ιανουάριο του 1962 στη διατύπωση ενός νέου κειμένου συντηρητικότερου από το αρχικό –ευθύνεται ίσως για την εξέλιξη και η τότε ατλαντική πρωτοβουλία του Κέννεντυ– που σε λίγους μήνες οδηγεί σε ναυάγιο την ευρωπαϊκή πολιτική ένωση α λα Ντε Γκωλ. Στις 15 Μαΐου 1962 σε συνέντευξη τύπου ο τελευταίος δήλωσε ότι «δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρξει άλλη Ευρώπη πέρα από την Ευρώπη των κρατών, τα υπόλοιπα είναι μύθοι, φούμαρα και ρητορείες», λοιδορώντας αλύπητα τους «απάτριδες». Έτσι, το σχέδιο ναυαγεί οριστικά, με άμεσο επακόλουθο την αποχώρηση των χριστιανοδημοκρατών υπουργών από την κυβέρνηση.

Η σκλήρυνση της γαλλικής θέσης επιβεβαιώνεται το επόμενο έτος με το «βέτο» του στρατηγού για την ένταξη της Μεγάλης Βρετανίας στην Κοινή Αγορά. Η αίτηση είχε υποβληθεί από τη βρετανική κυβέρνηση στις 2 Αυγούστου 1961, αλλά όσο αποκρυσταλλώνεται η συμφωνία μεταξύ Ουάσινγκτον και Λονδίνου για τους πυρηνικούς εξοπλισμούς και την «πολυμερή δύναμη» τόσο αυξάνει ο σκεπτικισμός του Γάλλου προέδρου για τις ευρωπαϊκές ευαισθησίες των Βρετανών. Ενώ ο πρωθυπουργός Χάρολντ Μακμίλλαν τον διαβεβαιώνει για τα κοινοτικά του αισθήματα στη συνάντηση στο Ραμπουγιέ (15 Δεκεμβρίου 1962), ο Ντε Γκωλ μένει άκαμπτος. Γι' αυτόν είναι σαφές ότι το Ηνωμένο Βασίλειο, από τη φύση του προσανατολισμένο στον Ατλαντικό και αλληλέγγυο με τις ΗΠΑ, δεν μπορεί παρά να γίνει ο «δούρειος ίππος» των Αμερικανών στην Κοινότητα και ο νεκροθάφτης της Ευρώπης των Έξι. Στη συνέντευξη τύπου της 14ης Ιανουαρίου 1963 ανακοινώνει την απόφασή του να αντιταχθεί στην αγγλική υποψηφιότητα. Πρόκειται για μονόπλευρο διάβημα που θορύβησε τους εταίρους της Γαλλίας στην ΕΟΚ, όπου είχαν γνωμοδοτήσει ευνοϊκά. Το ίδιο θα συμβεί το 1967, όταν ο εργατικός πρωθυπουργός Χάρολντ Γουίλσον επανέρχεται στο θέμα με πρωτοβουλία του υπουργού των Εξωτερικών Τζωρτζ Μπράουν. Για μια ακόμα φορά και για τους ίδιους λόγους η βρετανική υποψηφιότητα απορρίπτεται από τον στρατηγό Ντε Γκωλ, που δυσαρεστεί βαθύτατα τους Ευρωπαίους εταίρους του με την αντιδραστική τακτική του.

---

* Pierre Gerbet, *La Construction de l'Europe*, Παρίσι, Imprimerie nationale, 1983, σ. 281.

Η λανθάνουσα κρίση ανάμεσα στην γκωλική Γαλλία και τους εταίρους της στην ΕΟΚ θα ξεσπάσει ανοιχτά το 1965. Αιτία της σύγκρουσης είναι αφενός οι δυσκολίες που προκύπτουν στην Κοινότητα για τη χρηματοδότηση της κοινής αγροτικής πολιτικής, την οποία η Γαλλία θεωρεί θεμελιώδη πτυχή της, προσκρούοντας όμως στους ενδοιασμούς των άλλων μελών, και αφετέρου η νέα έφοδος των οπαδών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Οι τελευταίοι υποστηρίζουν τις προσπάθειες του Χάλσταϊν να δώσει στην Επιτροπή του έναν πραγματικό πολιτικό ρόλο και να εφαρμόσει πληρέστερα τις προβλέψεις της συνθήκης της Ρώμης, που παρέχουν στο Συμβούλιο Υπουργών την εξουσία να παίρνει αποφάσεις κατά πλειοψηφία. Διαβλέποντας μια άμεση απειλή κατά των αντιλήψεών του για τη μορφή της Ευρώπης, ο Ντε Γκωλ ξαφνικά κλιμακώνει την ένταση. Την 1η Ιουλίου του 1965 το γαλλικό υπουργικό συμβούλιο διαπιστώνει την αποτυχία των διαπραγματεύσεων και αποφασίζει να ανακαλέσει στο Παρίσι τον μόνιμο εκπρόσωπό του στην Κοινότητα. Είναι η λεγόμενη «πολιτική της άδειας καρέκλας», που διαρκεί για έξι μήνες, φέρνοντας σε πλήρη αποτελμάτωση την ΕΟΚ και απειλώντας τη με διάσπαση.

Τελικά ο στρατηγός θα κερδίσει τη μάχη σε όλα τα μέτωπα. Τον Ιανουάριο του 1966 η Γαλλία ξαναπαίρνει τη θέση της στην Επιτροπή των Βρυξελλών, έχοντας πετύχει στην ουσία όσα ζητούσε, τόσο στο ζήτημα της χρηματοδότησης της κοινής αγροτικής πολιτικής όσο και στις διαδικασίες για τη λήψη των αποφάσεων. Ο «συμβιβασμός του Λουξεμβούργου» επέβαλλε πράγματι την αρχή της ομοφωνίας όταν ένα κράτος έκρινε ότι διακυβεύονται ουσιαστικά του συμφέροντα. Με άλλα λόγια, κάθε χώρα διέθετε δικαίωμα αρνησικυρίας, κάτι που απέκλινε από το πνεύμα του κειμένου που υπογράφτηκε στη Ρώμη το 1957. Έτσι η πορεία προς την υπερεθνικότητα ανακόπτεται για μεγάλο χρονικό διάστημα, και η σχέση που είχε αποκατασταθεί από τους ιδρυτές της Ευρώπης των Έξι ανάμεσα στην οικονομική ολοκλήρωση και τη μελλοντική υπερεθνική πολιτική ένωση διασπάται προς όφελος του γκωλικού οράματος για μια «Ευρώπη των πατρίδων», με τη Γαλλία να διασφαλίζει τον μελλοντικό της προσανατολισμό.

Χωρίς αμφιβολία –κι εδώ είναι η στιγμή για μια μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη εκτίμηση της «ευρωπαϊκής» πολιτικής του Ντε Γκωλ– ήταν κάπως πρόωρη η υλοποίηση ενός μεγάλου υπερεθνικού σχεδίου που θα περιελάμβανε και το Ηνωμένο Βασίλειο, όπως το φαντάστηκαν οι Μοννέ, Σουμάν, Σπάακ, Λουνς κ.ά., χωρίς να υπάρξει (όπως φοβόταν ο ίδιος) κίνδυνος να εκφυλιστεί η Κοινότητα στους κόλπους ενός υπερτροφικού ατλαντικού συγκροτήματος με κηδεμόνα τις ΗΠΑ. Με αυτή την έννοια η ανασταλτική παρέμβαση του Γάλλου προέδρου στο όνομα των αρχών της πολιτικής φιλοσοφίας του 19ου αιώνα, αλλά και οι ομολογουμένως ρεαλιστικές του εκτιμήσεις για το διεθνές περιβάλλον της εποχής, δεν ήταν κάτι το τόσο κακό. Από το σημείο όμως αυτό μέχρι την αβασάνιστη αναγόρευση του στρατηγού Ντε Γκωλ σε οραματιστή της Ευρώπης, που τάχα προπορευόταν κατά μία γενιά των συγχρόνων του, όπως κάνουν μερικοί μετά θάνατον εγκωμιαστές του, το χάσμα φαίνεται αγεφύρωτο. Δύσκολα

μπορούμε να φανταστούμε, σε περίπτωση που εγκρινόταν το σχέδιο Φουσέ και η «ένωση των κρατών» είχε γίνει πραγματικότητα στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ποιο θα ήταν το μέλλον της κοινής εξωτερικής πολιτικής της Ευρώπης των Έξι, όταν η Γαλλία αμφισβητούσε ριζικά την αμερικανική ηγεμονία και απέρριπτε το ΝΑΤΟ. Αν υπήρχαν Ευρωπαίοι που βρίσκονταν είκοσι πέντε ή πενήντα χρόνια μπροστά από τη γενιά τους, καλύτερα να τους αναζητήσουμε στους οπαδούς της υπερεθνικότητας παρά στους βάρδους της «Ευρώπης των πατρίδων». Μα όσο αρνητική κι αν μας φαίνεται, η δράση των τελευταίων κατάφερε να θεσπίσει φραγμούς και να καθιερώσει αρχές που εμπόδισαν μια υπέρμετρα φιλατλαντική παρέκκλιση στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, κάτι που απειλούσε να διαλύσει όχι την πάγια ταυτότητα του κάθε κράτους-μέλους, όπως φοβόταν ο Ντε Γκωλ, όσο την εύθραυστη ταυτότητα του νεογέννητου κοινοτικού μορφώματος. Σήμερα, με τη λήξη του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων και την οικονομική ισχυροποίηση της γηραιάς ηπείρου, μια υπερεθνική Ευρώπη δεν περικλείει τους ίδιους κινδύνους με την επαύριο της κρίσης στην Κούβα.

Μένει ένα τελευταίο σημείο για να ολοκληρώσουμε την εικόνα της γκωλικής Ευρώπης, κι αυτό είναι η προνομιακή σχέση που προσπάθησε και κατάφερε να αποκαταστήσει ο Ντε Γκωλ με τη Γερμανία, χωρίς ο ίδιος να αντλήσει άμεσα οφέλη για την εξυπηρέτηση των πολιτικών του στόχων. Και εδώ μονάχα μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα μπορούν να εκτιμηθούν οι επιπτώσεις από τη φιλία του στρατηγού με τον Γερμανό ομόλογό του Κόνραντ Αντενάουερ, από την αλησμόνητη παρουσία των δύο ανδρών στον καθεδρικό ναό της Ρενς κατά την επίσκεψη του καγκελαρίου στη Γαλλία τον Ιούλιο του 1962, από την υπογραφή της γαλλογερμανικής συνθήκης για την καθιέρωση περιοδικών συναντήσεων μεταξύ των πολιτειακών και πολιτικών ηγετών των δύο χωρών τον Ιανουάριο του 1963, από την ίδρυση του Γαλλογερμανικού Γραφείου Νεολαίας τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, κ.λπ. Με τα ανοίγματά του στη Γερμανία, ο Ντε Γκωλ περίμενε να στηρίξει στον άξονα Παρισιού-Βόννης τα σχέδιά του για την Ευρώπη των κρατών. Αλλά και σ' αυτό τον τομέα δεν είχαν ακόμη ωριμάσει τα πράγματα, ώστε η ΟΔΓ να δεχθεί να υποκαταστήσει την αμερικανική προστασία με μια ενδεχόμενη ευρωπαϊκή άμυνα, όπου η Γαλλία, μια πυρηνική δύναμη ακόμη στα σπάργανα, θα μπορούσε με το κύρος της να επιβάλει τις απόψεις της, χωρίς να διαθέτει σε σύγκριση με την ΕΣΣΔ τη δύναμη να παρέχει ασφαλείς εγγυήσεις.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι την αναμφισβήτητη συμπάθεια που έτρεφε για τον Γάλλο ομόλογό του ο γηραιός καγκελάριος –θα αποχωρήσει άλλωστε στα τέλη του 1963– δεν τη συμμεριζόταν με κανέναν τρόπο το σύνολο των Γερμανών πολιτικών. Ο διάδοχος του Αντενάουερ Λούντβιχ Έραρντ δεν ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τις διεθνείς σχέσεις και παρέδωσε τη σκυτάλη στον υπουργό των Εξωτερικών Γκέρχαρντ Σρέντερ, άνθρωπο με έντονη αντιπάθεια για τον Ντε Γκωλ, που αντιστρατεύθηκε συστηματικά τις γαλλικές απόψεις σε πολλά και ποικίλα πεδία, όπως το ενδεχόμενο συμφωνίας με τη Γαλλία για το σύστημα

της έγχρωμης τηλεόρασης, το ζήτημα της πολυμερούς δύναμης και η στάση απέναντι στην αμερικανική επέμβαση στο Βιετνάμ.

Με μέτρο το σύνολο της θητείας του, που τελειώνει το 1969, αλλά ήδη από το προηγούμενο φθινόπωρο –εξαιτίας των οικονομικών και δημοσιονομικών επιπτώσεων των γεγονότων του 1968– μοιάζει έτοιμη για περισσότερη ευελιξία απέναντι στην Ουάσινγκτον, η πολιτική του Ντε Γκωλ να προσεγγίσει τη Γερμανία φαντάζει πηγή συνεχών απογοητεύσεων. Μα κι εδώ οι κρίσεις μας θα πρέπει να διατυπώνονται μακροπρόθεσμα. Είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι ο ρόλος που ο ίδιος έπαιξε στη συμφιλίωση των δύο παραδοσιακών εχθρών και στην αποκατάσταση τακτών συνεννοήσεων μεταξύ τους στάθηκε ζωτικός για το μέλλον της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Ίσως και να ήταν πρόωρη, με δεδομένη την αδιαλλαξία των δύο εταίρων σε αρκετούς τομείς και τις ακόμα νωπές μνήμες του ψυχρού πολέμου, η εκτίμηση ότι ο άξονας Παρισιού-Βόννης θα μπορούσε από μόνος του να προωθήσει την πορεία της ολοκλήρωσης. Προϋπόθεση για το σκοπό αυτό είναι η εξέλιξη των αντιλήψεων και η συντονισμένη εφαρμογή τους μέσα σ' ένα πρόσφορο πλαίσιο «εξομάλυνσης». Η αξία της «γερμανικής πολιτικής» του στρατηγού είναι ότι προλείανε το έδαφος και ταυτόχρονα κατανόησε, αν και κινούμενος σε άλλα μήκη κύματος από τους Σουμάν και Μοννέ, ότι η Ευρώπη, όποιος τρόπος και να επιλεγεί για την οικοδόμησή της, δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τη γαλλογερμανική φιλία.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΞΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΝΝΕΑ

Η αποκλιμάκωση των διεθνών σχέσων που αρχίζει μετά την κρίση της Κούβας καθίσταται έκδηλη στα χρόνια 1965-1966 και στα τέλη της δεκαετίας μεταβάλλεται σε αληθινή διαδικασία «εξομάλυνσης», η οποία κορυφώνεται στα χρόνια 1972-73. Αν και αφορά προπάντων τις σχέσεις μεταξύ των υπερδυνάμεων, που ωστόσο εξακολουθούν τις αντιπαραθέσεις στον ιδεολογικό τομέα και τις ατέρμονες «περιφερειακές» συγκρούσεις (Βιετνάμ και Μέση Ανατολή), η εξομάλυνση επιδρά άμεσα στην εξέλιξη της Ευρώπης και στο κλίμα που περιβάλλει την έντονη οικονομική ανάπτυξη της περιόδου. Η ευημερία, ο αχαλίνωτος καταναλωτισμός, η απομάκρυνση της απειλής του πολέμου επιτρέπουν στους Ευρωπαίους να επιδοθούν στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους, στις οποίες εντάσσονται και οι διαπραγματεύσεις που καταλήγουν το 1972 στην ένταξη ακόμα τριών κρατών στην Κοινή Αγορά, η τακτοποίηση των σχέσεων με τις ανατολικές χώρες, όπου πρωτοπόρος αναδεικνύεται ο Βίλλι Μπραντ, και η απλή απόλαυση μιας ευμάρειας που φαίνεται προορισμένη να αυξάνει στο διηνεκές, αν και μια μειοψηφία επιμένει να τη θεωρεί αθέμιτη.

Η διεύρυνση της Κοινής Αγοράς με την προσθήκη της Μεγάλης Βρετανίας, της Ιρλανδίας και της Δανίας, που αποφασίστηκε στη συνάντηση κορυφής της Χάγης τον Δεκέμβριο του 1969, υπήρξε αποτέλεσμα των διαδικασιών που διαδέ-

χθηκαν την παραίτηση του Ντε Γκωλ μετά την ήττα του στο δημοψήφισμα της 27ης Απριλίου. Στις 15 Ιουνίου εκλέγεται στην προεδρία ο Ζωρζ Πομπιντού, που συμμερίζεται τα χλιαρά αισθήματα του προκατόχου του για μια ενδεχόμενη υπερεθνική Ευρώπη. Αλλά εκεί που ο Ντε Γκωλ θεωρούσε την ενωμένη Ευρώπη απλή πιθανότητα, και μάλιστα εργαλείο των γαλλικών φιλοδοξιών, ο παλιός πρωθυπουργός του πιστεύει θερμά στην ανάγκη της ευρωπαϊκής οικοδόμησης και αντιλαμβάνεται ότι η σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των μελών εξαρτάται κατά παράδοξο τρόπο από τη διεύρυνση της Κοινότητας, και ιδίως από την προσχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας. Επιπλέον, η πολιτική του Πομπιντού έχει ήδη προδιαγραφεί από τις δεσμεύσεις που ανέλαβε κατά την προεκλογική του εκστρατεία, προκειμένου να μην υστερήσει από τον χριστιανοδημοκράτη αντίπαλό του Αλαίν Ποέρ, γνήσιο «ευρωπαϊστή» και πρώην συνεργάτη του Ρομπέρ Σουμάν. Η επιλογή του Ζακ Σαμπάν-Ντελμάς για την πρωθυπουργία και του Μωρίς Σουμάν ως υπουργού των Εξωτερικών, δηλαδή δύο γκωλικών που ωστόσο ευνοούσαν τη διεύρυνση, και η συμμετοχή στην κυβέρνηση τεσσάρων μελών της Επιτροπής Δράσης του Ζαν Μοννέ (Βαλερύ Ζισκάρ Ντ' Εσταίν, Ρενέ Πλεβέν, Ζακ Ντυαμέλ και Ζοζέφ Φοντανέ) επιβεβαιώνουν τις προθέσεις του νέου προέδρου. Στην πρώτη του συνέντευξη τύπου, στις 10 Ιουλίου 1969, ο Πομπιντού δήλωσε: «Κατ' αρχάς δεν έχουμε αντίρρηση για ενδεχόμενη ένταξη της Μεγάλης Βρετανίας ή άλλου κράτους στην Κοινότητα», και πρότεινε οι αρχηγοί των κρατών και των κυβερνήσεων να συναντηθούν για να συζητήσουν τα προβλήματα που έθετε το αίτημα της ένταξης του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ιρλανδίας, της Δανίας και της Νορβηγίας.

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Βίλλι Μπραντ, που στις 21 Οκτωβρίου εκλέγεται καγκελάριος της ΟΔΓ επικεφαλής ενός συνασπισμού σοσιαλιστών-φιλελευθέρων, συνιστά έναν ακόμα ευνοϊκό παράγοντα για την εξέλιξη της Ευρώπης. Απορροφημένος από την «ανατολική πολιτική» του, ο σοσιαλδημοκράτης ηγέτης αντιλαμβάνεται ωστόσο απόλυτα την ανάγκη ν' αποκτήσει η χώρα του ερείσματα στη Δύση κι επομένως να συμβάλει στην προώθηση της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Το Παρίσι και η Βόννη λειτουργούν στο εξής στο ίδιο μήκος κύματος, και η ταυτότητα των απόψεών τους οπωσδήποτε επιταχύνει τη διαδικασία διεύρυνσης που καταλήγει στη Συνδιάσκεψη της Χάγης τον Δεκέμβριο. Συμφωνούνται τρεις αρχές χωρίς μεγάλη δυσκολία: Η *ενοποίηση* της Κοινής Αγοράς την 1η Ιανουαρίου 1970 (με την οριστική ρύθμιση του αγροτικού προβλήματος), η *εμβάθυνση* της Κοινότητας και η *διεύρυνσή* της «εφ' όσον οι υποψήφιες χώρες αποδέχονται τις Συνθήκες και τους πολιτικούς τους σκοπούς». Η συμφωνία χαιρετίζεται θερμά από την κοινή γνώμη στα έξι κράτη-μέλη της ΕΟΚ και τις υποψήφιες χώρες.

Οι διαβουλεύσεις με τις υποψήφιες χώρες αρχίζουν τον Ιούλιο του 1970 και καταλήγουν στην υπογραφή της ένταξής τους στις 22 Ιανουαρίου 1972 στις Βρυξέλλες. Οι τέσσερις υποψήφιες αποδέχονταν τα ιδρυτικά σύμφωνα των Κοινοτήτων και το δίκαιο που πήγαζε από τους όρους τους, προβλεπόταν όμως μία μεταβατική περίοδος πέντε ετών για τις αναγκαίες προσαρμογές. Η συνθήκη

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

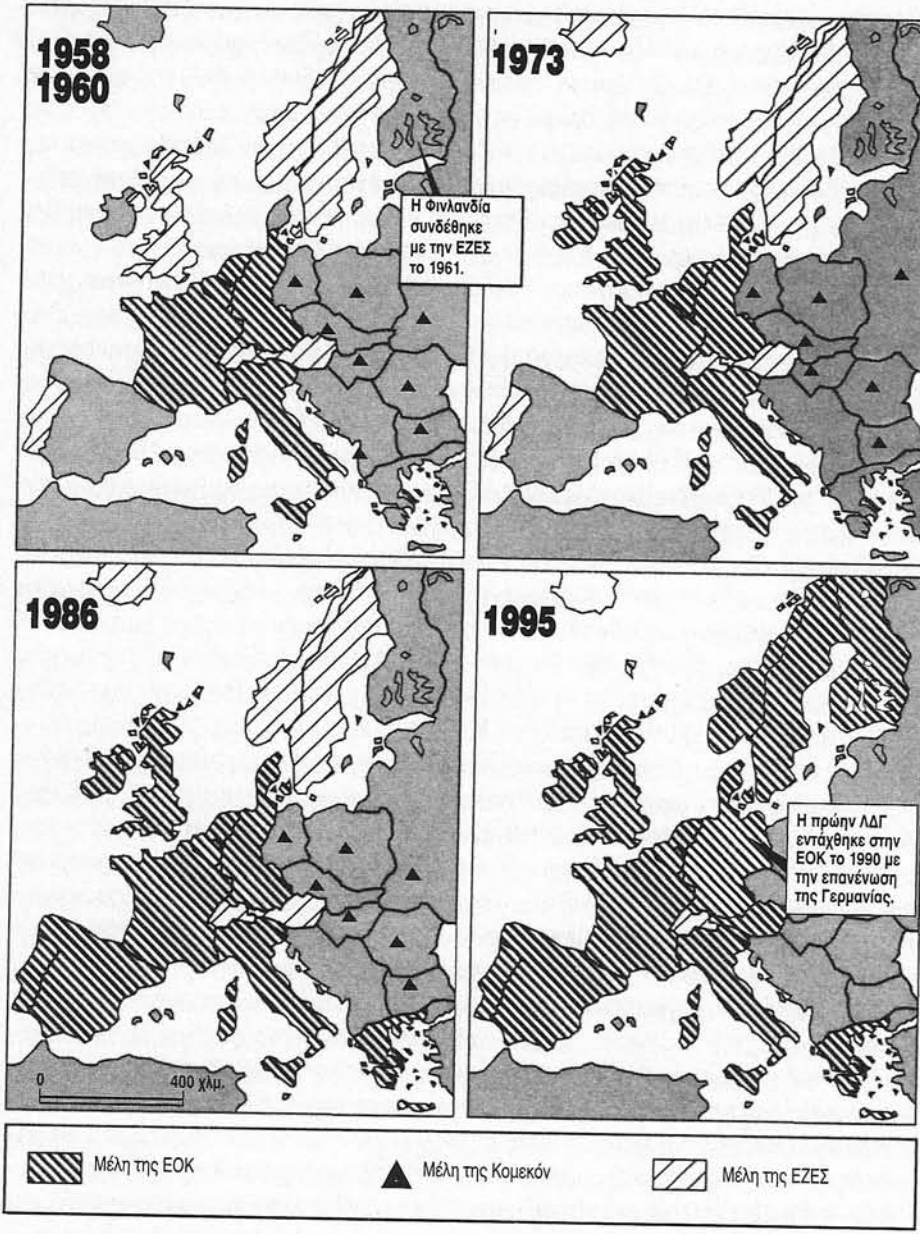

επικυρώνεται με αρκετά μεγάλη πλειοψηφία στη Μεγάλη Βρετανία όπου εξαρτάται μόνο από την ψήφο της Βουλής των Κοινοτήτων και με διάφορους βαθμούς συναίνεσης σε τρεις από τις χώρες όπου υποβάλλεται σε δημοψήφισμα. Στην Ιρλανδία ψηφίζει το 73% των εκλογέων με 83% «ναι», στη Δανία θετικό είναι το 89,4% των ψηφισάντων και το 56,7% των εγγεγραμμένων, στη Γαλλία τα «ναι» φτάνουν το 68% με αποχή περίπου 40% και άκυρα ή λευκά 7%. Όσο για τη Νορβηγία, η σύμπραξη άκρας αριστεράς και μέρους της αριστεράς που αντιτίθεται στην Ευρώπη του «μεγάλου κεφαλαίου» με φιλοπαραδοσιακές και εθνικιστικές δυνάμεις είχε ως αποτέλεσμα ν' απορριφθεί αναπάντεχα η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ με ποσοστό ψήφων περίπου 54%.

Έτσι η Κοινότητα των Έξι γίνεται επίσημα από την 1η Ιανουαρίου 1973 «Ευρώπη των Εννέα». Δεν είναι πια η «Μικρή Ευρώπη» που χλεύαζαν οι οπαδοί μιας ερύτερης ζώνης ελεύθερων συναλλαγών αλλά ένα συγκρότημα πρώτου μεγέθους, με πληθυσμό μεγαλύτερο από τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ, με δικό της το ένα τρίτο των παγκόσμιων συναλλαγών και τη δεύτερη σε δυναμικότητα βιομηχανία στον κόσμο. Από γεωπολιτική σκοπιά η ΕΟΚ είναι προς το παρόν μια δύναμη ιδεατή, αλλά η πολιτική της ενοποίηση, η υιοθέτηση κοινού νομίσματος και η ανάληψη της ευθύνης της άμυνάς της υπόσχονται ακόμη πολλές δυνατότητες για διεθνείς παρεμβάσεις. Η συνάντηση κορυφής των Εννέα τον Οκτώβριο του 1972 στο Παρίσι εμφανίζεται πολύ φιλόδοξη σ' αυτά τα θέματα. Θέτει στα 1980 το όριο της «οικονομικής και νομισματικής ένωσης» και προβλέπει, αν και αρκετά αόριστα, τη συγκρότηση της «Ενωμένης Ευρώπης» πριν από το τέλος της δεκαετίας. Η παγκόσμια κρίση του 1974 αναβάλλει επ' αόριστον και τους δυο αυτούς στόχους.

Η «ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ» ΤΟΥ ΚΑΓΚΕΛΑΡΙΟΥ ΒΙΛΛΙ ΜΠΡΑΝΤ

Η επέκταση της ευρωπαϊκής κοινότητας στις τρεις χώρες του ευρωπαϊκού βορρά συμπίπτει με τις διαδοχικές πολιτικές συμφωνίες που διαπραγματεύτηκε ο Δυτικογερμανός καγκελάριος Βίλλι Μπραντ με διάφορες χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Άρρηκτα συνδεδεμένη με το όνομα του πρώην δημάρχου του Βερολίνου, η *Ostpolitik* δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας ξαφνικής μεταστροφής των Γερμανών σοσιαλιστών στο θέμα της προσέγγισης με τη ΛΔΓ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Από το 1966 πολλαπλασιάζονται στην ΟΔΓ τα σημάδια μιας επικείμενης αναθέρμανσης· η κυβέρνηση της Βόννης εγκαταλείπει διακριτικά το «δόγμα Χάλσταϊν» (τη διακοπή κάθε διπλωματικής σχέσης με όσες χώρες αναγνωρίζουν τη ΛΔΓ) και ο καγκελάριος Έραρντ προτείνει στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης ένα σύμφωνο μη επιθέσεως. Το 1967 αποκαθίστανται οι σχέσεις με τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία. Αλλά μέχρι το 1969 η «πολιτική των μικρών βημάτων» σκοντάφτει στους ενδοιασμούς των χριστιανοδημοκρατών και την εχθρότητα των Σοβιετικών και Ανατολικογερμανών ηγετών,

που τρέμουν τον κίνδυνο μιας ιδεολογικής «μόλυνσης» μετά το «ξεπάγωμα» των σχέσεων με τη Βόννη. Η απόφαση για τη βίαιη καταστολή της «άνοιξης της Πράγας», τον Αύγουστο του 1968, είναι κι αυτή σύμπτωμα ενός τέτοιου φόβου.

Το 1969 χαρακτηρίζεται από σαφή αλλαγή στάσης και στα δύο στρατόπεδα, επακόλουθο της εξομάλυνσης των σχέσεων μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων. Η αμερικανική πλευρά αντιλαμβάνεται οπωσδήποτε τον κίνδυνο του ανοίγματος προς ανατολάς για τη συνοχή του δυτικού στρατοπέδου, αλλά συγχρόνως θέλει και κάποια ελάφρυνση των ευρωπαϊκών της υποχρεώσεων σε μια εποχή που συσσωρεύονται απειλητικά τα προβλήματα στη νοτιοανατολική Ασία. Για τους Ρώσους η προοπτική μιας διευθέτησης του γερμανικού προβλήματος εντάσσεται στη γενικότερη προοπτική της αναγνώρισης των τετελεσμένων γεγονότων του τέλους του πολέμου, η οποία υλοποιείται το 1975 με τις συμφωνίες του Ελσίνκι, εξέλιξη ικανή να αντισταθμίσει την απειλή μιας χαλαρότερης συνοχής του ανατολικού μπλοκ. Έτσι, Ουάσινγκτον και Μόσχα δίνουν το πράσινο φως στους ηγέτες των δύο Γερμανιών. Η άνοδος του Βίλλι Μπραντ στην καγκελαρία της δυτικής Γερμανίας και η αποχώρηση του γηραιού Βάλτερ Ούλμπριχτ στη ΛΔΓ και του Ντε Γκωλ στη Γαλλία, που μπορούσε ίσως να αντιταχθεί στην προσέγγιση των δύο γερμανικών κυβερνήσεων, οπωσδήποτε επιταχύνουν τις εξελίξεις.

Ο Βίλλι Μπραντ δίνει το σύνθημα της αναθέρμανσης όταν χαρακτηρίζει «ουτοπικές» τις ελπίδες για επανένωση των δύο Γερμανιών και προτείνει την έναρξη διαβουλεύσεων με το καθεστώς της ΛΔΓ, ενώ οι χριστιανοδημοκράτες ηγέτες δεν αναγνώριζαν καν τη διεθνή νομιμότητα της ανατολικής Γερμανίας. Αμέσως αρχίζουν οι συνομιλίες ανάμεσα στην ΟΔΓ από τη μια πλευρά και τη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία και τη ΛΔΓ από την άλλη, ενώ ο Δυτικογερμανός καγκελάριος φροντίζει να δώσει προτεραιότητα στις διαβουλεύσεις με την ΕΣΣΔ, ξέροντας καλά ότι αυτή κατέχει το κλειδί ενός συνολικότερου διακανονισμού.

Στις 12 Αυγούστου 1970 υπογράφεται στη Μόσχα ένα πρώτο σύμφωνο, που δεσμεύει τους δύο συμβαλλομένους –την ΟΔΓ και την ΕΣΣΔ– να αποκλείσουν κάθε προσφυγή στη βία κατά τις μεταξύ τους σχέσεις και να «σέβονται χωρίς περιορισμό την εδαφική ακεραιότητα όλων των ευρωπαϊκών κρατών στο πλαίσιο των σημερινών τους συνόρων», διατύπωση με την οποία εξυπακούεται η γραμμή Όντερ-Νάισσε και τα σύνορα των δύο Γερμανιών. Το δεύτερο σύμφωνο συνάπτεται στις 4 Δεκεμβρίου στη Βαρσοβία μεταξύ της ΟΔΓ και της Πολωνίας· επαναλαμβάνει τις δεσμεύσεις του προηγούμενου συμφώνου και επιτρέπει τη μετανάστευση των Πολωνών γερμανικής καταγωγής. Με την ευκαιρία της υπογραφής του ο καγκελάριος Μπραντ επισκέπτεται την Πολωνία και γονατίζει μπροστά στο μνημείο της εξέγερσης στο γκέτο της Βαρσοβίας. Δυσκολότερες αποδεικνύονται οι διαπραγματεύσεις με την Τσεχοσλοβακία για τη διευθέτηση των επίμαχων όρων των συμφωνιών του Μονάχου. Η υπογραφή της συμφωνίας με την Πράγα πραγματοποιείται μόλις τον Δεκέμβριο του 1973.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1971 μονογράφεται μετά από πολύμηνες και δύσκολες διαπραγματεύσεις η τετραμερής συμφωνία για το Βερολίνο, στερνό μήλο της έ-

ριδος ανάμεσα στις δύο Γερμανίες και επίμαχο ζήτημα ώς τότε του ψυχρού πολέμου στην Ευρώπη. Η δέσμευση των Σοβιετικών να μην παρεμποδίζουν τη διακίνηση μεταξύ των δυτικών τομέων της πόλης και της ΟΔΓ συνοδεύεται από την αναγνώριση εκ μέρους των τριών άλλων δυνάμεων ότι το δυτικό Βερολίνο δεν είναι «συστατικό στοιχείο της Γερμανικής Δημοκρατίας». Η ομοσπονδιακή βουλή δεν θα μπορεί στο εξής να συνεδριάζει στην πόλη.

Τέλος, στις 21 Δεκεμβρίου 1972 οι εκπρόσωποι της ΟΔΓ και της ΛΔΓ υπογράφουν τη «θεμελιώδη συνθήκη» με την οποία οι δύο Γερμανίες αναγνωρίζονται αμοιβαία ως ισότιμα κράτη με κυριαρχικά δικαιώματα. Επειδή όμως δεν είναι «ξένα» μεταξύ τους, ανταλλάσσουν «μόνιμους αντιπροσώπους» και όχι πρεσβευτές. Επικαλούμενη τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών, η συνθήκη ορίζει πως «η ΟΔΓ και η ΛΔΓ θα διευθετούν τις διαφορές τους αποκλειστικά με ειρηνικά μέσα και θα απέχουν από την απειλή ή τη χρήση βίας. Επαναβεβαιώνουν το απαραβίαστο των μεταξύ τους υφιστάμενων συνόρων στο παρόν και στο μέλλον και δεσμεύονται να σεβαστούν ανεπιφύλακτα την εδαφική τους ακεραιότητα».

Ο Βίλλι Μπραντ δυσκολεύτηκε πολύ να πείσει ένα τμήμα της δυτικογερμανικής κοινής γνώμης για τη σκοπιμότητα αυτών των συμφωνιών. Καθώς η ομοσπονδιακή βουλή επικύρωσε τα σύμφωνα της Μόσχας και της Βαρσοβίας με οριακή διαφορά, ο καγκελάριος, για να διασφαλίσει την ευκολότερη έγκριση της κύριας συνθήκης, προκήρυξε νέες εκλογές, από τις οποίες ο κυβερνητικός συνασπισμός βγήκε ενισχυμένος. Ο ρεαλισμός υπερίσχυσε της νοσταλγίας και ο γερμανικός λαός έδωσε τη συναίνεσή του σε μια θαρραλέα πολιτική, παρ' όλο που μερικοί τη θεώρησαν ξεπούλημα των νόμιμων δικαιωμάτων της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας και απεμπόληση των ιερών και οσίων στο βωμό μιας εξομάλυνσης που ευνοούσε το εμπόριο. Αυτό ήταν το τίμημα για να ξεπεράσει η Γερμανία το στάδιο του «πολιτικού νάνου» και ν' αποκτήσει στη διεθνή σκηνή πολιτικό ρόλο αντάξιο του μεγέθους της. Είκοσι χρόνια μετά την υπογραφή της βασικής συνθήκης μεταξύ των δύο γερμανικών κρατών, που φάνταζαν τότε αμετάκλητα χωρισμένα, η ιστορία θα δικαίωνε τον πρώην δήμαρχο του Βερολίνου.

ΤΟ 1968 ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Κι ενώ η διεθνής εξομάλυνση και ο αναπτυξιακός πυρετός δίνουν νέα πνοή στη δυτική Ευρώπη, ανοίγοντας το δρόμο στην Ostpolitik και στην ενίσχυση μιας διευρυμένης Οικονομικής Κοινότητας, στο εσωτερικό της ξεσπάει μια κρίση που κορυφώνεται την άνοιξη του 1968 με επίκεντρο τη Γαλλία του ύστερου γκωλισμού αλλά με πολύ ευρύτερη εμβέλεια. Η κρίση δεν είχε μέλλον στο πολιτικό πεδίο και ελάχιστα επηρέασε την εσωτερική κατάσταση των κρατών, αν εξαιρέσουμε τη Γαλλία για σύντομο διάστημα, ωστόσο οι επιπτώσεις της ήταν ισχυρές στην αλλαγή των ηθών, των νοοτροπιών και του πολιτισμού (θα επανέλθουμε στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου).

Η δυτική Ευρώπη δεν είναι ο μόνος χώρος όπου αναπτύσσεται το τεράστιο κύμα αμφισβήτησης του τεχνοκρατικού καπιταλισμού και της «καταναλωτικής κοινωνίας», όπως εκφράζονται στο αμερικανικό πρότυπο, ένα πρότυπο που υπόκειται με τη σειρά του σε μια πολύ σοβαρή κρίση εσωτερικής συνοχής εξαιτίας του πολέμου του Βιετνάμ. Προϊόν των αντιδράσεων που γεννάει μια τέτοια επίθεση της ισχυρότερης και πλουσιότερης χώρας του κόσμου εναντίον ενός φτωχού λαού που αντιμάχεται την «ιμπεριαλιστική» αυθαιρεσία, η αμφισβήτηση του παγκόσμιου μεταπολεμικού συστήματος και των οικονομικών και ιδεολογικών ερεισμάτων του ξεκίνησε στις ΗΠΑ από τα πανεπιστήμια της Καλιφόρνιας και στη συνέχεια των ανατολικών ακτών, με κύριο φορέα της ένα μεγάλο τμήμα της νεολαίας. Αργότερα διαδίδεται σε άλλες περιοχές του κόσμου, όπου περιορίζεται αρχικά στους κόλπους ολιγάριθμων επαναστατικών ομάδων και περιθωριακών κοινοτήτων, προτού ξεσπάσει ακάθεκτη στις τέσσερις άκρες του κόσμου. Η ανάφλεξη του 1968 εκδηλώνεται σχεδόν ταυτόχρονα στην Ευρώπη, στην Ιαπωνία και σε ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής, ιδιαίτερα το Μεξικό, όπου η έναρξη των θερινών Ολυμπιακών Αγώνων γίνεται αφορμή για σοβαρότατα επεισόδια.

Μαζί με τις ΗΠΑ, η δυτική Ευρώπη συνιστά το προσφορότερο πεδίο για ένα τέτοιο κίνημα αμφισβήτησης. Η ευημερία και η ελευθερία που παρέχει θεωρούνται κάτι το αυτονόητο για μια γενιά που δεν γνώρισε ποτέ τις στερήσεις του πολέμου και τις ταπεινώσεις της κατοχής, ούτε καν την ανασφάλεια του ψυχρού πολέμου. Σ' αυτή τη γενιά η δίψα για το απόλυτο που χαρακτηρίζει την πρώτη νεότητα εκδηλώνεται με μορφές κινητοποίησης και στράτευσης άγνωστες στις προηγούμενες γενιές. Οι θανάσιμοι εχθροί της ονομάζονται «καπιταλισμός», «ιμπεριαλισμός», «τεχνοκρατία», «αλλοτρίωση» στο πλαίσιο της «μονοδιάστατης» κοινωνίας, που καταγγέλλουν οι πνευματικοί της πατέρες –Μαρκούζε, Αντόρνο, Βίλχελμ Ράιχ κ.ά.–, και βέβαια «φιλελεύθερη δημοκρατία» και «κοινοβουλευτικό καθεστώς» παραδίδονται στη χλεύη με την ίδια αγαλλίαση που είχε εμψυχώσει τη γενιά του 1930.

Η χρονολογική εξέλιξη του κινήματος, οι διαστάσεις του, η μορφή του και η βαρύτητα των επιπτώσεών του διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Στην Αγγλία οι διαδηλώσεις των φοιτητών ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ που αναπτύσσονται την άνοιξη του 1968 (ιδιαίτερα στις 17 Μαΐου 1968 μπροστά στην αμερικανική πρεσβεία στο Λονδίνο), όπως και η αντιρατσιστική εκστρατεία με την οποία η ακροαριστερά απαντά στα κηρύγματα ξενοφοβίας του βουλευτή Ίνοκ Πάουελ και τις φυλετικές ταραχές που προκαλούν οι λιμενεργάτες, οι μπράβοι στην αγορά του Σμίθφηλντ και οι πρώτες συμμορίες των σκίνχεντ, είναι μονάχα η επιφάνεια ενός μεγάλου κινήματος της βρετανικής νεολαίας, που ήδη από τη δεκαετία του 1950 αμφισβητεί τις κατεστημένες αξίες και την κληρονομιά του βικτωριανού κομφορμισμού. Με τη συνδρομή της πολιτιστικής και γλωσσικής συγγένειας, η αμφισβήτηση πέρασε εδώ, όπως στις ΗΠΑ και νωρίτερα απ' ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη, από τα κανάλια της ποπ μουσικής (μάρτυρας η επιτυ-

χία των Μπητλς), του ροκ και της κουλτούρας των χίππυς. Από την άλλη, δέχθηκε ελάχιστα την επιρροή του μαρξισμού, πάντα περιθωριακού στη Μεγάλη Βρετανία, και δεν οδήγησε σε ένα αληθινό επαναστατικό κίνημα ούτε σε οποιαδήποτε συνεργασία με τα συνδικάτα.

Αντίθετα, στην ΟΔΓ το κίνημα αμφισβήτησης εμφανίζεται από την αρχή έντονα πολιτικοποιημένο. Ο αντιαμερικανισμός και ο πόλεμος του Βιετνάμ παίζουν κι εδώ ένα ρόλο, αλλά το καθοριστικότερο στοιχείο είναι μάλλον η απόρριψη του κοινοβουλευτισμού που προκάλεσε στα τέλη του 1966 ο «μεγάλος συνασπισμός» χριστιανοδημοκρατών και σοσιαλδημοκρατών. Τότε αναπτύσσεται στη Γερμανία πλειάδα κινημάτων και ομάδων που συγκροτούν την «εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση» (APO) και που οι ηγέτες τους έχουν την άμεση ή έμμεση υποστήριξη διανοουμένων όπως ο συγγραφέας Γκύντερ Γκρας ή ο φιλόσοφος Καρλ Γιάσπερς, ο οποίος στο βιβλίο του *Πού πάει η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία;/Wohin treibt die Bundesrepublik*? ισχυρίστηκε πως οι κομματικές γραφειοκρατίες, συνιστώντας ολιγαρχία, θα επιβάλουν μια νέα δικτατορία στην ΟΔΓ.

Στη διάρκεια του 1967 το κίνημα διαδίδεται ευρύτατα στον φοιτητικό χώρο, όπου στηρίζεται σε μια αριστερίστικη οργάνωση διαφωνούντων του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, την Ομοσπονδία των Γερμανών Σοσιαλιστών Σπουδαστών (SDS), με περίπου 3.000 στρατευμένα μέλη και τρία πεδία έντονης δραστηριότητας: το πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης, όπου διδάσκουν μερικοί από τους πιο διάσημους αριστερίζοντες κοινωνιολόγους (Μ. Χορκχάιμερ, Τ.Β. Αντόρνο, Γ. Χάμπερμας), το πανεπιστήμιο του Γκαίττινγκεν και κυρίως το ελεύθερο πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Πράγματι, ο δυτικός τομέας της παλιάς πρωτεύουσας είναι το αληθινό επίκεντρο της αμφισβήτησης, χάρη στο ιδιαίτερο καθεστώς της πόλης, τη διαίρεσή της που υπογραμμίζεται από το τείχος, την εντονότερη αντίθεση που προκαλεί ανάμεσα στις γενιές η γήρανση του πληθυσμού της πόλης, και την παρουσία μεγάλου αριθμού ξενόφερτων σπουδαστών, από τους οποίους άλλοι έχουν έρθει από την ΟΔΓ για να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία κι άλλοι από τη ΛΔΓ. Οι τελευταίοι δεν ξεπερνούν την εποχή αυτή το 5% του συνόλου, είναι όμως έντονα πολιτικοποιημένοι κι έχουν ήδη δοκιμάσει μια διπλή απογοήτευση – από τον κομμουνισμό στην εφηβεία τους και από τον καπιταλισμό όταν έφτασαν στο δυτικό Βερολίνο. Απορρίπτοντας κάθε ιδεολογική σύμβαση, αναζητούν έναν σοσιαλισμό «ανθρώπινο» και ευπρόσδεκτα ελευθεριακό, που σημαδεύει ολόκληρο το φοιτητικό κίνημα. Υπεισέρχεται επίσης εδώ, σε μια περιοχή με ισχυρή προτεσταντική παράδοση, ένα πάθος για το απόλυτο που εξηγεί τις απώτερες εκτροπές του γερμανικού αριστερισμού.

Η δράση του SDS και των άλλων αριστερίστικων ομάδων αναπτύσσεται ώς την άνοιξη του 1968 σε τρεις κατευθύνσεις. Πρώτα πρώτα στις καθαρά πανεπιστημιακές διεκδικήσεις: με τρόπο συχνά αντιφατικό καταγγέλλουν συλλήβδην τον μαλθουσιανισμό του εκπαιδευτικού συστήματος (300.000 φοιτητές το 1968 στην ΟΔΓ, σε πληθυσμό 60 εκατομμυρίων, έναντι 450.000 στη Γαλλία, σε μικρότερο πληθυσμό), την έλλειψη πιστώσεων, την ανεπάρκεια εγκαταστάσεων και διδα-

σκόντων, τη χειραγώγηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τα οικονομικά κέντρα, τις ξεπερασμένες παιδαγωγικές μεθόδους κ.λπ., οργανώνοντας αλλεπάλληλες παρεμβάσεις κατά τα αμερικανικά πρότυπα (καθιστικές διαμαρτυρίες, καταλήψεις κ.λπ.). Από την κριτική των πανεπιστημίων περνούν στο δεύτερο επίπεδο, την καταγγελία ενός κοινωνικού συστήματος θεμελιωμένου στον καταναλωτισμό και τον αυταρχισμό. Φορείς των προσδοκιών μίας ολόκληρης γενιάς που δεν αρκείται πια στο «οικονομικό θαύμα» και αρνείται οποιαδήποτε τροχοπέδη στην ελευθερία της, οι πιο αποφασισμένοι αμφισβητίες, συχνά χαϊδεμένα παιδιά του «κατεστημένου» που ήρθαν σε ρήξη με το περιβάλλον τους και την ηθική του, κλιμακώνουν τις προκλήσεις πολύ πέρα από τις κατά κύριο λόγο πολιτικές διεκδικήσεις του SDS. Συγκεντρώνονται σ' αυτές τις νησίδες χειραφέτησης που θέλουν να αποτελούν, στους ίδιους τους κόλπους της «καταπιεστικής κοινωνίας», οι περιθωριακές κοινότητες, με την ονομασία Κομμούνα I, και στη συνέχεια Κομμούνα II, όπου πρωτοστατούν ο Φριτς Τόιφελ και ο Ράινερ Λάνγκχανς. Στάση του περιθώριου και της ρήξης, που θα οδηγήσει μερικούς απ' αυτούς στην επαναστατική αυτενέργεια και την τρομοκρατία (ο Αντρέας Μπάαντερ ξεκίνησε τη δράση του από την Κομμούνα I), τους περισσότερους όμως στην απλή (και κάποτε εφήμερη) ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς τους. Το «εναλλακτικό» κίνημα, η «πράσινη» διαμαρτυρία, ο μαχητικός φεμινισμός γεννήθηκαν από τον έντονο αναβρασμό του τέλους της δεκαετίας του 1960 στο Βερολίνο.

Το τρίτο επίπεδο είναι η μαχητική πολιτική δράση με επαναστατικό προσανατολισμό. Αυτή στρέφεται ενάντια στην «ιμπεριαλιστική» Αμερική, στις αντιδραστικές δικτατορίες του Τρίτου Κόσμου (με την ευκαιρία της επίσκεψης του Σάχη στην ΟΔΓ την άνοιξη του 1967, το SDS εξαπολύει σφοδρή εκστρατεία εναντίον του Ιρανού μονάρχη) και στη δυτικογερμανική εξουσία, την οποία καταγγέλλει για τυφλή προσήλωση στις επιταγές της Ουάσινγκτον, αλλά και για τα δικτατορικά σχέδια τα οποία αναγγέλλουν οι νόμοι «εκτάκτου ανάγκης» που συζητούνται στο κοινοβούλιο κατά τις αρχές του 1968. Δεν υπάρχει ακριβές πολιτικό σχέδιο πίσω από το SDS και τις τροτσκιστικές, μαοϊκές και αναρχικές ομάδες που το ακολουθούν ή το προλαβαίνουν στη δράση του, αλλά μια τεράστια θέληση μετασχηματισμού της κοινωνίας, την οποία οι εφημερίδες του συγκροτήματος Σπρίνγκερ καταγγέλλουν ως απόρροια της κομμουνιστικής υπονόμευσης. Το «μίσος για τον κομμουνισμό» θα οπλίσει άλλωστε το χέρι του Γ. Μπάχμαν, που στις 11 Απριλίου 1968 τραυματίζει σοβαρά στο δυτικό Βερολίνο τον ηγέτη του SDS Ρούντι Ντούτσκε, πυροδοτώντας βίαιες διαδηλώσεις σε όλόκληρη τη Γερμανία (Ντύσσελντορφ, Κολωνία, Φραγκφούρτη, Μπάντεν-Μπάντεν, Χαϊδελβέργη, Μανχάιμ, Φράιμπουργκ, Έσσεν και κυρίως Βερολίνο και Μόναχο), τις οποίες η αστυνομία θα καταστείλει δραστικά (ένας από τους 180 συλληφθέντες στο Βερολίνο ήταν και ο Πέτερ Μπραντ, γιος του τότε υπουργού των Εξωτερικών και μετέπειτα καγκελάριου). Μετά την ψήφιση των νόμων «εκτάκτου ανάγκης» (τέλη Μαΐου 1968) το κίνημα εκτονώνεται γρήγορα. Το SDS περιορίζεται στα πανεπιστήμια και τον Μάρτιο του 1970 διαλύεται, δίχως να έχει κατορθώσει ποτέ να

«κινητοποιήσει τις μάζες». Από τους πρωταγωνιστές της βερολινέζικης «θερμής» άνοιξης, πολλοί θα εγκαταλείψουν κάθε πολιτική δραστηριότητα ή θα προσχωρήσουν αργότερα στο εναλλακτικό κίνημα· άλλοι θα σταδιοδρομήσουν στο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα· άλλοι, λιγότεροι, θα ενταχθούν στις ομάδες των τροτσκιστών και μαοϊκών· κάποιοι, τέλος, από τους πιο αποφασισμένους ή τους πιο απελπισμένους, θα γίνουν τα απολωλότα πρόβατα της επανάστασης, μέλη της «ομάδας Μπάαντερ» κι έπειτα της «Φράξιας Κόκκινος Στρατός».

Στη Γαλλία, όπου οδηγεί στα πολιτικά γεγονότα με τις πιο σοβαρές συνέπειες, το κίνημα φαντάζει στην αρχή στενά συνδεδεμένο με το αντίστοιχο της Γερμανίας. Ο Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, από τους πρώτους «οργισμένους» του πανεπιστημίου της Ναντέρ και, για τη νομιμόφρονα κοινή γνώμη, η προσωποποίηση της αριστερίστικης «αλητείας» τον Μάη και τον Ιούνη του 1968, μόλις είχε έρθει από το πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι είχε εξυφανθεί κάποια «συνωμοσία» πέρα από τον Ρήνο με στόχο την αποσταθεροποίηση του γκωλικού κράτους· απλώς, το χρονικά προπορευόμενο γερμανικό κίνημα παραπέμπει σ' ένα ταυτόσημο πλαίσιο προσδοκιών (για μεγαλύτερη ελευθερία ηθών, για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη), φοιτητικών προβλημάτων (ασφυκτικά αμφιθέατρα, λίγοι διδάσκοντες, καθηγητές-φεουδάρχες, αμφίβολη επαγγελματική αποκατάσταση) και αμφισβήτησης του εθνικού και διεθνούς πολιτικού και κοινωνικού συστήματος.

Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη Γαλλία και τις άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης είναι ότι εδώ το κίνημα επεκτάθηκε πολύ πέρα από τις αρχικές πανεπιστημιακές εστίες του. Από το νεότευκτο πανεπιστήμιο της Ναντέρ όπου πρωτοεμφανίζεται στις 22 Μαρτίου του 1968, απλώνεται στις αρχές Μαΐου στη Σορβόννη και στη συνέχεια στα περισσότερα επαρχιακά πανεπιστήμια. Δεν ξεκινάει βέβαια από το μηδέν. Όπως και στη Γερμανία ή την Ιταλία, οι «επιτροπές για το Βιετνάμ» αποτέλεσαν ήδη από τα τέλη του 1966 το υπόβαθρο μιας σφαιρικής αμφισβήτησης της καπιταλιστικής κοινωνίας, διαφορετικής από εκείνη των οπαδών της κομμουνιστικής ορθοδοξίας, που άλλωστε κατακρίνεται από το κίνημα με ανάλογη σφοδρότητα. Όπως στη Γερμανία εξάλλου, τούτο στρέφεται ενάντια σ' ένα κράτος κι ένα σύνολο θεσμών που, με την ισχυρή συναίνεση από την οποία περιβάλλονται, αποτελούν τροχοπέδη για κάθε σημαντική διαρθρωτική αλλαγή. Αλλά σε αντίθεση με τις άλλες χώρες, εμφανίζεται στη Γαλλία τη στιγμή που οι αρνητικές επιπτώσεις της ανάπτυξης (άνισοι ρυθμοί αύξησης των εισοδημάτων) και οι προσδοκίες των μισθωτών να αλλάξουν οι ανθρώπινες σχέσεις στην επιχείρηση συμβαδίζουν με τη σχετική φθορά του καθεστώτος που εδραίωσε δέκα χρόνια πριν ο στρατηγός Ντε Γκωλ.

Έτσι εξηγείται η κοινωνική έκρηξη που ακολουθεί τη νύχτα της 10ης προς 11η Μαΐου, τη «νύχτα των οδοφραγμάτων», κατά τη διάρκεια της οποίας εκτυλίχθηκαν αληθινές οδομαχίες στο Καρτιέ Λατέν ανάμεσα στους αμφισβητίες φοιτητές και τις δυνάμεις της τάξεως. Τρεις μέρες αργότερα ξεσπά γενική απεργία, η πιο μαζική στην ιστορία της Γαλλίας. Ξεκινάει από το εργοστάσιο της Sud-Aviation

στη Ναντ, διαδίδεται την επομένη στα εργοστάσια του ομίλου Renault, και απλώνεται διαδοχικά στους περισσότερους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, συχνά συνοδευόμενη από καταλήψεις των εγκαταστάσεων. Στο αποκορύφωμα του κινήματος απεργούν δέκα εκατομμύρια εργαζόμενοι. Οι απεργοί διατυπώνουν πολλαπλά αιτήματα, εκφράζοντας συγκεχυμένες προσδοκίες στις οποίες τα συνδικάτα προσπαθούν όπως όπως να δώσουν συγκεκριμένο χαρακτήρα, μισθολογικό η CGT, «ποιοτικό» η CFDT. Στις 27 Μαΐου εργοδότες και κεντρικές συνδικαλιστικές ενώσεις, με τη μεσολάβηση του πρωθυπουργού Ζωρζ Πομπιντού, συνάπτουν τις συμφωνίες της Γκρενέλ, που προβλέπουν μεγάλη αύξηση των μισθών, μείωση του χρόνου εργασίας και επέκταση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων στις επιχειρήσεις. Όμως οι απεργοί απορρίπτουν τις συμφωνίες.

Έτσι, από τις 27 Μαΐου έως τις 10 Ιουνίου η κρίση γίνεται πολιτική. Η αδυναμία της κυβέρνησης να δώσει λύση στην κοινωνική κρίση, η σιωπή του στρατηγού Ντε Γκωλ μετά την πρότασή του να γίνει δημοψήφισμα για την εργατική συμμετοχή, ο πανικός των ηγετικών κύκλων φαίνονται να δημιουργούν ένα κενό εξουσίας, το οποίο προσπαθεί να εκμεταλλευθεί η αντιπολίτευση. Στις 28 Μαΐου, με την παρουσία του Πιέρ Μαντές-Φρανς, φοιτητές και συνδικαλιστές διεκδικούν στο στάδιο του Σαρλετύ βαθιές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, ενώ ο Φρανσουά Μιττεράν προτείνει το σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης. Η μυστηριώδης «εξαφάνιση» του στρατηγού Ντε Γκωλ στις 29 και 30 Μαΐου –που επισκέφθηκε τον στρατηγό Μασσύ στο Μπάντεν-Μπάντεν– σημαίνει και την αρχή της αντεπίθεσης του κράτους. Στις 30 ο αρχηγός του κράτους ανακτά την πρωτοβουλία, ανακοινώνοντας τη διάλυση της βουλής και κάνοντας έκκληση στο φρόνημα των Γάλλων πολιτών. Το ίδιο βράδυ πολλές εκατοντάδες χιλιάδες άτομα διαδηλώνουν υπέρ του στα Ηλύσια Πεδία. Κι ενώ σιγά σιγά οι εργαζόμενοι επιστρέφουν στη δουλειά, τα κόμματα ετοιμάζονται πυρετωδώς για τις εκλογές της 23ης και 30ής Ιουνίου, όπου το κυβερνητικό κόμμα UDR θα πάρει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Ο «Μάης του '68» τελειώνει λοιπόν με εκλογικό θρίαμβο της δεξιάς, ενώ οι φοιτητές φεύγουν για διακοπές, και οι μαχητικοί αριστεριστές παίρνουν κατευθύνσεις ανάλογες μ' εκείνες των ομοϊδεατών τους στη Γερμανία, αν και το κίνημα των «πράσινων» θα είναι στη Γαλλία πολύ λιγότερο σημαντικό και πολιτικοποιημένο και η τρομοκρατική εκτροπή εξαιρετικά πιο περιορισμένη.

Αν το φοιτητικό κίνημα απέτυχε να συμμαχήσει με τις «μάζες» στη Γερμανία και τη Γαλλία, υπήρξε στην Ιταλία μια παροδική και περιορισμένη σύζευξη που χάρισε στο κίνημα μεγαλύτερη βαρύτητα και διάρκεια απ' οπουδήποτε αλλού –ο «παρατεταμένος Μάης» διαρκεί τουλάχιστον ώς το φθινόπωρο του 1969– και συνέτεινε στη ριζοσπαστικοποίηση του εργατικού κόσμου προς ελευθεριακές κατευθύνσεις.

Κι εδώ η φοιτητική αμφισβήτηση αρχίζει αρκετό καιρό πριν από το 1968, με χαρακτήρα πολύ περιθωριακό και σχεδόν γραφικό. Στις αρχές του 1966 εκδηλώνονται στο Τρέντο οι πρώτες κινητοποιήσεις αριστερίστικων ομάδων. Τον επόμενο χρόνο το κίνημα απλώνεται και ριζοσπαστικοποιείται· μπαίνει στο πα-

νεπιστήμιο της Πίζας, έπειτα στο Καθολικό πανεπιστήμιο του Μιλάνου και στα πανεπιστημιακά ιδρύματα του Τορίνου και σύντομα φτάνει στις περισσότερες σχολές της χώρας. Ξανά εδώ οι συντεχνιακές διεκδικήσεις και η ριζοσπαστική κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας συνδυάζονται με την καταγγελία του πολέμου στο Βιετνάμ, ενώ εκδηλώνεται μια πρωτοφανής πανσπερμία ακτιβίστικων ομάδων και εμπρηστικών μανιφέστων τροτσκιστικής, μαοϊκής ή ελευθεριακής έμπνευσης. Εδώ τέλος, όπως και σε όλη τη δυτική Ευρώπη, το κύμα αμφισβήτησης κορυφώνεται το 1968 με πορείες, θυελλώδεις γενικές συνελεύσεις, βίαιες διαδηλώσεις και σκληρές συγκρούσεις με την αστυνομία. Οι σοβαρότερες ταραχές έγιναν στο Μιλάνο τον Φεβρουάριο, στη Ρώμη την 1η Μαρτίου –πρόκειται για τη «μάχη της Βίλλα Τζούλια», με πολλές εκατοντάδες τραυματίες και στα δύο στρατόπεδα–, στο Τορίνο τον Μάρτιο και τον Νοέμβριο και στην Πίζα τον Απρίλιο, με την κατάληψη του σιδηροδρομικού σταθμού από τους διαδηλωτές. Κι αυτά είναι μόνο τα επεισόδια στον φοιτητικό κόσμο.

Ωστόσο, το χαρακτηριστικό του ιταλικού κινήματος αμφισβήτησης είναι ότι οι φοιτητικές κινητοποιήσεις δεν λειτουργούν σε κλειστό κύκλωμα, παράλληλα απλώς μ' ένα ισχυρό και αναπτυσσόμενο εργατικό κίνημα, αλλά έρχονται εν μέρει σε ώσμωση μ' αυτό. Από τις πρώτες εβδομάδες του 1968 η συναδέλφωση που μάταια οραματίζονται οι Γάλλοι φοιτητές πραγματοποιείται σε πολλά σημεία της Ιταλίας (Πίζα, Τορίνο, Μιλάνο κ.α.), που ο κλασικός συνδικαλισμός μέσα σ' ένα πλαίσιο εργατικής αναταραχής δυσκολεύεται εξαιρετικά να ελέγξει. Η αιτία βρίσκεται στις επιπτώσεις των πρόσφατων εξελίξεων της ιταλικής κοινωνίας στον φοιτητικό και τον εργατικό χώρο. Είναι η εποχή που τα παιδιά του ιταλικού «μπέιμπυ-μπουμ» κατακλύζουν τα έδρανα των πανεπιστημίων, προκαλώντας πολύ μεγαλύτερη συμφόρηση απ' ό,τι στις χώρες όπου η ανάπτυξη στάθηκε λιγότερο άναρχη και ραγδαία, και σπέρνοντας βαθιά απογοήτευση στους κόλπους ενός φοιτητικού πληθυσμού προερχόμενου από τη μεσαία τάξη. Είναι ακόμα η εποχή της μεγάλης εσωτερικής μετανάστευσης που μεταφυτεύει στον βιομηχανικό βορρά έναν ολόκληρο νεανικό πληθυσμό προερχόμενο από πυκνοκατοικημένες περιοχές της υπαίθρου και παρόμοιο από πολλές απόψεις με εκείνον που συνωστίζεται στα πανεπιστήμια.

Η συγκυρία αυτή, που συνδυάζει την ιδιαιτερότητα της ιταλικής ανάπτυξης με τις ελευθεριακές παραδόσεις του εργατικού κινήματος της χώρας, μπορεί να εξηγήσει γιατί η αμφισβήτηση που γεννήθηκε στα πανεπιστήμια απέκτησε εδώ μεγαλύτερο πολιτικό και χρονικό εύρος απ' ό,τι στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Μετά τον «παρατεταμένο Μάη» του 1967-68, η Ιταλία ζει στα τέλη του 1969 ένα «θερμό φθινόπωρο», όπου το κέντρο βάρους των συγκρούσεων μετατοπίζεται από τα πανεπιστήμια στα εργοστάσια. Στο μεσοδιάστημα όμως η προσαρμοστικότητα και τα ανοίγματα του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και η ευελιξία του πολιτικού κόσμου συντείνουν στην ουσιαστική χαλιναγώγηση του κινήματος. Είναι αλήθεια ότι στην Ιταλία έτυχε να έρθει η ώρα κανονικών βουλευτικών εκλογών –κι όχι επιβεβλημένων από τα γεγονότα όπως στη Γαλλία– προτού

η φοιτητική αμφισβήτηση προλάβει να βρει απήχηση στις μάζες των εργατών, πράγμα που θα επέτρεπε στο κίνημα να αλλάξει κλίμακα. Οι εκλογές της 19ης Μαΐου 1968 δεν έφεραν καμιά αλλαγή στην κατανομή εδρών και ψήφων. Το σημαντικό είναι όμως ότι το πέρασμα από τις κάλπες βοήθησε να εκτονωθούν οι λανθάνουσες εντάσεις της ιταλικής κοινωνίας.

Ωστόσο, το γεγονός ότι η φοιτητική αμφισβήτηση δεν μετατράπηκε σε κοινωνική σύγκρουση και σε κρίση ανάλογη με της Γαλλίας δεν σημαίνει ότι η Ιταλία απαλλάχθηκε αυτομάτως από το ενδεχόμενο μιας εξτρεμιστικής εκτροπής· κάθε άλλο μάλιστα. Η παράταση της αμφισβήτησης ώς τα τέλη του 1969 και η εξάπλωσή της σε πολλούς τομείς του εργατικού κόσμου δείχνουν ότι το απόστημα δεν είχε αφαιρεθεί. Στον εμβρυακό εμφύλιο πόλεμο, που εγκαινιάζεται με τη φασιστική δολοφονική απόπειρα στην Πιάτσα Φοντάνα του Μιλάνου τον Δεκέμβριο του 1969 και θα διαρκέσει πάνω από δέκα χρόνια, ο ξεστρατισμένος εργατισμός που είχε γεννηθεί πριν από λίγα χρόνια στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα του Τρέντο, της Πίζας ή της Ρώμης παίζει ουσιαστικό ρόλο, ως επιβραδυμένη συνέπεια ενός «παρατεταμένου Μάη» που μπόρεσε κατά κάποιο τρόπο να διαβρώσει τις χαλαρές αντιστάσεις του ιταλικού κράτους.

Στην Ισπανία όπου ένα παράνομο σπουδαστικό κίνημα εμφανίστηκε από τη δεκαετία του 1950 σε συσχέτιση με την υπόγεια δράση αντιφρανκικών πολιτικών ομάδων, έλαβε επίσης μετά το 1966 η αμφισβήτηση οξύτατο χαρακτήρα. Λειτουργώντας κι εδώ στο τριπλό έδαφος των φοιτητικών διεκδικήσεων, της αντίθεσης στον πόλεμο του Βιετνάμ και της ανοιχτής πάλης ενάντια στο καθεστώς, ξεσπάει τους πρώτους μήνες του 1968 με απεργίες και καταλήψεις πανεπιστημιακών χώρων, τις οποίες η αστυνομία, η πολιτοφυλακή και η δικαιοσύνη του Φράνκο καταπνίγουν αμείλικτα. Οι ταραχές συνεχίζονται ώς τις αρχές του επόμενου έτους και σταματούν μονάχα με την κήρυξη καταστάσεως εκτάκτου ανάγκης από την ισπανική κυβέρνηση.

Στην υπόλοιπη δυτική Ευρώπη το κίνημα υπήρξε γενικά λιγότερο θεαματικό και λιγότερο βίαιο. Στην Ολλανδία το 1968 συμπίπτει μάλλον με μια υποτροπή της νεανικής εξέγερσης που είχε εκδηλωθεί εδώ με την προδρομική, από πολλές απόψεις, δράση του κινήματος των «πρόβο». Στο Βέλγιο μόνο το ελεύθερο πανεπιστήμιο των Βρυξελλών επηρεάζεται πραγματικά από την κρίση. Στη Σουηδία, τέλος, δεν λείπουν οι βιαιότητες, είναι όμως περιορισμένες κι εκτονώνονται γρήγορα χάρη στην πολύ συμβιβαστική στάση της κυβέρνησης. Μήπως ο ίδιος ο υπουργός Εθνικής Παιδείας Ούλοφ Πάλμε δεν θα βρεθεί τον Μάρτιο του 1968 επικεφαλής μιας λαμπαδηφορίας στη Στοκχόλμη εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ; Παντού, με εξαίρεση την Ιταλία και την Ισπανία, η τάξη αποκαθίσταται λίγο-πολύ ώς το τέλος του χρόνου. Από πολιτική τουλάχιστον άποψη, γιατί σε πολλά άλλα πεδία το πνεύμα του '68 θα επιβιώσει ώς το τέλος της επόμενης δεκαετίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η ανατολική Ευρώπη

(από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970)

◆ ***Από τα μέλη της συλλογικής ηγεσίας που ελέγχει την ΕΣΣΔ μετά το θάνατο του Στάλιν υπερτερεί τελικά ο Νικίτα Χρουστσώφ, που εγκαινιάζει την «αποσταλινοποίηση» καταγγέλλοντας τα εγκλήματα του νεκρού δικτάτορα στο εικοστό συνέδριο (1956) του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος. Αυτή η ουσιαστική καμπή και η αναγνώριση από τον Χρουστσώφ των «εθνικών δρόμων προς τον σοσιαλισμό» δίνουν στους λαούς της ανατολικής Ευρώπης την ελπίδα ότι σύντομα θα απελευθερωθούν από τη σοβιετική εκμετάλλευση.***

◆ ***Στην Πολωνία οι ελπίδες επικεντρώνονται το 1956 στην επανάκαμψη στην εξουσία του παλαίμαχου κομμουνιστή ηγέτη Γκομούλκα, που φροντίζει να προωθήσει μια φιλελευθεροποίηση δίχως να θέσει υπό αίρεση τα θεμέλια του καθεστώτος, τον ηγετικό ρόλο του ΚΚ και τη συμμετοχή της χώρας του στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Αντίθετα, στην Ουγγαρία η κυβέρνηση του Νάγκυ παρασύρεται από τις λαϊκές πιέσεις, που αξιώνουν την επιστροφή στον πολιτικό πλουραλισμό και την απόσχιση της χώρας από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Η ουγγρική επανάσταση του 1956 συντρίβεται από την παρέμβαση των σοβιετικών τανκς.***

◆ ***Οι καιροί ευνοούν και πάλι την καταστολή των εθνικών αποκλίσεων, με την πίεση και των Κινέζων που θέλουν να επαναβεβαιώσουν την ενότητα του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Η αξίωση διαψεύδεται στην πράξη με την άρνηση της Γιουγκοσλαβίας να δεχθεί αυτό το δόγμα, με το σινοσοβιετικό σχίσμα και την επακόλουθη αποσκίρτηση της Αλβανίας, με την προσπάθεια των Ρουμάνων να χαράξουν μια αδέσμευτη εξωτερική πολιτική καθώς και με την επιδέξια στάση του Γιάνος Κάνταρ στην Ουγγαρία, που βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο του***

πληθυσμού και καλλιεργεί την πολιτική ανεκτικότητα. Αλλά ο Μπρέζνιεφ δεν είναι καθόλου διατεθειμένος ν' ανεχθεί την υπέρμετρη απόκλιση από το σοβιετικό μοντέλο. Τον Αύγουστο του 1968, εφαρμόζοντας το δόγμα της «περιορισμένης κυριαρχίας», οι δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας βάζουν τέλος στο φιλελεύθερο πείραμα της «άνοιξης της Πράγας».

- ***Είναι η εποχή της «ομαλοποίησης», της επαναχειραγώγησης του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος και των λαϊκών δημοκρατιών. Αλλά από το 1970, η πτώση του Γκομούλκα στην Πολωνία και η αντικατάστασή του από τον Γκιέρεκ μετά τη μεγάλη απεργία στα λιμάνια της Βαλτικής δείχνουν πως η σοβιετική αυτοκρατορία συνεχίζει να υφίσταται ρωγμές.***

Όπως είδαμε, ο θάνατος του Στάλιν στις 5 Μαρτίου 1953 εγκαινιάζει μια περίοδο ξεπαγώματος των ευρωπαϊκών σχέσεων. Στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο παρατηρούνται ταυτόχρονα δειλές απόπειρες φιλελευθεροποίησης, τις οποίες οι Σοβιετικοί ιθύνοντες δεν κατορθώνουν απόλυτα να ελέγξουν· η φάση αυτή τελειώνει το φθινόπωρο του 1956 με τα δραματικά γεγονότα της Ουγγαρίας. Στο εξής η αποσταλινοποίηση εξελίσσεται με μεγάλη βραδύτητα και περίσκεψη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι αλλαγές που προκαλεί στη διάρθρωση των επιμέρους κομμουνιστικών κομμάτων και χωρών δεν επηρεάζουν ώς ένα βαθμό τις σχέσεις τους με τη σοβιετική υπερδύναμη. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960 εκδηλώνεται στις λαϊκές δημοκρατίες ένα νέο ρεύμα αμφισβήτησης, που κορυφώνεται το 1968 με την «άνοιξη της Πράγας». Καταπνίγεται και αυτό με τη βία, αλλά στο εξής η δράση των φυγόκεντρων δυνάμεων καθιστά όλο και δυσκολότερη την εποπτεία της ΕΣΣΔ στο μπλοκ των δορυφόρων που της κληροδότησε ο Στάλιν.

1953-1956: ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΑΛΙΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Από το 1953 ώς το 1955 το κομμουνιστικό κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης και μαζί του ολόκληρο το κομμουνιστικό στρατόπεδο διοικούνται με τρόπο συλλογικό από δέκα περίπου ανθρώπους, που απαρτίζουν το προεδρείο της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος και περιλαμβάνουν στις τάξεις τους τον Μαλένκωφ και τον Χρουστσώφ· ο τελευταίος κατέχει και τη νευραλγική θέση του Πρώτου Γραμματέα του κόμματος. Μετά τον παραμερισμό του Μαλένκωφ, που λίγο αργότερα υποχρεώνεται να κάνει την αυτοκριτική του και να περιοριστεί στη διεύθυνση ενός επαρχιακού εργοστασίου, ο Χρουστσώφ θα γίνει ο ιθύνων νους της ΕΣΣΔ, και στα χέρια του περνάει τόσο η εξωτερική πολιτική, με βασική αρχή, όπως είπαμε, την «ειρηνική συνύπαρξη», όσο και η διεύθυνση των

εσωτερικών υποθέσεων, όπου δεσπόζουν ήδη τα αιτήματα της φιλελευθεροποίησης και της «αποσταλινοποίησης».

Πρώτες ενδείξεις της νέας πολιτικής, η αποκατάσταση της «σοσιαλιστικής νομιμότητας», η έμφαση των σχεδίων στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, η χαλάρωση του κοινωνικού ελέγχου και μια μεγαλύτερη ανεκτικότητα στο χώρο του πνεύματος και της τέχνης. Η στροφή επισημοποιείται ωστόσο στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, τον Φεβρουάριο του 1956. Στην πρώτη αυτή συνάντηση των κομματικών φορέων μετά το θάνατο του Στάλιν, οι αντιπρόσωποι εφοδιάστηκαν μ' ένα φάκελο που περιείχε πληροφορίες και έγγραφα σχετικά με τη δράση του, και τη νύχτα της 24ης-25ης Φεβρουαρίου ο Χρουστσώφ τους διάβασε σε κλειστή συνεδρίαση μια απόρρητη έκθεση.

Η έκθεση αυτή, που έμεινε αδημοσίευτη στην ΕΣΣΔ ώς το 1988, έγινε παρ' όλα αυτά γνωστή στους Δυτικούς, που φρόντισαν να τη διαδώσουν και στις δύο πλευρές του Παραπετάσματος. Κατάγγελλε σε όλη τη σοσιαλιστική κοινότητα τον άλλοτε προκαθήμενο του Κρεμλίνου, στηλιτεύοντας τα λάθη του από το 1934 και μετά, και μερικά από τα εγκλήματα που είχε διαπράξει «σε βάρος έντιμων κομμουνιστών και στρατιωτικών αρχηγών που χαρακτηρίστηκαν εχθροί του λαού». Καταδίκαζε συλλήβδην «την προσωπολατρία, τη συστηματική προσφυγή στον τρόμο και την αυθαιρεσία, την ανεπάρκεια των πολεμικών προετοιμασιών του "στρατάρχη", τον μαζικό εκτοπισμό ολόκληρων λαών, την αδιαλλαξία του στις σχέσεις με τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες», και υπογράμμιζε στο τέλος την ανάγκη «να εφαρμοστούν και πάλι στην εντέλεια οι λενινιστικές αρχές της σοσιαλιστικής δημοκρατίας». Με άλλα λόγια, τα λάθη και τα εγκλήματα του Στάλιν αποδίδονταν σε τυχαία παρέκκλιση, ήταν ένα επεισόδιο ανεξάρτητο από την οικονομική και κοινωνική υποδομή που το είχε γεννήσει, πράγμα που σήμαινε ότι αναγνωριζόταν ώς ένα βαθμό η αυτονομία των πολιτικών εξελίξεων. «Η προσωπολατρία» (έγραφε τον Νοέμβριο του 1961 η *Πράβντα*) «είναι ένα επιφανειακό απόστημα σ' έναν οργανισμό απόλυτα υγιή».

Όσο περιορισμένες και αν ήταν οι απτές της εκδηλώσεις, η αποσταλινοποίηση στην ΕΣΣΔ προκάλεσε στην ανατολική Ευρώπη την άμεση απελευθέρωση φυγόκεντρων δυνάμεων που ευνοούσαν την εσωτερική φιλελευθεροποίηση πολλών σοσιαλιστικών κρατών και τη χαλάρωση των δεσμών τους με τη Σοβιετική Ένωση. Αποτέλεσμα της εγκαθίδρυσης των λαϊκών δημοκρατιών υπήρξε ο διαρκής εγκλωβισμός των νεοφώτιστων σοσιαλιστικών χωρών σε ένα σύστημα εξαρτήσεων με έμμεσο στόχο την ισχυροποίηση της ΕΣΣΔ. Αν και είχε τελικά προκρίνει την «οικοδόμηση του σοσιαλισμού» στις χώρες που αποτελούσαν κατά τον πόλεμο δορυφόρους του Άξονα, ο Στάλιν δεν είχε πάψει ολότελα να τους αποδίδει ευθύνες για τις συμφορές της χώρας του και να ζητάει απ' αυτές να του πληρώσουν τα σπασμένα. Ακολούθησε λοιπόν μια διφορούμενη πολιτική, στηρίζοντας τις νέες εξουσίες και συνάμα αποστερώντας τες από τους πόρους που θα επέτρεπαν την οικοδόμηση των «βάσεων του σοσιαλισμού»: διάλυση εργοστασίων και μεταφορά τους στη Σοβιετική Ένωση (ανατολική Γερμανία), παρα-

κρατήσεις στην παραγωγή σιτηρών (Ουγγαρία), ζώων και πετρελαίου (Ρουμανία). Ακόμη και η Πολωνία ή η Τσεχοσλοβακία, που δεν ανήκαν στους πρώην εχθρούς, αναγκάστηκαν να συνεισφέρουν στην ανόρθωση της «σοσιαλιστικής πατρίδας» προμηθεύοντάς της μηχανήματα και κάρβουνο σε τιμές πολύ κατώτερες από τα διεθνή επίπεδα. Το Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (Κομεκόν), που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1949 ως απάντηση στον ΟΕΟΣ, την περίοδο αυτή αρκείται στην ανέγερση ενός νομικού και ιδεολογικού προκαλύμματος που δικαιώνει την απομύζηση των λαϊκών δημοκρατιών, ρυθμίζοντας τις εμπορικές τους σχέσεις με γνώμονα τα συμφέροντα των Σοβιετικών και συντονίζοντας τον οικονομικό σχεδιασμό τους.

Σε συνδυασμό με την αναγκαστική κολλεκτιβοποίηση, τη στέρηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας και τη σκλήρυνση του κατασταλτικού μηχανισμού που συνοδεύει την όξυνση των διεθνών σχέσεων, η πολιτική των «επανορθώσεων» υποδαυλίζει στα κράτη της ανατολικής Ευρώπης μια υπόκωφη έχθρα, που δεν πηγάζει μόνο, όπως ισχυρίζονται οι κομμουνιστές ηγέτες, από τους νοσταλγούς του προηγούμενου καθεστώτος· επεκτείνεται ακόμη στους αγρότες και σε μέλη της εργατιάς. Όμως η έχθρα αυτή δεν βρίσκει μέσο να εκφραστεί, γιατί κάθε διάθεση αμφισβήτησης ευθύς καταπνίγεται στο όνομα της «υπεράσπισης του σοσιαλισμού», θεωρείται προσπάθεια δολιοφθοράς και επισύρει εξοντωτικές τιμωρίες.

Με αυτά τα δεδομένα η παραμικρή χαλάρωση αρκούσε για να πυροδοτήσει στην ανατολική Ευρώπη εκδηλώσεις αποδοκιμασίας. Το διακρίνουμε μετά το θάνατο του Στάλιν στη ΛΔ της Γερμανίας, όπου τον Ιούνιο του 1953 σημειώθηκε πραγματική εξέγερση. Εδώ η πολιτική των επανορθώσεων και «κοινωνικοποιήσεων» είχε εφαρμοστεί με ξεχωριστή αυστηρότητα. Η νέα σοβιετική ηγεσία προσπάθησε να πείσει τον προκαθήμενο του ανατολικογερμανικού ΚΚ Βάλτερ Ούλμπριχτ να προβεί στην ικανοποίηση ορισμένων καταναλωτικών απαιτήσεων του πληθυσμού. Όταν ο Ούλμπριχτ, ακραίος σταλινικός, αρνείται να συμβιβαστεί με τους στόχους της «νέας πορείας», απεργιακές εξεγέρσεις ξεσπούν στο ανατολικό Βερολίνο και μετά σε άλλες πόλεις της ΛΔΓ, ιδιαίτερα στη Λειψία (16-17 Ιουνίου 1953). Οι Σοβιετικοί τις καταστέλλουν με τη βοήθεια αρμάτων και δύο μηχανοκίνητων μεραρχιών, που γρήγορα αποκαθιστούν την τάξη προκαλώντας εκατοντάδες θύματα στους διαδηλωτές. Ο Ούλμπριχτ, που κινδύνευε πρωτύτερα να πέσει σε δυσμένεια, διατηρείται στα καθήκοντά του, αλλά με την αυστηρή σύσταση να περιστείλει τη διαδικασία του «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού».

Λίγες μέρες νωρίτερα, μικρότερης κλίμακας ταραχές είχαν σημειωθεί στο Πίλσεν και την Οστράβα της Τσεχοσλοβακίας. Αλλά το διπλό αυτό χαστούκι δεν καταφέρνει να πείσει τους Σοβιετικούς ότι πρέπει να εγκαταλείψουν τη «νέα πορεία». Θα ευνοήσουν αντίθετα, όπου η πολιτική αυτή δεν συναντά την υπερβολική αντίδραση των τοπικών ηγεσιών που μένουν πιστές στις σταλινικές μεθοδεύσεις, την εξέλιξη των λαϊκών δημοκρατιών προς την κατεύθυνση μιας αποκέντρωσης των εξουσιών. Έτσι, στην Ουγγαρία ο σταλινικός Ράκοσι θα δια-

τηρήσει τη θέση του πρώτου γραμματέα του κόμματος, αναγκάζεται όμως να εκχωρήσει την αρχηγία της κυβέρνησης στον «φιλελεύθερο» Ίμρε Νάγκυ. Παρόμοιες δυαρχίες παρατηρούνται στη Ρουμανία (Γκεοργκίου-Ντεζ και Αποστόλ), στη Βουλγαρία (Τσερβένκωφ και Ζίβκωφ) και στην Πολωνία όπου παρ' όλ' αυτά ο Μπολεσλάβ Μπιέρουτ αρνείται επίμονα να μοιραστεί τις δικτατορικές εξουσίες του με τον πρώτο τυχόντα.

Στα δύο χρόνια που ακολουθούν τα γεγονότα της Γερμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, η αποσταλινοποίηση υφίσταται τις αντιφατικές επιπτώσεις μιας διεθνούς κατάστασης που παραδέρνει ανάμεσα στην εξομάλυνση και την όξυνση. Τον Μάρτιο του 1955 ο Ράκοσι εκμεταλλεύεται τον παραμερισμό του Μαλένκωφ και διώχνει από τη θέση του τον Νάγκυ (τον Νοέμβριο τον απομακρύνει και από το κόμμα). Τον Μάιο του ίδιου χρόνου, αντιδρώντας στην προσχώρηση της δυτικής Γερμανίας στο ΝΑΤΟ, οι Σοβιετικοί μετατρέπουν τις διμερείς στρατιωτικές συμφωνίες τους με τις λαϊκές δημοκρατίες σε «σύμφωνο φιλίας, συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας», το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, που προσφέρει στην πραγματικότητα το νομικό υπόβαθρο για τη διατήρηση των στρατευμάτων τους στα εδάφη των «αδελφών κρατών». Δυο βδομάδες αργότερα ο Χρουστσώφ και ο Μπουλγκάνιν θα βρεθούν στο Βελιγράδι, όπου συμφιλιώνονται πανηγυρικά με τον Τίτο και αποδέχονται ρητά ότι κάθε μέλος της σοσιαλιστικής κοινότητας διατηρεί το δικαίωμα να διαλέξει «τον δικό του δρόμο για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού». Οι θέσεις που αναπτύσσει ο Χρουστσώφ στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ και η διάλυση της Κομινφόρμ στις 17 Απριλίου 1956 μοιάζουν να επιβεβαιώνουν τα λόγια του. Στην ανατολική Ευρώπη αρχίζει η φάση της αποδορυφοροποίησης – έτσι τουλάχιστον ερμηνεύει ένα μέρος των τοπικών πληθυσμών τη «νέα πορεία» της σοβιετικής πολιτικής.

Ο ΠΟΛΩΝΙΚΟΣ ΟΚΤΩΒΡΗΣ ΚΑΙ Η ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η σύγκρουση που θα ξεσπάσει ανοιχτά στα 1956 ανάμεσα στις σταλινικές ηγεσίες των λαϊκών δημοκρατιών και στους οπαδούς ενός πιο φιλελεύθερου καθεστώτος πηγάζει στην πραγματικότητα από λανθάνουσες πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις που είχαν αρχίσει από χρόνια να συσσωρεύονται. Η γρήγορη εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών και η προαγωγή της έρευνας και της παιδείας γέννησαν μια νέα κοινωνική διαστρωμάτωση με δύο βασικά γνωρίσματα: τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των εργατών (στην Πολωνία από 800.000 στα 1938 φτάνουν τώρα τα 6 εκατομμύρια)· την άνοδο μιας τεχνοκρατικής «ιντελλιγκέντσιας» με μέλη της επιστήμονες, τεχνικούς, μηχανικούς, οικονομολόγους κ.ά., που διαθέτει την εύνοια των φοιτητών και των νέων πτυχιούχων και παίρνοντας θάρρος από τις πρόσφατες εξελίξεις στην ΕΣΣΔ, όπου παρατηρούνται τα ίδια φαινόμενα, δεν αργεί να έρθει σε διαμάχη με το μηχανισμό του κόμματος, τον οποίο θεωρεί ανίκανο και αρτηριοσκληρωτικό. Αυτή η επιστημονική και τεχνολο-

γική ελίτ και η ευρύτερη διανόηση θα στελεχώσουν τις ομάδες που στα 1956 ξεκινούν την εκστρατεία κατά της σταλινικής γραφειοκρατίας (στην Ουγγαρία τον κύκλο «Πέτεφι», στην Πολωνία την ομάδα «Πο Πρόστου» κ.λπ.). Διαμορφώνουν ένα πρόγραμμα που, χωρίς να αποκηρύσσει ολότελα τον σοσιαλισμό, πασχίζει να τον συνδυάσει με τη δημοκρατία και με το έθνος, δηλαδή με στόχους ικανούς να εξευμενίσουν τα μέλη της εργατιάς, που από πολλές απόψεις ευνοούνται από το νέο καθεστώς (κοινωνική ασφάλιση, πληρωμένες άδειες, ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου για τους εργάτες ή τα παιδιά τους), δεν ικανοποιούνται ωστόσο από την υπαγωγή των χωρών τους στη σοβιετική επικυριαρχία, από τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας που παραμένουν ανεπαρκείς, καθώς και από το πολιτικό μονοπώλιο της κομματικής νομενκλατούρας. Στις πιο εκβιομηχανισμένες χώρες, και όπου η δομή της κοινωνίας παρουσιάζει μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις, οι κοινωνικές μεταβολές και οι συνακόλουθες διεκδικήσεις σχηματίζουν ένα μίγμα εκρηκτικό, που οδηγεί στην ανάφλεξη το φθινόπωρο του 1956.

Και πρώτα πρώτα στην Πολωνία. Όταν το εργοστάσιο Ζίσπο μειώνει τις αμοιβές του και αυξάνει τις νόρμες παραγωγής, οι διαδηλώσεις των εργατών καταλήγουν τον Ιούνιο του 1956 σε εξέγερση που προκαλεί αμέσως την επέμβαση των τανκς και της πολιτοφυλακής, μα ταυτόχρονα εγκαινιάζει μια περίοδο κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών που θα διαρκέσει ώς τον Οκτώβριο. Το ίδιο καλοκαίρι οι φιλελεύθεροι συγκρούονται με τους σταλινικούς μέσα στους κόλπους του πολωνικού ΚΚ και στις αρχές Αυγούστου καταφέρνουν να επανεντάξουν στο κόμμα τον άλλοτε γενικό γραμματέα του Βλάντισλαβ Γκομούλκα, ο οποίος βρισκόταν στη φυλακή από το 1951 ώς τον Μάρτιο του 1956. Άνθρωπος της ιεραρχίας και στέλεχος του μηχανισμού, ο Γκομούλκα είναι μάλλον κεντρώος παρά μαχητικός φιλελεύθερος, διαθέτει όμως τεράστια απήχηση στις μάζες καθ' ότι θύμα της σταλινικής τρομοκρατίας. Πέρα από τη συμπαράσταση ενός μέρους του στρατού, της μυστικής αστυνομίας, της κεντρώας πτέρυγας του κόμματος και της διανόησης, υποστηρίζεται ακόμη από πολλούς εργάτες μεγάλων βιομηχανιών, πράγμα που του επιτρέπει σύντομα να καταλάβει εξ εφόδου τον κομματικό μηχανισμό.

Πεδίο της αναμέτρησης υπήρξε η σύγκληση της Κεντρικής Επιτροπής με στόχο την ανανέωση του Πολιτικού Γραφείου. Οι Σοβιετικοί έχουν ήδη εκδηλώσει τις προτιμήσεις τους και πολλά υψηλόβαθμα στελέχη του ΚΚΣΕ, μεταξύ τους ο Χρουστσώφ, ο Μολότωφ και ο στρατάρχης Κόνιεφ, συγκεντρώνονται με την έναρξη της συνόδου στη Βαρσοβία, με κυρίαρχο σκοπό τη στήριξη της σταλινικής γραφειοκρατίας. Αλλά τη νύχτα της 19ης με 20ή Οκτωβρίου, σε μια Βαρσοβία όπου «κανείς δεν κοιμήθηκε», ο Γκομούλκα καταφέρνει να τους πείσει ότι μπορεί να περισώσει τις βάσεις του σοσιαλιστικού καθεστώτος, αναλαμβάνοντας προσωπικά την ηγεσία ενός Πολιτικού Γραφείου με σύνθεση φιλελεύθερη και χωρίς την παρουσία του σοβιετικού στρατάρχη Ροκοσσόφσκι. Το πρωί της 20ής Οκτωβρίου οι Σοβιετικοί ιθύνοντες παίρνουν το δρόμο του γυρισμού, αφήνοντας τον Γκομούλκα κυρίαρχο της κατάστασης. Την επομένη, αφού υπερασπί-

στηκε σε μια δραματική αγόρευση τον «πολυκεντρισμό», ο Γκομούλκα εκλέχθηκε πρώτος γραμματέας του κόμματος.

Στις 23 Οκτωβρίου εκατοντάδες χιλιάδες Πολωνοί ζητωκραυγάζουν τον Γκομούλκα, που αμέσως εξαγγέλλει εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις, μεταξύ αυτών την αναστολή της κολλεκτιβοποίησης, την άρση των περιορισμών στον τύπο και τα πανεπιστήμια, τον καταρτισμό ενός νέου προγραμματικού πλαισίου στην οικονομία, την αύξηση των μισθών και την αποφυλάκιση του καρδιναλίου Βυσύνσκι. Διστάζει ωστόσο να συγκρουστεί με τη Μόσχα –άλλωστε η συμμαχία με την ΕΣΣΔ εγγυάται τη διατήρηση των πολωνικών συνόρων κατά μήκος της γραμμής Όντερ-Νάισσε– και γι' αυτό αποφεύγει με κάθε θυσία να θίξει το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο του καθεστώτος, τον ηγετικό ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος και τη συμμετοχή της χώρας του στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Στις 18 Νοεμβρίου υπογράφει με τους Ρώσους ένα σύμφωνο που εγγυάται την ανεξαρτησία της χώρας του και υποδηλώνει τη συγκατάθεση του Κρεμλίνου για τον «πολωνικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό».

Αντίθετα στην Ουγγαρία, η Μόσχα αντιδρά με βιαιότητα σε μια εξέλιξη που αν συνεχιζόταν ανεξέλεγκτα θα κατέληγε σε οριστική απόσχιση από το κομμουνιστικό στρατόπεδο και σύστημα. Όπως και στην Πολωνία, η οικονομική κατάσταση διευκόλυνε τις επαναστατικές εξελίξεις, ιδιαίτερα στην αρχή τους, μια και τα αιτήματα των εργατών αφορούσαν πρωταρχικά το βιοτικό τους επίπεδο. Βρήκαν όμως γρήγορα αντίκτυπο στους κόλπους των διανοουμένων, ιδιαίτερα στον κύκλο Πέτεφι, και μετά την άνοιξη του 1956 πήραν χαρακτήρα καθαρά πολιτικό και φιλοπατριωτικό.

Όταν ο Ράκοσι απαγόρευσε μία από τις συγκεντρώσεις της ομάδας (Ιούλιος 1956), το κίνημα πήρε διαστάσεις. Η συνδυασμένη κατακραυγή των διανοουμένων, της «φιλελεύθερης» πτέρυγας του κόμματος και μεγάλης μερίδας του πληθυσμού έπεισε τους Σοβιετικούς να διατάξουν την απομάκρυνση του συντηρητικού ηγέτη και την αντικατάστασή του από τον Γκέρε, άλλοτε δυναμικό εκπρόσωπο του σταλινισμού που είχε προσχωρήσει στην τακτική της μετριοπάθειας· συνεργάτης του τοποθετήθηκε ο Κάνταρ, που είχε μείνει για χρόνια στη φυλακή και διέθετε γι' αυτό το λόγο αρκετή δημοτικότητα. Μολονότι παραμεριζόταν ο Ίμρε Νάγκυ, ο οποίος εκπροσωπούσε τη «νέα πορεία», η πίεση της κοινής γνώμης παρέμενε έντονη και για λόγους εξευμενισμού η νέα ηγεσία προχώρησε στην αποκατάσταση της μνήμης του Ράικ που κηδεύτηκε με δημόσιες τιμές. Στην τελετή, που έγινε στις 6 Οκτωβρίου στη Βουδαπέστη, παραβρέθηκαν 300.000 άτομα.

Παίρνοντας θάρρος από τις λαϊκές εκδηλώσεις, οι Ούγγροι φοιτητές διατύπωσαν στις 22 Οκτωβρίου σειρά μαξιμαλιστικών αιτημάτων, που ήταν οπωσδήποτε πολύ πιο ριζοσπαστικά απ' ό,τι προέβλεπαν τα δέκα άρθρα του προγράμματος του κύκλου Πέτεφι. Ζητούσαν την απομάκρυνση των σοβιετικών στρατευμάτων, την οργάνωση ελεύθερων και πολυκομματικών εκλογών, την αναθεώρηση του οικονομικού πλαισίου «ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες της Ουγγαρίας» και καλούσαν τον πληθυσμό της πρωτεύουσας να διαδηλώσει την επαύ-

ριο την αλληλεγγύη του στους Πολωνούς. Ενώ ο Γκέρε αρνιόταν οποιαδήποτε παραχώρηση, στις 23 του μήνα δεκάδες χιλιάδες διαδηλωτές κατέκλυσαν τους δρόμους και την ίδια νύχτα η διαδήλωση εξελίχθηκε σε ένοπλο αγώνα, καθώς μονάδες του στρατού πήραν το μέρος των επαναστατών.

Την άλλη μέρα η Κεντρική Επιτροπή του κόμματος συνεδρίασε εσπευσμένα σε κλίμα πανικού και απάντησε με μέτρα αντιφατικά. Ο Νάγκυ έγινε πρωθυπουργός, αλλά ο Γκέρε διατήρησε τις αρμοδιότητες του πρώτου γραμματέα του κόμματος, ενώ οι σοβιετικές μονάδες που στρατωνίζονταν έξω απ' τη Βουδαπέστη κλήθηκαν να επέμβουν για να αποκαταστήσουν την τάξη. Η άμεση παρέμβαση του Σουσλώφ και του Μικογιάν που κατέφθασαν από τη Μόσχα κατέληξε στην καθαίρεση του Γκέρε, ο οποίος έδωσε τη θέση του στον Κάνταρ. Έτσι ο Νάγκυ, στον οποίο οι Σοβιετικοί ιθύνοντες υπόσχονται αξιόλογες παραχωρήσεις, δείχνει να κερδίζει το παιχνίδι, όπως και ο Γκομούλκα στην Πολωνία.

Μα οι μάχες συνεχίζονται. Μέσα στην επόμενη εβδομάδα εξαπλώνονται σε όλη τη χώρα και στις 31 Οκτωβρίου τελειώνουν με την απρόσμενη αποχώρηση των σοβιετικών δυνάμεων από τη Βουδαπέστη. Στο μεταξύ η ΕΣΣΔ δέχεται μερικά από τα αιτήματα των εξεγερμένων, όπως τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης Νάγκυ, αλλά το καζάνι ήδη βράζει και οι δυνάμεις του πεζοδρομίου απαιτούν την πλήρη ρήξη με τον κομμουνισμό και την ΕΣΣΔ.

Από τη 1 ώς τις 3 Νοεμβρίου η Ουγγαρία είναι ελεύθερη και η Βουδαπέστη ζει με την ψευδαίσθηση της νίκης. Η ακραία επαναστατική φατρία πιέζει τον Νάγκυ να εντείνει τις αντιρωσικές του δηλώσεις και πράξεις. Ανακοινώνει την «επιστροφή σ' ένα σύστημα διακυβέρνησης βασισμένο στη δημοκρατική συνεργασία συνασπισμένων κομμάτων», δηλαδή την αναβίωση του πολυκομματισμού, την ίδρυση ενός νέου κόμματος, του Κόμματος Ούγγρων Σοσιαλιστών Εργατών, και το σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης όπου μόνο τρεις από τους δώδεκα υπουργούς είναι κομμουνιστές. Καταδικάζει το Σύμφωνο της Βαρσοβίας και προβάλλει την ουδετερότητα της χώρας του. Με δυο λόγια, κατεδαφίζει σε λίγες μέρες το σύστημα που κυριαρχούσε στην Ουγγαρία για μία δεκαετία.

Για τις ηγεσίες των υπόλοιπων κομμουνιστικών χωρών, όπως και της ΕΣΣΔ, οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Νάγκυ είναι ξεκάθαρα «αντεπαναστατικές», έργο νοσταλγών του «φασισμού» στο πλαίσιο μιας συνωμοσίας που εξύφαναν οι «ιμπεριαλιστές». Το δόγμα του απαρασάλευτου των «σοσιαλιστικών κατακτήσεων» αποκλείει κάθε άλλη ερμηνεία της ουγγρικής εξέγερσης. Έτσι, η «προάσπιση της επανάστασης» και η «προλεταριακή αλληλέγγύη» επιβάλλουν στις χώρες του Συμφωνου της Βαρσοβίας να ματαιώσουν τα σχέδια των αντιδραστικών. Στα ιδεολογικά αυτά επιχειρήματα θα πρέπει να προσθέσουμε τη σπουδή των Σοβιετικών να εμποδίσουν την ουδετεροποίηση μιας χώρας που αποτελεί το κέντρο της αμυντικής τους διάταξης.

Αντιμέτωπος με τις πιέσεις των παλιών σταλινικών, που απειλούσαν να του καταλογίσουν την υπονόμευση του συστήματος, ο Χρουστσώφ αποφασίζει επιτέλους να διατάξει την επέμβαση του Κόκκινου Στρατού. Η στιγμή φαντάζει ευ-

νοϊκή γιατί, ενώ οι Ούγγροι έχουν ανοίξει τα σύνορά τους σε πολλούς ξένους παρατηρητές, ιδιαίτερα Δυτικούς, την ίδια ώρα το αντίπαλο στρατόπεδο έχει εμπλακεί στην κρίση του Σουέζ. Προκειμένου όμως να αποφευχθεί η κατάφωρη παραβίαση των διεθνών κανόνων, η προγραμματισμένη επιχείρηση χρειάζεται να αποκτήσει νομικό προκάλυμμα. Θα το προσφέρει ο Κάνταρ, ο οποίος ανακοινώνει τη ρήξη του με τον Νάγκυ και εξαγγέλλει τη σύσταση μιας «επαναστατικής κυβέρνησης εργατών και αγροτών». Τα χαράματα της 4ης Νοεμβρίου τα σοβιετικά τανκς μπαίνουν στη Βουδαπέστη. Ακολουθούν πολυήμερες και σφοδρές συγκρούσεις στις οποίες θα σκοτωθούν πάνω από 2.000 εξεγερμένοι. Οι Ούγγροι αντιδρούν με γενική απεργία και στις 14 Νοεμβρίου ιδρύουν ένα Κεντρικό Εργατικό Συμβούλιο, που παίζει για μερικές εβδομάδες το ρόλο μιας δεύτερης εξουσίας. Στα τέλη Νοεμβρίου η αντίσταση έχει πια σχεδόν παραλύσει. Ο Νάγκυ και οι σύντροφοί του καταφεύγουν στην πρεσβεία της Γιουγκοσλαβίας, αλλά όταν πείθονται να εγκαταλείψουν το άσυλό τους συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται στη Ρουμανία, όπου ο έκπτωτος πρωθυπουργός δικάζεται από σοβιετικό δικαστήριο και εκτελείται (1958). Οπαδοί και συμμέτοχοι στην εξέγερση καταδιώκονται αλύπητα· τουλάχιστον εκατό απ' αυτούς εκτελούνται, χιλιάδες εργάτες και φοιτητές συλλαμβάνονται και δεκάδες χιλιάδες Ούγγροι παίρνουν το δρόμο της εξορίας. Αυτό που επιτεύχθηκε στην Πολωνία χάρη στην ευελιξία και σύνεση του Γκομούλκα θα ναυαγήσει στην Ουγγαρία όπου το κόμμα αποδεικνύεται εύθραυστο και ανίκανο να χαλιναγωγήσει τους πόθους των λαϊκών μαζών.

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΕΘΝΙΚΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ» ΣΤΗΝ «ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ»

Τα γεγονότα που διαδραματίζονται το φθινόπωρο του 1956 ανακόπτουν απότομα την αναζήτηση «εθνικών δρόμων προς τον σοσιαλισμό» καθώς και τον «πολυκεντρισμό» που υποστήριζε ο Τίτο ή ο Παλμίρο Τολιάττι στην Ιταλία. Στο εξής και για αρκετά χρόνια η καταπολέμηση των εθνικών παρεκκλίσεων αποτελεί την κυρίαρχη τάση στις περισσότερες χώρες του κομμουνιστικού στρατοπέδου. Στην Τσεχοσλοβακία ο Νόβοτνυ επαίρεται για την οξυδέρκεια με την οποία ερμήνευσε από την αρχή τις ουγγρικές εξελίξεις και τη βιασύνη του να στιγματίσει τον «ύποπτο εκδημοκρατισμό». Ο Κοπέτσκυ επιβάλλει στους διανοουμένους ατσάλινη πειθαρχία και η ηγεσία διαδηλώνει την επιθυμία της να αποκατασταθεί και να ενισχυθεί η ενότητα του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Το ίδιο κάνουν στην ανατολική Γερμανία ο Ούλμπριχτ, στη Βουλγαρία ο Ζίβκωφ και στην Πολωνία ο Γκομούλκα που δεν τολμάει ν' αψηφήσει τις πιέσεις και τις επικρίσεις των υπόλοιπων ομολόγων του – ήδη ο Νόβοτνυ και ο Ούλμπριχτ του ζητούν από κοινού «να περιορίσει τις κινήσεις της αντίδρασης που εκδηλώνονται στην Πολωνία και να σταματήσει το ρεύμα των λαθεμένων ιδεών που διαδίδονται στην κοινή γνώμη και στις ίδιες τις τάξεις του κόμματος».

Στην Αλβανία, που δεν έπαψε ποτέ να καταγγέλλει δυναμικά τον «τιτοϊκό ρεβιζιονισμό», η νέα όξυνση ανάμεσα στη Μόσχα και στο Βελιγράδι την επαύριο της σοβιετικής επέμβασης στην Ουγγαρία έγινε δεκτή με απέραντη ανακούφιση και συνοδεύτηκε από κύμα καταστολής των αντιπάλων του επίσημου δόγματος. Στη Ρουμανία ο Γκεοργκίου-Ντεζ φάνηκε λιγότερο άκαμπτος από τους άλλους ηγέτες και μάλλον πιο πρόθυμος να διευρύνει τη βάση της εξουσίας του και τα διεθνή της ερείσματα, ιδίως προς την πλευρά της Κίνας, χωρίς ωστόσο να εκδηλώνει ανοιχά την πρόθεσή του να αποτινάξει τη σοβιετική επιρροή.

Η περιστολή των φιλελεύθερων τάσεων και των εθνικών αναζητήσεων γίνεται ακόμη εντονότερη όταν οι Κινέζοι ηγέτες, που εχθρεύονται την αποσταλινοποίηση και διεκδικούν από τους Σοβιετικούς ισότιμη θέση στην αρχηγία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, εκμεταλλεύονται τις δυσκολίες του Χρουστσώφ στην ίδια του τη χώρα προκειμένου να επέμβουν ανοιχτά στην ανατολική Ευρώπη, όπου παίρνουν το μέρος των σταλινικών και νεοσταλινικών ηγεσιών. Στις αρχές του 1957 ο Τσου Εν-Λάι επισκέπτεται τη Μόσχα και ύστερα περιοδεύει στις λαϊκές δημοκρατίες, όπου καταγγέλλει την «ιμπεριαλιστική παρέκκλιση στην Ουγγαρία» και εξαίρει «την αλληλεγγύη των σοσιαλιστικών χωρών με προεξάρχουσα την ΕΣΣΔ», διαψεύδοντας τις προσδοκίες του Γκομούλκα. Τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, στις εκδηλώσεις για τα σαραντάχρονα της Οκτωβριανής Επανάστασης, παρεμβαίνει ο ίδιος ο Μάο Τσε-Τουνγκ, που πετυχαίνει τη σύνταξη ενός κοινού ψηφίσματος με τη συμμετοχή όλων των κομμουνιστικών ηγεσιών (και όχι μόνο του ΚΚΣΕ όπως γινόταν ώς τότε). Το ψήφισμα υπογράμμιζε την ενότητα του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και τον ηγετικό ρόλο της ΕΣΣΔ, ρόλο για τον οποίο το ΚΚ Κίνας δήλωνε «ανάξιο». Ο Χρουστσώφ υπερφαλαγγίζεται και άθελά του αναγκάζεται να ενισχύσει τον συγκεντρωτικό και μονολιθικό χαρακτήρα του ανατολικού μπλοκ.

Ο στρατάρχης Τίτο, που ήταν ο κύριος στόχος της διακήρυξης, αρνείται να την υπογράψει και εκθέτει το πρόγραμμα του «γιουγκοσλαβικού δρόμου για τον σοσιαλισμό», όπου τονίζει την ισότητα και ανεξαρτησία των κομμουνιστικών κομμάτων, την κατάργηση των ξένων επεμβάσεων στις εσωτερικές υποθέσεις των υπόλοιπων λαϊκών δημοκρατιών κ.λπ., καταδικάζοντας τη μονολιθικότητα και τον σταλινισμό. Εμφανίζεται δηλαδή ως αμετανόητος «πολυκεντριστής» και κατηγορείται από τους αντιπάλους του για «εθνικό κομμουνισμό» και «ρεβιζιονισμό».

Παρά την κάμψη της αποσταλινοποίησης στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και την ανανεωμένη δυσπιστία για τις πρωτοβουλίες του Τίτο, οι φυγόκεντρες τάσεις που παρατηρήθηκαν το 1956 δεν άργησαν να αναζωπυρωθούν, αν και η έκφρασή τους ποικίλλει πολύ στις διάφορες χώρες. Στην αρχή παρατηρείται, από το 1958 και μετά, σαφέστατη επιδείνωση των σινοσοβιετικών σχέσεων, που σε τρία χρόνια οδηγεί τον κομμουνιστικό κόσμο σε αληθινό «σχίσμα». Πρώτη του συνέπεια στην ανατολική Ευρώπη, η αποστασία της Αλβανίας. Απόλυτος κυρίαρχος ενός κράτους με έντονα ανατολίτικη φυσιογνωμία και αντικεί-

μενο της προσωπολατρίας που ο ίδιος οργανώνει, ο Εμβέρ Χότζα αντιπαθεί βαθιά τους Γιουγκοσλάβους γείτονές του και ανησυχεί ότι θα κληθεί να πληρώσει το τίμημα της ειρηνικής συνύπαρξης με τη Δύση. Στις αρχές της νέας δεκαετίας ο Αλβανός ηγέτης γυρίζει την πλάτη στη Μόσχα και στρέφεται στο Πεκίνο, υιοθετώντας και διερύνοντας τις καταγγελίες του Μάο ενάντια στον ρεβιζιονισμό του Χρουστσώφ και προσφεύγοντας απευθείας στην κινεζική προστασία. Μέσα σε τέσσερα χρόνια η συμμετοχή της Κίνας στο εξωτερικό εμπόριο της Αλβανίας ανεβαίνει από 4% σε 47%. Στα επόμενα τριάντα χρόνια το παραλιακό αυτό κρατίδιο της Αδριατικής θα ζήσει σχεδόν απομονωμένο από τον υπόλοιπο κόσμο και προπαντός την Ευρώπη.

Η περίπτωση της Ρουμανίας είναι ολότελα διαφορετική από άποψη κινήτρων και συμπτωμάτων. Ενώ η αποστασία της Αλβανίας ανάγεται στην πρόθεση των Σοβιετικών να αντιτάξουν μια ενιαία ιδεολογία στις αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις του σχίσματος με την Κίνα, η προσεκτική χειραφέτηση της Ρουμανίας πηγάζει από την επιθυμία της ΕΣΣΔ να ενισχύσει την οικονομική αλληλεξάρτηση των δορυφόρων της. Από τους πιο πιστούς συμμάχους του Κρεμλίνου ώς τότε, η Ρουμανία του Γκεοργκίου-Ντεζ διακηρύσσει το 1961 την αυτονομία της, αντιδρώντας με τον τρόπο αυτό στα σχέδια του Χρουστσώφ, ο οποίος ζήλευε την επιτυχία της Κοινής Αγοράς και ήθελε να επιβάλει στις χώρες της Κομεκόν ένα σύστημα καταμερισμού της παραγωγής, που θα τη μετέτρεπε σε ενεργό φορέα υπερεθνικού οικονομικού προγραμματισμού.

Σύμφωνα με το σχέδιο η Ρουμανία, από τις λιγότερο εκβιομηχανισμένες χώρες του ανατολικού συνασπισμού, θα διατηρούσε στο μέλλον μια θέση κατωτερότητας απέναντι στις πιο ανεπτυγμένες σοσιαλιστικές χώρες, όπως η ΛΔΓ, η Ουγγαρία και η Τσεχοσλοβακία. Στη διάσκεψη κορυφής των χωρών της Κομεκόν τον Ιούλιο του 1963, ο Γκεοργκίου-Ντεζ προβάλλοντας βέτο απέτρεψε την εφαρμογή ενός σχεδίου που απειλούσε να μετατρέψει την Κομεκόν σε υπερεθνική εξουσία. Ο ηγέτης του Κρεμλίνου αναγκάστηκε να υποχωρήσει, και η σοβιετική ηγεμονία στην ανατολική Ευρώπη έδινε την εντύπωση ότι άρχιζε να διασπάται. Για να αποφύγει μια νέα κρίση, και λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ρουμανία δεν εκδήλωνε την παραμικρή ιδεολογική ή πολιτική παρέκκλιση από τις θέσεις της Μόσχας (όπως και το Βιετνάμ, εφάρμοζε μια τακτική ίσων αποστάσεων από τα δύο μεγάλα κέντρα του διεθνούς κομμουνισμού), ο Χρουστσώφ δεν επέμεινε· είχε ήδη ν' αντιμετωπίσει πολλές εσωτερικές και εξωτερικές δυσκολίες, οι οποίες την επόμενη χρονιά κατέληξαν στον παραμερισμό του.

Βήμα βήμα οι Ρουμάνοι θα διευρύνουν την αυτονομία τους, συνάπτοντας σχέσεις με αντιπάλους της ΕΣΣΔ, βάζοντας τους ιστορικούς τους να ξαναγράψουν την πρόσφατη ιστορία της χώρας με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των ρουμανικών στρατευμάτων στον «αντιναζιστικό αγώνα», καταργώντας την υποχρεωτική διδασκαλία της ρωσικής γλώσσας, κρατώντας τις αποστάσεις τους από τους Σοβιετικούς κατά τις ψηφοφορίες στον ΟΗΕ και ξαναθέτοντας διακριτικά το ζήτημα της Βεσσαραβίας που είχε προσαρτηθεί στην ΕΣΣΔ το 1940. Με ηγέτη

τον Τσαουσέσκου, που διαδέχθηκε τον Γκεοργκίου-Ντεζ μετά το θάνατό του, η Ρουμανία συνέχισε αυτή την πολιτική, και το 1968 αρνήθηκε να πάρει μέρος στην επέμβαση των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Τσεχοσλοβακία. Τον Μάιο του 1968 υποδέχθηκε με τιμές τον Ντε Γκωλ και τον Αύγουστο του επόμενου χρόνου τον πρόεδρο Νίξον. Αλλά ταυτόχρονα η σκλήρυνση του καθεστώτος οδηγεί σε φαινόμενα ολοκληρωτισμού και τρομοκρατίας και σε λίγο ο «ρουμανικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό» θα μετατραπεί σε προσωπική δικτατορία του «Κοντουκάτορ» και σε μέσο επιβολής και πλουτισμού της οικογένειας Τσαουσέσκου. Μια και ο κίνδυνος φιλελεύθερων ή πλουραλιστικών παρεκκλίσεων είναι πια μηδαμινός, το Κρεμλίνο κλείνει τα μάτια και συμβιβάζεται.

Παρ' όλη την καταπίεση που διαδέχεται την αποκατάσταση της σοσιαλιστικής νομιμότητας μετά τα δραματικά γεγονότα του 1956, και η Ουγγαρία επιχειρεί με τη σειρά της να χαράξει αυτόνομη πορεία. Πρώτη μέριμνα του Κάνταρ είναι το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού. Χάρη στη σοβιετική βοήθεια και την περιστολή των στρατιωτικών δαπανών, η κατάσταση βελτιώνεται ραγδαία στα επόμενα τέσσερα χρόνια. Στη συνέχεια ο ηγέτης του κόμματος, τα μέλη του οποίου πενταπλασιάζονται μεταξύ 1956 και 1962, εγκαινιάζει με κάθε προφύλαξη μία πολιτική φιλελεύθερων ανοιγμάτων. Προβάλλοντας το σύνθημα «όποιος δεν είναι εναντίον μας είναι μαζί μας», πασχίζει με διάφορα μέτρα να συμφιλιώσει ποικίλες ομάδες ατόμων με το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, αποβλέποντας στην ευρύτερη δυνατή συναίνεση. Οι παλιοί «κουλάκοι» και οι εύποροι αγρότες αποκτούν το δικαίωμα να ενταχθούν στα κολχόζ και οι εκπαιδευτικές διακρίσεις σε βάρος των παιδιών που κατάγονταν από οικογένειες της άρχουσας τάξης και της διανόησης καταργούνται. Αρκετά εξωκομμουνιστικά στοιχεία διορίζονται σε υπεύθυνες διοικητικές και οικονομικές θέσεις, παρά την έντονη αντίδραση που προβάλλουν τα «εργατικά στελέχη» του κομματικού μηχανισμού στις πρωτοβουλίες της ηγεσίας. Η «νέα πορεία» ωφελεί προπάντων τους διανοουμένους με τους οποίους ο Κάνταρ φιλοδοξεί να συνεργαστεί, ενώ ταυτόχρονα εκμεταλλεύεται τις εθνικές ευαισθησίες των Ούγγρων. Τον Νοέμβριο του 1962, το 8ο συνέδριο του κόμματος εγκρίνει τις οικονομικές και πολιτικές του πρωτοβουλίες. Έξι χρόνια μετά την τραγωδία της Βουδαπέστης, ο Κάνταρ δείχνει να διαθέτει αρκετή δημοτικότητα, ενώ η χώρα του, που συμφιλιώνεται την επόμενη χρονιά με τον Τίτο, αρχίζει να δρέπει στο εξωτερικό τους καρπούς της πολιτικής της.

Οι φυγόκεντρες τάσεις των ανατολικών χωρών επιτείνονται με τον παραμερισμό του Χρουστσώφ (Οκτώβριος 1964) και την ανάθεση της ηγεσίας του ΚΚΣΕ στον Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Πράγματι, η «επανάσταση των ανακτόρων» που ανέτρεψε τον διάδοχο του Στάλιν συμπίπτει με μια νέα εξασθένιση του γοήτρου της σοβιετικής ηγεσίας. Διακρίνοντας συμπτώματα δυσλειτουργίας, οι ηγέτες των ανατολικών χωρών αποφεύγουν να ταυτιστούν με την πολιτική του Μπρέζνιεφ, ο οποίος χειρίζεται τα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα της ΕΣΣΔ με τέτοια περίσκεψη που πλησιάζει την ατολμία. Είναι αλήθεια πως οι

τάσεις αποδέσμευσης και οι μεταρρυθμιστικές διαθέσεις των περισσότερων κομμουνιστικών ηγεσιών (όπως εκδηλώνονται προπάντων στα συνέδρια των ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, Βουλγαρίας και Ουγγαρίας, που διεξάγονται αντίστοιχα τον Ιούνιο, τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1966) αφορούν κυρίως τον τομέα της οικονομίας. Πάντως, οι μομφές που διατυπώνονται θα πάρουν γρήγορα απόχρωση πολιτική και ιδεολογική, στο πλαίσιο μιας ακόμη αναμέτρησης των τεχνοκρατών και της παραδοσιακής διανόησης με το κομματικό κατεστημένο. Μεταξύ των δύο αυτών δυνάμεων συμπιέζεται μια εργατιά αποπολιτικοποιημένη και απρόσωπη, αλλά πάντα ικανή για βίαια ξεσπάσματα, όπως θα φανεί το 1968 στην Τσεχοσλοβακία και δύο χρόνια αργότερα στην Πολωνία.

Στην Τσεχοσλοβακία, όπου ο παλιός σταλινικός Νόβοτνυ εφάρμοζε από το 1963 μια περιορισμένη φιλελευθεροποίηση, δίχως να θίξει σχεδόν καθόλου τα προνόμια του κόμματος, η αμφισβήτηση του συστήματος ξεκίνησε από τις διαπιστώσεις του οικονομολόγου Ότα Σικ και των ομοϊδεατών του για τις ανασταλτικές επιπτώσεις του υπερβολικού συγκεντρωτισμού και της ανώμαλης διάρθρωσης της οικονομίας, που ευθύνονταν κατά τη γνώμη τους για την τεχνολογική στασιμότητα και την πτώση του βιοτικού επιπέδου. Η καθυστέρηση αυτή έγινε πιο αισθητή στους Τσεχοσλοβάκους, ιδιαίτερα στους νέους και τους διανοουμένους, αφ' ότου η επανάληψη των εμπορικών και τουριστικών επαφών με τη Δύση επέτρεψε σε πολλούς να γνωρίσουν τον οικονομικό οργασμό που τότε δοκίμαζε. Έτσι εξηγείται η τάση όσων επέκριναν την κρατικοποιημένη οικονομία και τα πρόσωπα που τη στελέχωναν να εκφράζονται όλο και περισσότερο με όρους πολιτικούς.

Παρά την οικονομική αφετηρία τους, οι διαφωνίες αυτές για πρώτη φορά επεκτάθηκαν στους κύκλους των διανοουμένων κατά το συνέδριο της Ένωσης Συγγραφέων στην Πράγα τον Ιούνιο του 1967. Σε συνδυασμό με τις επικρίσεις που προκαλούσε η ανεπιφύλακτη ταύτιση της κομματικής ηγεσίας με τη φιλοαραβική πολιτική της ΕΣΣΔ, κατέληξαν σε ολόπλευρη αμφισβήτηση της κυβερνητικής πολιτικής. Τους πρώτους μήνες ο Νόβοτνυ δοκίμασε να εξουθενώσει τους αντιπάλους του με διαρκή κλεφτοπόλεμο, αλλά σκόνταψε στην εντεινόμενη αντίδραση της φιλελεύθερης μερίδας του κόμματος, που συσπειρώθηκε γύρω από τον γραμματέα του σλοβακικού ΚΚ Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ. Χωρίς επαρκή υποστήριξη εκ μέρους του Μπρέζνιεφ, αντιμέτωπος με μαζικές κινητοποιήσεις φοιτητών, διανοουμένων και φιλελεύθερων κομματικών στοιχείων αλλά και πολλών τεχνοκρατών και εργατικών εκπροσώπων, ο παλιός σταλινικός ηγέτης μειοψήφησε στην Κεντρική Επιτροπή και στις 5 Ιανουαρίου 1968 αντικαταστάθηκε από τον Ντούμπτσεκ. Ο πρώτος γύρος είχε λήξει με τρόπο που θύμιζε έντονα τα συμβάντα της Βαρσοβίας πριν από δώδεκα χρόνια.

Η πτώση του Νόβοτνυ, που διατηρήθηκε ώς τον Μάρτιο στην προεδρία της Δημοκρατίας, αποδέσμευσε μεμιάς πολλές λανθάνουσες δυνάμεις, ανάμεσά τους τον σλοβακικό και τσεχικό εθνικισμό. Ο Ντούμπτσεκ, που ήταν γνήσιος κομμουνιστής, αλλά όπως πολλοί συνεργάτες του φιλοδοξούσε να συμφιλιώσει τον σο-

σιαλισμό με την ελευθερία, προσπάθησε να ελέγξει το κίνημα χωρίς να παρασυρθεί στον κατήφορο που είχε οδηγήσει τον Νάγκυ στη διάσπαση και την αποτυχία του 1956. Δύο φορές, τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1968, συναντήθηκε με τον Μπρέζνιεφ και πάσχισε να αναχαιτίσει το κύμα της αμφισβήτησης, αλλά οι κατασταλτικές του παρεμβάσεις ερέθισαν περισσότερο τις δυνάμεις της αλλαγής, αναγκάζοντας τον κομματικό γραμματέα να συμμαχήσει μαζί τους για να περισώσει την αξιοπιστία του. Η ίδια συλλογιστική που δώδεκα χρόνια πρωτύτερα ανέδειξε σε εθνάρχη τον Ίμρε Νάγκυ, μετριοπαθή κομμουνιστή και οπαδό μιας φωτισμένης δικτατορίας, διευκολύνει την υποστήριξη του απρόθυμου Ντούμπτσεκ.

Προς τα τέλη Μαρτίου η κλιμάκωση των εξελίξεων οδηγεί στην «άνοιξη της Πράγας». Ο Νόβοτνυ αναγκάζεται να εκχωρήσει την προεδρία της Δημοκρατίας στον στρατηγό Σβόμποντα, συνομήλικο του Μπένες και του Μάζαρυκ, και σε λίγο διαγράφεται από την Κεντρική Επιτροπή κι απ' το ίδιο το κόμμα. Στις 6 Απριλίου η ηγεσία του κόμματος υιοθετεί ένα «πρόγραμμα δράσης» που προβλέπει καθιέρωση του πλουραλισμού, νέα πολιτική ενημέρωσης (δηλαδή ελευθερία του τύπου), άνοιγμα των συνόρων για τους Τσεχοσλοβάκους πολίτες, αποκαταστάσεις και αποζημιώσεις για τα θύματα της κρατικής αυθαιρεσίας κ.λπ. Στις 18 Απριλίου η εθνοσυνέλευση διαλέγει για πρόεδρο τον πιο ανυποχώρητο εκπρόσωπο των ανανεωτών, τον Γιόζεφ Σμερκόφσκυ. Σε αντίθεση με το ουγγρικό προηγούμενο, παρατηρούμε ότι το κίνημα δεν εκδηλώθηκε έξω απ' το χώρο του κόμματος ούτε στράφηκε εναντίον του· απεναντίας, ο κομματικός μηχανισμός υπήρξε ένας από τους κυριότερους φορείς του.

Διαβλέποντας στις εξελίξεις άμεση απειλή για τη συνοχή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και τα ίδια τους τα συμφέροντα, οι συντηρητικές ηγεσίες των κομμουνιστικών κομμάτων Πολωνίας, ανατολικής Γερμανίας και Βουλγαρίας πανικοβάλλονται. Η «άνοιξη της Πράγας» αποδεικνύεται μεταδοτική, όπως και ο γαλλικός Μάης, χωρίς αυτό να υποδηλώνει και αλληλεξάρτηση των δύο γεγονότων. Φοιτητές, καθηγητές και διανοούμενοι διαδηλώνουν συνασπισμένοι στη Βαρσοβία και άλλες πολωνικές πόλεις· ο Γκομούλκα καταπνίγει βάναυσα το κίνημα. Αλλά και στην ΕΣΣΔ, όπου η σκληρή γραμμή του Μπρέζνιεφ κυριαρχεί όλο και περισσότερο σε βάρος των απόψεων του Κοσύγκιν, τα συμβάντα της Πράγας πυροδοτούν ζωηρότατες αντιδράσεις, ιδιαίτερα μετά την έκκληση που δημοσίευσε στις 27 Ιουνίου η *Literarni Listy*, καλώντας τον τσεχοσλοβακικό λαό σε αγώνα ενάντια στις δυνάμεις του παρελθόντος και σε όσους καταχράστηκαν την εξουσία τους και σπίλωσαν την προγονική του κληρονομιά.

Ο επίλογος της τραγωδίας γράφεται το καλοκαίρι. Στις 3 Ιουλίου ο Σοβιετικός προκαθήμενος διατυπώνει για πρώτη φορά τη θέση που έμελλε να ονομαστεί «δόγμα Μπρέζνιεφ» ή «δόγμα της περιορισμένης κυριαρχίας». «Δεν μπορούμε να αδιαφορούμε», δηλώνει, «για την τύχη της οικοδόμησης του σοσιαλισμού στις υπόλοιπες χώρες». Στα μέσα Ιουλίου ο Ντούμπτσεκ αρνείται να παραστεί σε σύσκεψη των χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας και αποκρούει τις υπο-

δείξεις των «Πέντε» (η Ρουμανία είχε μείνει αμέτοχη στις εξελίξεις). Οι ενέργειές του επιδοκιμάζονται από την Κεντρική Επιτροπή και τον λαό, που υποδέχεται με ενθουσιασμό την αλλαγή της πολιτικής του κόμματος. Στις 26 του μήνα η *Literarni Listy* απευθύνει νέα έκκληση για συμπαράσταση στον Ντούμπτσεκ, η οποία συναντά τη σχεδόν ομόφωνη συναίνεση του πληθυσμού. Η συναίνεση αυτή δεν έχει ακόμη χαρακτήρα αντικομμουνιστικό, ούτε καν αντισοβιετικό, όπως έγινε στην Ουγγαρία το φθινόπωρο του 1956*. Αλλά η Μόσχα ήδη κρίνει ότι ο Ντούμπτσεκ και οι σύντροφοί του το παράκαναν, ότι η πορεία που ξεκίνησαν δεν είναι αντιστρέψιμη, ότι και αν ακόμα καταφέρουν να διατηρηθούν στην εξουσία η εξωτερική τους πολιτική οπωσδήποτε θα συνιστά απόκλιση από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, με αποτέλεσμα η ΕΣΣΔ να κινδυνεύει να χάσει ένα από τα κύρια στηρίγματα της αμυντικής της διάταξης. Έτσι, ο Μπρέζνιεφ παίρνει την απόφαση να επέμβει, έχοντας τη σύμπραξη και των τεσσάρων πιο πιστών συμμάχων του (Πολωνίας, Ουγγαρίας, Βουλγαρίας και ΛΔ της Γερμανίας), που είχαν ήδη προσφερθεί για το σκοπό αυτό.

Στις 21 Αυγούστου 1968 ο Κόκκινος Στρατός και οι σύμμαχες δυνάμεις του εισβάλλουν στην Τσεχοσλοβακία και γίνονται κύριοι της Πράγας. Πιστός στις κομματικές οδηγίες, ο πληθυσμός δεν προβάλλει ένοπλη αντίσταση. Η έδρα της Κεντρικής Επιτροπής περικυκλώνεται από τους Ρώσους, που συλλαμβάνουν τον Ντούμπτσεκ και τους συντρόφους του. Αλλά η στρατιωτική επιτυχία γρήγορα εκφυλίζεται σε μια οδυνηρή πολιτική και ψυχολογική ήττα. Οι Σοβιετικοί είχαν πιστέψει ότι θα μπορούσαν να εφαρμόσουν και στην Πράγα τη συνταγή που είχαν δοκιμάσει με επιτυχία στη Βουδαπέστη και ότι οι νεοσταλινικοί του κόμματος θα προσέφευγαν στη βοήθειά τους με στόχο την αποκατάσταση της «σοσιαλιστικής νομιμότητας». Αλλά τη φορά αυτή το κόμμα συμμαχεί με τον λαό. Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Σβόμποντα αρνείται να ορίσει νέα κυβέρνηση. Η Κεντρική Επιτροπή αποκηρύσσει τους φιλοσοβιετικούς και εκφράζει την αλληλεγγύη της προς τον Ντούμπτσεκ. Το συνέδριο του ΚΚΤ, που είχε προγραμματιστεί για τον Σεπτέμβριο, συγκαλείται από τις 22 Αυγούστου σ' ένα εργοστάσιο, με την προστασία εργατικής πολιτοφυλακής, και η κομματική ηγεσία καλεί τα μέλη του σε νόμιμη αντίσταση. Για να αποφύγει μια μετωπική αναμέτρηση, ο Μπρέζνιεφ αναγκάζεται να διαπραγματευθεί. Έτσι, δέχεται την πρόταση του Σβόμποντα να επισκεφθεί με τον Ντούμπτσεκ και τον Σμερκόφσκυ τη Μόσχα, όπου οι συνομιλίες καταλήγουν στην υπογραφή ενός συμφώνου στις 26 Αυγούστου. Σύμφωνα με τους όρους αυτού του συμβιβασμού, η κυβέρνηση Ντούμπτσεκ θα διατηρούσε την εξουσία, σε αντιστάθμισμα όμως δεσμευόταν να περιστείλει τις φιλελεύθερες τάσεις και ιδίως να επαναφέρει τη λογοκρισία. Στις 18 Οκτωβρίου μονογράφεται μία συνθήκη με αντικείμενο την «προσωρινή στάθμευση» των σοβιετικών στρατευμάτων. Η «άνοιξη της Πράγας» σβήνει οριστικά και στην Τσεχοσλοβακία επιβάλλεται ασφυκτική κηδεμονία.

---

* F. Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, 2: *Après Staline*, 1953-1971, Παρίσι, Éd. du Seuil, 1969, σσ. 268-270.

Η «ΟΜΑΛΟΠΟΙΗΣΗ»

Τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1968 βρήκαν μάλλον απροετοίμαστους τους Σοβιετικούς ιθύνοντες και τους συντηρητικούς και νεοσταλινικούς υποστηρικτές τους στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. Η επέμβαση των τανκς μπορεί να έσωσε και πάλι την κατάσταση, μα η συνοχή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου είχε παρουσιάσει επικίνδυνες ρωγμές. Η Αλβανία, που βρισκόταν από καιρό σε διάσταση με τις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, βρίσκει την ευκαιρία να κηρύξει επίσημα την απόσχισή της. Η Ρουμανία δεν ανακατεύτηκε στην επιχείρηση της Πράγας, καταδίκασε μάλιστα τις ενέργειες των άλλων συμμάχων της. Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο, που χωρίς να επιστρέψει στο σοβιετικό στρατόπεδο είχε καλλιεργήσει φιλικές σχέσεις με τους Ανατολικούς της γείτονες, διαμαρτυρήθηκε έντονα για την εισβολή των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην επικράτεια ενός «φίλου» κράτους, πράγμα που αναζωπύρωσε την αντιτιτοϊκή εκστρατεία στην ΕΣΣΔ, την Πολωνία και τη Βουλγαρία. Διαμαρτυρίες ακούστηκαν και στους κόλπους των κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης, μα δεν είχαν όλες την ίδια ένταση. Με οξύτητα αντέδρασε το ΚΚ Ιταλίας, καθώς και το αντίστοιχο ισπανικό που βρισκόταν τότε στην παρανομία· περισσότερο ήπια το ΚΚ Γαλλίας, σε ρήξη πάντως με την παλιότερη γραμμή του.

Αφού περίμενε ώσπου να πέσει η κατακραυγή των πρώτων εβδομάδων, η ηγεσία του ΚΚΣΕ δοκίμασε να ανακτήσει την πρωτοβουλία. Τον Ιούνιο του 1969 οι εκπρόσωποι 78 κομμουνιστικών κομμάτων μαζεύτηκαν στη Μόσχα για να επαναβεβαιώσουν τη σοβιετική πρωτοκαθεδρία στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Παρ' όλες τις κριτικές που ασκήθηκαν τότε στους ιθύνοντες του Κρεμλίνου, δεν αποκηρύχθηκε η αρχή της «διπλής ευθύνης» των κομμουνιστικών κομμάτων που ασκούσαν την εξουσία, υπακούοντας κατά συνέπεια και στο δόγμα της «περιορισμένης κυριαρχίας», έστω κι αν δεν έγινε ομόφωνα αποδεκτή. Το ιταλικό ΚΚ περιόρισε για την ώρα την ένταση των καταγγελιών του και στα ΚΚ Αυστρίας και Γαλλίας η «ομαλοποίηση» κυριάρχησε και οι αντιρρησίες αποπέμφθηκαν (στη Γαλλία ο Ροζέ Γκαρωντύ, στην Αυστρία ο Ερνστ Φίσερ).

Αλλά και οι ηγεσίες των ανατολικών χωρών έσφιξαν τα λουριά μετά τα γεγονότα της Πράγας. Στην Τσεχοσλοβακία εκτεταμένες εκκαθαρίσεις διαδέχθηκαν την οριστική απομάκρυνση της κυβέρνησης Ντούμπτσεκ, την οποία επέβαλαν οι Ρώσοι ύστερα από νέο κύμα ταραχών τον Απρίλιο του 1969. Ο διάδοχος του Ντούμπτσεκ, Χούζακ, προσπάθησε στην αρχή να εφαρμόσει «κεντρώα» πολιτική, γρήγορα όμως αναγκάστηκε να στραφεί στους «νοβοτνικούς», θύμα των οποίων στάθηκε παλιότερα κι ο ίδιος. Προκειμένου να ξεκαθαριστεί από τα ξένα στοιχεία που είχαν «διαβρώσει» τη βάση του, το κόμμα «αναδομήθηκε» άνωθεν και με τη σύσταση του Μπρέζνιεφ μετατράπηκε σε ιεραρχημένο μηχανισμό με προσεκτικά επιλεγμένα στελέχη. Οι διώξεις έπληξαν μαζικά τη διανόηση. Πανεπιστημιακοί, επιστήμονες, συγγραφείς, δημοσιογράφοι και άλλοι «εργάτες του πνεύματος», όταν δεν είχαν χειρότερη τύχη, στάλθηκαν να δουλέψουν σε

χειρωνακτικές εργασίες· ο παλιός Ολυμπιονίκης του στίβου και συνταγματάρχης Εμίλ Ζάτοπεκ κατέληξε να κάνει τον οδοκαθαριστή. Η λογοκρισία αποκαταστάθηκε, οι περιορισμοί επέστρεψαν στο χώρο των τεχνών και των γραμμάτων, τα συνδικάτα και οι φοιτητικές ενώσεις απογυμνώθηκαν από κάθε φωνή αμφισβήτησης. Από τα τέλη του 1969 ο μπρεζνιεφισμός κυριαρχεί απερίσπαστος στην τσεχοσλοβακική κοινωνία.

Την επόμενη χρονιά, το πεδίο της αναμέτρησης μεταφέρθηκε στην Πολωνία. Ενώ ο θριαμβευτής του 1956 Γκομούλκα έδινε σταδιακά στον «πολωνικό δρόμο προς το σοσιαλισμό» ολοένα αυταρχικότερο περιεχόμενο, το καθεστώς του δέχθηκε τα πρώτα πλήγματα τον Μάρτιο του 1968. Στον απόηχο των πρώτων νεανικών εξεγέρσεων της Δύσης ξέσπασαν σε αρκετά πανεπιστήμια σοβαρές ταραχές. Οι κινητοποιήσεις διέθεταν την υποστήριξη των διανοουμένων, όχι όμως και των εργατών, και οδήγησαν σε κύμα βάναυσης καταστολής με αντισημιτική απόχρωση. Αλλά ο Γκομούλκα αγνόησε την προειδοποίηση.

Τον Δεκέμβριο του 1970 ξεσπάει κύμα απεργιών στο Γκντανσκ (το παλιό Ντάντσιχ) και σε άλλα λιμάνια της Βαλτικής. Το διαδέχονται σφοδρότατες ταραχές, με πρωταγωνιστές τη φορά αυτή τους εκπροσώπους της εργατιάς. Αφορμή του κινήματος, που θυμίζει έντονα τα γεγονότα του Πόσναν (1956), ήταν η απόφαση της ηγεσίας να εντείνει τους ρυθμούς της εργασίας και να αυξήσει τις τιμές βασικών καταναλωτικών αγαθών παγώνοντας ταυτόχρονα τους μισθούς. Ο Γκομούλκα και οι συνεργάτες του φαντάζονταν πως η εργατική τάξη, που παρακολούθησε με απάθεια την καταστολή των κινητοποιήσεων των φοιτητών και διανοουμένων, θα στεκόταν και πάλι αδιάφορη. Κι ενώ οι εργάτες της Βαρσοβίας και των άλλων μεσογειακών πόλεων δεν αντέδρασαν, στα λιμάνια ο αναβρασμός υπήρξε γενικός και οι ταραχές εκδηλώθηκαν με πρωτοφανή αγριότητα.

Μόλις ενημερώθηκε για τα γεγονότα, ο Γκομούλκα τα απέδωσε ανενδοίαστα στη δράση «χούλιγκαν», πίσω από τους οποίους διέκρινε αντεπαναστατικά στοιχεία «πουλημένα σε ξένες δυνάμεις». Μα η γνώριμη αυτή καραμέλα, ύστερα από τα γεγονότα της Πράγας, έχει πάψει να πείθει· και όχι μονάχα τους αρχηγούς του στρατού, που μέμφονται τον κομματικό γραμματέα όταν αποφασίζει να τους αναθέσει την καταστολή ενός κινήματος που υποδαύλισε η πολιτική μυωπία του (με τίμημα τους 300 νεκρούς της Γδύνιας και τους 150 του Στεττίνου στις 17 Δεκεμβρίου), αλλά και την ηγεσία του ΚΚΣΕ. Όταν τον απαρνιέται κι αυτό, ο Γκομούλκα αποχαιρετά την εξουσία. Αντί για τον στρατηγό Μότσαρ, οπαδός μιας πιο σκληρής δικτατορίας, τον διαδέχεται ο βασικός αντίζηλός του στο Πολιτικό Γραφείο, ο Γκιέρεκ, στον οποίο ο Μπρέζνιεφ αναθέτει σιωπηρά την αποστολή να «σώσει» τον σοσιαλισμό στην Πολωνία, χορηγώντας σε αντάλλαγμα γενναία σοβιετική βοήθεια.

Ένα από τα πρώτα βήματα της νέας κυβέρνησης, στην οποία πλειοψηφούσαν τα νεαρά στελέχη, ήταν η ακύρωση των αυξήσεων που πυροδότησαν την ανάφλεξη. Ακολούθησε μια προσπάθεια διαλόγου με το σύνολο των κοινωνικών στρωμάτων και με την Καθολική Εκκλησία, η οποία αντιπροσώπευε στην Πο-

λωνία έναν πανίσχυρο κοινωνικό φορέα που παρά τις διώξεις των μελών του διατηρούσε στο ακέραιο τις δυνάμεις του. Μέσα στο καταχείμωνο εκδηλώνεται μία «πολωνική άνοιξη», που βέβαια εκπορεύεται από την ηγεσία του καθεστώτος, σημάδεψε όμως τα επόμενα χρόνια με μία πνοή αλλαγής. Όσο για τους ιθύνοντες του Κρεμλίνου, ίσως να ανακουφίστηκαν στη σκέψη ότι είχαν αποφύγει πάλι το μοιραίο, αλλά το μήνυμα του Γκντανσκ ήταν κάτι που έπρεπε να το λάβουν υπόψη. Σε αντίθεση με όσα είχαν γίνει το 1956 και το 1968, τώρα η απειλή δεν προερχόταν από τη ρεβιζιονιστική διανόηση και τους κομματικούς της συμμάχους αλλά από την ίδια την εργατική τάξη, την οποία υποτίθεται ότι ενσάρκωνε το κόμμα, στηρίζοντας στο γεγονός τη νομιμότητα της εξουσίας του. Για πρώτη φορά στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, ένα κίνημα με εργατική προέλευση κατόρθωνε να ανατρέψει την κυβέρνηση και να ματαιώσει ορισμένα μέτρα που η εξουσία πάσχιζε αυθαίρετα να επιβάλει. Θα χρειαστούν ακόμα δύο δεκαετίες ώσπου η φθορά του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού να καταλήξει στη διάλυση του ανατολικού συνασπισμού, ήδη όμως είναι φανερό ότι οι Σοβιετικοί ηγέτες θα βρεθούν μια μέρα αντιμέτωποι, ακόμη και στην ίδια τους τη χώρα, με το ξύπνημα της κοινωνίας πολιτών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

1973-1992
Από την Ευρώπη των συνασπισμών στην Ευρώπη των ελευθεριών

♦ ***Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 η δυτική Ευρώπη δοκιμάζει μια κρίση που επιδεινώνεται το 1973, όταν εκτοξεύονται στα ύψη οι τιμές του πετρελαίου. Θύμα του «στασιμοπληθωρισμού» και της ανεργίας, βλέπει την ανάπτυξή της να αναχαιτίζεται και τις κυβερνήσεις της να ταλαντεύονται ανάμεσα στην αναπτυξιακή πολιτική που υποθάλπει τον πληθωρισμό και τη νομισματική και δημοσιονομική λιτότητα που επιδεινώνει την ανεργία. Η Ευρώπη αντιμετωπίζει την κρίση με ασυντόνιστο τρόπο, ανίκανη να συμφωνήσει σε κοινή στρατηγική ή να εισακουστεί από τις Ηνωμένες Πολιτείες.***

♦ ***Συγχρόνως μπαίνει σε μια περίοδο εντάσεων. Μετά το 1975 ο ψυχρός πόλεμος αναβιώνει, με ορόσημο την εγκατάσταση των σοβιετικών πυραύλων SS-20 στην ανατολική Ευρώπη και την εκδήλωση ενός δυναμικού ειρηνιστικού κινήματος, ιδιαίτερα στη βόρεια Ευρώπη, που αντιμάχεται την εγκατάσταση των αμερικανικών πυραύλων Πέρσινγκ 2 (απάντηση στους SS-20). Η ένταση, που διαρκεί μέχρι το 1984, επιτείνεται την περίοδο 1970-80 από την έξαρση των τρομοκρατικών ενεργειών, που εκπορεύονται από εθνικιστικά κινήματα, παραφυάδες του αριστερισμού, ριζοσπαστικές αραβικές ομάδες ή και κράτη.***

♦ ***Παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, και παρά τις επιπτώσεις της κρίσης και την απροθυμία της Μεγάλης Βρετανίας να ενδώσει στις κοινοτικές επιταγές, η ενοποίηση της Ευρώπης θα προχωρήσει. Το 1979 θεσπίζεται το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα και εκλέγεται το πρώτο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με καθολική ψηφοφορία. Το 1981 εντάσσεται στην ΕΟΚ η Ελλάδα, το 1986 η Ισπανία και η Πορτογαλία, ενώ***

η σύσταση μίας ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς τοποθετείται στα τέλη του 1992.

♦ Κορυφαία εξέλιξη της περιόδου, η πτώση του κομμουνιστικού μοντέλου στην ανατολική Ευρώπη˙ την επιταχύνει η νέα πορεία που χαράζει μετά το 1985 στην ΕΣΣΔ ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ. Η αδυναμία των Σοβιετικών να αντεπεξέλθουν στον «πόλεμο των άστρων» που εγκαινιάζει ο πρόεδρος Ρέηγκαν τους εξαναγκάζει να επιζητήσουν και πάλι την εξομάλυνση. Η οικονομική κρίση των ανατολικών χωρών οδηγεί μεταξύ 1989 και 1991 στην κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος. Το πραξικόπημα που τον Αύγουστο του 1991 επιχειρεί να σταματήσει τις εξελίξεις θα οδηγήσει αντίθετα στη διάλυση του κομμουνισμού και τον κατακερματισμό της ΕΣΣΔ.

Από την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης που διαδέχθηκε την πρώτη πετρελαϊκή κρίση μέχρι το χείμαρρο των γεγονότων που οδήγησαν στη διάλυση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου» και την (ανολοκλήρωτη ακόμη) αποκατάσταση της δημοκρατίας στις περισσότερες χώρες της ανατολικής Ευρώπης, τα δύο τμήματα της γηραιάς ηπείρου διήνυσαν μια ταραγμένη και επικίνδυνη περίοδο με φόντο την οικονομική δυσπραγία και την αφύπνιση των διεθνών ανταγωνισμών. Στις δεκαετίες του 1970 και 1980 πολλοί έφτασαν να πιστέψουν ότι η Ευρώπη θα γινόταν το επίκεντρο μιας νέας παγκόσμιας σύρραξης, καθώς η τελειοποίηση της οπλικής τεχνολογίας καθιστούσε ξανά πιθανό έναν πόλεμο, όχι πια με τη μορφή των συνεχιζόμενων «περιφερειακών» συγκρούσεων αλλά με πεδίο του το «κέντρο» του διεθνούς συστήματος. Στην περίπτωση αυτή το πιθανότερο επακόλουθο θα ήταν μια πρωτοφανής εκατόμβη με κύρια θύματα τους κατοίκους της ανατολικής και της δυτικής Ευρώπης.

Αφού καλλιεργήθηκε για δεκαετίες από ένα δημοσιογραφικό και εκδοτικό κύκλωμα βασισμένο στην κινδυνολογία, ο εφιάλτης του πυρηνικού ολοκαυτώματος αποδείχθηκε τελικά αποκύημα της πολιτικής φαντασίας. Η ένταση δεν άργησε και πάλι να πέσει. Διαπιστώνοντας την αδυναμία της να συναγωνιστεί τις ΗΠΑ στον τομέα των τεχνολογιών αιχμής και του ανταγωνισμού των εξοπλισμών, η ΕΣΣΔ του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ καταπιάνεται με τη γενική «αναδόμηση» του συστήματος που τη χαρακτήριζε τα προηγούμενα εβδομήντα χρόνια, και για ν' αποφύγει τους περισπασμούς διάλεγει τη συνεργασία με τη Δύση και τελικά την οριστική αποκήρυξη των μακροπρόθεσμων επαναστατικών οραμάτων της. Ο ψυχρός πόλεμος των δύο υπερδυνάμεων θα κοπάσει μεμιάς και ίσως για πάντα, αλλά μαζί του καταρρέει και η συνοχή του ανατολικού συνασπισμού.

Έτσι, στο τμήμα αυτό της Ευρώπης παρατηρείται εν μέρει μια επιστροφή στα γεωπολιτικά δεδομένα του 19ου αιώνα, δηλαδή μια «βαλκανοποίηση» η οποία συνοδεύεται από την αφύπνιση των εθνών και το φούντωμα των εθνικισμών που –όπως στη Γιουγκοσλαβία και στην ΕΣΣΔ– μπορεί να εγκυμονούν μελλοντικές

συγκρούσεις. Πάντως η κατάσταση αυτή δεν αποκλείεται να έχει και θετικές επιπτώσεις, μια και η νέα «Ευρώπη των Δώδεκα», με τη μετατροπή της σε «ενιαία αγορά», αναδεικνύεται τώρα σε ισχυρό πόλο έλξης για τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης που θα ήθελαν να συνδεθούν μαζί της, αποβλέποντας στη δημιουργία μίας ενιαίας κοινότητας με ευρύτατες αρμοδιότητες, κοινό νόμισμα και δημοκρατικά εκλεγμένη εκτελεστική εξουσία.

Η ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΡΙΣΗ

Όπως και στις ΗΠΑ ή τις άλλες εκβιομηχανισμένες χώρες, η «χρυσή τριακονταετία» δεν διακόπτεται απότομα τον Οκτώβριο του 1973 με την έκρηξη του αραβοϊσραηλινού πολέμου και τον συνεπαγόμενο τετραπλασιασμό των τιμών του πετρελαίου μέσα σε λίγους μήνες. Η κρίση που οδήγησε τον κόσμο σε βαθιά και παρατεταμένη ύφεση είχε αρχίσει να εκδηλώνεται πολύ πριν από την πρώτη ανατίμηση του «μαύρου χρυσού». Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 διακρίνουμε κιόλας σημάδια δυσλειτουργιών, συνέπεια των ορίων που συνάντησε η αύξηση των αποδόσεων από τη «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση» στις ανεπτυγμένες χώρες, του κορεσμού των αγορών, της κρίσης του δολαρίου (που υποτιμήθηκε δύο φορές, τον Αύγουστο του 1971 και τον Φεβρουάριο του 1973) και των κραδασμών που προκάλεσε στο διεθνές νομισματικό σύστημα.

Όσο περίεργο κι αν φαίνεται, η παγκόσμια οικονομική επιτάχυνση μετέτρεψε στα 1972-1973 τις λανθάνουσες αυτές δυσχέρειες σε μια συγκυρία κρίσης. Η καλπάζουσα και γενικευμένη ανάπτυξη έκανε τις εκβιομηχανισμένες χώρες να αυξήσουν τις αγορές πρώτων υλών, υψώνοντας απότομα τις τιμές τους, ενώ η ξηρασία στο Σαχέλ και η μαζική εισαγωγή δημητριακών στη Σοβιετική Ένωση ανέβαζαν στα ύψη τις τιμές των αγροτικών προϊόντων. Για να σταματήσουν την «υπερθέρμανση», οι κυβερνήσεις εφαρμόζουν αποπληθωριστική πολιτική που διευκολύνει τη μεταστροφή του κλίματος. Στις συνθήκες αυτές οι ανατιμήσεις του 1973-1974 δίνουν το έναυσμα για την κρίση. Είχαν ήδη αρχίσει να καρποφορούν, από το 1970 και μετά, οι προσπάθειες του ΟΠΕΚ ν' αυξήσει τις τιμές του πετρελαίου, όμως ο πόλεμος οδήγησε πραγματικά στην απογείωσή τους, κλιμακώνοντας τις αντιθέσεις και δίνοντας στις πετρελαιοπαραγωγούς χώρες του αραβικού κόσμου την ευκαιρία να ασκήσουν πίεση στην αγορά, διενεργώντας μποϊκοτάζ και περιορίζοντας από συμφώνου την παραγωγή του «μαύρου χρυσού». Έτσι η τιμή του αργού πετρελαίου, που στα τρία προηγούμενα χρόνια είχε αυξηθεί από 2 σε 3 δολάρια το βαρέλι, ανέβηκε στα 12 δολάρια μεταξύ Οκτωβρίου 1973 και Ιανουαρίου 1974.

Η υπέρογκη ανατίμηση του πετρελαίου επέδρασε με δύο τρόπους στις οικονομίες της Δύσης: ενέτεινε απότομα τις πληθωριστικές πιέσεις και επιβάρυνε δυσανάλογα τους πόρους των οικονομιών τους, που αναγκάζονταν να χρυσο-

πληρώσουν για να καλύψουν τις ενεργειακές τους ανάγκες. Η κρίση επομένως κλιμακώθηκε ραγδαία.

Οι επιπτώσεις ήταν σοβαρότερες στη δυτική Ευρώπη παρά στις Ηνωμένες Πολιτείες, που παρήγαν άφθονο πετρέλαιο από μόνες τους και διέθεταν τεράστια αποθέματα υδρογονανθράκων αλλά και υποκατάστατων ενεργειακών πηγών (υδροηλεκτρική ενέργεια, κοιτάσματα ασφάλτου κ.λπ.). Πρώτη συνέπεια της κρίσης ήταν μια κλασικού τύπου ύφεση, που έβαλε τέλος στην αλματώδη ανάπτυξη της «χρυσής τριακονταετίας». Το ΑΕΠ των κυριότερων ευρωπαϊκών χωρών θα πέσει ελαφρά στα 1975. Η βιομηχανική παραγωγή ελαττώθηκε σημαντικά, ιδιαίτερα στους παραδοσιακότερους τομείς (ναυπηγική, υφαντουργία, σιδηρουργία) που είχαν καθυστερήσει να εκσυγχρονιστούν και να αναδιαρθρωθούν και χτυπήθηκαν καίρια από τον ανταγωνισμό της Ιαπωνίας και των νέων βιομηχανικών χωρών της Ασίας. Το διεθνές εμπόριο περιορίστηκε, οι πτωχεύσεις πλήθυναν και πολλές επιχειρήσεις, ακόμη και στους κλάδους οι οποίοι παραμένουν κερδοφόροι, όπως η κατασκευή αυτοκινήτων και αεροπλάνων, αναγκάζονται να προβούν σε μαζικές απολύσεις.

Η ανεργία αποτελεί το πιο απτό από τα «κλασικά» συμπτώματα της κρίσης και το πιο επικίνδυνο για την ισορροπία των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Από το 1973 ώς το 1983 οι θέσεις εργασίας αυξήθηκαν κατά 13 εκατομμύρια στις ΗΠΑ, κατά 4 εκατομμύρια στην Ιαπωνία και καθόλου στη δυτική Ευρώπη, όπου στα 1984, μετά την εκτόνωση των συνεπειών από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση, υπήρχαν ακόμη 19 εκατομμύρια άνεργοι, από τους οποίους τα 13 στην ΕΟΚ. Στο σύνολο της Κοινότητας το ποσοστό ανεργίας έφτασε το 12% του ενεργού πληθυσμού, και ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ σημειώθηκαν έντονες αποκλίσεις: 21,5% στην Ισπανία, πάνω από 13% στο Βέλγιο, την Πορτογαλία και τη Μεγάλη Βρετανία, 10,5% στην Ιταλία, 10,1% στη Γαλλία, 9,3% στη Δανία, 8,6% στην ΟΔΓ, 3,6% στην Αυστρία, 2,8% στη Σουηδία, 2,5% στη Νορβηγία και μόλις 1% στην Ελβετία – πράγμα που για τις τέσσερις τελευταίες χώρες δεν καθιστούσε διόλου ελκυστική την ένταξη στην ΕΟΚ.

Η ιδιοτυπία της κρίσης αυτής είναι ότι συνδυάζει με τρόπο πρωτόγνωρο την ανεργία και την επιβράδυνση του ρυθμού της ανάπτυξης (που πέφτει στο 2,5% το χρόνο, δηλαδή λιγότερο από το μισό της τιμής της αμέσως προηγούμενης περιόδου) με τον υψηλό πληθωρισμό, πάνω από 10% στο σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ. Κι εδώ οι αποκλίσεις είναι σημαντικές: 5% στην ΟΔΓ, πάνω από 20% στην Ιταλία. Το φαινόμενο αυτό, που βαφτίστηκε «στασιμοπληθωρισμός» (stagflation), οφείλεται βασικά στην αύξηση του κόστους παραγωγής, συνέπεια των ανατιμήσεων στα καύσιμα και τις πρώτες ύλες, της αδιάκοπης αύξησης των μισθών και των επιβαρύνσεων που συνεπάγεται για τις επιχειρήσεις η αποζημίωση των ανέργων. Κι εδώ οι χώρες της Ευρώπης πλήττονται περισσότερο από τις ΗΠΑ ή την Ιαπωνία όπου οι κοινωνικές παροχές είχαν μικρότερη βαρύτητα.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί μια «υπερθέρμανση» της οικονομίας ή, αντίθετα, μια ύφεση που επιδείνωνε την ανεργία, οι κλασικές οικονομικές πολιτι-

κές μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν εναλλάξ τα όπλα του «αποπληθωρισμού» ή της «ανάπτυξης». Το νέο τοπίο της παγκόσμιας οικονομίας υποχρέωνε τις κυβερνήσεις να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα δύο αντιφατικά συμπτώματα. Προέκυψαν έτσι, με διάφορες ποσοτικές και χρονολογικές παραλλαγές, δύο διαμετρικά αντίθετες πολιτικές. Η πρώτη, κατά βάση φιλελεύθερη και μονεταριστική, εφαρμόστηκε μετά το 1979 στη Μεγάλη Βρετανία από την κυβέρνηση της Μάργκαρετ Θάτσερ, στη Γαλλία από τον Ρεϋμόν Μπαρ μεταξύ 1976 και 1981 και στη δυτική Γερμανία από τον Χέλμουτ Σμιτ και τον Χέλμουτ Κολ σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Η δεύτερη, βασισμένη άμεσα ή έμμεσα στο κεϋνσιανό μοντέλο, εφαρμόστηκε από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση του Πιέρ Μωρουά στη Γαλλία μεταξύ 1981-1983[2]. Στη συνέχεια όμως οι χώρες του ΟΟΣΑ υιοθέτησαν όλες μια πολιτική δημοσιονομικής και νομισματικής λιτότητας. Καθώς καταλαγιάζουν οι επιπτώσεις της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης, με άλλα λόγια, του διπλασιασμού των τιμών που προκάλεσε η Ιρανική Επανάσταση του 1978-1979 και ο πόλεμος Ιράν-Ιράκ, η οικονομία συνέρχεται σταδιακά και η κάμψη των τιμών των πρώτων υλών, η πτώση του δολαρίου, η αυξημένη παραγωγικότητα που προσφέρουν οι νέες κατακτήσεις της ηλεκτρονικής και της πληροφορικής επιτρέπουν σχεδόν σε όλες τις κυβερνήσεις να περιορίσουν με την πολιτική τους τον πληθωρισμό σε ανεκτά επίπεδα (3% κατά μέσο όρο). Η πορεία των επενδύσεων και της ανάπτυξης ξαναγίνεται θετική, αλλά οι ρυθμοί της στην Ευρώπη είναι αισθητά χαμηλότεροι απ' ό,τι στη διάρκεια της «χρυσής τριακονταετίας».

Η ΑΜΦΙΒΟΛΗ ΟΜΟΦΩΝΙΑ

Στον αγώνα που διεξάγουν ενάντια στην ύφεση, τον πληθωρισμό και την ανεργία, οι χώρες της δυτικής Ευρώπης εμφανίζονται διασπασμένες. Η καθεμία αντιμετώπισε το εμπάργκο του ΟΠΕΚ με γνώμονα τα ιδιαίτερα συμφέροντά της. Η Ολλανδία, που μπορούσε ομολογουμένως να χρησιμοποιεί για τον ανεφοδιασμό της το ελεύθερο λιμάνι του Ρόττερνταμ, συμμάχησε απροκάλυπτα με τις ΗΠΑ και τιμωρήθηκε με ολοκληρωτικό πετρελαϊκό μποϊκοτάζ που κράτησε ώς τον Ιούλιο του 1974. Η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία, τις οποίες οι Άραβες θεώρησαν «φιλικές χώρες», συνέχισαν να εφοδιάζονται με τις ποσότητες που έπαιρναν πριν από την κρίση. Οι υπόλοιπες υποχρεώθηκαν να περιορίσουν τη μηνιαία προμήθεια αργού πετρελαίου κατά 5%. Αντί να επιδιώξουν γενικό συμβιβασμό με τον ΟΠΕΚ, όπως έκανε η ολλανδική κυβέρνηση, οι χώρες της ΕΟΚ προσπάθησαν να εξασφαλίσουν μονομερείς διευκολύνσεις μέσω χωριστών συνομιλιών με διάφορες χώρες του Περσικού. Μετά την κρίση του Σουέζ (1956), ο εφιάλτης της φτώχειας είχε συμβάλει αποφασιστικά στην προώθηση της ευρωπαϊκής οικοδόμησης και την ίδρυση της Ευρατόμ τον επόμενο χρόνο. Παρ' όλο που ο κίνδυνος εμφανιζόταν το 1973 πολύ πιο άμεσος και παντού υπήρχε ο φόβος ότι κατά τις αρχές της επόμενης δεκαετίας θα στέρευε για τα καλά η «βρύση» του πετρελαίου, τη φορά αυτή υπερίσχυσε το δόγμα «ο σώζων εαυτόν σωθήτω».

Η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία αποτελούσαν βασικούς εκπροσώπους αυτής της πολιτικής, η πρώτη επειδή ένιωθε πιο εξασφαλισμένη χάρη στα εκτεταμένα κοιτάσματα της Βόρειας Θάλασσας, η δεύτερη επειδή ζητούσε να μετατρέψει το ενεργειακό πρόβλημα σε μοχλό της απεξάρτησής της από τις ΗΠΑ. Στα μέσα Δεκεμβρίου 1973, περνώντας από το Λονδίνο μετά τη λήξη της συνόδου του Συμβουλίου του ΝΑΤΟ, ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών Κίσσινγκερ πρότεινε το σχηματισμό μιας «ομάδας δράσης για την ενέργεια» με μέλη τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και τις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Συνάντησε ωστόσο την αντίθεση του Γάλλου υπουργού των Εξωτερικών Μισέλ Ζομπέρ, που προτιμούσε μια κοινή ευρωαραβική συνδιάσκεψη. Τον Φεβρουάριο του 1974, όταν συστήθηκε στην Ουάσινγκτον το συντονιστικό όργανο που σχημάτισε τον Νοέμβριο τη Διεθνή Υπηρεσία Ενέργειας, η Γαλλία αρνήθηκε να μετάσχει, τινάζοντας στον αέρα την ενότητα της ΕΟΚ.

Η στάση της Γαλλίας αιφνιδίασε τους Ευρωπαίους εταίρους της, μια και η άρνησή της να συμφωνήσει μαζί τους στον καθορισμό μιας κοινής ενεργειακής πολιτικής εκδηλώθηκε αμέσως μετά τη διάσκεψη κορυφής της ΕΟΚ στην Κοπεγχάγη (14-15 Δεκεμβρίου 1973). Εκεί οι εννέα ηγέτες είχαν τονίσει στο ανακοινωθέν τους «την κοινή τους βούληση να δουν την Ευρώπη να εκφράζεται ομόφωνα στα μεγάλα παγκόσμια ζητήματα», περιλαμβάνοντας και μια «δήλωση για την ευρωπαϊκή ταυτότητα». Οι ευσεβείς αυτοί πόθοι δεν συμβάδιζαν με την τακτική της Γαλλίας του Πομπιντού, που «άδειασε» τους οχτώ της εταίρους με μία επίδειξη ντεγκωλικής ιδιοτροπίας.

Αλλά και η στάση των ΗΠΑ δεν ήταν τέτοια ώστε να διασκεδάσει την καχυποψία των διαδόχων του Ντε Γκωλ απέναντι σε κάθε ενέργεια που θα διευκόλυνε την κηδεμόνευση των ευρωπαϊκών χωρών από την Ουάσινγκτον. Ο αραβοϊσραηλινός πόλεμος και το εμπάργκο του πετρελαίου είχαν εκδηλωθεί σε στιγμή που η αμερικανική ηγεσία, πιστεύοντας ότι είχε σταθεροποιήσει τις σχέσεις της με την ΕΣΣΔ στο πλαίσιο της «εξομάλυνσης», έκρινε σκόπιμο να δώσει τέλος στις «παρεξηγήσεις» που τη χώριζαν από τους ατλαντικούς της εταίρους. Παρουσιάζοντας από την αμερικανική τηλεόραση τα μέτρα του για την οικονομική και νομισματική ανόρθωση της χώρας του, ο πρόεδρος Νίξον απευθύνθηκε το καλοκαίρι του 1971 στα «βιομηχανικά έθνη της Ευρώπης και της Ασίας», που είχαν βγει «ρημαγμένα» από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σήμερα ήταν και πάλι ισχυρές οικονομικές δυνάμεις και αυτό σε μεγάλο βαθμό το όφειλαν στην αμερικανική βοήθεια. Είχε φτάσει λοιπόν ο καιρός ν' αναλάβουν κι αυτά «το μερίδιο που τους αναλογεί στην υπεράσπιση της ελευθερίας και του κόσμου ολόκληρου».

Με αυτό τον τρόπο η Αμερική απαντούσε σε όσα της καταλόγιζαν εδώ και χρόνια οι σύμμαχοί της, ότι τους έβαζε να χρηματοδοτούν την προκλητική της ευμάρεια συντηρώντας την παγκόσμια νομισματική αταξία και αποφεύγοντας με διάφορες υπεκφυγές να διευθετήσει το εξωτερικό τους χρέος. Οι ΗΠΑ και ο πρόεδρός τους αποκρίνονταν ότι η ανόρθωση της Ευρώπης και της Ιαπωνίας μετά τις καταστροφές του πολέμου και η μετατροπή τους σε οικονομικούς α-

ντίζηλους της Αμερικής θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια των ΗΠΑ και την ανέξοδη προστασία που τους εξασφάλιζε η αμερικανική «πυρηνική ομπρέλα». Έπρεπε λοιπόν οι πρώην τρόφιμοι της αμερικανικής βοήθειας να συνειδητοποιήσουν ότι η Αμερική δεν μπορούσε άλλο να χρηματοδοτεί έμμεσα τους ανταγωνιστές των προϊόντων της και άρα να αναγνωρίσουν στις ΗΠΑ δασμολογικές διευκολύνσεις και να συναινέσουν στον επανακαθορισμό των συμμαχικών τους δικαιοδοσιών και υποχρεώσεων.

Έτσι, στις 23 Απριλίου 1973 ο Κίσσινγκερ θα παρουσιάσει συνοπτικά το σχέδιο ενός νέου «ατλαντικού χάρτη» που θα καθόριζε τις σχέσεις των ΗΠΑ με τους Ευρωπαίους συμμάχους τους, παίρνοντας υπόψη τις μεταβολές που είχαν σημειωθεί τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια στο υλικό επίπεδο των συμμάχων. Αφού βεβαίωσε ότι η χώρα του θα συνέχιζε «να υποστηρίζει την ευρωπαϊκή ενότητα» και ήταν έτοιμη να συζητήσει «αμοιβαίες παραχωρήσεις», ο υπουργός των Εξωτερικών του Νίξον διαμήνυσε με τη σειρά του ότι είχε έρθει η στιγμή να αναλάβει η Ευρώπη «το μερίδιο που της αναλογεί στην κοινή αμυντική προσπάθεια». «Καθώς η ευρωπαϊκή ευημερία δεν είναι μια απομονωμένη επιδίωξη», πρόσθεσε, «έτσι και η ατλαντική οικογένεια δεν μπορεί να είναι μια λέσχη κλειστή· θα πρέπει και η Ιαπωνία να αποτελεί βασικό συνεταίρο στο κοινό μας εγχείρημα». Χρειαζόταν επομένως μια ανακατανομή των ρόλων στο πλαίσιο της συμμαχίας· οι Ευρωπαίοι θα έπρεπε να συνεισφέρουν περισσότερα στις ανάγκες της άμυνάς τους, κάτι που ίσως γι' αυτούς να μην ήταν απορριπτέο, φτάνει να συμβάδιζε με μια ανάλογη ανακατανομή των ευθυνών και των αρμοδιοτήτων τους στη λήψη των αποφάσεων. Στο σημείο όμως αυτό ο Κίσσινγκερ ήταν ανυποχώρητος: Οι ΗΠΑ είχαν «παγκόσμιες ευθύνες», ενώ η Ευρώπη «τοπικά συμφέροντα», κάτι που σήμαινε ότι έπρεπε να περιοριστεί στην επέκταση του συμβατικού της οπλοστασίου, αφήνοντας στη δικαιοδοσία της ηγετικής υπερδύναμης την πυρηνική δύναμη και την αποκλειστικότητα της υπέρτατης απόφασης.

Ευνόητο είναι ότι οι Ευρωπαίοι εταίροι των ΗΠΑ διόλου δεν ενθουσιάστηκαν με τον «τοπικό» τους ρόλο, όπως τον οραματιζόταν ο Κίσσινγκερ, περιορίζοντάς τους σε χρηματικά παζάρια τη στιγμή που η Ευρώπη κινδύνευε να αποπυρηνικοποιηθεί – και τα δόγματα της στρατηγικής ισορροπίας και της «ευέλικτης αντίδρασης» καθιστούσαν τότε πολύ αμφίβολη την κλιμάκωση των αμερικανικών αντιποίνων σε περίπτωση σοβιετικής επίθεσης. Εκτός από τον Ολλανδό Γιόζεφ Λουνς, γενικό γραμματέα του ΝΑΤΟ, καμιά συμμαχική κυβέρνηση δεν επικρότησε την ομιλία της 23ης Απριλίου, ενώ ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών Ντάγκλας Χόουμ την επέκρινε δημόσια.

Έτσι εξηγείται η στάση κατά τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο των άλλων συμμάχων καθώς και της Γαλλίας που αγωνιζόταν πάντα να υποσκάψει τις προσπάθειες των ΗΠΑ να κάνουν κουμάντο στους Δυτικούς τους εταίρους. Εκτιμώντας ότι είχαν να κάνουν με μια τοπική σύρραξη που δεν τους αφορούσε άμεσα, οι χώρες του ΝΑΤΟ απαγόρευσαν εξαρχής στους Αμερικανούς να χρησιμοποιήσουν τις βάσεις που διέθεταν στην Ευρώπη προκειμένου να εφοδιάσουν το

Ισραήλ με πολεμικό υλικό. Μόνο η δικτατορική κυβέρνηση της Πορτογαλίας επέτρεψε την οργάνωση μιας «αερογέφυρας» με σταθμό τις Αζόρες, ενώ η Τουρκία έδωσε την άδεια στα σοβιετικά αεροπλάνα να πετάξουν πάνω από το έδαφός της, η Βόννη αντιτάχθηκε στη χρησιμοποίηση των αποθεμάτων που ήταν αποθηκευμένα στην ΟΔΓ και η κυβέρνηση του Λονδίνου επέβαλε εμπάργκο στις εξαγωγές όπλων, εμποδίζοντας τον εφοδιασμό των ισραηλινών αρμάτων βρετανικής κατασκευής με ανταλλακτικά και πυρομαχικά. Η έκδηλη δυσαρέσκεια της Ουάσινγκτον (ο Κίσσινγκερ τη χαρακτήρισε «απόγνωση») δεν εμπόδισε τους Ευρωπαίους να εκφράσουν τις δικές τους επικρίσεις. Στιγμάτισαν το γεγονός ότι δεν είχε ζητηθεί η γνώμη τους προτού ενεργοποιηθεί το αμερικανικό στρατηγικό οπλοστάσιο (25 Οκτωβρίου 1973) και στις 6 Νοεμβρίου έβγαλαν από συμφώνου μια διακοίνωνση που μάλλον ευνοούσε τις αραβικές θέσεις. Στις 12 Νοεμβρίου, αμέσως μετά την υπογραφή της εκεχειρίας, ο Ζομπέρ κατέκρινε στο γαλλικό κοινοβούλιο το «συνεταιρισμό» που είχε καθιερώσει η συμφωνία Μπρέζνιεφ-Νίξον, λέγοντας ότι αντιμετώπιζε την Ευρώπη «σαν ένα μηδενικό» και «τη βύθιζε στην ανυπαρξία».

Η κρίση αυτή στους κόλπους του ΝΑΤΟ, καρπός ενός συμβάντος που αποκάλυπτε στους Ευρωπαίους το βαθμό της ενεργειακής τους εξάρτησης, καταλάγιασε την άνοιξη του 1974. Στις 21 Απριλίου οι υπουργοί των Εξωτερικών των εννέα χωρών της ΕΟΚ συμφώνησαν σε ανεπίσημη συνάντησή τους στο Γκύμνιχ της ΟΔΓ ν' αποφασίζουν κατά περίπτωση για ενδεχόμενη συνεννόηση με τις ΗΠΑ, πάντοτε βασισμένοι στην αρχή της ομοφωνίας. Τον Ιούνιο το συμβούλιο υπουργών του ΝΑΤΟ υιοθέτησε στην Οττάβα μια διακήρυξη με δεκατέσσερα σημεία, που ενώ καθόριζε ότι οι σύμμαχοι «ήταν αποφασισμένοι να ενημερώνονται πλήρως και να ενισχύουν το ρόλο των ανοιχτών διαβουλεύσεων», άφηνε τις χώρες της ΕΟΚ ελεύθερες να προδιορίζουν τις κοινές τους θέσεις αν το ήθελαν. Στη Γαλλία, όπου ο Πομπιντού είχε πεθάνει πριν από τη λήξη της προεδρικής του θητείας, η εκλογή του Βαλερύ Ζισκάρ Ντ' Εσταίν φαινόταν να ευνοεί την προσέγγιση αμερικανικών και «ευρωπαϊκών» απόψεων, χωρίς να ευθυγραμμίζει απόλυτα την πολιτική της Γαλλίας με θέσεις φιλονατοϊκές.

Άραγε η Ευρώπη των Εννέα θα κατέληγε στις συνθήκες αυτές να «εκφράζεται ομόφωνα», όπως είχε δεσμευτεί στη σύνοδο της Κοπεγχάγης; Στο ανολοκλήρωτο στάδιο όπου βρισκόταν ακόμα η Κοινότητα, η οποία με το ζόρι αντιμετώπιζε τα νομισματικά, διαχειριστικά και αγροτικά της προβλήματα, η σκέψη ότι θα μπορούσε να χαράξει μια κοινή εξωτερική πολιτική ήταν απλώς ουτοπική. Μόνο σε ζητήματα με προεκτάσεις ευρύτερες ή πολύ μακροπρόθεσμες, ώστε ο καθορισμός μιας ενιαίας γραμμής να μη θίγει τα ζωτικά συμφέροντα των κρατών-μελών, θα μπορούσε κανείς να ελπίζει σε συνεννόηση και συναινετική διάθεση.

Κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε στην περίπτωση της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ), που συνήλθε στο Ελσίνκι μεταξύ 1973 και 1975. Μπορεί τ' αποτελέσματά της να μην ήταν κοσμοϊστορικά, αλλά οι Ευρωπαίοι κατάφεραν να υιοθετήσουν μια κοινή και σχετικά ενωτική γραμμή και

να παίξουν ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στις υπερδυνάμεις. Επίσης, στο ζήτημα του αραβοϊσραηλινού πολέμου η Κοινότητα επεξεργάστηκε μια πρόταση συνολικού διακανονισμού, που βασιζόταν (σύμφωνα με τη διακήρυξη που υιοθέτησε στη Βενετία το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις 13 Ιουνίου 1980) στο «δικαίωμα της ύπαρξης και της ασφάλειας όλων των κρατών της περιοχής, ανάμεσά τους και του Ισραήλ, και της δικαιοσύνης για όλους τους λαούς, πράγμα που συνεπάγεται την αναγνώριση των νόμιμων δικαίων του παλαιστινιακού λαού».

Είναι αλήθεια ότι με την εκλογή του Φρανσουά Μιττεράν στην προεδρία της Δημοκρατίας (Μάιος 1981), η Γαλλία, από τους εμπνευστές του κειμένου, γνωστοποίησε ότι θα έπαυε να δεσμεύεται από τις αποφάσεις της Βενετίας. Πάντως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι εννέα χώρες της ΕΟΚ έδειξαν όλο και περισσότερο να εκφράζουν κοινές απόψεις σε ζητήματα διεθνούς πολιτικής. Όλο και συχνότερα θα προβαίνουν σε διακηρύξεις αρχών, όπως στο ζήτημα του Λιβάνου, του Αφγανιστάν και του πολέμου Ιράν-Ιράκ. Ορισμένες χώρες της Κοινότητας (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ολλανδία), με την έγκριση και των υπόλοιπων χωρών, συμμετείχαν στο σώμα των παρατηρητών που στάλθηκε το 1981 στο Σινά, και την επόμενη χρονιά οι τρεις πρώτες στην πολυεθνική δύναμη του Λιβάνου. Η παρέμβαση της ΕΟΚ σε πολλά ακανθώδη προβλήματα της τελευταίας εικοσαετίας (Κυπριακό, Λίβανος, νότια Αφρική, Αφγανιστάν, Φώκλαντ) προώθησε μερικές φορές τη διευθέτησή τους. Τέλος, στον ΟΗΕ, όπου η Κοινότητα κατέχει από το 1974 θέση παρατηρητή, οι ψήφοι των εννέα και αργότερα των δώδεκα μελών της συνήθως ταυτίζονται.

Φυσικά η κάθε χώρα εξακολούθησε, όποτε οι ηγέτες της έκριναν ότι παίζονταν ζωτικά της συμφέροντα, να χαράζει αυτόνομα την πορεία της στους λαβύρινθους της διπλωματίας. Η Αγγλία της Μάργκαρετ Θάτσερ δεν νοιάστηκε πολύ για τις απόψεις των εταίρων της κατά τη συμπλοκή της με την Αργεντινή για τα νησιά Φώκλαντ (1982). Η Γαλλία πραγματοποίησε αρκετές επεμβάσεις στην Αφρική (Τσαντ και Ζαΐρ) και στην αρχή της θητείας του Μιττεράν δοκίμασε να κινηθεί αυτόνομα στην κεντρική Αμερική. Η «αδέσμευτη» πολιτική του ΠΑΣΟΚ φαινόταν πότε πότε σαν παραφωνία στους κόλπους μιας Κοινότητας όπου η Ελλάδα είχε μόλις ενταχθεί. Πέρα από τέτοιες αναπόφευκτες αποκλίσεις, στις οποίες εξωθούσαν ιδιαίτερα συμφέροντα και δεσμεύσεις προγενέστερες του κοινοτικού εγχειρήματος, η ευρωπαϊκή συνεργασία είχε πάψει πια να είναι μια απλή θεωρητική σύλληψη.

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ

Η αναζήτηση ιστορικών τομών είναι πάντα δύσκολη υπόθεση. Τον Ιούνιο του 1973 ο Μπρέζνιεφ και ο Νίξον είχαν υπογράψει στην Ουάσινγκτον τη συνθήκη για την αποτροπή του πυρηνικού πολέμου. Τον Οκτώβριο η σύρραξη των προστατευόμενών τους Ισραηλινών και Συροαιγυπτίων έφερε αντιμέτωπες

τις δύο υπερδυνάμεις, αλλά η «συγκυριαρχία» άντεξε και επέτρεψε να ξεπεραστεί η κρίση. Κι όμως, έφτασαν δύο χρόνια για να περάσει ο κόσμος από την πλήρη «εξομάλυνση» σε ό,τι τα δυτικά μέσα ενημέρωσης βάφτισαν τότε «χλιαρή ειρήνη». Στα τέλη του 1975, Ρώσοι και Κουβανοί σπεύδουν ήδη στην Αφρική για να διευκολύνουν την επικράτηση του φιλοσοβιετικού MPLA στην Αγκόλα, θυμίζοντας έντονα τις υπόγειες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1950. Τα κύρια επίκεντρα της νέας αντιπαράθεσης βρίσκονται έξω από την Ευρώπη και μονάχα η Πορτογαλία, όπου η δικτατορία είχε λήξει τον Απρίλιο του 1974, φάνηκε για λίγο έτοιμη (1975) να ανοίξει τις πόρτες της στους Σοβιετικούς.

Οι λόγοι της στρατηγικής μεταστροφής των Σοβιετικών και των συμμάχων τους δεν είναι απλοί. Η ΕΣΣΔ είχε πληγεί από την αποκλιμάκωση που διαδέχθηκε τον πόλεμο του 1973 κι από τους ελιγμούς που έκαναν ύστερα οι Αμερικανοί για να την εκτοπίσουν από τον μεσανατολικό χώρο. Αν δεν αντέδρασε αμέσως, αυτό συνέβη γιατί δεν είχε ακόμα εκτιμήσει το μέγεθος της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης και προπάντων γιατί είχε κιόλας εμπλακεί σ' έναν κύκλο διαπραγματεύσεων που της φαίνονταν ίσως περισσότερο θεμελιώδεις, μια και θα της εξασφάλιζαν τη διεθνή αναγνώριση των εδαφικών της κερδών και της ηγεμονίας της στην ανατολική Ευρώπη. Όταν τα οφέλη αυτά επιτυγχάνονται χάρη στη συμφωνία του Ελσίνκι (Αύγουστος 1975), η επίδειξη μετριοπάθειας γίνεται λιγότερο απαραίτητη για τους ιθύνοντες του Κρεμλίνου.

Με τη λήξη της ΔΑΣΕ είναι πια έκδηλη η ύφεση των καπιταλιστικών οικονομιών, προπάντων στη δυτική Ευρώπη που ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη εξαιτίας της ενεργειακής της εξάρτησης. Στους κύκλους του ΚΚΣΕ το φαινόμενο ξύπνησε παλιές αναμνήσεις, φέρνοντας στην επιφάνεια μια ηπιότερη εκδοχή της προπολεμικής καταστροφολογίας. Μέχρι τότε ο καπιταλισμός έδειχνε να έχει πλήρως αναζωογονηθεί, να προσαρμόζεται με επιτυχία σε κάθε μεταβολή, και οι Σοβιετικοί ήταν διατεθειμένοι να περιμένουν ακόμα αρκετές δεκαετίες ώς το μαρασμό ή την τελική κατάρρευση του δυτικού συστήματος. Είχαν μάλιστα αποφασίσει να αντλήσουν απ' αυτό ότιδήποτε χρειάζονταν για τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της σοσιαλιστικής κοινότητας. Και τώρα να που η μηχανή, της οποίας είχαν ίσως υπερεκτιμήσει την προσαρμοστικότητα, παρουσίαζε συμπτώματα απορρύθμισης. Μήπως είχε έρθει η στιγμή να γίνουν μάρτυρες του οριστικού ναυαγίου του καπιταλισμού ή έστω να εκμεταλλευθούν τις φουρτούνες που ανάγκαζαν το σκάφος να αλλάξει την πορεία του και να κόψει ταχύτητα;

Η ευκαιρία, όσο συμπτωματική και περιστασιακή κι αν ήταν, παρουσιάστηκε μετά το 1975, όταν στις δυσκολίες των δυτικών οικονομιών (που γρήγορα φάνηκε ότι δεν ήταν αξεπέραστες) προστέθηκαν οι καταλυτικές για τις ΗΠΑ επιπτώσεις του βιετναμικού συνδρόμου και του σκανδάλου Γουώτεργκέιτ. Στα πέντε χρόνια που μεσολάβησαν από την αναγκαστική παραίτηση του Νίξον (Αύγουστος 1974) ώς το κάπως βεβιασμένο ξύπνημα του Κάρτερ μετά τη σοβιετική εισβολή στην Καμπούλ (Δεκέμβριος 1979), οι Ρώσοι προωθούσαν ανενό-

χλητοι τα πιόνια τους σε μια διεθνή σκακιέρα απ' όπου ο κυριότερος παίκτης έμοιαζε ανεξήγητα ν' απουσιάζει.

Αλλά οι πρωτοβουλίες των Σοβιετικών μπορούσαν άνετα να ενταχθούν και σ' έναν άλλου είδους σχεδιασμό, τη φορά αυτή αμυντικό. Πρώτα πρώτα η κρίση του καπιταλισμού δεν είχε στα μάτια τους επιπτώσεις αποκλειστικά θετικές για τη σοσιαλιστική κοινότητα. Σε άλλες εποχές είχε εκθρέψει τον φασισμό και τον πόλεμο, και για τη μαρξιστική κοσμοθεωρία δεν ήταν απίθανο οι ίδιες αιτίες να οδηγήσουν και στα ίδια αποτελέσματα. Τον καιρό του Τρούμαν και του Αϊζενχάουερ καθώς και στα χρόνια της προεδρίας του Τζόνσον, η σκλήρυνση των Αμερικανών επανειλημμένα θεωρήθηκε προμήνυμα φασιστικής παρέκκλισης. Γιατί να μη συνέβαινε το ίδιο τη στιγμή που η νομισματική κρίση, η αύξηση του ενεργειακού κόστους, η επέκταση της ανεργίας και η αναβίωση των ανταγωνισμών ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις καθιστούσαν εκρηκτικές τις αντιφάσεις του συστήματος, υποχρεώνοντας τα «μονοπώλια» να στραφούν σε λύσεις δυναμικές, τόσο στα εσωτερικά τους όσο και στο πεδίο των διεθνών σχέσεων; Στο κάτω κάτω, αν ο Χίτλερ ήταν γέννημα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, γιατί η Αμερική του Φορντ και του Κάρτερ να μην εγκυμονεί κι εκείνη τάσεις αυταρχικές και κατακτητικές; Δεν διέθετε κιόλας στο έδαφος της Ευρώπης ένα προκεχωρημένο φυλάκιο, τη «ρεβανσιστική» Γερμανία του σοσιαλδημοκράτη Χέλμουτ Σμιτ, έτοιμη να κατρακυλήσει ανά πάσα στιγμή στον αυταρχισμό;

Και οι δύο πλευρές επιστρέφουν έτσι στη λογική του ψυχρού πολέμου, επιρρίπτοντας η μια στην άλλη την ευθύνη για τα πρώτα πλήγματα κατά της εξομάλυνσης. Η άποψη που κυριαρχεί σε αρκετούς ηγετικούς κύκλους της δυτικής Ευρώπης, οπαδούς μιας πιο σκληρής γραμμής απέναντι στην ΕΣΣΔ, είναι ότι το σύνδρομο της κατάστασης πολιορκίας μπαίνει σε δεύτερη μοίρα σε σύγκριση με τις επιθετικές βλέψεις των ηγετών του Κρεμλίνου. Θεωρούν τις παρεμβάσεις και τις πρωτοβουλίες του Μπρέζνιεφ και των συνεργατών του εκδηλώσεις ενός μακρόπνοου και οργανωμένου σχεδίου, στόχος του οποίου ήταν να αντισταθμίσει τις μεσανατολικές αποτυχίες της ΕΣΣΔ μ' έναν τεράστια κυκλωτικό ελιγμό στο χώρο του Περσικού Κόλπου, που θα κατέληγε στον έλεγχο του «πετρελαϊκού πνεύμονα» της Ευρώπης. Έτσι εξηγείται η κατακραυγή που προκάλεσε η εισβολή του Κόκκινου Στρατού στο Αφγανιστάν το 1979, έστω κι αν δεν στάθηκε αρκετή για να πείσει τα κράτη της δυτικής Ευρώπης να μιμηθούν σε όλους τους τομείς τα αντίποινα του προέδρου Κάρτερ, όπως δείχνει η άρνηση των περισσοτέρων να μποϋκοτάρουν τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Μόσχας το καλοκαίρι του 1980.

Έτσι, μετά το 1978 ο ψυχρός πόλεμος σταδιακά αναβιώνει. Είναι βέβαια λιγότερο έντονος απ' ό,τι στη δεκαπενταετία που διαδέχθηκε το σχίσμα του 1946-1947, ενώ η Ευρώπη μένει για την ώρα έξω από το κυρίως πεδίο της διεθνούς αναταραχής. Αλλά τη στιγμή που η επιβίωση των βιομηχανικών κρατών της γηραιάς ηπείρου εξαρτάται κατά 80% από τον ανεφοδιασμό τους σε πετρέλαιο, τι θα συνέβαινε αν οι Ρώσοι αποφάσιζαν ξαφνικά να τους αποκόψουν την πρόσβαση στα κοιτάσματα του Περσικού Κόλπου; Σίγουρα οι Αμερικανοί θα έ-

μπαιναν στη μάχη για να προστατεύσουν τα άμεσα ζωτικά τους συμφέροντα, όπως και των συμμάχων τους· αλλά πώς; Στέλνοντας μια δύναμη επέμβασης, που υπήρχε ήδη και είχε εξασκηθεί από το 1973 στον «πόλεμο της ερήμου» ή απειλώντας την ΕΣΣΔ με τη χρήση πυρηνικών όπλων; Και στην περίπτωση αυτή μέχρι πού ήταν διατεθειμένοι να φτάσουν οι ηγέτες της Ουάσινγκτον;

Το ερώτημα που τελικά παρεμβαλλόταν ήταν η προστατευτική αξία της αμερικανικής πυρηνικής ομπρέλας. Στα χρόνια του ψυχρού πολέμου ο αποτρεπτικός της ρόλος λειτούργησε άψογα, εκτοπίζοντας στην περιφέρεια τις συρράξεις που γεννούσε η ακήρυκτη αναμέτρηση Ανατολής και Δύσης. Ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1960 κάθε επιθετική πρωτοβουλία των Σοβιετικών σε οποιοδήποτε σημείο της αμυντικής διάταξης της συμμαχίας, χάρη στη συντριπτική πυρηνική υπεροπλία των ΗΠΑ, επέσυρε σε βάρος τους (σύμφωνα με το δόγμα των «μαζικών αντιποίνων» που κυριαρχούσε στο ΝΑΤΟ μέχρι το 1966) την απειλή ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος. Δέκα χρόνια αργότερα, η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική. Πέρα από την τεράστια υπεροχή της σε ανθρώπινο δυναμικό και συμβατικά όπλα στο μέτωπο της Ευρώπης, η Σοβιετική Ένωση διέθετε ακόμη ένα οπλοστάσιο πυρηνικών κεφαλών και πυραύλων που, αν και ελαφρά κατώτερο από το αμερικανικό, επέτρεπε ωστόσο να γίνεται λόγος για μία «ισορροπία» των δύο μεγάλων. Έτσι, αν στην Ευρώπη εκδηλωνόταν μια σύρραξη με τη μορφή μιας «κλασικής» σοβιετικής επίθεσης κατά των δυνάμεων του ΝΑΤΟ, η Ουάσινγκτον θα έπρεπε ή να εγκαταλείψει τους συμμάχους της ή να χρησιμοποιήσει ένα μέρος του στρατηγικού οπλοστασίου της προκειμένου να σταματήσει τους Ρώσους στις όχθες του Έλβα ή του Ρήνου, ή, τέλος, να χτυπήσει το σοβιετικό έδαφος με πυρηνικές κεφαλές, κάτι που θα προκαλούσε αναπόφευκτα και την ανάλογη σοβιετική αντίδραση, κάνοντας το βόρειο ημισφαίριο στάχτη. Πολλοί Δυτικοευρωπαίοι εκτιμούσαν ότι σε περίπτωση γενικής σύρραξης οι ΗΠΑ δεν θα διακινδύνευαν τη σίγουρη καταστροφή τους και μαζί τους συμφωνούσαν οι απόψεις ορισμένων ειδικών και προσωπικοτήτων που παλιότερα είχαν μετάσχει ενεργά στη λήψη αποφάσεων στα μεγάλα διεθνή ζητήματα. Έτσι, στη δυτική Ευρώπη άρχισε να συζητιέται όλο και περισσότερο η «αποσύνδεση» των δύο σκελών του ατλαντικού συνασπισμού.

Το θέμα έγινε ακόμα πιο επίκαιρο στα τέλη του 1977, όταν οι Σοβιετικοί άρχισαν ξαφνικά να εγκαθιστούν στα εδάφη τους τους νέους κατευθυνόμενους βαλλιστικούς πυραύλους «μέσου βεληνεκούς» SS-20, που έφεραν τρεις πυρηνικές κεφαλές και ήταν ικανοί να πλήξουν στόχους σε απόσταση 3.500 χιλιομέτρων, με ακρίβεια που έφτανε τα 200 μέτρα. Τον Ιούνιο του 1979 εκατό περίπου τέτοιοι πύραυλοι σημάδευαν ήδη τη δυτική Ευρώπη και στα επόμενα χρόνια θα έφταναν περίπου τους 1.200. Έτσι, με την ολοκλήρωση της εγκατάστασής τους οι Ρώσοι θα μπορούσαν θεωρητικά να πλήξουν 3.600 επιλεγμένους στόχους. Διέθεταν επομένως ένα όπλο τρομερά ευέλικτο, που η παραγωγή του δεν ενέπιπτε στη συνθήκη περιορισμού των στρατηγικών όπλων (SALT), μια και η τελευταία αφορούσε μόνο τους διηπειρωτικούς πυραύλους. Ο ρόλος του ήταν διπλός: μπορού-

σε να χρησιμοποιηθεί για να καταφέρει το «πρώτο πλήγμα», εξουδετερώνοντας με αφνιδιαστική επίθεση τα ενδεχόμενα νατοϊκά πυρηνικά αντίμετρα στην Ευρώπη, στο ξεκίνημα μιας επίθεσης με συμβατικές δυνάμεις. Επίσης μπορούσε να υποστηρίξει την εκδήλωση μιας τέτοιας επίθεσης, οπότε οι Δυτικοί θα ειδοποιούνταν ότι αν δοκίμαζαν να την αποκρούσουν με τη χρήση τακτικών πυρηνικών δυνάμεων, τότε οι πύραυλοι SS-20 θα εξαπολύονταν εναντίον τους, με όλες τις συνεπαγόμενες καταστροφές και «παρενέργειες» (τις εκατόμβες των θυμάτων στον άμαχο πληθυσμό). Και όλα αυτά χωρίς να εκτοξευθεί ούτε ένας διηπειρωτικός πύραυλος ενάντια στο «κάστρο» των ΗΠΑ, χωρίς δηλαδή να θιγεί στο ελάχιστο η δυνατότητα της ΕΣΣΔ για ένα δεύτερο ή τρίτο πλήγμα.

Για την ΕΣΣΔ η εγκατάσταση των «ευρωπυραύλων» (έτσι παρουσίαζαν τουλάχιστον τα πράγματα οι άνθρωποι του Κρεμλίνου) δεν αποτελούσε παρά μία κίνηση εκσυγχρονισμού των πεπαλαιωμένων πυραύλων που ήδη υπήρχαν (SS-4 και SS-5). Για τους Δυτικοευρωπαίους μαρτυρούσε αντίθετα την πρόθεσή της να κερδίσει την απόλυτη υπεροπλία στον ευρωπαϊκό τομέα του ΝΑΤΟ, στο κέντρο δηλαδή της αμυντικής του διάταξης, πράγμα που μπορούσε να μεταβάλει τους πληθυσμούς της δυτικής Ευρώπης σε ομήρους των Ρώσων και να τους εξαναγκάσει με την απειλή ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος να δεχθούν τη «φινλανδοποίηση», όπως έλεγαν (λαθεμένα, υπογράμμιζαν οι Φινλανδοί!), δηλαδή την ουδετεροποίηση ολόκληρης της περιοχής.

Μπροστά σ' αυτή την απειλή, την οποία κατάγγειλε ο Γερμανός καγκελάριος Χέλμουτ Σμιτ από το βήμα του Ινστιτούτου Στρατηγικών Μελετών του Λονδίνου, οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις άσκησαν πιέσεις στις ΗΠΑ (ιδιαίτερα στην τετραμερή διάσκεψη των Κάρτερ, Κάλλαχαν, Σμιτ και Ζισκάρ Ντ'Εσταίν στη Γουαδελούπη, τον Ιανουάριο του 1979) προκειμένου να τερματιστεί η στρατηγική ανισορροπία στην Ευρώπη και η αποσύνδεση των δύο μετώπων. Παρά τις επιφυλάξεις του Βελγίου, της Ολλανδίας και της Δανίας, το ΝΑΤΟ κατέληξε έτσι στη «διπλή απόφαση» της 12ης Δεκεμβρίου 1979: από τη μία καθόριζε ένα δεκάχρονο χρονοδιάγραμμα για την εγκατάσταση 108 πυραύλων Πέρσινγκ 2 (με βεληνεκές 1.800 χλμ.) στην Ομοσπονδιακή Γερμανία και 464 πυραύλων Κρουζ (με βεληνεκές 2.500 χλμ.) στη Μεγάλη Βρετανία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, την ΟΔΓ και την Ιταλία· απ' την άλλη προέβλεπε την έναρξη διαπραγματεύσεων με την ΕΣΣΔ για το θέμα των ευρωπυραύλων.

Παρά τις δυσκολίες οι διαβουλεύσεις με τους Σοβιετικούς ξεκίνησαν πράγματι λίγο αργότερα. Ο πρόεδρος Ρέηγκαν, που διαδέχθηκε τον Κάρτερ στις αρχές του 1981, πρότεινε τη «μηδενική λύση», δηλαδή να απομακρυνθούν οι SS-20 και να ματαιωθεί η εγκατάσταση των πυραύλων Πέρσινγκ και Κρουζ. Ο Γιούρι Αντρόπωφ, προκαθήμενος της ΕΣΣΔ μετά το θάνατο του Μπρέζνιεφ, απέρριψε την ιδέα και αντιπρότεινε να διατηρήσει η ΕΣΣΔ στην Ευρώπη αριθμό πυραύλων ανάλογο με της Γαλλίας και της Βρετανίας. Μετά από πολύμηνες προσπάθειες να βρεθεί κάποιος συμβιβασμός, οι συνομιλίες της Γενεύης διακόπηκαν τον Νοέμβριο του 1983 με πρωτοβουλία των Σοβιετικών. Οι πρώτοι Πέρσινγκ

και Κρουζ ήδη έφταναν στην Ευρώπη σύμφωνα με το νατοϊκό χρονοδιάγραμμα. Οι σχέσεις Ανατολής και Δύσης είχαν φτάσει σε αδιέξοδο και οι Ευρωπαίοι έβλεπαν ανήμποροι να εγκαθίστανται στα χώματά τους οι φορείς της πυρηνικής συντέλειας.

Αλλά υπήρχαν και μερικοί που δεν το έβαλαν κάτω. Πράγματι, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980 αναπτύσσεται σε πολλές χώρες της δυτικής Ευρώπης ένα ισχυρό «ειρηνιστικό κίνημα» (όπως αναφέρεται συνήθως στη στρατηγική φιλολογία – από το αγγλικό Peace Movement και το γερμανικό Friedensbewegung), που απορρίπτει την εγκατάσταση των ευρωπυραύλων και καταλήγει, για ορισμένους, στην υπεράσπιση μιας ριζοσπαστικής ουδετερότητας ή στη ρητή αποδοχή της απώλειας της αυτονομίας τους («Better red than dead» / «Καλύτερα κόκκινοι παρά νεκροί!»).

Αρχικά το ειρηνιστικό αυτό ρεύμα έμοιαζε να περιορίζεται στο χώρο όπου γεννήθηκε, στη βορειότερη δηλαδή Ευρώπη. Λέχθηκε μάλιστα ότι η επικράτεια του μαζικού φιλειρηνισμού εκτεινόταν στα βόρεια της γραμμής που ενώνει τη Μάγχη με την Τεργέστη, και η ερμηνεία του φαινομένου αναζητήθηκε στις πολιτικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες της περιοχής αυτής, όπου πλειοψηφούσαν οι προτεστάντες και υπήρχαν ισχυρά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ανοιχτά σε ουδετερόφιλα και φιλειρηνικά ιδεώδη, ενώ τα φιλοκομμουνιστικά στοιχεία είχαν περιορισμένη απήχηση.

Είναι αλήθεια ότι εδώ το κίνημα θα πάρει αξιοσημείωτες διαστάσεις. Το βλέπουμε στην Ολλανδία (όπου η καμπάνια του Διεκκλησιαστικού Συμβουλίου για την Ειρήνη [IKV] βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στην κοινή γνώμη και ιδιαίτερα στους σοσιαλιστές, προκαλώντας τις έντονες επικρίσεις του γενικού γραμματέα του ΝΑΤΟ Γιόζεφ Λουνς), στις χώρες της Σκανδιναβίας και προπάντων στη Μεγάλη Βρετανία και την Ομοσπονδιακή Γερμανία.

Στη Μεγάλη Βρετανία η κυριότερη ειρηνιστική κίνηση, το Κίνημα Πυρηνικού Αφοπλισμού (CND), που δεν ξεπερνούσε ώς τότε τα 3.000 μέλη και στις ετήσιες συγκεντρώσεις του μόλις κατόρθωνε να μαζέψει 7 με 8 χιλιάδες διαδηλωτές, κατέληξε το φθινόπωρο του 1981 να διαθέτει 250.000 μαχητικούς οπαδούς. Στους στόχους του κινήματος προσχώρησαν η Συνομοσπονδία Εργατικών Ενώσεων και το Εργατικό Κόμμα, που με αρχηγό τον Μάικλ Φουτ επέστρεψε σε θέσεις που το χαρακτήριζαν τη δεκαετία του 1950. Ανάλογη ήταν η στάση του Φιλελεύθερου Κόμματος και των Προτεσταντικών Εκκλησιών.

Αλλά η χώρα όπου τα αιτήματα των ειρηνιστών απέκτησαν βαθύτερο κοινωνικό υπόβαθρο ήταν η Γερμανία. Το πρώτο κέντρισμα προήλθε από μια μικρή οργάνωση συνδεδεμένη με το κομμουνιστικό κόμμα, την DFU (Γερμανική Ένωση για την Ειρήνη), στους κόλπους της οποίας δραστηριοποιούνταν ακόμα «Πράσινοι» και Λουθηρανοί. Μέσα στην έξαψη της πρώτης εκστρατείας ενάντια στην αμερικανική βόμβα νετρονίου υπογράφτηκε με πρωτοβουλία της ένα κείμενο υπέρ του αφοπλισμού, η «έκκληση του Κρέφελντ» (Νοέμβριος 1980). Αλλά το κυριότερο έναυσμα δόθηκε με το συνέδριο της Ευαγγελικής Εκκλησίας τον Ιούνιο του

1981. Στη συνέχεια, μέσω των «επιτροπών ειρήνης», το κίνημα διαδόθηκε σε πάμπολλους κλάδους της δημόσιας ζωής, με φορείς τους οικολόγους, τους «εναλλακτικούς» (συνεχιστές της αριστερής αμφισβήτησης της προηγούμενης δεκαετίας), τις Προτεσταντικές Εκκλησίες και τέλος την πλειοψηφία του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, όπου ο Χέλμουτ Σμιτ είχε ήδη πρωτοστατήσει στις δημόσιες διαμαρτυρίες ενάντια στην εγκατάσταση των σοβιετικών πυραύλων.

Πέρα από τις τοποθετήσεις πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, το ειρηνιστικό κίνημα υποδαύλισε μαζικές διαδηλώσεις στις κυριότερες πόλεις της ΟΔΓ με τη συμμετοχή εκατοντάδων χιλιάδων ατόμων και ποικίλες άλλες εκδηλώσεις (μαθητικές αποχές, ανθρώπινες αλυσίδες κ.λπ.). Η κινητοποίηση του πληθυσμού ήταν εδώ πιο μαζική απ' οπουδήποτε αλλού. Το φθινόπωρο του 1983 οι σφυγμομετρήσεις έδιναν συντριπτική πλειοψηφία (72%) σε όσους δεν ήθελαν τους πυραύλους, ενώ το 77% έτρεφε θετικά αισθήματα για το ειρηνιστικό κίνημα.

Αν και οι κυριότερες εκδηλώσεις του αντιπυρηνικού κινήματος, που γρήγορα πήραν αντιαμερικανική απόχρωση, επικεντρώνονται στη βόρεια Ευρώπη, το κύμα των διαμαρτυριών δεν άργησε να βγει από την αρχική του κοιτίδα και να εξαπλωθεί νοτιότερα, όπως έδειξαν οι μαζικές διαδηλώσεις που οργανώθηκαν στη Μαδρίτη (400.000 άτομα), τη Ρώμη (300.000 διαδηλωτές), την Αθήνα και το Παρίσι. Έδειξε ακόμη να προσβάλλει ορισμένες χώρες της ανατολικής Ευρώπης, προπάντων τη ΛΔΓ, όπου η απήχησή του δεν ήταν αμελητέα στους νέους (αποφασιστικός και εδώ ο ρόλος της μουσικής ροκ, όπως στη Δύση της ποπ 15 ή 20 χρόνια νωρίτερα) και σε κάποιους κύκλους της Ευαγγελικής Εκκλησίας. Φαινόμενο ενδεχομένως περιθωριακό, που ωστόσο δεν έπαψε να ανησυχεί τις αρχές, και κατά κάποιον τρόπο αποτέλεσε μια παρενέργεια της προσπάθειας των Σοβιετικών να δελεάσουν τα δυτικά ειρηνιστικά κινήματα. Άλλωστε τα τελευταία άρχισαν περιέργως να χάνουν την επιρροή και την απήχησή τους στους δυτικοευρωπαϊκούς πληθυσμούς από τις αρχές του 1984, όταν εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι πύραυλοι Πέρσινγκ και Κρουζ. Το 1985, όταν αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της ΕΣΣΔ ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ και ο αμερικανοσοβιετικός διάλογος ξαναρχίζει, η καθίζηση του ειρηνιστικού κινήματος είναι εμφανής.

Η ΕΥΡΩΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια το φαινόμενο της τρομοκρατίας πήρε νέες διαστάσεις, διεύρυνε το φάσμα των μεθόδων του, γνώρισε πρωτοφανή προβολή από τα μέσα ενημέρωσης και έκανε την παρουσία του αισθητή στις διεθνείς σχέσεις. Δεν είναι φαινόμενο αποκλειστικά ευρωπαϊκό, αλλά μετά τη Μέση Ανατολή η δυτική Ευρώπη δοκίμασε σε σύγκριση με τον υπόλοιπο κόσμο την πιο έντονη, συνεχόμενη και αιματηρή εκδοχή τρομοκρατικής δράσης.

Ας δούμε ωστόσο τις διαστάσεις του κύματος σε διεθνές επίπεδο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της CIA οι διεθνείς τρομοκρατικές ενέργειες, καμιά δεκαριά μετα-

ξύ 1965-1967, έφτασαν τις 34 το 1968, τις 110 το 1970, τις 157 το 1973, τις 344 το 1974, τις 415 το 1976, τις 738 το 1979 και τις 810 το 1985. Επομένως, γύρω στις 2.600 περιπτώσεις κατά τη δεκαετία 1968-1977 και ίσως διπλάσιες τα επόμενα δέκα χρόνια. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Στέιτ Ντηπάρτμεντ οι ενέργειες αυτές, που παρουσιάζουν τεράστια ποικιλομορφία, ευθύνονται για το θάνατο περίπου 3.000 ατόμων μεταξύ 1968 και 1984. Θα πρέπει να προσθέσουμε εδώ και τις ενέργειες που δεν εντάσσονται στο χώρο της διεθνούς τρομοκρατίας, αλλά έχουν τις ρίζες τους σε καθαρά εσωτερικά ζητήματα των κρατών, παρ' όλο που η διάκριση δεν είναι πάντα εύκολη, αν λογαριάσουμε την όλο και πυκνότερη διεθνή δικτύωση των τρομοκρατικών ομάδων και τις διασυνδέσεις τους με ορισμένα κράτη που ολοφάνερα (και κάποτε αποδεδειγμένα) τις χρηματοδοτούν.

Είναι εύκολο να παραβλέψουμε αυτούς τους αριθμούς, που ισούνται μόλις με το ένα τέταρτο των ετήσιων θυμάτων τροχαίων ατυχημάτων στη Γαλλία. Αν ωστόσο συγκριθούν με τις παλιότερες περιόδους, παραμένουν εντυπωσιακοί. Τα πράγματα μοιάζουν ακόμη πιο σοβαρά αν σκεφτούμε ότι οι αγριότερες απ' αυτές τις σφαγές, με εξαίρεση την περίπτωση του Λιβάνου (όπου το 1983 σκοτώθηκαν 380 Αμερικανοί και Γάλλοι στρατιώτες σε επιθέσεις αυτοκτονίας με φορτηγά), είχαν σχεδόν πάντοτε για στόχο χώρες δυτικοευρωπαϊκές, είτε πρόκειται για πειρατείες σε αεροπλάνα που τις είχαν για αφετηρία ή προορισμό είτε για οργανωμένες επιθέσεις με άμεσο στόχο το έδαφός τους. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Ιταλία, το τίμημα ήταν βαρύ: στη σφαγή του Φιουμιτσίνο (1983) σκοτώθηκαν 22 άτομα, και 80 στην έκρηξη του σταθμού της Μπολώνιας τον Αύγουστο του 1980. Ανάλογα πλήγματα δέχθηκαν όμως και η δυτική Γερμανία, η Αγγλία και η Γαλλία.

Η εντύπωση ότι η δυτική Ευρώπη ήταν μέχρι πρόσφατα έρμαιο των τρομοκρατικών ενεργειών εντάθηκε χάρη στην προβολή που τους εξασφάλισαν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Κατά τον Ρεϋμόν Αρόν, «μία πράξη βίας ονομάζεται τρομοκρατική όταν οι ψυχολογικές επιπτώσεις της είναι δυσανάλογες προς τα καθαρά υλικά της αποτελέσματα». Στις δημοκρατικές κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης, η εμφάνιση εικόνων στη μικρή οθόνη σχεδόν ταυτόχρονα με το συμβάν που σκηνοθετούν, η δραματοποίηση που επιδιώκουν όσοι έχουν για επάγγελμα τον εντυπωσιασμό ή απλούστατα οι συνέπειες του ανταγωνισμού μετατρέπουν τα σύγχρονα μέσα ενημέρωσης σε «κράχτες» των τρομοκρατικών ενεργειών, που βρίσκουν έτσι έναν αντίκτυπο τελείως δυσανάλογο με το αντικειμενικό τους υπόβαθρο και την πολιτική επιρροή των εμπνευστών τους. Τέτοιο που στα ολοκληρωτικά κράτη της ανατολικής Ευρώπης η σπανιότητα τρομοκρατικών ενεργειών δεν οφείλεται τόσο στο φόβο της τιμωρίας όσο στη σιγουριά των επίδοξων αυτουργών τους ότι το κοινό θα τις αγνοήσει.

Έτσι τα τελευταία είκοσι χρόνια, η Ευρώπη μετατράπηκε σε κύριο στόχο και πεδίο αντιπαράθεσης μιας τρομοκρατικής δράσης που έχει πάρει, σ' αυτή την περιοχή του κόσμου, τέσσερις βασικές μορφές, συχνά, ας το επαναλάβουμε, στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Υπάρχουν πρώτα πρώτα οι ομάδες που ξεπήδη-

σαν στην περιφέρεια παλιών συγκεντρωτικών κρατών, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία και η Ισπανία, εκπροσωπώντας τα λεγόμενα «εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα». Ενεργοποιώντας το γνώριμο κύκλωμα πρόκλησης-καταστολής-εξάπλωσης του κινήματος στις αδρανείς ώς τότε «μάζες», ελπίζουν με τη δράση τους να εξαναγκάσουν τις αντίστοιχες κυβερνήσεις να παραχωρήσουν την αυτονομία ή την ανεξαρτησία τους στις «καταπιεσμένες» επαρχίες. Ο IRA στη βόρεια Ιρλανδία, το FLNC στην Κορσική, η ένοπλη ΕΤΑ στις βασκικές επαρχίες προβαίνουν έτσι σε ποικίλες τρομοκρατικές ενέργειες, χτυπώντας και στόχους πέρα από την αντίστοιχη περιοχή ή χώρα. Για παράδειγμα, η ΕΤΑ και η αντίπαλη ακροδεξιά οργάνωση GAL μετέφεραν την τρομοκρατική τους δράση στη Γαλλία, άλλοτε για να ξεκαθαρίσουν τους μεταξύ τους λογαριασμούς και άλλοτε για να εκδικηθούν με τις ενέργειές τους τη στάση του γαλλικού κράτους.

Η δεύτερη μορφή ένοπλης δράσης αφορά τις οργανώσεις που προήλθαν από την εξέλιξη και ριζοσπαστικοποίηση των κινημάτων αμφισβήτησης του τέλους της δεκαετίας του 1960. Η αδυναμία του κινήματος να εξαπλωθεί στις «εργατικές μάζες», ήδη ορατή στα μέσα της δεκαετίας του 1970, παρά τις κάπως πιο έντονες προεκτάσεις του στον εργατικό κόσμο της Ιταλίας, εξώθησε μερικούς από τους πιο απόλυτους και αποφασισμένους αγωνιστές του στο απεγνωσμένο εγχείρημα ενός υπόγειου ανταρτοπόλεμου. Οι στόχοι τους ήταν διπλοί: πρώτον, στο όνομα μιας αντικαπιταλιστικής και αντιιμπεριαλιστικής ιδεολογίας με χαρακτήρα διεθνιστικό, έβαλαν στο στόχαστρο τα αμερικανικά συμφέροντα και τους πολιτικούς ή στρατιωτικούς εκπροσώπους τους στην Ευρώπη· δεύτερον, πάσχισαν με την τρομοκρατία να αποσταθεροποιήσουν τα φιλελεύθερα δημοκρατικά καθεστώτα, τα οποία θεωρούσαν πράκτορες του «μεγάλου κεφαλαίου» και «φορείς του βορειοαμερικανικού ιμπεριαλισμού». Οι σοβαρότερες επιπτώσεις από την έξαρση της ένοπλης δράσης εμφανίστηκαν στην Ιταλία, που στα «μολυβένια χρόνια» (περίπου 1975 με 1985) σφυροκοπήθηκε ακατάπαυστα από τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες» και τις άλλες ένοπλες μικροομάδες της ακροαριστεράς (Πρώτη Γραμμή, Ένοπλοι Προλεταριακοί Πυρήνες) ή της ακροδεξιάς (Ένοπλοι Επαναστατικοί Πυρήνες). Τα δραματικότερα συμβάντα ήταν η έκρηξη στο σταθμό της Μπολώνιας το 1980, έργο της νεοφασιστικής δεξιάς, και η παρατεταμένη αιχμαλωσία και δολοφονία από τις Ερυθρές Ταξιαρχίες (Μάιος 1978) του χριστιανοδημοκράτη πρώην πρωθυπουργού Άλντο Μόρο, πρωτεργάτη του «ιστορικού συμβιβασμού», δηλαδή της απόπειρας να συνεργαστούν οι χριστιανοδημοκράτες με το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα.

Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας η «Ομάδα Μπάαντερ-Μάινχοφ» και αργότερα η «Φράξια Κόκκινος Στρατός» ανέπυξαν επίσης τρομοκρατική δράση με στόχο τους τα στελέχη του επιχειρηματικού κόσμου (τον τραπεζίτη Γιούργκεν Πόντο ή το «αφεντικό των αφεντικών» Χανς Μάρτιν Σλάγιερ), δικαστές και ανώτατους νατοϊκούς αξιωματούχους. Στη Γαλλία η ομάδα «Άμεση Δράση» εμφάνισε για αρκετά χρόνια ανάλογη δραστηριότητα, αν και σε μικρότερη κλίμακα (δολοφονία του διευθυντή της Renault Ζωρζ Μπες, του διευθυντή

εξωτερικών υποθέσεων του υπουργείου Άμυνας Ρενέ Ωντράν κ.λπ.). Παντού οι αστυνομικές και δικαστικές αρχές εντόπισαν διασυνδέσεις μεταξύ των ομάδων αυτών, καθώς και με αντίστοιχες βελγικές, ισπανικές, πορτογαλικές και ελληνικές οργανώσεις, ή με το πολυποίκιλο φάσμα των οργανώσεων της Μέσης Ανατολής.

Μια τρίτη κατηγορία τρομοκρατικών ενεργειών είναι όσες σχεδιάστηκαν σε άλλες περιοχές του κόσμου και πραγματοποιήθηκαν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, χωρίς οι εμπνευστές τους να επιδιώκουν άμεσα να πιέσουν την κυβέρνηση και τον λαό της κάθε χώρας. Μερικές οφείλονται σε ξεκαθάρισμα λογαριασμών ανάμεσα σε αντίπαλες οργανώσεις ή σε μυστικές υπηρεσίες· ήταν πολυάριθμες και συχνά έμειναν άγνωστες στο πλατύ κοινό. Άλλες στην επιθυμία ξένων καθεστώτων να βγάλουν από τη μέση πολιτικούς αντιπάλους τους, που είχαν καταφύγει στη δυτική Ευρώπη (παράδειγμα η απόπειρα κατά του πρώην πρωθυπουργού του Ιράν Σαπούρ Μπαχτιάρ τον Ιούλιο του 1980 και κατόπιν η δολοφονία του τον Αύγουστο του 1991). Τέλος, ήταν και οι ενέργειες (αεροπειρατείες ή βομβιστικές επιθέσεις) που επιχειρούσαν κατά βάση να προβάλουν διεκδικήσεις, εστιάζοντας στο συμβάν την προσοχή της διεθνούς κοινότητας, ή να «τιμωρήσουν» τον αντίπαλο και να εκβιάσουν ίσως την εκπλήρωση συγκεκριμένων αιτημάτων, συνήθως την απελευθέρωση φυλακισμένων «αγωνιστών». Στις πιο πολλές και πιο αιματηρές απ' αυτές συχνά πρωταγωνίστησαν διάφορες εξτρεμιστικές παλαιστινιακές ομάδες. Κλασικό παράδειγμα η σύλληψη και ομηρία εννέα Ισραηλινών αθλητών στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μονάχου τον Σεπτέμβριο του 1972 και κατόπιν η δολοφονία τους από κλιμάκιο της ΟΑΠ. Στην περίπτωση αυτή υπήρχε και μία συγκεκριμένη αξίωση, η απελευθέρωση Παλαιστίνιων αγωνιστών, στην οποία η κυβέρνηση του Ισραήλ αρνήθηκε να στέρξει. Συχνά, κυρίαρχος στόχος ήταν η δημοσιότητα και η τυφλή εκδίκηση και μάλιστα σε βάρος κοινοτήτων μάλλον άσχετων με τη διαμάχη, όπως ήταν οι Εβραίοι της Ευρώπης. Τέτοιο χαρακτήρα είχε, για παράδειγμα, η επίθεση κατά της εβραϊκής συναγωγής στην οδό Κοπερνίκ στο Παρίσι (Οκτώβριος 1980).

Τέλος, στην τελευταία κατηγορία ανήκουν οι ενέργειες που ρητά ζητούσαν να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική της αντίστοιχης ευρωπαϊκής χώρας με γνώμονα τα συμφέροντα του κινήματος ή του κράτους που τις υποκινούσε. Στις πράξεις αυτές, που εντάσσονται στη σφαίρα της διεθνούς πολιτικής, αρμόζει ο χαρακτηρισμός της κρατικής τρομοκρατίας. Για τη χρήση παρόμοιων μεθόδων στις σχέσεις τους με τα κράτη της δυτικής Ευρώπης κατηγορήθηκαν προπαντός η Λιβύη, η Συρία και το Ιράν. Οι δεσμοί της Τεχεράνης με την ισλαμική Τζιχάντ, που σχετίζεται κι αυτή με δυτικοευρωπαϊκές εξτρεμιστικές οργανώσεις, ή της Συρίας του Άσσαντ με λιβανέζικες σιιτικές οργανώσεις και με τους «μαρξιστές μαρωνίτες» του FARL (του Ζωρζ Αμπντουλλάχ) και του CSPPA, θεωρούνται πάγιο δεδομένο στις σχέσεις των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με τη Μέση Ανατολή. Ανάλογες παρατηρήσεις έγιναν για τη Λιβύη: οι ομάδες «εκτελεστών» (όπως ο Αμπού Νιντάλ), που κατά την άποψη της Δύσης εξοπλίστηκαν και χρηματοδο-

τήθηκαν από το καθεστώς Καντάφι, αρχικά με στόχους άμεσα συνδεδεμένους με την αραβοϊσραηλινή διαμάχη, στράφηκαν ύστερα στην εξόντωση εξόριστων αντικαθεστωτικών ή ακόμα και σε πράξεις αντιποίνων και απόπειρες αποσταθεροποίησης ευρωπαϊκών καθεστώτων, μέσω των αναρίθμητων διασυνδέσεων που διέθεταν στο χώρο των εξτρεμιστικών ευρωπαϊκών οργανώσεων.

Είναι σίγουρη λοιπόν η ύπαρξη ενός ρεύματος διεθνούς τρομοκρατίας με βλέψεις στο χώρο της δυτικής Ευρώπης. Θα τολμούσαμε ακόμη να μιλήσουμε για μια «Διεθνή» της ένοπλης πάλης, η οποία συντονίζει τις εκδηλώσεις της με βάση ξεκάθαρους στόχους, υπακούοντας σ' έναν αόρατο «μαέστρο». Πριν από τις πρόσφατες ανακατατάξεις στην ΕΣΣΔ και στην ανατολική Ευρώπη, ήταν συχνή η πεποίθηση ότι τα νήματα του σκοτεινού αυτού θιάσου είχαν την έδρα τους στο Κρεμλίνο. Τη στήριζαν φαινομενικά η χρήση πολωνικού ή τσέχικου οπλισμού, τα κέντρα εκπαίδευσης στην ανατολική Γερμανία, η υλική βοήθεια που έχει εξακριβωθεί ότι πρόσφερε η «Στάζι» της ανατολικής Γερμανίας στις Ερυθρές Ταξιαρχίες και τη γερμανική RAF, η φοίτηση ορισμένων «σταρ» της ένοπλης πάλης (όπως ο Κάρλος από τη Βενεζουέλα) σε ιδεολογικά σεμινάρια στη Μόσχα, η ανάμιξη ενός μυστηριώδους «βουλγαρικού δακτύλου» στην απόπειρα δολοφονίας του Πάπα Ιωάννη-Παύλου Β΄ από τον Τούρκο Αλή Αγκτσά (Ρώμη 13 Μαΐου 1981), η διαπίστωση ότι η Δύση και ιδιαίτερα η δυτική Ευρώπη αποτελούσαν το κύριο πεδίο των τρομοκρατικών χτυπημάτων, σε αντίθεση με τη σχεδόν ολική απουσία τους στις σοσιαλιστικές χώρες, κ.λπ. Αποδείξεις όμως δεν υπάρχουν. Σήμερα οι διάφοροι εμπειρογνώμονες έχουν την τάση να δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην αυτονομία των διαφόρων τοπικών εκφράσεων και την τεράστια πολυπλοκότητα των ιδιαίτερων διασυνδέσεων, που τελικά αποκτούσαν δική τους δυναμική και εν μέρει τουλάχιστον ξέφευγαν απ' τον έλεγχο των πρωταρχικών καθοδηγητών τους.

Μπορούμε άραγε από τόσο μηδαμινή χρονική απόσταση να εκτιμήσουμε ψύχραιμα τις επιπτώσεις των διαφόρων μορφών της ένοπλης πάλης στις χώρες της δυτικής Ευρώπης; Από άποψη βραχυπρόθεσμης τακτικής, η αποτελεσματικότητά τους μοιάζει αρκετά περιορισμένη. Οι Ισραηλινοί έδωσαν πρώτοι το παράδειγμα, όταν αρνήθηκαν το 1972 να υποκύψουν στον εκβιασμό των απαγωγέων. Σιγά σιγά και οι άλλες χώρες υιοθέτησαν την ίδια ασυμβίβαστη στάση, όσο ακριβό κι αν έμοιαζε το τίμημα μιας τέτοιας αντιπαράθεσης. Αντίθετα, οι επιχειρήσεις που αντιμετώπισαν παρόμοιους εκβιασμούς (στην Ιταλία, την ΟΔΓ, το Βέλγιο κ.α.) έδειξαν μικρότερη αδιαλλαξία όταν τους ζητήθηκε να εξαγοράσουν την ελευθερία των στελεχών τους, προικίζοντας με αμύθητα λάφυρα τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Ήταν κι αυτό ένα αντιστάθμισμα.

Όσο για την προσπάθεια να αποσταθεροποιηθεί το κράτος με την άσκηση πιέσεων στην κοινή γνώμη, κατέληξε παντού σε φιάσκο. Η εμπειρία του φασισμού προστάτευσε τους Ιταλούς από τα θέλγητρα του ολοκληρωτισμού και η χώρα τους άντεξε στα χτυπήματα των Ερυθρών Ταξιαρχιών παρά τις αδυναμίες των κρατικών της θεσμών. Χάρη σε μια κεντρική εξουσία περισσότερο στιβαρή

και μια ιστορική εμπειρία ακόμη πιο τραυματική, η δυτική Γερμανία αντιμετώπισε τους φανατικούς της ένοπλης πάλης δίχως να παρεκκλίνει από τους κανόνες του κοινοβουλευτισμού. Οι βόμβες και οι ριπές της ΕΤΑ δεν υποκίνησαν την αναβίωση του φρανκισμού στην Ισπανία του Χουάν Κάρλος και του Φελίπε Γκονζάλες. Στη Γαλλία οι σφυγμομετρήσεις έδιναν ρεκόρ δημοτικότητας στον Ζακ Σιράκ την επομένη των αιματηρών φιλοαραβικών επιθέσεων τον Σεπτέμβριο του 1986.

Ποιες μπορεί να ήταν όμως οι επιπτώσεις της έμμεσης τακτικής ορισμένων κρατών, τα οποία χρηματοδοτούσαν συστηματικά τη διεθνή τρομοκρατία; Σπάνια έχουμε κι εδώ απτά αποτελέσματα. Τα κράτη που αντιμετωπίζουν την απειλή της τρομοκρατίας έχουν κάποτε την τάση να λουφάζουν, όπως η Ιταλία μετά την κατάληψη του «Ακίλλε Λάουρο», ή να πραγματοποιούν ανεπαίσθητες διορθωτικές παρεμβάσεις στον αντίστοιχο τομέα της εξωτερικής τους πολιτικής, όπως έγινε με τη βαθμιαία εξομάλυνση των σχέσεων Παρισιού και Τεχεράνης. Όμως η εκμετάλλευση της τρομοκρατίας αποβαίνει κάποτε σε βάρος υποκινητών που φέρονται αδέξια ή παραβαίνουν τα όρια. Έτσι, η παρέμβαση των προστατών της στους ηγέτες της οργάνωσης Τζιχάντ για την απελευθέρωση του Γάλλου δημοσιογράφου Κάουφμαν και των συντρόφων του, την παραμονή του δεύτερου γύρου των γαλλικών προεδρικών εκλογών του 1988, θεωρήθηκε μεθοδευμένη υποστήριξη της υποψηφιότητας του Σιράκ, και οι Γάλλοι προτίμησαν να επανεκλέξουν τον αντίπαλό του Φρανσουά Μιττεράν. Το εγχείρημα απέτυχε και η Γαλλία έμεινε πιστή στη φιλοϊσραηλινή πολιτική της.

Ας μην ξεχνάμε όμως ότι για αρκετά χρόνια οι λαοί της δυτικής Ευρώπης, έρμαια της οικονομικής ανασφάλειας και θύματα ενός εντεινόμενου άγχους που συμβάδιζε με την αναβίωση του ψυχρού πολέμου, την αύξηση των περιφερειακών συγκρούσεων και την κρίση των ευρωπυραύλων, έφτασαν στο σημείο να συναισθάνονται ότι το πλήθος των αεροπειρατειών, των δολοφονιών και των βομβιστικών επιθέσεων μπορεί να ήταν και ο προάγγελος ενός τρίτου παγκοσμίου πολέμου.

ΕΟΚ: ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΝΝΕΑ ΣΤΟΥΣ ΔΩΔΕΚΑ

Στα 1973 η Ευρώπη των εννέα είχε πληθυσμό 252 εκατομμύρια και μπορούσε να θεωρηθεί η πιο μεγάλη δύναμη του κόσμου μετά τις ΗΠΑ. Η τελωνειακή ένωση των έξι αρχικών μελών της ήταν ήδη γεγονός, και η σταδικαή εξάπλωσή της στους τρεις νεοφώτιστους ολοκληρώθηκε την 1η Ιανουαρίου 1978. Ωστόσο, μετά το 1974 η Κοινότητα γνώρισε σοβαρές δυσκολίες.

Η διεύρυνση της Κοινής Αγοράς είχε συμφωνηθεί σε μία περίοδο ευνοϊκών συγκυριών που κανείς δεν περίμενε να τερματιστούν τόσο γρήγορα, και η εφαρμογή της συνέπεσε με μια φάση όπου οι δυτικές οικονομίες αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα στασιμότητας και αυξανόμενης ανεργίας. Όπως είδαμε, η

κρίση δεν έπληξε με την ίδια ένταση όλες τις χώρες. Η ενεργειακή τους εξάρτηση ήταν λιγότερο ή περισσότερο έντονη – πιο περιορισμένη στην Αγγλία που κατείχε τεράστια πετρελαϊκά αποθέματα στη Βόρεια Θάλασσα, χτυπητή αντίθετα στην Ιταλία που δυσκολευόταν περισσότερο απ' ό,τι η Γαλλία ή η Γερμανία να ισοζυγίσει το εμπορικό της έλλειμμα με εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων ή πωλήσεις όπλων. Οι αποκλίσεις στους δείκτες του πληθωρισμού έγιναν οξύτερες, και η διάσταση στις οικονομικές επιλογές των επιμέρους κυβερνήσεων της ΕΟΚ μεγάλωσε ακόμη περισσότερο. Τα πράγματα χειροτέρεψαν όταν η διακύμανση των ισοτιμιών χώρισε την Κοινότητα σε δυο υποσύνολα με συμφέροντα που έμοιαζαν όλο και πιο ασυμβίβαστα – τη ζώνη των ισχυρών νομισμάτων, με πρώτο το μάρκο που ανατιμάται διαρκώς, και τη ζώνη των αδύνατων νομισμάτων όπως η λιρέτα, η στερλίνα και το γαλλικό φράγκο, που συνέχισαν να βουλιάζουν. Αντιμέτωπες με μια τέτοια κατάσταση, ορισμένες χώρες (όπως η Γαλλία μεταξύ 1981 και 1984) δοκίμασαν να εφαρμόσουν στην οικονομία τους την παλιά κεϋνσιανή συνταγή και να την αναθερμάνουν τονώνοντας την αγοραστική δύναμη ώστε να βελτιωθεί η ζήτηση, αλλά το μόνο που πέτυχαν ήταν η αύξηση των εισαγωγών και η ακόμα μεγαλύτερη επιβάρυνση του εμπορικού ισοζυγίου. Οι περισσότερες χώρες, και με αποτελέσματα κάπως καλύτερα, επέστρεψαν στις φιλελεύθερες αρχές και υιοθέτησαν πολιτική λιτότητας που αναχαίτισε το ρυθμό του πληθωρισμού χωρίς να ευνοήσει καθόλου τη βραχυπρόθεσμη ανάκαμψη της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σ' ένα τέτοιο κλίμα καθολικής απαισιοδοξίας και ανασφάλειας ήταν αδύνατη οποιαδήποτε πρόοδος στον τομέα της ευρωπαϊκής οικοδόμησης.

Άλλη δυσκολία εξίσου σοβαρή και όχι άσχετη με την προηγούμενη ήταν η στάση της Μεγάλης Βρετανίας, που μετά τη νίκη των Εργατικών στις βουλευτικές εκλογές του Φεβρουαρίου 1974 απαιτούσε την επαναδιαπραγμάτευση των όρων με τους οποίους εντάχθηκε στην ΕΟΚ. Ο πρωθυπουργός Χάρολντ Γουίλσον έκρινε ότι ο προκάτοχός του είχε κάνει υπερβολικές υποχωρήσεις και ότι το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας του δεν άντεχε το ύψος της συμμετοχής της στους κοινοτικούς προϋπολογισμούς. Ζήτησε λοιπόν να μειωθεί αυτή η συμμετοχή και μαζί της να τροποποιηθεί η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), «να προστατευθούν καλύτερα τα συμφέροντα της Βρετανικής Κοινοπολιτείας» και να συσταθεί ένα ευρωπαϊκό περιφερειακό ταμείο που θα αντιστάθμιζε πιθανόν το κόστος της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής για τη βρετανική κυβέρνηση.

Ενώ ο Πομπιντού δεν ήθελε ούτε ν' ακούσει για επαναδιαπραγμάτευση της συμφωνίας με τους Βρετανούς, ο διάδοχός του Βαλερύ Ζισκάρ Ντ'Εσταίν υπήρξε περισσότερο διαλλακτικός, παρά τον εκνευρισμό που έδειξαν να γεννούν και στον ίδιο οι βρετανικές απαιτήσεις. Πάντως, οι τελευταίες βασικά ικανοποιήθηκαν μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις. Το περιφερειακό ταμείο ιδρύθηκε στα 1975, ενώ η πρώτη συμφωνία του Λομέ ενέτασσε τις χώρες της Κοινοπολιτείας στις χώρες του Τρίτου Κόσμου που επωφελούνταν απ' τις διατάξεις της. Το λεπτότερο απ' όλα τα ζητήματα ήταν το χρηματοδοτικό. Η λύση δόθηκε

στη διάσκεψη κορυφής του Δουβλίνου (10-11 Μαρτίου 1975), όπου συμφωνήθηκε να ενσωματωθεί στο σύστημα ένας «διορθωτικός μηχανισμός» με βάση τον οποίο η Μεγάλη Βρετανία (αργότερα ενδεχομένως κι άλλα μέλη που θα τύχαινε να βρίσκονται σε «αφόρητη θέση») θα κατάφερνε να πάρει πίσω στην επόμενη επταετία τμήμα της συμμετοχής της στον προϋπολογισμό της Κοινότητας. Αφού απέσπασε τη συγκατάθεση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, ο Γουίλσον μπόρεσε να παρουσιάσει τις παραχωρήσεις ως νίκη της εργατικής του κυβέρνησης και να πείσει έτσι τον λαό του να επικυρώσει την παραμονή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα με το δημοψήφισμα της 5ης Ιουνίου 1975.

Μπροστά σ' αυτά τα προβλήματα, η ΕΟΚ υποχρεώθηκε στα μέσα της δεκαετίας να ματαιώσει το σχέδιο οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης που είχε καταστρώσει λίγα χρόνια πριν, προκειμένου να περισώσει τα βασικά κεκτημένα της, προπάντων την τελωνειακή ένωση, που όπως είδαμε ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1978, και την κοινή αγροτική πολιτική. Ωστόσο, η τελευταία έμελλε να δοκιμάσει επανειλημμένες κρίσεις, εξαιτίας του προβλήματος των παραγωγικών πλεονασμάτων και των διακυμάνσεων των ισοτιμιών ανάμεσα στα μέλη.

Καίριο βήμα στην οικοδόμηση της Κοινότητας υπήρξε η απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις 8 Απριλίου 1978 να εγκαθιδρυθεί ένα Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ). Το 1975 είχε ήδη καθιερωθεί ένα μέσο για τη σταθεροποίηση των διεθνών ισοτιμιών, το λεγόμενο «νομισματικό φίδι», που περιόριζε σε 2,25% τη μέγιστη διακύμανση της ισοτιμίας των ευρωπαϊκών νομισμάτων σε σχέση με το δολάριο. Καθώς όμως οι συμφωνίες της Τζαμάικα κατοχύρωναν την αρχή των ελεύθερων συναλλαγματικών διακυμάνσεων στους κόλπους του ΔΝΤ, το μέλλον του διεθνούς νομισματικού συτήματος διαγραφόταν αβέβαιο. Επομένως η ΕΟΚ θα έπρεπε να βασιστεί στις δικές της δυνάμεις για να πετύχει τη νομισματική σταθερότητα που χρειάζονταν οι ενδοκοινοτικές συναλλαγές. Έτσι, στις 27 Οκτωβρίου 1977 ο Βρετανός Ρόυ Τζένκινς, πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, πρότεινε την εξαγγελία της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης. Χάρη στη θετική ανταπόκριση του Ζισκάρ Ντ' Εσταίν και του Χέλμουτ Σμιτ, η εισήγηση εγκρίθηκε τον Απρίλιο του 1978.

Το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα εγκαινιάστηκε στις 13 Μαρτίου 1979, δίχως τη συμμετοχή της Μεγάλης Βρετανίας, που προτίμησε να διατηρήσει την ελεύθερη ισοτιμία της στερλίνας, ενώ η Ιταλία και η Ιρλανδία εξασφάλισαν την αύξηση της κοινοτικής τους ενίσχυσης και η Γαλλία τη σταδιακή κατάργηση των αντισταθμιστικών οφειλών. Έτσι η Ευρώπη αποκτούσε, όχι βέβαια ένα δικό της νόμισμα, αλλά μια λογιστική μονάδα, την Ευρωπαϊκή Νομισματική Μονάδα ή ECU (European Currency Unit), που η τιμή της υπολογιζόταν καθημερινά στη βάση ενός «καλαθιού» ευρωπαϊκών νομισμάτων με σύνθεση που απηχούσε τη συμμετοχή της κάθε χώρας-μέλους στην παραγωγή και τις ενδοκοινοτικές συναλλαγές. Για όλα τα νομίσματα που συμμετείχαν στο ΕΝΣ καθορίστηκαν ενδεικτικές ισοτιμίες με το ECU, και η μέγιστη επιτρεπόμενη διακύμανση δυο νομισμάτων σε σχέση με την ενδεικτική τους ισοτιμία καθορίστηκε σε 2,25% (6% για

την ιταλική λιρέτα και αργότερα την ισπανική πεσέτα). Όποτε το περιθώριο αυτό κινδύνευε να ξεπεραστεί, οι κεντρικές τράπεζες των χωρών-μελών επιφορτίζονταν να παρεμβαίνουν στην αγορά συναλλάγματος ώστε να επαναφέρουν τις ισοτιμίες στα καθορισμένα πλαίσια. Παράλληλα ιδρύθηκαν πιστωτικοί μηχανισμοί με βασικό χρηματοδότη το Ευρωπαϊκό Ταμείο Νομισματικής Συνεργασίας. Παρά την αποχή της Βρετανίας και αργότερα της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, το ΕΝΣ λειτούργησε σχετικά ομαλά και εξασφάλισε μεγαλύτερη νομισματική σταθερότητα στις χώρες της ΕΟΚ. Ο ρόλος του ECU στη διεθνή σκηνή ενισχύθηκε με την απόφαση του Συμβουλίου Υπουργών Οικονομικών στο Παλέρμο (Απρίλιος 1985) να επιτραπεί στις ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες η ανταλλαγή του με το δολάριο μέσω του Ταμείου Νομισματικής Συνεργασίας.

Άλλο βήμα της Ευρώπης των εννέα ήταν οι αποφάσεις που έλαβαν τα όργανά της μεταξύ 1975-1976 (το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο στις 14 Ιανουαρίου 1975, το ευρωπαϊκό συμβούλιο στις 15 Ιουλίου 1976, η Επιτροπή των Βρυξελλών στις 20 Σεπτεμβρίου 1976) ώστε να γίνει πραγματικότητα η εκλογή των ευρωβουλευτών με καθολική ψηφοφοφρία. Η απόφαση των Βρυξελλών εγκρίθηκε στις περισσότερες χώρες ομόφωνα ή με μεγάλη πλειοψηφία, αν και στη Γαλλία σημειώθηκαν αντιδράσεις στις τάξεις των γκωλικών και των κομμουνιστών, που αμφισβητούσαν όπως πάντα την αρχή της υπερεθνικότητας όπου έμοιαζε να οδηγεί αναπόφευκτα η διεύρυνση των εξουσιών του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου. Εξάλλου η Μεγάλη Βρετανία αρνήθηκε να εφαρμόσει στην εκλογή των αντιπροσώπων της το σύστημα της απλής αναλογικής και για πολλοστή φορά διαχώρισε τη θέση της εμμένοντας στο πλειοψηφικό σύστημα. Οι εκλογές του Ιουνίου 1979, παρ' όλο που επηρεάστηκαν έντονα από ζητήματα εσωτερικής πολιτικής, υπήρξαν πετυχημένες, αφού το μέσο ποσοστό συμμετοχής σε όλη την ΕΟΚ έφτασε το 60% (91% στο Βέλγιο, όπου η ψηφοφορία ήταν υποχρεωτική, 86% στην Ιταλία, 66% στην ΟΔΓ, 61% στη Γαλλία, 48% στη Δανία και μονάχα 33% στη Μεγάλη Βρετανία). Το εκλογικό σώμα έστειλε στο Στρασβούργο 410 βουλευτές, που εκπροσωπούσαν οι περισσότεροι την κεντροδεξιά, ενώ η σύνθεση του απερχόμενου σώματος ήταν μάλλον κεντροαριστερή. Πάντως, ο φιλοευρωπαϊκός του προσανατολισμός δεν άλλαξε και πολύ.

Έτσι, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα κατάφερε με τα πολλά να ξεπεράσει τις δυσμενείς συγκυρίες της σκλήρυνσης των υπερδυνάμεων και των δύο πετρελαϊκών κρίσεων. Σε δύο ζητήματα, το νομισματικό και την αντιπροσώπευση των ευρωπαϊκών λαών, ανταποκρίθηκε μάλιστα στην προοπτική της εμβάθυνσης που οραματίζονταν οι παλιοί πρωτεργάτες της. Δεν κατέληξε στην άμεση υλοποίηση των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης που εύχονταν οι υπέρμαχοι της υπερεθνικής ολοκλήρωσης, ούτε όμως και στο Βατερλώ που προφήτευαν οι κάθε λογής Κασσάνδρες, ιδιαίτερα του αντίπαλου στρατοπέδου. Η σκέψη μιας δεύτερης διεύρυνσης ήταν πια αρκετά ρεαλιστική.

Διεύρυνση λοιπόν αλλά σε ποια κατεύθυνση; Οι τρεις ουδέτερες ευρωπαϊκές χώρες (Ελβετία, Αυστρία και Σουηδία) για την ώρα δεν είχαν καμία διάθε-

ση να φορτωθούν με υποχρεώσεις που μπορεί να υπονόμευαν το καθεστώς τους. Επιπλέον, ανήκαν στις χώρες με τα πιο χαμηλά ποσοστά ανεργίας και δεν έβλεπαν κανένα όφελος από την ενδεχόμενη ένταξή τους στον κύκλο των κρατών που μαστίζονταν απ' αυτή την αρρώστια. Σε αντιστάθμισμα, υπήρχαν και χώρες της νότιας Ευρώπης που το ζητούσαν: η Ελλάδα, που συνδεόταν με την Κοινότητα από το 1961, η Τουρκία, που υπαγόταν στο ίδιο καθεστώς από το 1963, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Η ένταξή τους στην ΕΟΚ θα ήταν εξέλιξη πολύ θετική, με την έννοια ότι θα μετατόπιζε και πάλι προς τα νότια το επίκεντρο ενός οικονομικού και γεωπολιτικού σχηματισμού που είχε προσανατολιστεί υπερβολικά προς τα βόρεια με την προηγούμενη διεύρυνση. Υπήρχαν όμως δύο θεμελιώδεις αντιρρήσεις: πρώτα πρώτα, η σχετική υπανάπτυξη των τεσσάρων χωρών σε σύγκριση με τις οικονομίες των εννέα της ΕΟΚ, με την εξαίρεση πάντως της Ιρλανδίας· κριτήριο καταδικαστικό στην περίπτωση της Τουρκίας, που είδε τα δειλά της ανοίγματα να αποθαρρύνονται γρήγορα. Και προπάντων το γεγονός ότι οι τρεις άλλες χώρες διέπονταν από δικτατορικά καθεστώτα ασυμβίβαστα με τους θεσμούς και με το πνεύμα της Κοινότητας. Το τελευταίο αυτό πρόσκομμα κατέρρευσε μέσα σε ενάμισι χρόνο με την «επανάσταση των γαριφάλων» στην Πορτογαλία (Απρίλιος 1974), την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα (Ιούλιος 1974) και το θάνατο του Φράνκο στην Ισπανία (Νοέμβριος 1975). Και στις τρεις αυτές χώρες τα γεγονότα οδήγησαν στο σχηματισμό δημοκρατικών καθεστώτων με πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα απ' ό,τι υπόσχονταν οι προβλέψεις.

Έτσι, οι αιτήσεις που υπέβαλαν οι κυβερνήσεις της Αθήνας τον Ιούνιο του 1975, της Λισαβώνας τον Μάρτιο του 1977 και της Μαδρίτης τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς άρχισαν να εξετάζονται από τους εννέα. Η υποψηφιότητα της Ελλάδας εγκρίθηκε σχετικά γρήγορα, με συνέπεια η χώρα να υπογράψει την ένταξή της τον Μάιο του 1979 και να γίνει πλήρες μέλος της ΕΟΚ την 1η Ιανουαρίου 1981. Στην περίπτωση των δύο ιβηρικών χωρών οι διαβουλεύσεις ήταν πιο παρατεταμένες, λόγω των προβλημάτων που θα δημιουργούσε σε άλλα μέλη (ιδίως τη Γαλλία και την Ιταλία) ο συναγωνισμός των νέων χωρών στις πωλήσεις φρούτων, λαχανικών, κρασιού, υφασμάτων κ.λπ. Τελικά, οι συνθήκε για την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας υπογράφτηκαν στις 12 Ιουνίου 1985 και άρχισαν να ισχύουν από την 1η Ιανουαρίου του επόμενου χρόνου, οπότε η Κοινότητα των Εννέα μετατράπηκε σε Ευρώπη των Δώδεκα.

Και η δεύτερη διεύρυνση της ΕΟΚ δεν έγινε χωρίς σοβαρά προβλήματα. Επιδείνωσε τις αναπτυξιακές ανισότητες στους κόλπους της Κοινότητας· έκανε ακόμη επιτακτικότερη την εναρμόνιση των αντιφατικών οκονομικών πολιτικών, τη μείωση των αποκλίσεων μεταξύ διαφόρων περιοχών, τη συμφωνία σε ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής – προβλήματα που ήδη δυσκολευόταν πολύ να τα λύσει και η περιορισμένη ΕΟΚ των εννέα μελών. Υπήρχαν ωστόσο και πλευρές θετικές. Στον οικονομικό τομέα διαμορφώθηκε μια τεράστια αγορά με 320 εκατομμύρια κατοίκους, που η τρίτη συμφωνία του Λομέ (Δεκέμβριος 1984) τη

συνέδεε με 66 χώρες της Αφρικής, της Καραϊβικής και του Ειρηνικού, και όπου τα κεφάλαια ήδη κυκλοφορούσαν ελεύθερα. Στον πολιτικό τομέα η Κοινότητα διεύρυνε τις προσβάσεις της στη Μεσόγειο και τη Λατινική Αμερική, αποκτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα στα διεθνή ζητήματα και ασκούσε μια έλξη όλο και μεγαλύτερη σε χώρες όπως η Αυστρία, η Τουρκία, η Νορβηγία και αργότερα οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης, που με την κατάρρευση του σοσιαλιστικού συνασπισμού απέμειναν διαθέσιμες για μια συνεργασία με τη Δύση.

Πριν ακόμη μονογραφηθούν οι συμφωνίες για την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επιταχύνθηκε κι άλλο, με εμπνευστή τον Ζακ Ντελόρ. Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από τον Ιανουάριο του 1985, ο Ντελόρ έριξε στους δώδεκα εταίρους της Κοινότητας την ιδέα μιας «μεγάλης συλλογικής φιλοδοξίας» με σκοπό «την ανάδειξη των αξιών της αλληλεγγύης που ενυπάρχουν σε ό,τι καλύτερο διαθέτει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός». Η νέα ευρωπαϊκή σταυροφορία προέβλεπε τον ορισμό ενός κατευθυντήριου στόχου –στην περίπτωση αυτή της «ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς»– κι ενός χρονοδιαγράμματος για την εκπλήρωσή του, που τοποθετήθηκε στα τέλη του 1992.

Μετά τη συζήτησή του από τα ευρωπαϊκά συμβούλια των Βρυξελλών και του Μιλάνου τον Μάρτιο και τον Ιούνιο του 1985, το σχέδιο της ενιαίας αγοράς οδήγησε στον καταρτισμό ενός κειμένου από μια διακυβερνητική διάσκεψη και την έγκρισή του από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου τον Δεκέμβριο. Πρόκειται για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, που επικυρώθηκε χωρίς εμπόδια από τις εθνικές αντιπροσωπείες και άρχισε να ισχύει την 1η Ιανουαρίου 1987. Θεσμοποιούσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, που ήταν από το 1973 το βασικό κυβερνητικό όργανο της Κοινότητας, γενίκευε στους κόλπους του την αρχή της πλειοψηφίας με όρους (η ομοφωνία ήταν απαραίτητη μονάχα για ζητήματα ασφάλειας, απασχόλησης, υγείας και για κάθε νέα διεύρυνση της ΕΟΚ) και διεύρυνε τις εξουσίες του κοινοβουλίου. Επέκτεινε ακόμα την εφαρμογή της Συνθήκης της Ρώμης στα πεδία της τεχνολογίας και του περιβάλλοντος και προσδιόριζε για την 1η Ιανουαρίου 1993 την τελική εγκαθίδρυση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, στην οποία θα κυκλοφορούσαν ανεμπόδιστα οι άνθρωποι, τα εμπορεύματα, οι υπηρεσίες και τα κεφάλαια. Οι συμβαλλόμενες χώρες αναλάμβαναν να συμμετέχουν τακτικά σε συσκέψεις των υπουργών Εξωτερικών, να επιδιώκουν τη συναίνεση στην εξωτερική πολιτική τους και να αποφεύγουν κάθε ενέργεια ή θέση που μπορούσε να βλάψει την αλληλεγγύη της Κοινότητας στις διεθνείς σχέσεις ή στους κόλπους των διεθνών οργανισμών. Ανεξάρτητα από το περιεχόμενο και τις δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστούν ώς την τελική της εφαρμογή, η «Ενιαία Πράξη» αποτελούσε τη σπουδαιότερη ευρωπαϊκή συμφωνία μετά τη Συνθήκη της Ρώμης. Τέλος, στις 9 και 10 Δεκεμβρίου 1991, στη συνάντηση του Μάαστριχτ της Ολλανδίας, οι Δώδεκα θα προωθήσουν τη συνεργασία τους δρομολογώντας ορισμένα στοιχεία της πολιτικής και κυρίως της οικονομικής ενοποίησης της Ευρώπης[3].

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: ΟΙ ΥΣΤΑΤΕΣ ΑΝΑΛΑΜΠΕΣ ΤΟΥ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΥ

Στην άλλη πλευρά του «σιδηρού παραπετάσματος» που διατηρήθηκε μέχρι το 1989, η παγκόσμια κρίση οδήγησε, όπως και στη δυτική Ευρώπη αλλά με πολύ οξύτερο τρόπο και βαρύτερες επιπτώσεις στη ζωή των πληθυσμών, σε μια απόπειρα σύσφιξης των δεσμών με την κηδεμονεύουσα υπερδύναμη, πράγμα που αύξησε την αντίσταση των φυγόκεντρων δυνάμεων.

Μέχρι τα πρώτα σκιρτήματα της πολωνικής αμφισβήτησης, δηλαδή στα δέκα χρόνια που διαδέχθηκαν τη συντριβή της «άνοιξης της Πράγας», οι αρχηγοί του Κρεμλίνου έδιναν την εντύπωση ότι πέτυχαν να παγώσουν τις εξελίξεις, βασισμένοι στην επιδίωξη των ντόπιων γραφειοκρατιών να διαιωνίσουν την εξουσία τους σε βάρος της θέλησης για φιλελευθεροποίηση και ανεξαρτησία των λαών. Η προσπάθεια των Σοβιετικών να επιβληθούν στη «σοσιαλιστική κοινότητα» έβρισκε στήριγμα σε δύο νομικοπολιτικά σχήματα, που δεν έπαψαν ποτέ να επικαλούνται: το «δόγμα Μπρέζνιεφ» και την τελική πράξη της ΔΑΣΕ, που υπογράφτηκε στο Ελσίνκι τον Αύγουστο του 1975.

Το πρώτο, το οποίο ο στρατάρχης Τίτο είχε βαφτίσει «δόγμα της περιορισμένης κυριαρχίας», δεν διατυπώθηκε βέβαια ποτέ με τρόπο επίσημο από το Κρεμλίνο. Είναι απλώς η σύνθεση όσων δηλώθηκαν από τη σοβιετική ηγεσία στο ζήτημα της «διπλής ευθύνης» των αδελφών κομμάτων. Η πιο ξεκάθαρη εκδοχή του δημοσιεύθηκε στην *Πράβντα* τον Σεπτέμβριο του 1968, λίγες εβδομάδες μετά την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία. «Τα κομμουνιστικά κόμματα των σοσιαλιστικών χωρών», διάβαζε κανείς, «είναι εντελώς ελεύθερα να καθορίσουν την πορεία της ανάπτυξης της κάθε χώρας. Ωστόσο, η απόφασή τους ποτέ δεν θα πρέπει να βλάπτει ούτε τον σοσιαλισμό στην ίδια τους τη χώρα ούτε τα θεμελιώδη συμφέροντα των άλλων σοσιαλιστικών χωρών [...] Αυτό σημαίνει ότι κάθε κομμουνιστικό κόμμα είναι υπεύθυνο απέναντι στον λαό του αλλά και απέναντι σε όλες τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες».

Η εκτίμηση αυτή, που στήριζε τη νομιμοποίηση ολόκληρου του συστήματος στις αρχές όπου προσέφευγε σταθερά η σοβιετική εξουσία από τον καιρό του Λένιν, κατοχύρωνε θεσμικά το επεμβατικό δικαίωμα της προεξάρχουσας υπερδύναμης και των άλλων μελών του Συμφώνου της Βαρσοβίας – ένα δικαίωμα που απέρρεε από την ίδια τη λογική της πολιτικοϊδεολογικής διαμόρφωσης του συνασπισμού. Η επέμβαση δεν μπορούσε να γίνει αυτόματα ούτε να περιοριστεί σε μονομερή ενέργεια της ΕΣΣΔ, όπως είχε γίνει στην Ουγγαρία. Αντίθετα, το «δόγμα Μπρέζνιεφ» προέβλεπε προκαταβολικά την εμπλοκή και των άλλων μελών της σοσιαλιστικής κοινότητας και έβαζε κάποιο φραγμό στις πρωτοβουλίες τους, αρκετά ελαστικό βεβαίως, κρίνοντάς τες θεμιτές μονάχα όταν ο λαός ή η κυβέρνηση μιας σοσιαλιστικής χώρας είχαν παραβεί «τα όρια του επιτρεπτού». Οι κυρίαρχες ολιγαρχίες ήταν ελεύθερες να ορίσουν τι ήταν καλό και τι όχι για τον σοσιαλισμό, τι συμφωνούσε ή όχι με τα συμφέροντα του «παγκόσμιου προ-

λεταριάτου», δίνοντας ιδεολογικό επίχρισμα στην άρνηση κάθε ευρύτερης διαρθρωτικής αλλαγής.

Το δεύτερο στήριγμα που επέτρεπε θεωρητικά τη διαιώνιση των σοβιετικών κεκτημένων ήταν η απόφαση που επισφράγισε τις σκληρές και μακρόχρονες διαβουλεύσεις για την ασφάλεια και τη συνεργασία στην Ευρώπη. Η τελική πράξη του Ελσίνκι –κείμενο με αξία μάλλον ηθική και πολιτική παρά γνήσια νομική καθώς διατηρούσε το χαρακτήρα διακήρυξης– διατύπωνε στο πρώτο της μέρος ορισμένες αρχές, στις οποίες περιλαμβάνονταν η εδαφική ακεραιότητα και το απαραβίαστο των συνόρων. Με αντάλλαγμα κάποιες παραχωρήσεις στο κεφάλαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, οι Σοβιετικοί κατάφερναν να αναγνωριστεί η μονιμότητα των αλλαγών που είχαν προκύψει από τον πόλεμο και να νομιμοποιηθεί η στρατιωτική παρουσία τους στην ανατολική Ευρώπη και έμμεσα κάθε ενέργεια που σκόπευε στη διαιώνισή της.

Διπλά κατοχυρωμένοι με τους τρόπους αυτούς, οι Σοβιετικοί ιθύνοντες και οι σύμμαχοί τους μπόρεσαν να διατηρήσουν σε βαθμό αξιοσημείωτο τη σταθερότητα του στρατοπέδου τους, σε αντίθεση με τις αναστατώσεις των προηγούμενων χρόνων. Η «ομαλοποίηση» στην Τσεχοσλοβακία, η πλήρης σύμπλευση της ΛΔΓ, η πιο ευέλικτη αλλά εξίσου αποδοτική τακτική των Ούγγρων και Βουλγάρων ηγετών αποτελούσαν σταθεροποιητικά ερείσματα που επέτρεψαν στην ΕΣΣΔ να προωθήσει τη στρατιωτική και οικονομική σύγκλιση του συνασπισμού της. Η πετρελαϊκή κρίση τη διευκόλυνε μάλιστα να ισχυροποιήσει τη θέση της, καθώς οι υπόλοιπες χώρες προμηθεύονταν πετρέλαιο σχεδόν αποκλειστικά από τον σοβιετικό κολοσσό.

Αλλά πίσω απ' αυτή την επίφαση ομοιογένειας και σταθερότητας συνεχίστηκε χωρίς σοβαρούς κραδασμούς η πορεία της απεξάρτησης από το σοβιετικό μοντέλο. Έτσι, η δεκαετία του 1970 υπήρξε το σκηνικό αντιφατικών εξελίξεων: από τη μια η φαινομενική ευθυγράμμιση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, στο όνομα ενός «προλεταριακού διεθνισμού» που διαιώνιζε την ηγεμονία των κυρίαρχων στελεχών· από την άλλη η προσπάθεια αυτών των στελεχών να καταλήξουν σε νέα πολιτικοοικονομικά πλαίσια που θα ξεμάκραιναν από το κυρίαρχο πρότυπο, διεκδικώντας μια ευρύτερη συναίνεση.

Μετά από τριάντα χρόνια αυταρχικού ελέγχου και γραφειοκρατικής δικτατορίας αλλά και αναμφισβήτητης οικονομικής και κοινωνικής προόδου, ήταν πια αδύνατο στα εκβιομηχανισμένα κράτη της ανατολικής Ευρώπης να συσπειρωθούν οι πληθυσμοί με άξονα συνθήματα «επαναστατικά», τη στιγμή που οι τάσεις της κοινωνίας ευνοούσαν την επιδίωξη της ευμάρειας και τη χαλάρωση των καταναγκασμών. Όσο κι αν το ήθελαν, οι κομμουνιστικές ηγεσίες δεν διέθεταν πια το κατάλληλο ιδεολογικό εργαλείο· τόσο είχε φθαρεί η ικανότητα του μαρξισμού-λενινισμού να συγκινεί τις μάζες. Για το λόγο αυτό οι ιθύνουσες ομάδες έπρεπε να βρουν νέο υπόβαθρο συναίνεσης και να πειραματιστούν με πρότυπα διαφορετικά από αυτό που τους είχε επιβάλει στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η σοβιετική υπερδύναμη. Έτσι, κάθε μέλος της «σοσιαλιστικής κοινό-

τητας», παρά τις προσπάθειες του κέντρου να προωθήσει τη σύγκλιση, βρίσκεται παγιδευμένο σε μια αποκλίνουσα πορεία που μπορεί να υποσκάψει μακροπρόθεσμα τη συνοχή του συνασπισμού.

Μετά το 1968 οι τάσεις αυτονόμησης των σοσιαλιστικών κρατών μπορούσαν να δικαιωθούν με δύο διαφορετικές συλλογιστικές, που διέφεραν εξίσου από το παραδοσιακό «λενινιστικό» υπόδειγμα. Η πρώτη αφορά πρωταρχικά τα πιο ανεπτυγμένα κράτη (Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, ΛΔΓ)· στηρίζει τη διαιώνιση των βασικών σοσιαλιστικών κατακτήσεων σ' ένα συμβιβασμό του κράτους με την κοινωνία, όπου κυρίαρχος στόχος γίνεται η καλυτέρευση των βιοτικών συνθηκών και η μεγαλύτερη ευελιξία των μηχανισμών της οικονομίας. Κατά βάθος το δεύτερο δεν ισχύει στην ανατολική Γερμανία του Χόνεκερ, όπου η αναμφισβήτητη άνοδος του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού (παρά τις συνέπειες της κρίσης) συμπίπτει με την αναβίωση του οικονομικού συγκεντρωτισμού και μετά το 1975 με τη σκλήρυνση της πολιτικής και ιδεολογικής της γραμμής.

Τα πράγματα έχουν αλλιώς στην Ουγγαρία του Γιάνος Κάνταρ. Μετά τη δραματική του εγκαθίδρυση στην εξουσία από τους Ρώσους, αυτός ο πρώην εργάτης μεταλλουργίας με τις αγροτικές ρίζες, που προβιβάστηκε σε ηγέτη χάρη στα ξένα τανκς, ξεκίνησε το 1962 ένα πρωτότυπο πείραμα που η επιτυχία του κατάφερε να μετατρέψει την Ουγγαρία στο πιο «φιλελεύθερο» κράτος του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Στην προσπάθειά του να σβήσει το στίγμα που συνόδευε την αναρρίχησή του στην εξουσία, ο Κάνταρ, ένθερμος θιασώτης ενός «ουγγρικού δρόμου» για τον κομμουνισμό, απέφυγε τους διαξιφισμούς με την ΕΣΣΔ που είχαν καταδικάσει τον Ντούμπτσεκ. Καταλάβαινε πως οι Σοβιετικοί θα έστεργαν και σε «δρόμους» αλλιώτικους από τον δικό τους, φτάνει να γίνονταν σεβαστά τα «διδάγματά» του, δηλαδή να μη θίγονταν οι «θεμελιακές κατακτήσεις της επανάστασης» (κολλεκτιβοποίηση, πρωτοκαθεδρία του κόμματος, έλεγχος της κοινωνικής ζωής) και να μη διατυπώνονταν επικρίσεις σε βάρος του. Αντίθετα, το «ουγγρικό μοντέλο» χαρακτηρίζεται από τις προνομιακές σχέσεις της χώρας με την ΕΣΣΔ, που είχε βρει στο πρόσωπο του Κάνταρ τον υποδειγματικό της σύμμαχο. Άλλωστε, ο τελευταίος απέφυγε με κάθε θυσία να θίξει τις πολιτικές δομές που όριζαν τις σχέσεις κόμματος και κράτους, αν και η επιβολή του μηχανισμού στο κοινωνικό σύνολο άρχισε να χαλαρώνει καθώς το ΚΚ εγκατέλειψε μέρος των προνομίων του προς όφελος των τεχνοκρατών και παραχώρησε στους διανοουμένους κάποιο βαθμό δημιουργικής ελευθερίας.

Στα 1968 ο Κάνταρ προχώρησε σε μια τολμηρή οικονομική μεταρρύθμιση, εμπνευσμένη εν μέρει από τον «σοσιαλισμό της αγοράς» που ίσχυε στη Γιουγκοσλαβία. Στις βιομηχανικές επιχειρήσεις παραχωρήθηκε σημαντική αυτονομία και επιτράπηκαν ξανά οι ιδιωτικές επενδύσεις και η ελεύθερη αναζήτηση εργασίας. Τα μέτρα αυτά, όπως και τα κίνητρα για την ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, βελτίωσαν αισθητά την οικονομία της Ουγγαρίας και επέτρεψαν στην κυβέρνηση Κάνταρ να εξασφαλίσει στον πληθυσμό της καλύτερες συνθήκες ζωής, εργασίας και διαμονής, προσφέροντας μάλιστα σε αρκετούς εργάτες

τις πρώτες ενδείξεις μαζικής ευημερίας (ηλεκτρικές συσκευές και ιδιωτικά αυτοκίνητα).

Βέβαια η κομματική ολιγαρχία δεν απογυμνώθηκε από τα προνόμιά της. Οι ζωτικές αποφάσεις υπάγονται πάντοτε στη δικαιοδοσία της, αλλά βελτιώνοντας τις σχέσεις της με το κοινωνικό σύνολο έκανε συνάμα τόπο στην «ιντελλιγκέντσια» των τεχνοκρατών και μοιράστηκε μαζί της μερικά από τα προνόμια που κατείχαν στις ανατολικές χώρες τα στελέχη του μηχανισμού. Κατάφερε επομένως, με τη σιωπηλή συγκατάθεση των Σοβιετικών, να πετύχει εν μέρει την απεμπλοκή του μηχανισμού χωρίς να τροποποιήσει τη συνολική του διάρθρωση.

Στα ίδια χρόνια το «ρουμανικό» μοντέλο ακολούθησε μια κατεύθυνση πολύ διαφορετική, σχεδόν διαμετρικά αντίθετη από εκείνη του Κάνταρ. Από τη θέση της σε μια περιοχή λιγότερο ζωτική για την άμυνα του συνασπισμού, η Ρουμανία κατάφερε να δώσει μεγαλύτερη αυτονομία στην εξωτερική της πολιτική, χωρίς να επισύρει τους μύδρους της Μόσχας. Αλλά η λιγότερο εξελιγμένη οικονομία της, συνέπεια των κενών που παρουσίαζε ακόμα η εκβιομηχάνισή της, την έφερνε πλησιέστερα στο πρότυπο ανάπτυξης που είχε εφαρμοστεί στην ΕΣΣΔ. Η σταλινική κληρονομιά δεν μπορούσε να καθαγιαστεί τόσο εύκολα όσο στην Ουγγαρία ή στη ΛΔΓ με τη διάδοση της (πολύ σχετικής) υλικής ευημερίας. Προτιμήθηκε λοιπόν κάτι άλλο, η καταξίωση του καθεστώτος με όπλο το εθνικό φρόνημα· φαινόμενο που βέβαια δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη Ρουμανία, αλλά εδώ εκδηλώνεται με μεγαλύτερη ένταση καθώς υποδαυλίζεται από την έντονη ρωσοφοβία του πληθυσμού. Έτσι, στα χέρια της γραφειοκρατίας ο ρουμανικός πατριωτισμός μεταμορφώνεται σ' έναν ακραίο εθνικισμό.

Από τις δυο αυτές δεσμεύσεις άντλησε ο Νικολάε Τσαουσέσκου την ουσία του «ρουμανικού μοντέλου», που χαρακτηρίζεται μέχρι τα γεγονότα του 1989 από μια εξωτερική πολιτική σχετικά ανεξάρτητη, για να μην πούμε ουδετερόφιλη. Οι Σοβιετικοί την αποδέχθηκαν ή τουλάχιστον την ανέχθηκαν με ορισμένους περιορισμούς και με αντίτιμο την παγίωση μιας κομμουνιστικής ορθοδοξίας κι ενός άκρατου ολοκληρωτισμού. Είναι βέβαια συζητήσιμο αν η λέξη «ορθοδοξία» μπορεί να χαρακτηρίσει ένα πολιτικό σύστημα θεμελιωμένο στη μεγαλομανία, τον δεσποτισμό και την οικογενειοκρατία. Τα μεγαλεπήβολα αρχιτεκτονήματα του καθεστώτος συνυπάρχουν με τη φτώχεια, τα δελτία τροφίμων και τις διακοπές του ηλεκτρικού, για να μη μιλήσουμε για την πολιτική τρομοκρατία που παίρνει διαστάσεις άγνωστες στις άλλες λαϊκές δημοκρατίες.

Παρά την προσπάθεια των ηγεσιών να καθαγιάσουν την εξουσία τους με τους τρόπους αυτούς, μετά το 1975 θα εμφανιστούν νέες δυνάμεις που αμφισβητούν τόσο τη σοβιετική κηδεμονία όσο και την ασφυκτική γραφειοκρατική ακαμψία του συστήματος. Στο εξής η αλλεργική απόρριψη του συστήματος και της σοβιετικής παρουσίας, η καταδίκη του σταλινισμού και ο πόθος της αλλαγής δεν εκδηλώνονται μονάχα με ασύνδετα, σποραδικά ξεσπάσματα. Σε ορισμένες χώρες η αντίδραση εξελίσσεται σε μόνιμο στοιχείο και ξεχωρίζει από τις παλιότερες κρί-

σεις αναβρασμού γιατί εξαπλώνεται, αν όχι στο σύνολο των λαϊκών δημοκρατιών, τουλάχιστον σε μεγάλα τμήματα της σοσιαλιστικής κοινότητας.

Στις διαρθρωτικές αιτίες της βαθμιαίας αμφισβήτησης –αδυναμία του σταλινικού μοντέλου να προσαρμοστεί στις πρόσφατες μεταβολές, επιβίωση των εθνικών δεδομένων, επίδραση δυτικών προτύπων σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα– θα προστεθούν μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και συγκυριακές αιτίες. Πρώτα πρώτα οι οικονομικές δυσκολίες, που σε πείσμα των διακηρύξεων του μαρξισμού προεκτείνουν την παγκόσμια κρίση και στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο, ξεσκεπάζοντας τις ελλείψεις και τα αδιέξοδα του συστήματος. Και στη συνέχεια η εμφάνιση σε ορισμένες χώρες μίας κίνησης αντιφρονούντων που αντλούσε την έμπνευση και το νομικό της υπόβαθρο από τις συμφωνίες του Ελσίνκι. Η έμμεση νομιμοποίηση των παγκόσμιων ισορροπιών αποκοίμισε τους φορείς της σοβιετικής παντοδυναμίας, οι οποίοι δεν φαντάστηκαν ώς πού μπορούσαν να τους οδηγήσουν οι εξαγγελίες της τελικής πράξης της ΔΑΣΕ στο κεφάλαιο για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Στο όνομα αυτών των αρχών ξεκίνησε ο αγώνας των αντιφρονούντων ενάντια στις γραφειοκρατικές ηγεσίες· όχι από τις τάξεις των κομμουνιστικών κομμάτων, όπως γινόταν πάντοτε μέχρι το 1968, προκειμένου να αποσπαστούν από τον έλεγχο των συντηρητικών στοιχείων της «νέας ιθύνουσας τάξης», αλλά έξω από τα πλαίσιά τους και στην πλάτη ενός κοινωνικού συνόλου ήδη έτοιμου να κλονιστεί από τις διεκδικήσεις τους.

Οι υπέρμαχοι αυτοί των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» δεν καταγγέλλουν μονάχα την καταπάτηση της ελευθερίας της έκφρασης αλλά κάθε διαστρέβλωση των αρχών του σοσιαλισμού εκ μέρους της εξουσίας – εκτοπίσεις, απολύσεις, πολιτιστικές και θρησκευτικές διακρίσεις, εμπόδια στην είσοδο φοιτητών στα πανεπιστήμια κ.λπ. Το παράδειγμα των Σοβιετικών αντιφρονούντων και η απήχησή του στην παγκόσμια κοινή γνώμη έπαιξαν ρόλο αποφασιστικό, όπως και το ενδιαφέρον (έστω και αποσπασματικό) των «ευρωκομμουνιστικών» κομμάτων (της Ιταλίας, της Ισπανίας και ώς ένα βαθμό της Γαλλίας).

Διαμορφώθηκε έτσι ένας συσχετισμός ανάμεσα στις περιθωριακές ώς τότε εκδηλώσεις των διανοουμένων και τον πόθο των μαζών να εκφράσουν τις διεκδικήσεις τους έξω από τα κυκλώματα που τους επέβαλλε η εξουσία. Παρά τις αποσιωπήσεις και κατασταλτικές παρεμβάσεις των κρατικών αρχών, οι πρωτοβουλίες μικρών ομάδων σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η υπογραφή της «Χάρτας '77» στην Πράγα από μερικές εκατοντάδες αντικαθεστωτικών (Ιανουάριος 1977), ή η έκκληση στον λαό και τις αρχές της Πολωνίας που κυκλοφόρησε η Επιτροπή Υπεράσπισης Εργατών (KOR) μετά τις διώξεις που ακολούθησαν τα γεγονότα του Ιουνίου 1976, ή η έκκληση που απευθύνθηκε με την πρωτοβουλία του Ρουμάνου συγγραφέα Γκόμα στα μέλη της συνδιάσκεψης του Βελιγραδίου (Ιανουάριος 1977), βρήκαν μεγάλη απήχηση στην ανατολική Ευρώπη κι ευνόησαν λίγο-πολύ το ξύπνημα των συλλογικών συνειδήσεων και την αναβίωση της «κοινωνίας των πολιτών» μετά από μια παρατεταμένη νεκροφάνεια.

Με εξαίρεση ίσως τη δογματική και ρωσόφιλη Βουλγαρία, καμιά χώρα δεν έμεινε ολότελα ανεπηρέαστη από παρόμοιους κραδασμούς· ούτε καν η Ουγγαρία του Γιάνος Κάνταρ ούτε η σταλινική ΛΔΓ, όπου οι διαθέσεις αλλαγής για χρόνια εκδηλώνονταν με μεμονωμένες ενέργειες, όπως η διαμαρτυρία μερικών δεκάδων διανοουμένων για την απέλαση του πολύ δημοφιλούς τραγουδιστή και ποιητή Βολφ Μπίρμαν, αλλά και οι αιτήσεις δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων να μεταναστεύσουν στη Δύση.

Πάντως, η πρωιμότερη και πιο προχωρημένη σύζευξη των αντικαθεστωτικών πρωτοβουλιών με την οργανωμένη εξέγερση του κονωνικού σώματος σημειώθηκε στην Πολωνία. Στη χώρα αυτή, που κράτησε για δυο αιώνες την εθνική της ταυτότητα σε πείσμα των απανωτών διαμελισμών, στρατιωτικών επεμβάσεων και κατοχών ή αφομοιωτικών προσπαθειών των γειτονικών δυνάμεων, είχε διαμορφωθεί το 1970 ένας συμβιβασμός που θύμιζε αρκετά την Ουγγαρία του Κάνταρ. Στη θέση του πολιτικού «φιλελευθερισμού» που χαρακτήριζε τις επιλογές του Γκομούλκα, η τακτική του διαδόχου του Έντβαρντ Γκιέρεκ συνδύαζε την πολιτική πυγμή με τη διεξαγωγή οικονομικών μεταρρυθμίσεων που αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό της χώρας και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της. Χάρη στην καλλιέργεια του πατριωτικού φρονήματος και τη βοήθεια της Καθολικής Εκκλησίας, τα πρώτα χρόνια του καθεστώτος Γκιέρεκ χαρακτηρίζονται από κάποιο βαθμό κοινωνικής συναίνεσης, πράγμα που χάρισε στους ιθύνοντες του Κρεμλίνου την ψευδαίσθηση ότι η σταθερότητα είχε αποκατασταθεί.

Αλλά η φαινομενική αυτή συναίνεση τινάχτηκε στον αέρα το καλοκαίρι του 1976, υποκύπτοντας στα συνδυασμένα πλήγματα των διανοουμένων και της εργατικής αμφισβήτησης. Αντιδρώντας στα σχέδια του καθεστώτος να αναθεωρήσει το σύνταγμα, προκειμένου να θεσμοποιήσει τον έλεγχο του πολωνικού ΚΚ στο κοινωνικό σύνολο και να εξάρει τον αμετάκλητο χαρακτήρα της σοβιετικής παρουσίας, οι διανοούμενοι απέσπασαν σημαντικές παραχωρήσεις. Από την άλλη μεριά, η αυθαίρετη αύξηση της τιμής των τροφίμων στις 24 Ιουνίου 1976 πυροδότησε το οργισμένο ξέσπασμα των εργατών. Όπως και το 1970, ήταν ένα κίνημα αυθόρμητο με αφορμή την οικονομική κατάσταση, αλλά τη φορά αυτή η ίδρυση της KOR θα του προσδώσει και μια έκφραση πολιτική. Η Επιτροπή αυτή ιδρύθηκε από διανοουμένους που αντιδρούσαν στις διώξεις των διαδηλωτών του Ράντομ και του Ούρσους, όπου ήταν το επίκεντρο της εργατικής αναταραχής. Έτσι, τα γεγονότα του 1976 οριοθετούν την αρχή μιας ενοποιητικής διαδικασίας στις τάξεις μιας κοινωνίας που ερχόταν πια σε ξεκάθαρη ρήξη με το κόμμα. Χάρη στην κινητοποίηση της κοινής γνώμης στην Πολωνία και στο εξωτερικό, η KOR πέτυχε τελικά την αμνήστευση των υπαιτίων, ενώ οι εκδηλώσεις συμπαράστασης κερδίζουν και την υποστήριξη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.

Απέναντι στην κυβέρνηση Γκιέρεκ και το ΚΚ Πολωνίας που έμοιαζε να είναι βυθισμένο σε πλήρη αποτελμάτωση, η αντιπολίτευση ανασυντάσσεται, ιδρύοντας λέσχες που συσπειρώνουν καθολικούς διανοουμένους ή συμφιλιώνουν τους κομμουνιστές με τους «ακομμάτιστους», όπως η ομάδα «Εμπειρία και

Μέλλον». Όλες μελετούν τις δυνατότητες της Πολωνίας να βγει από το πολιτικό και οικονομικό της αδιέξοδο, και πολλές υποβάλλουν συγκεκριμένες προτάσεις. Στη Βαρσοβία και το Λοτζ ανοίγουν τα γραφεία μιας «Επιτροπής για την Υπεράσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου». Καμιά πενηνταριά εφημερίδες και περιοδικά, που εκδίδονται χωρίς την άδεια της λογοκρισίας, διασπείρουν την αμφισβήτηση στα ευρύτερα στρώματα. Εδώ κι εκεί οργανώνονται υποτυπώδη ανεξάρτητα συνδικάτα, όλα τους φυσικά τελείως παράνομα.

Αν και χαρακτηρίστηκαν συλλήβδην «αντικαθεστωτικές», οι πρωτοβουλίες αυτές δεν αντιμετώπισαν όλες εξίσου τις διώξεις της εξουσίας. Μάλιστα η KOR, που είχε πρωτοστατήσει στο κίνημα, συναντούσε αρκετή ανεκτικότητα, που εξηγείται από τη νομιμοφάνεια των ενεργειών της, αλλά και την επιθυμία των αρχών να μην ερεθίσουν τις ξένες ευαισθησίες σε μια εποχή που η Πολωνία χρειαζόταν επιτακτικά την οικονομική βοήθεια της Δύσης. Άλλωστε οι διανοούμενοι, μαθημένοι από τα συμβάντα του 1956 και του 1968, απέφυγαν τις μετωπικές αντιπαραθέσεις με το ΚΚ και βασίστηκαν στην οργανωμένη πίεση των δυνάμεων της κοινωνίας προκειμένου να αποσπάσουν παραχωρήσεις σε ζητήματα συνδικαλιστικά ή στον τομέα του πολιτισμού και της πληροφόρησης.

Η πλάγια αυτή τακτική θα υποσκελιστεί από τις εργατικές κινητοποιήσεις του καλοκαιριού του 1980, που πυροδοτούνται και πάλι από τις οικονομικές δυσκολίες και τη μονομερή απόφαση των αρχών να αυξήσουν τις τιμές των ειδών διατροφής. Μετά το πρώτο ξέσπασμα στο Λούμπλιν την τρίτη εβδομάδα του Ιουλίου, το κίνημα εξαπλώθηκε από πόλη σε πόλη, φτάνοντας ώς τα μέσα Αυγούστου στο Γκντανσκ, όπου η απεργία στα ναυπηγεία Λένιν αποτέλεσε την πρώτη φάση μιας εξόρμησης που επισημοποιεί την εμφάνιση της εργατικής τάξης στο προσκήνιο των εξελίξεων.

Για δεκαοχτώ μήνες εφαρμόζεται στην Πολωνία ένας νέος τύπος συμβιβασμού, χωρίς κανένα προηγούμενο στην ιστορία των λαϊκών δημοκρατιών της Ευρώπης. Από τη μια το κομμουνιστικό κόμμα, που επιβιώνει μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας χάρη στην ψυχραιμία των «μετριοπαθών»· από την άλλη εκατομμύρια εργάτες που με τη στιβαρή αλλά φρόνιμη στήριξη της Καθολικής Εκκλησίας οργανώνονται στο συνδικάτο «Αλληλεγγύη» (Solidarnosc), φορέα νόμιμα αναγνωρισμένο από τις 30-31 Αυγούστου 1980. Κι απ' τις δυο πλευρές υπάρχουν οι εξτρεμιστές και οι «πυροσβέστες»: για το κόμμα ο Στάνισλαβ Κάνια, που διαδέχεται τον Σεπτέμβριο τον άρρωστο και αποδιοπομπαίο Γκιέρεκ, για να δώσει ένα χρόνο αργότερα τη θέση του στον στρατηγό Γιαρουζέλσκι· για την «Αλληλεγγύη» ο Λεχ Βαλέσα, ο «οργανικός διανοούμενος» (κατά την έκφραση του Γκράμσι) που ξεπήδησε από τις τάξεις των Πολωνών εργατών, για να γίνει μετά τα συμβάντα του Γκντανσκ ο χαρισματικός ηγέτης του συνδικάτου. Όπως κι ο προκάτοχός του, ο Κάνια ψάχνει ν' αποφύγει την άμεση σύγκρουση που προωθούν οι «σκληροί» του κόμματος και φιλοδοξεί να εκτονώσει ή να απενεργοποιήσει το κίνημα. Η άποψή του ισοδυναμούσε με σοβαρή υποτίμηση της επαναστατικότητας και των οργανωτικών δυνατοτήτων της μάζας, καθώς και των δεσμών που

την ένωναν με τους «αντιφρονούντες» διανοουμένους και την Εκκλησία. Η ανάδειξη ενός Πολωνού καρδινάλιου σε προκαθήμενο του Αγίου Πέτρου, του Πάπα Ιωάννη Παύλου Β΄, και η επίσκεψή του στην Πολωνία έπαιξαν καταλυτικό ρόλο σ' αυτό τον τομέα. Από την πλευρά του, ο Βαλέσα με δυσκολία συγκρατεί τα ηνία, πασχίζοντας να αποφύγει το μοιραίο και συνάμα να προασπίσει τα κεκτημένα του 1980, αντιμέτωπος με την αδημονία της βάσης και τις μαξιμαλιστικές απαιτήσεις της νεολαίας. Και οι δυο τους δεν παραγνωρίζουν δύο θεμελιώδη δεδομένα: την ασφυκτική γεωπολιτική θέση της Πολωνίας, που εμπνέει την περίσκεψη στους περισσότερους πολίτες της, και τη μόνιμη απειλή που συνιστούν εξαρχής οι Σοβιετικοί για τον επισφαλή πολιτικό συμβιβασμό.

Στις εσωτερικές και διεθνείς συνθήκες της εποχής η καθιέρωση στην Πολωνία ενός πλουραλιστικού συστήματος, με πρώτο ίσως στάδιο την πρόσφατη νομιμοποίηση της «Αλληλεγγύης» που αμφισβητούσε έτσι το κομματικό μονοπώλιο στην κοινωνία, ξεπερνούσε αναμφίβολα τα όρια ανοχής του Κρεμλίνου. Ήταν άμεσος ο κίνδυνος να μολυνθούν τα άλλα μέλη της σοσιαλιστικής κοινότητας ή και η ίδια η ΕΣΣΔ. Τις τελευταίες εβδομάδες του 1981 φαινόταν βέβαιο πως αργά ή γρήγορα η Μόσχα θα επενέβαινε ώστε να βάλει τέλος στην πολωνική «εκτροπή». Όταν ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι αποφάσισε να ξεριζώσει το απόστημα, αποκαθιστώντας τη «σοσιαλιστική νομιμότητα» με τη βοήθεια των ενόπλων δυνάμεων και κηρύσσοντας την Πολωνία σε «κατάσταση πολιορκίας», ο στόχος του ήταν διπλός: να διαλύσει την «Αλληλεγγύη» και να αποκαταστήσει την πρωτοκαθεδρία του κόμματος, αλλά και να αποτρέψει την αιματοχυσία και την ξένη κατοχή της χώρας. Με τη ρητή συγκατάθεση των Σοβιετικών και την άμεση εποπτεία του στρατάρχη Κουλίκωφ, αρχιστρατήγου των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η επιχείρηση ολοκληρώθηκε μέσα σε λίγες ώρες, τη νύχτα της 12ης με 13η Δεκεμβρίου 1981 και στη διάρκεια της επόμενης μέρας. Σχηματίστηκε ένα Στρατιωτικό Συμβούλιο Εθνικής Σωτηρίας, οι ηγέτες της «Αλληλεγγύης» φυλακίστηκαν (ο Βαλέσα σε μιά βίλα κοντά στη Βαρσοβία) και διατάχθηκαν αυστηρά κοινωνικά και πολιτικά μέτρα: αναστολή του δικαιώματος της απεργίας, απαγόρευση της κυκλοφορίας από τις 10 το βράδυ ώς τις 6 το πρωί, στρατιωτική εποπτεία σε βασικές επιχειρήσεις, κατάργηση του πενθήμερου και περικοπή στο μισό των ετήσιων αδειών.

Σε αντίθεση με την ομόφωνη καταδίκη των δυτικών χωρών, η απόφαση του Γιαρουζέλσκι να κηρύξει κατάσταση πολιορκίας έγινε δεκτή με ευχαρίστηση από τις κρατικές ηγεσίες της ανατολικής Ευρώπης, προπάντων της Τσεχοσλοβακίας και της ΛΔΓ. Όμως, η «ομαλοποίηση» που επέβαλε η Μόσχα στους Πολωνούς ιθύνοντες αποδείχθηκε γρήγορα ανίκανη να ξεριζώσει τα φιλελεύθερα και πατριωτικά αισθήματα που διακατείχαν την πλειονότητα του πληθυσμού. Οι διώξεις δεν έκαμψαν τη δημοτικότητα των αγωνιστών της «Αλληλεγγύης» και της KOR, ενώ ο οργανωτικός μηχανισμός της Καθολικής Εκκλησίας, που με την ενθάρρυνση του Πάπα εξελισσόταν σε αληθινό κράτος εν κράτει, αποδείχθηκε σκληρό καρύδι για το καθεστώς. Έτσι, οι αρχές οδηγήθηκαν γρήγορα σε συμβι-

βασμό και τον Δεκέμβριο του 1982 ανέστειλαν την κατάσταση πολιορκίας, απελευθερώνοντας όσους είχαν συλληφθεί το 1981. Το 1985 καταδίκασαν σε πολύχρονη κάθειρξη τους αστυνομικούς που δολοφόνησαν τον Οκτώβριο του 1984 τον παπά Ποπιελούσκο και στο τέλος δέχθηκαν να διαπραγματευθούν με τον Βαλέσα, που κατέκτησε τη διεθνή αναγνώριση όταν απέσπασε το βραβείο Νόμπελ για την ειρήνη.

Παρά τη φαινομενική τους επικράτηση στην τελευταία σύγκρουση με τους αντιφρονούντες των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, οι Σοβιετικοί ηγέτες και οι σύμμαχοί τους δεν είχαν λόγους να χαίρονται. Ο χαρακτήρας που απέπνεε η πολωνική εξέγερση ακόμη και μετά την άρση της κατάστασης πολιορκίας έδειχνε ότι το αίτημα της αλλαγής δεν προκαλούσε πια μονάχα τις κινητοποιήσεις μιας δραστήριας μειοψηφίας, αλλά ολόκληρου του κοινωνικού σώματος, παρά την έλλειψη κατάλληλων φορέων που θα μπορούσαν να το εκφράσουν.

Έτσι, τις παραμονές των σαρωτικών αλλαγών που εγκαινιάζει στην ΕΣΣΔ η άνοδος του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, οι πιο διεισδυτικοί παρατηρητές διαπίστωναν ότι η φθορά του μοντέλου της Οκτωβριανής Επανάστασης καθιστούσε πολύ προβληματική τη συνεχιζόμενη κυριαρχία των κρατικών ηγεσιών της ανατολικής Ευρώπης, που αντέτασσαν τις αδράνειες ενός ξεπερασμένου συστήματος στην αυξανόμενη ορμή και τις συνδυασμένες εφόδους των νέων κοινωνικών δυνάμεων και μιας εργατικής τάξης που είχε οριστικά ξυπνήσει από το λήθαργό της. Μήπως, πίσω από τη φαινομενική σταθερότητα της σοσιαλιστικής συμμαχίας, ο ολοκληρωτισμός είχε αρχίσει να πνέει τα λοίσθια;

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΞΟΜΑΛΥΝΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

Εδώ και λίγα χρόνια η Ευρώπη μπήκε σε μια νέα φάση της ιστορίας της – πρώτιστα η ανατολική, αλλά παρεμπιπτόντως και η δυτική, στο πλαίσιο μιας αλυσιδωτής αντίδρασης που τα συνολικά της αποτελέσματα δεν μπορούν να εκτιμηθούν από τώρα. Η μεταβολή αυτή πηγάζει από ένα πλέγμα γεγονότων που σχετίζονται περισσότερο με την εξέλιξη και τις πρωτοβουλίες των υπερδυνάμεων παρά με ενέργειες των ίδιων των Ευρωπαίων, έστω και αν έχουν άμεσο αντίκτυπο στα κράτη και τους πληθυσμούς της γηραιάς ηπείρου.

Το πρώτο δεδομένο εντοπίζεται στην αδυσώπητη μονομαχία που ξεκίνησε ο Ρόναλντ Ρέηγκαν με το Σύμφωνο της Βαρσοβίας στον τομέα των πυρηνικών εξοπλισμών και της υψηλής τεχνολογίας. Το 1983, κι ενώ είχε αρχίσει η εγκατάσταση των πρώτων πυραύλων Πέρσινγκ και Κρουζ σε αντιστάθμισμα των σοβιετικών *SS*-20, ο πρόεδρος των ΗΠΑ παρουσίασε τη δική του «πρωτοβουλία στρατηγικής άμυνας», που από τα μέσα ενημέρωσης βαφτίστηκε «πόλεμος των άστρων». Στόχος αυτού του σχεδίου ήταν ο μακρόπνοος καταρτισμός ενός συστήματος αντιπυραυλικής προστασίας, που το τεράστιο κόστος του θα ήταν απαγορευτικό για τους Σοβιετικούς. Στη Δύση πολλοί παρατηρητές το βρήκαν

ουτοπικό και αφόρητα πολυδάπανο. Ήταν περισσότερο ένα όπλο τεχνολογικού και οικονομικού πολέμου, που φιλοδοξούσε να πείσει τους ιθύνοντες του Κρεμλίνου πως η χώρα τους δεν είχε ούτε τα χρηματικά μέσα ούτε την κατάλληλη τεχνογνωσία να συναγωνιστεί τις ΗΠΑ στον τομέα των υπερσύγχρονων οπλικών συστημάτων του 21ου αιώνα.

Το δεύτερο βαρυσήμαντο γεγονός αφορά την ίδια την ΕΣΣΔ, όπου στις 11 Μαρτίου του 1985 ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ εκλέγεται γενικός γραμματέας του ΚΚΣΕ, τερματίζοντας την περίοδο αβεβαιότητας που είχε διαδεχθεί το θάνατο του Μπρέζνιεφ (1982) και συνέπεσε με τη θητεία των Αντρόπωφ και Τσερνιένκο. Πολύ γρήγορα φάνηκε ότι ο «νεαρός» 54χρονος γραμματέας (ο μέσος όρος ηλικίας των μελών του Πολιτικού Γραφείου ξεπερνούσε τα εβδομήντα χρόνια) ήθελε, όπως και ο Χρουστσώφ στα πρώτα χρόνια της θητείας του, να δώσει στη χώρα του την ευκαιρία και τον τρόπο να βγει από την οικονομική παράλυση όπου την καταδίκαζαν οι δυσκαμψίες του συστήματος. Αρχικά αυτό δεν σήμαινε και την κατάργηση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αλλά την ενίσχυσή του χάρη στην επανασύνδεση του κόμματος με την κοινωνία και την ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση. Τέτοιοι ήταν στην αρχή οι στόχοι της «περεστρόικα» (αναδόμησης) και της «γκλάσνοστ» (διαφάνειας) για τον διάδοχο του Τσερνιένκο. Ταυτόχρονα ο Γκορμπατσώφ είχε αρχίσει να αντιλαμβάνεται την επιβάρυνση που θα προκαλούσε στην ΕΣΣΔ ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών και η ευθύνη ενός διαστημικού πολέμου που η χώρα του (παρά την επιθυμία του Μπρέζνιεφ) δεν άντεχε ν' αναλάβει. Έτσι, το Κρεμλίνο προτίμησε να φανεί συμβιβαστικότερο στην εξωτερική του πολιτική και πίεσε τους συμμάχους και τους υποτελείς του να κάνουν το ίδιο.

Το πρώτο πεδίο της νέας στρατηγικής ήταν η ευρωπαϊκή ήπειρος. Φυσικά ο Σοβιετικός προκαθήμενος δεν σκόπευε αρχικά να ξαναδώσει στα κράτη του «μπλοκ» την αυτονομία τους ούτε να επιτρέψει την ανάπτυξη μιας νέας δύναμης στη δυτική Ευρώπη ικανής να περιφρουρήσει η ίδια τον εαυτό της. Μιλώντας για ένα «κοινό σπίτι» στις αρχές της θητείας του, σκεφτόταν περισσότερο την ουδετεροποίηση της περιοχής παρά την ενδεχόμενη ίδρυση των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης. Στο μεταξύ ωστόσο συμφώνησε στην επανάληψη των διαβουλεύσεων της Γενεύης για τους πυρηνικούς πυραύλους μέσου βεληνεκούς (που όπως αναφέραμε σημάδευαν αποκλειστικά ευρωπαϊκούς στόχους) και στο τέλος προσχώρησε στη «μηδενική λύση» που είχε προταθεί λίγα χρόνια νωρίτερα από τον πρόεδρο Ρέηγκαν και προέβλεπε ταυτόχρονα την απομάκρυνση των SS-20 και των αντίστοιχων αμερικανικών Πέρσινγκ και Κρουζ. Πράγματι, τον Δεκέμβριο του 1987 υπογράφεται στην Ουάσινγκτον η Συνθήκη FNI, πρώτο στάδιο της μείωσης των στρατηγικών και τακτικών πυρηνικών όπλων (συμφωνία START) αλλά και των συμβατικών δυνάμεων, που θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια. Με τον τρόπο αυτό οι διεθνείς σχέσεις μπαίνουν σε μια νέα φάση εξομάλυνσης με άμεσα αισθητές επιπτώσεις στα κράτη της ανατολικής Ευρώπης.

Δεν χωράει αμφιβολία πως τα δύο δεδομένα που αναφέραμε, η μεταβολή των

διεθνών συσχετισμών και οι επιλογές του Γκορμπατσώφ στην εσωτερική πολιτική, υπήρξαν η αφετηρία της διαδικασίας που ανέτρεψε ολόκληρο το πολιτικό σκηνικό της ανατολικής Ευρώπης. Οι ραγδαίες μεταβολές στη Σοβιετική Ένωση, απρόσμενες ακόμα και για τους υποκινητές τους, επηρέασαν αποφασιστικά την εξέλιξη των λαϊκών δημοκρατιών: φιλελευθεροποίηση της ενημέρωσης, εκδημοκρατισμός, ακόμη ατελής αλλά πραγματικός, των θεσμών και της πολιτικής ζωής, αφύπνιση των εθνών στον Καύκασο (Αρμενίων και Αζέρων) και στις Βαλτικές Χώρες που κατέληξε σύντομα σε διακηρύξεις ανεξαρτησίας των μελών της Ένωσης, χωρίς καμιά παρέμβαση του Κόκκινου Στρατού· και στον εξωτερικό τομέα η αποχώρηση των σοβιετικών δυνάμεων από το Αφγανιστάν και η εγκατάλειψη του «δόγματος Μπρέζνιεφ». Τα συμβάντα αυτά ενίσχυσαν την εξομάλυνση και διευκόλυναν την αλλαγή των σχέσων μεταξύ Ανατολής και Δύσης αλλά και στο εσωτερικό του στρατοπέδου των λαϊκών δημοκρατιών. Σαράντα χρόνια πιο πριν, ο ψυχρός πόλεμος τις είχε μετατρέψει σε μονολιθικό μπλοκ ολοκληρωτικά υποχείριο στην ΕΣΣΔ· η διάλυσή του οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στον στρατηγικό και διπλωματικό αφοπλισμό που υιοθέτησε η ΕΣΣΔ για τους λόγους που προαναφέραμε.

Στους προηγούμενους παράγοντες θα πρέπει να προσθέσουμε τις επιπτώσεις μιας οικονομικής κρίσης που στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης είχε καταστεί σχεδόν διαρθρωτική, ξεσηκώνοντας μεγάλες δυσαρέσκειες στον πληθυσμό τους, που χάρη στην αύξηση των επαφών με τη Δύση (τύπος, τηλεόραση, ταξίδια) μπορούσε να συγκρίνει τις ελλείψεις των σοσιαλιστικών οικονομιών και το μέτριο βιοτικό του επίπεδο με τη σχετική ευημερία των δυτικών χωρών στα χρόνια αυτά της ανάκαμψης. Η ένταση της κρίσης διαφέρει βεβαίως από χώρα σε χώρα, αλλά τα συμπτώματα είναι πάντα τα ίδια: μικρή ή μεγάλη επιβράδυνση των αυξητικών ρυθμών, χαμηλή παραγωγικότητα, μόνιμα ελλειμματική αγροτική παραγωγή (εκτός από την Ουγγαρία και τη Βουλγαρία) και έλλειψη τροφίμων που επιφέρει την εισαγωγή του δελτίου με ιδιαίτερα δραματικές επιπτώσεις στη Ρουμανία. Επίσης συναντάμε φαινόμενα πληθωρισμού (15 ώς 20% στη Βουλγαρία, Ουγγαρία, ΛΔΓ και Τσεχοσλοβακία, αλλά 300% στην Πολωνία το 1982) κι ένα υπέρογκο εξωτερικό χρέος: 40 δισεκατομμύρια δολάρια στην Πολωνία, 20 στη ΛΔΓ, 17,6 στην Ουγγαρία και 8 στη Βουλγαρία. Αφήνοντας κατά μέρος την Αλβανία, που είχε πάψει προ πολλού να συμμετέχει στο συνασπισμό, μόνο η Ρουμανία κατάφερε φαινομενικά να ξοφλήσει το χρέος της (18 δισεκατομμύρια το 1980), αλλά με τι τίμημα!

Όλες οι διαπιστώσεις που έγιναν στο βιβλίο αυτό με αφορμή τους αλλεπάλληλους επαναστατικούς αναβρασμούς στην Ευρώπη των δυο τελευταίων αιώνων ισχύουν και για τα γεγονότα του 1989-1990 στην ανατολική Ευρώπη: ο στενός μα όχι αυτόματος συσχετισμός οικονομίας και πολιτικής, η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος που διευκόλυνε την εξάπλωση της κρίσης και υπερεθνικών δυνάμεων που μπορούσαν να την κατευθύνουν, η ανεπάρκεια των μυθολογικών ερμη-

νειών με όρους σκοτεινών συνωμοσιών των ξένων κέντρων εξουσίας και η συμβολή μεμονωμένων χωρών στην αρχική πυροδότηση της εξέγερσης.

Δύο κράτη έπαιξαν μετά το 1988 ρόλο ζωτικό στην έναρξη των εξελίξεων: η Πολωνία και η Ουγγαρία. Όπως είδαμε, μετά τα γεγονότα του 1980-1981 η Πολωνία συνέχιζε ν' αποτελεί μια χώρα όπου σε πείσμα της «ομαλοποίησης» ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο αποδύθηκε σε μια παθητική αντίσταση που υποχρέωνε το καθεστώς να διαπραγματευθεί με τους δύο βασικούς οργανωτικούς του φορείς, την Καθολική Εκκλησία και το συνδικάτο «Αλληλεγγύη». Αφού προσπάθησαν πρώτα να το φιμώσουν, τον Απρίλιο του 1989 οι Πολωνοί ηγέτες δέχθηκαν, μετά από αλλεπάλληλες απεργίες και τη συγκρότηση μιας «στρογγυλής τράπεζας» με τους αντιπροσώπους της «Αλληλεγγύης», την υπογραφή μιας συμφωνίας που συνιστά θεμελιακό ορόσημο όχι μόνο για την Πολωνία αλλά για το σύνολο του σοσιαλιστικού συνασπισμού. Το κείμενο αυτό προέβλεπε την καθιέρωση ενός πλουραλιστικού συνδικαλισμού (επομένως και τη νομιμοποίηση της «Αλληλεγγύης») και τη σύσταση νέων πολιτικών θεσμών. Στο εξής η διακυβέρνηση του κράτους θα ανήκε σ' έναν πρόεδρο της Δημοκρατίας, που θα εκλεγόταν από το κοινοβούλιο για έξι χρόνια και θα διέθετε εκτεταμένες εξουσίες. Η νομοθετική εξουσία θα μοιραζόταν σε δύο σώματα, εκλεγμένα με καθολική ψηφοφορία: τη Δίαιτα, όπου η αντιπολίτευση θα διεκδικούσε το 35% των εδρών –οι υπόλοιπες θα έμεναν στα χέρια του Κόμματος Ενωμένων Πολωνών Εργατών (ΚΚ Πολωνίας) και των δορυφόρων του– και τη Γερουσία, που θα είχε το δικαίωμα να απορρίπτει νομοσχέδια που ενέκρινε η Δίαιτα. Για πρώτη φορά κάποια σπέρματα πλουραλιστικών δημοκρατικών λειτουργιών θα μπολιάζονταν στον κορμό του πολιτικού συστήματος μιας λαϊκής δημοκρατίας.

Συσπειρωμένη στους κόλπους της «Αλληλεγγύης», η αντιπολίτευση θριάμβευσε στις εκλογές του Ιουνίου. Στη Γερουσία, όπου δεν υπήρχε ποσοστιαίος περιορισμός, οι οπαδοί της κέρδισαν τις 99 από τις 100 έδρες της εκλογής. Στη Δίαιτα, όπου οι «ανεξάρτητοι» διέθεταν 161 έδρες, οι κομμουνιστές δεν είχαν την πλειοψηφία και χρειάζονταν την υποστήριξη των δορυφορικών σχηματισμών που ώς τότε τους υποστήριζαν. Τον Ιούλιο έγινε η πρώτη εκλογή προέδρου. Ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι, που υπέβαλε την υποψηφιότητά του μετά από πολλές αμφιταλαντεύσεις, εκλέχθηκε μόνο με οριακή διαφορά. Το επόμενο βήμα ήταν η συγκρότηση της κυβέρνησης που θα αναλάμβανε το βαρύ καθήκον να χειριστεί την τραγική οικονομική κατάσταση της Πολωνίας. Στις 24 Αυγούστου η Δίαιτα ενέκρινε το διορισμό ενός από τους μετριοπαθέστερους ηγέτες της «Αλληλεγγύης», του Ταντέους Μαζοβιέτσκι. Στην κυβέρνησή του οι κομμουνιστές κατείχαν μόνο 4 χαρτοφυλάκια, οι σύμμαχοί τους 7 και η «Αλληλεγγύη» 13. Για πρώτη φορά στα χρονικά των λαϊκών δημοκρατιών ένας μη κομμουνιστής θα ασκούσε πρωθυπουργικά καθήκοντα.

Μετά την ιστορική αυτή τομή ο εκδημοκρατισμός της Πολωνίας επιταχύνθηκε, και τον Δεκέμβριο του 1989 η Δίαιτα υιοθέτησε επίσημα την ονομασία «Δημοκρατία της Πολωνίας», αφαιρώντας κάθε αναφορά στον «σοσιαλιστικό»

ή «λαϊκό» της χαρακτήρα. Τον επόμενο Ιανουάριο το Κόμμα Ενωμένων Πολωνών Εργατών αυτοδιαλύθηκε και σχημάτισε μια νέα οργάνωση, την «Πολωνική Σοσιαλδημοκρατία», εκτός από μια μειοψηφία που αποσχίστηκε για να δημιουργήσει τη «Σοσιαλδημοκρατική Ένωση». Οι εξελίξεις συνέπεσαν με την αποκατάσταση της οικονομίας της αγοράς, τις ιδιωτικοποιήσεις και τα αξεπέραστα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Υποκύπτοντας στις πιέσεις του Λεχ Βαλέσα, ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι παραιτείται από την αρχηγία του κράτους και μετά από καθολική ψηφοφορία οι εκλογείς δίνουν την προεδρία στον πρώην αρχηγό της «Αλληλεγγύης», που στο μεταξύ έχει έρθει σε ρήξη με την αριστερή πτέρυγα του κινήματός του. Τα ύστατα λείψανα της κομμουνιστικής εξουσίας εξαλείφονται με τις νέες βουλευτικές εκλογές το φθινόπωρο του 1991. Το αναλογικό εκλογικό σύστημα αποτρέπει ωστόσο την ανάδειξη απόλυτης πλειοψηφίας, περιορίζοντας τις δυνατότητες της εξουσίας να χειριστεί τα φλέγοντα οικονομικά προβλήματα.

Στην Ουγγαρία η καθεστωτική αλλαγή υπήρξε ακόμα πιο γρήγορη και διεκπεραιώθηκε απρόσκοπτα από μια κυβέρνηση μεταρρυθμιστών κομμουνιστών με αρχηγό τον Μίκλος Νέμετ. Από το καλοκαίρι του 1988 είχαν αρχίσει εδώ να σχηματίζονται αναρίθμητες πολιτικές και μορφωτικές ενώσεις, ομάδες και λέσχες, που η νομική τους ύπαρξη κατοχυρώθηκε όταν το κοινοβούλιο αποφάσισε τον Ιανουάριο του 1989 να καταργήσει τους περιορισμούς στην ελευθερία της συνάθροισης και της έκφρασης. Ενώ ο τύπος και οι εκδότες απελευθερώνονταν εξίσου αυθόρμητα από τον έλεγχο της λογοκρισίας, οι Ούγγροι συχνά επέδειξαν, με την έγκριση των αρχών, μια διάθεση συμφιλίωσης με το παρελθόν τους: ο παλιός θυρεός με το στέμμα του Αγίου Στεφάνου ξανάκανε την εμφάνισή του στην ουγγρική σημαία, ενώ τον Απρίλιο ο αρχιδούκας Όττο των Αψβούργων συνόδευσε τον πρωθυπουργό στην επιμνημόσυνη τελετή για τον πρόσφατο θάνατο της αυτοκράτειρας Ζίτα. Στις 20 Αυγούστου πλήθος κόσμου παρακολούθησε στη Βουδαπέστη μία λιτανεία των λειψάνων του προστάτη αγίου της Ουγγαρίας, ενώ τον Ιούνιο εκατοντάδες χιλιάδες άτομα μαζεύτηκαν στην επίσημη κηδεία του Ίμρε Νάγκυ και τεσσάρων συντρόφων του, μετά την αποκατάστασή τους από το καθεστώς.

Όπως και στην Πολωνία, οι θεσμοί της πολιτείας αναμορφώθηκαν εντελώς. Η Ουγγαρία έπαψε να είναι «λαϊκή δημοκρατία» και μετατράπηκε σε «κράτος δικαίου» που αναγνώριζε «από κοινού τις αξίες της αστικής δημοκρατίας και του δημοκρατικού σοσιαλισμού», υιοθετώντας τον πολιτικό και συνδικαλιστικό πλουραλισμό κι ένα πολίτευμα με ημιπροεδρικό χαρακτήρα. Το κομμουνιστικό κόμμα αυτοδιαλύθηκε επίσης τον Οκτώβριο του 1989, δίνοντας τη θέση του στο Ουγγρικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, που ωστόσο ηττήθηκε κατά κράτος στις βουλευτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1989, παίρνοντας το 10% των ψήφων. Νικητές αναδείχθηκαν δύο κεντρώα σχήματα, το Ουγγρικό Δημοκρατικό Φόρουμ και η Συμμαχία των Ελεύθερων Δημοκρατών. Έτσι, η εξουσία περνάει στα χέρια ενός κεντροδεξιού συνασπισμού με ηγέτη τον Γιόζεφ Άνταλ.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής η Ουγγαρία ήταν η πρώτη χώρα που αποστασιοποιήθηκε ξεκάθαρα από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, χωρίς να δημιουργήσει ωστόσο μεγάλα προβλήματα στους Σοβιετικούς, που άρχισαν από τον Απρίλιο του 1989 ν' αποσύρουν τα στρατεύματά τους απ' τη χώρα και δεν αντιτάχθηκαν στο άνοιγμα των συνόρων με τη γειτονική Αυστρία. Οι σχέσεις των δύο χωρών θα γίνουν όλο και στενότερες, και η Ουγγαρία στράφηκε προς τη Δύση και ιδιαίτερα την ΕΟΚ με μεγαλύτερη αποφασιστικότητα από κάθε άλλη χώρα του πρώην ανατολικού συνασπισμού.

Η ειρηνική αυτή και «εκ των άνω» επανάσταση διέφερε πολύ από τις διαδικασίες που συνόδευσαν τον εκδημοκρατισμό της ΛΔ της Γερμανίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Βουλγαρίας, όπου μπορεί να μην έλαβαν χώρα εκτεταμένες αναταραχές, όπως στη Ρουμανία, αλλά οι κάτοχοι της εξουσίας δεν υπέκυψαν παρά μόνο όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με το πεζοδρόμιο.

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος γενικής αιματοχυσίας διαγραφόταν στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας. Μα ούτε τα κατασταλτικά μέτρα του κομματικού μηχανισμού ούτε η άτεγκτη στάση της κυβέρνησης Χόνεκερ μπορούσαν να περιστείλουν τις εξελίξεις, που εκδηλώθηκαν αρχικά μ' ένα κύμα εξόδου των πολιτών προς τη δυτική Γερμανία, μέσω Τσεχοσλοβακίας και Ουγγαρίας. Όταν επισκέφθηκε το Βερολίνο για να παραστεί στις εκδηλώσεις των 40 χρόνων της ΛΔΓ, ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, που έγινε δεκτός με την κραυγή «Γκόρμπι-Ελευθερία», δήλωσε απερίφραστα στον Ανατολικογερμανό ομόλογό του ότι σε περίπτωση ταραχών η ΕΣΣΔ δεν μπορούσε να του εγγυηθεί την αποκατάσταση της «σοσιαλιστικής νομιμότητας». «Θα πρέπει», τόνισε, «να λαμβάνεται υπόψη η ευρύτερη διαδικασία εκσυγχρονισμού και ανανέωσης που επιχειρείται σήμερα σε όλο το σοσιαλιστικό στρατόπεδο».

Για να λυγίσει ο Χόνεκερ χρειάστηκε πρώτα η κινητοποίηση των μαζών. Οι τεράστιες διαδηλώσεις που ξέσπασαν τον Οκτώβριο στις κυριότερες πόλεις της ανατολικής Γερμανίας, προπάντων στο ανατολικό Βερολίνο και τη Λειψία, δάμασαν τελικά την επιμονή του. Στις 18 Οκτωβρίου παραιτήθηκε μεμιάς από την ηγεσία του κόμματος, του στρατού και του κράτους, αφήνοντας στη θέση του έναν άλλο συντηρητικό, τον Έγκον Κρεντς, που μετά από μία συνάντηση με τον Γκορμπατσώφ αναγκάστηκε κι αυτός να υποκύψει στις πιέσεις του πεζοδρομίου. Τα σύνορα των δύο Γερμανιών ξανάνοιξαν και στις 9 Νοεμβρίου διαδραματίστηκε κάτι που λίγες βδομάδες πρωτύτερα θα φαινόταν ασύλληπτο σε μία χώρα προσηλωμένη πεισματικά στον σταλινισμό: στο τείχος του Βερολίνου ανοίχτηκαν ρήγματα απ' όπου ξεχύθηκαν τις επόμενες μέρες 3 εκατομμύρια «επισκέπτες», ανυπόμονοι να γευτούν τις χαρές της ελευθερίας.

Η ειρηνική επανάσταση του Νοεμβρίου δεν οδήγησε αυτόματα στην πτώση του κομμουνιστικού κόμματος (SED), που μπορούσε ακόμη, επισείοντας την απειλή του φασισμού (σε ορισμένες διαδηλώσεις είχαν ακουστεί εθνικιστικά συνθήματα), να αξιοποιήσει την υποστήριξη των παλιών στελεχών του και τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Παρ' ολ' αυτά, στις 11 Νοεμβρίου η Κεντρική

Επιτροπή του SED τάχθηκε υπέρ των «ελεύθερων, μυστικών, δημοκρατικών και πλουραλιστικών εκλογών». Στο μεταξύ οι διαδηλωτές, που συνέχισαν να πιέζουν τη φιλοκομμουνιστική κυβέρνηση του Χανς Μόντροβ, πρόσθεσαν στα αιτήματα του εκδημοκρατισμού και του πλουραλισμού το αίτημα της γερμανικής επανένωσης. Οι Σοβιετικοί αντέδρασαν με ψυχρότητα, η Δύση με συγκρατημένο ενθουσιασμό, με τον καιρό όμως φάνηκε ότι τίποτα δεν μπορούσε να την αποτρέψει. Η κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος γύριζε τους πληθυσμούς της ανατολικής Ευρώπης σαράντα χρόνια πίσω, και ο μόνος φορέας που υπήρχε για να εκφράσει τους μελλοντικούς οραματισμούς τους ήταν το έθνος, και για τη ΛΔΓ αυτό το έθνος ήταν το γερμανικό.

Σε λιγότερο από ένα χρόνο η τροπή των εξελίξεων οδήγησε στην απόφαση του ανατολικογερμανικού κοινοβουλίου να επιτρέψει τον πολυκομματισμό και να καταργήσει την πρωτοκαθεδρία του SED (Δεκέμβριος 1989), στην άλωση του κεντρικού αρχηγείου της πολιτικής αστυνομίας ή «Στάζι» στο ανατολικό Βερολίνο (15 Ιανουαρίου 1990), στην άσκηση δίωξης κατά του Έριχ Χόνεκερ και άλλων μελών της σκληροπυρηνικής ηγεσίας, στο θρίαμβο των χριστιανοδημοκρατών στις βουλευτικές εκλογές της 18ης Μαρτίου 1990 και την περιθωριοποίηση των πρώην κομμουνιστών (που σχημάτισαν στο μεταξύ το κόμμα PDS), στο σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού με αρχηγό τον Λόταρ ντε Μαιζιέρ και την αναγγελία της οικονομικής και νομισματικής ένωσης με την ΟΔΓ τον Ιούλιο του 1990. Το πρώτο βήμα για την επανένωση της χώρας είχε γίνει και όλοι αποδέχονταν πια μία τέτοια εξέλιξη, που ίσως αποτελούσε τη σπουδαιότερη πολιτική αλλαγή στη μεταπολεμική Ευρώπη. Στις 3 Οκτωβρίου 1990 η Γερμανία έγινε και πάλι ενιαίο κράτος, κάτι που επιτεύχθηκε με την προσάρτηση της ΛΔΓ στην Ομοσπονδιακή Γερμανία. Τον Δεκέμβριο του 1990 οι πρώτες εκλογές για την εκπροσώπηση των δεκαέξι νέων επαρχιών στην ομοσπονδιακή βουλή κατέληξαν σε νίκη του συνασπισμού Χριστιανοδημοκρατών, Χριστιανοκοινωνιστών και Φιλελευθέρων, ηγέτης του οποίου ήταν ο πρωτεργάτης της ενοποίησης, ο καγκελάριος Χέλμουτ Κολ.

Η «θεωρία του ντόμινο», δημιούργημα των θεωρητικών της Ουάσινγκτον στις δυσκολότερες στιγμές του ψυχρού πολέμου, επαληθεύτηκε πανηγυρικά στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης το φθινόπωρο του 1989. Το άνοιγμα των αυστροουγγρικών συνόρων δεν προκάλεσε μόνο τη μαζική έξοδο των Ανατολικογερμανών προς τη Δύση, αλλά μετατρέποντας την Πράγα σε ενδιάμεσο σταθμό του ρεύματος φυγής πυροδότησε και στην Τσεχοσλοβακία το κύμα της φιλελευθεροποίησης. Στη χώρα αυτή το καζάνι σιγόβραζε εδώ και καιρό, καθώς η αστυνομική καταστολή δεν κατάφερνε να φιμώσει τις αντίθετες φωνές, που στις αρχές του 1989 εκδηλώθηκαν ανοιχτά με το μνημόσυνο του Γιαν Πάλαχ, του φοιτητή που είχε αυτοπυρποληθεί πριν από είκοσι χρόνια σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη σοβιετική εισβολή. Το καλοκαίρι του 1989 τα συλλαλητήρια και οι διαμαρτυρίες πολλαπλασιάστηκαν, προκαλώντας συλλήψεις και διώξεις, ιδιαίτερα του θεατρικού συγγραφέα Βάτσλαβ Χάβελ, που φυλακίστηκε τον Φεβρουάριο

και ελευθερώθηκε τον Μάιο, για να πιαστεί και πάλι τον Οκτώβριο και να κλειστεί με το ζόρι σε κλινική.

Τα γεγονότα του Βερολίνου τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς αποτέλεσαν το έναυσμα ενός κύματος διαδηλώσεων που οργανώθηκαν από το «Φόρουμ των Πολιτών» (συνισταμένη όλων των αντιπολιτευτικών ρευμάτων) και γρήγορα πήραν μαζικό χαρακτήρα. Μπροστά στην ειρηνική αυτή επανάσταση, το κοινοβούλιο πήρε στα τέλη Νοεμβρίου τις πρώτες φιλελεύθερες πρωτοβουλίες, καταργώντας την πρωτοκαθεδρία του κομμουνιστικού κόμματος και καθιερώνοντας τον πολυκομματισμό. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να παραιτηθεί, δίνοντας τη θέση της (10 Δεκεμβρίου) σε μία κυβέρνηση «Εθνικής Συμφιλίωσης» όπου οι κομμουνιστές αποτελούσαν μειοψηφία. Πρώτη της ενέργεια ήταν η κατάργηση της πολιτικής αστυνομίας και το άνοιγμα των συνόρων με την Αυστρία. Στις 28 Δεκεμβρίου ο παλιός πρωταγωνιστής της «άνοιξης της Πράγας» Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ εκλέχθηκε πρόεδρος της Βουλής και την άλλη μέρα το σώμα ανακήρυξε ομόφωνα τον Βάτσλαβ Χάβελ πρόεδρο της Δημοκρατίας. Στις εκλογές του Ιουνίου 1990 το «Φόρουμ των Πολιτών» πήρε το 46,6% των ψήφων και κέρδισε την απόλυτη πλειοψηφία της ομοσπονδιακής βουλής, ενώ οι κομμουνιστές περιορίστηκαν στο 13,6%, η Χριστιανοδημοκρατική Ένωση στο 12% και γύρω στο 10% πήραν οι μειονοτικοί υποψήφιοι στη Σλοβακία, τη Μοραβία κ.λπ.

Και στη Βουλγαρία οι μεγάλες λαϊκές κινητοποιήσεις στη Σόφια και σε άλλες πόλεις της χώρας έπεισαν την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΒ να υποκύψει στα αιτήματα των διαδηλωτών τον Νοέμβριο του 1989, διαγράφοντας από τις τάξεις της τον Τοντόρ Ζίβκωφ, που λίγο νωρίτερα είχε παραδώσει την κρατική και κομματική ηγεσία στον Πέταρ Μλαντένωφ, και προκηρύσσοντας ελεύθερες εκλογές. Αφού αποκήρυξε τον «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό» και τις «λενινιστικές» υποθήκες του, το κόμμα μετασχηματίστηκε σε σοσιαλιστικό και με τη μορφή αυτή κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές του Ιουνίου 1990. Ωστόσο τον Αύγουστο, οι λαϊκές εκδηλώσεις κατέληξαν στην παραίτηση του Μλαντένωφ, που παρέδωσε την προεδρία στον ηγέτη της αντιπολίτευσης Ζέλιεφ, ενώ τον Δεκέμβριο η πρωθυπουργία δόθηκε στον πολιτικά αχρωμάτιστο τεχνοκράτη Ποπώφ.

Αντίθετα, στη Ρουμανία η πορεία προς τον εκδημοκρατισμό εγκαινιάστηκε με σκηνές τρόμου και βίας. Εδώ η κομμουνιστική εξουσία είχε πάψει από καιρό να βασίζεται σε κάποιου είδους συμβιβασμό ανάμεσα στον λαό και την ηγεσία, που είχε δώσει τη θέση του στη δογματική αυθεντία του απόλυτου εξουσιαστή της Νικολάε Τσαουσέσκου. Η προσωπολατρία που καλλιέργησε ο Ρουμάνος ηγέτης ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, ενώ οι συγγενείς του κατείχαν καίρια κρατικά και κομματικά πόστα που συνεπάγονταν πλούτο, τιμές και προνόμια. Η διαβόητη «Σεκουριτάτε», όργανο της αστυνομικής τρομοκρατίας, ήταν πραγματικό κράτος εν κράτει αλλά και μια φρουρά πραιτωριανών αφοσιωμένη τυφλά στο καθεστώς και τον αρχηγό του.

Το κύμα των εξεγέρσεων που ξέσπασε στην ανατολική Ευρώπη το καλοκαίρι του 1989, φτάνοντας στο αποκορύφωμά του τους μήνες Οκτώβριο-Νοέμ-

βριο, ομολογουμένως άργησε να γίνει αισθητό στη Ρουμανία. Οι αντιφρονούντες δεν ήταν ολότελα άγνωστοι στη χώρα αυτή, και στους κόλπους του ΚΚ Ρουμανίας μερικά παλαίμαχα στελέχη είχαν αρχίσει να αποστασιοποιούνται από τη δεσποτική εξουσία του Τσαουσέσκου και την ολέθρια πολιτική του, που συνεπαγόταν την επιβολή αυστηρού δελτίου στα προϊόντα, τις απανωτές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την κατεδάφιση ολόκληρων χωριών. Όμως, το συνέδριο του κόμματος στα τέλη Νοεμβρίου αποφάσισε πανηγυρικά την επανεκλογή του στο αξίωμα του γενικού γραμματέα, πράγμα που χαιρετίστηκε με «αυθόρμητες» λαϊκές εκδηλώσεις στο Βουκουρέστι.

Τρεις βδομάδες αργότερα η επανάσταση ξέσπασε με επίκεντρο την Τρανσυλβανία, όπου η ουγγρική και η γερμανική μειονότητα δοκίμαζαν στο πετσί τους την καταπίεση της «Σεκουριτάτε». Μετά την επίθεση των ανθρώπων της κρατικής ασφάλειας σε βάρος ενός Ούγγρου παπά στην Τιμισοάρα, ο πληθυσμός της πόλης ξεσηκώθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1989, προκαλώντας αιματηρά αντίποινα με πλήθος νεκρών. Γυρνώντας εσπευσμένα από το Ιράν, ο Τσαουσέσκου κατάγγειλε τις ομάδες των «χουλιγκάνων» και «φασιστών» που απειλούσαν τον «σοσιαλισμό» και το «ρουμανικό έθνος», ενώ οι διαδηλώσεις εξαπλώνονταν σε άλλες πόλεις της χώρας, όπου αντιμετωπίστηκαν με πρωτοφανή βαρβαρότητα.

Η τελευταία πράξη του δράματος παίχτηκε στις 21 Δεκεμβρίου στο Βουκουρέστι, στη διάρκεια ενός συλλαλητηρίου που οργάνωσε ο Τσαουσέσκου για να τον υποστηρίξει. Τότε, τα πλήθη που είχαν μαζευτεί στην πλατεία της Δημοκρατίας βάλθηκαν ρυθμικά να φωνάζουν: «Κάτω ο Τσαουσέσκου! Τιμισοάρα! Ελευθερία!» Την ίδια μέρα η εξέγερση επεκτάθηκε σε ολόκληρη την πρωτεύουσα, το Ιάσι και την Κωνστάτζα, και για μια βδομάδα ο ρουμανικός λαός και ο στρατός που είχε περάσει στο πλευρό των επαναστατών αγωνίστηκαν με επιτυχία να καταβάλουν τους αφιονισμένους και πάνοπλους πράκτορες της «Σεκουριτάτε», με βαριές ωστόσο απώλειες. Στο μεταξύ ο Τσαουσέσκου και η γυναίκα του πιάστηκαν, δικάστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες και εκτελέστηκαν στις 27 Δεκεμβρίου. Ταυτόχρονα συγκροτήθηκε το Συμβούλιο του Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας, με πρόεδρο τον Ίον Ιλιέσκου. Το όργανο αυτό, όπου συμμετείχαν αρκετά στελέχη που είχαν σταδιοδρομήσει στις τάξεις του προηγούμενου καθεστώτος, θα ασκήσει την ανώτατη εξουσία μέχρι το σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον πανεπιστημιακό Πέτερ Ρόμαν. Η τελευταία πήρε διάφορα μέτρα με στόχο να ικανοποιήσει τα αιτήματα των επαναστατών: ματαίωση του σχεδίου «συστηματοποίησης των εδαφών», μέτρα σεβασμού των μειονοτήτων, ελεύθερες εκλογές, κατάργηση της ποινής του θανάτου, καθιέρωση της πενθήμερης εργασίας, άρση των περιορισμών στο φωτισμό και τη θέρμανση κ.λπ. Είναι αλήθεια ότι πολλοί απ' όσους αγωνίστηκαν για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας (θα ήταν λάθος να μιλάμε για «αποκατάσταση» σε μια χώρα που ποτέ σχεδόν δεν γνώρισε το δημοκρατικό πολίτευμα) διατήρησαν την υποψία ότι έγιναν όργανο των κομματικών αντιπάλων του Τσαουσέσκου στο Βουκουρέστι και στο Κρεμλίνο.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, στις τριπλές εκλογές που έγιναν τον Μάιο του

1990 για την εκλογή προέδρου, γερουσίας και εθνοσυνέλευσης, ο Ίον Ιλιέσκου και το Μέτωπο Εθνικής Σωτηρίας θριάμβευσαν, ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης (Εθνικό Αγροτικό Κόμμα, Φιλελεύθερο Κόμμα) κυμάνθηκαν σε μετριότατα επίπεδα. Οι παρατυπίες και το κλίμα γενικευμένης παράνοιας που συνόδευσαν την ψηφοφορία δεν εξηγούν τη σαρωτική επικράτηση των ανθρώπων του Μετώπου. Οπωσδήποτε η δημοκρατία που αυτοί εδραίωσαν στη Ρουμανία δεν ταυτίζεται ακόμη με τα οράματα του πλήθους που τον Δεκέμβριο του 1989 εγκαινίασε την επαναστατική διαδικασία. Δεν ξεπερνιούνται ωστόσο από τη μια μέρα στην άλλη (και αυτό ισχύει τόσο για την ηγεσία του Μετώπου όσο και για τμήμα της αντιπολίτευσης και για ολόκληρο τον ρουμανικό λαό) δεκαετίες σταλινισμού, αστυνομοκρατίας και στερήσεων, και μάλιστα σε μια χώρα που είχε περάσει σχεδόν απευθείας από τη φασίζουσα δικτατορία στον ολοκληρωτικό κομμουνισμό.

Δύο χώρες οι οποίες δεν εντάσσονταν στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας, η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία, αναγκάστηκαν με τη σειρά τους να εγκαταλείψουν ό,τι συνιστούσε την κομμουνιστική τους ταυτότητα. Στην πρώτη ο πολυκομματισμός και οι ελεύθερες εκλογές οδηγούν τα κομμουνιστικά κόμματα στην απώλεια της εξουσίας, εκτός από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο[4].

Στερνό προπύργιο του σταλινισμού, η Αλβανία δεν καταφέρνει κι αυτή να ξεφύγει από τον αντίκτυπο της κατάρρευσης του συστήματος. Η προσπάθεια του πληθυσμού να διαφύγει στη Δύση και οι μαχητικές λαϊκές εκδηλώσεις αναγκάζουν τον διάδοχο του Εμβέρ Χότζα Ραμίζ Αλία να ξεσφίξει τα λουριά. Τα σύνορα ανοίγουν για τους υποψήφιους μετανάστες, τον Δεκέμβριο του 1990 καθιερώνεται ο πολυκομματισμός και την άνοιξη του 1991 διεξάγονται ελεύθερες εκλογές, ενώ το νέο σύνταγμα αναγνωρίζει το δικαίωμα της απεργίας και τη θρησκευτική ελευθερία και επιτρέπει τη σύσταση πολιτικών, οικονομικών και μορφωτικών ενώσεων. Χάρη στην ψήφο των χωρικών, το Κόμμα Εργασίας Αλβανίας (κομμουνιστικό) κερδίζει τις πρώτες εκλογές, αναγκάζεται όμως να φιλελευθεροποιήσει το καθεστώς.

Η τελευταία πράξη στην ιστορία των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών καθεστώτων παίχτηκε στην ΕΣΣΔ το 1991. Εδώ ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε μια συμμαχία με τους συντηρητικούς του Πολιτικού Γραφείου και τη σύμπραξη με τους φιλελευθέρους που εκπροσωπούσε ο πρόεδρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας Μπορίς Γέλτσιν, πασχίζοντας συγχρόνως να εισαγάγει βαθμιαία την οικονομία της αγοράς με τη βοήθεια της Δύσης και να διατηρήσει την ενότητα της ΕΣΣΔ παρά τις φυγόκεντρες τάσεις των διαφόρων Δημοκρατιών της. Η δυναμική παρέμβαση του κομματικού μηχανισμού ανέτρεψε τις εύθραστες ισορροπίες που τον στήριζαν. Στις 19 Αυγούστου 1991 ο πρόεδρος τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό στην Κριμαία και η εξουσία πέρασε πραξικοπηματικά στα χέρια μιας χούφτας συντηρητικών στελεχών που υποστηρίζονταν από τη στρατιωτική ηγεσία, την KGB, την αστυνομία και την προεδρία του Ανωτάτου Σοβιέτ. Το κίνημα κατέρρευσε σε 48 ώρες χάρη στην αποδοκιμασία των

μεγάλων δυνάμεων, την αντίσταση του λαού και τη μαχητικότητα του Γέλτσιν που συσπείρωσε γύρω του τους αντιφρονούντες. Συνέπεια του επεισοδίου ήταν η κατάλυση του κομμουνισμού και ο κατακερματισμός της ΕΣΣΔ. Σε όλες τις Δημοκρατίες το ΚΚΣΕ αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία του. Ο Γκορμπατσώφ παραιτήθηκε από τη θέση του Γενικού Γραμματέα και κάλεσε το κόμμα να διαλυθεί· ήδη οι βασικοί του ηγέτες ήταν στη φυλακή ως συνένοχοι του κινήματος. Η εξουδετέρωση του κόμματος που αποτελούσε μετά το 1917 τη σπονδυλική στήλη της ΕΣΣΔ κατέληξε στην αποσύνθεσή της. Μία μία οι σοβιετικές Δημοκρατίες διακηρύσσουν την ανεξαρτησία τους ή την εθνική κυριαρχία τους. Στις 8 Δεκεμβρίου οι πρόεδροι των τριών σλαβικών Δημοκρατιών (Ρωσίας, Ουκρανίας και Λευκορωσίας) επικύρωσαν στο Μινσκ την κατάλυση της ΕΣΣΔ και αποφάσισαν να ιδρύσουν μία «Κοινοπολιτεία Ανεξάρτητων Κρατών», στην οποία σε λίγο προσχώρησαν άλλες οκτώ Δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ. Στις 25 Δεκεμβρίου ο Μπορίς Γέλτσιν εξαναγκάζει σε παραίτηση τον Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, πρόεδρο ενός κράτους που πια δεν υπάρχει. Η ΕΣΣΔ έχει πεθάνει οριστικά. Και ήδη διαγράφονται οι διαμάχες που φέρνουν σε αντιπαράθεση τα διάδοχα κράτη της πρώην σοβιετικής αυτοκρατορίας.

Σε όλη την Ευρώπη τα θεμέλια του ολοκληρωτισμού σαρώθηκαν από τη λαίλαπα της ιστορίας ανάμεσα στην άνοιξη του 1989 και το καλοκαίρι του 1991: η μονοκρατορία του κόμματος στην πολιτική και κοινωνική ζωή, ο αδυσώπητος έλεγχος του αστυνομικού και πολιτικού μηχανισμού, η χρήση μεθόδων τρομοκρατικών και αυθαίρετων, τα προνόμια της «νομενκλατούρας», η απαγόρευση του δικαιώματος των πολιτών να εκφράζονται ελεύθερα και να εντάσσονται σε οργανώσεις δίχως την εξουσιοδότηση του κόμματος. Μαζί με τον κομμουνισμό κατέρρευσε και ο διπολικός προσανατολισμός της Ευρώπης, όπως διαμορφώθηκε με τη λήξη του τελευταίου πολέμου. Ενώ το μέλλον φαντάζει άδηλο, ενώ οι εθνικιστικές εξάρσεις στις πρώην κομμουνιστικές χώρες βάζουν σε δοκιμασία την ευστάθειά τους, τα βήματα που έχουν κάνει οι λαοί της ανατολικής Ευρώπης στο δρόμο της δημοκρατίας φαίνονται οριστικά και αμετάκλητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός μετά τα μέσα του 20ού αιώνα

♦ Μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, η σύγκλιση που παρατηρείται στον τρόπο ζωής και τις κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές των ευρωπαϊκών πληθυσμών αναδεικνύεται σε θεμελιακό στοιχείο για την κατασκευή μιας υπερεθνικής ταυτότητας στη γηραιά ήπειρο.

♦ Οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες γνώρισαν μετά τον πόλεμο μια δημογραφική έκρηξη που στη συνέχεια κοπάζει, επιφέροντας γήρανση του πληθυσμού και αύξηση των μεταναστευτικών εισροών. Η κοινωνία υπέστη σημαντικές μεταβολές με κύριο γνώρισμα τη μείωση των αφεντικών και των αγροτών και τη διόγκωση των μεσαίων μισθοσυντήρητων στρωμάτων. Ο εξαστισμός ευνόησε το σχηματισμό καταναλωτικών κοινωνιών με ανερχόμενο βιοτικό επίπεδο, που εξαίρουν το άτομο και το δικαίωμα στην προσωπική ευτυχία, ενώ οι νέοι και οι συνταξιούχοι συνιστούν σημαντικές ομάδες καταναλωτών με αυτόνομες αξίες. Τέλος, η ομοιομορφία που φαίνεται να επικρατεί στον τρόπο ζωής και τις κοινωνικές πρακτικές (παρά τη διατήρηση μεγάλων ανισοτήτων) δεν μπορεί να συγκαλύψει τις κρίσεις που προκύπτουν από την ταχεία και ανεξέλεγκτη μεταβολή των βιοτικών συνθηκών. Οι πολεοδομικές ελλείψεις και οι υποβαθμισμένες οικιστικές συνθήκες στις φτωχοσυνοικίες που αποτελούν τα γκέτο των πόλεων, η ρύπανση, η ανεργία, η αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας στο πλαίσιο μιας «νέας φτώχειας» συνιστούν φαινόμενα ιδιαίτερα αποκρουστικά για μια κοινωνία αφοσιωμένη στην κατανάλωση υλικών αγαθών.

♦ Η καταναλωτική κοινωνία έχει τη δική της κουλτούρα: μια μαζική κουλτούρα θεμελιωμένη στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Τούτη επιβάλλεται εμπορικά διαδίδοντας τυποποιημένα και ομοιογενή πρότυ-

πα υπερατλαντικής προέλευσης. Παντού η μαζική κουλτούρα ενθαρρύνει τον κοινωνικό κομφορμισμό.

• Αναμφίβολα, η κουλτούρα της ελίτ δεν εξαφανίζεται, το κοινό της διερύνεται μάλιστα χάρη στη διάδοση της παιδείας. Φέροντας τα σημάδια της εποχής, συνεχίζει να δίνει μεγάλα έργα, όχι πάντα προσιτά στο ευρύ κοινό. Η σύνδεση ανάμεσα στην κουλτούρα της ελίτ και τη μάζα του πληθυσμού γίνεται με τη μεσολάβηση ορισμένων πολύ σπάνιων τηλεοπτικών εκπομπών και κυρίως του κινηματογράφου.

Είτε περιορισμένη στη δυτική Ευρώπη είτε διευρυμένη στο σύνολο της ηπείρου, η ευρωπαϊκή οικοδόμηση δεν αποτελεί πια ένα μύθο, που εμπνέει ή απωθεί παραμένοντας όμως για τους περισσότερους ενδιαφερομένους ένα ίνδαλμα των μελλοντολόγων. Είναι βέβαια ένα σχέδιο που μπορεί ακόμα να σκοντάψει σε απρόσμενα εμπόδια, αλλά με το πέρασμα των χρόνων όλο και πλησιάζει η στιγμή όπου θα δουν το φως οι μηχανισμοί της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, στάδιο καθώς φαίνεται απαραίτητο για τη δημιουργία μιας πολιτικά ενοποιημένης Ευρώπης.

Πολλοί Ευρωπαίοι ζουν κιόλας με την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια κοινότητα που, ενώ σέβεται τις εθνικές ταυτότητες, τις υπερβαίνει και παύει να είναι μια βολική ετικέτα που αποτυπώνει απλές υλικές διασυνδέσεις, όπως καθορίζονται από τους νόμους της οικονομικής συγκέντρωσης και ολοκλήρωσης σε παγκόσμια κλίμακα. Αν η γένεση μιας τέτοιας ευρωπαϊκής συνείδησης χρωστάει ασφαλώς πολλά στο μακραίωνο ιστορικό παρελθόν, η συνεισφορά των πρόσφατων δεκαετιών είναι επίσης κεφαλαιώδης, καθώς χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή τάση σύγκλισης ανάμεσα στους τρόπους ζωής και τις κοινωνικές και πολιτιστικές πρακτικές των ευρωπαϊκών πληθυσμών.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΚΑΜΨΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΥΦΕΣΗ

Είδαμε ότι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρουσιάστηκε σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες μια αύξηση των γεννήσεων, που βελτίωσε τις δημογραφικές τους παραμέτρους. Τούτο παρατηρείται όχι μόνο στη Γαλλία και την Αγγλία αλλά και στην Ολλανδία, το Βέλγιο, τη Δανία ή την Ιρλανδία. Η αντιστροφή των τάσεων που παρουσίαζε ώς τότε η καμπύλη της γεννητικότητας δεν κράτησε παρά μόνο λίγα χρόνια. Από το 1950 ο αριθμός των γεννήσεων στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης ξαναπήρε την κατιούσα και η πτώση του συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με συνέπεια ο δείκτης γεννητικότητας να μειωθεί στη Γαλλία από 20,5‰ το 1950 σε 13,9‰ το 1990, στο Βέλγιο από 18‰ σε 11,8‰, στη Δανία από 20‰ σε 11‰, στην Ελλάδα από 20‰ σε 11,3‰, στην Ιταλία από 19,9‰ σε 10‰, στην Ολλανδία από 23‰ σε 12,5‰, στην Πορτογαλία από

24,5‰ σε 12,5‰ κ.λπ. Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, όπου οι τεράστιες απώλειες σε ενήλικους άνδρες είχαν εμποδίσει την αύξηση των γεννήσεων μετά τον πόλεμο, η γεννητικότητα αυξήθηκε ανεπαίσθητα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (από 16,2‰ το 1950 σε 17,4‰ το 1965) και παρουσίασε στη συνέχεια απότομη πτώση, για να σταθεροποιηθεί μετά περίπου 10 χρόνια γύρω στο 10‰. Καθώς η θνησιμότητά της κυμαινόταν γύρω στο 11,5‰, η Γερμανία υπήρξε η μόνη από τις χώρες της Ευρώπης των Δώδεκα που κατέληξε να παρουσιάζει αρνητικό ποσοστό φυσικής αύξησης.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η αύξηση του πληθυσμού των δυτικοευρωπαϊκών χωρών οφείλεται προπάντων στο προβάδισμα των γεννήσεων έναντι των θανάτων, που στη διάρκεια της περιόδου μειώνονται σταθερά χάρη στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την πρόοδο της υγιεινής, της ιατρικής περίθαλψης και της διατροφής. Στη συνέχεια η μείωση της διαφοράς ανάμεσα στη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα περιόρισε αισθητά το ποσοστό φυσικής αύξησης, κι ενώ ο πληθυσμός συνέχισε να μεγαλώνει, αυτό οφείλεται κυρίως στο άνοιγμα των συνόρων για τους ξένους εργάτες. Μέχρι τα 1970 οι περισσότεροι απ' αυτούς προέρχονταν από την Ευρώπη, αργότερα όμως όλο και περισσότεροι από την Τουρκία ή τη βόρεια και δυτική Αφρική.

Σήμερα υπάρχουν σε ολόκληρη την Κοινότητα γύρω στους 13 ή 14 εκατομμύρια μετανάστες, από τους οποίους λιγότεροι από 5 εκατομμύρια προέρχονται από τις χώρες της ΕΟΚ. Το ποσοστό τους στο γενικό πληθυσμό ποικίλλει ανάλογα με τις χώρες υποδοχής: στη Δανία 2,5%, στο Ηνωμένο Βασίλειο 3%, στην Ολλανδία 3,8%, στην ΟΔΓ 7,6%, στη Γαλλία 7,9%, στο Βέλγιο 8,5% και στο Λουξεμβούργο 25,6%! Στην Ιταλία, που ώς τότε χαρακτηριζόταν από μαζική εξαγωγή εργατικών χεριών, οι αφίξεις μεταναστών ξεπέρασαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 τις αποδημίες (το ίδιο παρατηρείται ακόμη στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ιρλανδία), και σε ορισμένες περιοχές εμφανίστηκαν πλήθη ολόκληρα από ξένους εργάτες, πράγμα μέχρι τότε αδιανόητο σ' αυτή τη χώρα. Φερμένοι από τα νότια παράλια της Μεσογείου, τη Γιουγκοσλαβία, την Τουρκία και τη Μαύρη Αφρική, φτάνουν σήμερα τουλάχιστον το εκατομμύριο, και σε μία χώρα δίχως προηγούμενη εμπειρία σε τέτοια ζητήματα η παρουσία τους κάποτε δημιουργεί σοβαρά προβλήματα ενσωμάτωσης και σχέσεων με τον ντόπιο πληθυσμό. Έξω από τις χώρες της Κοινότητας, σημαντικός αριθμός μεταναστών υπάρχει ακόμη στην Ελβετία, την Αυστρία και τη Σουηδία.

Συνδυασμένη με το πλεόνασμα των γεννήσεων, η εισροή των μεταναστών οδήγησε σε αύξηση τον συνολικό πληθυσμό της Ευρώπης, αύξηση ωστόσο σχετικά περιορισμένη και με αρκετές αποκλίσεις από χώρα σε χώρα. Μεταξύ 1950 και 1990 ο πληθυσμός του Βελγίου ανέβηκε από 8,6 σε 10 εκατομμύρια κατοίκους, της Ισπανίας από 28 σε 40, της Γαλλίας από 42 σε 56,5, της Ιταλίας από 47,5 σε 58. Ταυτόχρονα ο πληθυσμός τής ΟΔΓ αυξήθηκε από 50 σε 61 εκατομμύρια, του Ηνωμένου Βασιλείου από 50 σε 57,3, της Ελλάδας από 7,6 σε 10,2, της

Πορτογαλίας από 8,4 σε 10,5, της Ολλανδίας από 10 σε 15 (η μεγαλύτερη αύξηση στο πλαίσιο της ΕΟΚ).

Σήμερα η επιβράδυνση των δημογραφικών ρυθμών αποτελεί αναμφισβήτητα καθολικό φαινόμενο, που αφορά επιπλέον τις περισσότερες χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Οφείλεται σε πολύπλευρο φάσμα αιτιών, που σχετίζονται με τις μεταβολές της θνησιμότητας, τη διάδοση των αντισυλληπτικών μεθόδων, τη μείωση των γάμων, την αλλαγή των ρόλων στη ζωή των ζευγαριών κ.λπ. Σε ορισμένες χώρες θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τις επιπτώσεις της «υπερθνησιμότητας» που προκαλούν κυρίως στον ανδρικό πληθυσμό τα τροχαία ατυχήματα και οι αδυσώπητες μάστιγες του αλκοολισμού και του καπνίσματος. Μεσοπρόθεσμα η μείωση των παιδιών σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ (εκτός από την Ιρλανδία) και η επιμήκυνση της διάρκειας ζωής θα οδηγήσουν στη γήρανση του ευρωπαϊκού πληθυσμού (αν δεν μεσολαβήσει ένα νέο «μπέιμπυ-μπουμ», υπόθεση λίγο-πολύ αστήρικτη, ή μια νέα εισροή μεταναστών από τον περίγυρο της Ευρώπης, κάτι που οι περισσότεροι μάλλον απεύχονται). Πέρα από την απώλεια του δυναμισμού της, μια τέτοια εξέλιξη θα γεννούσε τεράστια προβλήματα στον ενεργό πληθυσμό της Ευρώπης, που καλείται να καλύψει το κόστος μιας εκπαίδευσης όλο και πιο παρατεταμένης και μιας πληθώρας συνταξιούχων που διαρκώς θα αυξάνεται μαζί με την προσδοκία ζωής των γενεών.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ «ΧΡΥΣΗΣ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΙΑΣ»

Από το 1945 ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η ανάπτυξη και η τεχνολογική πρόοδος που τη συνόδευσε επηρέασαν βαθιά το χαρακτήρα της εργασίας και την κατανομή του ενεργού πληθυσμού. Όπως και στον Μεσοπόλεμο, το ποσοστό των μισθωτών στο σύνολο των απασχολουμένων συνέχισε σταδιακά να αυξάνεται. Στα τέλη της περιόδου έφτανε στη Μεγάλη Βρετανία το 94%, στην ΟΔΓ και τη Σουηδία σχεδον το 80%, στη Γαλλία το 75%, στην Ιταλία το 70%. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο διεύρυνση της κατηγορίας των «προλετάριων», με τη σημασία που μπορούσε να έχει αυτός ο όρος τον 19ο αιώνα. Στην έννοια του μισθωτού υπάγεται τεράστια ποικιλία κοινωνικών διαβαθμίσεων που περικλείει κάθε βιομηχανικό, εμπορικό, αγροτικό ή διοικητικό επάγγελμα, από τον διευθύνοντα σύμβουλο μιας πολυεθνικής εταιρείας μέχρι τον οδοκαθαριστή του δήμου. Έτσι, η επέκταση του θεσμού δεν συνεπάγεται μεγαλύτερη ομοιογένεια της κοινωνίας.

Είναι αλήθεια ότι σε όλες τις ελεύθερες οικονομίες της ευρωπαϊκής ηπείρου, το ποσοστό της μισθωτής προσόδου διογκώνεται σταθερά σε σχέση με την πρόσοδο του κεφαλαίου: στη Γερμανία ανεβαίνει από το 55 στο 65% μεταξύ 1950 και 1965, στη Μεγάλη Βρετανία από το 60 στο 70%, στη Γαλλία από το 52 (1952) στο 64% (1967). Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι μεταξύ των μισθωτών παρουσιάζονται αξιοσημείωτες διαφορές ανάμεσα στα χαμηλότερα και τα υψηλότερα

κλιμάκια, και σε ορισμένες μάλιστα χώρες η ψαλίδα τείνει να μεγαλώσει καθώς η ανάπτυξή τους επιταχύνεται.

Η ίδια η εργατική τάξη έχει χάσει σε μεγάλο βαθμό την ενότητά της. Οι τεχνολογικές αλλαγές και οι εξελίξεις που δημιουργούν στο χώρο των επαγγελμάτων, διευρύνοντας το χρόνο της κατάρτισης και τα περιθώρια της ατομικής πρωτοβουλίας, αυξάνουν εντυπωσιακά το ποσοστό των τεχνικών και των υπαλλήλων γραφείου, περιορίζοντας όσους καταγίνονταν με το «χαμαλίκι». Αλλά και πάλι δεν θα πρέπει να διογκώνουμε τη σημασία αυτής της αλλαγής. Πρώτα πρώτα οι σκληρές, ανθυγιεινές και επικίνδυνες εργασίες δεν εξαφανίστηκαν από το χώρο της βιομηχανίας, αλλά τα τελευταία χρόνια μονοπωλούνται όλο και περισσότερο από ένα υποπρολεταριάτο ξένων μεταναστών, που σπεύδουν διαδοχικά να καταλάβουν όσα πόστα μένουν άδεια όταν οι εκπρόσωποι του προηγούμενου κύματος επιχειρούν κι αυτοί τα πρώτα βήματα ανόδου στην κοινωνική κλίμακα. Επιπλέον, η σταδιακή κατάργηση των χειρωνακτικών εργασιών που απαιτούσαν περισσότερη αντοχή και δύναμη παρά εκπαιδευτική κατάρτιση δεν έθιξε την αλλοτρίωση που δημιουργεί στους εργαζομένους ο κατακερματισμός των αρμοδιοτήτων τους. Τέλος, ακόμη και σε περιπτώσεις προηγμένης αυτοματοποίησης, το αποτέλεσμα δεν ήταν τόσο η ομογενοποίηση της κατάστασης των εργατών όσο η μετατόπιση και ο επανακαθορισμός των διαφορών.

Όπως και να 'χει το πράγμα, γεγονός είναι ότι μειώθηκε το ποσοστό όσων απασχολούνταν σε χειρωνακτικές εργασίες και αυξήθηκε αναλογικά το ποσοστό των τεχνιτών και των μεσαίων στελεχών. Στον τομέα της πολιτικής και της συνδικαλιστικής νοοτροπίας ενισχύθηκαν με τον τρόπο αυτό οι ρεφορμιστικές τάσεις σε βάρος των επαναστατικών παραδόσεων και συνθηματολογιών, κάτι που επηρέασε αρνητικά στα τέλη της περιόδου τα κομμουνιστικά κόμματα και τις προσκείμενες συνδικαλιστικές οργανώσεις, τόσο από άποψη μαχητικότητας όσο και στην εκλογική τους συγκομιδή. Από την άλλη μεριά, η ύπαρξη πολλών ξεριζωμένων αγροτών που δουλεύουν ως εσωτερικοί μετανάστες σε ανειδίκευτες εργασίες, όπως διαπιστώσαμε στην Ιταλία στο μεταίχμιο των δεκαετιών 1960-1970, προικίζει τις ακροαριστερές οργανώσεις ορισμένων χωρών με μια εργατική βάση που αλλού δεν διαθέτουν καθόλου, και προπάντων στη βόρεια Ευρώπη.

Δύο στρώματα κυρίως σημειώνουν αριθμητικά μεγάλη μείωση μετά το 1945 στις εκβιομηχανισμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Το ποσοστό των εμπόρων και βιομηχάνων έπεσε κατά 40% στο διάστημα 1954-1975, πράγμα που οφείλεται τόσο στην εξαφάνιση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που αδυνατούσαν να προσαρμοστούν στις συνθήκες της αγοράς όσο και στον έντονο συγκεντρωτισμό που συνόδεψε τον εκσυγχρονισμό της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας. Πάμπολλες επιχειρήσεις πέρασαν στον έλεγχο χρηματοοικονομικών ομίλων, φέρνοντας στο προσκήνιο μια νέα κατηγορία υψηλόμισθων διευθυντικών στελεχών, τους «μάνατζερ», ειδικευμένους σε θέματα διαχείρισης και σπουδαγμένους είτε σε πανεπιστήμια (Γερμανία και Σκανδιναβικές χώρες) είτε στα «μπίζνες σκουλ»

που ιδρύθηκαν σύμφωνα με το υπερατλαντικό πρότυπο είτε σε «επίλεκτες» σχολές όπως η ENA στη Γαλλία και το LSE στην Αγγλία.

Λιγότεροι σε αριθμό, με ανανεωμένη ωστόσο σύνθεση, οι μεγαλοαστοί επιχειρηματίες και τεχνοκράτες φαντάζουν ξανά παντοδύναμοι. Ταυτίζουν την ανάπτυξη με την κοινωνική πρόοδο, κυριαρχούν στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, εισδύουν στον κόσμο της πολιτικής και της τέχνης· συγκροτούν μια αληθινή ιθύνουσα τάξη, ενώ η σημασία των μεσαίων εισοδηματιών περιορίζεται και οι παραδοσιακές αριστοκρατίες της γης καταφέρνουν να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους μόνο σε λιγοστές περιοχές, όπως η μεσημβρινή Ιταλία, η νότια και κεντρική Ισπανία, τα νότια και το εσωτερικό της Πορτογαλίας, τμήμα της Μεγάλης Βρετανίας και της βόρειας Γερμανίας.

Όσο για την αγροτιά, στο εξής δεν αντιπροσωπεύει παρά μια μικρή μειοψηφία του ενεργού πληθυσμού της Ευρώπης. Το σημερινό ποσοστό της δεν ξεπερνάει το 13%, από 35% που ήταν την επομένη του πολέμου. Οι τοπικές αποκλίσεις κι εδώ είναι έντονες (στη Γαλλία 8%, στην Ιταλία 9%, στη Μεγάλη Βρετανία 2,2%, στην ΟΔΓ 4%, αλλά 13% στην Ισπανία και πάνω από 20% στην Ελλάδα). Συναντάμε μία ποικιλία καταστάσεων, που μπορούν και αντιστέκονται στις τάσεις εξομοίωσης: έντονες είναι οι διαφορές ανάμεσα στον τρόπο ζωής, τα εισοδήματα και την κοινωνική επιφάνεια του κτηματία ή αγρολήπτη που κατέχει μια εκμετάλλευση μεγαλύτερη από 500 στρέμματα στο λεκανοπέδιο του Παρισιού, τη νοτιοανατολική Αγγλία ή την πεδιάδα του Πάδου, του κατόχου μιας μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης που συνδυάζει την πολυκαλλιέργεια με την κτηνοτροφία, συχνά αντιμετωπίζοντας σοβαρές οικονομικές δυσκολίες, και του μισθωτού εργάτη που απασχολείται μόνο για λίγους μήνες στα μεγάλα τσιφλίκια του ιταλικού Μετσοτζόρνο, της ισπανικής Μεσέτα ή της νότιας Πορτογαλίας. Παρά τις προόδους των τελευταίων σαράντα χρόνων στην τεχνολογία της παραγωγής και διακίνησης, στην επαγγελματική κατάρτιση, στην κοινωνική και διαχειριστική υποδομή και στις επικοινωνίες, στον αγροτικό τομέα επιζούν ακόμη κατά τόπους πολλά αρχαϊκά στοιχεία και οι κοινωνικές ομάδες που τον απαρτίζουν βρίσκονται αναμφισβήτητα σε παρακμή αν συγκριθούν με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Αντίθετα η μεσαία τάξη των μισθωτών γνώρισε παντού, ακόμα και στην ανατολική Ευρώπη, σημαντική ανάπτυξη. Στους κόλπους της ανήκει σήμερα το 50 ώς 60% του ενεργού πληθυσμού κάθε χώρας, αλλά οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες που την απαρτίζουν χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία δραστηριοτήτων και εισοδηματικών επιπέδων: τεχνικοί, υπάλληλοι, μεσαία ή ανώτερα στελέχη του ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα κ.λπ. Στη δυτική Ευρώπη η ιδιαιτερότητα και η ομοιογένεια αυτής της τάξης δεν πηγάζουν τόσο από τη θέση των μελών της σε σχέση με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και ανταλλαγής (κριτήριο για τον προσδιορισμό μιας «κοινωνικής τάξης» κατά τους μαρξιστές) όσο από τη συνείδησή τους ότι ανήκουν στα μεσαία στρώματα, από τον τρόπο ζωής τους που τους κάνει να συμμετέχουν ενεργητικά στην καταναλωτική κοινωνία και να

προσβλέπουν σε μια γρήγορη προαγωγή, τέλος, από το φόβο που τους διακατέχει μήπως η απασχόλησή τους και το βιοτικό τους επίπεδο απειληθούν από οικονομικές αντιξοότητες ή από μια κοινωνική πολιτική που θα στόχευε στη μείωση των μισθολογικών ανισοτήτων. Οι ομάδες που απαρτίζουν αυτά τα ενδιάμεσα στρώματα χαρακτηρίζονται από αυστηρή ιεραρχική διάρθρωση, υπερασπίζονται κατά κανόνα με ζήλο την κοινωνική σταθερότητα και διακρίνονται για τον κομφορμισμό και τον ατομικισμό τους. Βρίσκονται στο κέντρο της τεχνοδομής που διέπει τις δυτικές κοινωνίες και αποτελούν το φυτώριο της νέας ιθύνουσας τάξης, ενώ με την καταναλωτική τους συμπεριφορά και την προσκόλλησή τους σ' ένα ενιαίο σύστημα αξιών έχουν διαμορφώσει σιγά σιγά ένα πρότυπο για τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες της ανατολικής Ευρώπης.

Η αύξηση των εισοδημάτων κατά την έντονη οικονομική ανάπτυξη των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών δεν έγινε με ομοιόμορφο τρόπο. Πρώτα πρώτα εμφανίστηκαν χτυπητές αποκλίσεις από χώρα σε χώρα, καθώς και στο εσωτερικό των χωρών. Αν βαθμολογήσουμε με 100 το ύψος των γαλλικών μισθών στα τέλη της δεκαετίας του 1950, τότε οι ΗΠΑ είχαν δείκτη 475, η Σουηδία 200, η Μεγάλη Βρετανία 143, η Ελβετία 141, η Ολλανδία 93 και η Ιταλία 71. Μπορούν ωστόσο να εμφανιστούν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στο βορρά και το νότο της Ιταλίας, την Κορνουάλη και τα Μίντλαντ, ή τα μεσόγεια της Βρετάνης και τη λεκάνη του Παρισιού, οι οποίες ανατρέπουν ολότελα την παραπάνω εικόνα. Στα 1990 ένας ειδικευμένος εργάτης της Fiat κέρδιζε όσα και ορισμένοι καθηγητές αγγλικών πανεπιστημίων!

Ακόμη εντονότερες είναι οι διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, καθώς η οικονομική ευημερία, αντί να μειώσει την εισοδηματική ανισότητα, τείνει να την κάνει εντονότερη. Η αγροτική έξοδος και η ανάπτυξη των πόλεων, που υπήρξαν το υπόβαθρο της «χρυσής τριακονταετίας», ευνόησαν τη συγκέντρωση των περιουσιών σε λιγότερα χέρια. Το 1980 στη Γαλλία, το πλουσιότερο 10% των νοικοκυριών κατείχε το 53% του ιδιωτικού πλούτου (γαίες, ακίνητα, μετοχές, χρυσός, έργα τέχνης), ενώ το φτωχότερο 10% κατείχε μόνο το 0,03% και κάπου 5 εκατομμύρια άτομα είχαν εισόδημα ίσο ή χαμηλότερο από το κατώτερο μεροκάματο. Επιπλέον η ψαλίδα των αμοιβών συνέχισε να μεγαλώνει, τουλάχιστον ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αφού οι οικονομικές συνθήκες έτειναν να διογκώσουν τις αποδοχές των υψηλόμισθων, ενώ οι κατώτεροι μισθοί αναπροσαρμόζονταν καθυστερημένα και με αρκετή δυσκολία. Την εποχή αυτή, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΗΕ, η σχέση ανάμεσα στο μέσο εισόδημα του πλουσιότερου 10% και του φτωχότερου 10% του πληθυσμού έφτανε το 15 προς 1 στη Μεγάλη Βρετανία, το 20 προς 1 στη Δανία και την ΟΔΓ, το 33 προς 1 στην Ολλανδία και το 76 προς 1 στη Γαλλία.

Για να μετριάσουν αυτές τις ανισότητες, τα περισσότερα κράτη εφάρμοσαν μία πολιτική μερικής ανακατανομής των εισοδημάτων, εισπράττοντας σημαντικά ποσά με τη μορφή φόρων ή κοινωνικών εισφορών, τα οποία στη συνέχεια ξαναμοίραζαν με μορφή έργων υποδομής, κοινωνικής πρόνοιας, οικογενεια-

κών επιδομάτων, συντάξεων, υποτροφιών κ.λπ. Αν και η επέμβαση αυτή του «κράτους πρόνοιας» πράγματι ωφέλησε τις λιγότερο προνομιούχες μερίδες του πληθυσμού, η συνεισφορά της στη μείωση των ανισοτήτων υπήρξε περιορισμένη και παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις από χώρα σε χώρα· το δημοσιονομικό βάρος και οι παροχές του κράτους πρόνοιας είναι πολύ μεγαλύτερα στη Σουηδία, τη Δανία ή τη Μεγάλη Βρετανία πριν από την πρωθυπουργία της Θάτσερ απ' ό,τι στη Γαλλία ή τα κράτη της Μεσογείου. Πάντως, οι επιπτώσεις αυτών των ανισοτήτων στην καθημερινή ζωή δεν εντοπίζονται πια τόσο στον τομέα της διατροφής ή του οικιακού εξοπλισμού όσο στο χώρο των πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες ο τρόπος ζωής των Ευρωπαίων έχει αλλάξει ριζικά. Πρώτα πρώτα η Ευρώπη γνώρισε έντονο εξαστισμό. Ενώ οι αγροτικές κοινότητες αδειάζουν, και με την αποχώρηση του δασκάλου ή του παπά (συνέπεια της σύμπτυξης των σχολείων και της μείωσης του εκκλησιασμού σε πολλές χώρες) παύουν να λειτουργούν ως φορείς κοινωνικοποίησης, ο πληθυσμός των πόλεων όλο και διογκώνεται. Το ποσοστό του φτάνει στη Γαλλία το 74%, στη δυτική Γερμανία το 86,2%, στη Μεγάλη Βρετανία το 92,3%, στο Βέλγιο το 96,8%, στην Ισπανία το 77,9%, στην Ιταλία το 68,3%, στην Τσεχοσλοβακία το 68%, στην Πολωνία το 62,8%, στην Ελλάδα το 62%. Μόνο η πρωτόγονη και απομονωμένη Αλβανία διαθέτει ακόμη ελαφρά μεγαλύτερο αγροτικό παρά αστικό πληθυσμό.

Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύτηκαν από έναν οικοδομικό πυρετό πρωτόγνωρο στην Ευρώπη του 20ού αιώνα και από την επέκταση (με τη βοήθεια και της ανάπτυξης των επικοινωνιών) της συμπεριφοράς και των προτύπων των ανθρώπων των πόλεων. Πρόκειται στην ουσία για τα πρότυπα της καταναλωτικής κοινωνίας. Σε συνδυασμό με τα επιτεύγματα της τεχνολογίας, τα οποία επέτρεψαν τη μαζική και σχετικά φτηνή παραγωγή βιομηχανικών αγαθών που απευθύνονταν μέχρι τότε στις εύπορες τάξεις, η ραγδαία άνοδος της αγοραστικής δύναμης των Δυτικοευρωπαίων ανέτρεψε ολότελα τη σύνθεση της μέσης οικογενειακής κατανάλωσης. Μειώθηκε το ποσοστό των εξόδων για ρουχισμό και για διατροφή (παρά τη βελτίωση της τελευταίας σε ποσότητα και ποιότητα) και αυξήθηκε το μερίδιο της κατοικίας, των μεταφορών, της υγείας και της ψυχαγωγίας. Πάνω από τα μισά νοικοκυριά της Γαλλίας διαθέτουν ώς το 1968 τα τέσσερα προϊόντα-σύμβολα της νέας εποχής: ψυγείο, τηλεόραση, πλυντήριο και αυτοκίνητο – το τελευταίο αποτελούσε ταυτόχρονα ατμομηχανή της ανάπτυξης και ένα μέσο καταξίωσης που είχε αναχθεί σε κοινωνικό μύθο.

Η ψυχαγωγία και η εκπαίδευση έγιναν ανάγκες υψηλής προτεραιότητας. Προνόμιο των λίγων ώς τότε, η ψυχαγωγία άρχισε παντού να εκδημοκρατίζεται.

Μπορεί οι Ευρωπαίοι, ακόμη και στις πλουσιότερες χώρες (ΟΔΓ, Γαλλία, Ελβετία, βόρεια Ευρώπη) να μην κάνουν όλοι διακοπές ή «γουηκέντ», αλλά οι συνήθειες αυτές εξαπλώνονται όλο και περισσότερο, επιφέροντας ουσιαστικές τροποποιήσεις στους συλλογικούς ρυθμούς ζωής και στην ανθρωπογεωγραφία των τόπων παραθερισμού: οι μετακινήσεις των αδειούχων τα καλοκαίρια και τα Σαββατοκύριακα δημιουργούν σημαντικά προβλήματα στο κοινό και στις δημόσιες υπηρεσίες, και η ύπαιθρος γεμίζει εξοχικά σπίτια, μαρίνες, κάμπινγκ, συγκροτήματα παραθερισμού κ.λπ. Δραστηριότητες που χαρακτήριζαν μέχρι τότε τις εύπορες τάξεις –το σκι, η ιστοπλοΐα, το γκολφ ή η ιππασία– σήμερα προσελκύουν σημαντική μερίδα του πληθυσμού.

Ωστόσο, η πρόσβαση στις πολιτιστικές δραστηριότητες χαρακτηρίζεται πάντα από έντονες ανισότητες, οι αιτίες των οποίων δεν είναι μόνο χρηματικές. Ακόμη και στις πιο ανεπτυγμένες χώρες, το θέατρο, οι συναυλίες κλασικής μουσικής και οι εκθέσεις ζωγραφικής συγκεντρώνουν μονάχα μία καλλιεργημένη ελίτ, ενώ η «μικρή οθόνη» της τηλεόρασης, κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας για τους Ευρωπαίους της εποχής μας, επιτρέπει σχεδόν σε όλους να έρθουν σε επαφή με μια μαζική κουλτούρα της οποίας τα προϊόντα τείνουν ολοένα περισσότερο στη μετριότητα. Το αγγλικό Channel Four, τα γαλλικά κρατικά κανάλια ή η ιταλική RAI αποτελούν αξιόλογες, και όλο και πιο σπάνιες, εξαιρέσεις.

Άλλο χαρακτηριστικό των τελευταίων σαράντα χρόνων είναι η μεγάλη εξάπλωση της εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα. Όπου παρουσιάστηκε, σχετίζεται αφενός με τη δημογραφική ανάκαμψη της μεταπολεμικής περιόδου και αφετέρου με το κοινωνικό αίτημα που γέννησαν στη δυτική Ευρώπη οι κοινωνικές φιλοδοξίες των μικρομεσαίων στρωμάτων και το όνειρο της «ισότητας των ευκαιριών», και στις λαϊκές δημοκρατίες οι εξισωτικές ιδεολογίες που πριμοδοτούσε η κομμουνιστική ηγεσία. Αποτέλεσμα, η πρωτόγνωρη διόγκωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και η μαζική είσοδος νέων στο πανεπιστήμιο, όπου ο πολλαπλασιασμός των φοιτητών επί 10, 20 ή και 30 φορές μέσα σε μία γενιά θα γεννήσει τεράστια προβλήματα στέγασης, στελέχωσης, διδακτικών μεθόδων και στόχων ή απορρόφησης των πτυχιούχων.

Από τον πόλεμο και μετά η εξέλιξη της δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας ευνοεί όλο και περισσότερο την προβολή του ατόμου, με τρόπο που εδώ και λίγα χρόνια άρχισε να επηρεάζει και τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Στο πλαίσιο μιας βαθμιαίας εκκοσμίκευσης που εξελίσσεται με διαφορετικούς ρυθμούς και άνισα αποτελέσματα στις διάφορες χώρες και περιοχές της Ευρώπης, οι κοινωνικοί καταναγκασμοί που οφείλονται στις θρησκευτικές δοξασίες και τις ηθικές επιταγές της οικογένειας, του σχολείου και των διαφόρων συλλογικών μορφωμάτων (της «τάξης» ή του κόμματος π.χ.) χαλάρωσαν ταυτόχρονα με τη μεταβολή των θεσμών που τους είχαν εμπνεύσει. Η κάμψη της θρησκευτικής ζωής σε όλες τις δυτικές χώρες, η κρίση των οικουμενικών ιδεολογιών και η διάσπαση της παραδοσιακής οικογένειας είχαν ως αιτία και ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα την

εξύψωση του ατόμου σε σχέση με τις συλλογικές εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής και την αναγωγή της ελευθερίας σε απόλυτη αξία.

Η προβολή του δικαιώματος στην προσωπική ευτυχία και ανάπτυξη σήμανε στο πεδίο των ηθών μια πλήρη επανάσταση, την οποία αναγκάστηκε να λάβει υπόψη ο νομοθέτης. Αν και τα ζευγάρια εξακολουθούν να συμβιώνουν, οι γάμοι λιγόστεψαν και τα διαζύγια πλήθυναν. Η απόκτηση παιδιών είναι πια θέμα επιλογής, και στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η διάδοση και η επίσημη καθιέρωση της αντισύλληψης συμπλέει με τη νομιμοποίηση της εκούσιας διακοπής της κύησης. Η σεξουαλικότητα δεν είναι πια ταμπού, η ομοφυλοφιλία δεν θεωρείται αδίκημα (αν και ο βαθμός της ανοχής της ποικίλλει πολύ από χώρα σε χώρα, όχι πάντοτε με «γεωγραφικά» κριτήρια· στη Γαλλία είναι σαφώς μικρότερη απ' ό,τι στην Ολλανδία ή την Ιταλία). Τέλος, η λατρεία του σώματος, με ποικίλες μορφές (τζόγκινγκ, αερόμπικ, διαιτητική, διάφορες «κούρες» και για τα δύο φύλα, λατρεία του μαυρίσματος και του αδυνατίσματος που αψηφά την κατακραυγή των γιατρών), έγινε μια από τις μεγάλες ασχολίες της εποχής μας.

Αλλαγές παρατηρήθηκαν στη δυτική Ευρώπη, όπως και στις άλλες βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες, και στις σχέσεις των γενεών και των φύλων. Μεγάλη καινοτομία των τελευταίων τριάντα χρόνων στάθηκε η μετατροπή των ηλικιακών κατηγοριών σε λίγο ή πολύ αυτόνομες κοινωνικές ομάδες με ιδιαίτερη καταναλωτική συμπεριφορά, αντιλήψεις, τρόπο ζωής και πολιτιστικές προτιμήσεις. Τα γερατειά καθυστερούν ανοίγοντας χώρο σε μία «τρίτη ηλικία», αυτή των πρόσφατα συνταξιοδοτημένων που καταναλώνουν αχόρταγα προϊόντα ψυχαγωγίας, βιβλία, θεάματα, οργανωμένα ταξίδια ή ανακυκλωμένες πανεπιστημιακές γνώσεις. Οι σχέσεις γονιών και παιδιών ή εφήβων είναι λιγότερο αυταρχικές απ' ό,τι στο παρελθόν και παρά τις συνεπαγόμενες δυσκολίες η εκπαίδευση πια τείνει να μετατραπεί σε μαθητεία στην κοινωνική ελευθερία.

Μεγαλωμένη στο κλίμα της μεταπολεμικής οικονομικής ευφορίας, η πολυπληθής γενιά του «μπέιμπυ-μπουμ» συνέβαλε αποφασιστικά στη γενικότερη αλλαγή της κοινωνίας. Κατάφερε ώς ένα σημείο να επιβάλει τις συνήθειες και τη συμπεριφορά της, την άρνησή της να δεχθεί απαρασάλευτες ιεραρχίες. Με όλες του τις υπερβολές το πνεύμα του 1968 –τον υπερεθνικό του χαρακτήρα ήδη τον τονίσαμε– ισοδυναμούσε με μια αναδιάρθρωση των αξιών: από τη μια οι νεωτεριστικές αξίες τις οποίες πάσχιζαν, αδέξια έστω, να ενσαρκώσουν οι νέοι, από την άλλη οι παραδοσιακές αξίες που ξέπεφταν κάποτε στον κομφορμισμό.

Ακόμα σημαντικότερος ήταν ο ρόλος των γυναικών, που φιλοδοξούσαν με τη σειρά τους να γίνουν ενεργά μέλη της κοινωνίας αντί να περιορίζονται στα καθήκοντα της συζύγου και της μητέρας όπου είχαν ταχθεί μέχρι τότε, προπάντων στις παραμεσόγειες χώρες. Αφού απέκτησαν επιτέλους το δικαίωμα της ψήφου σε όσες χώρες τους το στερούσαν ακόμα, αρκετοί ευνοϊκοί παράγοντες τις βοήθησαν να διεκδικήσουν την έμπρακτη εξίσωσή τους με τους άνδρες: η γενικότερη εξέλιξη των ηθών και οι πρόοδοι στον τομέα των οικιακών συσκευών, οι οποίες τις «απελευθέρωσαν» εν μέρει από τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού·

τα μικτά σχολεία και ο έλεγχος των γεννήσεων, που ξεκίνησαν από τις χώρες της βόρειας Ευρώπης και την Ελβετία, για να διαδοθούν τη δεκαετία του 1960 στην Ιταλία και στη Γαλλία και μετά στην Ελλάδα και την Ιβηρική Χερσόνησο· και η γενίκευση της γυναικείας απασχόλησης, που ευνοήθηκε από τη χρόνια ανεπάρκεια του ενεργού πληθυσμού. Σαν επιστέγασμα ήρθε η δράση των φεμινιστικών κινημάτων, η οποία μπορεί να έλαβε μερικές φορές ακραίες μορφές έκφρασης και να έδωσε λαβή σε ειρωνείες, αλλά σε μια ορισμένη στιγμή υπήρξε δίχως άλλο αναγκαία προκειμένου να κλονιστούν πάγιες αντιλήψεις και συνήθειες. Ταυτόχρονα οι περισσότερες γυναίκες, και πολλοί άνδρες μαζί τους, συνειδητοποιούσαν τις ελλείψεις που υπήρχαν στη νομοθεσία και την πρακτική της ισότητας. Σήμερα, παρά την κρίση, ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών πάνω από 50 χρόνων κυμαίνεται ανάλογα με τη χώρα μεταξύ 35 και 50% ή και περισσότερο. Αν και πλήττονται περισσότερο από την ανεργία και συνήθως ασκούν καθήκοντα με μικρότερο γόητρο και χαμηλότερη ανταμοιβή από τους άνδρες, σήμερα δεν υπάρχει πια ούτε ένας τομέας (στρατός, αστυνομία, διοίκηση επιχειρήσεων, δημόσια λειτουργήματα) στον οποίο οι γυναίκες να μην είναι παρούσες.

Η ΟΜΟΙΟΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ

Τα σαράντα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε βαθμιαία εξομοίωση στο βιοτικό επίπεδο και τις καταναλωτικές συνήθειες των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Οι αποκλίσεις μεταξύ πλουσιότερων και φτωχότερων περιορίστηκαν. Το 1989 το ΑΕΠ ανά κάτοικο έφτανε στην Ελβετία τα 28.965 δολάρια, στην ΟΔΓ τα 20.934, στη Γαλλία τα 17.693, στην Ιταλία τα 15.257, στη Μεγάλη Βρετανία τα 14.597. Βέβαια, αν περιοριστούμε σ' αυτό το δείκτη, συναντάμε και χώρες, τόσο στην ΕΟΚ όσο και έξω απ' αυτήν, οι οποίες δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο: το ΑΕΠ ανά κάτοικο στην Ισπανία είναι μόλις 9.261 δολάρια, ενώ στην Πορτογαλία 4.295, στην Ελλάδα 5.398 και στην Ιρλανδία 9.722· τέλος, στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης κυμαίνεται μεταξύ 6.000 (Ρουμανία) και 10.000 (Τσεχοσλοβακία).

Αλλά οι διαφορές που παρατηρούνται στην παραγωγή και το συνολικό εισόδημα των διαφόρων χωρών δεν αντικατοπτρίζονται τόσο έντονα στα στοιχεία που αφορούν την οικιακή κατανάλωση. Έτσι ο αριθμός τηλεοπτικών συσκευών ανά 1.000 κατοίκους είναι μεγαλύτερος στη Βρετανία (434) απ' ό,τι στη Γαλλία (396) και τη Γερμανία (385), μολονότι ο μισός σχεδόν απ' ό,τι στις ΗΠΑ. Όσο για την προσδοκία ζωής, στη Μεγάλη Βρετανία ξεπερνάει τα 75 χρόνια, έναντι 74,8 στην ΟΔΓ, 74,3 στην Ισπανία, 73,2 στη ΛΔΓ, 70 στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία.

Η οικονομική κρίση επιβράδυνε κάπως, αλλά δεν ανέστειλε ολότελα τη συσσώρευση πλούτου στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης, με συνέπεια να εισαχθούν σχεδόν παντού τα καταναλωτικά πρότυπα που τις προηγούμενες δεκαετίες εί-

χαν δοκιμαστεί με επιτυχία στις ΗΠΑ και τις υπόλοιπες προηγμένες χώρες της γηραιάς ηπείρου. Συνέπεια αυτών των εξελίξεων ήταν μια αυξανόμενη ομοιομορφία στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής. Τη διευκόλυναν η ανάπτυξη σύγχρονων μέσων ενημέρωσης και επικοινωνίας, η διαφήμιση, οι ανάγκες της μαζικής παράγωγής και η μεγάλη διεισδυτικότητα των υπερατλαντικών πολιτιστικών προτύπων. Σε μια Ευρώπη που εξαστίζεται όλο και περισσότερο, οι πληθυσμοί –αν εξαιρέσουμε κάποιους εύπορους– έχουν την τάση να ζουν με παρόμοιους ρυθμούς και σε ομοιόμορφους χώρους κατοικίας (μεγάλα οικιστικά συγκροτήματα, περιοχές κατοικίας μεσαίων στρωμάτων, ζώνες μονοκατοικιών), ψυχαγωγίας και κατανάλωσης (σούπερ-μάρκετ, εμπορικά κέντρα και φαστ-φουντ). Καταναλώνουν τα ίδια τυποποιημένα και κατεργασμένα προϊόντα διατροφής. Χρησιμοποιούν «αγαθά διαρκείας», ηλεκτρικές οικιακές συσκευές και οπτικοακουστικό εξοπλισμό παρόμοιου τύπου, αν όχι ίδιας τιμής, αφού η προσπάθεια κοινωνικής «διάκρισης» προϋποθέτει ένα παιχνίδι με την «ποιότητα» ή τις «δυνατότητες» των προϊόντων (ξεκινώντας από το ίδιο βασικό μοντέλο, η τιμή ενός Renault 25 ή μιας Mercedes μπορεί ώς και να διπλασιαστεί, ανάλογα με τις μηχανικές και πρακτικές βελτιώσεις που θα επιλέξει ο αγοραστής). Η ίδια η κοινωνική τους ανέλιξη σηματοδοτείται από διαφοροποιήσεις στην εσωτερική διακόσμηση.

Τέλος, και παρά τις ισχυρές αντιστάσεις που μπορεί να υποθάλπουν οι πολιτιστικές παραδόσεις και το γεωγραφικό ή κοινωνικό περιβάλλον, οι Ευρωπαίοι υιοθετούν μια ενιαία κοινωνική συμπεριφορά με ελάχιστες αποκλίσεις. Έτσι, αν εξαιρέσουμε ορισμένες πολύ απομονωμένες αγροτικές ζώνες (όπως η βόρεια Σκανδιναβία, τα μεσόγεια της Πορτογαλίας ή μερικές περιοχές της Ιρλανδίας), βλέπουμε παντού να μειώνεται ο αριθμός των γάμων και των γεννήσεων, να περιορίζεται η θρησκευτική δραστηριότητα και η συλλογική ζωή και να διαδίδεται η ατομική ψυχαγωγία, οι διακοπές, τα «γουηκέντ» και οτιδήποτε θεωρείται ότι συμβάλλει στην προσωπική ευτυχία. Κυρίαρχο πλαίσιο στη ζωή ή στα σχέδια των περισσοτέρων παραμένει δε το ζευγάρι με ένα ή δύο παιδιά.

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ

Ορισμένες παρενέργειες του «άγριου» εξαστισμού που συνόδευσε την οικονομική ανάπτυξη δεν έπαψαν να εκδηλώνονται κατά την περίοδο της κρίσης. Τα τεράστια προβλήματα υποδομής που προέκυψαν από τη μεταπολεμική δημογραφική έκρηξη, τη συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις και στις προαστιακές περιοχές, τις ελλείψεις σε σχολικές και πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις, έδρες υπηρεσιών, συγκοινωνιακά μέσα κ.λπ., προκάλεσαν στα χρόνια της ανάπτυξης την εσπευσμένη παρέμβαση των δημόσιων αρχών. Με τρόπο συχνά ανοργάνωτο και σπασμωδικό, απ' όπου δεν απουσίαζαν οι επιταγές της κερδοσκοπίας και της συμπίεσης του κόστους, χτίστηκαν «πόλεις-υπνωτήρια» με πε-

νιχρές κοινωνικές ανέσεις και ανεπαρκή σύνδεση με τους χώρους δουλειάς και το κέντρο της πόλης. Σίγουρα εδώ η ομοιομορφία δεν είναι απόλυτη: στη Γερμανία, τη Σουηδία, την Ολλανδία ή τη Μεγάλη Βρετανία εφαρμόστηκε μια πολεοδομική πολιτική λιγότερο πρόχειρη και κοντόφθαλμη απ' ό,τι στη Γαλλία, ενώ στην Ιταλία κυριάρχησαν για δεκαετίες απαράδεκτες πολιτικοοικονομικές μεθοδεύσεις.

Παρουσιάζεται πάντως –τίμημα κι αυτό του εκσυγχρονισμού– ένα γενικό φαινόμενο υποβάθμισης ορισμένων συνοικιών και προαστίων, όπου κατοικούσαν οι λιγότερο ευνοημένες κατηγορίες του πληθυσμού, ιδίως οι μετανάστες, με συνέπεια να μετατρέπονται σταδιακά σε γκέτο. Ανεργία, απόγνωση και εγκληματικότητα βασιλεύουν στους χώρους αυτούς, που υπάρχουν στα περισσότερα πολεοδομικά συγκροτήματα της δυτικής Ευρώπης, από τα προάστια του Παρισιού και της Μασσαλίας μέχρι το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ, το Ρόττερνταμ και τις βιομηχανικές πόλεις της Ρηνανίας, τα περίχωρα του Μιλάνου, της Νάπολης ή της Μαδρίτης.

Άλλο μεγάλο πρόβλημα της Ευρώπης και ολόκληρου του κόσμου στο απόγειο της βιομηχανικής εποχής είναι η ρύπανση και τα κάποτε ανεπανόρθωτα πλήγματα που δέχεται το φυσικό περιβάλλον. Δεν πρόκειται πάντα για τα φαινόμενα της «μαύρης παλίρροιας» ή της «κόκκινης λάσπης», για την επιβάρυνση της ατμόσφαιρας με διοξείδιο του άνθρακα ή για την έκλυση τοξικών ουσιών που χρησιμοποιούνται στη βιομηχανία (χωρίς να ξεχνάμε και την ανευθυνότητα των καταναλωτών), πρόκειται όμως για σοβαρές και μόνιμες αλλοιώσεις στο βιοτικό πλαίσιο των κατοίκων της γηραιάς ηπείρου, η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα ευάλωτη (όπως και η Ιαπωνία), λόγω της μεγάλης πυκνότητας του πληθυσμού και των βιομηχανικών της εγκαταστάσεων. Ο μόλυβδος που περιέχεται στα κάυσιμα των αυτοκινήτων ευθύνεται για τις φθορές στα δάση του Μέλανα Δρυμού· η ρύπανση των υδάτων που προκαλείται από τον κορεσμό της γης με χημικά λιπάσματα και τη διασπορά τοξικών βιομηχανικών προϊόντων οδηγεί ακόμη και στην εξαφάνιση της υδρόβιας πανίδας. Οι κλειστοί θαλάσσιοι χώροι όπως η Μεσόγειος, η Μάγχη, η Βαλτική και η Βόρεια Θάλασσα μαστίζονται ακόμη από τις επιπτώσεις της μόλυνσης με υδρογονάνθρακες, που οφείλεται στα ναυάγια γιγάντιων πετρελαιοφόρων (του «Τόρρεϋ Κάνυον» το 1967 ή του «Αμόκο Καντίζ» το 1978), στο άδειασμα των δεξαμενών τους κοντά στις ακτές ή σε ατυχήματα που συμβαίνουν στις θαλάσσιες εξέδρες άντλησης πετρελαίου. Πέρα από τις ολέθριες συνέπειες που μπορεί να επιφυλάσσουν τέτοιες οικολογικές καταστροφές για την ισορροπία του περιβάλλοντος και την υγεία του πληθυσμού, υποβαθμίζουν μακροπρόθεσμα και σε ανησυχητικό βαθμό το χώρο στον οποίο διαδραματίζονται οι κύριες ασχολίες του – εργασία, μετακίνηση, διαμονή και ψυχαγωγία.

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η ύφεση των ευρωπαϊκών οικονομιών επιδείνωσε αυτά τα προβλήματα και πρόσθεσε άλλα νέα. Ενώ η ανάπτυξη των πόλεων άρχισε να κοπάζει, οι περιφέρειες των μεγάλων πολεοδομικών συγκροτη-

μάτων τείνουν να αυξήσουν τον πληθυσμό τους σε βάρος του κέντρου, όπου η κερδοσκοπία στα ακίνητα και η αύξηση του κόστους κατοικίας καθιστά προβληματική την παραμονή των μεσαίων στρωμάτων (το βλέπουμε στο Παρίσι, το Λονδίνο, τη Ρώμη, το Μιλάνο ή τη Μαδρίτη). Η υλική φθορά των κτιρίων, συνέπεια πολεοδομικών μεθόδων που απέβλεπαν μονάχα στις επείγουσες ανάγκες, η ενηλικίωση της γενιάς του μεταπολεμικού «μπέιμπυ-μπουμ» και οι «συνενώσεις οικογενειών» που διαδέχθηκαν την επίσημη απαγόρευση της εισροής εξωκοινοτικών μεταναστών κατά το 1974 οξύνουν τα προβλήματα που άρχισαν να εμφανίζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Η κατάσταση επιδεινώνεται από το γεγονός ότι στις πιο πολλές ευρωπαϊκές χώρες η κρίση έπληξε κυρίως περιοχές από παλιά εξαστισμένες και βιομηχανοποιημένες και από το ότι σε τέτοιες ζώνες κοινωνικά και οικονομικά υποβαθμισμένες το τίμημα της υποαπασχόλησης το πληρώνουν κυρίως οι νέοι και τα λιγότερο ειδικευμένα τμήματα του ενεργού πληθυσμού. Παρατηρείται επομένως αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας, που οι ποικίλες μορφές της εστιάζονται κυρίως σε προάστια και συνοικίες περισσότερο προβληματικές (βορινές συνοικίες της Μασσαλίας, εργατουπόλεις στα περίχωρα του Παρισιού ή της Λυών, αφιλόξενες οικιστικές νησίδες που επιβιώνουν στα ερείπια της αγγλικής βιομηχανικής ζώνης κ.λπ.), σποραδικά ωστόσο επεκτείνονται σε ολόκληρο τον οικιστικό ιστό της πόλης, ακόμη και σε μερικά σημεία επαφής της πόλης με την ύπαιθρο. Θα πρέπει ωστόσο να σχετικοποιούμε αυτό το φαινόμενο και να μην παραβλέπουμε το ρόλο μιας ορισμένης ιδεοληψίας γύρω από την ασφάλεια, που εμπλέκεται σε πολιτικές σκοπιμότητες και συνάμα προσφέρει ανεξάντλητα θέματα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στους δημιουργούς ταινιών και τηλεταινιών β΄ κατηγορίας (της λεγόμενης série B).

Παίρνοντας για παράδειγμα τη Γαλλία, όπου ο αριθμός των δολοφονιών είναι αλήθεια ότι αυξήθηκε αισθητά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, μια βαθύτερη αναδρομή στο χρόνο θα μας δείξει ότι σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας ο αριθμός αυτός δεν είναι σήμερα παρά ο μισός απ' ό,τι την επαύριο του πολέμου και μόλις το ένα τρίτο του αριθμού που συναντάμε στην αυστηρά ιεραρχημένη και καταπιεστική κοινωνία του 1820. Αλλά σε σύγκριση με την κάμψη της δεκαετίας του 1960, η αύξηση της βίας και της εγκληματικότητας στα χρόνια της κρίσης εντυπωσιάζει περισσότερο από άλλες μορφές ανασφάλειας – όπως τα τροχαία δυστυχήματα, που στη Γαλλία προκαλούν κατά μέσο όρο 10.000 θανάτους το χρόνο, αρκετές φορές με ποινική υπαιτιότητα των οδηγών, ενώ ο αριθμός των δολοφονιών κυμαίνεται μεταξύ 600 και 800.

Μπορούμε γενικότερα να πούμε ότι η αισθητή βελτίωση των βιοτικών συνθηκών του ατόμου στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες κατέστησε πιο δύσκολη την ανοχή κοινωνικών πληγών που πρωτύτερα φάνταζαν έτοιμες να εκλείψουν ή έστω να περιθωριοποιηθούν. Όσο μειώνεται η ένταση ενός φαινομένου τόσο πιο αφόρητα μας γίνονται τα ίχνη που απομένουν. Αυτό ισχύει τόσο για τη βία όσο και για τη φτώχεια, μια και οι σημερινοί «νεόπτωχοι» προσδιορίζονται με

κριτήρια που προϋποθέτουν επίπεδα κατανάλωσης πολύ ανώτερα από το επίπεδο των άνεργων Άγγλων ή Γάλλων ή Γερμανών της δεκαετίας του 1930. Αυτό δεν σημαίνει ότι τέτοια φαινόμενα πρέπει να γίνουν ανεκτά από ανθρώπινη ή ηθική σκοπιά σε μια κοινωνία που καυχιέται για το βιοτικό της επίπεδο, αλλά ότι η πρόοδος που επιτεύχθηκε στον τομέα αυτό την τελευταία πεντηκονταετία δεν μπορεί να επισκιάζεται από τις μάλλον συγκυριακές επιπτώσεις της κρίσης.

ΜΑΖΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ Ή ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΑΖΕΣ;

Η διάκριση που κάναμε σε προηγούμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου ανάμεσα στη «μαζική κουλτούρα», που εκφράζεται κατά βάση με τα κυρίαρχα μέσα της σύγχρονης επικοινωνίας, και την καθεαυτή «κουλτούρα» με την κλασική έννοια του όρου, γίνεται πιο έντονη αλλά και πιο περίπλοκη στις δεκαετίες που μας χωρίζουν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα μέσα παραγωγής και διάδοσης *πολιτιστικών* προϊόντων, με την ανθρωπολογική έννοια του όρου, γνωρίζουν πράγματι εδώ και περίπου μισό αιώνα πρωτόγνωρη ανάπτυξη και ανανέωση. Στον τομέα του ήχου η μεγάλη αλλαγή ήρθε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 με την αντικατάσταση του φωνογράφου και του κλασικού ραδιοφώνου από τον δίσκο και το τρανζίστορ, χάρη στο οποίο κατασκευάζονται φτηνά και μαζικά δέκτες μικρών διαστάσεων που λειτουργούν με μπαταρίες και έχουν έτσι πλήρη αυτονομία. Χάρη στο τρανζίστορ η ραδιοφωνία έγινε για πολλούς βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής, ηχητικό υπόστρωμα που εκπέμπει μια ομοιόμορφη και βιομηχανοποιημένη υποκουλτούρα, αλλά συνάμα και πηγή κάθε είδους πληροφοριών, που πολλές φορές επιδρούν άμεσα στα ίδια τα γεγονότα. Στο «πραξικόπημα» της Αλγερίας (1961) το ραδιόφωνο έπαιξε αναμφίβολα καθοριστικό ρόλο στην παθητική αντίσταση που πρόβαλαν οι στρατεύσιμοι της φρουράς στις πρωτοβουλίες των αρχηγών της εξέγερσης.

Το τρίπτυχο ραδιόφωνο-δίσκος-σινεμά, παντοδύναμο στον οπτικοακουστικό τομέα ώς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, αρχίζει στη συνέχεια να υποχωρεί μπροστά στην εκπληκτική επέλαση της τηλεόρασης. Μπορεί αυτή η εισβολή να μην αποκλείει την πρόοδο άλλων τεχνολογιών (τελειοποίηση της στερεοφωνίας, διάδοση των συγκροτημάτων «υψηλής πιστότητας», των μαγνητοφώνων με ταινίες ή με κασέτες, του έγχρωμου κινηματογράφου κ.λπ.), αλλά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, μία τουλάχιστον δεκαετία μετά τις Ηνωμένες Πολιτείες, η τηλεόραση τείνει να γίνει το κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας για τους Δυτικοευρωπαίους. Μεταξύ 1960 και 1970 ο αριθμός των δεκτών πολλαπλασιάζεται 7 ή 8 φορές, για να υπερτετραπλασιαστεί ξανά την τελευταία εικοσαετία, με αποτέλεσμα ελάχιστα νοικοκυριά σήμερα να μην διαθέτουν μία τουλάχιστον τηλεοπτική συσκευή.

Μια τρίτη φάση ξεκίνησε εδώ και περίπου δεκαπέντε χρόνια και χαρακτηρί-

ζεται από τη ραγδαία αξιοποίηση και διάδοση πολλών καινοτομιών, στον ακουστικό τομέα με την εμφάνιση του γουώκμαν και του CD και στον οπτικό με την εξάπλωση του βίντεο και την εισαγωγή της καλωδιακής τηλεόρασης. Μια ακόμα καινοτομία της δεκαετίας του 1960, η εκτόξευση των πρώτων τηλεπικοινωνιακών δορυφόρων, αξιοποιήθηκε πληρέστερα τα χρόνια αυτά, τροποποιώντας όχι μόνο τη συμπεριφορά του τηλεθεατή απέναντι στα γεγονότα, τα οποία καλείται να ζήσει «απευθείας», αλλά και τη σχέση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και το κύκλωμα της οπτικοακουστικής πληροφόρησης, ο έλεγχος του οποίου γίνεται όλο και δυσκολότερος.

Το φαινόμενο είναι παγκόσμιο και οι επιπτώσεις του δεν περιορίζονται –μάλιστα θα περιορίζονται όλο και λιγότερο– στα στενά σύνορα της ηπείρου μας. Κατά τ' άλλα, η Ευρώπη εξακολουθεί να τείνει πάντοτε σε μία πολιτιστική ισοπέδωση, η οποία δεν παρουσιάζει εντούτοις μονάχα αρνητικές πλευρές. Στις τελευταίες θα εντάσσαμε μια αυξημένη τυποποίηση στις κοινές αντιλήψεις, ταυτισμένη μ' ένα πρότυπο που στάθηκε, και από πολλές απόψεις είναι ακόμα, το πρότυπο της βορειοαμερικανικής υπερδύναμης. Η πληθώρα και η μεγάλη επιτυχία των σήριαλ που προβάλλουν οι περισσότερες τηλεοράσεις του κόσμου («Ντάλλας», «Σάντα Μπάρμπαρα», «Μάικ Χάμμερ» κ.λπ.), η διαρκής μετάδοση από τα ερτζιανά μιας ξενόφερτης μουσικής ή των απομιμήσεών της, που ενισχύει ταυτόχρονα και τη διείσδυση της αγγλικής γλώσσας, η καίρια παρέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών στην παγκόσμια ροή των ειδήσεων με όργανο τα μεγάλα διεθνή πρακτορεία, όλα αυτά εντάσσονται σε μια διαδικασία «εξαμερικανισμού». Χωρίς να υπερβάλλουμε τη σημασία της –είναι αστείο, ας πούμε, να εξομοιώνουμε την «εισβολή» των αμερικανικών προϊόντων στα ραδιοτηλεοπτικά δίκτυα με «πολιτιστική γενοκτονία»–, δεν μπορούμε ωστόσο και να την αρνηθούμε.

Άλλο αρνητικό στοιχείο, που κι αυτό θα πρέπει ωστόσο να το δούμε σφαιρικά, είναι η σοβαρή κρίση που έπληξε μετά το 1980 τον κινηματογράφο, συνέπεια του ανταγωνισμού της τηλεόρασης και των εντεινόμενων οικονομικών περιορισμών. Αναμφίβολα η «μικρή οθόνη», από τη στιγμή που έγινε το κυρίαρχο μέσο μαζικής επικοινωνίας, μετέτρεψε το εβδομαδιαίο οικογενειακό έθιμο του «κινηματογράφου της γειτονιάς» σε καθημερινό θέαμα που παρέχεται σε άφθονες ποσότητες με πολλά «διαφημιστικά διαλείμματα», περιορίζοντας έτσι την προσέλευση στις κινηματογραφικές αίθουσες σ' ένα μικρότερο κοινό αποτελούμενο κυρίως από νέους και μέλη εύπορων κοινωνικών στρωμάτων. Στις μέρες μας οι κινηματογράφοι κόβουν ετησίως τρεις φορές λιγότερα εισιτήρια απ' ό,τι στα μέσα της δεκαετίας του 1950, και τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια πλήθος αίθουσες υποχρεώθηκαν να κλείσουν (με αυτό το θέμα καταπιάστηκαν και δύο ιταλικές ταινίες, το *Σινεμά ο Παράδεισος* του Τζουζέππε Τορνατόρε και το *Splendor* του Εττόρε Σκόλα). Ωστόσο η πρόσφατη εξέλιξη της κινηματογραφικής βιομηχανίας στις Ηνωμένες Πολιτείες δείχνει πως η μείωση των θεατών στις αίθουσες δεν είναι καθολικός κανόνας αλλά μια κατάσταση αντιστρέψιμη. Ας μην ξεχνάμε ότι

στα τέλη της δεκαετίας του 1920 λεγόταν πως ο ομιλών κινηματογράφος θα οδηγούσε στην εξαφάνιση της «έβδομης τέχνης», πράγμα που φυσικά δεν συνέβη. Πάντως για την ώρα, η τηλεόραση, δέσμια των νόμων της αγοράς και των δεικτών τηλεθέασης, οι οποίοι προσδιορίζονται με μέσα όλο και τελειότερα, ευθύνεται καίρια για την εξάπλωση μιας ομοιόμορφης κουλτούρας με υπόστρωμα τον αποστειρωμένο κόσμο των σήριαλ, των τηλεπαιχνιδιών και των σώου, ή τον υπερτροφικό αντίλαλο της καθημερινής βιαιότητας.

Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε και τη θετική πλευρά της τηλεόρασης, δηλαδή την άμεση και διεθνή ενημέρωση, της οποίας είναι και ο βασικότερος φορέας. Στην Ευρώπη είναι ολοφάνερο ότι η άμεση μετάδοση ειδήσεων από τη μια άκρη της ηπείρου στην άλλη, οι οποίες μετατρέπονται σε αίσθηση και βίωμα χάρη στη δύναμη της εικόνας, είναι ένα μέσο επαφής που δεν το διέθετε ούτε η προπολεμική γενιά αλλά ούτε και η γενιά των χρόνων του ψυχρού πολέμου. Τώρα πια που μεταδίδονται «απευθείας» ή με διαφορά μόνο μερικών ωρών, τα γεγονότα δημιουργούν όλο και μεγαλύτερη συγκινησιακή φόρτιση, ευαισθητοποιώντας περισσότερο το κοινό για οτιδήποτε διαδραματίζεται σε άλλα μέρη της Ευρώπης, όπως έγινε τον Νοέμβριο του 1989 με το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου και τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς με την πτώση του Τσαουσέσκου – δυο ιστορικές στιγμές μεγίστης σημασίας, που οι Ευρωπαίοι τηλεθεατές έδειξαν να τις ζουν σαν ν' αφορούσαν άμεσα το «κοινό τους σπίτι».

Όπως και τα οπτικοακουστικά μέσα, έτσι και ο γραπτός λόγος δεν απέφυγε στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες τη μετατροπή του σε όργανο μιας τυποποιημένης «υποκουλτούρας». Πρώτα πρώτα ο τύπος, βασικός φορέας ενημέρωσης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αρχίζει στη συνέχεια σταδιακά να παρακμάζει. Αίτια αυτής της εξέλιξης είναι η απορρόφηση του κοινού από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, η αραίωση ή εξαφάνιση των χώρων συναναστροφής (όπως τα καφενεία ή τα στέκια), όπου το διάβασμα των εφημερίδων και ο σχολιασμός των γεγονότων αποτελούσε καίρια εκδήλωση της κοινωνικής ζωής, το μειωμένο ενδιαφέρον του κόσμου για τον γραπτό λόγο, ακόμη και η έξαρση του αναλφαβητισμού σε ορισμένες χώρες ή κοινωνικά περιβάλλοντα, και τέλος η αυξημένη οικονομική επιβάρυνση. Πράγματι, η τεχνολογική εξέλιξη των μεθόδων παραγωγής (φωτοσύνθεση, χρήση της πληροφορικής, όφσετ, τηλεμετάδοση των ειδήσεων) δεν προκαλεί, όπως σε άλλους τομείς, τη μείωση του κόστους, γιατί οδηγεί σε πολυδάπανες εφαρμογές που γρήγορα παλιώνουν και απαιτούν μεγάλες επενδύσεις. Από την άλλη πλευρά, η γερή οργάνωση και η παραδοσιακή μαχητικότητα των τυπογραφικών σωματείων εμποδίζουν τις εκδοτικές επιχειρήσεις να μειώσουν το προσωπικό τους στο βαθμό που θα επιθυμούσαν.

Σε όλες τις χώρες παρουσιάζεται έτσι μια διόγκωση των λειτουργικών ελλειμμάτων στην έκδοση των εφημερίδων, τα οποία καλύπτονται όλο και δυσκολότερα με την αύξηση των τιμών, την έντονη διαφήμιση και τη συγχώνευση των εταιρειών. Εντούτοις η κρίση στο χώρο του τύπου, που πλήττει κυρίως χώρες όπως η Ιταλία, η Γαλλία και η Ισπανία, δεν ξεσπάει σ' όλους τους τομείς του

κλάδου με την ίδια ένταση. Οι επαρχιακές ημερήσιες εφημερίδες, στις οποίες το κοινό προσέχει περισσότερο τις τοπικές ειδήσεις, αποδείχθηκαν ανθεκτικότερες στην κρίση, αν και η εξάπλωση της «ελεύθερης ραδιοφωνίας» καταφέρνει κι εδώ να τις ανταγωνιστεί. Το ίδιο ισχύει για τα εβδομαδιαία πολιτικά και ενημερωτικά έντυπα (*L'Express, Le Nouvel Observateur, Der Spiegel, L'Espresso* κ.ά.) ή τις ημερήσιες ποιοτικές εφημερίδες (*Le Monde, Repubblica*), οι οποίες εφοδιάζουν με λεπτομερή και σχολιασμένη ειδησεογραφία ένα πιο επιλεκτικό κοινό.

Οι εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας –όπως τα αγγλικά λαϊκά έντυπα *Sun* και *Daily Mirror*, με πωλήσεις 4,2 και 3,5 εκατομμυρίων φύλλων ημερησίως, ή η ανάλογη γερμανική *Bild Zeitung*, με 5,5 εκατομμύρια φύλλα ημερησίως– δυσκολεύονται πολύ περισσότερο να διατηρήσουν την πελατεία τους. Έτσι προσπαθούν να εντυπωσιάσουν με τη μορφή και το περιεχόμενό τους, καταφεύγοντας σε «τίτλους-κράχτες», «τραβηχτικές» φωτογραφίες, «αποκαλύψεις», σκάνδαλα, κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν συχνά στη διάδοση μίας «υποκουλτούρας» τελευταίας διαλογής, φορτισμένης με υποτυπώδη πολιτικά μηνύματα που καθρεφτίζουν το άγχος και τις διαψεύσεις μιας μερίδας του κοινωνικού συνόλου. Η βία και η «αυτοάμυνα», η ξενοφοβία και ο ρατσισμός, η απολιτικοποίηση και η ακροδεξιά ριζοσπαστικοποίηση λεπενικού τύπου βρίσκουν άφθονη τροφή στα δημοσιεύματά τους. Η επικίνδυνη αυτή εκτροπή δεν αφορά εντούτοις παρά μόνο μια μειοψηφία στο χώρο του τύπου, η οποία δεν εμποδίζει την «τέταρτη εξουσία» να καταγγέλλει συχνά την υπέρβαση και την παραβίαση των δημοκρατικών κανόνων.

Αντιμετωπίζοντας παρόμοιες δυσκολίες με τον τύπο, οι εκδοτικοί οίκοι έχουν χάσει εδώ και περίπου τριάντα χρόνια τον ημιβιοτεχνικό χαρακτήρα που ακόμα διατηρούσαν την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως στις βιομηχανίες των αυτοκινήτων, έτσι κι εδώ κυριαρχεί έντονος συγκεντρωτισμός, που επιτρέπει τη διατήρηση ορισμένων καταξιωμένων σχημάτων (Grasset, Fayard, Einaudi), χωρίς η πλουραλιστική αυτή επίφαση ν' αλλάζει σε τίποτα την πραγματικότητα: η αγορά του βιβλίου κυριαρχείται όλο και περισσότερο από γιγάντια εκδοτικά συγκροτήματα (Hachette και Presses de la Cité στη Γαλλία, Rizzoli και Mondadori στην Ιταλία, Bertelsman στη Γερμανία), που με τη σειρά τους συνδέονται με τις τράπεζες, με άλλους βιομηχανικούς κλάδους ή με άλλους φορείς μαζικής κουλτούρας.

Έτσι, η εκδοτική παραγωγή συμμορφώνεται όλο και περισσότερο με τις επιταγές και τα κριτήρια του κέρδους που διέπουν και τους υπόλοιπους κλάδους της καπιταλιστικής οικονομίας. Ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970 σημειώνεται μεγάλη αύξηση στον τζίρο και στα τιράζ των βιβλίων, που σε 25 χρόνια αυξήθηκαν από 10.000 σε 15.000 ανά τίτλο κατά μέσο όρο, καθώς και στον αριθμό των τίτλων που βγαίνουν κάθε χρόνο στην αγορά (20.000 με 30.000 στη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία και τη Γερμανία), χωρίς μεγάλες επιπτώσεις στους κανόνες του επαγγέλματος. Αντίθετα στην τελευταία δεκαπενταετία, και ιδίως πρόσφατα, οι μεγάλοι εκδοτικοί οίκοι, πειθαρχώντας στη λογική του συ-

γκεντρωτισμού και της αγοράς, αφοσιώνονται όλο και περισσότερο στο κυνήγι προσοδοφόρων «επιτυχιών» –στηριγμένοι σε υψηλούς προϋπολογισμούς διαφήμισης– σε βάρος της ποιοτικής παραγωγής.

Η ανάδειξη ενός μπεστ-σέλλερ, που καθιστά κερδοφόρο το σύνολο της παραγωγής, σημαίνει στην καλύτερη περίπτωση τη μάχη για τη διεκδίκηση κάποιου σημαντικού λογοτεχνικού βραβείου, στη χειρότερη τη χειραγώγηση των μέσων ενημέρωσης και τη χρήση των πιο κραυγαλέων διαφημιστικών τεχνασμάτων. Σήμερα οι μεγάλες πωλήσεις πραγματοποιούνται σε είδη που θεωρούνται υποδεέστερα (αισθηματικά και αστυνομικά μυθιστορήματα, ιστορίες κατασκοπίας ή φαντασίας)· με έργα δηλαδή άνισου ενδιαφέροντος, τα οποία όμως συνιστούν στις μέρες μας έναν από τους χώρους δημιουργίας των μύθων και παραστάσεων που τροφοδοτούν τη μαζική κουλτούρα, μια κουλτούρα πολύ επηρεασμένη και σ' αυτό τον τομέα από αμερικανικά πρότυπα και συχνά διαποτισμένη από μια υπερσυντηρητική ιδεολογία με αποχρώσεις ξενοφοβίας.

Η διαφημιστική εικονογραφία συμβάλλει επίσης στην εδραίωση ενός κοινωνικού κομφορμισμού, ο οποίος αποτελεί μια από τις κινητήριες δυνάμεις της οικονομίας της αγοράς. Οι κραυγαλέες εικόνες, οι αντίστοιχες λεζάντες (το τάδε απορρυπαντικό «κάνει το λευκό λευκότερο», ή «βάλτε έναν τίγρη στη μηχανή σας») και οι «ήρωες» των διαφημιστικών σποτ (οι γελαστές νοικοκυρές, ο ρασοφόρος που διαφημίζει μεγάλη μάρκα ζυμαρικών κ.λπ.) εισβάλλουν έτσι στη συνείδηση των Ευρωπαίων του ύστερου εικοστού αιώνα και γίνονται μέρος του συστήματος αναφοράς τους, όπως η ανάμνηση μιας διάσημης γκραβούρας ή μερικά «κλασικά» αποφθέγματα σταχυολογημένα στο πέρασμα των μαθητικών τους χρόνων.

Φαινομενικά το χάσμα ανάμεσα στη «μαζική κουλτούρα», όπως παρουσιάστηκε εδώ, και την «υψηλή κουλτούρα», δηλαδή τον ευγενή τομέα των γραμμάτων και των τεχνών, τείνει μάλλον να βαθύνει τα τελευταία σαράντα χρόνια. Στην πραγματικότητα τα πράγματα δεν είναι και τόσο απλά. Από άποψη περιεχομένου τα όρια των δύο δεν είναι τόσο ξεκάθαρα, όσο ισχυρίζονται τουλάχιστον οι οπαδοί μιας ελιτίστικης και περιοριστικής ερμηνείας του όρου «κουλτούρα». Έπειτα, η κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων, με την παραδοσιακή έννοια του όρου, γνώρισε πρόσφατα κάποιον εκδημοκρατισμό, όχι βέβαια απεριόριστο, άγνωστο όμως στην προπολεμική κοινωνία.

Η διεύρυνση του «καλλιεργημένου κοινού» στις βιομηχανικές χώρες της δυτικής Ευρώπης οφείλεται σε κοινές αιτίες: τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και τη μείωση του χρόνου εργασίας, καθώς και την αυξημένη πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στο πανεπιστήμιο. Αναμφίβολα το γενικό επίπεδο των γνώσεων που παρέχουν τα ιδρύματα αυτά δεν έμεινε ανεπηρέαστο από τη διόγκωση του αριθμού των σπουδαστών, ό,τι όμως έχασε η «ελίτ» –η οποία άλλωστε διατηρεί ακόμη το μονοπώλιο ορισμένων κλάδων της παιδείας– αντισταθμίζεται από τη μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση των μεσαίων στρωμάτων στις πνευματικές δραστηριότητες και το αισθητικό περιβάλλον.

Τα στρώματα αυτά επωφελήθηκαν εξάλλου από τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι κρατικές αρχές και οι τοπικοί φορείς για την ανάπτυξη των χώρων όπου διατηρείται και αξιοποιείται η πολιτιστική κληρονομιά (μουσεία, βιβλιοθήκες), καθώς και από την πρόοδο της τεχνολογίας (στερεοφωνικά συγκροτήματα, βίντεο, CD κ.λπ.), που επέτρεψε την εξοικείωση ενός ευρύτερου κοινού με τα μεγάλα επιτεύγματα του παρελθόντος. Τα υπόλοιπα τα κανόνισαν οι νόμοι της αγοράς, και το αποτέλεσμα οπωσδήποτε δεν ήταν πάντα ιδανικό. Είναι όμως ολοφάνερο πως όταν μεγάλοι σκηνοθέτες όπως ο Τζόζεφ Λόουζυ (*Ντον Τζιοβάννι*) και ο Μίλος Φόρμαν (*Αμαντέους*) ζωντανεύουν τη μουσική του Μότσαρτ στη μεγάλη οθόνη, δίνεται η ευκαιρία σε μια πολύ ευρύτερη μερίδα του κοινού, και όχι μονάχα σε λίγους εκλεκτούς μουσικόφιλους και θιασώτες των συναυλιών και της όπερας, να γνωρίσει τον μεγάλο μουσουργό του Σάλτσμπουργκ. Και η γνωριμία αυτή παίρνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις όταν οι ταινίες αυτές ή κάποιες άλλες (η *Τραβιάτα* του Τζεφιρέλλι ή η *Κάρμεν* του Ρόζι), ακόμη δε και αυθεντικές αναμεταδόσεις λυρικού θεάτρου, προβάλλονται στα ευρωπαϊκά τηλεοπτικά δίκτυα. Κάτι ανάλογο ισχύει και στη λογοτεχνία με τα βιβλία τσέπης (που πρωτοεμφανίστηκαν το 1955) ή με τις αναπαραγωγές πασίγνωστων έργων ζωγραφικής που σήμερα διακοσμούν τα σαλόνια της μεσαίας τάξης.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι το ευρύτερο αυτό κοινό, που εντούτοις δεν είναι ταυτόσημο με τις λαϊκές μάζες, έλκεται κυρίως από έργα τα οποία καθαγιάστηκαν από το χρόνο. Τεράστιες ουρές σχηματίζονται έξω από το Μουσείο Ουφφίτσι στη Φλωρεντία, τα Μουσεία του Ορσαί και του Λούβρου στο Παρίσι ή σε μερικές εκθέσεις περιωπής (*Βιέννη, Παρίσι/Βερολίνο, Βαν Γκογκ, Ελ Γκρέκο* κ.λπ.). Συνωστισμός εκδηλώνεται στα μεγάλα θεατρικά και μουσικά φεστιβάλ (Σάλτσμπουργκ, Αβινιόν, Βερόνα) και πολλοί περνούν τη νύχτα τους στο δρόμο για να βρουν μια θέση στη Σκάλα του Μιλάνου. Όμως η κουλτούρα και η τέχνη των «πρωτοποριών» παραμένουν σε γενικές γραμμές αποκλειστικό προνόμιο μιας ομάδας μυημένων, που συχνάζουν στις αίθουσες συναυλιών, στις γκαλερί της μόδας και στους άλλους τόπους συνάντησης της «in» διανόησης.

Όσο για το μεγάλο «πεφωτισμένο κοινό» που περιγράψαμε πιο πάνω, δεν αντιπροσωπεύει παρά μία μικρή μειοψηφία του συνολικού πληθυσμού. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, μπορεί το 80% των κατοίκων να βλέπει τακτικά τηλεόραση, αλλά ένας στους δύο δεν διαβάζει καθημερινή εφημερίδα, σχεδόν ένας στους τρεις δεν διαβάζει ποτέ βιβλία και μονάχα ένας στους δέκα παρακολουθεί έστω και περιστασιακά θεατρικές παραστάσεις ή συναυλίες.

ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η ποικιλία των σχολών, των προσωπικοτήτων και των λογοτεχνικών ή καλλιτεχνικών έργων κατά την περίοδο που ξεκινά από το τέλος του Β΄ Πα-

γκοσμίου Πολέμου και φτάνει ώς τις μέρες μας είναι τόσο μεγάλη που θα ήταν αδύνατο να καταχωρήσουμε εδώ ακόμη και τις πιο σημαίνουσες δημουργίες. Θ' αρκεστούμε σε μια σύντομη ανασκόπηση των κυριότερων ρευμάτων, ιδίως όσων προσέλαβαν περισσότερο ή λιγότερο έντονο διεθνικό χαρακτήρα.

Ξεκινώντας θα πρέπει να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις για το ρόλο που έπαιξαν οι διανοούμενοι στη μεταπολεμική κοινωνία της δυτικής Ευρώπης· έναν ρόλο που υπέστη ουσιώδεις τροποποιήσεις ανάλογα με τις διεθνείς συνθήκες και τις αλλαγές που επέφεραν οι επιταγές της μαζικής επικοινωνίας στη θέση των ανθρώπων του πνεύματος.

Την επαύριο του πολέμου η στράτευση στους πολιτικούς αγώνες, συνέχεια μιας παράδοσης που ανάγεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και εντάθηκε στα χρόνια της Αντίστασης και της «αντιφασιστικής πάλης», χαρακτηρίζει ακόμη πολλούς καλλιτέχνες και συγγραφείς, προεκτείνοντας την ένταση του ψυχρού πολέμου στο χώρο του πολιτισμού. Μερικοί απ' αυτούς, όπως ο Πικάσσο, οι Γάλλοι Ελυάρ, Αραγκόν και Βαγιάν, ή οι Ιταλοί Βιττορίνι, Λομπάρντο Ράντιτσε, Γκουττούζο και Καλβίνο, προσχώρησαν στο κομμουνιστικό κόμμα, λιγότερο από συνειδητή ιδεολογική επιλογή και περισσότερο από μίσος για τον φασισμό και πόθο για κοινωνική δικαιοσύνη. Άλλοι πάλι, θιασώτες ή όχι του μαρξισμού, δεν θέλησαν να ενταχθούν σε μια οργάνωση με την οποία δεν ταυτίζονταν απόλυτα από ιδεολογική σκοπιά, αλλά θεωρούσαν ότι έχει προοπτικές αφού υποστηρίζει «τις θέσεις της εργατικής τάξης». Είναι οι λεγόμενοι «συνοδοιπόροι»: «προοδευτικοί» κάθε είδους, σοσιαλιστές απογοητευμένοι από τον άτολμο ρεφορμισμό της σοσιαλδημοκρατίας, αριστεροί καθολικοί που συγκεντρώθηκαν στη Γαλλία γύρω από το περιοδικό *Esprit*, φιλόσοφοι και συγγραφείς που ψάχνουν έναν «τρίτο δρόμο», όπως ο Αλμπέρ Καμύ και ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ, κατά τον οποίο, «ο συγγραφέας, ό,τι και να κάνει, είναι μέσα στο παιχνίδι».

Μετά το 1947, οι αντιθέσεις του ψυχρού πολέμου καταλήγουν να περιορίσουν τους διανοούμενους κομμουνιστές (που ευθυγραμμίζονται τελικά με τις θέσεις της ΕΣΣΔ) σ' ένα «γκέτο». Ενώ πολλοί «συνοδοιπόροι» αποστασιοποιούνται από το ΚΚ, άλλοι προκειμένου να πλησιάσουν τους «αδέσμευτους» και να δημιουργήσουν μία «νέα αριστερά», άλλοι για να καταλήξουν γρήγορα δηλωμένοι αντίπαλοι του «υπαρκτού σοσιαλισμού», αναπτύσσεται και ένα ρεύμα με δεξιά απόκλιση, ιδιαίτερα στη Γαλλία, όπου ένας γκωλικός πυρήνας με προέλευση αντιστασιακή (και με κέντρο τον Μαλρώ και το περιοδικό *Liberté de l'Esprit*) συσπειρώνει πολλούς συγγραφείς που εκπροσωπούν μια δεξιά πολύ παραδοσιακότερη. Στο ίδιο κλίμα –αλλά σε ατμόσφαιρα πιο ευρωπαϊκή και διεθνιστική– κινούνται τα «Συνέδρια για την ελευθερία της κουλτούρας» (το πρώτο έγινε στο δυτικό Βερολίνο τον Ιούνιο του 1950) και το περιοδικό *Preuves*, με κύριους εκπροσώπους τον Αμερικανό πρώην τροτσκιστή Τζέημς Μπέρναμ, τον Ελβετό Ντενί ντε Ρουζμάν, τον Βρετανό (ουγγρικής καταγωγής) Άρθουρ Κέστλερ, τον Ιταλό Ινιάτσιο Σιλόνε, τον Ρώσο συνθέτη Νικολάι Ναμπόκωφ (κοσμοπολίτη όπως και ο αδελφός του Βλαντιμίρ, συγγραφέας της *Λολίτας*), και

τους Γάλλους Τιερρύ Μωλνιέ και Ρεϋμόν Αρόν. Τέλος, όλο και πληθαίνουν οι άνθρωποι των γραμμάτων που αρνούνται την πολιτική στράτευση, άλλοι από ρητή επιλογή που στην πραγματικότητα έχει συντηρητικό χαρακτήρα, όπως στη Γαλλία η μικρή ομάδα των «ουσάρων» με τον Ροζέ Νιμιέ, τον Αντουάν Μπλοντέν, τον Μισέλ Ντεόν και τον Ζακ Λωράν, άλλοι επειδή, όπως ο Αντρέ Ζιντ, απέχουν εδώ και καιρό από τέτοιες αναμετρήσεις· άλλοι, τέλος, ενώ παραμένουν άνθρωποι της αριστεράς, όπως ο Άγγλος Τζωρτζ Όργουελ (το 1945 και το 1949 εκδίδονται αντίστοιχα τα δύο αριστουργήματά του *Η φάρμα των ζώων / Animal Farm* και *1984*), θεωρούν πως ένας συγγραφέας «δεν μπορεί να παραμείνει έντιμος παρά μόνο αν κρατηθεί μακριά από κόμματα κι ετικέτες».

Σε τούτη την τελευταία κατηγορία, η οποία αντιπροσωπεύει στην ουσία μία διαφορετική και πιο περιορισμένη στράτευση, πλησιέστερη στην ιδέα της κοινωνίας των πολιτών, κατατάσσονται μάλλον και οι πρωτοβουλίες της «ομάδας 47» στη Γερμανία, μιας ελεύθερης ένωσης συγγραφέων που δηλώνουν ότι δεν υπόκεινται σε καμία εξωτερική υπαγόρευση, είτε πολιτική είτε λογοτεχνική, αλλά ενώνουν τη φωνή τους για να καταδικάσουν το ναζιστικό παρελθόν και ταυτόχρονα τον κομφορμισμό της γερμανικής κοινωνίας που προέκυψε από το «οικονομικό θαύμα». Οι δημόσιες συζητήσεις της ομάδας φέρνουν σε επαφή ένα παθιασμένο κοινό με πρόσωπα όπως ο Γκύντερ Γκρας, η Ίνγκεμποργκ Μπάχμαν, ο Χάινριχ Μπελ, ο Χανς Βέρνερ Ρίχτερ, ο Ούβε Γιόνσον κ.ά.

Οι αποικιακοί πόλεμοι, και ιδίως στη Γαλλία ο πόλεμος της Αλγερίας, και μετά οι τριτοκοσμικές συρράξεις που έφεραν σε σύγκρουση τις Ηνωμένες Πολιτείες με τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα (Βιετνάμ, Κούβα) παρατείνουν τον ιδεολογικό αυτό ανταρτοπόλεμο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Συσπειρώνοντας ανθρώπους με πολύ διαφορετικές ιδεολογικές ρίζες (αναρχικούς, επαναστάτες, σοσιαλιστές, μαρξιστές κ.ά.), τα κινήματα και τα κείμενα που τον διαμορφώνουν τροφοδοτούν ένα ισχυρότατο ρεύμα διαμαρτυρίας, που εναντιώνεται στο μοντέλο του παραγωγισμού και αμφισβητεί την καπιταλιστική κοινωνία. Η ριζοσπαστική αυτή καταγγελία συμβαδίζει, όπως στη δεκαετία του 1930, με τη διάδοση ενός σφοδρού αντιαμερικανισμού.

Οι ιδεολογικές πηγές της γενικευμένης αυτής αμφισβήτησης της φιλελεύθερης κοινωνίας, που θα καταλήξει, όπως είδαμε, στη μεγάλη αναστάτωση του '68 και τις προεκτάσεις της, δεν είναι μονάχα αμερικανικές, ή τουλάχιστον, και όταν υπάρχει τέτοια καταγωγή, οι φορείς της παραμένουν σαφώς ευρωπαϊκοί: ο στρουκτουραλισμός, του οποίου οι απαρχές είναι κυρίως γαλλικές, η νέα ανάγνωση των γραπτών του Μαρξ από τον Αλτουσέρ και τους μαθητές του, και πάνω απ' όλα οι προσπάθειες της γερμανικής σχολής της Φραγκφούρτης (Αντόρνο, Χάμπερμας, Χορκχάιμερ κ.ά.) να συσχετίσει τις θεωρίες του Μαρξ και του Φρόυντ. Μέσα στον τεράστιο αναβρασμό που συνοδεύει τη μεγάλη έκρηξη του 1968, αρκετοί Ευρωπαίοι διανοούμενοι στρατεύονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, άλλοι μαχόμενοι μέσα από αριστερίστικες ομάδες, άλλοι εκμεταλλευόμενοι τη σχετική ατιμωρησία που τους παρέχει η φήμη τους για να υποστηρί-

ξουν τους πρώτους και για να διεξαγάγουν επίμονες εκστρατείες υποστήριξης τριτοκοσμικών επαναστάσεων (είναι η περίπτωση του Ζαν-Πωλ Σαρτρ αλλά και του Μπερνάρ Κλαβέλ ή του Ζαν Ζενέ), άλλοι ακόμη, όπως ο Μισέλ Φουκώ, για να επιδοθούν σε μια ακούραστη προσπάθεια διάβρωσης των θεμελίων της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 συντελείται ωστόσο μια βαθιά ρήξη, συνέπεια τόσο μιας ανατροπής των συγκυριών, που καθιστά λιγότερο αξιόπιστη την κριτική του παραγωγισμού, όσο και της κρίσης που περνά ο μαρξισμός. Οι τεράστιες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι χώρες της ανατολικής Ευρώπης, οι αντίλαλοι των γεγονότων της Πράγας και του Γκντανσκ, το αληθινό τραύμα που προκάλεσε στην ευρωπαϊκή αριστερά η έκδοση του βιβλίου του Σολζενίτσιν *Το αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* (1974), και τέλος η αποκάλυψη των εγκλημάτων που διαπράττονταν στην Κίνα, την Καμπότζη ή το Αφγανιστάν στο όνομα του σοσιαλισμού, έκαναν πολλούς διανοουμένους –οι οποίοι ώς τότε αψηφούσαν τις προειδοποιήσεις παλιών μαρξιστών και συχνά επιφανών πρώην αγωνιστών και διανοουμένων του κομμουνισμού που κατάγγελλαν τις ολοκληρωτικές του παρεκτροπές– να γνωρίσουν ξαφνικά τη «βαρβαρότητα με ανθρώπινο πρόσωπο».

Στο εξής, ενώ λίγοι αμετάπειστοι τάσσονται στο πλευρό του απελπισμένου αγώνα που συνεχίζουν οι τρομοκρατικές ομάδες ενάντια στις φιλελεύθερες κοινωνίες, στην αντίθετη άκρη του ιδεολογικού φάσματος γεννιέται μια «νέα δεξιά», στην οποία συσπειρώνονται νεαροί (και όχι μόνο) διανοούμενοι, ξεθάβοντας πάλι παρωχημένες απόψεις υπέρ της κοινωνικής ανισότητας. Πολλοί αριστεροί διανοούμενοι θα κλειστούν στους «γυάλινους πύργους» της καθαρής δημιουργίας ή –κι αυτοί είναι οι περισσότεροι– θα αρκεστούν στην υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την καταγγελία κάθε λογής ολοκληρωτισμού, ή τέλος, χωρίς αυτή η στάση να αποκλείει πάντοτε τις δύο προηγούμενες, θα δεχθούν, ως νέες βεντέτες, μια προβολή ενορχηστρωμένη από τα μαζικά μέσα. «Επισήμως» –γράφει ο Ρεϋμόν Μπουντόν για τους σημερινούς φιλοσόφους– «ο στόχος τους είναι να αναζητούν την αλήθεια. Ανεπισήμως, να αρέσουν».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, που δομείται ως επί το πλείστον από τη δραστηριότητα και το λόγο των πνευματικών ταγών, η λάμψη της ευρωπαϊκής μεταπολεμικής λογοτεχνίας υπόκειται σε αρκετές μεταπτώσεις. Στα πρώτα χρόνια φαίνεται ισχυρότερη η επιρροή της Γαλλίας. Ο Σαρτρ δεσπόζει με το μυθιστορηματικό, θεατρικό, φιλοσοφικό και κριτικό του έργο και με την απήχηση που βρήκαν για μια δεκαετία στο νεανικό κοινό οι θέσεις και το πνευματικό κλίμα του υπαρξισμού. Την ίδια περίοδο διακρίνονται τα έργα του Αλμπέρ Καμύ (*Ο ξένος / L'Étranger*, *Η πανούκλα / La Peste* κ.ά.), εκφραστή του παραλόγου και μιας εξέγερσης που απαλύνεται από τον ανθρωπισμό, του Μοντερλάν, μυθιστοριογράφου και κυρίως θεατρικού συγγραφέα (*Η νεκρή βασίλισσα / La Reine morte*, *Πορ-Ρουαγιάλ / Port-Royal*), καθώς και η συνέχεια μίας κλασικής παράδοσης που ενσαρκώνουν ορισμένοι μεγάλοι συγγραφείς στο τέλος της καριέρας τους, όπως ο Πωλ Βαλερύ, ο Πωλ Κλωντέλ, ο Αντρέ Ζιντ (Νόμπελ Λογοτεχνίας το

1947) και ο Φρανσουά Μωριάκ. Όσο για τον Αντρέ Μαλρώ, μπορεί να εγκατέλειψε το λογοτεχνικό προσκήνιο, αφιερώθηκε ωστόσο στη μελέτη και τη διάσωση των καλλιτεχνικών θησαυρών του κόσμου, καθώς και στην προώθηση των πολιτιστικών πραγμάτων από τη θέση του υπουργού Πολιτισμού στην κυβέρνηση του Ντε Γκωλ.

Αν κατά την πρώτη αυτή μεταπολεμική περίοδο δίνεται στη Γαλλία μεγάλη έμφαση στην αγωνία που ενέχει η ανθρώπινη κατάσταση και στα υπαρξιακά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος του 20ού αιώνα, μετά τη λήξη ενός πολέμου που τόνισε ακόμη περισσότερο από τον προηγούμενο τα όρια του λόγου, στην Ιταλία θριαμβεύει αντίθετα η κοινωνική λογοτεχνία, όπου μαρξιστές και προοδευτικοί χριστιανοδημοκράτες καταδικάζουν από κοινού τον φασισμό και την καπιταλιστική βαρβαρότητα. Από τον Κάρλο Λέβι ώς τον Έλιο Βιττορίνι, από τον Ινιάτσιο Σιλόνε ώς τον Βάσκο Πρατολίνι, από τον Σίλβιο Μικέλι ώς τον Κάρλο Κασσόλα, από τον Πιέρ Πάολο Παζολίνι ώς τον Ίταλο Καλβίνο, οι περισσότεροι Ιταλοί συγγραφείς της μεταπολεμικής περιόδου επιμένουν στην περιγραφή της πραγματικότητας που τους περιβάλλει και στην καταγγελία της φτώχειας και της αδικίας. Αυτό δεν εμποδίζει και την αναγέννηση του ψυχολογικού μυθιστορήματος, πάντοτε με κοινωνικές προεκτάσεις και με κύριους εκπροσώπους τον Αλμπέρτο Μοράβια και τον Τσέζαρε Παβέζε. Η συγχώνευση των δύο τάσεων θα μας δώσει το 1958 ένα από τα μεγάλα αριστουργήματα της ιταλικής λογοτεχνίας, τον *Γατόπαρδο / Il Gattopardo* του Τζουζέππε Τομάζι ντι Λαμπεντούζα.

Στη Γερμανία η στράτευση των συγγραφέων της μεταπολεμικής περιόδου παίρνει τη μορφή μιας «λογοτεχνίας των ερειπίων», που συνίσταται σε μαρτυρίες, βουτηγμένες συχνά στην απόγνωση, για τον πόλεμο και για το κενό που τον διαδέχθηκε. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν πολλοί νέοι λογοτέχνες αλλά και μερικά κορυφαία ονόματα της περασμένης γενιάς: ο Έριχ Μαρία Ρεμάρκ (*Το νησί της ελπίδας*), ο Έριχ Νοτ (*Το γυμνό παρελθόν*), ο Χάινριχ Μπελ (*Το τραίνο ήρθε στην ώρα του*), ο Ερνστ Βίχερτ (*Η οικογένεια Ζερομίν*), ο Ερνστ φον Σάλομον (*Η ανάκριση*) και ο Ερνστ Γιούνγκερ. Στη Μεγάλη Βρετανία, αν εξαιρέσουμε τον μάλλον παραδοσιακό εξωτισμό του Γκράχαμ Γκρην, τα προφητικά έργα του Τζωρτζ Όργουελ και κυρίως τις καινοτομίες που εισήγαγαν στη δραματική τέχνη ο Τ. Σ. Έλλιοτ και στο μυθιστόρημα ο Λώρενς Ντάρρελ, ο κλασικισμός και ο κομφορμισμός δεν θα αρχίσουν να κλονίζονται παρά μόνο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950, με την εμφάνιση των λεγόμενων angry young men («οργισμένων νέων») που συναγωνίζονται σε ακρότητες την αμερικανική beat generation.

Αυτό τον καιρό, το επίκεντρο του λογοτεχνικού νεωτερισμού μετατοπίζεται ξανά προς τη Γαλλία, όπου η σκυτάλη του «υπαρξιστικού» κινήματος περνάει στα χέρια νέων λογοτεχνών, οι οποίοι οφείλουν την επιτυχία τους στην ικανότητα να εκφράζουν νέες αξίες απελευθερωμένες από τις παλιές δεσμεύσεις (το *Καλημέρα θλίψη / Bonjour Tristesse* της Φρανσουάζ Σαγκάν κυκλοφορεί το

1954), κυρίως δε στη σχολή του «νέου μυθιστορήματος» (nouveau roman – που εκπροσωπείται από τους Ναταλί Σαρρώτ, Αλαίν Ρομπ-Γκριγιέ, Μισέλ Μπυτόρ, Μαργκερίτ Ντυράς, Κλωντ Σιμόν κ.ά.), για την οποία το μυθιστορηματικό έργο γίνεται ταυτόχρονα γλωσσικό παιχνίδι και ανασύνθεση του πραγματικού, κάτι δηλαδή σαν τη ζωγραφική των κυβιστών· με αυτή συγγενεύουν στο χώρο του θεάτρου συγγραφείς όπως ο Ζαν Ζενέ, ο Ευγένιος Ιονέσκο και ο Σάμουελ Μπέκετ.

Οι δύο ή τρεις τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από τις παρενέργειες της ακραίας εμπορευματοποίησης και επικοινωνιακής προβολής, καθώς και από τη σχετική έλλειψη σημαντικών έργων. Τα μεγάλα ονόματα, όπως η Μαργκερίτ Γιουρσενάρ, η πρώτη γυναίκα (βελγικής καταγωγής) που έγινε δεκτή στη Γαλλική Ακαδημία, ο Ελβετός Αλμπέρ Κοέν, η Ιταλίδα Έλσα Μοράντε, ο Ισπανός Χοσέ Μπεργκαμίν και ο Σοβιετικός Μιχαήλ Σολόχωφ, ανήκουν στην προηγούμενη γενιά. Μετά το «νέο μυθιστόρημα» δεν θα βρούμε εξάλλου νέες σχολές ούτε πραγματικά κυρίαρχες τάσεις. Προβάλλουν φυσικά κάποιες αξιόλογες προσωπικότητες, ιδίως στις χώρες της Μεσογείου, αλλά η «μεγάλη» λογοτεχνία φαίνεται ότι για την ώρα έχει μετακομίσει σε άλλες μεριές της υφηλίου, προπάντων στη Λατινική Αμερική.

Στον τομέα των τεχνών είναι αναμφισβήτητο πως η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνικής από τη μια και οι οικονομικοί περιορισμοί από την άλλη ασκούν μεγάλη επιρροή στους δημιουργούς. Έτσι, η αρχιτεκτονική γνώρισε μεταπολεμικά σημαντική εξέλιξη σε ό,τι αφορά τα σύγχρονα υλικά (μπετόν, μέταλλο, γυαλί, πλαστικό) και τις μεθόδους κατασκευής, αλλά αντιμετώπισε ταυτόχρονα πιεστικά προβλήματα, άλλοτε οικονομικά (ζητήματα χρηματοδότησης, κόστος γης και υλικών, εργατικά έξοδα) και άλλοτε πολιτικά: έργα γοήτρου με πρωτοβουλία του κράτους, όπως στη Γαλλία τα τελευταία είκοσι χρόνια, συμπαιγνία δημοτικών αρχών και ορισμένων βιομηχανικών και χρηματιστικών συμφερόντων, κάτι που εξακολουθεί να αποτελεί τον κανόνα στη μεσημβρινή Ιταλία, ή ακόμη, σε ό,τι αφορά την ανατολική Ευρώπη, υπαγωγή του πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού στις οδηγίες του κόμματος.

Στα περισσότερα κράτη της δυτικής Ευρώπης, μετά από μια περίοδο εντατικής ανοικοδόμησης όπου το καλύτερο συνυπάρχει με το χειρότερο, το τελικό αποτέλεσμα ήταν ένα αληθινό πολεοδομικό συνονθύλευμα: τυποποιημένα κτίρια, άψυχες «πόλεις-υπνωτήρια» χωρίς συνοχή με τους τόπους εργασίας και αναψυχής, «ανακαινισμένες» ζώνες που οικοδομήθηκαν για λόγους κερδοσκοπίας στη θέση παραδοσιακών συνοικιών λιγότερο ξένων στο περιβάλλον του πολίτη, ατέρμονες εκτάσεις προαστιακών κατοικιών κ.λπ. Από την κυρίαρχη μετριότητα αυτού του αστικού και περιαστικού χώρου ξεχώρισαν εντούτοις μερικές ποιοτικές κατασκευές: το μέγαρο Ολιβέττι και ο «πύργος Πιρέλλι» στο Μιλάνο, η «ακτινοβόλα πόλη» του Λε Κορμπυζιέ στη Μασσαλία, το «Κέντρο Μπωμπούρ», η πυραμίδα του Λούβρου και η γέφυρα της Ντεφάνς στο Παρίσι, οι σιδηροδρομικοί σταθμοί της Φλωρεντίας και της Ρώμης, το Εβόλουον του Αϊντχόβεν στην

Ολλανδία, τα σχολικά συγκροτήματα που ανεγέρθηκαν στο Χερτφορντσάιρ της Μεγάλης Βρετανίας ή ακόμη οι συνοικίες που σχεδίασε, στο πλαίσιο όμως μιας αμφιλεγόμενης νεοκλασικής αισθητικής, ο Καταλανός αρχιτέκτονας Ρικάρντο Μποφίλ στο Μομπελλιέ, στο Παρίσι και στα περίχωρά του (14ο διαμέρισμα, Μαρν-λα-Βαλέ).

Η ενσωμάτωση των τεχνών στο τοπίο της πόλης, χάρη στο πάντρεμα της αρχιτεκτονικής με τις διακοσμητικές τέχνες, είναι πάντως ένας χώρος που μπορεί να συμφιλιώσει κάλλιστα τις βιομηχανικές ανάγκες, τις προόδους της τεχνολογίας, το σεβασμό του περιβάλλοντος και τις αισθητικές καινοτομίες. Αυτός ακριβώς ήταν άλλωστε πριν από περίπου εξήντα χρόνια ο κύριος στόχος του Μπάουχαους· ο ίδιος εμπνέει σήμερα καλλιτέχνες όπως ο Ζωρζ Πατρίξ, ο Βίκτωρ Βαζαρέλυ (Ούγγρος στην καταγωγή, που γεννήθηκε το 1908 και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι το 1930), οι μαθητές του Γιακώβ Αγκάμ και Φρανσουά Μορελέ, καθώς και οι βασικοί εκπρόσωποι της «κινητικής» τέχνης: ο Νικολά Σέφερ (γεννημένος επίσης στην Ουγγαρία και εγκατεστημένος στο Παρίσι από το 1937), ο Ζαν-Πιέρ Υβαράλ, ο Σότο από τη Βενεζουέλα ή ο Γερμανός Γκύντερ Φέκερ· στόχος τους δεν είναι τόσο να «εκλαϊκεύσουν» τη γνώση της πρωτοποριακής τέχνης που βρίσκεται κλεισμένη στα μουσεία όσο να δώσουν σε έναν ολόκληρο πληθυσμό τη δυνατότητα να ζήσει τριγυρισμένος από αυθεντικά έργα τέχνης, ενταγμένα στο περιβάλλον της πόλης και συνυφασμένα με την αρχιτεκτονική δομή.

Η επιστροφή του έργου τέχνης στην καρδιά του καθημερινού περιβάλλοντος του ανθρώπου του 20ού αιώνα απασχολεί επίσης, εδώ και δεκαπέντε χρόνια, τους πρωτοπόρους της «άγριας τέχνης», που δημιουργούν εφήμερα και μη εμπορεύσιμα έργα, είτε πρόκειται για τα «διεισδύσιμα» του Σότο (σύνολα από πλαστικούς ιμάντες που διαρρυθμίζονται σύμφωνα με τη φαντασία του καλλιτέχνη και επιτρέπουν στον θεατή να κυκλοφορήσει στο εσωτερικό της κατασκευής ώστε να γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της), τα «φουσκωτά» του Κρίστο ή ακόμη τα «περιβάλλοντα» του Έντβαρντ Κίνχολτς (Αμερικανού εγκατεστημένου στο Βερολίνο), του Σήγκαλ και του Μπολτάνσκι.

Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η αφηρημένη τέχνη, που ώς τότε είχε στην Ευρώπη ένα πολύ ιδιαίτερο κοινό, επιβάλλεται ως προνομιακή μορφή τέχνης, ξεκινώντας από δύο κύρια κέντρα με ελάχιστες επαφές μεταξύ τους: τη Νέα Υόρκη και το Παρίσι. Πέρα από τον Βαζαρέλυ, που τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια θεωρείται ο πατριάρχης της γεωμετρικής αφαίρεσης, οι πρωτεργάτες της νέας παρισινής πρωτοπορίας θα προτιμήσουν μια πολύ αυθόρμητη μορφή αφαίρεσης, τη λεγόμενη «λυρική» ή «νευματική», όπου τα σημεία που εγγράφει στον καμβά ο καλλιτέχνης είναι περισσότερο αποτυπώματα ή ίχνη νευμάτων παρά σημάδια μιας συγκροτημένης γραφής, όπως στο έργο του Χανς Χάρτουνγκ (που ήρθε στη Γαλλία από τη Δρέσδη το 1935). Τις ίδιες τάσεις ακολουθεί και ο Νικολά ντε Σταλ, που επέστρεψε βέβαια στην εικονιστική τέχνη το 1952, βασισμένος όμως περισσότερο σε σημεία παρά σε αναπαραστάσεις (όπως στο έργο του *Οι μεγάλοι ποδοσφαιριστές*), κυρίως δε όσοι προήλθαν από την ομάδα των

«Νέων ζωγράφων γαλλικής παράδοσης» (Jeunes peintres de tradition française), που ιδρύθηκε στα χρόνια της κατοχής και ανέδειξε προσωπικότητες όπως ο Μπαζαίν, ο Μανεσσιέ ή ο Εστέβ. Στη δεκαετία του 1950 θα τους ακολουθήσουν και άλλοι ζωγράφοι, που προέρχονται είτε από την εικονιστική τέχνη, όπως ο Ροζέ Μπισσιέρ, είτε από τον σουρεαλισμό, όπως ο Καμίγ Μπρυέν και ο Άλφρεντ Βολς (που γεννήθηκε στο Βερολίνο και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι το 1932).

Μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1940 η αφηρημένη τέχνη εξαπλώνεται από το Παρίσι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, συχνά αναζωπυρώνοντας τις τάσεις αφαίρεσης που είχαν εκδηλωθεί πριν από τον πόλεμο. Στη Γερμανία τα εναπομείναντα μέλη της προπολεμικής αβανγκάρντ Βίλλι Μπαουμάιστερ και Γιούλιους Μπίσιερ πλαισιώνονται έτσι από τους νέους ζωγράφους της «λυρικής» αφαίρεσης – τον Βίλελμ Νάυ και τον Φριτς Βίντερ, που συγκρότησαν το 1949 στο Μόναχο την ομάδα «Ζεν 49», και κατόπιν τους Χαν Τρίρ και Μπέρναρντ Σούλτσε. Στην Ιταλία, όπου η αναζήτηση του μοντερνισμού δεν περιορίζεται στους θιασώτες της αφηρημένης τέχνης –το «Νέο Μέτωπο της Τέχνης» (Fronte nuovo dell' Arte), που δημιουργήθηκε το 1948, περιλαμβάνει στις τάξεις του τον Ρενάτο Γκουττούζο, που πλησιάζει πολύ στον ρεαλισμό–, η τελευταία θα κερδίσει ουσιαστικά πρώην εικονιστικούς ζωγράφους και μαθητές του Πικάσσο ή του Μπρακ. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν ο Ρενάτο Μπιρόλλι, ο Τζουζέππε Σαντομάζο και ο Τζουζέππε Καπογκρόσσι. Στην Ισπανία οι δυο πρωτεργάτες της αφηρημένης τέχνης, ο Αντόνιο Τάπιες και ο Αντόνιο Σάουρα, συνδέονται στενά με τον κύκλο του Παρισιού.

Η σαφής πρωτοκαθεδρία της αφηρημένης τέχνης στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν τον πόλεμο δεν αποκλείει την ύπαρξη και άλλων τάσεων. Ο σουρεαλισμός συνεχίζει να καλλιεργείται· υπάρχουν ακόμα οι ζωγράφοι της ομάδας «Κόμπρα» (Cobra), αν και τα έργα τους τοποθετούνται εν γένει κάπου ανάμεσα στον σουρεαλισμό και την αφαίρεση. Η ομάδα αυτή, που σχηματίστηκε στο Παρίσι το 1948, οφείλεται στην απόσχιση Δανών, Βέλγων και Ολλανδών καλλιτεχνών από τον επαναστατικό σουρεαλισμό, απ' όπου και η ονομασία της (από τα αρχικά των πόλεων Κοπεγχάγη, Βρυξέλλες και Άμστερνταμ). Στους κόλπους της θα συγκεντρώσει στα επόμενα χρόνια ζωγράφους όπως ο Άσγκερ Γιορν, ο Κόνσταντιν Νιούβενχουις, ο Πιέρ Αλεσίνσκυ, ο Ζαν-Μισέλ Ατλάν, ο Κορνέλις βαν Μπέβερλο και κυρίως ο Κάρελ Άππελ, η πιο έντονη προσωπικότητα της ομάδας που εμπνέεται από το παιδικό σχέδιο, στο οποίο προσθέτει και συγχωνεύει σύμβολα από το βασίλειο των ζώων και από τη σκανδιναβική παράδοση.

Ενάντια στις τάσεις αυτές, που εκφράζουν από πολλές απόψεις τις αβεβαιότητες, το άγχος και το αίσθημα του παραλόγου της δεύτερης μεταπολεμικής περιόδου, αναπτύσσεται ένα ρεαλιστικό ή νεορεαλιστικό κίνημα που μένει πιστό, για μερικούς καλλιτέχνες στρατευμένους στα κομμουνιστικά κόμματα, στις ιδέες που ο Ζντάνωφ δοκίμασε να επιβάλει στους εκπροσώπους της «προοδευτικής» διανόησης. Αν και η προσπάθεια να εμφυτευθεί ο «σοσιαλιστικός

ρεαλισμός» στον δυτικό πολιτισμό εκφυλίζεται κάποτε –όπως στην περίπτωση του Γάλλου Φουζερόν– σε επίσημη κομματική τέχνη, μπορεί να οδηγήσει και σε αξιόλογα έργα, όπως του Ιταλού Ρενάτο Γκουττούζο.

Μετά το 1960 η αντίδραση των ρεαλιστών παίρνει άλλη μορφή και γίνεται αφετηρία πρωτοποριακών αναζητήσεων, προσεγγίζοντας την πραγματικότητα με όπλο την καθημερινή εμπειρία και αξιοποιώντας το εικονογραφικό υλικό της μαζικής κουλτούρας: διαφημιστικές αφίσες, τηλεοπτικές εικόνες, κόμικς, φωτογραφίες από τον τύπο κ.λπ. Τούτη τη φορά η ανταπόκριση στις καινοτομίες των Αμερικανών δεν προέρχεται από το Παρίσι αλλά από το Λονδίνο, όπου μετά το 1956 αναπτύσσεται, στον απόηχο της έκθεσης με τίτλο «Να το αύριο» (This is Tomorrow) στην γκαλερί Γουάιττσαπελ, ένα νέο ρεύμα που θα πάρει την ονομασία «pop art» ή «pop culture» (το pop από τη λέξη popular). Πριν κατακλύσει την Αμερική, όπου ήδη έχουν εμφανιστεί παραπλήσιες καλλιτεχνικές τάσεις, για να εξαπλωθεί μετά και στην Ευρώπη, η ποπ-αρτ θα δώσει για μερικά χρόνια τα χαρακτηριστικότερα δείγματά της στη Μεγάλη Βρετανία, με τα έργα των Ρίτσαρντ Χάμιλτον, Ντέηβιντ Χόκνεϋ, Πήτερ Μπλέηκ, Ρόναλντ Κιτάζ και Άλλεν Τζόουνς. Για τους εκπροσώπους αυτού του ρεύματος η τέχνη δεν είναι πια φυγή αλλά απλή διαπίστωση της πραγματικότητας στην πιο κοινότοπη όψη της, αν και στη βρετανική της εκδοχή αποβλέπει λιγότερο στην ιδιοποίηση στοιχείων της καθημερινότητας (όπως γίνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες με τον Άντυ Γουώρχολ ή τον Τζέημς Ρόζενκουιστ) απ' ό,τι στην ποιητική τους μεταστοιχείωση.

Η επιστροφή στην πραγματικότητα, αλλά από μια οπτική τελείως άσχετη με την εικονιστική τέχνη, χαρακτηρίζει επίσης την ομάδα «Νέος ρεαλισμός» που δημιουργείται στο Μιλάνο το 1961 με μέλη τους Υβ Κλάιν, Αρμάν, Σπέρρι, Ρέυμοντ Χάινς, Βιλλελιέ και Μίμμο Ροτέλλα. Πολύ διαφορετικά από τους σύγχρονούς τους εκπροσώπους της ποπ-αρτ, οι ζωγράφοι αυτοί είναι ρεαλιστές μόνο επειδή επιστρατεύουν στην κατασκευή των έργων τους αντικείμενα που διανθίζουν το άμεσο περιβάλλον μας, αλλά τα κολάζ που συγκροτούν με τη βοήθεια τέτοιων ετερόκλιτων στοιχείων αποτελούν καθαρά διανοητικό κατασκεύασμα.

Όσο για τους ζωγράφους που ακολουθούν το ρεύμα της λεγόμενης «νέας εικονιστικής τέχνης» (όπως ο Βαλέριο Αντάμι, ο Ζακ Μονορύ, ο Ερβέ Τελεμάκ, ο Βόλφγκανγκ Γκαίφγκεν και άλλοι) και τους Ευρωπαίους μαθητές των πρωτεργατών του αμερικανικού σουρεαλισμού (τον Ιταλό Ντομένικο Νιόλι, τον Ελβετό Πέτερ Σταίμπφλι, τους Γερμανούς Κόνραντ Κλάπνεκ και Γκέρχαρντ Ρίχτερ, τον Γάλλο Ζιλ Αιγιώ κ.ά.), είναι φανερό ότι, σε μια προοπτική ανάλογη με εκείνη της βρετανικής ποπ-αρτ, επιδιώκουν κυρίως, ξεκινώντας από στοιχεία παρμένα από τον κόσμο της καθημερινότητας, να φτάσουν σε μια ανατροπή του πραγματικού. Έτσι ώστε η, περιορισμένη άλλωστε, πρόθεση επιστροφής σε μία τέχνη περισσότερο παραστατική να συναντάται σήμερα συχνότερα στη γλυπτική, με εκπρόσωπο τον Ντυμπυφέ ή τον Αυστριακό Γιόζεφ Έρχαρντυ, παρά στη ζωγραφική.

Εδώ και δεκαπέντε χρόνια σημειώνεται μια αληθινή έκρηξη ρευμάτων και

τάσεων που πηγάζουν συνήθως από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Κινητική τέχνη, «φτωχή τέχνη», οπ-αρτ, μπόντυ-αρτ, λαντ-αρτ, χάππεννινγκ κ.λπ., όλα τους βρίσκουν στην πλουσιότερη χώρα του κόσμου την οικονομική και διαφημιστική υποστήριξη που χρειάζονται, σε μια εποχή όπου η αγορά της τέχνης υπόκειται περισσότερο από ποτέ στις επιταγές του κέρδους. Οι Ευρωπαίοι εκπρόσωποι των πρωτοποριών, και οι καλλιτέχνες εν γένει, έχουν έτσι τη δυνατότητα να διεθνοποιήσουν τη σταδιοδρομία τους, ξεπερνώντας μάλιστα κατά πολύ το διευρωπαϊκό πλαίσιο – πράγμα που συμβάλλει με τον τρόπο του στην παρούσα ομοιομορφία.

Η εξέλιξη αυτή συνδέεται επίσης με τις μεγάλες τεχνικές μεταβολές του καιρού μας. Οι δημιουργοί των πλαστικών τεχνών τείνουν όλο και περισσότερο να χρησιμοποιούν πρωτοποριακές τεχνολογίες, άλλοτε ως αντικείμενο του έργου τέχνης (όπως ο Τάκις στα ηλεκτρομαγνητικά γλυπτά του), άλλοτε ως εργαλεία σύλληψης και παραγωγής μορφών, χρωμάτων και ήχων. Με την ηλεκτρονική «ζωγραφική», «γλυπτική» και «μουσική» οι υπολογιστές διευρύνουν ακόμη περισσότερο το ήδη ευρύτατο φάσμα των εφαρμογών τους στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, διαλύοντας στο πέρασμά τους αισθητικές και πολιτιστικές ιδιαιτερότητες που παραπέμπουν ακόμη, στο τέλος τούτης της χιλιετίας, σε εθνικές ταυτότητες, και μάλιστα σ' αυτή την κοινή κληρονομιά ευαισθησιών και παραστάσεων που συγκροτεί την ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Ωστόσο στο χώρο της μουσικής, ακόμη και στις πιο νεωτεριστικές και φουτουριστικές μορφές που πήρε η τέχνη αυτή κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η γηραιά Ευρώπη εξακολουθεί να κρατάει σταθερά τον πρώτο ρόλο. Η ριζική ανατροπή που έφερε ο Άρνολντ Σαίνμπεργκ στη μουσική σύνθεση βρήκε πράγματι, από το 1945 και μετά πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξή της στον ολοκληρωμένο σειραϊσμό (που πλέον δεν εφαρμόζεται δηλαδή μονάχα στο ύψος των φθόγγων αλλά και στην ένταση, τη διάρκεια και τη χροιά), τάση που υιοθετείται και διαδίδεται ώς τα μέσα της δεκαετίας του 1950 από τον Γάλλο Πιέρ Μπουλέζ και τον Γερμανό Καρλχάιντς Στοκχάουζεν, δυο από τους καλύτερους μαθητές του Ολιβιέ Μεσσιάν. Από τότε ο πρώτος σταδιοδρόμησε παράλληλα ως συνθέτης, διευθυντής ορχήστρας, δάσκαλος και ερευνητής (επικεφαλής του IRCAM –Ινστιτούτου Ερευνών και Συντονισμού Ακουστικής και Μουσικής–, δηλαδή του μουσικού τμήματος του Κέντρου Ζωρζ Πομπιντού – Μπωμπούρ). Ο δεύτερος, αφού εγκατέλειψε τον ολοκληρωμένο σειραϊσμό, θεωρώντας τον υπερβολικά άκαμπτο, συμμετείχε με το έργο του σε όλες τις περιπέτειες της σύγχρονης μουσικής: τη μουσική της τυχαιότητας (με το έργο του *Klavierstück XI*, που συνέθεσε το 1957), στην οποία διακρίθηκαν ακόμα κατά τη δεκαετία του 1960 ο Λουτσιάνο Μπέριο, ο Μαουρίτσιο Κάγκελ, ο Ζιλμπέρ Αμύ και ο Βίτολντ Λουτοσλάβσκι· την επαναληπτική μουσική, με βασική αρχή την εκφορά ηχητικών γεγονότων που επαναλαμβάνονται επ' αόριστον· ή ακόμη τη «συγκεκριμένη» και την ηλεκτροακουστική μουσική.

Οι τελευταίες αυτές μορφές της μουσικής τέχνης αξιοποιούν στη σύνθεση και

την εκτέλεση των μουσικών έργων όλες τις δυνατότητες της επιστήμης και των τεχνολογιών αιχμής της μεταβιομηχανικής εποχής: θεωρία των πιθανοτήτων, εφαρμογή γνώσεων της φυσικής (ο Ξενάκης χρησιμοποίησε την κινητική θεωρία των αερίων), χρήση ποικίλων ηχητικών σωμάτων ως υλικών (ο Πιέρ Σαιφέρ, πολυτεχνικός και ειδικός της ακουστικής, και ο Πιέρ Ανρύ συνθέτουν από το 1948 έργα «συγκεκριμένης» μουσικής ηχογραφώντας θορύβους που παράγονται από βέργες, ελατήρια, σωλήνες, λαμαρίνες κ.λπ.), προσφυγή σε κομπιούτερ και συνθεσάιζερ. Πολλοί Ευρωπαίοι μουσικοί ενδιαφέρθηκαν γι' αυτές τις τεχνικές και προσπάθησαν με την εφαρμογή τους να δώσουν νέα πνοή στην τέχνη τους.

ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΚΑΙ ΔΥΣΤΟΚΙΑ ΣΤΙΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Όπως είπαμε πιο πάνω, τα σύνορα ανάμεσα στη λεγόμενη «μαζική κουλτούρα» και την κουλτούρα των ελίτ δεν είναι πάντα τόσο καθαρά όσο μοιάζουν. Για λόγους που έχουμε ήδη προαναφέρει, σε κοινωνίες όπου πολλές διακρίσεις φθίνουν με την πρόοδο της εκπαίδευσης και της ενημέρωσης, οι διάφορες κατηγορίες κοινού έχουν την τάση να συγχέονται, κάποτε μάλιστα και να συγχωνεύονται. Επιπλέον, οι μεγάλοι μαζικοί πολιτιστικοί φορείς δεν εξυπηρετούν αποκλειστικά την προβολή μιας τυποποιημένης υποκουλτούρας με μόνο κριτήριο το κέρδος.

Όσο απογοητευτική κι αν είναι τα τελευταία χρόνια η εξέλιξη του ευρωπαϊκού «οπτικοακουστικού τοπίου», όπως διαμορφώνεται με την υπαγωγή των τηλεοπτικών προγραμμάτων στη δικτατορία της τηλεθέασης, τα προϊόντα αυτού του εν δυνάμει σπουδαίου επιμορφωτικού και ενημερωτικού μέσου δεν είναι όλα για πέταμα. Το επιβεβαιώνουν άλλωστε και οι σφυγμομετρήσεις. Δεκάδες εκατομμύρια τηλεθεατές παρακολούθησαν την ωραιότατη σειρά της RAI για τη ζωή του Βέρντι, την ταινία του Κλωντ Λανζμάν *Shoah*, ή εκείνη του Φρεντερίκ Ροσίφ *Από τη Νυρεμβέργη στη Νυρεμβέργη* (παραγωγές της γαλλικής τηλεόρασης), πρώτα στην πατρίδα τους και ύστερα στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι επιτυχίες αυτές αποδεικνύουν πως η «μικρή οθόνη» έχει τη δυνατότητα να συνδυάσει την ποιότητα, την επιμορφωτική αξία και το σεβασμό της συλλογικής μνήμης με την πιο μεγάλη απήχηση. Την ώρα που η Ευρώπη ετοιμάζεται να κάνει ένα αποφασιστικό βήμα στο δρόμο της ενοποίησης των λαών που τη συγκροτούν, το μάθημα αυτό αξίζει να μελετηθεί απ' όλους όσοι ενδιαφέρονται να αποκτήσει συνείδηση της ταυτότητάς της.

Τα κόμικς, που γνωρίζουν όλο και μεγαλύτερη επιτυχία από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά, δεν είναι μονάχα εκδήλωση διανοητικού σνομπισμού σε ορισμένους «in» κύκλους, ή σημάδι παρακμής του γραπτού λόγου. Προβάλλουν μια εικονοπλασία που μπορεί να είναι υψηλής ποιότητας όταν φέρουν την υπογραφή του Ιταλού Ούγκο Πρατ (δημιουργού του *Κόρτο Μαλ-*

τέζε) ή κοσμούν τις σελίδες του ισπανικού περιοδικού *Madriz*. Ασκούν επιρροή και στον κινηματογράφο (όπως στο *Απέραντο γαλάζιο* και το *Νικήτα* του Λυκ Μπεσσόν) και τις εικαστικές τέχνες, ή ακόμη ανατρεπτικών πολιτικών μηνυμάτων, όπως γίνονται φορείς τα «άντεργκραουντ» κόμικς της δεκαετίας του '70. Βέβαια κι εδώ παρουσιάζεται το ίδιο φαινόμενο με την τηλεόραση: είναι ικανά για το καλύτερο αλλά και για το χειρότερο, και αν κρίνουμε από την εντεινόμενη εμπορευματοποίησή τους τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία, την Ιταλία ή τη Γερμανία, το μέλλον δεν διαγράφεται διόλου ενθαρρυντικό.

Παρόμοια δυστοκία έχει αρχίσει επίσης να εκδηλώνεται στο χώρο του τραγουδιού και της μουσικής που απευθύνεται όχι σ' ένα κλειστό κύκλο μυημένων –όπως είναι η περίπτωση της λεγόμενης «σύγχρονης» μουσικής που αναφέραμε παραπάνω– αλλά στο «μεγάλο κοινό». «Quand le jazz est là, le java s'en va» (σε ελεύθερη απόδοση: «Όταν έρχεται η τζαζ, φεύγουν τα βαλσάκια»), έλεγε στη δεκαετία του '60 ένα τραγούδι του Κλωντ Νουγκαρό, που έγινε επιτυχία με τον Υβ Μοντάν. Ο στίχος αυτός εκφράζει αρκετά καλά τη μεταβολή που σημειώνεται στην Ευρώπη, τον καιρό που η «νουβέλ βαγκ» (nouvelle vague) επιβάλλεται στις οθόνες. Για την ακρίβεια, οι «ευρωπαϊκοί» χοροί και το ελαφρό τραγούδι δεν εκθρονίστηκαν από την τζαζ αλλά μάλλον από μια εμπορική και υβριδική μορφή των μπλουζ: το «ροκ εντ ρολ», που έκανε την εμφάνισή του στις Ηνωμένες Πολιτείες στα μέσα της δεκαετίας του '50 και διαδόθηκε, σε μια μάλλον απαλή αρχική μορφή, από τραγουδιστές όπως ο Έντυ Κόχραν και κυρίως ο Έλβις Πρίσλεϋ. Η τζαζ, από τη μεριά της, συνέχισε τη διείσδυσή της στην Ευρώπη, αλλάζοντας μορφή και καταφεύγοντας σε πιο περίτεχνες εμπνεύσεις και εκτελέσεις, περιορίστηκε όμως σ' έναν μικρό κόσμο θαυμαστών από τα εύπορα στρώματα ή τη διανόηση. Σήμερα διαθέτει τους δικούς της «μελομανείς», υπάρχουν δε τραγουδίστριες της όπερας, όπως η Αμερικανίδα Τζέσσυ Νόρμαν, οι οποίες δεν διστάζουν να δανείσουν τη φωνή τους σε «σπιρίτουαλ» για το κοινό της γηραιάς ηπείρου.

Αντίθετα η ροκ μουσική εισέβαλε με πάταγο στην Ευρώπη το 1960, επωφελούμενη από την εξάπλωση του τρανζίστορ και του δίσκου. Μουσική απλή και αυθόρμητη, γεννημένη μέσα σε λαϊκά περιβάλλοντα, που εξέφραζε, πρώτα στη Μεγάλη Βρετανία –με τους Μπητλς και τους Ρόλλινγκ Στόουνς– και σύντομα σε όλη την Ευρώπη, τη δυσκολία και το πάθος της ζωής μιας γενιάς αναστατωμένης από τις αντίρροπες συνέπειες της ανάπτυξης και της επακόλουθης κρίσης, η ροκ έγινε γρήγορα αντικείμενο προσεταιρισμού από τους κύριους αποδέκτες της επιτυχίας της, για να πάρει κατά τη δεκαετία του 1970 τη μορφή βιομηχανικού καταναλωτικού προϊόντος, δίχως η νεολαία να αντιλαμβάνεται πάντα την επιβολή που ασκούν πάνω της μέσα απ' αυτό το κανάλι τα μαζικά μέσα και οι σπόνσορες της «σώου μπίζνες».

Θα ήταν όμως λάθος να εξισώσουμε τη ροκ με ένα απλό όργανο εμπορίας και χειραγώγησης. Δεν παύει να αποτελεί μια γλώσσα που ξεπερνάει τα πολιτικά και πολιτιστικά σύνορα, έκφραση της ανάγκης για επικοινωνία και κοινωνία

μέσα στην έξαψη της ομάδας και μέσο έκθεσης ορισμένων αξιών από τις νέες γενιές: δεν πρόκειται πια για τον σφοδρό αντιαμερικανισμό της γενιάς του '60, όταν οι νεαροί Ευρωπαίοι αμφισβητίες και τα είδωλά τους ένωναν τις φωνές τους με εκείνες του Τζίμμυ Χέντριξ, της Τζόαν Μπαέζ και του Μπομπ Ντύλαν, αλλά για την ειρήνη, την αδελφοσύνη, την αγάπη της φύσης, την απόρριψη του ρατσισμού και των διακρίσεων. Τίποτα δεν εμποδίζει βέβαια να χρησιμεύσει ως υπόβαθρο μιας αντικουλτούρας, βασισμένης στην άρνηση όλων αυτών των αξιών, όπως εμφανίζεται στο ρεύμα του «χαρντ ροκ» και στην ιδιαίτερα προκλητική αμφισβήτηση που εκφράζουν ορισμένα συγκροτήματα, «πανκ» ή άλλα (π.χ. οι «Μπαζούκα»), μη διστάζοντας να εντάξουν στη θεματική τους την προτροπή προς το έγκλημα και τον αντισημιτισμό.

Μένει η «έβδομη τέχνη», που ίσως να έφτασε στο απόγειό της κατά τις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για δέκα χρόνια περίπου ο ευρωπαϊκός κινηματογράφος χρειάστηκε να αγωνιστεί σκληρά για να ξανακερδίσει μια θέση στην ίδια του την αγορά, αντιμετωπίζοντας το συναγωνισμό ενός αμερικανικού κινηματογράφου στηριγμένου στην οικονομική και τεχνολογική πρωτοκαθεδρία των μεγάλων εταιρειών του Χόλλυγουντ, στην υψηλή σπουδαία τεχνική εμπειρία τους και την ποιότητα των προϊόντων τους (παρά τις δυσμενείς επιπτώσεις της λαίλαπας του μακκαρθισμού), καθώς και στην πολιτικοοικονομική κυριαρχία της Ουάσινγκτον, όπως εκφράστηκε στις εμπορικές συμφωνίες που προκαθόριζαν ένα ελάχιστο ποσοστό προβολής αμερικανικών ταινιών. Εντούτοις, η Ευρώπη κατόρθωσε χάρη στο σύστημα των συμπαραγωγών (γαλλοϊταλικών, γαλλοβρετανικών, ιταλογερμανικών κ.λπ.) να καθιερώσει τα δικά της εθνικά, και μάλιστα «ευρωπαϊκά», πρότυπα.

Ο μεγάλος θριαμβευτής αυτής της αναμέτρησης, ποιοτικά τουλάχιστον αν όχι εμπορικά, υπήρξε ο ιταλικός κινηματογράφος. Ο χείμαρρος των αμερικανικών προϊόντων δεν εμπόδισε μερικούς σκηνοθέτες με μεγάλο ταλέντο, οι οποίοι σπούδασαν και γύρισαν τις πρώτες τους ταινίες τον καιρό του φασισμού, από θέση όμως περιθωριακή και κάποτε αντιπολιτευτική, να δημιουργήσουν εδώ έναν νέο κινηματογράφο εξίσου απομακρυσμένο από τον ασηπτικό και κομφορμιστικό κόσμο των «λευκών τηλεφώνων» και από τις βαρύγδουπες παραγωγές του καθαρά «φασιστικού» κινηματογράφου. Παρ' όλο τον ξεκάθαρα φιλοαριστερό χαρακτήρα του κοινωνικού του περιεχομένου και του πολιτικού προσανατολισμού του, το «νεορεαλιστικό» αυτό ρεύμα, καρπός μιας πολύχρονης αναζήτησης που επιταχύνθηκε στα χρόνια του πολέμου, δεν εμπνεύστηκε εντούτοις από τον «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», όπως τον εννοούσε ο Ζντάνωφ, και αν υπάρχουν δάνεια από τον σοβιετικό κινηματογράφο αυτά ανάγονται μάλλον στον Αϊζενστάιν και τον Πουντόβκιν. Μεγάλη στάθηκε ασφαλώς και η επίδραση της ρεαλιστικής και ηθογραφικής κατεύθυνσης της σύγχρονης ιταλικής λογοτεχνίας. Ωστόσο τα θέματα με τα οποία καταπιάνονται οι Ιταλοί νεορεαλιστές σκηνοθέτες –αστική εξαθλίωση, εγκληματικότητα, βίαιες συγκρούσεις αντίπαλων κοινωνικών ομάδων, εκμετάλλευση του αγροτικού πληθυσμού, Αντίσταση– εγγράφονται σ' έναν πολι-

τικό αγώνα που δεν απέχει πολύ από εκείνον του κομμουνιστικού κόμματος, στο οποίο άλλωστε πολλοί απ' αυτούς ανήκουν ή θα προσχωρήσουν. Ανάμεσα στις ταινίες που έμελλαν να γίνουν κλασικές και απέσπασαν εξαρχής τη διεθνή κριτική αναγνώριση θα πρέπει να αναφέρουμε τις *Σούσια* (1946) και *Ο κλέφτης των ποδηλάτων* (1948) του Βιττόριο ντε Σίκα, *Η γη τρέμει* του Λουκίνο Βισκόντι, *Ρώμη, ανοχύρωτη πόλη* (1945) και *Παΐζα* του Ρομπέρτο Ροσσελλίνι, *Πικρό ρύζι* (1949) του Τζουζέππε ντε Σάντις, *Τα δύσκολα χρόνια* του Λουίτζι Τζάμπα, *Λα Στράντα* (1954) και *Οι νύχτες της Καμπίρια* (1956) του Φεντερίκο Φελλίνι. Αλλά μέχρι τη δεκαετία του 1960, οπότε τις ανακαλύπτει το μεγάλο ευρωπαϊκό κοινό, δεν είναι αυτές που τραβούν τους περισσότερους θεατές.

Στη Γαλλία, όπου στη δεκαετία του 1950 το κοινό βλέπει πολλές αμερικανικές ταινίες, δίχως όμως, όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις, να τις εκτιμά ιδιαίτερα, οι αξιόλογες ταινίες με νεορεαλιστική απόχρωση είναι ελάχιστες (*Το ξημέρωμα* του Λουί Ντακέν και το *Αντουάν και Αντουανέτ* του Ζακ Μπεκέρ είναι δύο εξαιρέσεις στο πλαίσιο άλλωστε πολύ διαφορετικών ειδών). Η αντίσταση στα αμερικανικά πρότυπα στηρίζεται εδώ σε μια παράδοση και μια τεχνογνωσία που ακολουθούν, χωρίς να ανανεώνουν πολύ, τον κινηματογράφο της δεκαετίας του 1930 και της Κατοχής. «Φιλμ ροζ» (όπως του Μπερτομιέ) ή «φιλμ νουάρ» (όπως του Υβ Αλλεγκρέ ή του Μαρσέλ Καρνέ), ανάλαφρες και δραματικές κωμωδίες (Ρενέ Κλαιρ, Ρενέ Κλεμάν), ιστορικές ταινίες με χαρακτήρα ψυχαγωγικό (όπως η σειρά «Αγαπημένη Καρολίνα» με τη Μαρτίν Καρόλ, «σεξουαλικό σύμβολο» της εποχής) ή διδακτικό (με τις βαρύγδουπες ιστορικές περιπλανήσεις του Σασά Γκιτρύ), ταινίες ποιητικές (Ζαν Κοκτώ) ή στρατευμένες (Αντρέ Καγιάτ) κ.λπ., όλες αυτές οι παραγωγές απομακρύνονται ελάχιστα από τις κλασικές φόρμες και προκαλούν αίσθηση μονάχα όταν θίγουν την παραδοσιακή ηθική, όπως η *Μανόν* του Ανρί-Ζωρζ Κλουζό ή *Ο διάβολος στο κορμί της* του Κλωντ Ωτάν-Λαρά.

Τίποτε απ' αυτά δεν μαρτυρεί ισχυρή εξάρτηση από χολλυγουντιανά πρότυπα. Ο Ανρί Βερνέιγ και ο Ζαν-Πιέρ Μελβίλ είναι ακόμη στα πρώτα τους βήματα και όσοι σκηνοθέτες τολμούν να καταπιαστούν με το γύρισμα γαλλικών «θρίλερ», όπως ο Ζακ Μπεκέρ με το *Μην αγγίζεις τον παρά* (1954), προσέχουν προπαντός να μην ξενίσουν το κοινό τους – το ντεκόρ, η γλώσσα, το «λουκ» των ηρώων ταυτίζεται πάντα με τον παρισινό υπόκοσμο.

Έτσι, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια βλέπουμε να αναβιώνουν οι «εθνικές» κινηματογραφίες, που έχουν καθεμιά ξεχωριστή ταυτότητα, ύφος και θεματογραφία, ελάχιστα επηρεασμένες από τα χολλυγουντιανά πρότυπα. Τούτο είναι αυτονόητο φυσικά για τον σοβιετικό κινηματογράφο, που παρ' όλες τις προδιαγραφές του Ζντάνωφ και της προπαγάνδας καταφέρνει να δώσει κάποια αξιόλογα έργα. Όμως το ίδιο ισχύει και στον βρετανικό κινηματογράφο, όπου διακρίνουμε ίσως ακόμη καλύτερα, αν λάβουμε υπόψη και την ομοιότητα της γλώσσας, τα όρια της αμερικανικής επιρροής. Κι εδώ οι δημιουργοί παραμένουν πιστοί στις προπολεμικές παραδόσεις, όπως εκφράζονται με τις χιουμο-

ριστικές κωμωδίες του Ρόμπερτ Χάμερ (*Χάριν ευγενείας*, 1949) και του Μακ Κέντρικ (*Άφθονο ουίσκυ*, 1950) ή τα πρώτα αριστουργήματα του Ντέηβιντ Λην (*Σύντομη συνάντηση* το 1945 και *Μεγάλες προσδοκίες* το 1946).

Η μεγάλη στροφή του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού κινηματογράφου πραγματοποιείται γύρω στο 1960 με επίκεντρο τη Γαλλία, σε μια φάση που συνδυάζει τις επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης, της πολιτικής σταθεροποίησης και του πολέμου της Αλγερίας. Εκδηλώνεται με το φαινόμενο της «νουβέλ βαγκ» (νέο κύμα), επακόλουθο του κριτικού στοχασμού που αναπτύσσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η μικρή ομάδα που συγκεντρώνεται γύρω από το περιοδικό *Cahiers du cinéma*. Πρόκειται για μια αντίδραση ενάντια στην εμπορευματοποίηση της κινηματογραφικής παραγωγής, η οποία επιχειρεί να καθιερώσει έναν «κινηματογράφο των δημιουργών» (cinéma d'auteur), στηριγμένο σε χαμηλούς προϋπολογισμούς παραγωγής, στη θέση των τυποποιημένων, βιομηχανικών και ως επί το πλείστον ψυχαγωγικών παραγωγών, που έμοιαζαν προορισμένες να κυριαρχήσουν στην καταναλωτική κοινωνία. Με ταινίες όπως *Ο ωραίος Σερζ* του Κλωντ Σαμπρόλ (1958), τα *400 χτυπήματα* του Φρανσουά Τρυφφώ (1959) και το *Με κομμένη την ανάσα* του Ζαν-Λυκ Γκοντάρ (1960) εγκαινιάζεται αυτή η επανάσταση της «έβδομης τέχνης», την οποία εκπροσωπούν ακόμα ο Αλαίν Ρενέ (*Χιροσίμα, αγάπη μου*, 1959), ο Ερίκ Ρομέρ (*Το ζώδιο του Λέοντος*, 1960), ο Λουί Μαλ (*Οι εραστές*, 1959), ο Ζακ Ριβέτ (*Το Παρίσι μας ανήκει*, 1961) κ.ά.

Ο νέος γαλλικός κινηματογράφος θα επηρεάσει ακόμα σημαντικό τμήμα του ευρωπαϊκού, στην Πολωνία, με τον Αντρέι Βάιντα και τα πρώτα φιλμ του Ρομάν Πολάνσκι, στο Βέλγιο, με τον Αντρέ Ντελβώ, στην Ουγγαρία, με τον Μίκλος Γιάντσο (*Οι απελπισμένοι*, 1966), στην Τσεχοσλοβακία, με τη σχολή της Πράγας και τον Μίλος Φόρμαν και τη Βέρα Τσιτίλοβα, κι αργότερα στην Ελβετία, με τον Αλαίν Ταννέρ (*Ο Σαρλ ζωντανός ή νεκρός*, 1969) και τον Κλωντ Γκορεττά.

Την ίδια περίοδο άλλες ευρωπαϊκές κινηματογραφίες συνεχίζουν τη δική τους πορεία, άλλοτε εσωστρεφή, όπως στην Ισπανία με τον Λουίς Μπουνιουέλ, τον Χ. Α. Μπαρντέμ, τον Λ. Γκ. Μπερλάνγκα και τον Κάρλος Σάουρα, άλλοτε αντίθετα ανοιχτή στον έξω κόσμο αλλά συνάμα βαθιά ριζωμένη σε μία ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα, όπως στη Σουηδία με τον Ίνγκμαρ Μπέργκμαν. Όσο για τον ιταλικό κινηματογράφο, η χρυσή του εποχή είναι η δεκαετία του 1960 και το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '70. Συνεχίζοντας την παράδοση του νεορεαλισμού, κάποτε όμως με μέσα πολύ διαφορετικά, Ιταλοί σκηνοθέτες σαν τον Φελλίνι (*Ντόλτσε βίτα*, 1960, *Ρόμα*, 1972), τον Βισκόντι (*Ο Ρόκκο και τ' αδέλφια του*, 1960, *Ο γατόπαρδος*, 1963, *Οι καταραμένοι*, 1970), τον Μικελάντζελο Αντονιόνι (*Η νύχτα*, 1962, *Μπλόου απ*, 1967), τον Φραντσέσκο Ρόζι (*Λεηλασία στην πόλη*, 1963, *Η υπόθεση Ματτέι*, 1971), τον Μπερνάρντο Μπερτολούτσι (*Πριν από την επανάσταση*, 1964), τον Πιέρ Πάολο Παζολίνι (*Θεώρημα*, 1968), τον Μάρκο Μπελλόκκιο, τον Ερμάννο Όλμι και λίγο αργότερα τον Λουίτζι Κομεντσίνι, τον Εττόρε Σκόλα, τους αδελφούς Ταβιάνι κ.ά. επιχειρούν να εκφράσουν με τρόπο σφαιρικό τα προβλήματα της εποχής μας.

Η πιο πρόσφατη περίοδος χαρακτηρίζεται, όπως είδαμε, από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, από το αυξανόμενο κόστος παραγωγής, που υποχρεώνει τους επιχειρηματίες της «έβδομης τέχνης» και τους σκηνοθέτες να δίνουν προτεραιότητα στα κριτήρια της απόδοσης, και από τον ανταγωνισμό της τηλεόρασης. Προκύπτει έτσι τυποποίηση και ομοιομορφία των κινηματογραφικών προϊόντων και γενική πτώση της ποιότητάς τους, αλλά αυτή η διαπίστωση θα πρέπει και πάλι να σχετικοποιηθεί. Συμβαίνει στον κινηματογράφο ό,τι και στη λογοτεχνία: τα αριστουργήματα του παρελθόντος δεν θα πρέπει να μας κάνουν να ξεχνάμε ότι αποτελούν στη συλλογική μας μνήμη την ορατή επιφάνεια μιας απέραντης χαμένης ηπείρου από μέτριες και παντοτινά λησμονημένες παραγωγές. Ο γαλλικός κινηματογράφος της δεκαετίας του 1930, ο ιταλικός στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο αμερικανικός της μεγάλης χολλυγουντιανής περιόδου δεν ξεφεύγουν απ' αυτόν τον κανόνα. Ο κινηματογράφος που βλέπουν οι Ευρωπαίοι τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια δεν είναι στατιστικά ούτε καλύτερος ούτε χειρότερος. Οι ταινίες της σειράς κάνουν τις μεγαλύτερες εισπράξεις, όπως και πριν από τριάντα ή σαράντα χρόνια. Τα αριστουργήματα μπορεί και να λιγόστεψαν από τη στιγμή που ορισμένοι κορυφαίοι δημιουργοί, όπως ο Τρυφφώ, ο Βισκόντι, ο Ταρκόφσκι ή ο Μπέργκμαν και πολλοί άλλοι, χάθηκαν ή έπαψαν να ασκούν την τέχνη τους. Πολλοί όμως κράτησαν αλώβητο το δημιουργικό και νεωτεριστικό τους πνεύμα, και πάνω απ' όλα, ό,τι κι αν λένε οι αιώνιοι περιφρονητές του παρόντος, υπάρχει μια νέα γενιά που σκέφτεται και δουλεύει αλλιώτικα, ζει μέσα στην εποχή της και δεν θεωρεί πάντα την τηλεόραση ως το απόλυτο κακό. Στη Γαλλία σκηνοθέτες όπως ο Μωρίς Πιαλά, ο Μπερτράν Ταβερνιέ, ο Ερίκ Ρομέρ, ο Ζαν-Σαρλ Τασελά, ο Μπερτράν Μπλιέ και άλλοι δεν έχουν καθόλου εξαντλήσει τις πηγές της έμπνευσής τους, ενώ ταυτόχρονα αναδύεται ένας νέος γαλλικός κινηματογράφος με κυριότερους εκπροσώπους τον Λυκ Μπεσσόν, τον Αντρέ Τεσινέ, τον Ζακ Ντουαγιόν, τον Ζαν-Ζακ Μπενέξ. Στην Αγγλία, όπως και στις άλλες χώρες, οι αίθουσες κλείνουν και οι εταιρείες παραγωγής αντιμετωπίζουν μεγάλα προβλήματα, αλλά εδώ η τηλεόραση – το Channel Four που έχει ιδρύσει δική του εταιρεία και παράγει γύρω στις είκοσι ταινίες το χρόνο– έσπευσε σε βοήθεια της έβδομης τέχνης, σταματώντας τη φυγή των σκηνοθετών προς τις ΗΠΑ και προκαλώντας ακόμη και την επιστροφή ορισμένων, όπως του Τζων Μπούρμαν (*Ελπίδα και δόξα*). Κι εδώ θα προβάλει επίσης μια νέα γενιά, στην οποία ανήκουν ο Στήβεν Φρίαρς, ο Ρίτσαρντ Έυρ, ο Πήτερ Γκρήναγουεϋ, ο Ντέηβιντ Χερ.

Ιδιαίτερα χτυπημένος από την τηλεόραση και από την οικονομική κρίση, ο ιταλικός κινηματογράφος φαίνεται σήμερα πιο αποδυναμωμένος από τους άλλους. Η εμφάνιση κάποιων νέων ταλαντούχων σκηνοθετών, όπως ο Μορέττι και ο Τορνατόρε, δεν αντισταθμίζει την απώλεια των μεγάλων δασκάλων (Βισκόντι, Πέτρι, Παζολίνι), αλλά οι τελευταίες ταινίες του Σκόλα, του Ρόζι ή των αδελφών Ταβιάνι δείχνουν ότι οι δημιουργοί αυτοί διαθέτουν ολοζώντανη μεταδοτικότητα. Τέλος, η αποκατάσταση της δημοκρατίας στις περισσότερες ευ-

ρωπαϊκές χώρες αναπόφευκτα ευνοεί την ανάπτυξη νέων κινηματογραφιών οι οποίες, τόσο στη δυτική Ευρώπη (Ισπανία, Ελλάδα) όσο και στην ανατολική (Πολωνία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία), είχαν αρχίσει να κάνουν αισθητή την ύπαρξη και την πρωτοτυπία τους κάτω από το βάρος των δικτατοριών. Είτε σε μεγάλη είτε σε μικρή οθόνη, το κινηματογραφικό έργο καλείται να κυκλοφορήσει όλο και περισσότερο στον ευρωπαϊκό χώρο, επιτρέποντας στους λαούς της ηπείρου να γνωρίσουν καλύτερα ο ένας τον άλλον, να προχωρήσουν στην ανάμιξη των πολιτιστικών τους παραδόσεων και να συνειδητοποιήσουν έτσι ότι είναι κάτοχοι μιας κοινής κληρονομιάς.

Συμπεράσματα

Μετά από μια χιλιετή και πλέον ιστορία, η Ευρώπη του τέλους του 20ού αιώνα τείνει άραγε από απλή γεωγραφική έκφραση να μεταστοιχειωθεί σε πολιτική και πολιτιστική οντότητα; Αρκετές ενδείξεις πιστοποιούν αυτή την άποψη.

Στην έξοδο ενός αιώνα σημαδεμένου από την άγρια πάλη των ολοκληρωτικών πολιτικών σχημάτων με τις δυνάμεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η εσωτερική αποσύνθεση του κομμουνιστικού στρατοπέδου στην ανατολική Ευρώπη, που έρχεται μετά την κατάρρευση και την απαξίωση των φασιστικών καθεστώτων, επιτρέπει στη συντριπτική πλειονότητα των λαών της γηραιάς ηπείρου να συσπειρωθούν για πρώτη φορά στην ιστορία τους γύρω από τις ίδιες αξίες: το κράτος δικαίου, την ελευθερία, τα δικαιώματα του ανθρώπου. Και ακόμα, να προσβλέπουν, με άξονα αυτές τις συγκλίσεις, σε μια ευρύτερη προσέγγιση, για την οποία υφίστανται μάλιστα τα μέσα και οι κατευθύνσεις.

Στο πέρασμα των αιώνων και των αναμετρήσεων που την έχουν σημαδέψει, η Ευρώπη ανακαλύπτει ότι πέρα από τις διαφορές των γλωσσών και των εθίμων τους, οι λαοί της διέπονται από έναν κοινό πολιτισμό. Από το μακρινό ελληνορωμαϊκό παρελθόν μέχρι την περισσότερο ή λιγότερο πρώιμη βιομηχανική επανάσταση, με σταθμούς του τον ρωμαϊκό ή τον βυζαντινό χριστιανισμό, τα καλλιτεχνικά πρότυπα του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, του μπαρόκ και του κλασικισμού, την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης και των εθνικών ιδεών, ο πολιτισμός αυτός την αφορά ολόκληρη. Με άλλα λόγια, η Ευρώπη συνειδητοποιεί την ύπαρξη μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, διαβάζοντας ένα μήνυμα χαραγμένο στην ιστορία της. Είδαμε να ξεπροβάλλει στον Μεσαίωνα μια Ευρώπη των μοναχικών ταγμάτων και των πανεπιστημίων, στον 16ο και 17ο αιώνα μια Ευρώπη των εμπόρων, των λογίων ή των φιλοσόφων, στον 18ο μια κοσμοπολίτικη Ευρώπη των στοχαστών. Θα μας αντιτάξουν ότι πρόκειται για μειοψηφικές ομάδες με δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τους πληθυσμούς που διέπονταν από εθνικά ή επαρχιακά πολιτιστικά πρότυπα, ισχυρούς παράγοντες εσωτερικής συνοχής που έτειναν να απορρίπτουν ή να μάχονται το ξένο στοιχείο. Έχουν δίκιο, και θα ήταν παράλογο για να στηρίξουμε τη θέση μας, να αρνηθούμε τη σπουδαιότητα αυτών των βαθιά ριζωμένων εθνικών παραδόσεων που συνθέτουν με την ποικιλία τους τον πλούτο της Ευρώπης. Ποιος δεν βλέπει όμως, πίσω από τις αναμφισβήτητες διαφορές τους, να διαγράφονται τα κοινά σημεία, τα στοιχεία της προσέγγισης, οι δυναμικές γραμμές που ξεπροβάλλουν ολοκάθαρα μόλις φροντίσει

να τις ανιχνεύσει κανείς; Και η αμεσότητα των σύγχρονων μέσων ενημέρωσης, η οποία επιτρέπει στον κάτοικο της Δύσης να βιώνει κατευθείαν ένα συμβάν που εκδηλώνεται στη Μόσχα και ν' ανταποκρίνεται με τη ζωηρότερη συγκίνηση, δεν μπορεί παρά να υπογραμμίσει, όπως και η προσέγγιση των αξιών και των τρόπων ζωής, τα συστατικά στοιχεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας, που δεν έχουν τίποτα να κάνουν με μια υποθετική και μάλλον απευκταία ομοιομορφία.

Διότι αν υπάρχει μια βάση πάνω στην οποία η Ευρώπη πρέπει να προχωρήσει για να μετεξελιχθεί σε μια απτή οντότητα, υπάρχει επίσης μια διαδικασία που κάνει εφικτό αυτό το στόχο. Ώς τις αρχές των νεότερων χρόνων η Ευρώπη ζούσε με τη νοσταλγία της χαμένης της ενότητας. Μετά την ατελή της υλοποίηση από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στο πλαίσιο του μεσογειακού γεωγραφικού χώρου, η ενότητα, θεμελιωμένη στη συγκρότηση μιας πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας, υπήρξε δίχως άλλο μύθος μάλλον παρά πραγματικότητα. Στον κατακερματισμένο κόσμο της φεουδαρχίας και των εθνικών κρατών, το όνειρο αυτό καλλιεργήθηκε ωστόσο με πείσμα από τους Πάπες της Ρώμης με άξονα το χριστιανικό ιδεώδες, από τον Καρλομάγνο και τους Όθωνες με στόχο την αποκατάσταση της αυτοκρατορικής ενότητας, από τον Κάρολο Ε΄ με αφετηρία την υπεράσπιση του ρωμαϊκού καθολικισμού. Από τον 16ο αιώνα και μετά, η νίκη του εθνικού κράτους έμοιαζε να το βάζει στο περιθώριο. Στο εξής η πραγμάτωση του αυτοκρατορικού ονείρου υποχωρεί μπροστά στις ηγεμονικές προσπάθειες που αναλαμβάνονται κάθε φορά από ένα έθνος-φωτοδότη, φορέα ενός ενοποιητικού ιδεολογικού σχεδίου. Η Ισπανία του Φιλίππου Β΄, η Γαλλία της Επανάστασης και του Ναπολέοντα («το Μέγα Έθνος»), η Γερμανία του Χίτλερ θα κάνουν με τη σειρά τους το πείραμα, με μόνο αποτέλεσμα να ξεσηκώσουν ενάντια στο σχέδιό τους ζωηρότατα πατριωτικά συναισθήματα. Οι νέες προοπτικές που ανοίγονται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχουν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα. Αποποιούμενες τα μεγαλεπήβολα ιδεολογικά σχέδια, στο όνομα της απλής και διαπιστωμένης αλληλεγγύης των λαών της ηπείρου μπροστά στις τραγωδίες των χρόνων του πολέμου και σε όσες συνεχίζουν να τους απειλούν εξαιτίας του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων, αρνούμενες οποιαδήποτε εθνική ηγεμονία, τείνουν να βρουν έναν τρόπο να συμφιλιώσουν την ορμή των εθνικών αισθημάτων με την απαραίτητη αλληλεγγύη των κρατών της Ευρώπης, που είναι καταδικασμένα να συνεργαστούν ή να βυθιστούν μαζί στην παρακμή. Όλοι συμφωνούν ότι η ιστορία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν δικαιολογεί καμιά έξαρση, ότι τη χαρακτηρίζουν περισσότερες απογοητεύσεις, κρίσεις, αδιέξοδα και φιλονικίες απ' ό,τι επιτεύγματα και περίλαμπρες νίκες. Κι όμως είναι αναμφισβήτητο ότι δεν έπαψε να προχωρεί. Ίσως πράγματι να μην υπάρχει άλλος δρόμος για το μέλλον της Ευρώπης· οι δισταγμοί και οι ενδόμυχες αντιδράσεις θα πρέπει τελικά να υποχωρήσουν μπροστά στην αναγκαιότητα. Το γεγονός είναι ότι ο πίνακας έχει τις σκιές του και ότι η πορεία της Ευρώπης προς τα εμπρός μπορεί να αναχαιτισθεί από την αναβίωση των εθνικισμών που σημειώνεται στις χώρες του πρώην κομμουνι-

στικού στρατοπέδου και, σε μικρότερο βαθμό, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Μήπως η κατάρρευση του κομμουνισμού μας ξαναφέρνει, όπως συμπέραναν βιαστικά ορισμένοι, στον κόσμο του 19ου αιώνα, όπου η όξυνση των εθνικών αγώνων δημιούργησε εντάσεις από τις οποίες προέκυψε σε μεγάλο βαθμό ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος;

Η αναζωπύρωση των εθνών αποτελεί στην ανατολική Ευρώπη μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Εγκυμονεί κινδύνους εθνικών-λαϊκιστικών εκτροπών, τοπικών εθνοτικών συγκρούσεων και εδαφικών διεκδικήσεων. Ας δεχθούμε ακόμα ότι τέτοιες απειλές μπορούν να υποδαυλίσουν και στα παλιά βιομηχανικά κράτη της ευρωπαϊκής Δύσης παλιές εθνικιστικές εξάρσεις, που δεν χρειάζονται τέτοιους λόγους για να ξεσπάσουν, αλλά μπορεί να βρουν εκεί ένα πρόσθετο κίνητρο. Σημαίνει μήπως αυτό πως γυρίσαμε κιόλας ή κοντεύουμε να γυρίσουμε στις γνώριμες αφετηρίες του 1815, του 1914 ή του 1939;

Η Ευρώπη άλλαξε αρκετά από την εποχή των μεγάλων αυτοκρατοριών και της συνεννόησης τεσσάρων, πέντε ή έξι εταίρων, που επιχειρηματολογούσαν με όρους ισορροπίας δυνάμεων ή ζωτικού χώρου. Το «ξεπάγωμα» στην ανατολική Ευρώπη αφήνει να φανεί, στη θέση του γιγάντιου μπλοκ που συγκροτούσαν η ΕΣΣΔ και οι δορυφόροι της, ένα κράτος μειωμένο σε έκταση και ξεπερασμένο σε όλα τα επίπεδα –ακόμη και στο στρατιωτικό– καθώς και μια πλειάδα μικρών σχηματισμών (κι απ' ό,τι φαίνεται μελλοντικών εθνικών κρατών) που έχουν για πρώτο αίτημά τους τη δημοκρατία. Απέναντι στα ερείπια αυτής της κομμουνιστικής αυτοκρατορίας δεν υπάρχουν, όπως το 1914 ή το 1939, πολλοί υποψήφιοι για την ευρωπαϊκή ή την παγκόσμια ηγεμονία που ετοιμάζονται να αιματοκυλιστούν, αλλά κάτι άλλο που πασχίζει να πάρει μορφή, με αρκετές δυσκολίες, ταλαντεύσεις και πισωγυρίσματα. Θα πουν πως η «Ευρώπη των Δώδεκα» δεν είναι ακόμη παρά μια εν δυνάμει «μεγάλη αγορά» και μια απλή μεταφορά, και θα έχουν από μια άποψη δίκιο. Μα μήπως κι αυτό δεν είναι ήδη πολύ, αν συγκρίνουμε τη σημερινή κατάσταση με τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αν σκεφτούμε ότι παρά τους δισταγμούς ή τις διάφορες μάχες οπισθοφυλακής η ελεύθερη κυκλοφορία ανθρώπων, ιδεών και κεφαλαίων στο εσωτερικό του χώρου που συγκρότησε η ΕΟΚ γίνεται ήδη πραγματικότητα· ότι από το 1990 έχουν γίνει περισσότερα βήματα προς τη νομισματική ενοποίηση απ' ό,τι στα προηγούμενα τριάντα χρόνια, μετά τη συνθήκη της Ρώμης· ότι περισσότεροι από τους μισούς Ευρωπαίους υποστήριζαν το 1992 την ίδρυση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ένωσης με κυβέρνηση απευθείας υπόλογη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο· κι ότι λίγο ή πολύ η Ευρώπη, αντιμέτωπη με διεθνή γεγονότα στα οποία διακυβεύεται το μέλλον της κι εκείνο των λαών που την αποτελούν (για παράδειγμα, με τον πόλεμο του Κόλπου), έχει αρχίσει να εκδηλώνεται ομόφωνα – μπορούμε τότε να αμφιβάλλουμε για το δρόμο που διανύθηκε;

Δίχως άλλο οι Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, αν μ' αυτό τον όρο εννοούμε μια ομοσπονδία κρατών (και όχι μια απλή συνομοσπονδία) που θα κυβερνάται από μια υπερεθνική αρχή, έχουν ακόμη μέλλον μπροστά τους, και οι τυ-

χαιότητες της ιστορίας είναι τέτοιες που κανείς δεν μπορεί να προβλέψει –εκτός από τους προφήτες του πολέμου και της ειρήνης που δεν παύουν να θεωρούν τους εαυτούς τους πνευματικούς ταγούς– τι μας επιφυλάσσουν τα τελευταία χρόνια της χιλιετίας. Αντί ωστόσο να κινδυνολογούν, αναπολώντας τα συμβάντα του 1914 ή τον χιτλερικό «ζωτικό χώρο», οι Δυτικοευρωπαίοι, και όσοι έχουν επιφορτιστεί με τη διακυβέρνηση και τη διαπαιδαγώγησή τους, θα έκαναν καλά να συλλογιστούν ότι από τα δικά τους πρότυπα –την ελευθερία, τη δημοκρατία, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μια ορισμένη ποιότητα της ζωής, όσο σχετική και ατελής κι αν είναι η εφαρμογή τους– εμπνεύστηκαν οι ανατολικοί τους γείτονες για να αποτινάξουν τον πολύχρονο ζυγό τους.

Ίσως διδαχθούν πως ο μικρός και εύθραυστος αστερισμός που συγκρότησαν πριν από τριάντα και πλέον χρόνια έχει γίνει ελκυστικότερος με τη διεύρυνση και την εμβάθυνσή του· πως έχει την πιθανότητα να γίνει αφετηρία μιας μεγάλης ανθρώπινης περιπέτειας, και πως, χωρίς αμφιβολία, προορίζεται να παίξει κεντρικό ρόλο στον κόσμο του 21ου αιώνα.

1992: Ο ΝΕΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

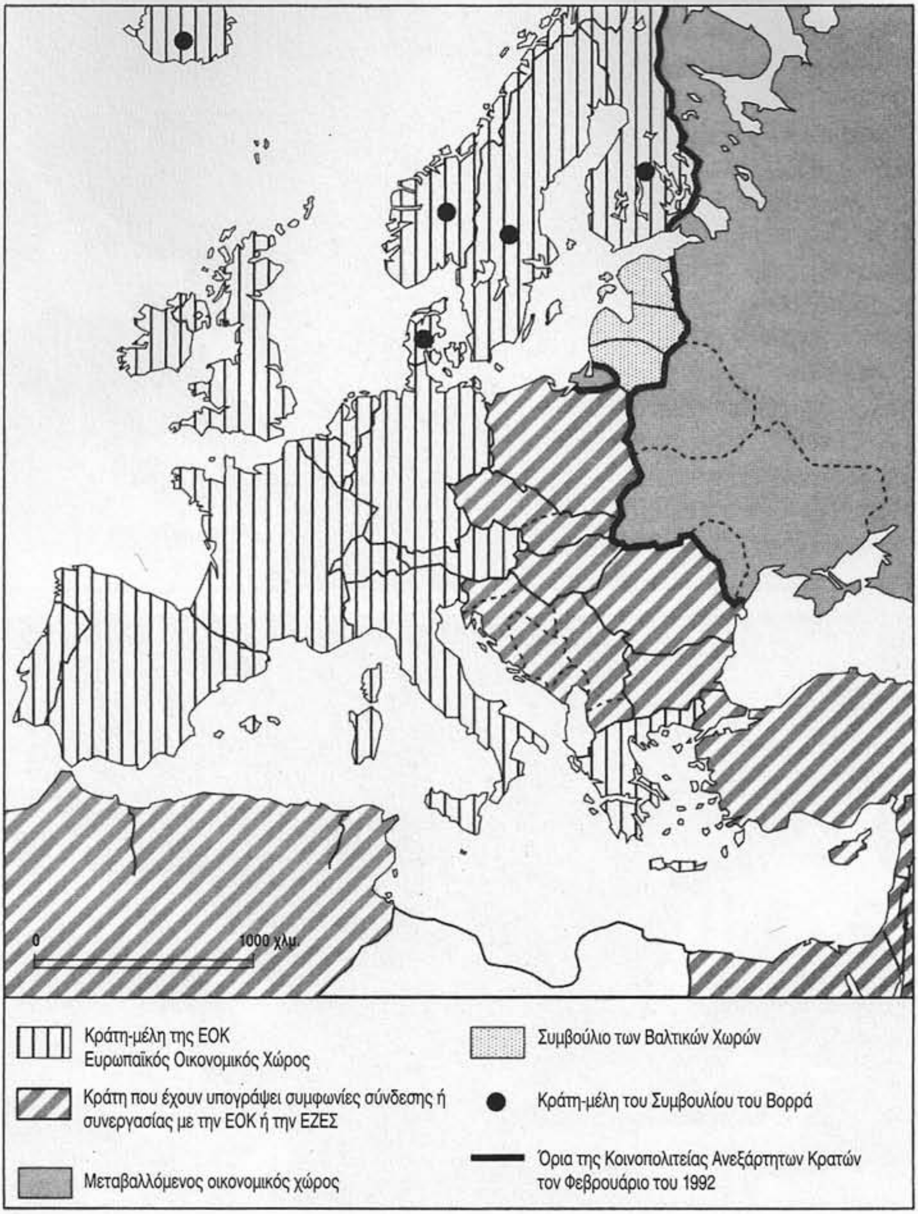

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

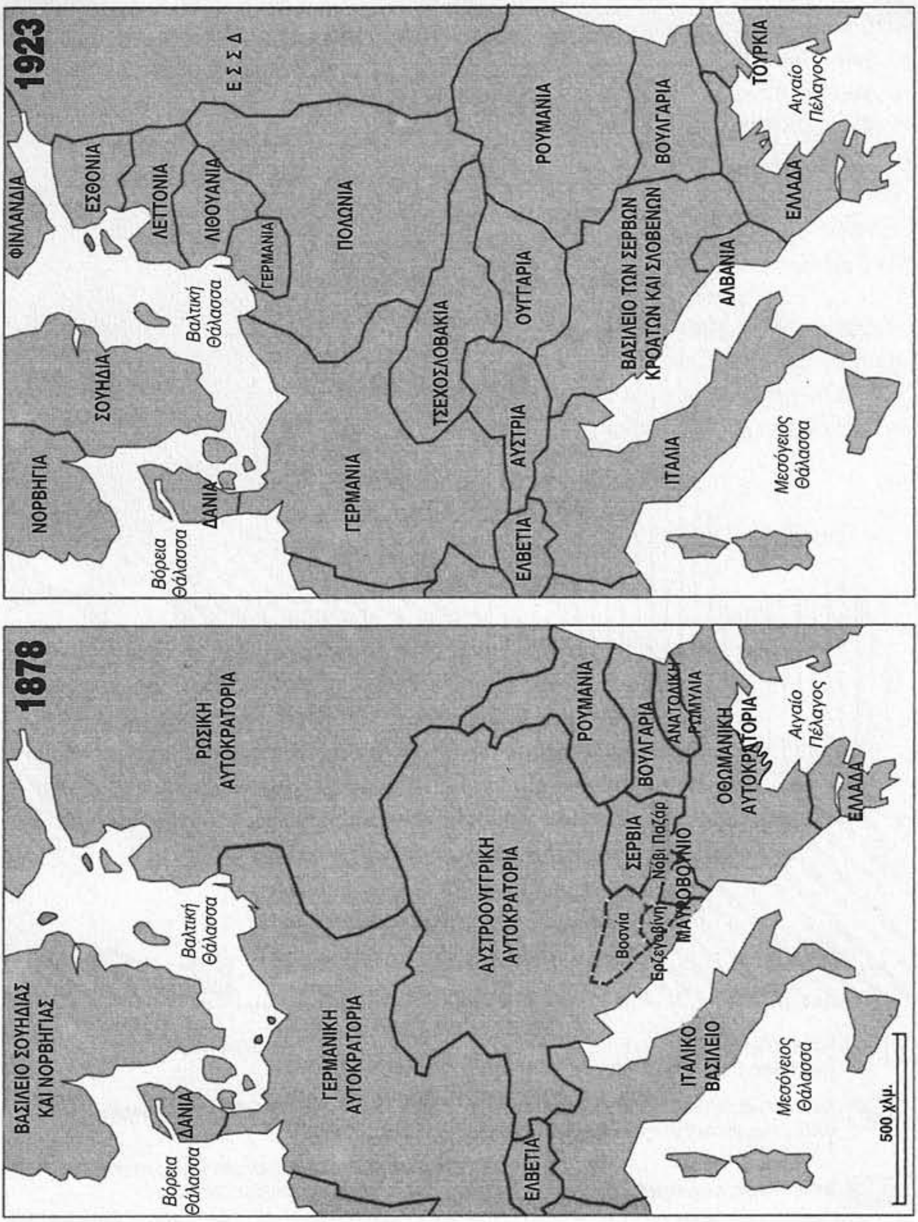

(συνέχεια)

1980
ΝΟΡΒΗΓΙΑ
ΣΟΥΗΔΙΑ
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ
Βόρεια Θάλασσα
ΔΑΝΙΑ
Βαλτική Θάλασσα
Ε Σ Σ Δ
Λ Δ Γ
Ο Δ Γ
ΠΟΛΩΝΙΑ
ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑ
ΕΛΒΕΤΙΑ
ΑΥΣΤΡΙΑ
ΟΥΓΓΑΡΙΑ
ΡΟΥΜΑΝΙΑ
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ
ΙΤΑΛΙΑ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
ΑΛΒΑΝΙΑ
Μεσόγειος Θάλασσα
ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΥΡΚΙΑ
Αιγαίο Πέλαγος

1995
ΝΟΡΒΗΓΙΑ
ΣΟΥΗΔΙΑ
ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ
ΕΣΘΟΝΙΑ
ΡΩΣΙΑ
Βόρεια Θάλασσα
ΛΕΤΤΟΝΙΑ
ΔΑΝΙΑ
Βαλτική Θάλασσα
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ
ΡΩΣΙΑ
ΛΕΥΚΟΡΩΣΙΑ
ΠΟΛΩΝΙΑ
ΓΕΡΜΑΝΙΑ
ΟΥΚΡΑΝΙΑ
ΤΣΕΧΙΑ
ΣΛΟΒΑΚΙΑ
ΜΟΛΔΑΒΙΑ
ΕΛΒΕΤΙΑ
ΑΥΣΤΡΙΑ
ΟΥΓΓΑΡΙΑ
ΣΛΟΒΕΝΙΑ
ΚΡΟΑΤΙΑ
ΡΟΥΜΑΝΙΑ
ΒΟΣΝΙΑ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ
ΙΤΑΛΙΑ
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
Π.Γ.Δ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΑΛΒΑΝΙΑ
Μεσόγειος Θάλασσα
ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΥΡΚΙΑ
Αιγαίο Πέλαγος

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟ 1995

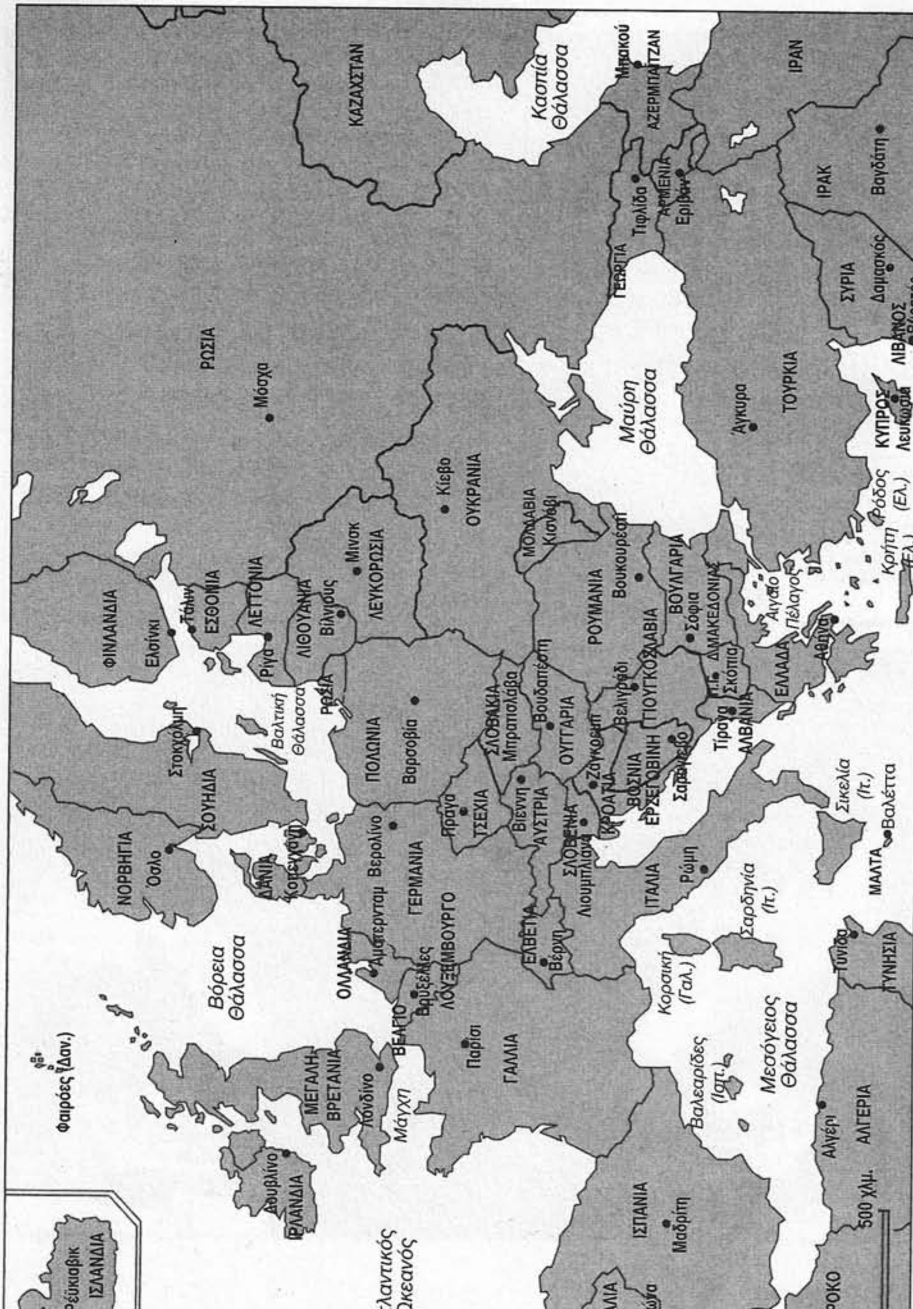

Σημειώσεις του μεταφραστή

1. Principe de nationalités: Για την προέλευση και τη σημασία αυτής της αρχής βλ. *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος 2, σ. 30-32.

2. Μια ανάλογη παρεμβατική πολιτική στην οικονομία ασκήθηκε εκείνα τα χρόνια στην Ελλάδα από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου.

3. Καθοριστικές, όπως θα αποδειχθούν, για το μέλλον των ευρωπαϊκών πραγμάτων, οι αποφάσεις αυτής της συνδιάσκεψης κωδικοποιήθηκαν στο κείμενο της συνθήκης που υπογράφτηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992, για να τεθεί σε ισχύ στις αρχές του 1993. Με τη συνθήκη του Μάαστριχτ οι χώρες της Κοινότητας σχημάτισαν την «Ευρωπαϊκή Ένωση», που απέβλεπε ρητά στη χάραξη μίας κοινής αμυντικής και εξωτερικής πολιτικής· για το λόγο αυτό ενσωματώθηκε στους κόλπους της και η Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (ΔΕΕ), ο οργανισμός που προέκυψε από τη Συνθήκη των Βρυξελλών του 1948. Επιπλέον, οι αρμοδιότητες της Κοινότητας επεκτάθηκαν στους τομείς της παιδείας, της υγείας, του πολιτισμού και της βιομηχανίας και θεσπίστηκε η αρχή της διακυβερνητικής συνεργασίας σε θέματα μετανάστευσης και δημόσιας τάξης. Στον τομέα της νομισματικής ενοποίησης συμφωνήθηκε η καθιέρωση ενός κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος μέχρι το 1999, με την προϋπόθεση ότι οι επιμέρους χώρες-μέλη θα κατόρθωναν να ανταποκριθούν στα σχετικά «κριτήρια» σύγκλισης (χαμηλός πληθωρισμός και μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων). Ένα νεοσύστατο «ταμείο συνοχής» θα αναλάμβανε να χρηματοδοτήσει την κατασκευή έργων υποδομής στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, με την προϋπόθεση ότι θα προσάρμοζαν την πολιτική τους στην ικανοποίηση των κριτηρίων της σύγκλισης. Τέλος, αποφασίστηκε η έναρξη διαπραγματεύσεων για την είσοδο νέων μελών (Αυστρίας, Σουηδίας, Φινλανδίας).

4. Η συγγραφή του βιβλίου ολοκληρώθηκε πριν από τις δραματικές εξελίξεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία, που αξίζει να αναφερθούν συνοπτικά εδώ. Το αίτημα για πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις συνδέθηκε στη Γιουγκοσλαβία με τον εσωτερικό ανταγωνισμό των έξι ομόσπονδων γιουγκοσλαβικών κρατιδίων και κατέληξε (όπως ακριβώς στην ΕΣΣΔ και λίγο αργότερα στην Τσεχοσλοβακία) στο διαμελισμό της χώρας. Η προσπάθεια των δύο βορειότερων και πιο εκβιομηχανισμένων δημοκρατιών, της Σλοβενίας και της Κροατίας, να απεξαρτηθούν από τους σχεδιασμούς της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στο Βελιγράδι προκάλεσε τη διάσπαση της Ένωσης Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών (Ιανουάριος 1990) και την επικράτηση εθνικιστικών σχημάτων στις πρώτες πολυκομματικές εκλογές για την ανάδειξη των τοπικών κοινοβουλίων τον Απρίλιο του 1990. Η σλοβενική και η κροατική κυβέρνηση δήλωσαν έτοιμες να αποσχιστούν από την ομοσπονδία και συγκρότησαν ένοπλες εθνοφρουρές που ήρθαν σε σύγκρουση με τον ομοσπονδιακό στρατό (Μάρτιος

1991). Στις 25 Ιουνίου 1991 η Σλοβενία και η Κροατία κήρυξαν επίσημα την ανεξαρτησία τους, ενώ η Βοσνία-Ερζεγοβίνη και η Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, αντιδρώντας στην επαπειλούμενη «σερβοποίηση» της Γιουγκοσλαβίας, τις μιμήθηκαν προς τα τέλη του χρόνου. Η ύπαρξη μεγάλων σερβικών μειονοτήτων στα εδάφη της Κροατίας και της Βοσνίας θα περιπλέξει τα πράγματα, αφού οι πληθυσμοί αυτοί απέρριψαν τις αποφάσεις των αντίστοιχων κυβερνήσεων και ζήτησαν να ενσωματωθούν στη Σερβία ή να εξασφαλίσουν ουσιαστική αυτονόμηση. Στην προσπάθειά τους είχαν την κάλυψη του ομοσπονδιακού στρατού, στην ηγεσία του οποίου επικρατούσαν οι Σέρβοι. Οι συγκρούσεις μεταξύ Ορθόδοξων Σέρβων, Καθολικών Κροατών και Μουσουλμάνων Βόσνιων γενικεύτηκαν μέσα σε κλίμα εξαιρετικής αγριότητας, με καταστροφές χωριών, εκτελέσεις αμάχων και βομβαρδισμούς πόλεων (Ντουμπρόβνικ, Σαράγιεβο). Υποκύπτοντας στις ευρωπαϊκές και αμερικανικές πιέσεις, οι εκπρόσωποι της Σερβίας και του Μαυροβουνίου παραιτήθηκαν από τη φιλοδοξία της αλλαγής των συνόρων και τον Απρίλιο του 1992 συμφώνησαν στην ίδρυση μίας «μικρής» Γιουγκοσλαβίας με ηγέτη τον πρόεδρο της Σερβίας Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, ενώ η Βοσνία, όπου η τοπική κυβέρνηση δεν κατάφερνε να δαμάσει τους Σέρβους αντάρτες, μετατράπηκε σε μία τριμερή ομοσπονδία ελεγχόμενη στρατιωτικά από τις ειρηνευτικές δυνάμεις του ΟΗΕ και του ΝΑΤΟ.

Ευρετήριο

Αγκάμ Ι. (Agam Y.): 320
Αγκτσά Α. (Agça A.): 269
Αγροτική Ένωση (Λετт.): 91
Αγροτικό Κόμμα Ρουμανίας: 182
Αιγιώ Ζ. (Aillaud G.): 322
Αϊζενστάιν Σ.: 152-3, 162, 326
Αϊζενχάουερ (Eisenhower): 125-6, 191, 205, 213, 261
Αϊνστάιν Ά. (Einstein A.): 82, 157
Άισνερ Κ. (Eisner K.): 25, 27
Αλέξανδρος Γιουγκοσλαβίας: 101
Αλεσίνσκυ Π. (Alechinsky P.): 321
Αλεσσαντρίνι (Alessandrini): 162
Αλία Ρ. (Alia R.): 293
Αλλεγκρέ Υ. (Allégret Y.): 327
Αλληλεγγύη (Solidarnosc - Πολ.): 282-3, 287-8
Άλμπερς Χ. (Albers H.): 159
Αλτουσέρ Λ. (Althusser L.): 316
Αλφόνσος ΙΓ΄ Ισπανίας: 92, 104
Αμύ Ζ. (Amy G.): 323
Ανρύ Π. (Henry P.): 324
Άνταλ Γ. (Antall J.): 288
Αντάμι Β. (Adami V.): 322
Αντενάουερ Κ. (Adenauer K.): 51, 190, 209, 211, 219
Άντλερ Φρ. (Adler Fr.): 26
Αντονέσκου (Antonescu): 115
Αντονιόνι Μ. (Antonioni M.): 328
Αντόρνο Τ.Β. (Adorno T.W.): 226-7, 316
Αντρόπωφ Γ.: 263, 285
Αποστόλ (Apostol): 237
Άππελ Κ. (Appel K.): 321
Αραγκόν Λ. (Aragon L.): 140-2, 315
Αρμάν (Arman): 322
Αρμάντ Λ. (Armand L.): 208
Αρόν Ρ. (Aron R.): 204, 266, 316
Αρπ Χ. (Arp H.): 142
Ατλάν Ζ.-Μ. (Atlan J.-M.): 321
Ατσάλινο Κράνος (Stahlhelm - Γερμ.): 49, 73
Άττλη (Attlee): 175
Abstraction-Création: 146
αφηρημένη τέχνη: 127, 133, 146, 156, 158, 320-1

Βαγιάν Ρ. (Vailland R.): 315
Βάγκνερ Ρ. (Wagner R.): 75
Βαζαρέλυ Β. (Vasarely V.): 320
Βάιλ Κ. (Weill K.): 148
Βαϊμάρη, δημοκρατία της: 41, 49, 63, 72, 74, 133, 158, 261
Βάιντα Α. (Wajda A.): 328
Βαλερύ Π. (Valéry P.): 51, 139-40, 317
Βαλέσα Λ. (Walesa L.): 282-4, 288
Βαλουά Ζ. (Valois G.): 95
Βαν Γκογκ Β. (Van Gogh V.): 143
Βαν ντερ Ρόε Μ. (Van der Rohe M.): 133
Βάντενμπεργκ (Vandenberg), ψήφισμα: 184
Βαντερβέλντε (Vandervelde): 50, 58
Βαντόνγκερλο Ζ. (Vantongerloo G.): 146
Βαροκιέ Α., ντε (Waroquier H.): 144
Βασέρ ντε Λαπούζ Ζ. (Vacher de Lapouge G.): 75
Βάσσερμαν (Wassermann): 157
Βαφειάδης Μ. («Markos»): 177
Βέμπερν Ά., φον (Webern A.): 144, 147
Βεντούρα Ρ. (Ventura R.):
Βερνέιγ Α. (Verneuil H.): 327
Βέρφελ Φρ. (Werfel Fr.): 144
Βεϋγκάν (Weygand): 23, 113
Βιετμίνχ: 186
Βιετνάμ: 186
Βιεττό (Vietto): 160
Βίκτωρ-Εμμανουήλ Γ΄ Ιταλίας (Vittorio-Emanuele III): 58, 84, 103, 124-5
Βιλελμίνη Ολλανδίας (Wilhelmine): 161
Bild Zeitung: 312
Βίντερ Φρ. (Winter Fr.): 321
Βισκόντι Λ. (Visconti L.): 155, 327-9
Βίσμαρκ Ό. (Bismarck O.): 159
Βιττορίνι Έ. (Vittorini E.): 156, 315, 318
Βίχερτ Ε. (Wiechert E.): 318
Βολντεμάρας (Woldemaras): 91
Βολς Ά. (Wols A.): 321
Βολταίρος (Voltaire): 157
Βουλγαρικό Σοσιαλιστικό Κόμμα: 291
Βράγγελ (Wrangel): 23
Βρετανική Ένωση Φασιστών: 89, 96
Βυσύνσκι (Wyszynski): 239

Cahiers du Cinéma: 328
Γαλλική Αλληλεγγύη: 96
Γαλλικό Κοινωνικό Κόμμα: 96
Γαλλικό Λαϊκό Κόμμα: 96
Γαλλικό Τμήμα Εργατικής Διεθνούς (SFIO): 26

Γαριβάλδης Ι. (Garibaldi G.): 29
Γέιτς Γ.Μπ. (Yeats W.B.): 151
Γέλτσιν Μπ.: 293-4
Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT): 196
Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (CGT - Γαλλ.): 27, 230
Γερμανική Ένωση για την Ειρήνη (DFU): 264
Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (NSDAP): 74-9, 81, 107
Γερμανικό Κόμμα Σουδητών: 107
CIA (ΗΠΑ): 265
Γιάνατσεκ Λ. (Janacek L.): 147
Γιανγκ Ό. (Young O.): 30, 52
Γιάννινγκς Έ. (Jannings E.): 159
Γιάντσο Μ. (Jancso M.): 328
Γιαρουζέλσκι (Jaruzelski): 283, 288
Γιάσπερς Κ. (Jaspers K.): 140, 227
Γιόνσον Ο. (Johnson U.): 316
Γιορν Ά. (Jorn A.): 321
Γιουμάτσεφ: 129
Γιούνγκερ Ε. (Jünger E.): 138, 157, 318
Γιούνγκφολκ (Jungvolk): 81
Γιουντένιτς (Ioudenitch): 23
Γιουρσενάρ Μ. (Yourcenar M.): 319
Γκαίμπελς Γ. (Goebbels J.): 78, 81, 156, 159
Γκαίρινγκ (Goering): 82, 107, 175
Γκαίτε Γ.Β., φον (Goethe J.W.): 216
Γκαίφγκεν Β. (Gäfgen W.): 322
GAL (Ισπ.): 267
Γκαλλόνε Κ. (Gallone C.): 155
Γκαμελέν (Gamelin): 113
Γκάντι Μ. (Gandhi M.): 149
Γκάρμπο Γκ. (Garbo G.): 161
Γκαρωντύ Ρ. (Garaudy R.): 248
Γκέμπες (Gömbös): 90-1
Γκεοργκίεφ (Georgieff): 91
Γκεργκ Έ. (Goerg E.): 144
Γκέρε (Geroe): 239-40
Γκιέρεκ Έ. (Gierek E.): 234, 249, 281-2
Γκιτρύ Σ. (Guitry S.): 327
Γκομούλκα Β. (Gomulka V.): 233-4, 238-42, 246, 249
Γκομπινώ Ζ. (Gobineau J.): 75
Γκονζάλες Φ. (Gonzalez F.): 270
Γκονζάλες Χ. (Gonzalez J.): 147
Γκοντάρ Ζ.-Λ. (Godard J.-L.): 328
Γκορέν Ζ. (Gorin J.): 146-7
Γκορεττά Κ. (Goretta C.): 328
Γκορμπατσώφ Μ.: 252, 265, 284-6, 289, 293-4
Γκόττβαλντ (Gottwald): 183
Γκουττούζο Ρ. (Guttuso R.): 315, 321-2
Γκρας Γκ. (Grass G.): 227, 316
Γκρην Γκ. (Green G.): 318
Γκρήναγουεϋ Π. (Greenaway P.): 329
Γκρις Χ. (Gris J.): 145
Γκρομαίρ Μ. (Gromaire M.): 144
Γκρόμωφ: 129
Γκρόπιους Β. (Gropius W.): 133, 157
Γκρος Γκ. (Grosz G.): 82, 135, 142-3
Γκιγιωμέ (Guillaumet): 129
Γκωγκέν Π. (Gauguin P.): 143
Γουέλς Χ.-Τζ. (Wells H.-G.): 157
Γουίλσον Χ. (Wilson H.): 15-6, 22, 29, 59, 217, 271-2
Γουλιέλμος Β΄ (Guillaume II): 16
Γουλφ Β. (Woolf V.): 148
Γουώρχολ Α. (Warhol A.):
CSPPA (Γαλλ.): 268

Δάντης Α. (Dante A.): 216
ΔΑΣΕ: 258, 260, 276, 280
De Stijl: 146
Der Blaue Reiter: 144
Der Spiegel: 312
Δέσμη (Faisceau - Γαλλ.): 96
Δημοκρατικό Μέτωπο (Γαλλ.): 209
Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ): 196, 272
Διεθνής Υπηρεσία Ενέργειας: 256

Εθνική Ένωση (Νορβ.): 97
Εθνική Ριζοσπαστική Παράταξη (ONR - Πολ.): 92
Εθνικό Αγροτικό Κόμμα (Ρουμ.): 293
Εθνικό Αγροτικό Κόμμα (Τσεχ.): 36
Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (FLN - Αλγ.): 203
Εθνικό Μέτωπο (Ελβ.): 97
Εθνικό Φασιστικό Κόμμα (Ιταλ.): 57
Εθνικοσοσιαλιστικό κίνημα (NSB - Ολλ.): 96
Εθνικός Συνασπισμός (Γερμ.): 42
Έλγκαρ Έ., σερ (Elgar E.): 148
Έλλιοτ Τ.Σ. (Eliot T.S.): 151, 318
Ελυάρ Π. (Élyard P.): 142, 315
Έμπερτ (Ebert): 25
Ένσορ Τζ. (Ensor J.): 143
Ένωση Καλλιτεχνών επαναστατικής Ρωσίας: 152
εξπρεσιονισμός: 127, 143-7, 156-7, 162
Επιτροπή Υπεράσπισης Εργατών (KOR - Πολ.): 279, 281-3
Έραρντ Λ. (Ehrard L.): 202, 208, 219
Εργατικό Κόμμα (Αγγλ.): 39, 264
Έρενμπουργκ Η. (Ehrenburg I.): 152
Έρλερ Φρ. (Erler Fr.): 157
Ερμπέν Ω. (Herbin A.): 146
Ερνέσκου: 147
Ερνστ Μ. (Ernst M.): 142, 147
Ερριό Ε. (Herriot E.): 45, 49-50-1, 60
Έρτσμπεργκερ Μ. (Erzberger M.): 42
Ερυθρές Ταξιαρχίες (Ιταλ.): 267, 269
Έρχαρντυ Γ. (Erhardy J.): 322
Ες Ρ. (Hess R.): 81
Εσολιέ Ρ. (Escholier R.): 138
Esprit: 151, 315
Εστέβ (Estève): 321
ETA (Βάσκ.): 267, 270
Έυρ Ρ. (Eyre R.): 329
Ευρατόμ (Euratom): 194, 209

Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα (ΕΑΚ): 190-1, 194, 207-9
Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ): 188, 190, 208-10
Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας: 208, 210
Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ): 194-5, 201-2, 208-11, 216-8, 221, 225, 251, 254-6, 258-9, 270-5, 288, 297-8, 305, 335, 339
Ευρωπαϊκό Ταμείο Νομισματικής Συνεργασίας: 273

Ζάτοπεκ Ε. (Zatopek E.): 249
Ζέλμιν (Zelmin): 91
Ζενέ Ζ. (Genet J.): 317, 319
Ζενεβουά Μ. (Genevoix M.): 138
Ζερμπέ Π. (Gerbet P.): 217
Ζηνόβιεφ: 24, 94
Ζίβκωφ Τ. (Jivkov T.): 237, 241, 291
Ζιμόν Μ. (Gimond M.): 146
Ζιντ Α. (Gide A.): 51, 95, 138, 148, 157, 316-7
Ζιρωντού (Giraudoux): 140
Ζισκάρ Ντ'Εσταίν Β. (Giscard d'Estaing V.): 221, 258, 263, 271-2
Ζίτα Ουγγαρίας: 288
Ζντάνωφ: 152, 182, 187, 321, 326-7
Ζομπέρ Μ. (Jobert M.): 256, 258
Ζούκωφ: 124, 126, 167

Ήντεν Ά. (Eden A.): 204

Θάτσερ Μ. (Thatcher M.): 255, 259

Ιβάνωφ: 152
Il Popolo d'Italia: 57
Il Selvaggio: 140, 153
Ιλιέσκου Ί. (Iliescu I.): 292-3
Ιονέσκο Ε. (Ionesco E.): 319
IRA (Ιρλ.): 267
Ιταλική Παλιγγενεσία (Risorgimento): 55
Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα: 26
Ιωάννης-Παύλος Β΄: 269, 283

Καγιάτ Α. (Cayatte A.): 327
Κάγκελ Μ. (Kagel M.): 323
Καθολικό κέντρο (Γερμ.): 42
Κάιζερ Γκ. (Kaiser G.): 144
Καλβίνο Ί. (Calvino I.): 315, 318
Κάλλαχαν (Callaghan): 263
Κάλντερ Α. (Calder A.): 146
Καμένεφ (Kamenev): 94
Κάμπελ Ρ. (Campbell R.): 151
Καμύ Α. (Camus A.): 315, 317
Κανάρις (Canaris): 81
Κάνια Στ. (Kania St.): 282
Καντ Ι. (Kant I.): 60
Κάνταρ Γ. (Kadar J.): 233, 239-41, 244, 278-9, 281
Καντάφι Μ.: 269
Καντίνσκυ Β. (Kandinsky W.): 133, 143-6, 151, 157
Κάουφμαν Ζ.-Π. (Kaufmann J.-P.): 270
Καπ Β. (Kapp W.): 42
Καπογκρόσσι Τζ. (Capogrossi G.): 321
Καρ, φον (Kahr): 80
Κάρλι Μ. (Carli M.): 138, 153
Κάρλος (Carlos): 269
Καρνέ Μ. (Carné M.): 162, 327
Καρνέρα Πρ. (Carnera Pr.): 155
Καρόλ Μ. (Carol M.): 327
Κάρολος Α΄ Αυστρίας: 16, 25, 27
Κάρολος Ρουμανίας: 91, 115
Κάρολυ Μ. (Karolyi M.): 26
Καρόσσα Χ. (Carossa H.): 157
Καρπαντιέ (Carpentier): 161
Καρρά (Carrà): 153
Κάρτερ Τζ. (Carter J.): 260-1, 263
Κασσόλα Κ. (Cassola C.): 318
Κάφκα Φρ. (Kafka Fr.): 140
Κέλλογκ Φρ. (Kellogg Fr.): 51, 55
Κεμάλ Μ. (Kemal M.): 28
Κέννεντυ Τζ.Φ. (Kennedy J.-F.): 205-7, 214, 217
Κέντρικ Μ. (Kandrick M.): 327-8
Κεντρική Εργατική Συνομοσπονδία (CNT - Ισπ.): 28
Κερένσκι: 20-1
Κεσσέλ Ζ. (Kessel J.): 138
Κέστλερ Ά. (Koestler A.): 315
Κέυνς Τζ.Μ. (Keynes J.M.): 40, 71, 198
κινηματογράφος των δημιουργών: 328
Κίνχολτς Έ. (Kienholz E.): 320
Κίρικο Τζ., ντε (Chirico G.): 145, 153
Κίρντορφ (Kirdorf): 79
Κίρχνερ Ε.Λ. (Kirchner E.L.): 143
Κίρωφ: 94
Κίσσινγκερ Χ. (Kissinger H.): 256-8
Κιτάζ Ρ. (Kitaj R.): 322
ΚΚ Ανατολικής Γερμανίας (SED): 236, 289-90
ΚΚ Αυστρίας: 26, 248
ΚΚ Βουλγαρίας: 245, 291
ΚΚ Γαλλίας: 182, 186, 248
ΚΚ Γερμανίας (KPD): 25
ΚΚ Γιουγκοσλαβίας: 187
ΚΚ Ιταλίας: 182, 231, 248
ΚΚ Κίνας: 242
ΚΚ Ουγγαρίας: 245, 278
ΚΚ Πολωνίας: 233, 238, 281-2, 287
ΚΚ Ρουμανίας: 292
ΚΚΣΕ: 235-8, 242, 244, 248-9, 260, 285, 294
ΚΚ Τσεχοσλοβακίας: 245, 247
Κλαβέλ Μπ. (Clavel B.): 317
Κλάιν Υ. (Klein Y.): 322
Κλαιρ Ρ. (Clair R.): 142, 162, 327
Κλάουζενερ (Klasener): 80
Κλάουντιους Χ. (Claudius H.): 157
Κλάπνεκ Κ. (Klaphneck K.): 322

κλασικισμός: 145-8, 160, 303, 319, 327, 331
Κλέε Π. (Klee P.): 133, 144, 157
Κλεμάν Ρ. (Clément R.): 327
Κλεμανσώ Ζ. (Clemenceau G.): 39
Κλερκ Στ., ντε (Clercq St.): 96
Κλέυ (Clay): 206
Κλιμς (Klimsch): 157
Κλουζώ Α.-Ζ. (Clouzot H.-G.): 327
Κλωντέλ Π. (Claudel P.): 51, 317
Κοέν Α. (Cohen A.): 319
Κοινή Αγορά: 194, 208, 210, 217, 220-1, 243, 270
Κόκκινος Στρατός: 15, 22-3, 94, 99, 123, 125-6, 165, 171, 174, 176, 181, 183-4, 240, 247, 261, 286
Κοκόσκα Ό. (Kokoschka O.): 143, 157
Κοκτώ Ζ. (Cocteau J.): 139-40, 142, 327
Κολ Χ. (Kohl H.): 255, 290
Κόλμπε (Kolbe): 157
Κόλτσακ (Koltchak): 23
ΚΟΜΕΚΟΝ (Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας): 236, 243
Κομεντσίνι Λ. (Comencini L.): 328
Κόμμα Ούγγρων Σοσιαλιστών Εργατών: 240
Combat: 151
Κόμπρα (Cobra): 321
Κον-Μπεντίτ Ντ. (Cohn-Bendit D.): 229
Κόνιεφ: 167, 238
Κόνσουλ (Consul - Γερμ.): 42
Κόνταλυ (Kodaly): 147
Κοντό (Codos): 129
Κοντρεάνου (Codreanu): 91
Κοπέτσκι (Kopecky): 241
Κορνίλωφ: 21
Κοστ (Costes): 129
Κοσύγκιν Α.: 246
Κουίσλινγκ (Quisling): 97, 118, 121
Κουλίκωφ: 283
Κούμπιν (Kubin): 143
Κουν Μπ. (Kun B.): 16, 26-7, 94
Κούνο (Cuno): 44
Κουντενχόβε-Καλλέργης, κόμης (Coudenhove-Kalergi): 60, 178
Κούρτιους Ε.Ρ. (Curtius E.R.): 51
Κόχραν Έ. (Cochran E.): 325
Κρεντς Έ. (Krantz E.): 289
Κρίστο (Christo): 320
Κρότσε Μπ. (Croce B.): 156
Κρουπ (Krupp): 46, 73, 79
Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ): 34, 42, 49-51, 59-61, 100, 102-4, 197
Κωστώφ: 188

L'Espresso: 312
L'Express: 312
L'Ordre Nouveau: 151
Λα Ροκ, ντε (La Rocque): 96
Λαβάλ Π. (Laval P.): 70, 101, 103-4, 114, 121
Λαϊκό Κόμμα Ιταλίας: 56
Λαμπεντούζα Τζ.Τ., ντι (Lampedusa G.T.): 318
Λανγκ Φρ. (Lang Fr.): 82, 144, 160
Λάνγκχανς Ρ. (Langhans R.): 228
Λανζμάν Κ. (Lanzmann C.): 324
Λάρκα (Larka): 91
Λβωφ: 20
Λε Κορμπυζιέ (Le Corbusier): 133, 319
Le Monde: 312
Λε Μπρι (Le Brix): 129
Le Nouvel Observateur: 312
Λε Τροκέ Υ. (Le Trocquer Y.): 60
Λεάντερ Ζ. (Leander Z.): 159
Λέβι Κ. (Levi C.): 318
Λεζέ Φ. (Léger F.): 145
Λεκ Μπ., βαν ντερ (Leck B.): 146
Λεκλέρκ (Leclerc): 125
Λένιν: 15-6, 20-2, 24-5, 53-4, 94, 152, 276
Λεντύκ (Leducq): 160
Λην Ντ. (Lean D.): 328
Λήμπκνεχτ Κ. (Liebknecht K.): 25, 27
Liberté de l'Esprit: 315
Λίντμπεργκ (Lindbergh): 129
Λιούις Γ. (Lewis W.): 151
Λιτβίνωφ: 111
Literarni Listy: 246-7
Littérature: 141-2
Λόντον Τζ. (London J.): 157
Λόουζυ Τζ. (Losey J.): 314
Λόταρ ντε Μαιζιέρ (Lothar de Maizière): 290
Λιούμπιτς (Lubitsch): 161
Λουνς Γ. (Luns J.): 217-8, 257, 264
Λόυντ Τζωρτζ (Lloyd George): 39, 41-2, 49-50
Λούντεντορφ (Ludendorff): 42
Λούξεμπουργκ Ρ. (Luxemburg R.): 25, 27
Λούσσου Ε. (Lussu E.): 138
Λούτερ Χ. (Luther H.): 73
Λουτοσλάβσκι Β. (Lutoslawski W.): 323
Λύττβιτς, φον (Lüttwitz): 42
Λωράν Ζ. (Laurent J.): 316

Μάαστριχτ (Maastricht), συνάντηση του: 275, 339
Μαγιακόφσκι Β.: 151
Μαγκρίτ Ρ. (Magritte R.): 142
Μαές (Maës): 160
Μάζαρυκ Γ. (Masaryk J.): 16, 38, 183, 246
Μαζοβιέτσκι Τ. (Mazowiecki T.): 287
Μακ Ορλάν Π. (Mac Orlan P.): 162
Μακάρθουρ (Mac Arthur): 185
Μακκάρθυ (Mac Carthy): 185
Μακκάρι Μ. (Maccari M.): 140, 153
Μακμίλλαν Χ. (Mac Millan H.): 214, 217
Μακναμάρα Ρ. (Mac Namara R.): 214
Μακντόναλντ Ρ. (Mac Donald R.): 60
Μαλ Λ. (Malle L.): 328
Μαλαπάρτε Κ. (Malaparte K.): 153

Μαλένκωφ: 191, 234, 237
Μάλερ Γκ. (Mahler G.): 157
Μαλρώ Α. (Malraux A.): 140, 149, 315, 318
Μαν Έ. (Mann E.): 148
Μαν Τ. (Mann T.): 82, 148, 157
Μανεσσιέ (Manessier): 321
Μάνιε (Magne): 160
Μάνσταϊν, φον (Manstein): 113
Μαντές-Φρανς Π. (Mendès-France P.): 208, 230
Madriz: 325
Μαξάνς Ζ.-Π. (Maxence J.-P.): 151
Μάο Τσε-Τουνγκ: 242-3
Μαργκερίτ Β. (Margueritte V.): 137
Μαρινέττι Φ.Τ. (Marinetti F.T.): 138, 153-4
Μαρκούζε Χ. (Marcuse H.): 226
Μαρξ Γ. (Marx W.): 73
Μαρξ Κ. (Marx K.): 17, 316
Μάρσαλ Τζ. (Marshall G.): 180· σχέδιο: 165, 180-1, 196
Μαρτέν ντυ Γκαρ Ρ. (Martin du Gard R.): 149
Μαρτίνο (Martino): 209
Μαρτίνου (Martinu): 147
Μαρτσελλίνι (Marcellini): 162
Μασσέ Π. (Massé P.): 199
Μασσύ (Massu): 230
Ματίς Α. (Matisse H.): 145-6
Ματτεόττι (Matteotti): 58
Ματσίνι Τζ. (Mazzini G.): 60
Μάυρις Έ. (Mayrisch E.): 51
Μεγάλη Ανατολή (Grand-Orient de France): 38
Μελβίλ Ζ.-Π. (Melville J.-P.): 327
Μενσεβίκοι: 18, 20-1
Μέντελσον Μπ.Φ. (Mendelssohn B.F.): 157
Μερμόζ (Mermoz): 129
Μεσσιάν Ο. (Messiaen O.): 323
Μεταξάς Ι. (Métaxas J.): 90-1
Μέτερνιχ Κ. (Metternich K.):
Μεχμέτ Στ΄: 28
Μιγιώ Ντ. (Milhaud D.): 147
Μικέλι Σ. (Micheli S.): 318
Μικελούτσι (Michelucci): 154
Μικογιάν (Mikoyan): 240
Μικολάιτσικ (Mikolaczyk): 177
Μιλιούκωφ Π.: 20
Μίλλερ Χ. (Miller H.): 143
Μιλλεράν Α. (Millerand A.): 42
Μιρό Χ. (Miró J.): 142, 147, 150
Μισρακί Π. (Misraki P.): 138
Μιττεράν Φρ. (Mitterand Fr.): 230, 259, 270
Μιχαήλ: 20
Μιχαήλ Ρουμανίας: 115, 182
Μιχαήλοβιτς (Mihailovitch): 123
Μλαντένωφ Π. (Mladenov P.): 291
Μολλέ Γκ. (Mollet G.): 193, 203-4, 212
Μολότωφ: 111, 238
Μοννέ Ζ. (Monnet J.): 61, 166, 188-90, 199, 208-9, 214, 216, 218, 220-1
Μονορύ Ζ. (Monory J.): 322
Μοντάν Υ. (Montand Y.): 325
Μοντγκόμερυ (Montgomery): 167
Μοντερλάν Α., ντε (Montherlant H.): 138-9, 317
Μοντιλιάνι Α. (Modigliani A.): 143-4
Μόντριαν Π. (Mondrian P.): 146
Μόντροβ Χ. (Modrow H.): 290
Μοράβια Α. (Moravia A.): 156, 318
Μοράν Π. (Morand P.): 140
Μοράντε Έ. (Morante E.): 319
Μοράντι Τζ. (Morandi G.): 145, 153
Μορελέ Φρ. (Morellet Fr.): 320
Μορέττι Ν. (Moretti N.): 329
Μόρο Ά. (Moro A.): 267
Μόσλεϋ Ό. (Mosley O.): 89, 96
Μότσαρ (Moczar): 249
Μότσαρτ Β.Α. (Mozart W.A.): 314
Μούζιλ Ρ., φον (Musil R.): 148
Μουνιέ Ε. (Mounier E.): 151
Μουνκ Έ. (Munch E.): 143
Μουρνάου Φρ.Β. (Murnau Fr.W.): 144
Μούσσερτ Ά. (Mussert A.): 96, 121
Μουσσολίνι Μπ. (Mussolini B.): 27, 29, 38, 44, 50 55, 57-9, 65-6, 75, 83-9, 91-3, 96, 101-2, 104-7, 109-15, 124-5, 129, 151, 154-5
Μούτσιο (Muzio): 154
Μπάαντερ Α. (Baader A.): 228
Μπάαντερ-Μάινχοφ, ομάδα: 229, 267
Μπαέζ Τζ. (Baez J.): 326
Μπαζαίν Α. (Bazaine A.): 321
Μπάιεν (Beyen): 209
Μπάλμπο Ί. (Balbo I.): 129
Μπάλντγουϊν (Baldwin): 55
Μπάντεν Μ., φον (Baden M.): 25
Μπαντόλιο (Badoglio): 125
Μπαουμάιστερ Β. (Baumeister W.): 321
Μπάουχαους (Bauhaus): 133, 157, 319
Μπαρ Ρ. (Barre R.): 255
Μπαρμπύς Α. (Barbusse H.): 138
Μπαρντέμ Χ.Α. (Bardem J.A.): 328
Μπαρτάλι (Bartali): 160
Μπάρτοκ Μπ. (Bartok B.): 147
Μπαρτού Λ. (Barthou L.): 101-2
Μπαχ Γ.Σ. (Bach J.S.): 148
Μπάχμαν Γ. (Bachmann J.): 228
Μπάχμαν Ί. (Bachmann I.): 316
Μπαχτιάρ Σ. (Bakhtiar Ch.): 268
Μπέβεριτζ Γ. σερ (Beveridge W. sir): 199-200
Μπέβερλο Κ., βαν (Cornelis van Beverloo): 321
Μπέηκερ Ζ. (Baker J.): 134
Μπεκ (Bech): 209
Μπέκερ Γ.-Ρ. (Becker J.-R.): 144
Μπεκέρ Ζ. (Becker J.): 327
Μπέκετ Σ. (Beckett S.): 319
Μπέκμαν Μ. (Beckmann M.): 143

Μπελ Χ. (Böll H.): 316, 318
Μπελλόκκιο Μ. (Bellocchio M.): 328
Μπελόντ (Bellonte): 129
Μπεν Γκ. (Benn G.): 144
Μπενέξ Ζ.-Ζ. (Beineix J.-J.): 329
Μπένες Έ. (Benès E.): 16, 38, 51, 60, 108, 110, 183, 246
Μπένθαμ Τζ. (Bentham J.): 60
Μπέοτυ Ε. (Béothy E.): 147
Μπεργκ Ά. (Berg A.): 144, 147
Μπεργκαμίν Χ. (Bergamín J.): 319
Μπέργκε (Van den Berghe): 143
Μπέργκμαν Ί. (Bergman I.): 328-9
Μπεργκσόν Α. (Bergson H.): 139-40, 148
Μπέρια (Béria): 187
Μπέριο Λ. (Berio L.): 323
Μπερλάνγκα Λ.Γκ. (Berlanga L.G.): 328
Μπέρναμ Τζ. (Burnham J.): 315
Μπερνανός Ζ. (Bernanos G.): 140, 150
Μπερτολούτσι Μπ. (Bertolucci B.): 328
Μπερτομιέ (Berthomieu): 327
Μπες Ζ. (Besse G.): 267
Μπεσσόν Ζ.-Λ. (Besson J.-L.): 325, 329
Μπέτλεν (Bethlen): 27
Μπετόβεν Λ., βαν (Beethoven L.): 148
Μπητλς (Beatles): 227, 325
Μπιέρουτ Μπ. (Bierut B.): 237
Μπιλ Μ. (Bill M.): 146
Μπιντώ Ζ. (Bidault G.): 179
Μπίρμαν Β. (Biermann W.): 281
Μπιρόλλι Ρ. (Birolli R.): 321
Μπίσιερ Ρ. (Bissière R.):
Μπίσιερ Γ. (Bissier J.): 321
MPLA: 260
Μπλακ Σ. και Κ. (Black S. και C.): 129
Μπλέηκ Π. (Blake P.): 322
Μπλεριό (Blériot): 129
Μπλιέ Μπ. (Blier B.): 329
Μπλοντέν Α. (Blondin A.): 316
Μπλουμ Λ. (Blum L.): 51, 96, 105, 109
Μπλουνκ Χ.-Φρ. (Blunck H.-Fr.): 157
Μπολσεβίκοι: 15, 18, 20-3
Μπολτάνσκι (Boltanski): 320
Μπονάρ Π. (Bonnard P.): 146
Μποννέ Ζ. (Bonnet G.): 108
Μποντεμπέλλι (Bontempelli): 153
Μπορέλ Ε. (Borel E.): 60
Μπούρμαν Τζ. (Boorman J.): 329
Μπόρμπαχ (Borbach): 157
Μποτέκκια (Bottecchia): 160
Μπουζόνι (Busoni): 148
Μπουλγκάνιν: 192-3, 237
Μπουλέζ Π. (Boulez P.): 323
Μπουνιουέλ Λ. (Buñuel L.): 142, 328
Μπουντιόννι (Boudienny): 23
Μπουντόν Ρ. (Boudon R.): 317
Μπουρζουά Λ. (Bourgeois L.): 59
Μπουσάρ Α. (Bouchard H.): 146
Μπουχάριν: 94
Μποφίλ Ρ. (Bofill R.): 320
Μπραζιγιάκ Ρ. (Brasillach R.): 96, 121, 150
Μπρακ Ζ. (Braque G.): 145, 321
Μπραντ Β. (Brandt W.): 220-1, 224-5
Μπραντ Π. (Brandt P.): 228
Μπράουν Τζ. (Brown G.): 217
Μπρέζνιεφ Λ.: 234, 244-9, 258-9, 261, 263, 285· δόγμα: 246, 276, 286
Μπρέκερ Ά. (Breker A.): 157
Μπρετόν Α. (Breton A.): 141-2
Μπρεχτ Μπ. (Brecht B.): 82, 144, 148, 157
Μπριάν Α. (Briand A.): 30-1, 41, 43-4, 50-1, 55, 58 60-2, 99, 178
Μπρίττεν Μπ. (Britten B.): 148
Μπρούγκμανς Χ. (Brugmans H.): 178
Μπρυέν Κ. (Bryen C.): 321
Μπρύνινγκ (Brüning): 68, 74
Μπυκάρ Μ. (Bucard M.): 89, 96, 121
Μπυσέ Φ. (Buchez Ph.): 60
Μπυτόρ Μ. (Butor M.): 319
Μωλνιέ Τ. (Maulnier T.): 151, 316
Μωριάκ Φρ. (Mauriac Fr.): 148, 318
Μωρουά Π. (Mauroy P.): 255

Νάγκυ Ί. (Nagy I.): 233, 237, 239-41, 246, 288
Ναμπόκωφ Β. (Nabokov V.): 315
Ναμπόκωφ Ν. (Nabokov N.): 315
Ναπολέων (Napoleon): 159, 334
Νάσερ Γκ.Α. (Nasser G.A.): 202-3
ΝΑΤΟ: 185, 188, 190-1, 193, 206, 213-4, 216, 219, 237, 256-8, 262-4, 340
Νάυ Β. (Nay W.): 321
Νέες Διεθνείς Ομάδες: 178
Νέμετ Μ. (Németh M.): 288
νέο μυθιστόρημα: 319
νεοκλασικισμός: 127, 134, 147-8, 153-4, 157, 320
νεορεαλισμός: 155, 321, 326-8
Νέος ρεαλισμός: 322
Νιζάν Π. (Nizan P.): 140
Νικαβεντέ (NKVD - ΕΣΣΔ): 94
Νικόλαος Β΄ Ρωσίας: 18, 20
Νίκολσον Μπ. (Nicholson B.): 146
Νιμιέ Ρ. (Nimier R.): 316
Νιντάλ Α. (Nidal A.): 268
Νίξον Ρ. (Nixon R.): 244, 256-60
Νιόλι Ντ. (Gnoli D.): 322
Νιούβενχουϊς Κ. (Nieuwenhuys C.): 321
Νκρούμα (Nkrumah): 211
Novecento: 153
Νόβοτνυ (Novotny): 241, 245-6
Νόλντε Έ. (Nolde E.): 143
Νόρμαν Τζ. (Norman J.): 325
Νόσκε (Noske): 27

Νοτ Έ. (Noth E.): 318
νουβέλ-βαγκ (nouvelle vague): 325, 328
Νουγκαρό Κλ. (Nougaro C.): 325
Ντ'Ανούντσιο Γκ. (D'Annunzio G.): 29, 56, 141, 154-5
Ντακέν Λ. (Daquin L.): 327
Νταλαντιέ Ε. (Daladier E.): 97, 108-9, 111
Νταλί Σ. (Dali S.): 142, 150
Ντάλλες Φ. (Dulles F.): 191, 203
Ντανίλιν (Daniline): 129
νταντaϊσμός: 127, 134, 141-3, 156
Νταρνάν Ζ. (Darnand J.): 119
Ντάρρελ Λ. (Durrel L.): 318
Ντβόρακ Α. (Dvorak A.): 147
Ντε Γκάσπερι Α. (De Gasperi A.): 182, 190
Ντε Γκωλ Σ. (De Gaulle Ch.): 23, 112-3, 122, 194, 206-7, 211-21, 224, 229-30, 244, 256, 318
Ντε Φελίτσε (De Felice): 87
Ντεά (Déat): 121
Ντεγκρέλ Λ. (Degrelle L.): 96, 121
Ντεζ Γκ. (Dej G.): 237, 242-4
Ντεζάν Λ. (Dejean L.): 146
Daily Mirror: 312
Ντεκομπρά Μ. (Dekobra M.): 129
Ντελβώ Α. (Delvaux A.): 328
Ντέλιους (Delius): 148
Ντελόρ Ζ. (Delors J.): 275
Ντελωναί Ρ. και Σ. (Delaunay R. και S.): 146
Ντεμανζόν Α. (Demangeon A.): 31
Ντέμπσεϋ (Dempsey): 161
Ντενίκιν: 23
Ντενό Ρ. (Desnos R.): 142
Ντεόν Μ. (Déon M.): 316
Ντεραίν Α. (Derain A.): 145
Ντεσανέλ Π. (Deschanel P.): 39
Ντεσπιώ Σ. (Despiau Ch.): 146
Ντιξ Ό. (Dix O.): 135, 143
Ντόλφους (Dollfuss): 91, 101
Ντόμελα Σ. (Doméla C.): 147
Ντόνγκεν Κ., βαν (Dongen K.): 135
Ντορζελές Ρ. (Dorgelès R.): 138
Ντοριό Ζ. (Doriot J.): 96, 121
Ντόρτεν (Dorten): 45
Ντουαγιόν Ζ. (Doillon J.): 329
Ντούμπτσεκ Α. (Dubœk A.): 245-8, 278, 291
Ντούσμπουργκ Τ., βαν (Doesbourg T.): 146
Ντούτσκε Ρ. (Dutschke R.): 228
Ντράγιερ Κ. (Dreyer K.): 161
Ντριβιέ Λ. (Drivier L.): 146
Ντριέ Λα Ροσέλ (Drieu La Rochelle): 121, 138, 150
Ντυαμέλ Ζακ (Duhamel J.): 221
Ντυαμέλ Ζωρζ (Duhamel G.): 138, 160
Ντυβιβιέ Ζ. (Duvivier J.): 162
Ντυκάς Π. (Dukas P.): 148
Ντύλαν Μπ. (Dylan B.): 326
Ντυμπυφέ (Dubuffet): 322
Ντυνουαγιέ ντε Σεγκονζάκ Α. (Dunoyer de Segonzac A.): 145
Ντυράς Μ. (Duras M.): 319
Ντυρέ Λ. (Durey L.): 147
Ντυσάν Μ. (Duchamp M.): 141
Ντυφύ Ρ. (Dufy R.): 145
Ντωζ (Dawes): 45· σχέδιο: 30, 46
Ντωρά Ντ. (Daurat D.): 129
Ντωτρύ Ρ. (Dautry R.): 134

Ξενάκης Ι. (Xénakis I.): 323

Ο'Ντάφφυ (O'Duffy): 97
ΟΑΠ (Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης): 268
Όλμι Ε. (Olmi E.): 328
Ολυμπιάδα: 161
Ομοσπονδία Γερμανών Σοσιαλιστών Σπουδαστών (SDS): 227-8
Όουενς Τζ. (Owens J.): 159
ΟΠΕΚ (OPAEP, OPEP): 253, 255
Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας ΟΕΟΣ (OECE): 181, 196, 211, 236
ΟΗΕ: 167-8, 185, 193, 204, 212, 243, 259, 301, 340
ΟΟΣΑ : 254-5
Όργουελ Τζ. (Orwell G.): 140, 316, 318
Ορτέγα υ Γκασσέτ (Ortega y Gasset): 160
Ορφ Κ. (Orff K.): 148
Όττο των Αψβούργων (Otto): 288
Ουγγρικό Δημοκρατικό Φόρουμ: 288
Ουγκώ Β. (Hugo V.): 60
Ουλμάνις Κ. (Ulmanis K.): 91
Ούλμπριχτ Β. (Ulbricht W.): 224, 236, 241
Ουναμούνο Μ., ντε (Unamuno M.): 51, 140
Ούνρου Φρ., φον (Unruh Fr.): 144
UDR (Γαλλ.): 230
Ουστάσι (Oustacha): 59, 88, 119

Παβέζε Τσ. (Pavese C.): 156, 318
Πάβελιτς Ά. (Pavelić A.): 59, 119, 121
Παγκάνο (Pagano): 154
Παζολίνι Π.Π. (Pasolini P.P.): 318, 328-9
Πάλαχ Γ. (Palach J.): 290
Πάλμε Ο. (Palme O.): 232
Παγγερμανική Συμμαχία: 73
Παντερέφσκι Ι. (Paderewski I.): 147
Πάντουα (Padua): 157
Πάουελ Ί. (Powel E.): 226
Πάουκερ Ά. (Pauker A.): 188
Πάουλους, φον (Paulus von): 124
Πάουντ Έ. (Pound E.): 151
Παπανδρέου Α.: 259, 339
Πάπεν Φρ., φον (Papen Fr.): 51, 78-80
Παπίνι Τζ. (Papini G.): 140, 154
Παράταξη Εθνικής Ενότητας (OZN - Πολ.): 92
ΠΑΣΟΚ: 259, 339

Πατρίξ Ζ. (Patrix G.): 320
Πατριωτικά Νιάτα (Γαλλ.): 96
Πεν Γ. (Penn W.): 60
Περγκολέζε Τζ.-Μπ. (Pergolese G.-B.): 148
Περέ, αδελφοί (Perret): 133
Πεταίν Φ. (Petain Ph.): 113-4, 121
Πέτεφι, κύκλος (Petöfi): 238-9
Πετκώφ: 182
Πέτρι Έ. (Petri E.): 329
Πετρώφ: 153
Πέχσταϊν Μ. (Pechstein M.): 143
Πιαλά Μ. (Pialat M.): 329
Πιαστ (Piast): 36
Πιατσεντίνι (Piacentini): 154
Πικαμπιά Φρ. (Picabia Fr.): 141-2
Πικάσσο Π. (Picasso P.): 145-6, 150, 315, 321
Πιλσούντσκι Γ. (Pilsudski J.): 16, 23, 28, 38, 92, 100
Πιραντέλλο Λ. (Pirandello L.): 139, 154
Πισκάτορ Έ. (Piscator E.): 144
Πιτσιγκόνι (Pizzigoni): 154
Πλεβέν Ρ. (Pleven R.): 190, 221· σχέδιο: 191
Πο Πρόστου, ομάδα (Po Prostu): 238
Ποέρ Α. (Poher A.): 221
Πολάνσκι Ρ. (Polanski R.): 328
Πολωνική Σοσιαλδημοκρατία: 288
Πομπιντού Ζ. (Pompidou G.): 221, 230, 256, 258, 271, 323
ποπ-αρτ: 322
Ποπιελούσκο (Popielusko): 284
Πουανκαρέ Ρ. (Poincare R.): 39, 41, 43-6, 67, 69
Πουασσόν Π. (Poisson P.): 146
Πουλένκ Φρ. (Poulenc Fr.): 147
Πουντόβκιν: 152, 326
Πουρρά Α. (Pourrat H.): 140
Πράβντα: 20, 235, 276
Πράσινοι: 264
Πρατ Ό. (Pratt U.): 324
Πρατολίνι Β. (Pratolini V.): 318
Πρεβέρ Ζ. (Prévert J.): 162
Πρετσολίνι Τζ. (Prezzolini G.): 154
Preuves: 315
Πρίμο ντε Ριβέρα Χ.-Α. (Primo de Rivera J.-A.): 89, 92-3
Πρίσλεϋ Έ. (Presley E.): 325
Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανόρθωσης (European Recovery Program): 196
Προκόφιεφ Σ.: 152-3
Πρόλετ Κουλτ, ομάδα: 151
Προυστ Μ. (Proust M.): 148, 157
Πρώτη Γραμμή (Prima Linea): 267
Πύρινος Σταυρός (Γαλλ.): 96

Ραβέλ Μ. (Ravel M.): 148
Ράικ (Rajk): 188, 239
Ράιχ Β. (Reich W.): 226
Ράκοσι (Rakosi): 236-7
Ραμαντιέ Π. (Ramadier P.): 182
Ράνσιμαν (Runciman): 108
Ραντιγκέ Ρ. (Radiguet R.): 137
Ράντιτς Στ. (Radic St.): 36
Ράντιτσε Λ. (Radice L.): 315
Ρασπούτιν: 19
Ρατενάου Β. (Rathenau W.): 42
Ραχμάνινωφ Σ.: 152
ρεαλισμός: 145, 321-2, 326
Ρέηγκαν Ρ. (Reagan R.): 252, 263, 284-5
Ρεκ Μ. (Rökk M.): 159
Ρεμ Ε. (Roehm E.): 78, 80
Ρεμάρκ Ε.Μ. (Remarque E.M.): 138, 157, 318
Ρενέ Α. (Resnais A.): 328
Ρενουάρ Ζ. (Renoir J.): 129, 162
Repubblica: 312
Ρεσπίγκι Ο. (Respighi O.): 148
Ρεϋνώ Π. (Reynaud P.): 113, 179, 188
Ραίχλινγκ (Roechling): 102
Ριβέτ Ζ. (Rivette J.): 328
Ριζοσπαστικό Κόμμα (Γαλλ.): 39
Ρίλκε Ρ.Μ. (Rilke R.M.): 144
Ρίμπεντροπ (Ribbentrop): 111
Ρισιέ Ζ. (Richier G.): 142
Ρίττερ Κ. (Ritter K.): 162
Ρίφενσταλ Λ. (Riefenstahl L.): 158
Ρίχτερ Γκ. (Richter G.): 322
Ρίχτερ Χ.Β. (Richter H.W.): 316
Ρόζενκουιστ Τζ. (Rosenquist J.): 322
Ρόζι Φρ. (Rosi Fr.): 138, 314, 328-9
ροκ: 325-6
Ροκοσσόφσκι: 238
Ρολλάν Ρ. (Rolland R.): 51, 148, 157
Ρόλλινγκ Στόουνς (Rolling Stones): 325
Ρόμαν Π. (Roman P.): 292
Ρομαίν Ζ. (Romains J.): 149
Ρομέρ Ε. (Rohmer E.): 328-9
Ρόμμελ (Rommel): 115
Ρομπ-Γκριγιέ Α. (Robbe-Grillet A.): 319
Ροσίφ Φρ. (Rossif Fr.): 324
Ροσσελλίνι Ρ. (Rossellini R.): 327
Ρόσσι (Rossi): 129
Ροτέλλα Μ. (Rotella M.): 322
Ρουζμάν Ντ., ντε (Rougement D.): 315
Ρούνστετ, φον (Von Runstedt): 167
Ρούσβελτ Φ. (Roosevelt F.): 125, 166-7, 169-70, 175
Ρουσσέλ Α. (Roussel A.): 148
Ρουώ Ζ. (Rouault G.): 144
Ρυτζ-Σμίγκλυ (Rydzsmigly): 92

Σαγκάλ Μ. (Chagall M.): 143
Σαγκάν Φρ. (Sagan Fr.): 318
Σάιμπε (Scheibe): 157
Σαιν-Πιέρ, ντε (Saint-Pierre): 60
Σαίνμπεργκ Ά. (Schönberg A.): 144, 147-8, 323
Σαιντ-Εξυπερύ Α. (Saint-Exupéry A.): 48, 129, 141

Σάιντεμαν (Scheidemann): 25
Σαιφέρ Π. (Schaeffer P.): 324
Σαλαζάρ (Salazar): 90, 93
Σάλασι (Szäläsi): 91
Σάλομον Ε., φον (Salomon E.): 318
Σαμπάν-Ντελμάς Ζ. (Chaban-Delmas J.): 221
Σαμπρόλ Κλ. (Chabrol Cl.): 328
Sun: 312
Σάντις Τζ., ντε (Santis G.): 327
Σαντομάζο Τζ. (Santomaso G.): 321
Σαντράρ Μπ. (Cendrars B.): 129
Σανχούρχο (Sanjurjo): 105
Σάουρα Α. (Saura A.): 321
Σάουρα Κ. (Saurer C.): 328
Σαρρώ Α. (Sarraut A.): 104
Σαρρώτ Ν. (Sarraute N.): 319
Σαρτρ Ζ.-Π. (Sartre J.-P.): 315, 317
Σατωμπριάν Α., ντε (Chateaubriant A.): 140, 216
Σάυς-Ίνκουαρτ (Seyss-Inquart): 106-7
Σάχης (Chah): 228
Σαχτ (Schacht): 46, 49, 82
Σβίττερς Κ. (Schwitters K.): 142
Σβόμποντα (Svoboda): 246-7
Σέβερεν Γ., βαν (Severen J.): 96
Σεζάν Π. (Cézanne P.): 143
σειραϊκή μουσική: 127, 147, 323
Σεκουριτάτε (Securitate): 291-2
Σελίν Λ.Φ. (Céline L.-F.): 138, 150
Σεραφίμοβιτς: 152
Σέρενσεν (Sörensen): 143
Σέφερ Ν. (Schöffer N.): 320
Σεφόρ Μ. (Seuphor M.): 146
Σήγκαλ (Segal): 320
Σημαία του Ράιχ (Reichsbanner): 49
Σιέρ (Scieur): 160
Σιέστρομ (Sjöstrom): 161
Σικ Ό. (Sik O.): 245
Σίκα Β., ντε (Sica V. de): 155, 327
Σιλόνε Ι. (Silone I.): 156, 315, 318
Σιμανόφσκι Κ. (Szymanowski K.): 147
Σιμόν Κλ. (Simon C.): 319
Σιμπέλιους Ζ. (Sibélius J.): 147
Σιράκ Ζ. (Chirac J.): 270
Σιτροέν (Citroën): 36, 48
Σκόλα Ε. (Scola E.): 132, 310, 328-9
Σκοτ (Scott): 129
Σλάγιερ Χ.Μ. (Schleyer H.M.): 267
Σλάιχερ, φον (Schleicher): 78-80
Σλάνσκυ (Slansky): 188
Σμερκόφσκυ Γ. (Smrkovsky J.): 246-7
Σμέτανα Μπ. (Smetana B.): 147
Σμιθ Ί. (Smith I.): 212
Σμιτ Χ. (Schmidt H.): 255, 261, 263, 265, 272
Σμιτ Φλ. (Schmitt Fl.): 148
Σναιντέρ (Schneider): 36, 46, 52
Σολζενίτσιν Α.: 317
Σολόχωφ Μ.Α.: 152, 319
Σοσιαλδημοκρατική Ένωση (Πολ.): 288
Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα: 20
Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD - ΟΔΓ): 265
Σοσιαλιστικό Κίνημα Ενωμένων Πολιτειών Ευρώπης: 178
σοσιαλιστικός ρεαλισμός: 152, 321-2, 326
Σοστακόβιτς Ντμ.: 152
Σοτέλο Κ. (Sotelo C.): 105
Σότο (Soto): 320
Σουκάρνο (Soekarno): 186
Σούλτσε Μπ. (Schultze B.): 321
Σουμάν Μ. (Schuman M.): 221
Σουμάν Ρ. (Schuman R.): 189-90, 216, 218, 220-1· σχέδιο: 189
Σουπώ Φ. (Soupault Ph.): 141
σουρεαλισμός: 127, 142-3, 145-7, 151, 156, 321-2
Σουρύ Ζ. (Soury J.): 75
Σουσλώφ: 240
Σούσνιχ (Schuschnigg): 91, 101, 106-7
Σουτίν Χ. (Soutine Ch.): 143-4
Σοφφίτσι Α. (Soffici A.): 153-4
Σπάακ Π.-Α. (Spaak P.-H.): 179, 190, 208-10, 216-8· σχέδιο: 209
Σπέερ Α. (Speer A.): 158
Σπέρρι (Spoerri): 322
Σπινέλλι Α. (Spinelli A.): 178, 190
Σρέντερ Γκ. (Schröder G.): 79, 219
Στάζι (Stasi): 269, 290
Σταλ Ν., ντε (Staël N.): 320
Στάλιν Ι.: 21, 30, 54, 94, 102, 111, 115, 125, 149, 151, 166-71, 175-7, 180, 182-4, 187-8, 191, 203-4, 209, 233-6, 244
Σταίμπφλι Π. (Stämpfli P.): 322
Σταμπολίσκι (Stambulijski): 36
Στάουφφενμπεργκ, φον (Stauffenberg): 123
Στάρεμπεργκ (Starhemberg): 59, 88, 101
Σταράτσε Α. (Starace A.): 84
Σταυρωτά βέλη (Ουγγ.): 91
Στέρνμπεργκ Γ., φον (Von Sternberg J.): 161
Στέρνχαϊμ Κ. (Sternheim C.): 144
Στίννες (Stinnes): 46
Στοκχάουζεν Κ. (Stockhausen K.): 323
Στούρτσο, δον (Sturzo): 56
Στραβίνσκυ Ι.: 147
Στράους Ρ. (Strauss R.): 157
Στράσσερ Γκ. (Strasser G.): 74, 80
Στράσσερ Ό. (Strasser O.): 74, 78
Στρατιωτικό Συμβούλιο Εθνικής Σωτηρίας (Πολ.): 283
Στρέζεμαν Γκ. (Stresemann G.): 30, 44-5, 50-1, 62, 73
Στρόχαϊμ Έ., φον (Stroheim E.): 161
Συμβούλιο της Ευρώπης: 179
Συμβούλιο Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας (Ρουμ.): 292-3

Συμμαχία Ελεύθερων Δημοκρατών (Ουγγ.): 288
Συνταγματικό Δημοκρατικό Κόμμα (K.D. - Ρωσ.): 18
Σωπίκ Ζ. (Saupique G.): 146

Ταβερνιέ Μπ. (Tavernier B.): 329
Ταβιάνι Π. και Β. (Taviani P. και V.): 328-9
Ταίλμαν (Thaelmann): 73
Ταιττινζέ Π. (Taittinger P.): 96
Ταϊφέρ Ζ. (Taillefer G.): 147
Τάκις: 323
Ταννέρ Α. (Tanner A.): 328
Τάπιες Α. (Tapies A.): 321
Ταρκόφσκι Α.: 329
Ταρώ, αδελφοί (Tharaud): 140
Τασελά Ζ.-Σ. (Tacchela J.-C.): 329
Τελεμάκ Ε. (Télémaque H.): 322
Τερράνι (Terragni): 154
Τεσινέ Α. (Téchiné A.): 329
τζαζ: 135, 137, 147-8, 325
Τζάμπα Λ. (Zampa L.): 327
Τζαρά Τρ. (Tzara Tr.): 141-2
Τζενίνα Α. (Genina A.): 155
Τζένκινς Ρ. (Jenkins R.): 272
Τζεφιρέλλι Φ. (Zeffirelli F.): 314
Τζιακομέττι Α. (Giacometti A.): 147
Τζιχάντ: 268, 270
Τζόνσον Λ. (Johnson L.): 206, 261
Τζόουνς Ά. (Jones A.): 322
Τζόυς Τζ. (Joyce J.): 139, 148
Τίσο (Tiszo): 110, 118
Τίτο (Tito): 123, 166, 177, 187-8, 192, 237, 241-2, 244, 248, 276
Τόιφελ Φρ. (Teufel Fr.): 228
Τολιάττι Π. (Togliatti P.): 241
Τόλλερ Ε. (Toller E.): 144
Τολστόι Α.: 152
Τόρακ (Thorak): 157
Τορνατόρε Τζ. (Tornatore G.): 310, 329
Τόρρες-Γκαρσία Χ. (Torrès-Garcia J.): 146
Τουχατσέφσκι: 23, 94
Τρακλ Γκ. (Trakl G.): 144
Τράουμπεργκ (Trauberg): 152
Τρενέ Σ. (Trenet Ch.): 138
Τριρ Χ. (Trier H.): 321
Τρίτη Διεθνής: 15, 24, 26, 28, 30, 38, 102
Τρότσκι Λ.: 21-3, 54, 151
Τρούμαν (Truman): 169-70, 175-7, 179, 185, 261· δόγμα: 180-1
Τρυφφώ Φρ. (Truffaut Fr.): 328-9
Τσάμπερλαιν Ν. (Chamberlain N.): 108-10, 112-3
Τσάμπερλαιν Χ.-Σ. (Chamberlain H.-S.): 75
Τσάμπερλαιν Ω. (Chamberlain A.): 49-50
Τσαουσέσκου Ν. (Ceaucescu N.): 244, 279, 291-2
Τσάπλιν Τσ. (Chaplin Ch.): 160-1
Τσβάιχ Στ. (Zweig St.): 82
Τσερβένκωφ: 237
Τσερνιένκο: 285
Τσέτκιν Κ. (Zetkin K.): 25
Τσιάνο (Ciano): 111, 125
Τσίγκλερ (Ziegler): 157
Τσιτίλοβα Β. (Chytilova V.): 328
Τσου Εν-λάι: 242
Τσώρτσιλ Γ. (Churchill W.): 113-4, 125-6, 166-70, 175, 177-9, 190, 192
Τύσσεν Α. (Thyssen A.): 79

Υβαράλ Ζ.-Π. (Yvaral J.-P.): 320
υπαρξισμός: 140, 317-8
Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE - Βρετ.): 122

Φάινινγκερ Λ. (Feininger L.): 133, 143
Φάλαγγα (Πολ.): 88, 92-3
Φαμπρέγκ Ζ., ντε (Fabrègues J. de): 151
Φαντέγιεφ: 152
FARL (Λίβ.): 268
Fasci di combattimento (Ιταλ.): 57
Φέκερ Γκ. (Vecker G.): 320
Φελλίνι Φρ. (Fellini Fr.): 130, 327-8
Φερντινάσο (Verdinaso - Βέλγ.): 96
Φιλελεύθερο Κόμμα (Βρετ.): 264
Φιλελεύθερο Κόμμα (Ρουμ.): 182, 293
Φιλίπ Α. (Philip A.): 178
Φιόκι (Fiocchi): 154
Φίσερ Ε. (Fischer E.): 248
Φιτζέραλντ Σ. (Fitzgerald S.): 143
Φλαμανδική Εθνικιστική Ένωση (VNV): 96
Φλαντέν (Flandin): 70
FLNC (Κορσ.): 267
Völkischer Beobachter: 159
Φονζαλλάζ (Fonjallaz): 97
φονξιοναλισμός: 133, 154
Φοντανέ Ζ. (Fontanet J.): 221
Φόρμαν Μ. (Forman M.): 314, 328
Φορντ Τζ. (Ford G.): 261
Φορντ Χ. (Ford H.): 130
Φουζερόν (Fougeron): 322
Φουκώ Μ. (Foucault M.): 317
Φουρμάνωφ: 152
Φουσέ Κρ. (Fouchet Chr.): 216· σχέδιο: 216-7, 219
Φουτ Μ. (Foot M.): 264
Φράνκο (Franco): 89-90, 92-3, 95, 105, 150, 274
Φρανς Α. (France A.):
Φρανσισμός (Francisme): 89, 96
Φράξια Κόκκινος Στρατός (ΟΔΓ): 229, 267
Φρειδερίκος Β΄: 159
Φρίαρς Στ. (Frears St.): 329
Φρηντμάν Ζ. (Friedmann G.): 95
Φρόιντλιχ Ό. (Freundlich O.): 146
Φρόυντ Σ. (Freud S.): 157, 316
Φρούριο Ευρώπη: 125

Φωρ Ε. (Faure E.): 208

Χάβελ Β. (Havel V.): 290-1
Χαϊλέ Σελασιέ: 103
Χάιμ Γκ. (Heym G.): 144
Χάιμβερ (Heimwehr): 59, 88
Χάινς Ρ. (Hains R.): 322
Χάιντεγκερ Μ. (Heidegger M.): 140, 157
Χάλσταϊν Β. (Hallstein W.): 216, 218
Χάμερ Ρ. (Hamer R.): 327
Χάμιλτον Ρ. (Hamilton R.): 322
Χάμμαρσκελντ Ντ. (Hammarskjöld D.): 212
Χάμπερμας Γ. (Habermas J.): 227, 316
Χάξλεϋ Ά. (Huxley A.): 160
Χάρτουνγκ Χ. (Hartung H.): 320
Χατσατουριάν Α. (Khatchaturian A.): 152
Χάυντριχ (Heydrich): 123
Χαφέζ-ελ-Άσσαντ: 268
Χάχα (Hacha): 110
Χέμινγουεϋ Έ. (Hemingway E.): 143, 150
Χένλαϊν Κ. (Henlein K.): 88, 108
Χέντριξ Τζ. (Hendrix J.): 326
Χερ Ντ. (Hare D.): 329
Χέρμαν Π. (Hermann P.):
Χιλς Μ. (Hilsz M.): 129
Χίμμλερ Χ. (Himmler H.): 80-1
Χίντεμιτ Π. (Hindemith P.): 148
Χίντενμπουργκ Π., φον (Hindenburg P.): 73, 78-80
Χίπλερ Φ. (Hippler F.): 159
Χίτλερ Α. (Hitler A.): 42, 63, 74-81, 83, 87-8, 91, 93, 98-106, 108-12, 114-5, 117-8, 121, 124, 126, 130, 147, 149, 151, 159, 162, 167, 171, 203, 261, 334
Χιτλερική Νεολαία (Hitlerjugend): 81
Χόκνεϋ Ντ. (Hockney D.): 322
Χόμμελ Κ. (Hommel C.): 157
Χόνεγκερ Ά. (Honegger A.): 129, 147
Χόνεκερ Έ. (Honecker E.): 278, 289-90
Χόουμ Ντ. (Home D.): 257
Χορκχάιμερ Μ. (Horkheimer M.): 227, 316
Χόρτυ, ναύαρχος (Horthy): 27
Χότζα Ε. (Hodja E.): 177, 243, 293
Χουάν Κάρλος (Juan Carlos): 270
Χούγκενμπεργκ Ά. (Hugenberg A.): 49, 73
Χούζακ (Husák): 248
Χούσσερλ Έ. (Husserl E.): 140
Χριστιανική Δημοκρατία (Ιταλ.): 267
Χριστιανοδημοκρατική Ένωση (CDU - ΟΔΓ): 291
Χριστιανοδημοκρατική Ένωση (Πολ.): 291
Χρουστσώφ Ν.: 166, 192-3, 204-7, 233-5, 237-8, 240, 242-4, 285

Ωντράν Ρ. (Audran R.): 268
Ωρίκ Ζ. (Auric G.): 147
Ωτάν-Λαρά Κλ. (Autant-Lara Cl.): 327